

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Temmuz/2025

100★
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

85

85. Sayı - Temmuz 2025
Number 85- July 2025

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 85
TEMMUZ / JULY 2025

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Esra IŞIK
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Eray ACAR
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Şakir TURAN

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Prof. Dr. Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceren KARAVELİOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Fulya MISIRDALI YANGİL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nasıf ÖZKAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin Deniz KOÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz BOZKURT (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel Çokoğullar BOZASLAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Enes ŞAHİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin Nail SAĞDIÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan Arda BURHAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Işıl GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Semra GÜLER MERCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra YILDIRIM SÖYLEMEZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÇİFÇİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SARI FİDAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Pelin KUT BELENLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhat GÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seyhat BAYRAK GEZDİM (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan GÜL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Öğr. Gör. Funda YILDIZ

Öğr. Gör. Başak ÖZKER

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graftic Design & Typest

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLENK

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

- Prof. Dr. Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Prof. Dr. Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Assem Abdel FATTAH - Minia University
Prof. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Prof. Dr. Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Prof. Dr. Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Prof. Dr. Fadil HOCA - International Vizyon University
Doç. Dr. Gökhan GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Prof. Dr. Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Prof. Dr. József KÁPOSZTA - Szent István University
Prof. Dr. Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University
Doç. Dr. Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Nagy HENRIETTA - Szent István University
Doç. Dr. Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ZENGİN - Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur ATEŞ – Macquarie University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Osmanlı Devleti’nde Bir İktisatçı: Mehmed Cavid’in İktisadi Görüşleri
An Economist in the Ottoman Empire: Mehmed Cavid's Economic Views

Kenan DEMİR

1-21

Çalışan İyi Oluşu: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması
Employee Well-Being: A Scale Development Study
Harika ÖZKAN, Aşlı BORU İPEK, Ayşe Nilgün KAYADELEN,
Bahar SUVACI, Yavuz Selim DÜGER

22-45

Yatırımcı Risk Eğilimleri ve BİST Sektör Endeks Getirileri İlişkisi: Asimetrik Etkileşimler
Investor Risk Sentiments and BIST Sector Index Returns: Asymmetric Interactions

Letife ÖZDEMİR

46-67

Kamuoyunda Batı Dünyasına, Uluslararası Örgütlere, Ulus-Devlete ve Belediyelere
Yönelik Demokrasi Algısı

Public Perception of Democracy Towards the Western World, International
Organizations, Nation-State and Municipalities

Feyzullah ÜNAL, Mustafa DEMİRCİ

68-89

Geleneksel Toplumlarda Erkekler “Erkeklik”lerini Nasıl Korurlar?: Var Etme ve Yeniden
Üretme Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme

How Do Men Preserve Their “Masculinity” in Traditional Societies?: An Evaluation on the
Processes of Construction and Reproduction

Emel ÇOKOĞULLAR BOZASLAN

90-102

Türkiye’de Siyasi Parti Kurumsallaşmasının Yapısal Analizi: 1961-2023 Genel Seçim Dönemlerinde İdeal Katılım, Kolektif Temsil ve Temsilde Adalet Düzeyi
Structural Analysis of Political Party Institutionalization in Turkey: Levels of Ideal Participation, Collective Representation and Justice in Representation During the 1961-2023 General Election
Periods
Taylan Can DOĞANAY
103-120

Rethinking Power-Sharing: The Limits of Consociationalism in the Face of Secessionist Elites
Güç Paylaşımını Yeniden Düşünmek: Ayrılıkçı Elitler Karşısında Oydaşmacılığın Sınırları
İbrahim Fevzi GÜVEN
121-138

Siyasal Kuram ve Eleştirel Pedagojinin Kesişim Noktası: Jacques Rancière
The Intersection Between Political Theory and Critical Pedagogy: Jacques Rancière
Ömür BİRLER
139-152

Teorik ve Hukuki Açıdan Kent Hakkı Üzerine Genel Bir Analiz
A General Analysis of the Right to the City from a Theoretical and Legal Perspective
Eren AKARÇAY
153-170

Foreign Direct Investment and Productivity Nexus in Türkiye’s Manufacturing Industry: A Sectoral Analysis (2009-2022)
Türkiye İmalat Sanayisinde Doğrudan Yabancı Yatırım ve Verimlilik İlişkisi: Sektörel Bir Analiz (2009-2022)
Abdullah Bahadır ŞAŞMAZ
171-198

Girişimsel Merakın Genel Risk Eğilimi Üzerindeki Etkisinde Girişimsel Öz-Yeterliliğin Aracı Rolü
The Mediating Role of Entrepreneurial Self-Efficacy in the Effect of Entrepreneurial Curiosity on General Risk Propensity
Engin YURDASEVER
199-217

Stratejik Çevresel Değerlendirme ve Türkiye Uygulaması
Strategic Environmental Assessment and its Implementation in Türkiye
Hakan OLGUN
218-232

Mehmet Âkif Ersoy'un "Durmayaalım" Adlı Şiiri Üzerine Söylem Çözümlemesi Çalışması
A Discourse Analysis Study on Mehmet Akif Ersoy's Poem "Durmayaalım"

Meriç GÜVEN, Cüneyt AKKUŞ
233-249

İskoç Milliyetçiliği'nin Yükselişi: Birleşik Krallıktan Ayrılma Arzusunun Gerçekleşmesi
Hayalleri

The Rise of Scottish Nationalism: Dreams of the Realisation of the Desire to Leave the United Kingdom

Zeynep Deniz ALTINSOY
250-264

The Effects of the NATO-European Divergence on Turkey's Security Architecture

NATO-Avrupa Ayrışmasının Türkiye'nin Güvenlik Mimarisi Üzerindeki Etkileri

Hüsamettin İNAÇ, Sevim Nur AYDIN
265-278

Yalın İsraflar ve Yalın Uygulamaların Belirlenmesi İçin Birleştirilmiş Bir Bulanık-QFD-BDANP Yaklaşımı

A Combined Fuzzy-QFD-BDANP Approach for Identifying Lean Wastes and Lean Practices
279-300

Esra YILDIRIM SÖYLEMEZ

Kutsala Yönelişin Seküler Tezahürü Olarak Futbol

Football as a Secular Manifestation of the Orientation Towards the Sacred

Zehra ÖĞÜT
301-321

Contribution of Foreign Funded Projects to Local Development: An Overview of Municipalities in Türkiye

Yabancı Kaynaklı Projelerin Yerel Kalkınmaya Katkısı: Türkiye'deki Belediyelere Genel Bir Bakış

Akif ÇARKÇI, İskender GÜNEŞ
322-341

Bir Hibrit Savaşın Anatomisi: Rusya- Ukrayna Savaşının Çatışma Noktaları ve Kazanan-Kaybeden Üzerine Bir Değerlendirme

Anatomy of A Hybrod War: An Evaluation on the Conflict Points of the Russia-Ukraine War and the Winner-Loser

Şeniz ANBARLI BOZATAY
342-354

**Psikolojik Dayanıklılığın Kariyer Uyum Yeteneklerine Etkisinde Bireysel Yenilikçiliğin
Aracı Rolü: Turizm Öğrencileri Örneği**

The Mediating Role of Individual Innovativeness in the Effect of Psychological Resilience on
Career Adaptability: The Case of Tourism Students

Serkan AK, Yeşim ARABOĞA, Fatma EBAN
355-379

Gerçekleştirilemeyen Bir Proje: İstanbul-Belgrad Demiryolu (1855)

An Unrealized Project: Istanbul-Belgrade Railway (1855)

Mustafa YILMAZ
380-388

Trumpizm ve Transatlantik İlişkiler Avrupa Birliği Üzerindeki Etkiler

Trumpism and Transatlantic Relations Impacts on the European Union

Murat ERCAN, Kürşad Emrah YILDIRIM
389-405

**AR-GE ve Yenilik Faaliyetlerine Yönelik TÜBİTAK Desteklerinin Sektörel Kârlılık
Üzerindeki Etkisinin Heckman Seçim Modeli ile Analizi**

Analysis of the Impact of TUBITAK Direct Supports for R&D and Innovation Activities on
Sectoral Profitability with Heckman Selection Model

Ebru YALÇIN, Alparslan A. BAŞARAN
406-425

Beceri Eğitimine Bir Model Darülaceze Mektepleri ve İmalathaneler

A Model for Skills Training Darülaceze Schools and Workshops

Recep ÇELİK
426-435

Gürcü Kaynaklarında Selçuklu Tasviri

Images of Seljuks in Georgian Sources

Onur GÜVEN
436-455

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR İKTİSATÇI: MEHMED CAVİD'İN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Kenan DEMİR¹

Öz

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1908-1918 yılları arasındaki iktidarında Mehmed Cavid, dönemin iktisadi düşüncesini şekillendiren teorik yazıları yazmanın yanı sıra, aynı zamanda dönemin iktisadi politikalarını şekillendiren bürokratlardan biri olmuştur. Bu anlamda kendisi İttihat ve Terakki Partisi'nin ekonomi alanındaki yetkili tek kişisidir denilebilir. Mehmed Cavid, liberal düşüncenin koyu bir temsilcisi olarak Osmanlı iktisadi politikalarının liberalizm doğrultusunda şekillenmesine çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin uluslararası iş bölümü doğrultusunda tarım sektörüne önem vermesini savunmuş ve uluslararası sermaye kuruluşlarıyla uyumlu bir iktisadi siyasetin sürdürülmesini önermiştir. Mehmed Cavid, 1908-1918 döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusan'da milletvekilliği görevinde bulunmuş ve dört kez kabinede Maliye Bakanı olarak görev almıştır. Meclis-i Mebusan nutuklarında Osmanlı ekonomisi için çözüm olarak liberal iktisat düşüncesini göstermiştir. Mehmed Cavid, 1899'da dört cilt olan *İlm-i İktisad* adlı kitabı yayımlamış ve *Servet-i Fünun*, *Ulum-ı İktisadiye* ve *İçtimaiye Mecmuası*, *Musavver ve Muhit*, *İkdam*, *Tanin* ve *Sabah* gibi süreli yayınlarında yazıları çıkmıştır. Kitap ve gazete yazılarında da Osmanlı ekonomisinin sorunlarına değinmiş ve çözüm olarak liberal politikaları önermiştir. Bu çalışmada Mehmed Cavid'in kitapları, gazete ve dergilerde yer alan yazıları ve Meclisi Mebusan'daki nutukları doğrultusunda iktisadi anlayışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Cavid, Liberalizm, Osmanlı Devleti, İktisadi politikalar, Tarımsal kalkınma

JEL Kodları: N, N5, N6.

AN ECONOMIST IN THE OTTOMAN EMPIRE: MEHMED CAVID'S ECONOMIC VIEWS

Abstract

During the Committee of Union and Progress's rule between 1908 and 1918, Mehmed Cavid not only wrote theoretical works that shaped the economic thought of the period, but also became one of the bureaucrats who shaped the economic policies of the period. In this sense, he is the only authorized person of the Committee of Union and Progress in the field of economy. Mehmed Cavid, who was a strong representative of liberal thought, tried to shape Ottoman economic policies in line with liberalism. He argued that the Ottoman Empire should give importance to the agricultural sector in line with the international division of labor, and he suggested that an economic policy should be maintained in harmony with international capital institutions. Mehmed Cavid served as a deputy in the Ottoman Parliament between 1908-1918 and also held the position of Minister of Finance in the cabinet four times. In his speeches at the Ottoman Chamber of Deputies, he presented the idea of liberal economics as a solution for the Ottoman economy. Mehmed Cavid published a four-volume book titled *İlm-i İktisad* (The Science of Economics) in 1899 and his articles appeared in periodicals such as *Servet-i Fünun*, *Ulum-ı İktisadiye* ve *İçtimaiye*, *Musavver ve Muhit*, and *Sabah*. He also addressed the problems of the Ottoman economy in his book and newspaper articles and proposed liberal policies as a solution. In this study, Mehmed Cavid's economic thought has been examined based on his books, articles published in newspapers and journals, and his speeches in the Ottoman Chamber of Deputies.

Keywords: Mehmed Cavid, Liberalism, Ottoman State, Economic policies, Agricultural development

JEL Codes: Codes: N, N5, N6

¹ Doç. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman, kdemir@medipol.edu.tr. ORCID: 0000-0003-1508-5978

Başvuru Tarihi (Received): 02.11.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Osmanlı Devleti, 20. yüzyıla girerken iktisadi kalkınmasını gerçekleştirememiş, zirai ve endüstri üretimi kendine yetmeyen, sermaye yetersizliği nedeniyle alt yapı yatırımları cılız kalan bir devlettir. Osmanlı Devleti aynı zamanda kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalarla dış ticaret politikalarını bağımsız bir şekilde uygulayamayan ve gelir kaynaklarının bir kısmının Duyun-u Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi gibi uluslararası sermaye grupları tarafından yönetildiği bir devlet konumundaydı. Sanayi üretiminin olmaması, ülkenin Avrupa pazarı haline gelmesine yol açmış; bu durum da dış ticaretin ülkede önemli bir kazanç yolu haline gelmesine neden olmuştur. Dış ticareti ise, ülkede ikamet eden yabancı şahıslar ile Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler yürütmekteydi; bu kesimler çıkarlarını Osmanlı Devleti aleyhinde görmüşlerdi. Osmanlı yönetiminin askeri ve siyasi olarak zayıf olması, iktisadi politikalarının bağımsız olmasını engellemiş; bu nedenle devlet, bağımsız iktisat politikaları uygulayamamıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi çöküşüne son vermek amacıyla yönetime gelen İttihat ve Terakki Partisi'nin temel amacı devleti bu durumdan kurtararak ülke iktisadını düzeltmek ve iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek olmuştur.

İttihat ve Terakki Partisi, 1908'de iktidara geldikten sonra devletin iktisadi bozukluğunun sorumlusu olarak Sultan II. Abdülhamid yönetimini göstermiş; yurt içinde liberal politikaların uygulanmasıyla devletin parçalanma sürecinin sona ereceğini ve enerjisini Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmasını gerçekleştirmeye yöneleceğini vurgulamıştır. İttihat ve Terakki yönetimi, ülkede sermaye yetersizliği, teknoloji ve nitelikli iş gücü eksikliği gibi iktisadi faktörlerin farkında olarak; Osmanlı Devleti'nin, uluslararası sermayeyle ile Avrupa devletleriyle uyumlu bir iktisat politikası uygulamasının devletin çıkarına olduğunu açıklamış ve bu doğrultuda açık ekonomi politikaları benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi girişimlerini gerçekleştirebilmesi için yabancı sermayeye muhtaç olduğunu belirtmiş; bu nedenle, yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmiştir. Sermaye yetersizliği nedeniyle, aynı anda tarım ve sanayi sektörlerinin geliştirilmesinin imkânsız olduğunu vurgulamış; bu bağlamda, rekabet gücü yüksek olan tarım sektörüne destek verilmesinin, Osmanlı Devleti'nin iktisadi gelişmesi açısından daha yararlı olacağını belirtmiştir.

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet dönemi ilk yıllarındaki iktisadi politikalarının daha çok liberal iktisat düşüncesiyle uyumlu olmasının nedeni Mehmed Cavid'dir. Mehmed Cavid, İttihat ve Terakki yönetiminde söz sahibi olmasının yanı sıra, hükümetin ekonomi politikalarının belirlemede de etkili olan önemli kişilerdendir. Mehmed Cavid'in liberal bir iktisatçı olması, Osmanlı Devleti'nde uygulanan politikaların da liberalizm doğrultusunda olmasına neden olmuştur. İktisat bilgisinin fazla olması, iç ve dış ticaret ile sermayedar kesimleriyle ilişkilerin güçlü olması, Mehmed Cavid'i İttihat ve Terakki döneminde yönetimin ekonomi patronu haline getirmiş ve partinin ilk dönem ekonomi politikaları, Mehmed Cavid'in düşünce çizgisinde yürütülmüştür. Mehmed Cavid, devletin iktisadi kalkınmasının liberal sistem aracılığıyla olabileceğini savunmuş ve iktisadi politikalarını liberalizm doğrultusunda yürütmüştür. Hem iktisadi bilgisinin fazla olması hem de partide etkin olması gibi faktörler nedeniyle, 1908-1918 döneminde Osmanlı Devleti'nin iktisadi karar almasında Mehmed Cavid'in etkisi fazla olmuştur. Bu çalışmada, Mehmed Cavid'in iktisat düşüncesi ve uyguladığı iktisadi politikalar, Meclis-i Mebusan'daki söylevleri ile kaleme aldığı yazılar ışığında değerlendirilecektir. Çalışmada tasvir yöntemi uygulanmış ve Mehmed Cavid'in iktisadi görüşleri tarihsel süreç bağlamında ele alınmıştır.

1. Mehmed Cavid'in Hayatı

1875'te Selanik'te doğan Mehmed Cavid, ilk ve orta öğrenimini Selanik Feyz-i Sıbyan Rüştîyesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş; Mekteb-i İdadi-i Mülki ve Mekteb-i Mülkiye'de öğrenimine devam etmiştir (Kansu, 2001, s. 285). 1896'ta mezun olduktan sonra

Ziraat Bankası Muhasebe Kalemî'nde işe başlamıştır. Devletin değişik kurumlarında görevlerde bulunduktan sonra, 1899'da Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi Kâtipliği'nde görev almıştır. Ayrıca bu yıllarda Ayasofya Merkez Rüştiyesi'nde hesap ve Darümuallimin-i Aliye'de iktisat dersleri vermiştir. 1902'de görevinden istifa ederek, siyasi özgürlükler açısından daha rahat hareket edebileceği Selanik'e yerleşmiş ve buradaki Mekteb-i Feyziyye adlı lisede yöneticilik yapmıştır (İlkin, 1993, s. 175). Mehmed Cavid, Selanik'te siyasi faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da burada gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında çalışmış ve Selanik Mason Locası'nda aktif bir üye olarak görev almıştır. 1907'de cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşmesinden sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a geri dönmüş ve burada seçim çalışmalarında aktif rol almıştır (İlkin, 1993, s. 175). Seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan'a milletvekili olarak girmiş, birinci ve ikinci dönemde Selanik, üçüncü dönemde ise Biga mebusu olarak mecliste liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda faaliyetlerine devam etmiştir (Arol, 2018, s. 49).

Mehmed Cavid, meclisteki siyasi faaliyetlerinin yanı sıra öğretmenlik hayatına da devam etmiş, 1908'de Mülkiye Mektebi'nde iktisat ve istatistik gibi dersler vermiştir (Pakalın, 1977, s. 238). 1909 Haziranı'nda Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde Maliye Bakanı olarak hükümette görev almış ve İttihatçılar'ın bakan olarak hükümette görev alan ilk üyesi olmuştur (Şener, 1999, s. 559). 1911'de görevinden ayrılmasına karşın, 1912'de Said Paşa Kabinesi'nde Nafia Bakanı olarak yeniden hükümette görev almıştır. Hükümetin istifa etmesi üzerine görevinden ayrılan Mehmed Cavid, ikinci kez 1914'te Maliye Bakanlığı'na atanmıştır. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi nedeniyle bakanlıktan istifa etmiş ve üç sene hükümette görev almamıştır. 1917'de üçüncü kez Maliye Bakanlığı görevini yürütmüş ve Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilip İttihatçıların hükümetten düşmesi nedeniyle Talat Paşa'nın istifası üzerine görevinden ayrılmış; ancak sonraki hükümet döneminde İzzet Paşa Kabinesi'nde dördüncü kez Maliye Bakanlığı'na getirilmesine karşın, kısa sürede hükümetin düşmesiyle görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır (Pakalın, 1977, s. 238-239).

Mehmed Cavid, Maliye Bakanlığı'nda piyasaya kâğıt para sürülmesi, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması ve ilk borçlanma senetlerinin çıkarılması gibi önemli girişimleri gerçekleştirmiştir (Arol, 2018, s. 63). Mehmed Cavid, mütareke yıllarında Duyun-ı Umumiye Meclisi'nde Dayınlar Vekilliği görevindeyken (Pakalın, 1977, s. 239) takibe uğrayıp, İttihatçılara soruşturmalar açılması üzerine İsviçre'ye geçmiş ve burada İttihatçılığın tekrar güçlenmesi için faaliyetlerini sürdürmüştür. 1921'de İsviçre'de Şehzade Burhaneddin'in eski eşi Aliye Hanımla evlenmiş (İlkin, 1993, s. 175) ve 1922'de yurda dönerek Duyun-u Umumiye İdaresi'nde tekrardan görev almıştır. Lozan Konferansı'nın ilk oturumlarına mali müşavir sıfatıyla katıldıysa da sonraki oturumlara dış borçların paylaştırılması konusunda İsmet Paşa'yla yaşadığı fikir ayrılığı nedeniyle dâhil edilmemiştir (Arol, 2018, s. 63-64). 1924'te Meclis Başkanı Fethi Bey'in İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan talep ettiği ekonomi raporu hazırlayan bir heyete başkanlık etmiş (İlkin, 1993, s. 175) ve bu senenin sonlarında Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kuruluş çalışmalarına katılmıştır (Arol, 2018, s. 64). 1926'da tarihe İzmir Suikastı olarak geçen olayın neticesinde tutuklanmıştır. 1923'te yapılan İttihatçı kongresi ve darbe hazırlığı teşebbüsü gibi nedenlerle suçlanan Mehmed Cavid, mahkeme sonucunda suçlu bulunarak 1926'da idam edilmiştir (Zürcher, 2007, s. 230-233).

Mehmed Cavid, İngiliz ve Fransız mali çevrelerle iyi ilişkiler kurmuş ve bu çevrelerin güvenini kazanmış bir kişiydi. Selanik iş dünyasını İttihatçılar içinde temsil eden kişiydi. Uluslararası sermaye çevreleri ve iş adamlarıyla yakın ilişkileri nedeniyle liberalizmin savunucusu olarak adlandırılmıştır (Şener, 1999, s. 559). Mehmed Cavid, yayım faaliyetlerine çok genç yaşta başlamış ve ilk yazılarını 1890 yıllarında *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlamıştır. Dergide yayımlanan yazılar iktisadi ve mali konuları içermektedir. Bu dönemde ayrıca *Maarif*, *Mektep*, *Mütalaa*, *Tarik* ve *Sabah* gibi Sultan Abdülhamid döneminde yayımlanan diğer süreli yayınlarda

da yazılarına rastlanmaktadır. Mehmed Cavid, Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'de Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb ile birlikte *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nı çıkartmıştır. Bu dergi, II. Meşrutiyet'in ilk döneminde liberal iktisadi sistemi savunan güçlü bir merkez olarak işlev görmüş ve yayımlanan yazılarda liberalizm sıkça vurgulanmıştır (İnsel, 2018, s. 50-51; Mardin, 2002, s. 100).

2. İktisadi Görüşleri

2.1. İktisadi Düşünce Anlayışı (Liberalizm, Korumacılık ve Sosyalizm Hakkındaki Görüşleri)

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki önemli Maliye nazırlarından biri olan Mehmed Cavid, liberal ekonomik politikaları uygulayan ve bu doğrultudaki tezleri savunan bir isim olarak tanınmıştır. Maliye Bakanlığı görevinde, serbest iktisadi düşünceyi temel alan politikaları hayata geçirmiştir. Liberal iktisatla ilgili görüşlerini dört ciltlik *İlm-i İktisat* adlı eserinde ve *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda dile getirmiş; tam anlamıyla serbest mübadeleyi savunmuştur. Mehmed Cavid, rekabetin insanları, yetenekler ve liyakatlarına göre hak ettikleri konuma ulaştırdığını ve bunun toplumun refahını ve üretimini artırdığını belirtmiştir. Rekabeti, insanların birbirlerini düşman olarak görüp yok etmeleri şeklinde düşünmenin yanlış bir görüş olduğunu ifade etmiş ve rekabetin ortadan kaldırılmasıyla ekonomik gelişmenin de duracağını savunmuştur (Mehmed Cavid, 1910, s. 781). Mehmed Cavid, teşebbüs-i şahsinin her şeyin doğrudan bireyin girişim ruhu ile gerçekleştirdiğini, sosyalizmin ise bunun tersi olduğunu belirtmiştir. Teşebbüs-i şahsinin, özgürlüğe dayandığı halde sosyalizmin, emir komuta zinciri kurarak esaret yönetimi oluşturduğunu vurgulamıştır (Eroğlu, 2002, s. 167). Özel girişimlerde sözleşme, mübadele ve serbest dolaşımın bulunduğunu ve insan doğasının hürriyete yatkın olduğundan sosyalizmi tercih etmediğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 777-778). İnsanın çalışmasını, kazanmasını, tasarruf etmesini teşvik eden en önemli faktörün, emeğin karşılığında sağlanan menfaat olduğunu belirtmiş ve bu menfaat özgürlüğü sağlandığında ve çalışma hürriyeti temin edildiğinde teşebbüsü şahsinin başarılı olacağını dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 784). Toplumsal refahın, kişisel çıkarlar doğrultusunda yapılan bireysel çalışmaların bir sonucu olduğunu vurgulamış ve bu nedenle bireyciliğin her zaman toplumculuktan üstün olduğunu savunmuştur. Bireycilik temelinde şekillenen iktisadi liberalizmde, sözleşme, mübadele ve hareket gibi her türlü özgürlüğün sağlanmasına rağmen sosyalist toplumunda toplumsal çıkar adına bireyin bir kuklaya dönüştüğünü ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 777).

Mehmed Cavid, liberalizm düşüncesinin teori olarak dünyada yaşanan gerçekliğe tamamen uymadığının farkında olmuştur. Bu nedenle liberal politikaların adım adım, ülkeler arasındaki karşılıklı politikalar göz önünde bulundurularak uygulanabileceğini belirtmiştir. Teori ile uygulamaları ayırmış ve yazılarında iktisat teorilerine değinirken, bunların uygulamalarındaki sapmalara da dikkat çekmiştir. Ana meselenin, bir ülkenin kaynaklarına uygun üretim yapması, finansmanın sağlanması ve elde edilen üretim için uygun pazar bulması olduğunu vurgulamıştır (Karaman, 2001, s. 16). İktisat ilminin genel geçer kanunlar çerçevesinde işlediğini ve bu kanunların her zaman ve her mekânda geçerliliğini koruduğunu belirtmiş, Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada yerini alabilmesi için iktisadi politikaların bu kanunlar çerçevesinde uygulanması gerektiğini savunmuştur (Arol, 2018, s. 62). Meclis-i Mebusan'daki iktisadi ve mali konular hakkındaki konuşmalarında liberal iktisat düşüncesinin işleyişini anlatan Mehmed Cavid, ülkenin modern bir devlet olarak uluslararası arenada yerini alabilmesi için liberal düşüncenin bilinçli bir seçim olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir zorunluluk olması gerektiğine de vurgu yapmıştır (Arol, 2018, s. 60).

Mehmed Cavid, iktisadi liberalizmin özgürlük, rekabet, mülkiyet ve veraset gibi ana ilkeleri olduğunu ve bu ilkeleri uygulayan toplumların uygarlık yolunda ilerleyeceklerini ifade etmiştir. Bireysel özgürlüklerin hükümetin müdahalelerinden çok daha fazla fayda sağladığını belirtmiş ve

doğal yasaların etkinliğini zayıflatacak ya da tamamen ortadan kaldıracak kanunlara karşı çıkmıştır. Kişisel çıkarın toplumsal uyumu sağlayıp genel düzeni getireceğine inanmış ve hükümetin görevinin sadece bireyler arasında yapılan sözleşmelerdeki sorunları çözmek olduğunu; aksi takdirde hükümetin, toplumun bazı kesimlerinin zararına olacak şekilde diğerlerini himaye etmesinin toplumsal çıkarı zedeleyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 51-52). Liberalizmin, bireylerin sorumluluk duygusunu geliştirdiğini ve bir toplumda mülkiyet ve özgürlük ortamı ne kadar fazla gelişirse, iktisadi kalkınmanın o kadar artacağını belirtmiş ve liberal düşüncenin ekonomik açıdan diğer siyasal sistemlerden en iyisi olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 394).

Sosyalistlerin en fazla eleştirdiği bireyciliğin, toplumların ilerlemesine en büyük katkıyı sağlayan doğal bir davranış olduğunu belirtmiş ve bireyciliğin özgürlük ve bağımsızlık olduğunu dile getirmiştir. Sosyalizmde bireysel özgürlüğün toplumsal çıkarlar uğruna ortadan kaldırıldığını, bireylerin her şeyini feda edilmeye zorlandığını ve tüm irade ile iktidarın toplumun elinde toplandığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 56-57). Mehmed Cavid, özgür düşünce doğrultusunda gerçekleşen her türlü iktisadi girişimin, zorla ve baskı altında gerçekleştirilenlerinden daha verimli olacağını belirtmiş ve zamanla toplumda serbest düşünceye uygun bir ortamın oluşturulduğunu, bu sayede keşifler ve yeni buluşlarla ulaşım ve sanayi sektöründeki yeniliklerin sağlandığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 394-395). Özel mülkiyetin tanınmaması durumunda tasarruf yapılamayacağını ve sermayelerin birikmesinin mümkün olmayacağını dile getirmiş, bu doğrultuda iktisadi araçlarda iyileştirmeler yapılamayacağını belirtmiştir. Özel mülkiyet olmasa, bu işlevleri devletlerin yerine getirmek zorunda kalacağını ve devletlerin bunu yapma imkânının olmadığını ifade etmiştir. Devletlere bu görevlerin verilmesine karşı çıkmıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 400). Miras hakkının önemli olduğunu savunmuş ve miras hakkı kaldırıldığında tasarrufların azalacağını, sermayenin yönetiminde sorunlar oluşacağını, işlemlerin azalacağını ve bireylerin çalışma şevklerinin kırılacağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 431).

Mehmed Cavid, iktisadi olayların, iktisat ilmi var olmadan önce de doğal olarak gerçekleştiğini ve yeryüzünde yalnızca bir insan olsa bile iktisadi olayların doğasının değişmeyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 2-3). İktisat ilminden haberdar olmayanların ekonomiye müdahale etmelerinin yanlış inançların yayılmasına yol açtığını ve hataların düzeltilmesini zorlaştırdığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 9). Sermaye birikimi yüksek olan, bu sermayeyi etkin kullanan, iş bölümü ve uzmanlaşmaya önem veren, modern makineleri kullanan ve emeğin ücretini verimlilik esasına göre belirleyen ülkelerin iktisadi kalkınmayı gerçekleştireceğini ve bu ilkelere uymayan ülkelerin ise gerileyeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 42). Serbest gümrük politikalarının uygulamasının uluslararası ilişkileri kolaylaştıracağını belirtmiş ve bu yüzden gümrük vergilerinin makul bir oranda alınmasını istemiştir. Devlet gelirlerinin gereksinimi nedeniyle gümrük vergisinin tamamen ilga edilmesinin imkânsız olduğunu belirtmiş, hammadde, gıda ve gübre gibi ürünlerin ithalatının vergisiz gerçekleştirilmesini ve üretimi gerçekleştirilemeyen ve her zaman hükümet yardımıyla üretilen sanayi ürünlerinin kesinlikle korunmaması gerektiğini vurgulamıştır. Ülkenin kabiliyeti olan sanayi şubelerinde himaye politikasının geçici olarak uygulanabileceğini belirtmiş; bu himayenin halk açısından kısa vadede zararlı olmasına karşın, uzun vadede elde edilecek menfaatlerin bu zararları giderecek düzeyde olacağını ifade etmiştir. Ayrıca, bu himaye politikasının devletin menfaatleri doğrultusunda yürütülmesini talep etmiştir (Mehmed Cavid, 1326, s. 394-395). Serbest mübadele doğrultusunda dış ticaretin gerekli olduğunu vurgulamış ve faydalarını maddeler halinde şu şekilde sıralamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 285-292): 1. Ülkelerin topraklarında yetişmeyen ancak zorunlu olan ürünlere dış ticaretle ulaşması. 2. Ülkede yetişen ancak geçici bir süre için o ürünün üretilemediği takdirde zorunlu olan malın ihtiyacının dış ticaretle temin edilmesi. 3. Dış ticaretin iş bölümü yaratması ve bunun da üretim miktarını çoğaltması. Dış ticaretle ürünlerin az maliyetli üretilmesi.

4. Dış ticaretin rekabeti arttırması ve serbest ticaretin rekabeti geliştirerek malların ucuza sağlanması. 5. Dış ticaretin rekabeti yaratmasından ötürü üretim teknolojilerin gelişmesi ve yeni aletlerin icat edilmesinin sağlanması (Mehmed Cavid, 1326, s. 381-385).

Mehmed Cavid, serbest üretimin sonucu olarak serbest mübadelenin uzlaşma ve birlik ilkesini oluşturduğunu belirtmiş ve serbest mübadele sayesinde bir insanın ülke içinde istediği malı alma ve dilediği satıcıya müracaat etme özgürlüğüne sahip olduğu gibi, dış ülkelerde de bu serbestliği muhafaza ederek istediği mallar için istediği ülkelerin üreticilerine müracaat edebileceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 2005, s. 720) Osmanlı Devleti'nde bireyselleşmenin sadece liberal iktisat çerçevesinde yeşerdiğini ve insanoğlunun üretim ilişkilerinde kişisel çıkarı önemseddiğini dile getirmiştir. Toplumsal refahın, kişisel çıkarları gözetken bireyin çabalarıyla gerçekleşeceğini belirtmiş ve bu bağlamda şahsi menfaatin insanlara mutluluk getireceğini ifade etmiştir (Toprak, 2012, s. 92). Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ordu ve bürokraside eskiden olduğu gibi padişahın ihsanıyla terfi etmenin mümkün olmadığını ve memuriyetin İstanbul halkı için çekiciliğini kaybettiğini belirtmiştir. Meşrutiyet yönetiminin tasarruf politikaları sonucu memur sayısının azaltılmasının, memur olmanın dışında iş bulma zorunluluğu doğurduğunu ve gençlerin memur dışında maişetini gideren işkollarında çalıştıklarını vurgulamıştır (Toprak, 2012, s. 86).

Mehmed Cavid, iktisadi sistem olarak serbesti mübadele ile himaye usulünü ayrıntılarıyla incelemiş ve bunlardan hangisinin ülke için yararlı olacağına dair şu ifadeleri dile getirmiştir: *“Serbesti mübadele gerek tabiat-ı beşeriye ve gerek tabiat-ı arzıyedeki tehâlûf ve yukarıdan beri zikrettiğimiz kavanin-i azime-i iktisadiyenin cereyanı serbest-i mübadele usulünün diğer usulle mukayese edilemeyecek derecede fazla nispetle tercih edilmesi lüzumunu göstermektedir”* (Mehmed Cavid, 1326, s. 381). Mehmed Cavid, dâhili sanayi ürünlerinin hedeflenen miktarda olmaması ve ulaşım olanaklarının eksikliği nedeniyle iç piyasada tarımsal ürünlerin yetersiz kaldığı bir ortamda himaye usulünün Osmanlı Devleti'nde uygulanabilir bir yöntem olmadığını vurgulamıştır. Bu görüşünü Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında şöyle dile getirmiştir: (Mehmed Cavid, 1986a, s. 313-314).

“İptida size söyleyeyim ki, hükümet siyaseti iktisadiyyesi şimdiye kadar takip ettiği cereyanı değiştirmeyecektir. Hükümetin siyaseti iktisadiyyesi, nasıl ki bugüne kadar serbesti iktisadi, serbesti ticaret usulü ise, bugün de sonra da, gerek bize karşı ve gerek bu hususta pek alakadar olan ve bizimle münasebatı iktisadiyyeleri bulunan devletlere karşı ilan etmek isterim ki, siyaseti sabıkasından farklı olmayacaktır... Hiç birleşmeyecek iki muhtelif cereyan vardır ki bunlardan biri bazı devletlerin sahip oldukları usulü himaye cereyanıdır. Diğer de serbesti mübadele cereyanıdır. İçinizde birçok arkadaşlarınız hükümetin mesleki iktisadisini bilmek istiyor ve matbuaat da bugün hükümetin mesleki istidadını anlamak istiyor... Hükümet ticaret muahedeleri akdetmek ve bunu takip eylemekle beraber yine bu muahedelerde size arz ediyorum ki siyaseti sabıkasından katıyen inhıraf etmeyecektir ve hiçbir zaman bu memleketi istidaatı dahilinde bulunmayan, yani gerek toprağına fitratın verdiği müsaade dahilinde olmayan ve gerek ahalisinin kudreti müktesebesini dahilinde bulunmayan bir siyaseti iktisadiyyeye sevk etmeyeceğiz...”

Mehmed Cavid, İlm-i İktisad adıyla çıkan kitabında da korumacılık politikalarını tutarlı bir şekilde reddetmiştir. Korumacıların iç piyasayı dış rekabetten koruyarak milli bir sanayinin gelişmesini sağlayacağı ve rekabete karşı korunmayan sanayilerin zamanla ortadan kalkacağı görüşüne karşı, İspanya ve Portekiz'in ekonomi örneklerini vererek karşı çıkmış ve bu ülkelerin gelişmemesini örnek göstermiştir. Bir ülkenin kalkınmasının piyasaların dışarıya kapatılmasıyla gerçekleşmeyeceğini, ancak bilimin, eğitimin ve sermayenin artmasıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir. Milli iktisadın kurucusu ve en önemli temsilcisi List'i eleştirirken, onun bir milletin

ticaret, sanayi ve ziraatta aynı anda yeterli olması görüşünün gerçekçi olmadığını belirtmiş ve devletin himayesinde kurulan sanayi sektörlerinin ülke ekonomisine yarar getirmeyeceğini, ülkelerin uluslararası uzmanlaşma doğrultusunda rekabet edebileceği sanayi yatırımlarını yapması durumunda ise güçleneceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316, s. 299-306). Mehmed Cavid, makalelerinde de himaye usulünün zararlı sonuçlar vereceğini belirtmiş ve bir ülke sanayisinin gümrüklerle yabancı rekabetten korunmasının o sanayinin gelişmesine engel olacağını, kazançlarından emin olarak hiçbir ilerleme kaydetmeden tembellik edeceklerini ve bunun ise fiyatların yükselmesine neden olacağını belirtmiştir. Ülkede iş bölümü olmayınca, ülkelerin yeteneklerinden yoksun sanayilere yatırım yapma çabalarının, emeğin ve sermayenin daha faydalı işlere yatırılmasını engelleyeceğini ve verimsizleşmeye neden olacağını ifade etmiştir. Himaye yönteminin, siyasi çıkarları gereği sadece tersane ve tophane gibi bazı sanayi şubelerinde uygulanabileceğini; ancak bunların sıkıntılı vakitlerde dışarıdan temin edilebileceğini vurgulamıştır. Himaye politikalarının yerli işçilerin ücretlerini artıracığı fikrine karşı çıkmış ve aksine ücretlerin azaltılmasına neden olacağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1326, s. 386-389). Mehmed Cavid, Avrupa'da sınırlı bir şekilde uygulanan emeklilik ve sağlık sigortalarına, bireylerdeki girişimciliği körelteceğinden dolayı karşı çıkmış, ancak iş kazasına uğrayan işçilere tazminat verilmesini savunmuştur (İnsel, 2018, s. 54). İşçilere grev ve sendika kurma hakkı verilmesini istemiş ama işverenin emlakine tecavüz edilmemesi ve çalışan diğer işçilerin işlerini engellemek gerektiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1329, s. 143).

İlm-i iktisat kitabında Mehmed Cavid, sosyalizmi ile devlet müdahalesini eleştirmiş ve sosyalistlerin düşüncelerinin bilimsellikte bir alakasının olmadığını savunmuştur (Koraltürk-Çetin, 2018, s. 329). Sosyalistlerin sermayedarlık usulü, mülkiyet hakkı ve servetlerdeki eşitsizlik gibi sosyal sorunların toplumsal çöküşe neden olacağını aktarmıştır. Bunlara göre kişiler, bireysel menfaat yerine toplumun genel menfaatine önem vermelidir. Ancak sosyalist fikirlerin aksine, üretim ve çalışma dürtüsünün en önemli nedeninin bireysel kazanç ve tasarruf hakkı olduğunu belirtmiş ve eşitliğin sağlanmasının, bireylerdeki gelişme dürtüsünü yok edeceği gibi sermaye birikiminin artmasını da engelleyeceğini vurgulamıştır. Mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla insanların çalışmak için bir motivasyonu olmayacağını belirtmiş, toplumsal refahın sağlanmasının ve insanların birbirlerine fayda sağlamasının esasının bireysel menfaatin temin edilmesiyle gerçekleşeceğini dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 52-54). Bir ülkede gelişme ve kalkınmanın gerçekleşmesinin, özel girişim teşebbüslerinin çokluğuna bağlı olduğunu ve bu teşebbüslerinin gerçekleşmesinin özgür bir ortamın yaratılmasıyla olacağını belirtmiştir. Bunu engellemesi nedeniyle sosyalizmi esarete benzeten Mehmed Cavid, bu sistemde bireylerden toplum adına tüm haklarından feragat etmesinin istendiğini dile getirmiştir. Sosyalizmde tüm irade ve yönetimin bireylere değil, topluma ait olduğunu ifade etmiştir. İlmi gaye doğrultusunda görüşlerini dile getirdiklerini belirten sosyalistlerin düşüncelerinin, ilimle hiçbir alakasının olmadığını vurgulamıştır. Bu sistemin son yıllarda gelişmesinde Almanya'nın uyguladığı sosyal devletçi politikaların büyük bir etkisi olduğunu dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 54-58). Devlet sosyalizmi olarak addedilen bu sistemde, devletin, bireyin şahsi teşebbüsüyle gerçekleştireceği işlere müdahale ettiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 783). Almanya'da uygulanan bu modeli reddetmiş ve devlete ekonomik görevler verilmesine karşı çıkmıştır. Devletin doğrudan sahip olduğu sanayi işletmelerinin başarısız olduğunu, bu girişimlerin özel girişimciliği baltaladığını ve toplumun genel çıkarı yerine belirli kesimleri koruduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 56-620; Toprak, 2012, s. 92).

Mehmed Cavid, himaye yöntemini işçilerin en büyük düşmanı olarak göstermiştir. Korumacı gümrük politikaları uygulanarak ülkede birkaç fabrika tesis edilip göz boyandığını ve bu tür sanayileşmenin sahte bir iktisadi gelişme yarattığını vurgulamış, birkaç sermayedarın zengin edilmesi adına bu yöntemle binlerce kişinin zarara sokulduğunu belirtmiştir. Himaye edilerek tesis edilen sanayi şubelerinde, hırsların tatmin edilmesinin dışında başka bir menfaatin elde

edilmeyeceğini ileri sürmüş ve vatandaşların zararına olan ve modern ilim ve fen yöntemlerini takip edilmeksizin yapılan zahmetsiz girişimlerde bulunanların, bu yoldan ayrılmak istemeyeceklerini belirtmiştir. Ülkeyi bu çıkmaz yola sürüklemekten kaçınılması gerektiğini vurgulamış ve ziraatın modern yöntemlerle işletilmesiyle servet ve refahın artacağını, ülkenin ziraat ve ticaretinin terakki ettirilerek medeni toplumların seviyesinde bir iktisadi başarının sağlanacağını belirtmiştir. Sanayinin bu iktisadi başarıdan sonra kendiliğinden ortaya çıkacağını ve bu şekilde oluşan sanayiden devletin yarar sağlayacağını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909b, s. 272-273; Toprak, 1995, s. 31).

Mehmed Cavid, bir ülkenin büyüklüğünün toprak büyüklüğüne değil, iktisadi büyümeye dayandığını ifade etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kapalı ekonomi anlayışından uzaklaşması gerektiğini vurgulamıştır. Toplumsal ve iktisadi konularda bireyciliğin yaygınlaşmasını istemiştir (İnsel, 2018, s. 53-54). Nüfus artışı sonrası, dünyada üretim seviyesinin insanların tüketim ihtiyaçlarını karşılamayacak duruma geleceği korkusunun yersiz bir düşünce olduğunu belirtmiş ve teknolojik gelişmeler neticesinde üretim artışının nüfusa oranla daha fazla olduğunu anlaşıldığını ifade etmiştir. Bir ülkenin iktisaden gelişmesinin ana şartının o ülkede aynı zamanda siyasal özgürlüklerin benimsenmesiyle gerçekleşeceğine inanmış ve ülkenin siyasal kurumlarının özgür olması gerektiğini savunmuştur (Mehmed Cavid, 1316a, s. 50-56). Özgürlükler ortamının, 1908 sonrası görülen meşrutiyet sistemiyle ülkede sağlandığını belirtmiş ve devleti bir amaç değil, araç olarak algılamıştır (Kansu, 2001:293-294). İktisadi kalkınmanın ancak hürriyetle sağlanacağını ve ticaretin de özgür bir ortamda gelişeceğini belirtmiş, hürriyeti ise hükümet müdahalelerinin olmaması olarak açıklamıştır (Mehmed Cavid, 1909k, s. 129). Ekonomik kalkınma için özgür bir ortamın sağlanmasını savunmuş; bireylerin can ve mal güvenliğini sağlayan, eğitim, adalet ve bayındırlık gibi sektörlerde yatırım yapan bir devlet anlayışını benimsemiştir. Mehmed Cavid'in bu devlet anlayışı, liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda olan denetleyici ve düzenleyici devlet rolüne uymaktadır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 469-476).

Mehmed Cavid, eskiden beri süregelen yetersiz eğitimin, otuz üç senelik istibdat dönemiyle birleşmesiyle Osmanlı Devleti'nin gerek ülke içinde gerek dışarıda yaşanan büyük ve küçük devletlerin iktisadi ve toplumsal dönüşümlerinden yeterince faydalanmasını engellediğini belirtmiştir. Hükümetin, milletin kesesini soymak, vergileri yüksek bir tabakanın israfını finanse etmek, sanayi, ziraat ve ticaretin terakkisi için çalışmamak ve bunları mahvedecek icraatlarla istibdat hükümetine geniş bir hareket sahası vermekle eleştirmiştir. Avrupa devletlerinin ise bu süre zarfında ülke servetlerini araştırdığını ve halktan aldığı vergileri, devletin harcamalarına uygun bir şekilde kullanabilmek için görüş alışverişi içinde bulunarak ülkenin iktisadi kalkınmasındaki her türlü teşebbüsü gerçekleştirdiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 1-3).

2.2. İktisadi Kalkınma Hakkında Görüşleri: Tarım mı? Sanayi mi?

Mehmed Cavid, ilerlemenin en büyük nedenlerinden birinin uluslararası iş bölümü olduğunu ileri sürmüş ve Osmanlı Devleti'ne, bu iş bölümünde tarımın düştüğünü belirtmiştir. Bu nedenle, ülke sermayesinin tarım sektörüne aktarılmasını ve geniş tarımsal arazilerin ekilerek tarımsal üretimin artırılmasını istemiştir. Toprakların verimli ve diğer girdi maliyetlerinin ucuz olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin kısa sürede bir tahıl ambarına dönüşebileceğini vurgulamıştır. Ülkenin ziraat sektörü uygunken, sanayiye korumak için bütçeye ek ödenek konulması ve yerli malı kullanımını teşvik eden politikaların ülkeye büyük zararlar getireceğini belirtmiştir. Sermayedarların yollarını kendilerinin çizmesi ve hükümetin sermayedara karışmaması gerektiğini ifade etmiştir (Toprak, 1988, s. 215). Ülkenin tarımsal ürünlerini pazara ulaştıracak demiryolu, yol, liman ve bayındırlık gibi sektörlerle önem verilmesini önermiş ve yerli ve yabancı sermayenin sanayi tesisleri açmak yerine bu sektörlerle yönelmesini istemiştir (Toprak, 1995, s. 32).

Kitabında himaye politikalarını eleştiren Mehmed Cavid, List'in bir ülkenin aynı anda hem çiftçi, hem sanayici, hem de tacir olmasının hayal ürünü olduğunu dile getirmiş ve bu bağlamda her şeyi üretmesinin imkânsız olduğunu vurgulamıştır. Uluslararası piyasaya hakim olan ülkelerin, çok mal arz eden ülkeler değil, talep edilen ürünü en ucuz maliyetle üreten ülkeler olduğunu belirtmiştir. Himaye yöntemiyle sanayinin ilerletilemeyeceğini ifade etmiş ve sanayinin ancak serbest düşünce ortamında gelişeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 299-303) Mehmed Cavid, korumacılık sisteminin benimsenmesiyle sermaye sahiplerinin himaye edilerek rekabet gücü zayıf bir sanayileşmenin gerçekleştirilmesine itiraz etmiş ve rekabet gücü yüksek tarım sektörü ile ülkenin refaha erişeceğini vurgulamıştır. Bu nedenle devletin tarım sektörüne, özellikle ihracatı artırıcı tarımsal ürünlerin üretimine destek çıkmasını istemiştir (Koraltürk-Çetin, 2018, s. 327).

Mehmed Cavid, meclis konuşmalarında kendisinin sanayi taraftarı olmadığını vurgulamıştır. Hiçbir zaman kalkınamayacak sanayi şubelerinin himaye edilmemesini savunmuş ve küçük bir himayenin bile fiyatları yükselteceğini belirtmiştir (Toprak, 1995, s. 31). Gümrük duvarlarını yükselterek sanayileşme girişiminin ülkeyi yoksullaştıracığını, cılız ve rekabeti düşük bir sanayileşme politikasının ülke için yük teşkil edeceğini ve fiyatların artmasıyla iktisadi yaşamın zorlaşacağını vurgulamıştır (Toprak, 1988, s. 215).

Mehmed Cavid, sermayedarların himayeci politikalarla vatandaşların zararına zengin olma yolunu bulduklarında, bu politikalarının devamını isteyeceklerini ve bunun sonucunda ülkede rekabetten yoksun bir sanayileşmenin meydana geleceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarımsal kalkınma ve bu doğrultuda ticaretinin gelişmesiyle gelişmiş devletler statüsüne girebileceğini, bu aşamadan sonra ise sanayinin kendiliğinden ortaya çıkacağını vurgulamıştır (Toprak, 1982, s. 108). Mehmed Cavid, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda da Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi konusunda şu görüşleri ifade etmiştir: (Mehmed Cavid, 1908b, s. 1-2).

“Müfrit bir meslek takip ederek hayal arkasından koşmayacağız; hakikat, yalnız hakikat olan şeyleri takip, onları istihsal eylemeye çalışacağız. Mevadd-ı ibtidaiyesi memleketimizde yetişen eşya için fabrikalar küşadını arzu ederiz. Fakat uzun pek uzun bir müddette bile bu topraklarda neşvünema bulmayacak bazı sanayi tohumlarını beyhude yere etmekten ve halkımızı da hazinemizi de beyhude masraflara sokmaktan ihtiraz edeceğimiz için teşebbüsatin bittabi aleyhtarı olacağız...”

Mehmed Cavid, bir ülkenin iktisaden güçlü olması için o ülkenin her şeyi üretmesinden ziyade, bir malı ucuza piyasaya sürmesi gerektiğini belirtmiş ve Osmanlı Devleti'ne, uluslararası iş bölümü doğrultusunda rekabet gücü bulunan tarım sektöründe uzmanlaşmasını önermiştir. Hükümetin mevcut sermayeyi ziraatın kalkınması için harcamasını talep etmiş ve ülkede ucuz iş gücü ile verimli topraklar sayesinde tarımsal üretiminin kısa sürede artırabileceğini belirtmiştir. Tarımsal üretimin uluslararası piyasalara hızlı dağıtımı için ülkede demiryolu ve liman gibi altyapı yatırımların yaygınlaştırılmasını önermiştir (Koraltürk-Çetin 2018, s. 327-328, s. Toprak, 1982, s. 109). Mehmed Cavid'e göre; (Karaman, 2001, s. 130-131).

“Osmanlı ülkesi bir ziraat memleketidir. Büyük sanayilerin kurulması için ne gerekli sermaye, ne teknoloji ve ne de vasıflı işgücü vardır... Sanayi bakımından Avrupa ülkelerine göre pek geride olan ülke, ziraat açısından zengin imkânlarla sahiptir. İşte bu sebeplerden dolayı sanayi himaye etmek için ne hükümet bütçesine tahsisatlar koymalı, ne efrad bütçesine masraflar tahmil eylemelidir”

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olduğunu ve ülkenin sanayileşmesi için sermaye, ilim ve irfandan yoksun olduğunu vurgulamıştır. Sanayileşme girişimleri gerçekleştirildiği takdirde sermaye ve uzmanlığın dışarıdan getirilmek zorunda kalınacağına karşın, tarımsal üretim açısından elverişli bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Arazi fiyatlarının

ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü ve yüksek girdi maliyetlerine gerek kalmadan büyük kazançların elde edilebileceğini vurgulamıştır (Toprak, 1982, s. 109).

Mehmed Cavid, İlm-i İktisat adlı kitabının birinci cildinin sonunda, Memalik-i Osmaniye'de Serbest-i İmal ve Sanayide Vuku Bulan Tahdidat alt başlığında, Osmanlı Devleti'nin sanayileşmemesinin nedenlerini irdelemiştir. İş özgürlüğü ve sanayiye konulan belirli sınırlamaların, esnaf yönetmelikleri ile gedik usulü olarak iki çeşit olduğunu belirtmiş ve esnaf yönetmeliklerinin iyi düzenlenmediğini, bunların lonca adı altında bir sistem geliştirdiğini ifade etmiştir. Bir zanaatın gerçekleşmesi için loncaların belirli yönetmelikler uyguladığını, ancak bu yönetmeliklerin iktisadi gelişmelere zarar verdiğini belirtmiş; ayrıca loncaların, zanaatçıların sorunlarını çözmek yerine, getirdikleri kısıtlamalarla onların çalışmalarını engellediğini vurgulamıştır. Ülkede usta olabilmek için uzun bir süre çıraklık ve kalfalık eğitimi alınması gerektiğini, kalfaların usta olabilmesi için ustaların onayını almalarının zorunlu olduğunu belirtmiş; hatta kalfanın bilgi ve maharetine sahip olmasına rağmen ustanın onayı olmadan usta olamayacağını ve usta olmanın birçok yükümlülük ve masrafa bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ülkede her çeşit zanaatçının yapacağı işlerin özel yönetmelikler doğrultusunda gerçekleştiğini, bu yönetmeliklerin dışına çıkılmasının yasak olduğunu ve uymayanların ağır cezalara çarptırıldığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 469-471). Mehmed Cavid, sanayileşmemenin bir diğer nedeni olarak gördüğü gedik usulünün etkilerine de değinmiştir. Bir gedik oluşturmak için, zanaatın icrasında gerekli olan araç ve gereçlerin kalıcı olarak bir taşınmaz malın içine yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu zanaatın icrası için kullanılan araç ve gereçlere gedik, bu araçların konulduğu kalıcı nitelikteki taşınmazlara ise vakıf veya mülk denildiğini belirtmiştir. Bu yöneme göre her zanaatın, yalnızca gedik denilen araç ve gereçlerin bulunduğu mekânda yapıldığını ve bunun da zanaatın uygulanabileceği yerlerin sınırlı kalmasına sebebiyet verdiğini dile getirmiştir. Gedik sistemiyle çalışma özgürlüğüne çeşitli kısıtlamalar getirildiğini ve esnafın istediği bölgelerde dükkân açamadığını ifade etmiştir. Ayrıca bir gedik satın almanın çok pahalıya mal olduğunu ve sayılarının sınırlı olması nedeniyle sanayinin adeta bir tekel haline geldiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 472-474).

Mehmed Cavid, ülkede sanayileşmenin görülmemesinin nedenlerini; mülkiyet ve veraset hakkının büyük ölçüde sınırlandırılması, devletin müsadere sistemini uygulayarak sermaye birikimini engellemesi ve esnaf teşkilatları ile gedik sistemi olarak sıralamıştır (Çavdar, 1992, s. 104). Bunların yanında, sanayinin liberal kurallara göre gelişmemesinin nedeninin, hükümet tarafından tekelleştirilen sanayi şubeleri ile sanayiye ilişkin kanun ve kararnameler olmak üzere iki faktöre dayandığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 474).

Mehmed Cavid, Japonya'nın kısa sürede sanayi ve ticarete gösterdiği terakkiye Osmanlı Devleti açısından örnek olarak değinmiştir. Avrupa'nın yüzyıllar içinde gerçekleştirdiği iktisadi terakkiyi Japonya'nın yarım asırda başardığını ifade etmiş ve Japon mallarının zarafeti, kalitesi ve ucuzluğuyla Avrupa mallarıyla rekabet edebildiğini ve onları geride bıraktığını belirtmiştir. Avrupa'daki işçilerin aldıkları ücretlerle Japonya kadar ucuz ürünler üretmediklerini ve 1900 Paris Sergisi'nde Japon mensucat ve ipeklerinin Avrupa'da büyük ilgi gördüğünü ifade etmiştir. Japonların ipekçilik, kâğıtçılık, dokumacılık ve porselen eşya imalatında önemli bir konumda olduğunu ve Japon pamuk fabrikalarının İngiliz ve Alman fabrikalarıyla rekabet ettiğini dile getirmiştir. Japonya'nın sanayide terakki ettiği gibi ticarete de geliştiğini ve 1868'de 26 milyon yen olan ticaretin 1900'de 485 milyon yene çıktığını belirtmiştir. Sanayisi terakki eden Japonya'nın Avrupa'ya gönderdiği mamul ürünlerin miktarını artırdığını ve Avrupa'dan ithal sanayi ürünlerinin miktarının azaldığını belirtmiştir. Japonya'nın sanayi ve ticarete gösterdiği terakkinin yanı sıra, bunlara bağlı olarak ulum ve fen alanlarında da terakki ettiğini ve ülkenin çeşitli bölgelerinde ticaret ve sanayi mektepleri ile ticaret odalarının kurulduğunu ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1901b, s. 34-38).

Mehmed Cavid, bir milletin medeniyeti ile bir ülkenin gelişmişliğin mümkün olduğunca fazla sanayi üretmekle değil, iş bölümü doğrultusunda en güçlü ve uygun olduğu alanlarda faaliyet göstermesiyle sağlanabileceğini dile getirmiştir. Bu kaide Osmanlı Devleti'nde uygulandığı takdirde, servet kaynaklarından hangisine önem verilmesi gerektiği konusunda bir güçlük yaşanmayacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir ziraat ülkesi olduğunu vurgulamış; Avrupa devletlerinin sanayisi ile Osmanlı Devleti'nin sanayi durumu karşılaştırıldığında, Avrupa'nın ne kadar gelişmiş bir konumda olduğunu açıkça görüleceğini belirtmiştir. Ağır sanayiye tesis etmek için ne sermayeye, ne ilim irfana, ne de diğer gerekli vasıtalarla sahip olmadıklarını; bu nedenle tüm bu unsurları yurt dışından temin etmeye mecbur kaldıklarını ifade etmiştir. Himayeci politikalar çerçevesinde ayakta tutulmaya çalışılan sanayilerin, ülke için boş bir gururdan başka gerçek fayda sağlamayacağını vurgulamıştır. Himaye politikalarıyla ülkede uzun süre katlanılacak fedakârlıklara rağmen, Avrupa ürünleri kalitesinde bir üretimin gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909i, s. 26-28). Sanayi potansiyelinin düşük olmasına karşılık, ülkenin ziraat açısından oldukça elverişli bir konumda olduğunu vurgulamıştır. Verimli araziler ile zengin madenlerin mevcut olduğunu ve bu kaynaklar etkin bir şekilde işletildiğinde, ülkenin önemli bir tahıl ve maden ambarı haline gelebileceğini belirtmiştir. Birinci derecede önemli mevkilere demiryolları inşa etmek ve önemli merkezlerle irtibatlı limanlara uğrayacak vapur kumpanyaları teşkil etmek suretiyle ziraatın terakki edeceğini beyan etmiştir. Ülkede mevcut olan yerli ve yabancı sermayeler bayındırlık teşebbüslerine yatırıldığı takdirde, ziraatın sahip olduğu ehemmiyetin daha da artacağını belirtmiştir. Mehmed Cavid'e göre; arazi fiyatlarının ucuzluğu, amele ücretlerinin düşük olması ve birçok yerde henüz işletilmeyen verimli araziler, ziraat faaliyetleri bakımından ülkenin faydasına olan unsurlardır. Mehmed Cavid, sanayiye himaye etmek amacıyla, hükümetin bütçesine tahsisat eklememeyi ve bütçeye ek masraflar yüklememeyi istemiştir. Hükümetin, vergi gelirlerini bayındırlık ve tarım sektörlerine tahsis etmesini önermiştir. Temelleri sağlam olmayan hedeflerin peşinde gidilerek iktisadi kuvvetin israfına karşı çıkmış ve ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda doğru bir yolda ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1909i, s. 28-29).

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin öncelikle bir ziraat ülkesi olduğunu ifade etmiş ve ülke sanayisinin terakkisini arzu etmenin güçlü bir istek olduğunu, fakat bunun mevcut koşullarda gerçekleştirilmesinin güç olduğunu vurgulamıştır. Halkın iktisadi girişimleriyle benzer şekilde, ülkelerin iktisadi teşebbüslerinin de az maliyetle yüksek kazanç elde etmeyi amaçlaması gerektiğini belirtmiştir. İktisadi kalkınmada ziraat mı, sanayi mi? sorusuna karşılık olarak, ziraatın geliştirilmesini arzu ettiğini vurgulamıştır. Mehmed Cavid'e göre; ülkede henüz işlenmemiş bakır ormanlar, değerli madenler ve vaktiyle büyük medeniyetleri meydana getiren zengin topraklar mevcuttur. Bu kaynaklar, modern teknoloji ve bilimle işletildiği takdirde, ülkenin iktisadi bağımsızlık yolunda büyük adımlar atılmasına olanak sağlayacaktır. Mehmed Cavid, ülkede geniş verimli arazilere sahip olunması ve nüfusun çoğunluğunun ziraatla uğraşması nedeniyle ziraat sektörüne daha fazla önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 3-4). Ülkenin sanayi gücünden mahrum olmasına razı olunmayacağını ancak gereksiz yere sanayi sektörüne yönelip gerçekçi olmayan hedeflerin peşinden koşmayacaklarını, sadece ülkenin potansiyeline uygun sanayilerde üretim yapacaklarını ifade etmiştir. Hammaddesi ülkede yetişen ve sanayi üretiminde hiçbir zorluk çıkarmayacak eşyalar için fabrikaların kurulmasını arzu ettiklerini vurgulamıştır. Ancak uzun vadede gelişmeyecek bazı sanayi şubelerinin gereksiz yere ülkede tesis etmekten ve hazineyi de boş yere masraflara sokmaktan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 4).

Mehmed Cavid, iktisadi açıdan ülkenin tamamen ziraat bir memleket olduğunu belirterek, Fransa'ya hammadde ve gıda ihracatını artırabileceği gibi, Fransa'nın sanayi ürünlerinin ülkenin ihtiyacına uygun şekilde üretmesi şartıyla ithalatını artırabileceğini dile getirmiştir. Buna çalışmanın iki millet için de faydalı olduğunu Paris ve İstanbul'da bu maksatla teşekkül eden

Fransa-Türk komitesinin bir an önce işe başlayıp bu amacı gerçekleştirmeye çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909d, s. 428-429). Mehmed Cavid, iktisadi açıdan güçlü olmak için her türlü ürünü üretmek yerine, doğal yeteneklerine uygun malları üreterek piyasaya sürmenin yeterli olacağını belirtmiştir. Eğer her ülke, doğal yeteneklerine uygun malları üretirse, iktisadi açıdan kendini geliştirme imkânı bulacağını vurgulamıştır. Uluslararası arenada refahın artması ve medeniyetin ilerlemesi ancak uluslararası uzmanlaşma sayesinde elde edileceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1986b, s. 384-386).

2.3. Ticaret ve Ulaşım

Mehmed Cavid, Adam Smith ve onun izinden gidenler gibi bir toplum ekonomisinin iş bölümü ile ilerleyeceğini benimsemiştir. Bu iş bölümünün, hem yurt içinde sektörler arası hem de uluslararası ticarette değişim açısından geçerli bir görüş olduğunu belirtmiştir. Liberal iktisat düşüncesinin ana ilkelerinden biri olan rekabet anlayışı, Mehmed Cavid tarafından benimsenmiş; bir ülkenin rekabet gücü yüksek sektörlerde üretim ve değişim yapması gerektiğini savunmuştur. Hem ülke içerisinde hem de uluslararası piyasalarda ticaretin serbest olması gerektiğini belirtmiştir. Bireysel özgürlüklerin engellenmediği ve bireyin teşebbüs-i şahsine devlet dahil hiçbir kurum tarafından müdahale edilmediği ortamlarda, ekonominin büyüyeceğini dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 40-42). Mehmed Cavid, ticari işlemlerin kolaylaşması ve ticaret hacminin artması için gerekli teşviklerin sağlanmasıyla, başta ulaşım olmak üzere diğer alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi halinde ülkenin iktisadi kalkınmasının kendiliğinden sağlanacağını vurgulamıştır (Karaman, 2018, s. 92). Ticaretin gelişmesinin, pazarların genişlemesine bağlı olduğunu; bu nedenle ülkelerin ticarette açık kapı politikasını takip etmelerinin, dünya ticaret hacmini artıracaklarını belirtmiştir. Mehmed Cavid, serbest ticareti sürekli savunmuş ve uluslararası ticaretin gelişmesinde ana aktörün tüccarlar olduğunu ileri sürmüştür. (Tuncer, 2006, s. 17). Bu konuda devletin görevinin, serbest ticareti güvence altına alacak düzenlemeleri mecliste geçirmek, Osmanlı tüccarlarını yabancı ülkelere karşı korumak ve yurtdışındaki konsoloslar aracılığıyla tüccarları her türlü ticari bilgiden haberdar etmek olduğunu vurgulamıştır Doğan, 2005, s. 75-84). Avrupa ülkelerinin çoğunda bu vazifeleri ticaret odalarının yerine getirdiğini belirtmiş; ticaret odalarının, ticaretin gelişmesine önemli katkılar sunduğunu ve Osmanlı Devleti'nin de bu kurumlardan faydalanması gerektiğini vurgulamıştır. Ticaret odalarının, ticaretin gelişmesine ve tüccarların karşılaştıkları engellerin giderilmesine yönelik olarak devlete yardımcı olduğunu ifade etmiştir (Karaman, 2018, s. 92-93). Kızıldeniz'den Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş sahillerin sahibi ve hâkimi olan bir ülke için ticaretin çok önemli olduğunu belirtmiş; ticaretin serbestleşmesi konusunda her türlü itiraza rağmen serbesti ticaretin uygulanmasını önermiştir. Serbest ticaret sisteminin ülkede uygulanmasını ve iktisadi ilke olarak benimsenmesini istemiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 4-5).

Mehmed Cavid, ticareti uygarlığın en büyük hizmetçisi olarak görmüş ve serbest ticareti sınırlayan her türlü engeli reddederek himaye düşüncesini eleştirmiştir. Himaye politikasının sanayinin gelişmesinde etkili olamayacağını belirtmiş; sanayi açısından sektöründe geri kalmış bir ülkede sanayileşmenin gerçekleştirilmesi için en uygun yolun himaye düşüncesi değil, sermaye birikimi ve eğitimin yaygınlaştırılması olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 300-301). Mehmed Cavid, iktisadi hayatın ruhunun ticaret olduğunu ve bunun her ülkede kabul edildiğini belirtmiş; ziraat ve sanayinin ilerlemesinin ülkeye büyük yarar sağladığını ve bu yararın ticaretin gelişmesiyle paralel olması gerektiğini vurgulamıştır. Tarımsal ve sanayi ürünlerini tüketicilere ulaştırma görevini tüccarların üstlendiğini ve tüccarların malları ihtiyaç duyulan bölgelere naklettiğini belirtmiş; tüccarların maharetleri ve ticaret kanunlarına olan hâkimiyetleri yüksekse, o ülkenin ürünlerinin de daha fazla talep göreceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 768).

Mehmed Cavid, ticaretin gelişmiş olduğu bölgelerde dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olmasını eleştirmiş; milli üretim olan tarım ve hammadde ürünlerinin ihracının yabancı tüccarlar

tarafından gerçekleştirildiğini ve elde edilen kazancın da onlara gittiğini belirtmiştir. Dış ticaretin ihracat kısmında olduğu gibi ithalatı da yabancı tüccarların gerçekleştirdiğini vurgulamış; yabancı tüccarların ülkenin emeğiyle geçindikleri halde ülke hazinesine hiçbir katkı sağlamadıklarını ve sadece tufeyli sınıfı oluşturduklarını belirtmiştir. Az olsa bile Hristiyan ve Musevi Osmanlı vatandaşlarının dış ticaretle uğraşmasını uygun bulmuş ve bu kişiler sayesinde ticari işlemlerde yabancılara bağımlılığın azaldığını görmekten memnun olmuştur (Mehmed Cavid, 1910, s. 773). Mehmed Cavid, ülkede ticaret konusunda eğitim eksikliği olduğunu belirtmiş ve ticaret okullarını, sadece sembolik bir kâğıt vermekten başka bir işlevi olmadıkları için eleştirmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 774).

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nde şirketlerin tüzel kişiliğini kabul eden kanunların bulunmadığı için şirketlerin gayrimenkul edinme hakkı olmadıklarına dikkat çekmiş ve bu tür engellerin ülkenin iktisadi gelişimine olumsuz etki yaptığını belirtmiştir. Meşrutiyet yönetiminin ticaret kanununda bir değişiklik yaparak şirketlerin tüzel kişiliğini tanıyabileceğini ve gayrimenkul edinme imkânını sağlayabileceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1908c, s. 96-97). 19. yüzyılda ticaretin gelişmesinin, işlemlerin şirketler aracılığıyla yapılmasından kaynaklandığını ve çağdaş toplumlarda şirket türlerinden anonim şirketlerin gün geçtikçe önem kazandığını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 777). Bir ülkede halka tanınan özgürlüğün derecesi ne kadar yüksek olursa, o ülkede şirketleşmenin o kadar yaygın olacağını vurgulamıştır. Hürriyetin, insanların gelişmesindeki rolü sonucunda şirketlerin ortaya çıkıp geliştiğini ve Avrupa'da çeşitli amaçlarla kurulan cemiyet ve şirketlerin yaygınlaşmasıyla insanların aynı amaç doğrultusunda bir araya gelip toplumun yararına önemli hizmetler sunduklarını belirtmiştir. Hükümetlerin bu tür cemiyet ve şirketleri engellemesi durumunda, birçok büyük iktisadi girişimin hayata geçirilemeyeceğini ve toplumun da bu girişimlerin sağlayacağı faydalardan yararlanamayacağını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 787).

Mehmed Cavid ticaret şirketlerinin ülkenin iktisadi, sosyal ve siyasi gelişimi açısından birçok fayda sağladığını belirtmiştir. Şirketlerin tasarruf miktarını artırdığını, iş bölümünü yaygınlaştırdığını, üyeleri arasında ortak çıkar duygusu oluşturduğunu ve ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirdiğini ifade etmiştir. Şirketlerin en basit şekillerinin kolektif ve adi komandit şirketleri olduğunu belirtmiş; küçük sermaye sahiplerinin tek başlarına giriştikleri işlerde başarılı olamayacağını dile getirmiştir. Ancak, sermaye sahiplerinin bir araya gelip sermayelerini birleştirmeleriyle büyük iktisadi teşebbüslere girişebileceklerini ve girdi ürünlerinin toplu alımı sayesinde üretim maliyetlerinin düşeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 790). Mehmed Cavid, anonim şirket kurmanın zor olması nedeniyle kolektif ve komandit şirketlerin yaygınlaştığını belirtmiştir. Ancak, 19. yüzyılda buhar gücünün sanayide kullanılmaya başlanmasıyla, anonim şirketlerin kurulması zorunluluk haline geldiğini ve bu sayede büyük sermayeli anonim şirketlerin kurulduğunu vurgulamıştır. Anonim şirketlerin teşkil edilmesiyle dünyada büyük çaplı iktisadi girişimlerin gerçekleştiğini ve uygarlığın ilerlediğini belirtmiş, sermayedeki iştirak kuvvetinin buhar gücüne katkıda bulunmasıyla teknolojinin ve faydalı girişimlerin geliştiğini ifade etmiştir. Büyük çaplı işlerin gerçekleşmesi için gerekli sermayenin kimse de bulunmadığını, olsa bile yaşanılacak risk nedeniyle kimsenin bu tarz girişimlere girmek istemediğini ve bu nedenle sermayenin şirketleşmesinin iktisadi açıdan büyük önem taşıdığını vurgulamıştır. Anonim şirketlerin uluslararası özelliği nedeniyle sermayesi olmayan ya da yeterli sermayeye sahip olmayan ülkelere fayda sağladığını belirtmiş ve Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye olmasaydı, gerçekleşen tüm iktisadi teşebbüslerin yerli sermaye ile yapılmasının mümkün olmayacağını dile getirmiştir. Bu nedenle, ülkenin, demiryolu, vapur, gaz ve su hizmetlerinden uzun bir süre istifade edemeyeceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 791-792). Anonim şirketlerin hisse senetleri ve tahvillerinin yatırım aracı işlevi gördüğünü, bu sayede tasarrufu teşvik ettiğini belirtmiş; yatırım imkânı sunarak küçük ölçekli sermayedarlara fayda sağladığını vurgulamıştır. Ayrıca, sermaye sahiplerini doğrudan yatırım yapma zorunluluğundan kurtardığını

ve onlara yalnızca en uygun yatırımı tercih etme hakkı tanıdığını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi anonim şirketlerin bulunmadığı ülkelerde sermayelerin işlevsiz kaldığını belirtmiş; bu tür ülkelerde şirket kuruluşlarının kolaylaştırılmasını ve küçük sermayelerin şirketler aracılığıyla daha verimli hale getirilmesini önermiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 793-795).

Mehmed Cavid, ticaret şirketleri sayesinde işçilerin ve çiftçilerin kazançlarından artırdıkları küçük miktarları üretime aktarabildiklerini ifade etmiştir. Bu yolla toplumun farklı kesimlerinden gelen sermayelerin birleşmesiyle ortak çıkarların oluştuğunu ve bunun sonucunda sermayenin zamanla uluslararası bir nitelik kazandığını belirtmiştir. Ayrıca, bu yapının gelişmesinin uluslararası barışı güvence altına alabilecek bir rol oynayacağını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 802-803). Mehmed Cavid, bir yazısında Sefain-i Ticariye-i Osmaniye Şirketi'nin kurulmasını desteklemiş; Osmanlı deniz ticaretinin gelişmesine katkı sağlayacak şirketlerin kurulması yönünde çalışılması gerektiğini ve halkın bu şirkete rağbet edeceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde her iktisadi girişimde olduğu gibi deniz ticaretinde de tekelleşme yöntemine başvurulmamasını istemiş, ülke sahillerinde kabotaj sisteminin uygulanmasına karşı çıkmıştır. Halkın sermayelerini bu tür teşebbüslerde yönlendirmesiyle hem ülkenin terakki edeceğini hem de halkın kazanç elde edeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909d, s. 427-428).

Mehmed Cavid, üreticilerin üretimi esas olarak mübadele amacıyla gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Mübadelenin ticaret olduğunu ve ticaretin gelişmesinin pazarların sayısı ile genişliğine bağlı olduğunu belirtmiştir. Ticaretin gelişmesinde en önemli görevin tüccarlara düştüğünü, hükümetin ise tüccarlara yardım etmekle yükümlü olduğunu ifade etmiştir. Hükümetin; konsoloslar vasıtasıyla ticari bilgileri tüccarlara iletmek, tüccarın yabancı ülkelerdeki hukukunu muhafaza etmek, serbest ticarete zarar verecek yöntem ve düzenlemeleri kaldırmak ve eğitim yoluyla tüccarlara rehberlik etmek gibi görevleri olduğunu açıklamıştır. Kalkınmış ülkelerde tüccarların başarılarını kendi teşebbüsleriyle elde ettiklerini belirtmiş; ayrıca devletin, memurlarını başta ticaret olmak üzere pek çok konuda aydınlatması gerektiğini belirtmiştir. Bir ülkenin yabancılarla ticari ilişkilerini yalnızca hükümetin tayin edemeyeceğini belirtmiş; ticaret işlerine yön vermek ve çeşitli ticari görevleri üstlenmek üzere ziraat, sanayi ve ticaret odalarının kurulduğunu ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 198-203).

Mehmed Cavid, Avrupa ülkelerinin, diğer ülkelerdeki kendi tüccarlarını korumak amacıyla ticaret odaları teşkil ettiğini ve bu odaların tüccarlara önemli katkılar sağladığını belirtmiştir. Bu odaların tüccarlar için adeta bir istihbarat dairesi gibi işlev gördüğünü, tüccarlara pazar imkânları sunduğunu ve bulundukları ülkenin iktisadi şartları hakkında gerekli bilgileri sağladığını ifade etmiştir. Ticaret odalarının öncelikle iktisadi terbiye verecek ticaret mektepleri kurarak gençlerde ticarete ilgi uyandıracığını belirtmiştir. Ayrıca, özel teşebbüs ruhunu canlandıracak programlar düzenleyeceğini; gece dersleri açacağını, ticaretle ilgili kütüphaneler kuracağını, konferanslar düzenleyeceğini, yurt dışında eğitim görmeleri için öğrencilere burs imkânı sağlayacağını, yabancı dil öğreteceğini ve bu gibi teşebbüslerle ticarete başarılı gençler yetiştireceğini belirtmiştir. Ticaret odalarının ayrıca ticaret anlaşmalarının serbest bir ortamda yapılmasını sağlayacak kamuoyunu oluşturabileceğini, sanayi mülkiyet hakkını temin edebileceğini, bayındırlık projelerinde hükümete maddi destek sunabileceğini ve ticaretle ilgili birçok rapor hazırlayabileceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 204-207). Ülkede tesis edilen Ticaret Odası'nın vazifelerinin şu şekilde tayin edildiğini belirtmiştir. 1. Zanaat ve sanayinin gelişmesi için gerekli tedbirleri almak. 2. Ticaret Nezareti tarafından yapılması gereken ıslahat ve değişiklikleri gerçekleştirmek. 3. Gümrük tarifeleri, bayındırlık işleri ve limanların inşası, nehirlerde ulaşımın sağlanması, posta, telgraf ve demiryolu hatlarının genişletilmesi, yolların iyileştirilmesi, borsaların tesisi, ticaret gazetelerinin neşredilmesi gibi ticaretin gelişmesini sağlayacak unsurları gerçekleştirmek (Mehmed Cavid, 1909a, s. 219).

Mehmed Cavid, ticaret odalarının ticaretin yararına hizmet eden kurumlar haline getirilmesini istemiştir. Fransa'da olduğu gibi, ülkede de her vilayet merkezinde bir ticaret odası kurulmasını ve sancak ve kaza merkezlerinde de bu odaların oluşturulmasını talep etmiştir. Nizamnamede ticaret odalarının sadece ticaret okulları kurması ve ticaret gazeteleri yayımlamaları gibi faaliyetler yer almakta iken, Fransa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ticaret odalarının, ticaret işletmeleri tesis etmeleri ve yerel bayındırlık teşebbüslerinde bulunmaları gibi faaliyetlere de izin verilmesini istemiştir. Ticaret odalarının, ülkenin iktisadi geleceğine yönelik girişimlerde bulunduklarına dair herhangi bir haber alınmadığını belirtmiş ve kurulan ticaret odalarının yalnızca kırtasiyecilik işlerle meşgul olduklarını, iktisadi girişimlerle ilgili ise yeterli görüş bildirmediğini ifade etmiştir. Ticaret odalarının işlevsizliğin eski yönetime bağlayan Mehmed Cavid, odaların vergi ıslahı ve tüccarlara kolaylık sağlanması gibi taleplerinin yönetim tarafından reddedildiğini, bunun sonucunda tüccarların ticaret odalarıyla ilişkilerini kesip aidatlarını ödememeye başladıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu odaların seçim usulüne göre yapılmadığını ve üyelerinin Nafia Bakanlığı tarafından doğrudan atanmasının tüccarları bu odalardan soğutmaya neden olduğunu belirtmiş ve odaların sönük kalmasının siyasal nedenlere dayandığını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1909a, s. 225-228).

Mehmed Cavid, meşrutiyet yönetiminin tüccarlara geniş haklar verdiğini belirtmiş ve bu yönetimle birlikte olumlu değişimleri ilk hissedenlerin tüccarlar olduğunu vurgulamıştır. Emniyet ve asayişin sağlanması ile özgürlüklerin temin edilmesinin ticaretin ruhu olduğunu belirtmiş ve menfaatlerin kanunlarla teminat altına alındığını gören tüccarın iktisadi girişimlerini artıracığını ifade etmiştir. Ticaret odalarının bir yandan nizamnamelerinin ıslah edilip yenilenmesini ve hükümete müracaat etmelerini, diğer yandan ise bulundukları bölgelerin ticaret açısından gerekli ihtiyaçlarını Ticaret Nezareti'ne bildirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Odaların, ticaret mektepleri, ticaret gazeteleri ve tüccarları bilgilendirecek gece derslerine önem vermeleri ve bunlar için her türlü fedakârlığı sergilemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, taşra ticaret odalarının durumunun kötü olduğunu, sayılarının yüz elli altı olmasına rağmen bu odaların birçoğunun sadece defterde mevcut olduğunu belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 228-232).

Mehmed Cavid, ülkenin iktisadi açıdan başlıca sorunlarından birinin ulaşım olduğunu ve bu sorunun bir an önce çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Üretimin geçimlik düzeyde yapılmasının ana nedenlerinden birini, ulaşım imkânlarının eksik olmasına bağlamış ve üretim, piyasa yerine geçimlik seviyede yapıldığında, bu üretimden sağlanan vergi gelirlerinin de düşük kaldığını belirtmiştir. Modern çağda başlıca ulaşım aracı demiryolu olduğu için, Osmanlı Devleti'nin de bu gelişmeye duyarsız kalmasının düşünülmemeyeceğini vurgulamıştır. Hatta demiryollarının sadece iktisadi anlamda ürün nakliyatı için değil, aynı zamanda asker sevkıyatı gibi siyasi ve askeri sebeplerle de bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Rumeli'deki demiryollarının tamamlanmasının ardından, nakledilen yolcu, eşya ve mal miktarında ve tarımsal üretimde artışlar gerçekleştiğini ifade etmiştir (Karaman, 2018, s. 92). Ulaşım araçlarının, bir toplumun ve ülkenin iktisadi ve siyasi varlığının sürdürülmesinde en önemli unsurlardan biri olduğunu belirtmiş; bu araçların ortadan kalkması durumunda, ülkenin içe kapalı ve hareketsiz bir toplum haline geleceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu vasıtaların, uluslararası ilişkilerin gelişip güçlenmesine neden olan ticaretin gerçekleşmesinde önemli bir unsur olduğunu dile getirmiştir. İnsanların, dünyanın çeşitli bölgelerinin imkânlarından faydalanmak için ya ithalat yoluna gittiklerini ya da bu bölgelere göç ettiklerini ve bunun ise ulaşım araçları sayesinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Ayrıca, bir yerde ulaşım imkânlarının kolaylığı ve çeşitliğinin, o bölgedeki insanlara mal ve hizmetlerin daha kolay ulaşmasını sağladığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1901e, s. 153-155).

Mehmed Cavid, demiryolu taşımacılığının insanların yüklerini hafifletip işlerini kolaylaştırarak nakliyatın ucuz ve hızlı olmasını sağladığını belirtmiş; bu nedenle demiryolu ulaşımının başlamasını, iktisat tarihinin en önemli olaylarından biri olarak addetmiştir. Osmanlı Devleti'nde ticari araçların ve yolların yetersizliği nedeniyle gelirlerin azaldığını belirtmiş; devletin

milyonlarca lira kazanabileceği petrol ve kömür madenleri, ulaşımının gelişmemiş olması yüzünden işleyemediğini ve bu nedenle hazinenin büyük zararlar gördüğünü ifade etmiştir. Maliyenin, tarımdan yeterince yararlanılamaması, maden ve ormanların işlettilirilmemesi gibi nedenlerle ülke servetinden tam anlamıyla faydalanamadığını vurgulamış; Kırım Savaşı'ndan sonra ise bürokratların meselenin önemini kavrayarak demiryolu yatırımlarına başladıklarını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908a, s. 72). 1865'ten itibaren devlet borçlarının iki milyar franka yükselmesi ve her sene faiz ile anapara ödemelerinin 115 milyona ulaşması, Osmanlı maliyesinin bayındırlık faaliyetlerine girişmesini zorlaştırdığını ifade etmiştir. Mehmed Cavid'e göre, bu şartlar altında demiryolu inşaatının imkânsız hale gelmesi üzerine, Avrupa sermayedarlarına imtiyazlar verilmiş; demiryolu yapımı bu şekilde gerçekleştirilmiş, ancak bu durum sürecin yavaş ilerlemesine neden olmuştur (Mehmed Cavid, 1908a, s. 79-81). Mehmed Cavid, devletin posta, yol, köprü, kanal, demiryolu, rıhtım ve dok gibi bayındırlık faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için, ticaret ve sanayi sınıfını harekete geçilmesi gerektiğini belirtmiş; ayrıca bu sınıfın üstleneceği bayındırlık faaliyetlerine devletin destek vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Sermaye sahiplerine bu destek sağlandığı takdirde, bayındırlık teşebbüsleri için önerilen ölçüde tasarrufun bir araya getirilebileceğini belirtmiştir. Bayındırlık teşebbüslerine devletin doğrudan müdahalesiyle birlikte, yatırımların faydasız bölgelerde ve yüksek maliyetlerle inşa edileceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1901g, s. 210-211). Mehmed Cavid, Maliye Bakanlığı'nda iken ulaşım ile ilgili on yıllık bir program hazırlamıştır. Bu program doğrultusunda Fransız sermayesiyle Karadeniz ve Adriyatik demiryolu hattı, Amerikan sermayesiyle Anadolu'da Chester demiryolu hattı, İngiliz sermayesiyle Bağdat-Basra hattı, Alman sermayesiyle Ankara'yı Samsun-Sivas'a bağlayan hatların yapılmasını tasarlamıştır. Ayrıca, Samsun-Trabzon, Dedeağaç-Kavala ve Yafa-Hayfa-Trablus için yeni limanlar inşa edilmesi, Selanik limanının genişletilmesi ve bunların yanında dört yıl içerisinde 9.655 mil karayolu yapılmasını tasarlamıştır (Ahmad 1996, s. 38-39; Eroğlu, 2008, s. 279).

Mehmed Cavid, bir ülkenin iktisadi hayatı sağlam olursa vergi mükelleflerinin de güçlü olacağını belirtmiş ve bir ülkenin iktisadi hayatının sağlamlığının ise bayındırlık girişimlerine ve ticari muamelelerin gelişmişliğine bağlı olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1986c, s. 220-221). Demiryolunun inşa edildiği bölgelerde olumlu değişimlerin yaşandığını belirtmiş ve Selanik-Manastır ve çevresindeki tarımsal ürünlerin tek pazarı olan liman iskelesine demiryolunun yapılmasından önce tek ulaşım aracının hayvanların çektiği arabalar olduğunu ve demiryolunun yapımıyla bu bölgelerde nakliyatın ucuz ve hızlı hale gelmesi nedeniyle çiftçiye üretimi artırmaya teşvik ettiğini ifade etmiştir. Demiryolunun hizmete girmesinin ardından nakliyat işlemlerinin arttığını ve böylece hem ticaretin hem de üretimin arttığını belirtmiştir. Ayrıca, Karaferye, Vidin ve Ağustos kasabaları civarlarındaki boşa akan nehir sularından faydalanılarak bu suların enerjisiyle fabrikalar tesis edildiğini belirtmiş ve bu fabrikaların hammadde ithali ve mamul ürün ihraçlarında demiryollarının kullanılmasının büyük yarar sağladığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909h, s. 357). Mehmed Cavid, 1910'da Selanik'te yaptığı bir konuşmasında beş yıl içinde 30 km modern kara yolu yapılacağını vaat etmiş ve yolların yapılmasının köylüler için büyük bir hizmet olacağını ileri sürmüştür. Birçok kırsal kesimde üreticiyi pazara götüren yollar olmadığından, ürününü bulunduğu yerde düşük fiyatlarla sattığını ve bu nedenle üreticinin fazla üretim yapamadığını vurgulamıştır. Demiryolu yapımının hızlanacağını, Anadolu ve Arap eyaletlerinde yeni projelerin devreye gireceğini belirtmiş ve ülkede 6 bin kilometrelik demiryolu hattına 9 bin kilometrelik bir hat daha eklenerek hat uzunluğunun 15 bin kilometreye ulaşacağını ifade etmiştir (Ahmad, 1996, s. 73).

Mehmed Cavid, bayındırlık meselesinde en önemli ve dikkat edilmesi gereken konunun demiryolları olduğunu belirtmiş ve bu konuda devletlerin uyguladıkları politikaların önemli olduğunu vurgulamıştır. Demiryollarının yapımının devletten çok özel girişimler tarafından yapılmasını istemiş ve İngiltere ile Amerika'daki demiryollarının özel girişimler tarafından

gerçekleştirdiğini, bu doğrultuda bu ülkelerin demiryollarının yapımından büyük istifadeler elde ettiğini vurgulamıştır. Demiryolu yapımının devlet tarafından işletilmesi, hükümetin imtiyazlı şirketlerin girişimlerinin ülkenin iktisadi politikalarına yararlılığını belirlemenin zorluğu ve bu yatırımların daha fazla maliyet getireceği gibi olumsuzlukları ortaya çıkaracağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1901c, s. 242-243). Demiryolu imtiyazlarının inhisar olarak verilmesine karşı çıkmış, yalnızca şirketlere bazı hukuki ve istimlak noktalarında imtiyaz verilebileceğini belirtmiş ve verilen imtiyazların demiryollarının hükümet tarafından işletilmesi için bir delil teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir. Hükümetlerin demiryolunu işletmesi durumunda birkaç yüz bin memuru istihdam edeceğini, ancak özel şirketlerin bu konuya daha fazla özen gösterdiğini belirtmiş ve demiryolu gibi tesislerin özel şirketler tarafından işletilmesini savunmuştur. Bir hükümetin hiçbir zaman bir tacir, bir zanaatkâr ve bir çiftçi olmayacağını vurgulamış ve hükümetlerin işlettiği demiryolu masraflarının, şirketler tarafından işletilenden daha pahalı olacağını belirtmiştir. Fransa, Danimarka ve Rusya'da devletin işlettiği demiryolu hatlarının, özel şahısların işlettiğinden daha masraflı olduğunu örnek olarak vermiştir (Mehmed Cavid, 1901c, s. 243-244). Mehmed Cavid'e göre; Osmanlı Devleti'nde mevcut olan demiryolları üç kısma ayrılmaktadır: 1. Osmanlı Devleti'nden istikraz akdiyle inşa edilip bir işletme kumpanyasına kiralanen hatlar, 2. Bir şirket tarafından teminat akçesi talep edilmeksizin inşa olunan hatlar ve 3. Teminat akçesi verilmek şartıyla vücuda getirilen hatlar (Mehmed Cavid, 1901d, s. 222-223,226).

Mehmed Cavid, ulaşım araçları sayesinde insanların hem ülke içerisinde hem ülke dışındaki hareketlerinin kolaylaştığını ve ihtiyaçlarının temin edilmesinin dolaşımını sağladığını belirtmiştir. Uluslararası ticarete, milletler arasındaki bağlantının yollar sayesinde gerçekleştiğini vurgulamıştır. Eskiden beri insanoğlunun, ulaşım araçlarının masraflarını düşürmek için çaba harcadığını belirtmiş ve terakkinin hep yollar sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Mehmed Cavid'e göre, ulaşım, önce sırasıyla insan ve hayvan gücünden yararlanılırken artık makine gücünden istifade edilmektedir. Mehmed Cavid, ulaşımın gelişmesiyle nakliyat masraflarının azaldığını, güvenlik ve emniyetin arttığını ve zamandan daha verimli faydalandığını belirtmiş; ulaşım sayesinde medeniyetin, Avrupa ülkelerinin en ücra köşelerine kadar ulaştığını ve uluslararası ilişkilerin artarak toplumsal barışa hizmet ettiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1901e, s. 152-155). Yol, sokak, köprü, liman ve kanalların inşa faaliyetlerinin İngiltere'de şirketlere ve şahıslara ait olduğunu, hükümetin hiçbir zaman bu tür teşebbüslere karışmadığını belirtmiş; bu nedenle 18. yüzyılın ikinci yarısında, hiçbir tarafta düzenli ve büyük yol ve kanal bulunmazken, İngiltere'de halkın şahsi girişimleriyle yollar açıldığını, köprüler yapıldığını ve kanallar inşa edildiğini ifade etmiştir. Yolların inşasında devletin fazla masraf ettiğini; bu nedenle İngilizlerin bu tür girişimler için devlete müracaat etmediğini belirtmiştir. Adam Smith'in bir ülkede yol, kanal ve köprüler gibi bayındırlık faaliyetlerinin tüccar ve sanayici sınıf tarafından gerçekleştirildiğinde bundan sağlanacak istifadenin daha fazla olacağı ve bayındırlık faaliyetlerinin devletin maliyesinden faydalanılmadan gerçekleştirilmesi gerektiği görüşüne katıldığını belirten Mehmed Cavid, bayındırlık teşebbüslerinin hükümetler tarafından gerçekleştirilmesinin, bu faaliyetlerin maliyetlerini artıracığı ve sağlanacak faydaların azalacağına vurgu yapmıştır (Mehmed Cavid, 1901g, s. 210-211).

Mehmed Cavid, 1823-1850 döneminde Avrupa'nın tüm merkez ve çevre yollarının demiryolu ile döşenmesine karşın, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde bir demiryolu şebekesi ve düzenli şose yollarından mahrum kaldığını belirtmiştir. Bu mahrumiyetin iktisat ve maliye üzerinde olumsuz tesirleri doğuracağını ve ziraat ile ticaretin gelişmesi için en önemli etkenin yollar olduğunu belirtmiştir. Yolların ticaretin ilerlemesinde, ticaretin ise medeniyetin gelişmesinde önemli bir faktör olduğunu vurgulayan Mehmed Cavid, yolların gelişmemesinin ticareti zorlaştırdığını ve ziraatın ilerlemesine engel teşkil ettiğini dile getirmiştir. Çiftçilerin bereketli yıllarda ürünlerinin talepsizlik nedeniyle çürüdüğünü gördükten sonra, fazla ürün almak için gösterdikleri çaba ve gayretin azalmasına yol açtığını ifade etmiştir. Yolların gelişmemesinin, ülkelerde iş bölümünün

gerçekleşmesini, servetin artmasını ve modern tarımsal yöntemlerin ile tarımsal teknolojinin yayılmasını engellediğini belirtmiştir. Demiryolunun gelişmemesi nedeniyle tarımın büyük zararlarla karşı karşıya kaldığını ve önemli servet kaynağı olan petrol ve kömür gibi madenlerin işletilemediğini ifade etmiştir. Ulaşımın gelişmemiş olmasının mali duruma olumsuz etkileri olduğunu, ülkenin en önemli servet kaynaklarından yeterince faydalanılamamasının maliyeyi zor durumda bıraktığını ve madenlerden yararlanılamaması nedeniyle hazineye milyonlarca gelirin girmesinin engellediğini, ayrıca arazi fiyatlarının sabit kalmasının da devletin bu arazilerden alacağı vergi gelirlerinden istifade edilmemesine yol açtığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908a, s. 73-75). Demiryolu inşaatı kadar önemli diğer konunun irva ve iska meselesi olduğunu vurgulamıştır. Adana bölgesinde sulama girişimlerinin tamamlanmasının ardından, bu topraklardan Mısır'dan elde edilen gelirden daha fazla gelir elde edileceğini belirtmiştir. Diğer bir gelir kaynağının Konya irva ve iska girişimlerinden sağlanacağını ve projenin tamamlanmasının ardından gelirlerin artacağını, bundan sonra ise irva ve iska meselesinde El Cezire bölgesine sıra geleceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1986c, s. 222).

3. Sonuç

1908-1918 döneminin ekonomi politikalarını şekillendiren Mehmed Cavid, Selanik'te doğmuş, Yahudi asıllı, Sebatayist bir Müslüman'dır. Mehmed Cavid, Mülkiye'de eğitim gördükten ve İstanbul'da idari birkaç görev yaptıktan sonra, 1902'de Selanik'e dönmüş ve burada muhalif hareketlere katılmıştır. Selanik'in kozmopolit yapısı, ticaret çevrelerinin güçlü olması ve özgür bir ortam olması nedeniyle Mehmed Cavid, burada muhalif girişimlerini daha serbest bir ortamda gerçekleştirebilmiş ve Selanik'te mason dernekleri ve gizli örgütlerle temas kurmuştur. Mehmed Cavid'in 1902-1908 yılları arasındaki Selanik'teki hayatı ve faaliyetleri tam olarak bilinmemektedir. Selanik'te gizli İttihat ve Terakki'nin önemli bir üyesi olarak girişimlerini sürdüren Mehmed Cavid, Selanik Fevziye Mektebi'nde öğretmenlik yapmıştır. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'a Selanik milletvekili olarak girmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk mensubu olarak 1909'da kabinede Maliye Bakanı olmuştur. İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarını şekillendiren kişi olarak bilinen Mehmed Cavid, partinin ilk dönemlerinde liberal kimliğinin en önemli temsilcisiydi. İttihat ve Terakki, ekonomik liberalizmi benimsemiş ve politikalarını liberalizm doğrultusunda şekillendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin, liberal politikalar doğrultusunda Fransa ve İngiltere ile siyasi-iktisadi münasebetlerinin gelişmesi için Avrupa'da çeşitli girişimlerde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Alman yanlısı bir politika izlenmesi nedeniyle 1914'te kabineden ayrılmasına karşın, Talat Paşa'nın ekonomi danışmanı olarak devletin iktisadi politikalarında söz sahibi olmaya devam etmiştir.

Mehmed Cavid, Mülkiye'den mezun olduktan üç yıl sonra, 1899'da İlmi-i İktisat adlı dört ciltlik bir iktisat kitabı yazmıştır. Genç yaşında, Osmanlı Devleti'nde döneminin en kaliteli iktisat kitaplarından birini yazması, Mehmed Cavid'in iktisadi bilgisinin seviyesini göstermektedir. Mehmed Cavid, Selanik'e gitmeden önce, 1901'de *Servet-i Fünun* dergisinde iktisatla ilgili makaleler yayımlanmıştır. 1908'den sonra İstanbul'a geldikten sonra, 1908'de A. Şuayb ve R. Tevfik'le birlikte *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nı çıkartmış, derginin iktisadi yayım politikasını şekillendirmiş ve dergide birçok iktisadi yazı neşretmiştir. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda, Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarının liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda uygulanmasını savunan yazılar neşretmiş ve bu dergide doğrudan liberal iktisat düşüncesinin propagandasını yapmıştır. Aynı zamanda Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikalarının temsilcisi olmuş ve burada liberal iktisadi düşüncüyü savunmuş ve Osmanlı ekonomi politikalarının bu düşünce ekseninde şekillendirilmesi gerektiğine dair söylevlerde bulunmuştur. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* yanı sıra *Mülkiye*, *Musavver ve Muhit*, *İkdam* ve *Sabah* gibi dönemin süreli yayınlarında da iktisadi neşriyatına devam etmiş; bu yazılarla liberal iktisat politikalarının uygulanmasını savunmuş ve hükümet politikalarını destekleyici bir üslup benimsemiştir.

Mehmed Cavid hem bir teorisyen olarak hem de İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikalarını doğrudan uygulayan bir temsilcisi olarak, dönemin iktisadi politikalarına damgasını vurmuştur. Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmasına inanan ve bu doğrultuda çaba gösteren liberal bir iktisatçıdır. Liberal olması ve uluslararası sermaye çevreleriyle güçlü ilişkileri, onun genellikle gayri milli bir kişi olarak görülmesine neden olmuştur. Buna karşın Mehmed Cavid, devletin çıkarlarını ön planda tutan bir devlet adamıydı ve Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin kalkınması için sermayeye ihtiyacı duyulduğunun farkında olan Mehmed Cavid, yabancı sermayenin ülkeye girişini desteklemiştir. Servet kaynaklarının ancak sermaye aracılığıyla iktisadi bir güce dönüşebileceğini savunmuştur. İktisadi kalkınmada Osmanlı Devleti'nin uluslararası rekabette öne çıkabileceği sektörün tarım olduğuna inanmış ve tarımsal kalkınmanın devlete refah getireceğini savunmuştur. Osmanlı Devleti'nde yabancıların ekonomideki etkisini azaltmak amacıyla Osmanlı vatandaşlarının ekonomik alanda daha fazla söz sahibi olması için çaba göstermiştir. Korumacılık düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde uygulanmasına karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeyi gerçekleştirecek iktisadi bir güce sahip olmadığını savunmuş ve bu nedenle sanayiye öncelik veren yatırımlara itiraz etmiştir.

İttihat ve Terakki'nin 1912'den itibaren Türkçülük düşüncesine yönelmesi ve 1914'ten sonra milli iktisat politikalarını uygulamaya başlamasıyla birlikte, Mehmed Cavid'in, partideki iktisadi ideolog konumu sarsılmıştır. Ancak İttihat ve Terakki'nin ekonomik politikalarını savunan diğer ideologlara kıyasla basında daha az yer bulmasına rağmen, Mehmed Cavid, partinin ekonomi politikalarındaki etkinliğini sürdürmüştür. Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan milli iktisat politikalarına itiraz etmemiş, bu politikaları ya desteklemiş ya da sessiz kalmıştır. Mehmed Cavid'in iktisadi düşüncesindeki dönüşümünü, 1913 öncesi yayımlanan iktisat kitapları ve süreli yayınlardaki yazılardan ziyade, ancak Meclis-i Mebusan'daki söylevlerinden tespit edilebilmek mümkündür. Mehmed Cavid, söylevlerinde milli iktisat uygulamalarını, yerli sermaye birikiminin hızlanmasına katkı sağladığı için olumlu değerlendirmiştir. 1913'ten sonra kurulan milli iktisadi teşkilatlarda kurucu üye olarak yer almış, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurucularından olmuştur. Ayrıca, 1918'deki çıkarılan iç borçlanmayı milli bir perspektifle kamuoyuna sunmuştur. Tüm bunlar, Mehmed Cavid'in 1913 sonrası liberal değerleri savunsa da milli iktisat politikalarına itiraz etmediğini ya da eleştirmedeğini göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizm'e*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arol, F. H. (2018). Mehmed Cavid bey. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 46-68). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye'de liberalizm 1860-1990*. Ankara: İmge Yayınları.
- Doğan, A. (2005). Liberalizmin ilk izleri Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda liberal anlayış. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 75-83). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eroğlu, N. (2008). *İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavid bey*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Eroğlu, N. (2002). Mehmed Cavid Bey'in iktisadi görüşleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. 2, 163-184.
- İlkin, S. (1993). Mehmed Cavid bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde* (C.7. ss. 175). İstanbul: TDVİAM.
- İnsel, A. (2018). Türkiye'de liberalizm kavramının soy çizgisi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 38-68). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Karaman, D. (2001). *Cavid bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. İstanbul: Liberte Yayınları.
- Karaman, D. (2018). *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası. Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 80-100). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2001), 20. yüzyıl başı Türk düşünce hayatında liberalizm. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi içinde*. (C.1, ss. 274-298). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koraltürk, M. & Çetin, C. (2018). Türkiye'de liberal iktisadi düşünce. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 320-240). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Cavid, (19 Eylül 1901b). Japonya'ya dair. *Servet-i Fünun*, 549, 34-38.
- Mehmed Cavid, (20 Haziran 1901c). Şimendiferler. *Servet-i Fünun*, 536, 242-243.
- Mehmed Cavid, (25 Temmuz 1901d). Osmanlı demiryolları. *Servet-i Fünun*, 541, 222-223,226.
- Mehmed Cavid, (9 Mayıs 1901e). Vesait-i nakliye. *Servet-i Fünun*, 530, 152-155.
- Mehmed Cavid, (6 Haziran 1901g). Umur-ı nafia. *Servet-i Fünun*, 534, 210-211.
- Mehmed Cavid, (28 Aralık 1908a). Rumeli şimendiferleri. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1, 73-75
- Mehmed Cavid & A. Şuayb & R. Tevfik. (28 Aralık 1908b), Mukaddime ve program. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1, 1-3.
- Mehmed Cavid, (10 Aralık 1908c). Şirketlerin hakkı tasarrufu. *Musavver Muhit*, 67, 96-98
- Mehmed Cavid, (28 Ocak 1909a). Ticaret odaları. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 2, 198-232.
- Mehmed Cavid, (28 Ocak 1909b). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 1. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 2, 269-276.
- Mehmed Cavid, (28 Şubat 1909d). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 2. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 3, 425-432.
- Mehmed Cavid, (14 Mayıs 1909k). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 4. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 5, 123-135.
- Mehmed Cavid, (28 Şubat 1909h). Selanik-Manastır demiryolları. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. 3, 341-363.
- Mehmed Cavid, (14 Şubat 1909i). Memleketimizin vesait-i serveti. *Mülkiye*, 1, 26-28
- Mehmed Cavid, (Haziran-Eylül 1910), Ticaret şirketleri. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. 18-21, 767-847.
- Mehmed Cavid, (1316a). *İlm-i İktisad birinci kitap*. (Künye bilgisine ulaşamadı)
- Mehmed Cavid, (1316b). *İlm-i İktisad üçüncü kitap*. İstanbul: Karabet Matbaası
- Mehmed Cavid, (1329). *Malumat-ı iktisadiye*. Sahibi ve neşri: İlyas İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Mehmed Cavid, (1326). *İlm-i iktisad mekatib-i idadiyeye mahsus*. Dersaadet.
- Mehmed Cavid, Cavid Bey, (2005). İktisat ilmi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde* (C.7. ss. 720-722). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Cavid, (2001). *İktisat ilmi*. Haz. Orhan Çakmak. İstanbul: Liberte Yayınları.

- Mehmed Cavid, (1986a). *MMZC*. Yetmiş yedinci inikad devre 1 c.4 içtima senesi 2 10 Nisan 1326.
- Mehmed Cavid, (1986b). *MMZC*. Yetmiş sekizinci inikad devre 1 c.4 içtimai senesi 2 12 Nisan 1326.
- Mehmed Cavid, (1986c). *MMZC*. Kırk altıncı inikad devre c.3 içtimai senesi 3 10 Şubat 1326.
- Mardin, Ş. (2002). *Siyasal ve sosyal bilimler makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1977). *Maliye teşkilatı tarihi 1442–1930 c.4*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Şener, A. (1999). Tanzimat ve meşrutiyette iktisadi ve mali politikalar. *Osmanlı c.3*. içinde (ss. 540-560). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Toprak, Z. (1988). İktisat tarihi. *Türkiye tarihi içinde*. (C.3. ss. 180-240). *Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat Milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye’de Milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Yayınları.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de Milli iktisat 1908–1918*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tuncer, P. (2006). İttihatçı Cavid Bey (liberal mazlum). *Liberal Düşünce Dergisi*. 34, 5-22.
- Zürcher, E. J. (2007). *Mili mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇALIŞAN İYİ OLUŞU: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI*

Harika ÖZKAN^{1**}

Aslı BORU İPEK²

Ayşe Nilgün KAYADELEN³

Bahar SUVACI⁴

Yavuz Selim DÜGER⁵

Öz

Bu çalışmanın amacı, çalışma hayatındaki bireylerin iyi oluşuna zemin hazırlayan boyutları belirleyerek bütünsel bir genel iyi oluş ölçeğini Türkçeye kazandırmaktır. Türkçe literatürde çalışanların genel iyi oluşlarını belirlemeye yönelik çok boyutlu bir ölçeğin olmaması nedeniyle yabancı literatürde çeşitli iyi oluş ölçeklerindeki boyutların birleştirilerek, türetilmiş bir ölçeğin yerli literatüre kazandırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda literatürde yer alan çeşitli ölçeklerdeki boyutlar derlenmiş ve çalışanların genel iyi oluşunu ortaya çıkaran; psikolojik, işyeri, mesleki, duygusal, çevresel, düşünsel, fiziksel, sosyal, manevi ve finansal iyi oluş boyutlarından oluşan toplamda 10 boyutlu çalışan iyi oluş ölçeği oluşturulmuştur. Araştırmanın örneklemini İstanbul'da üretim (N= 312) ve hizmet (N= 423) sektöründe çalışan bireylerden oluşmaktadır. Anket ile elde edilen veriler SPSS ve AMOS programları kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda ölçeğin iç tutarlılığını ve güvenilirliğini gösteren Cronbach Alfa değeri; her iki örneklem grubu için $\alpha = .986$ olarak hesaplanmıştır. Keşfedici faktör analizi ile ölçeğin faktör yapısı belirlenmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi ile de ölçeğin yapı geçerliliği test edilmiştir. Elde edilen bulgular, çok boyutlu çalışan iyi oluş ölçeğinin yüksek iç tutarlılığı sahip, güvenilir ve yapısal geçerliliği olan bir ölçüm aracı olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çok boyutlu iyi oluş, Çalışan iyi oluşu, Ölçek geliştirme.

JEL Kodları: M1, M12, I31.

EMPLOYEE WELL-BEING: A SCALE DEVELOPMENT STUDY

Abstract

The aim of this study is to introduce a holistic well-being scale into Turkish by determining the dimensions that contribute to the well-being of individuals in working life. Since Turkish literature lacks a multidimensional scale to measure employee well-being, it is aimed to bring a derived scale to the local literature by combining the dimensions of various well-being scales in foreign literature. In this regard, dimensions on various scales in the literature were compiled, and a total 10-dimensional employee well-being scale was created, consisting of psychological, workplace, occupational, emotional, environmental, intellectual, physical, social, spiritual, and financial well-being that reveal the general well-being of employees. The study sample comprises individuals employed in the production (N= 312) and service (N= 423) sectors in Istanbul. The data obtained through the survey were analyzed using the SPSS and AMOS programs. As a result of the analysis, the Cronbach Alpha value, which shows the internal consistency and reliability of the scale, was calculated as $\alpha = .986$ for both sample groups. The factor structure of the scale was determined through the use of exploratory factor analysis. Additionally, confirmatory factor analysis was used to test the scale's construct validity. The findings prove that the "multidimensional employee well-being scale" is a measurement tool with high internal consistency, reliability, and structural validity.

Keywords: Multi-factorial well-being, Employee well-being, Scale development.

JEL Codes: M1, M12, I31.

* Bu çalışma, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından kabul edilen 2024-02 No.lu Genel Araştırma Projesi kapsamında yapılmıştır. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 06.06.2023 tarih ve 239 sayılı yazılı etik kurul izni alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-5270-3061.

^{**} Sorumlu Yazar (Corresponding Author): harika.ozkan@dpu.edu.tr.

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi. ORCID: 0000-0001-6403-5307.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-5442-893X.

⁴ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-1082-0497.

⁵ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi. ORCID: 0000-0003-3523-9671.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Bireyler mutsuz, huzursuz, tükenmiş ve kötü hissettiği bir yerde çalışmak istemeyeceği gibi işletmeler de çalışanlarının gözünde böyle bir çalışma ortamı oluşturmak istemeyeceklerdir. Ayrıca bu durum, insan kaynakları yönetiminin; “çalışandan en yüksek verimi almak ve çalışana iş tatmini sağlamak” temel amaçlarını karşılamamaktadır (Edwards ve Bach, 2012, s. 4; Stewart ve Brown, 2020, s. 4). Yapılan çalışmalar mutsuz ve kendini kötü hisseden çalışanların; düşük performans gösterdiklerini (Işık, 2015, s. 260), sinikleştiklerini (Şedattlı ve Tengilimoğlu, 2013, s. 48), sık devamsızlık yaptıklarını (Turan, 2018), olumsuz davranışlar sergilediklerini (Karavelioğlu, Baran ve Giderler, 2023, s. 16) vb. hisler ve davranışlar gösterdiklerini (Çelik ve İnce, 2020, s. 8; Yurcu, 2014) ortaya koymaktadır. Bu noktada hem çalışanlar hem işletmeler için iyi oluş kavramıyla karşılaşmaktadır.

İyi oluş, tarihin her döneminde kişilerin hissetmek ve sosyal bilimlerin ulaşmak/oluşturmak için uğraştığı bir konudur (Alexandrova, 2017). Buna rağmen “iyi oluş” halen açıklanmakta zorluk çekilen bir kavramdır. Sağlıklı olmak mıdır, his mi edilir, bilişsel midir gibi birçok soruyu beraberinde getirmektedir. Dünya Sağlık Örgütü’ne (2024) göre sağlık; yalnızca hastalık veya sakatlığın olmaması değil, tam bir fiziksel, ruhsal ve sosyal iyi oluş halidir. Bu tanıma göre “iyi oluş”, sağlıklı olmanın tamamlayıcı koşuludur. Bedenin düzgün ve yolunda işlemesinin yanında iyi işlemesi ve iyi hissedilmesi olarak açıklanabilir (Stadler, Walters ve Jepson, 2022; Aked Marks, Cordon ve Thompson, 2008). Bu açıdan iyi oluş, bireylerin öznel olarak olumlu bir şekilde deneyimledikleri ve değerlendirdikleri yaşamın tüm yönlerini kapsamaktadır (Karimi ve Brazier, 2016; Tov, 2018). Aynı şekilde bir toplumun iyi oluşu da üyelerinin sadece fiziksel değil, ruhsal, zihinsel, psikolojik, duygusal ve sosyal açılardan da olumlu değerlendirmelerinden oluşmaktadır (WHO, 2023). Bu durum iyi oluşun, birçok boyuta sahip olduğunu göstermektedir.

Literatürde iyi oluşun boyutlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Halleröd ve Selden (2012) iyi oluşu, 55 yaş üstü bireyler üzerinden ele almış ve bu bireylerin hayatta sorun yaşaması muhtemel beş alan olan; vücut sağlığı, fiziksel hareket kabiliyeti, psikososyal durum, sosyal çevre ve ekonomik boyutları üzerinden değerlendirmişlerdir. Linton, Dieppe ve Medina-Lara (2016), yetişkinlerin iyi oluşunun belirlenmesinde araştırmalara dahil edilen çeşitli iyi oluş unsurlarını gruplandıkları çalışmalarında iyi oluşu; mental iyi oluş, sosyal iyi oluş, fiziksel iyi oluş, ruhsal iyi oluş, günlük faaliyetler/işlevsellik ve kişisel koşullar olmak üzere altı boyut üzerinden ele almışlardır. White (2010) iyi oluşu; gelişmekte olan ülkelerde iyi oluş araştırmalarından yararlanarak yaptığı çalışmada; ekonomik, sosyal ilişkiler ve öznel boyutlar üzerinden değerlendirmiştir. Husain ve Akram (2022) “İyi Oluşun Boyutları” ismiyle yazdıkları kitaplarında iyi oluşu; öznel iyi oluş, psikolojik iyi oluş, mental iyi oluş, bilişsel iyi oluş, duygusal iyi oluş, sosyal iyi oluş, çevresel iyi oluş, ruhsal iyi oluş ve iş ile ilgili iyi oluş olmak üzere dokuz boyutta incelemişlerdir.

Literatürde iyi oluşla ilgili araştırmaların yapılabilmesinde, iyi oluşun çeşitli boyutlarını içerecek şekilde ölçekler kullanan çalışmalar da yapılmıştır. Adams vd. (1997), algılanan iyi oluş ölçeğini hazırlarken iyi oluşun; psikolojik, duygusal, sosyal, fiziksel, manevi ve düşünsel (entelektüel) boyutlarını ele almışlardır. Zheng vd. (2015), çalışan iyi oluşunu araştırmak için geliştirdikleri ölçekte; genel (yaşamla ilgili) iyi oluş, işyeri iyi oluşu ve psikolojik iyi oluş boyutlarını oluşturmuşlardır. Princeton Üniversitesi tarafından hazırlanan İyi Oluş Öz Değerlendirme (2020) anketinde iyi oluş için; duygusal, çevresel, entelektüel, mesleki, fiziksel, sosyal ve manevi boyutlar bir araya getirilmiştir. İşyerlerinde iyi oluşu araştırmak için Tinypulse (2020) tarafından hazırlanan ankette iyi oluş; genel, duygusal, çevresel, düşünsel (entelektüel), mesleki, fiziksel ve manevi olmak üzere sekiz boyutta incelenmiştir. Pradhan ve Hati (2019), çalışan iyi oluşuyla ilgili

geliştirdikleri ölçekte; sosyal iyi oluş, psikolojik iyi oluş, öznel iyi oluş ve işyeri iyi oluşundan meydana gelen dört boyut üzerinde durmuşlardır.

İyi oluşla ilgilenen araştırmacılar, hem bu kavramın herkes tarafından tam olarak kabul edilen bir tanımının olmaması, hem de evrensel olarak bir ölçüm aracının bulunmaması nedeniyle çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır (Linton vd., 2016). Örneğin örgütsel refahla ilgilenen araştırmacılar için ekonomik iyi oluş daha önemli bir kriter olabilirken, öznel iyi oluşla ilgilenen araştırmacılar için psikolojik iyi oluş daha önemli bir kriter haline gelebilir. İyi oluşun, çeşitli boyutlardan oluşan yapısı nedeniyle literatürde yer alan birçok çalışmada, iyi oluşun boyutlarıyla birlikte ele alındığı, bunların birbirlerine olan etkisine ve/veya aralarındaki ilişkiye bakıldığı görülmektedir. Çeşitli boyutların bir araya getirilmesinden oluşan bir ölçütün kullanılması, iyi oluşla ilgili sosyal ilerlemenin daha doğru bir resmini çizerek altta yatan süreçlerin daha iyi anlaşılmasını ve sentezlenmesini de sağlamaktadır (Ferrara, Martella ve Vichi, 2012, s. 1-2). Bu durum her kesimden uygulayıcılara ve politika oluşturanlara, ilgilendikleri birey ve toplulukların iyi oluşuyla ilgili daha kapsamlı veri elde etmelerinde ve değerlendirmelerinde fayda sağlayacaktır. Bu nedenle çalışma hayatındaki bireylerin iyi oluşuyla ilgili kapsayıcı bir ölçeğin oluşturulmasının literatüre ve uygulayıcılara önemli bir katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, çalışma hayatındaki bireylerin iyi oluşuna zemin hazırlayan boyutları tartışmak ve bu bireylerin iyi oluşunun değerlendirilmesinde ve anlaşılmasında yardımcı olacak bir ölçeği Türkçeye kazandırmaktır. Çalışma ile Türkçe literatürde çalışanların genel iyi oluşlarını belirlemeye yönelik çok boyutlu bir ölçeğin olmaması nedeniyle bu çalışmada yabancı literatürde çeşitli iyi oluş ölçeklerindeki boyutlardan türetilerek yeni bir ölçek oluşturma ve bu ölçeğin Türkçeye uyarlanması amaçlanmıştır. Bu nedenle Adams vd. (1997), Zheng (2015), Consumer Financial Protection Bureau (2015), Princeton Üniversitesi (2020), Tinypulse (2020) ve Pradhan ve Hati (2019) tarafından kullanılan ölçeklerdeki boyutlar derlenmiş ve çalışanların genel iyi oluşunu ortaya çıkaran; psikolojik iyi oluş, işyeri iyi oluşu, mesleki iyi oluş, duygusal iyi oluş, çevresel iyi oluş, düşünsel iyi oluş, fiziksel iyi oluş, sosyal iyi oluş, manevi iyi oluş ve finansal iyi oluş boyutlarından oluşan toplamda 10 boyutlu çalışan iyi oluş ölçeğine ulaşılmıştır. Çalışmanın Türkçe literatüre bu konuda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve

Bireyler için iyi oluşu zihinsel, bedensel ve sosyal yönlerden bir bütünlük hali olarak gören çalışmalar olduğu gibi (Senthilkumar, Cherian, ve Augustine, 2021); psikolojik, sosyal ve duygusal yönlerin bütünlüğü olarak gören çalışmalar da mevcuttur (Hides vd., 2016). Bunların yanında bireylerin iyi oluşunun ekonomik faktörler (Tanhan, 2020) ve çevresel şartlar (Ryang, 2016) aracılığıyla da şekillendiğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde iyi oluşun birçok boyuttan oluştuğu görülmektedir. Genel bir iyi oluş hali için; bireyin zihniyeti, tutumları ve değerleri gibi içsel unsurların ve sağlam bir sosyal destek, olumlu bir ekonomik istikrar hali, sağlıklı bir yaşam tarzı, bireyin karakterine uygun olan bir iş ve güvenilir bir çevrede bulunmak gibi dışsal unsurların bir araya gelmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Fuentes ve Valenzuela, 2024, s. 54-55). Bu nedenlerle çalışanların tam anlamıyla genel iyi oluşlarının ortaya konulabilmesi için iyi oluşun tüm boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir. Aşağıda bu çalışmada çalışanların genel iyi oluşunu etkileyebilecek boyutlar olarak belirlenen 10 boyut kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1. Psikolojik İyi Oluş

Konuyla ilgili ilk kapsamlı teorik çalışmalardan birini yapan Bradburn'a (1969, s. 9) göre psikolojik iyi oluş; genellikle mutluluk hali olarak da adlandırılan ve yaşadığımız hayata ilişkin olumlu duygularımızın olumsuz duygularımızdan fazla olması şeklinde değerlendirilen bir iyi oluş durumudur. İyi oluşun genel olarak tanımlanmasındaki zorluk burada da kendini göstermektedir çünkü psikolojik iyi oluş da çok boyutludur ve bu boyutları birbirlerine dokunan bileşik bir yapıya

sahiptir (Carmeli, Yitzhak-Halevy ve Weisberg, 2009). Örneğin psikolojik iyi oluş konusunda önemli çalışmaları bulunan Ryff (1989); bireyin kendini kabullenmesi, başkalarıyla olumlu ilişkiler kurması, kendisi hakkında kararlar verebilecek şekilde bağımsız olması, çevresindeki işleri yerine getirebilecek kadar çevresel hâkimiyetinin bulunması, bir yaşam amacının bulunması ve kişisel gelişimini sağlayabilmesi olarak belirlediği altı boyut aracılığıyla, bu iyi oluş türünü açıklamaktadır. Dolayısıyla psikolojik iyi oluş, bireyin sadece basit bir mutluluk hali değildir, bireyin yaşamındaki olaylara ve koşullarına ilişkin olumlu sonuçlar deneyimleyeceğine dair genel algısı olarak kabul edilmektedir (Adams, 1997, s. 210). Bu durum çalışma yaşamı içerisinde bireylerin üretkenliklerine de etki etmektedir. Psikolojik açıdan iyi olmak, bir başka deyişle kendinden ve hayatından memnun ve yeniliklere açık olmak, sürekli stres ve depresif bir ruh hali içinde olan bir başkasına göre hayatta daha üretken olmayı da beraberinde getirmektedir (Pyvovarchyk, Tsybukh ve Badiul, 2022, s. 61).

1.2. İşyeri İyi Oluşu

Çalışma hayatında bireyler hayatlarının oldukça önemli bir kısmını işyerlerinde geçirmektedir. Üstelik işi işte bırakma gibi bir durum pek de mümkün görünmemektedir. İşle ilgili çalışmayı o gün için tamamlayamayan bir çalışan mesai sonrasında işte yaşadıklarını düşünmeye devam etmektedir (Costello, 2020). Bu durum, bireylerin genel iyi oluşlarının şekillenmesinde bu alanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. İşletmelerin de uzun süreli getirilerini maksimize etmelerinde, sadece finansal sermayelerinin değil insan kaynağı sermayelerinin de etkili olduğunu görmeleri, bu alanla ilgili yapılan çalışmaların sayısını ve içeriğini artırmıştır (Litchfield, Cooper, Hancock ve Watt, 2016). Bu çalışmalardan elde edilen sonuçları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür (Hofman, Garrod, Stewart, Stepanek ve Van Belle, 2018, s. 2-3):

- Çalışmak çalışana olduğu kadar topluma da iyi gelmektedir. Çalışan bireyler çalışmayanlara oranla hem daha mutlu ve sağlıklıdır hem vergi vermektedir hem de çalışmayanlara oranla daha az sağlık hizmetlerine ihtiyaç duymaktadır.
- İşletmeler açısından da çalışanlarının sağlık ve iyi oluşlarına yatırım yapmak rasyoneldir çünkü sağlıklı ve iyi durumda bulunan çalışanlar daha üretkendir ve daha kaliteli hizmet sunmaktadır. Bu durum işletmelerin çalışanlarının iyi oluşları için harcama yaparlarken aslında uzun zamanda kendileri için çok daha fazla tasarruf yapmalarını sağlamaktadır.
- İşyerleri sağlık sorunlarına neden olabilir. İşyerinde fiziksel tehlikelere maruz kalmak, stresli bir çalışma ortamında bulunmak ve fiziksel veya duygusal olarak zorlayıcı işler yapmak; kas ve iskelet sistemi gibi fizyolojik rahatsızlıklara ve stres, depresyon, anksiyete gibi psikolojik rahatsızlıklara yol açabilir ve devamsızlıkları artırabilir. Ancak işletmelerin işyerinde iyi oluşla ilgili uyguladıkları programlar; bahsi geçen psikolojik rahatsızlıkların önlenmesine veya bu rahatsızlıkların iyileştirilmesine aracı olabilmekte, fiziksel aktivite sıklığı, sigara içme davranışı ve kilo kontrolü konusunda olumlu sonuçlar alınmasını sağlayabilmekte ve çalışanların sağlık hizmetleri kullanımlarının ve bu hizmetlerin maliyetlerinin azalmasına yardımcı olabilmektedir.

İyi oluşun bu boyutuyla ilgili çok sayıda çalışmanın var olmasına rağmen işyeri iyi oluşu denilince akla çoğunlukla ücret ve buna ek olarak da çalışma saatleri, aidiyet, destek, memnuniyet, adalet gibi işle ilgili çeşitli olumlu nitelikler gelmektedir (DeNeve ve Ward, 2023, s. 2). Bunlar işyeri iyi oluşunun itici güçlerini oluşturmakla birlikte çağdaş yönetim literatüründe işyeri iyi oluşu; psikolojik, fiziksel ve sosyal sağlığı da içeren üçlü bir yapıda değerlendirilmektedir (Guest, 2017; Güzel ve Mamatoğlu, 2024; Wallace, 2022). Bu nedenle işyeri iyi oluşunu; çalışan açısından iş tatmini, işin duygusal katkıları ve işin değerli ve anlamlı bulunmasının bir bileşkesi olarak tanımlamak mümkündür (DeNeve ve Ward, 2023, s. 6-7).

1.3. Mesleki İyi Oluş

Mesleki iyi oluş, bireyin işinden elde ettiği memnuniyet düzeyini ve mesleğinin bireyin beceri ve değerlerini ifadesine ne ölçüde izin verdiğini içermektedir (Foster, Keller, McKee ve Ostry 2011, s. 13). Mesleki iyi oluş ve işyeri iyi oluşu birbirlerine çok yakın özellikler içermekle birlikte, birbirlerinden ayrıldıkları nokta bireyin sadece işinden aldığı anlam ve zenginleşme hissidir. Bir başka deyişle mesleki iyi oluşta ücretten veya bir işyerinden bağımsız olarak yapılan işin bireye katkılarından bahsedilmektedir. Elbette bu durum, işin maddi getirisinin veya işin gerçekleştirildiği ortamın tamamının göz ardı edilmesi anlamına gelmemektedir. Burada anlatılmak istenen gerek istihdam gerek gönüllü çalışma ve sosyal rollerle bağlantılı olarak bireyin anlam ve amaç sağladığı faaliyetleridir (Swarbrick, 2012, s. 32). Mesleki iyi oluş; bireyin becerilerinin, yeteneklerinin ve hizmetlerinin topluma olan katkısını ve ister ücretli ister ücretsiz olsun, bireyin işini ödüllendirici ve anlamlı olarak görme düzeyini içermektedir (Miller ve Foster, 2010, s. 17).

Bireyler meslekleri aracılığıyla kendilerini tanımlamakta, kimlik oluşturmakta, finansal olarak yaşamlarını sürdürmekte, çevreleriyle ilişki kurmakta, yeterlilik hissi oluşturmakta ve daha birçok çıkarımda bulunmaktadır (Doble ve Santha, 2008; Swarbrick, 2012, s. 32). Bireylerin mesleklerinden elde ettikleri çıkarımlar onlara iyi geldiği sürece yaptıkları işlere devam etmeleri doğaldır. Hatta bazı riskli ve zor işlerin (askerlik, itfaiyecilik gibi) bireyler tarafından sürekli yapılarak meslek haline gelmesinin ya da kültürel açıdan beğenilmelerinden dolayı bireylerin mesleklere yönelmelerinin (doktorluk, hâkimlik gibi) ardındaki bir diğer neden olarak mesleki iyi oluş duygusunun yattığına inanılmaktadır (Kiepek ve Magalhães, 2011; Thomas, Gray ve McGinty, 2017). Tabii ki bireyler yaşamları boyunca tek bir meslek icra etmek zorunda değildirler ancak meslek edinmenin çoğunlukla uzun zaman ve çaba gerektirmesi, meslek değiştirmenin bazen tüm çevrenin de değişimini zorunlu kılması bu durumu zorlaştırmaktadır (İlhan, 2004). Dolayısıyla bireyler mesleklerini değiştirmek yerine yaptıkları işten dolayı iyi hissetmek istemektedir.

1.4. Duygusal İyi Oluş

Duygusal iyi oluşla ilgili yapılmış olan birçok çalışma Dünya Sağlık Örgütü'nün ruh sağlığıyla ilgili açıklamasını referans alarak başlamaktadır (Coverdale ve Long, 2015; Coyle, Linehan Tang ve Lindley, 2012; Keyes, 2003; Michalos, 2014). Bu açıklamaya göre ruh sağlığı; bireylerin yaşamın stresleriyle başa çıkabilmelerini, yeteneklerinin farkına varabilmelerini, iyi bir şekilde öğrenip iyi bir şekilde çalışabilmelerini ve topluma katkıda bulunabilmelerini sağlayan bir iyi oluş hali olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2022). Doğal olarak bireylerin ruh sağlığı için duygusal açıdan bir iyi oluş haline ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Çünkü ruh sağlığının varlığı ve gelişimi, yüksek düzeyde duygusal iyi oluşa ve bunun olumlu işleyişine bağlıdır (Michalos, 2014, s. 1875). Bireylerin kendilerini kabul etmelerine, yaşadıkları çatışmaları/zorlukları sağlıklı bir şekilde ele almalarına ve kendilerinden memnun olmalarına yardımcı olan bu boyut; bireyin duygularını ifade edebilme becerisini, hayattan zevk alabilmesini, duygusal zorlukları karşılayabilmesini, stresle ve travmatik olaylarla başa çıkabilmesini içermektedir (Swarbrick, 2012, s. 32).

1.5. Çevresel İyi Oluş

Çevresel iyi oluş, güvenli ve temiz bir çevrede fiziksel olarak güvende olabilmeyi ve hissedebilmeyi, temiz hava, gıda ve suya erişebilmeyi içermektedir. Başka bir deyişle refahı destekleyen, teşvik edici ortamlarda çalışmayı ifade etmektedir. Bu hem mikro çevre olan yaşadığımız, öğrendiğimiz, çalıştığımız çevreyi hem de makro çevre olan yaşadığımız toplumu, ülkeyi ve gezegeni kapsamaktadır (Swarbrick, 2012). Örgütler çalışanları için güvenli ve tehlikesiz çalışma ortamları sağlamaktan ve sağlıklı işyerleri oluşturmaktan sorumludurlar. Bir insan günlük yaşam aktivitelerine ayırdığı zamandan daha fazlasını işyerinde geçirmektedir. Bu nedenle işyeri

sağlığı denildiğinde sadece iş kazalarından ve meslek hastalıklarından korunmak değil aynı zamanda genel sağlık ve refahın geliştirilmesi de anlaşılmalıdır.

Çalışma ortamları insanların kendilerini daha fazla veya daha az odaklanmış ve üretken hissetmelerini etkileyebilir. Örgütler çalışma ortamlarını yapılandırırken, çalışma alanının çalışanları motive edecek ve çalışmalarını kolaylaştıracak şekilde dekore edilmesi gibi çalışanların sağlıklarını koruyacak şekilde yapılandırmaya özen göstermelidir. Çevresel iyi oluş düzeyi düşük olan çalışanlar, günlük işleri yerine getirmede zorluk çekebilmektedir (Ryff, 2014). Çevresel iyi oluşun sağlanabilmesi için örgütlerde mümkün olduğunca doğal veya yumuşak beyaz aydınlatma kullanılmalı, hava temizleyiciler, fanlar, açık pencereler olmalı, gürültülü ortamlardan kaçınılmalı ya da işin gereği gürültü varsa mutlaka kulaklıklar ya da kulak tıkaçları kullanılmalı, mekânlara yapay ya da gerçek bitkiler konulmalı, çöp kutuları da dâhil olmak üzere geri dönüşüm için bir plan oluşturulmalı, her gün en az 10 dakika temiz hava, doğal ışık ve organik seslerin duyulduğu bir ortamda zaman geçirilmelidir. Örgütler çalışanlarının iyilik durumlarının ve performanslarının yüksek olması için çevresel iyi oluş koşullarını sağlayacak bir çalışma ortamı yaratmaya dikkate etmelidir.

1.6. Düşünsel İyi Oluş

Düşünsel iyi oluş, kişinin bilgi ve becerilerini genişletmek amacıyla yaratıcı ve teşvik edici zihinsel faaliyetler yoluyla entelektüel kapasitelerini öğrenme, deneyimleme ve kullanma yeteneğini ifade etmektedir (Intellectual Well-being, 2024). Düşünsel iyi oluşun kaynakları eleştirel düşünme, merak etme, problem çözme, yansıtma, kendini tanıma ve yaratıcılıktır. Düşünsel iyi oluş sayesinde önyargılar, yararsız düşünme kalıpları ve olumsuz düşüncelerden kurtulunabilir. Düşünsel iyi oluş, yaşam boyu öğrenmeyi ve bilgileri başkaları ile paylaşmayı içermektedir. Örgütlerde yöneticiler yaratıcı yeteneklerin farkına varmalı ve bilgi ve becerileri genişletmenin yollarını bulmalı, çalışanlarını eleştirel düşünmeye, yaratıcılığa ve merak etmeye teşvik etmeli, yaşam boyu öğrenmenin önemini vurgulamalı ve yeni fikirlere açık olmalıdır. Değişen teknoloji ve çalışma koşullarının yarattığı yeni zorluklara cevap verebilmek ancak çalışanların düşünsel iyi oluşlarını arttırarak olabilecektir. Düşünsel iyi oluş, çalışanların yeni yetkinlikler geliştirerek ve bilgilerini arttırarak, sürekli olarak kendilerini yenilemeleri ve aynı zamanda yenilikçi kalarak kendilerini iyi hissetmelerini sağlayacaktır (Paavola ve Hakkarainen, 2005). Düşünsel iyi oluş, çalışanların ilgi alanlarını belirlemelerine, çalıştıkları alanlarda güncel bilgiler edinmelerine ve bilgilerini diğer çalışma arkadaşları ile paylaşmalarına fırsat sunarak, örgütün yenilikçi ve yaratıcı yanını geliştirmektedir.

1.7. Fiziksel İyi Oluş

Fiziksel iyi oluş, vücudun ihtiyaçları için öz bakım ile ilgili yapılması gerekenleri yapmaktır. Buna fiziksel aktivite, dengeli beslenme, yeterli uyuma ve zararlı alışkanlıklardan kaçınma dâhil olmaktadır. İyi oluş, bir iyilik halinin bulunması, bunun bireysel olarak algılanması ve sonucunda memnuniyet veren duyguların oluşmasını ifade eden bir kavramdır. Memnuniyet veren duygular pozitif duygu olarak belirtilmekte ve yaşam doyumuna neden olmaktadır. Bu nedenle iyi oluş, bireyin zihinsel ve fiziksel sağlık göstergeleriyle birlikte hayattan zevk almalarını belirten bir kavramdır (Çakır ve Ergin, 2023). Yapılan araştırmalar fiziksel aktivitelerin ve egzersiz katılımının iyi olma hali üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu belirlemiştir (Capio, Sit ve Abernethy, 2014). Fiziksel iyi oluş aşırı yorgunluk ve stres olmadan faaliyetlerimizi yerine getirmeyi gerektirmektedir. Örgütlerde çalışanların fiziksel iyi oluşlarını sağlamak için ağrı veya yaralanmalarını önlemek için işyerinde rahat, ergonomik bir çalışma ortamı oluşturulmalı, sürekli oturarak çalışmak yerine mümkünse çalışma saatlerinde düzenli hareket etmenin yolları bulunmalı, çalışanların sağlıklı beslenmesini sağlayacak menüler oluşturulmalı, çalışma alanı ışık, aydınlatma, ses, sıcaklık açısından sağlığa uygun şekilde düzenlenmeli, çalışanlar rutin sağlık

kontrolleri yaptırmaya teşvik edilmelidir. Fiziksel iyi oluş çalışanların sadece örgüt performanslarını arttırmakla kalmamakta düşünsel iyi oluşları üzerinde de etkili olmaktadır. Yapılan çalışmalar düzenli olarak sağlıklı beslenme, özellikle de önerilen miktarda taze sebze ve meyve yeme ile düşünsel sağlık arasında olumlu ilişki olduğunu belirlemiştir (O’Neil vd., 2014). Ayrıca fiziksel aktivite stresi ve kaygıyı azaltmakta, ruh sağlığına iyi gelmektedir. Çalışma sırasında masadan kalkıp hareket etmek bile ruh sağlığını ve genel iyi oluşu olumlu etkilemektedir.

1.8. Sosyal İyi Oluş

Sosyal iyi oluş hali, işyerinde anlamlı topluluklara ait hissetmek ve başkalarıyla tatmin edici kısa vadeli etkileşimlere ve uzun vadeli ilişkilere sahip olmaktır (Colenberg, Meulenbroek, Herrera ve Keyson, 2020). Psikolojik araştırmalarda sosyal iyi olma hali, hedonik içsel hazzı tamamlayan genel iyi olma halinin dışa dönük yönü olarak açıklanmaktadır. Sosyal iyi oluş, bir topluluğa dâhil olmayı ve ait olma ihtiyacını gidermeyi ifade etmektedir. Bir topluluğa ait olma, işyerindeki diğer kişilerle girilen sosyal etkileşimin sayesinde oluşan duygu paylaşımının bir sonucudur. Sosyal etkileşimin sonucu olumlu ya da olumsuz olabilir. İş yerindeki olumlu etkileşimler olumlu saygı ve karşılıklılık gibi öznel deneyimleri barındırmaktadır ve duygusal ve araçsal sosyal destek sağlayan ilişkilerin kurulmasına ve sürdürülmesine yardımcı olmaktadır (Dutton ve Ragins, 2007; Stephens, Heaphy, Dutton, Spreitzer ve Cameron 2011). Örgütte özellikle biçimsel olmayan ilişkiler sonucunda kurulan arkadaşlıklar ve sosyalleşme, sosyal iyi oluş için çok daha faydalı olmaktadır.

Fiziksel iyi oluş ve psikolojik iyi oluş bireye odaklanırken, sosyal iyi oluş çalışanların diğer çalışanlarla olan etkileşimlerine odaklanmaktadır. Bu nedenle sosyal iyi oluş, çalışanların kişilerarası ilişki deneyimlerinin kalitesi, algıladıkları güven ve iş topluluğunda sağlanan sosyal destek olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında sosyal iyi oluş aslında çalışanların başkaları ile iletişim kurması, anlamlı ilişkiler geliştirmesi ve bir destek ağını oluşturup sürdürebilme becerisi olarak da görülebilmektedir (Strout ve Howard 2012). Çalışanların sosyal iyi oluşlarında önemli bir rol oynayan bu iletişim ve ilişki kurma becerilerinin geliştirilebilmesinde insan kaynakları departmanları hem başlatıcı olmakta hem de stratejik bir öneme sahip olmaktadır.

1.9. Manevi İyi Oluş

Manevi iyi oluş, bireyin iç yaşamının önemli bir yönüdür ve dış dünyayla olan ilişkisinin temel belirleyicisidir. Dini inanç insan varoluşunun merkezi bir yönü olsa da manevi iyi oluş sadece dini inanca dayanmamaktadır. Nitekim güçlü dini inançlara sahip olmayan kişilerinde iyi oluşun manevi boyutuna sahip oldukları görülmektedir, çünkü bir bireyin maneviyatı, içinde yaşadığı toplumdan büyük ölçüde etkilenmektedir. Manevi iyi oluş, başkalarıyla, kendisiyle ve çevresiyle olumlu ilişki içinde olmak anlamına gelmektedir (Aktürk, Erci ve Araz, 2023). Çalışanların manevi iyi oluşlarının güçlendirilmesi ile örgütlerde daha sürdürülebilir ve sağlıklı yaşam odaklı bir örgüt kültürü oluşturularak, anlık ego güdümlü ihtiyaçların ötesinde bir yönelim elde edilebilir. Bunun yanı sıra örgütte etik ve ahlaki davranışların, sosyalliğin artmasına da yol açabilmektedir. Son olarak örgütte ekip çalışmasında, güvende, memnuniyette ve aidiyet duygusunda iyileşme yaşanabilmektedir (Mayer ve Geldenhuys, 2019).

İşyerinde manevi iyi oluş, çalışanların yaptıkları işleri anlamlı bulmaları, iş arkadaşlarıyla güçlü ilişkiler geliştirmeleri ve temel inançlarının çalıştıkları kurumun değerleriyle uyumlu olması anlamına gelmektedir (Ashmos ve Duchon, 2000). Çalışanların kendilerini işyerinde yalnız hissetmeleri, sosyalleşememeleri ve diğer çalışanlarla anlamlı ilişkiler kuramamaları ruhsal durumlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu durum çalışanların depresyona girmeleri ve işten ayrılma niyeti davranışı sergilemeleri gibi olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir (Febriani vd., 2023). Manevi iyi oluş, içsel yaşamı, anlamlı işi ve samimiyeti kapsamaktadır. İçsel yaşam, zihnin ötesindeki manevi gücü ifade etmekte, çalışanların fiziksel ve sosyal yaşamlarını geliştirmeleri anlamına gelmektedir (Ashmos ve Duchon 2000). Bu nedenle işyerinde manevi iyi oluş,

çalışanların manevi istekleri ile iş sorumluluklarını dengeleyerek işi keyifli ve rahat hale getirdiklerinde ortaya çıkmaktadır (Febriani, Hasanah, Roz ve Hakim, 2023). Çalışanların manevi iyi oluşlarının güçlenebilmesi için kendilerine önemli buldukları bir amaç belirlemeleri, hayatı anlamlı ve önemli bulmaları, sevgi, neşe, tatmin duygularını deneyimlemeleri ve çalıştıkları iş ortamının tüm bunlara olanak sağlaması gerekmektedir.

1.10. Finansal İyi Oluş

Finansal iyi oluş çalışanların finansal durumlarından ne ölçüde mutlu ve memnun olduklarını gösteren bir duygu halidir. Finansal iyi oluş, çalışanın mevcut ve devam eden mali yükümlülüklerini tam olarak karşılayabildiği, mali geleceğinde kendini güvende hissedebildiği ve hayattan zevk almasını sağlayacak seçimler yapabildiği bir durumu ifade etmektedir (Sinani, 2021). Finansal iyi oluş nesnel (objektif) ve öznel (sübjektif) olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır. Çalışanların kazandıkları gelir düzeyi finansal iyi oluşun nesnel boyutunu oluştururken, elde ettikleri gelir ile sahip oldukları yaşam kalitesi öznel boyutunu oluşturmaktadır. Öznel boyutu dikkate almak önemlidir çünkü çalışanların finansal durumlarına verdikleri tepkiler kendilerine özgü olabilir ve işyeri davranışları da dâhil olmak üzere çeşitli davranışlarını etkileyebilir. Çalışanların gelir beklentileri, gelir yeterliliğini belirlemek için kullandıkları karşılaştırmalar ve finansal risk ve borçlara ilişkin tutumları gibi finansal kaygılara karşı duyarlılıkları farklı olabilmektedir (Cox, Hooker, Markwick ve Reilly, 2009).

Çalışanların bağlı oldukları işletmelerin refahı destekleyen uygulamaları, çalışanların finansal iyi oluşlarını destekleyerek finansal geleceklerini daha fazla kontrol edebilmeleri için ihtiyaç duydukları kaynak, beceri ve güveni geliştirmelerine yardımcı olabilir. Çalışanların finansal iyi oluş düzeylerini ölçmeye yardımcı olan dört temel unsur bulunmaktadır. Bunlar i) Çalışanların faturalarını zamanında ödemek gibi rutin finansal durumlar üzerindeki kontrol düzeylerinin derecesi, ii) çamaşır makinesinin bozulması gibi aniden ortaya çıkan yüklü bir harcamayı karşılamada zorlanma dereceleri, iii) emeklilik için birikim yapmak gibi finansal bazı hedeflere ulaşabilme kapasiteleri ve iv) hayattan keyif almalarını sağlayacak (tatile gitmek, turlara katılmak gibi) harcamalarda bulunabilme dereceleridir (Aegon ve C.E.B.R., 2017). Çalışanların yaptıkları işler karşılığında elde ettikleri gelirler ile bu dört temel unsuru karşılayabilme dereceleri, finansal iyi oluş düzeylerini belirleyecektir.

2. Araştırma Yöntemi

Araştırmaya başlamadan önce Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (06.06.2023 tarih ve 239 sayı no.lu) yazılı etik kurul izni alınmıştır.

2.1. Ölçekler

Çalışanların iyi oluşuna yönelik literatür incelendiğinde çalışanların iyi oluş durumlarının çok farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Çalışanların iyi olma algılarını etkileyen içsel ve dışsal çok farklı faktörün olması, iyi oluşun tek açıdan ölçülemeyeceğini de göstermektedir. Dolayısıyla çalışanlara yönelik çok boyutlu bir genel iyi oluş ölçeğine ihtiyaç olduğu düşünülmüştür. Bu çalışmada türetilmiş ölçek geliştirme yöntemi benimsenmiştir. Bu nedenle, tamamen yeni ifadelerle ölçek geliştirmek yerine, ilgili alan yazında mevcut olan ve geçerliliği kanıtlanmış birden fazla ölçekten maddeler seçilerek yeni bir ölçek oluşturulmuştur. Ölçek geliştirme sürecinde literatürde yer alan bazı ifadeler doğrudan alınmış, bazı ifadeler ise kültürel bağlam ve dilsel sadeleştirme gerekçesiyle revize edilmiştir. Gerekli tüm geçerlik ve güvenilirlik analizleri bu yeni form üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, alanda uzman üç kişiden oluşan bir komisyon kurularak çalışan iyi oluşunu ölçmeye yönelik literatürde ulaşılan geliştirilmiş tüm ölçekler

incelenmiş, madde havuzu oluşturulmuş ve bu komisyon tarafından benzer sorular havuzdan çıkarılarak, Türk dili ve kültürüne en uygun ifadeler seçilmiştir.

Çalışanların bütünsel olarak genel iyi oluşunun ölçülmesi için literatürde belirlenen finansal, psikolojik, işyeri, mesleki, duygusal, çevresel, düşünsel, fiziksel, sosyal ve manevi iyi oluş ölçeklerinden yararlanılmasına karar verilmiştir (Adams vd., 1997; Consumer Financial Protection Bureau, 2015; Princeton Üniversitesi, 2020; Tinypulse, 2020; Pradhan ve Hati, 2019; Zheng vd., 2015). Dolayısıyla madde havuzu çalışanların genel iyi oluşunu ölçmeye yönelik; finansal, psikolojik, işyeri, mesleki, duygusal, çevresel, düşünsel, fiziksel, sosyal ve manevi iyi oluşu kapsayan faktörlere ait ifadelerden oluşmaktadır. Her bir faktörün en az 5 en fazla 8 ifadeden, ortalama 6 ifadeden, oluşmasına özen gösterilmiştir. Bu sayede çalışanların genel iyi oluş algılarını ölçmeye yönelik 10 alt faktör ve 64 ifadeden oluşan bir ölçek oluşturulmuştur.

Ölçek geliştirilirken çalışanların iyi oluşlarının her açıdan ele alınması istendiği için alan yazında ulaşılan tüm boyutlar incelenmiş ve bu on boyut belirlenmiştir. Bu nedenle çalışmada ele alınan her bir boyut çalışanların iyi oluşlarının belirlenmesinde önemli katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte boyutların birbirleri ile örtüştükleri ve ayrıştıkları noktalar bulunmaktadır. Örneğin hem duygusal iyi oluş hem de psikolojik iyi oluş çalışanların ruh halleri ile ilgilenmektedir. Ancak psikolojik boyut, bireylerin kendilerinden ve hayatlarından memnun ve yeniliklere açık olmalarını, yaşamlarındaki olaylara ve koşullara ilişkin olumlu sonuçlar deneyimleyeceklerine olan genel algılarını irdelerken, duygusal iyi oluş boyutu bireylerin kendilerini kabul etmelerini, yaşadıkları çatışmaları/zorlukları karşılayabilmelerini, dolayısıyla duygusal durumlarını anlamalarını ve sağlıklı bir biçimde ifade etmelerini açıklamaktadır. Aynı şekilde mesleki iyi oluş ve işyeri iyi oluşunun farklılıkları da kuramsal çerçevede verilmiştir. Buna göre işyeri iyi oluşunda çalışanın bir parçası olduğu işyerindeki çalışma durumundan elde ettiği iş tatmini, işin değerli ve anlamlı bulunması gibi konular ele alınırken, mesleki iyi oluşta bireylerin işyerlerinden bağımsız olarak işlerinden elde ettikleri anlam ve katkıdan bahsedilmektedir. Görüleceği üzere çalışanların genel iyi oluşuna yönelik değerlendirmeye alınan boyutların bazılarının benzer özellikleri olmakla birlikte, çalışanla ilgili değerlendirdiği konular farklıdır ve her birine ait olan ifadelerden de bu anlaşılmaktadır.

Ölçekte kullanılan ifadeler farklı faaliyet alanlarına sahip işletme çalışanları için uygun olduğu gibi değişik organizasyon yapısına sahip işletme çalışanları için de uygundur. Ayrıca ifadeler çalışanların çalışma hayatını etkileyebilecek somut (fiziksel ve çevresel ortam, parasal unsurlar vb.) ve soyut (duygu, tutum, düşünsel unsurlar vb.) durumları kapsamaktadır. Böylelikle çalışanların iyi oluşlarının yalnızca birkaç açıdan değil bütüncül olarak ölçülmesi sağlanmaktadır. Katılımcıların soruları daha iyi anlaması için ölçekte kullanılan ifadelerin kısa ve net olmasına özen gösterilmiştir. 5'li Likert tipi derecelendirme yöntemi (1= Kesinlikle Katılmıyorum ... 5= Kesinlikle Katılıyorum) kullanılarak da verilen cevaplar standartlaştırılmıştır.

2.2. Ölçeğin Dil Geçerliliği

Çalışanların iyi oluş durumlarını ölçmeye yönelik hazırlanan ölçekler, Adams vd. (1997), Consumer Financial Protection Bureau (2015) Pradhan ve Hati (2019), Princeton Üniversitesi (2020), Tinypulse (2020) ve Zheng vd. (2015) İngilizce dilinde geliştirilmiştir. Yazarlarla iletişime geçerek ölçeklerin Türkçe diline çevrilerek kullanılması noktasında gerekli izinler alınmıştır. Consumer Financial Protection Bureau ve Princeton Üniversitesinin geliştirdiği ölçekler ücretsiz olarak kullanıma açıldığından dolayı ayrıca izin alınmamıştır. Bir ölçeğin başka bir dil veya kültüre adaptasyonunda çevirinin kalitesini korumak için önemli bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir (Brislin, 1970).

Literatürde Brislin (1970), Werner & Campbell (1970), Jones vd. (2001) ve Hambleton & Patsula (1999) orijinal ve çevrilmiş ölçek ifadeleri arasındaki dilsel eşdeğerliği ve kültürel adaptasyonu korumak için geri çeviri yöntemi, çeviri komitesi, iki dilli teknik, ön test prosedürü ve psikometrik

eşdeğerlik analizi yöntemlerinin kullanılmasını önermektedir. Bu yöntemlerin bazılarının beraber kullanılması gerekirken bazıları da tek başına kullanılabilir. Bu çalışmada ölçeklerin Türkçeye adaptasyonunun sağlanması için Brislin (1970) tarafından geliştirilen geri çeviri yöntemi temel alınmıştır. Ancak bu yöntem çok boyutlu ve kültürel açıdan karmaşık ölçeklerde tek başına yeterli kabul edilemeyeceğinden dolayı kısıtlı olarak çeviri komitesi ve iki dilli teknik de uygulanmıştır. Önerilen diğer tekniklerde orijinal ve çeviri yapılacak dillere hâkim çok sayıda uzman ve katılımcının gerekli olması, bununla birlikte beşeri ve finansal kaynakların sınırlı olması sebepleriyle bu tekniklerin tercih edilememesine yol açmıştır.

Geri çevirme yönteminde ölçeklerin ilk çevirisinin yapılması, çevirilerin değerlendirilmesi, ölçeklerin orijinal dile yeniden çevrilmesi ve tekrar çevirilerin değerlendirilmesi ve son değerlendirmenin yapılması aşamaları kullanılmıştır. Bu çalışmada ilk olarak birbirlerinden bağımsız iki ayrı İngilizce dil uzmanı tarafından ölçeklerdeki ifadeler Türkçeye çevrilmiştir. İkinci aşamada, İngilizce ve Türkçe dillerine ve kültürlerine hâkim üç kişiden oluşan bir uzman ekip tarafından çevirileri yapılan ölçeğe ait ifadeler karşılaştırılarak orijinal ölçek maddesini en iyi yansıtan ifadeler belirlenmiştir. Üçüncü aşamada, Türkçeye çevrilen ölçek ifadeleri farklı iki İngilizce dil uzmanı tarafından tekrardan İngilizce diline çevirileri yapılmıştır. Dördüncü aşamada, her iki dile hâkim üç kişiden oluşan uzman ekip ölçeğin orijinal dil ve geri çevrilmiş versiyonunu kavram eşdeğerliği açısından karşılaştırarak hata olup olmadığını kontrol etmiştir. Ölçeğin iki versiyonu arasında fark olmadığını bildirilmesi sonrasında son aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada, alanda uzman üç akademisyenden görüş alınarak ölçek ifadelerine son hali verilmiştir (bkz. Ek: 1).

2.3. Çalışma Grubu

Ölçeğin Türkçeye uyarlanarak güvenilirlik ve geçerliliğinin hesaplanması için iki farklı çalışma grubu belirlenmiştir. İki farklı çalışma grubunun belirlenmesindeki amaç Türkçeye uyarlanan ölçeğin genellenebilirliğini arttırmaktır. Bu doğrultuda, araştırma 2024 yılı Ocak-Şubat aylarında İstanbul'da üretim ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletme çalışanları üzerinde yapılmıştır. İstanbul, işverenler ve çalışanlar için hem kozmopolit bir şehirdir hem de ülkenin her şehirden göç almaktadır. Bu yönüyle İstanbul farklı bakış açılarına, iş yapma biçimlerine ve kültürlere sahip bireylere kucak açmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın İstanbul'da yapılmasıyla birçok farklı kesimden çalışana ulaşılabilceği düşünülmüştür. Katılımcıların belirlenmesinde kolayda örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. İlk örneklem grubu İstanbul'da üretim yapan işletmelerde çalışan 312 kişiden oluşmaktadır. İkinci örneklem grubu ise İstanbul'da hizmet alanında faaliyet gösteren işletmelerde çalışan 423 kişiden oluşmaktadır. Coşkun, Altunışık, Bayraktaroğlu ve Yıldırım (2015) "30'dan büyük 500'den küçük örnek büyüklüklerinin birçok araştırma için yeterli" olacağını ileri sürdüğünden dolayı örnek miktarları kabul edilmiştir.

Demografik değişkene ilişkin 8 ifade, ölçeğe ilişkin 64 ifade olmak üzere ankette toplam 72 ifade bulunmaktadır. Anketin, katılımcılara online olarak ulaştırılarak doldurulması sağlanmıştır. Katılımcıların demografik değişkenleri incelendiğinde 312 kişiden oluşan I. örneklem grubunun %59'u (184) erkek, %41'i kadın (128), %59'u (184) bekâr, %41'i evli (128), %50,3'ü (157) yönetici pozisyonunda olmayan, %27,9'u (87) alt düzey yönetici, %13,1'i (41) orta düzey yönetici, %8,7'si (27) üst düzey yönetici pozisyonunda bulunmaktadır. Katılımcıların sadece %27,6'sı (86) 1 asgari ücret seviyesinde gelire sahip olduğu, çoğunun 2 asgari ücret ve üzerinde gelire sahip oldukları (%37,8'i 2 asgari ücret, 17,3'ü 3 asgari ücret), anlaşılmaktadır. Katılımcıların yaş ve eğitim düzeyleri incelendiğinde; %38,1'i (119) 25 yaş ve altı, %22,1'i (69) 26-35 yaş aralığında, %15,4'ü (48) 36-45 yaş aralığında, %9,3'ü (29) 46-55 yaş aralığında ve diğerleri 55 yaş üstü aralığında yer alırken, %25,6'sı (80) ön lisan, %23,4'ü (73) lisans, %5,4'ü (17) lisansüstü eğitime sahip olmakla birlikte geri kalanı lise, ortaöğretim ve ilköğretim eğitim (%22,8, %12,2, %10,6)

seviyesine sahiptir. Katılımcıları toplam çalışma süreleri ise; %21,2'si (66) 1 yıl ve altı, %32,4'ü (101) 2-5 yıl, %10,9'u (34) 6-10 yıl, %11,5'i (36) 11-15 yıl, %6,1'i (19) 16-20 yıl, %17,9'u (56) 21 yıl ve üzeridir.

Toplamda 423 kişiden oluşan II. örneklem grubunun %57,4'ü (243) erkek, %43,6'sı kadın (180), %46,6'sı (197) bekâr, %53,4'ü evli (226), %35'i (148) yönetici pozisyonu yok, %26'sı (110) alt düzey yönetici, %25,1'i (106) orta düzey yönetici, %13,9'u (59) üst düzey yönetici pozisyonunda bulunmaktadır. Katılımcıların sadece %18,7'si (79) 1 asgari ücret seviyesinde gelire sahip olduğu, çoğunun 2 asgari ücret ve üzerinde gelire sahip oldukları (%31,2'si 2 asgari ücret, 18,4'ü 3 asgari ücret), anlaşılmaktadır. Katılımcıların yaş ve eğitim düzeyleri incelendiğinde; %26'sı (110) 25 yaş ve altı, %18,7'si (79) 26-35 yaş aralığında, %17,3'ü (73) 36-45 yaş aralığında, %14,9'u (63) 46-55 yaş aralığında ve diğerleri 55 yaş üstü aralığında yer alırken, %25,9'u (109) ön lisan, %31,7'si (134) lisans, %11,6'sı (49) lisansüstü eğitime sahip olmakla birlikte geri kalanı lise, ortaöğretim ve ilköğretim eğitim (%12,1, %12,1, %6,9) seviyesine sahiptir. Katılımcıları toplam çalışma süreleri ise; %13,2'si (56) 1 yıl ve altı, %27,2'si (115) 2-5 yıl, %10,4'ü (44) 6-10 yıl, %9,9'u (42) 11-15 yıl, %13,5'i (57) 16-20 yıl, %25,8'i (109) 21 yıl ve üzeridir.

2.4. Analiz ve Bulgular

Veri analiz aşamasında ilk olarak ölçekte yer alan ifadelerin iç tutarlılığı hesaplanmıştır. İç tutarlılık analizi, ölçekteki ifadelerin birbirleriyle olan korelasyon değerlerini hesaplamaktadır. Ayrıca bu analiz, her bir ifadenin yapısını homojenlik açısından açıklamakta ve genel yapıyı ölçmeye yönelik bir tutarlılık hesaplamaktadır. İç tutarlılık hesaplaması genellikle Cronbach'ın alfa değeri ile ölçülmektedir. Bu aşamada ölçeklerin iki ayrı örneklemine ilişkin iç tutarlılıkları ve güvenilirlik değerleri hesaplanmıştır. George ve Mallery (2003) iç tutarlılık değerinin 0,5'in üzerinde ve Kalaycı (2016) Cronbach'ın alfa değerinin 0,6'nın üzerinde bir değer kabul edilebilir olduğunu, ayrıca Nunnally ve Bernstein (1994) yeni geliştirilen ölçeklerde Cronbach's Alpha değerinin 0,70'in üzerinde olması gerektiğini belirtmektedir. Araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğinin belirlenmesi amacıyla hesaplanan iç tutarlılık ve Cronbach Alfa değerleri Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1: Ölçek Maddelerinin Korelasyon ve Cronbach Alfa Değerleri

Alt faktörler	Madde Sayısı	Cronbach Alfa = 0,986	Cronbach Alfa = 0,986	Cronbach Alfa (I. Örneklem Grubu)	Cronbach Alfa (II. Örneklem Grubu)
		Düzeltilmiş Madde Korelasyonları (I. Örneklem Grubu) (N=312)	Düzeltilmiş Madde Korelasyonları (II. Örneklem Grubu) (N=423)	(I. Örneklem Grubu) (N=312)	(II. Örneklem Grubu) (N=423)
Psikolojik İyi Oluş	7	0,709 - 0,852	0,705 - 0,857	0,953	0,948
İş Yeri İyi Oluş	6	0,672 - 0,849	0,712 - 0,878	0,938	0,946
Mesleki İyi Oluş	6	0,703 - 0,849	0,689 - 0,873	0,940	0,936
Duygusal İyi Oluş	6	0,705 - 0,856	0,683 - 0,851	0,946	0,941
Çevresel İyi Oluş	6	0,705 - 0,880	0,700 - 0,869	0,944	0,948
Düşünsel İyi Oluş	8	0,710 - 0,868	0,714 - 0,869	0,955	0,957
Fiziksel İyi Oluş	6	0,681 - 0,848	0,669 - 0,838	0,947	0,938
Sosyal İyi Oluş	8	0,698 - 0,880	0,704 - 0,878	0,955	0,957
Manevi İyi Oluş	6	0,718 - 0,844	0,724 - 0,866	0,946	0,947
Finansal İyi Oluş	5	0,660 - 0,778	0,709 - 0,804	0,929	0,941

Analiz sonuçlarına göre ölçekte yer alan maddelerin iç tutarlılık değerlerinin kabul edilebilir ve iyi değer aralığında yer aldığını (George ve Mallery, 2003), Ölçeğin ve alt faktörlerin ise Cronbach Alfa değerlerinin her iki örneklem grubunda da (0,986) yüksek derecede güvenilir değerlere (Kalaycı, 2016; Nunnally ve Bernstein, 1994) sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İkinci aşamada, keşfedici faktör analizi yer almaktadır. Uyarlaması yapılan ölçeğin geçerliliğini değerlendirmek ve faktör yapısını ortaya koymak için keşfedici faktör analizi yapılmaktadır. Keşfedici faktör analizinin yapılabilmesi için öncelikle Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlilik değeri ve Barlett Küresellik testinin yapılmış olması gerekmektedir. KMO katsayısının 0,5’den yüksek olması ve anlamlı olması beklenir (Kalaycı, 2016, s. 322). Bu testler istenilen değerler aralığında olması durumunda keşfedici faktör analizine geçilmektedir. Keşfedici faktör analizinde faktör yüklerinin 0,5’in üzerinde olması beklenir, 0,5’in altında faktör yüklerine sahip ifadeler ölçekten çıkarılır (Yaşlıoğlu, 2017, s. 77). Ölçeğe Varimax rotasyon yöntemi kullanılarak tüm alt faktörleri ile birlikte temel birleşenler analizi uygulanmıştır. Her iki örnekleme ait keşfedici faktör analizi sonuçları Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Ölçeğin Örneklem Gruplarına Ait Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

Alt faktörler	Madde Sayısı	Faktör Yükleri (I. Örneklem Grubu) (N=312)	Faktör Yükleri (II. Örneklem Grubu) (N=423)
Psikolojik İyi Oluş	7	0,667 - 0,733	0,629 - 0,722
İş Yeri İyi Oluş	6	0,636 - 0,724	0,647 - 0,684
Mesleki İyi Oluş	6	0,629 - 0,675	0,603 - 0,681
Duygusal İyi Oluş	6	0,664 - 0,682	0,641 - 0,734
Çevresel İyi Oluş	6	0,595 - 0,707	0,662 - 0,689
Düşünsel İyi Oluş	6	0,580 - 0,674	0,614 - 0,693
Fiziksel İyi Oluş	6	0,671 - 0,729	0,625 - 0,710
Sosyal İyi Oluş	8	0,615 - 0,721	0,652 - 0,709
Manevi İyi Oluş	6	0,649 - 0,686	0,644 - 0,679
Finansal İyi Oluş	4	0,699 - 0,741	0,666 - 0,693
Toplam Açıklanan Varyans (%)		78,85	78,47
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)		0,979	0,982
Bartlett Testi		χ^2 : 20989,797; df: 1830; p: 0,00	χ^2 : 25590,086; df: 1830; p: 0,00

Ölçeğin keşfedici faktör analizine uygunluğunu belirleme için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği değeri hesaplanmıştır. I. örneklem için 0,979 ve II. örneklem için 0,982 değerleri elde edilmiştir. Örneklem büyüklüğünün keşfedici faktör analizi yapılabilmesi için çok iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Kalaycı, 2016, s. 322). Bartlett küresellik testi sonucuna göre ölçeğin ki-kare değerinin her iki örneklem için anlamlı ($\chi^2(1830)= 20989,797$; $p<0,01$) ($\chi^2(1830)= 25590,086$; $p<0,01$) olduğu görülmektedir. Boyutlara ait öz değer 1’den büyük olduğu ve açıklanan toplam varyansın I. örneklem grubu için %78,85 ve II. örneklem için %78,47 olduğu görülmektedir. Analiz değerlerine göre verilerin çok değişkenli normal dağılıma uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Düşünsel iyi oluş boyutuna ait iki ifade (Her zaman beni düşünmeye ve muhakeme etmeye sevk eden faaliyetler arayacağım.) ve (Genellikle, günlük hayatımda maruz kaldığım zihinsel

faaliyetlerin miktarından memnunuz.) beklenen faktör altında yer almadığından ve finansal iyi oluş ölçeğine ait bir ifade (Ay sonunda elimde para kalır.) negatif yüklendiğinden dolayı analiz dışı bırakılmıştır. Bu ifadeler analizden çıkarıldıktan sonra tekrarlanan analiz değerleri Tablo 3'te verilmiştir. Yukarıda verilen analiz sonuçları faktör yüklerinin 0,5'in üzerinde kabul edilebilir değerlerde olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: Ölçeğe İlişkin Doğrulamalı Faktör Analizi Değerleri

Alt faktörler	Madde Sayısı	(I. Örneklem Grubu) (N=312)		(II. Örneklem Grubu) (N=423)	
		Faktör Yükleri	t- değeri	Faktör Yükleri	t- değeri
Psikolojik İyi Oluş	7	0,832 - 0,986	18,97 - 26,37	0,825 - 0,991	22,17 - 30,39
İş Yeri İyi Oluş	6	0,806 - 0,993	17,61 - 24,65	0,838 - 0,990	23,58 - 31,69
Mesleki İyi Oluş	6	0,810 - 0,981	17,64 - 24,56	0,801 - 0,992	21,14 - 30,17
Duygusal İyi Oluş	6	0,828 - 0,990	19,58 - 26,05	0,825 - 0,992	22,25 - 30,57
Çevresel İyi Oluş	6	0,817 - 0,989	17,88 - 24,91	0,828 - 0,987	23,40 - 33,14
Düşünsel İyi Oluş	6	0,811 - 0,855	17,31 - 18,81	0,827 - 0,847	22,12 - 22,96
Fiziksel İyi Oluş	6	0,829 - 0,993	25,51 - 27,22	0,827 - 0,992	30,85 - 31,47
Sosyal İyi Oluş	8	0,821 - 0,991	24,61 - 26,57	0,823 - 0,990	30,39 - 34,16
Manevi İyi Oluş	6	0,831 - 0,976	24,31 - 25,95	0,841 - 0,982	31,69 - 33,25
Finansal İyi Oluş	4	0,829 - 0,986	24,19 - 25,82	0,869 - 0,979	34,46 - 34,75

Son aşamada ise ölçeklerin kültürel eşdeğerliliğini belirlemek ve önceden belirlenen yapının doğruluğunun test edilmesi amacı ile doğrulamalı faktör analizi (DFA) yapılmaktadır. DFA'da ifadelerin standardize edilmiş faktör yüklerinin en az 0,7 olması beklenir. Doğrulamalı faktör analizi ile elde edilen modelin uyum iyilik değerleri hesaplanarak ölçeğin güvenilirlik ve geçerlilik sonuçları değerlendirilmektedir. Doğrulamalı faktör analizi sonucunda elde edilen değerler Tablo 3'te verilmektedir.

10 boyuttan (faktörden) oluştuğu belirlenen çalışanların bütünsel iyi oluş ölçeğin, doğrulamalı faktör analizi sonucuna göre ölçeğin yapısının korunduğu görülmektedir. Doğrulamalı faktör analiz sonuçlarına göre, ölçek maddelerinin standardize edilmiş faktör yükleri 0,7'nin üzerinde değer almıştır. Ayrıca, ifadelerin t değerlerinin 2,56'nın üzerinde olması $p < 0,01$ düzeyinde anlamlı olduklarını göstermektedir (Çokluk vd., 2016, s. 303-304).

Doğrulamalı faktör analizine göre ölçeklere ilişkin uyum indeks değerleri aşağıda Tablo 4'te verilmektedir.

Tablo 4: Ölçeğe İlişkin Uyum İyilik Değerleri

		$\Delta X^2 / df$	RMSEA	CFI	GFI	NFI
I. Örneklem		1,073	0,015	0,994	0,846	0,918
II. Örneklem		1,088	0,014	0,995	0,890	0,945
*Referans Değerler	Kabul Edilebilir	$X^2 / df \leq 5$	$0,05 < RMSEA < 0,10$	$0,90 < CFI < 0,95$	$0,85 < GFI < 0,90$	$0,90 < CFI < 0,95$
	İyi Uyum	$X^2 / df \leq 2$	$0,00 < RMSEA < 0,05$	$0,95 < CFI < 1,00$	$0,90 < GFI < 1,00$	$0,95 < CFI < 1,00$

* Jöreskog ve Sörbom (1993) ve Şimşek (2007).

Ölçeğe ilişkin modelin doğrulamalı faktör analizi ile uyumunu ortaya koymak için Ki-Kare Uyum Testi (Chi-Square Goodness), tahmin hatalarının ortalamasının karekökü (RMSEA), karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI), iyilik uyum indeksi (GFI), düzeltilmiş iyilik uyum indeksi, normlaştırılmış uyum indeksi (NFI) değerleri incelenmiştir. Elde edilen değerler iyi uyum değer aralığında yer alırken, GFI değeri kabul edilebilir değer aralığında yer almıştır. Bu sonuçlar

çalışanların bütünsel iyi oluş ölçeğine ilişkin yapının uyum indeks değerlerinin genel itibari ile iyi uyuma sahip olduğunu göstermektedir.

3. Sonuç ve Öneriler

İyi oluş, insanları tutum, davranış, performans, verimlilik, motivasyon vb. birçok açıdan etkileyen önemli bir durumdur. Bu nedenle insanların iyi oluş durumu farklı bilim alanlarında, farklı açılardan incelenmektedir. İşletme bilimi açısından insan, bir çalışan olarak değerlendirilmekte ve işletmenin başarısını etkileyen önemli bir unsur olarak görülmektedir. Literatürde bu bağlamdaki çalışmalar incelendiğinde, çalışanların iyi oluş durumlarının bireysel ve örgütsel olmak üzere iki açıdan ele alındığı görülmektedir. Çalışanların bireysel düzeydeki iyi oluş durumlarını psikolojik iyi oluş, duygusal iyi oluş, düşünsel iyi oluş, fiziksel iyi oluş ve manevi iyi oluş oluştururken, örgütsel düzeydeki iyi oluşlarını iş yeri iyi oluşu, mesleki iyi oluş, çevresel iyi oluş, sosyal iyi oluş ve finansal iyi oluş oluşturmaktadır. Ancak çalışanların iyi oluşuyla ilgili yapılan çalışmalar iyi oluşun ya tek boyutunu ya da birkaç boyutunu ele almaktadır. Psikolojik iyi oluş (Lucia-Casademunt vd., 2013; Ryff, 1989), işyeri iyi oluşu (DeNeve ve Ward, 2023; Guest, 2017; Güzel ve Mamatoğlu, 2024; Wallace, 2022), mesleki iyi oluş (Kiepek ve Magalhães, 2011; Popescu vd., 2022; Thomas vd., 2017; Wang ve Yang, 2022), duygusal iyi oluş (Michalos, 2014; Popescu vd., 2022), çevresel iyi oluş (Ryff, 2014; Popescu vd., 2022), düşünsel iyi oluş (Alam vd., 2021; Paavola ve Hakkarainen, 2005), fiziksel iyi oluş (Capio vd., 2014; Popescu vd., 2022; O’Neil vd., 2014), sosyal iyi oluş (Colenberg vd., 2020; Dugan vd., 2022; Dutton ve Ragins, 2007; Popescu vd., 2022; Stephens vd., 2011; Strout ve Howard 2012), manevi iyi oluş (Ashmos ve Duchon, 2000; Febriani vd., 2023; Mayer ve Geldenhuys, 2019; Popescu vd., 2022) ve finansal iyi oluş (Cox vd., 2009; Aegon ve C.E.B.R., 2017; Sinani, 2021) boyutları literatürde ele alınmış olmasına rağmen, gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde çalışan iyi oluşunu tüm faktörleriyle kapsayan bir ölçeğe rastlanılmamıştır.

Çalışanların iyi oluş durumu bu kadar çeşitlilik gösterirken, sadece psikolojik açıdan ya da iş yeri açısından iyi oluşunun ölçülmesi sınırlı bir ölçüm olarak görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, çalışanların iyi oluşlarının parça parça incelenmesi yerine bir bütün olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Buna yönelik olarak da, farklı kültürel bağlamlarda geliştirilmiş çok sayıda ölçekten alınan boyut ve ifadelerin harmanlanmasıyla oluşturulan, türetilmiş ve kültürel olarak uyarlanmış çok boyutlu bir ölçek geliştirme yapılmıştır. Diğer bir deyişle, çalışanların iyi oluş durumlarına ait boyutları ele alan tüm ölçekler birleştirilerek kapsayıcılık kazandırılmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, literatürde çalışanların iyi oluşlarını ölçmeye yönelik geliştirilen ölçekler alanda uzman üç kişiden oluşan bir komisyon tarafından belirlenmiştir. Ölçeklerin Türkçeye uyarlanması sürecinde ilk olarak orijinal dilden Türkçeye çevirisinin yapılarak dilsel eşdeğerliliğin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Bu ilk süreç, Brislin (1970) tarafından önerilen dilsel eşdeğerlilik tekniklerinden biri olan, ‘geri çeviri yöntemi’ kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Alanında uzman akademisyenler ve çevirmenler tarafından ölçeğin orijinali ile Türkçe çevirisi arasında dilsel eşdeğerlilik sağlanıncaya kadar çeviri, değerlendirme, orijinal dile yeniden çevri, değerlendirme süreçleri izlenerek ölçeğin Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Sonraki aşamada dilsel eşdeğerliliği sağlanan ölçeğin güvenilirlik ve geçerliği örnekleme ait veriler üzerinden istatistiki olarak ölçülmüştür. Bu aşamada, üretim ve hizmet sektörü çalışanlarına yönelik iki farklı örneklem belirlenmiş ve anketler aracılığı ile veriler toplanmıştır. İki farklı örnekleme ait veriler kullanılarak güvenilirlik ve geçerliğin test edilmesinin amacı ölçeğin genellenebilirliğini arttırmaktır. Bu aşamada ifadelerin iç tutarlılığı ve ölçeğin güvenilirliği analiz edilmiştir. Ölçekteki ifadelerin birbirleriyle olan korelasyon değerlerini hesaplayarak, her bir ifadenin yapısını homojenlik açısından açıklamak ve genel yapıyı ölçmek için iç tutarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre her iki örnekleme ait maddelerin ve boyutların iç tutarlılık ve güvenilirlik değerlerinin iyi düzeyde olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 1).

Ölçeğin güvenilirliği kanıtlandıktan sonra keşfedici faktör analizi ile ölçeğin geçerliliği ve faktör yapısı belirlenmiştir. Analiz sonucunda elde edilen değerlere göre üç ifade ölçekten çıkartılmış ve ölçeğin yapısının 10 boyuttan ve 61 ifadeden oluştuğu belirlenmiştir. Ayrıca elde edilen değerler, her iki örneklem için de ölçeğin güvenilir olduğunu yansıtmaktadır (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Son olarak ölçeğin kültürel eşdeğerliliğini belirlemek ve önceden belirlenen yapının doğruluğunun tutarlı olup olmadığını test etmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonucuna göre her iki örneklem için ölçeğin yapısının korunduğu görülmektedir (bkz. Tablo 3). Diğer bir ifadeyle, farklı çalışmalardan alınarak birleştirilen ölçekler ve yeni bir yapı ile bütünsel bir ölçek kazandırılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi ile bu yapının geçerliliği de kanıtlanmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, ölçeğin alt boyutlarının yapısının, Adams vd. (1997), Zheng vd. (2015), Consumer Financial Protection Bureau (2015), Princeton Üniversitesi (2020), Tinypulse (2020) ve Pradhan ve Hati'nin (2019) ölçeklerinin yapısıyla örtüşüğünü göstermektedir.

Türkiye’de çalışan iyi oluşunu değerlendirmeye yönelik çeşitli ölçeklerin Türkçeye uyarlanmış örnekleri bulunmaktadır. Örneğin, Longo, Coyne ve Joseph (2018) tarafından geliştirilen, Kalafatlıoğlu ve Çelik (2020) ile Odacı, Kaya ve Kınık (2021) tarafından Türkçeye kazandırılan genel iyi oluş ölçeği, tek boyuttan oluşmakta ve 14 ifade içermektedir. Benzer şekilde, Diener vd. (2009) tarafından geliştirilen ve Telef (2013) tarafından uyarlanan psikolojik iyi oluş ölçeği de sekiz maddeden oluşmakta ve tek bir alt boyutu kapsamaktadır. Zheng vd. (2015) geliştirdiği, Güzel ve Mamatoğlu (2024) tarafından Türkçeye uyarlanan çalışan iyi oluş ölçeği ise üç boyut ve 18 maddeden oluşmaktadır. Bu ölçeklerin tamamı önemli katkılar sunmakla birlikte, iyi oluş kavramının yalnızca belirli yönlerine odaklanmaları nedeniyle, yapının çok boyutlu doğasını yeterince yansıttıkları söylenemez. Buna karşılık, bu çalışmada geliştirilen ölçek, çalışan iyi oluşunu daha geniş bir perspektiften ele alarak çok boyutlu bir değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Bu çalışmanın sonuçları, 10 boyuttan oluşan çalışanların bütünsel iyi oluş ölçeğinin Türkçe literatüre kazandırıldığını göstermektedir. Bu durum çalışanların iyi oluş durumlarının tek bir açıdan ele alınmasının yeterli olmayacağını, farklı açıdan da ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu ölçekle ortaya konulan çalışanların çok faktörlü iyi oluş durumları, yöneticiler ve insan kaynakları uzmanları için çalışanların gerek performansının ve verimliliğinin artırılması gerekse motivasyon kaynaklarının belirlenme noktasında çok değerli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu ölçek, çalışanların tutum ve davranışlarının örgüt lehine iyileştirilebilmesi için gerekli verileri sağlamaktadır.

Bu çalışma, çalışma hayatında iyi oluşla ilgili kapsamlı bir ölçek oluşturma nedeniyle, farklı bakış açısına sahip araştırmacılar için faydalı bir araç olarak kullanılabilecektir. Gelecek çalışmalar için araştırmacılara, Türkçeye uyarlanan bu ölçeğin öncül ve etkilerini konu alan çalışmaların yapılması önerilmektedir. Özellikle çalışanların davranış, performans ve motivasyonunu konu alan çalışmalar ele alınabilir. Ayrıca bu çalışmada geliştirilen genel çalışan iyi oluş ölçeği, insan kaynakları uzmanları ve yöneticiler için çalışanların çok boyutlu iyi oluş düzeylerini değerlendirmeye yönelik işlevsel bir araç niteliğindedir. Ölçeğin, işe uyum süreci, yıllık performans değerlendirmeleri ve kurumsal iklim analizleri gibi uygulamalarda kullanılması, çalışanların psikolojik, sosyal, duygusal ve finansal gereksinimlerinin erken aşamada belirlenmesine katkı sağlayabilir. Elde edilen veriler doğrultusunda, tükenmişlik riskini azaltmaya, çalışan bağlılığını güçlendirmeye ve işyeri refahını artırmaya yönelik daha etkili stratejiler geliştirilebilir.

Bu çalışmada bazı sınırlılıklar da bulunmaktadır. Örneğin; elde edilen veriler katılımcı kişilerin beyan ve algılarına dayanması sosyal benlik etkisine ve anketlerin elektronik ortamda aynı zaman diliminde doldurulması ortak yöntem varyansı oluşmasına yol açabilmektedir. Ayrıca, kesitsel bir veri setinin kullanılması da bu çalışma için bir sınırlılık oluşturmaktadır. Bunların haricinde bu

çalışmada veriler yalnızca İstanbul ilinde, kolayda örnekleme yöntemiyle toplanmıştır. Bu durum, elde edilen sonuçların Türkiye geneline doğrudan genellenmesini sınırlandırmaktadır. Farklı şehir ve sektörlerden elde edilecek örneklerle ölçeğin geçerlik ve güvenirliğinin yeniden test edilmesi önerilmektedir.

Yazar Katkı Oranları (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Adams, T., Bezner, J. ve Steinhardt, M. (1997). The conceptualization and measurement of perceived wellness: Integrating balance across and within dimensions. *American Journal of Health Promotion*, 11(3), 208-218.
- Aegon and C.E.B.R. (2017). *Financial Wellbeing in the Workplace: A summary of the Aegon and Centre for Economics and Business Research report*. Erişim adresi: <https://a.storyblok.com/f/102007/x/ce5358c46a/financial-wellbeing-in-the-workplace.pdf>
- Aked, J., Marks, N., Cordon, C. ve Thompson, S. (2008). *A report presented to the Foresight Project on communicating the evidence base for improving people's well-being*. London: New Economics Foundation.
- Aktürk, Ü., Erci, B. ve Araz, M. (2023). Functional evaluation of treatment of chronic disease: Validity and reliability of the Turkish version of the spiritual well-being scale. *Palliative and Supportive Care*, 15, 684-692.
- Alam, M. M. D., Alam, M. Z., Rahman, S. A. ve Taghizadeh, S. K. (2021). Factors influencing mHealth adoption and its impact on mental well-being during COVID-19 pandemic: A SEM-ANN approach. *Journal of Biomedical Informatics*, 116, 103722.
- Alexandrova, A. A. (2017). *Philosophy for the science of well-being*. Oxford University Press: Oxford, UK.
- Ashmos, D. P. ve Duchon, D. (2000). Spirituality at work: A conceptualization and measure. *Journal of Management Inquiry*, 9(2), 134-145.
- Bradburn, N. M. (1969). *The Structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Brislin R.W. (1970). Back-translation for cross-cultural research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1, 185–216.
- Capio, C.M., Sit, C.H.P. ve Abernethy, B. (2014). *Physical well-being*. In: Michalos, A.C. (eds) *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Dordrecht: Springer.
- Carmeli, A., Yitzhak-Halevy, M. ve Weisberg, J. (2009). The relationship between emotional intelligence and psychological wellbeing. *Journal of Managerial Psychology*, 24(1), 66-78.
- Choi KW, Chen CY, Stein MB, Klimentidis YC, Wang MJ, Koenen KC. ve Smoller JW. (2019). Assessment of bidirectional relationships between physical activity and depression among adults: A 2-sample mendelian randomization study. *JAMA Psychiatry*, 76(4), 399-408.
- Colenberg, S., Meulenbroek, R.A., Herrera, N.R. ve Keyson, D. (2020). Conceptualizing social well-being in activity-based offices. *Journal of Managerial Psychology*, 36(4), 327-343.
- Consumer Financial Protection Bureau (2015). *Measuring financial well-being: a guide to using the CFPB financial well-being scale*. Erişim adresi:

https://files.consumerfinance.gov/f/201512_cfpb_financial-well-being-user-guide-scale.pdf

- Costello, J. (2020). *Workplace Wellbeing: A Relational Approach*. Erişim adresi: https://www.google.com.tr/books/edition/Workplace_Wellbeing/pXznDwAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1&dq=Workplace+wellbeing:+A+relational+approach&printsec=frontcover
- Coşkun, R., Altunışık, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamaları*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Coverdale, G. E. ve Long, A. F. (2015). Emotional wellbeing and mental health: an exploration into health promotion in young people and families. *Perspectives in Public Health*, 135(1), 27–36.
- Cox, A., Hooker, H., Markwick, C. ve Reilly, P. (2009). *Financial well-being in the workplace*. Brighton: Institute for Employment Studies.
- Coyle, D., Linehan, C., Tang, K. ve Lindley, S. (2012). Interaction design and emotional wellbeing. In *CHI'12 Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems*, 2775–2778.
- Çakır, G. ve Ergin, R. (2023). Fiziksel aktivite ve iyi oluş ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 12(3), 1367–1374.
- Çelik, G. ve İnce, M. (2020). *Örgütsel bağlılık ve iş tatmininin iş performansı üzerine etkisi*. Ankara: İKSAD Yayınevi.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., ve Büyüköztürk, Ş. (2016). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve Lisrel uygulamaları* (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- DeNeve, J.-E. ve Ward, G. (2023). *Measuring workplace wellbeing*. Working Paper Series 2303. University of Oxford. Erişim adresi: <https://ora.ox.ac.uk/object/s/uuid:fedcfcaf-6b31-485a-891f-243acc0b3abd>.
- Deniz, Z. (2007). Psikolojik ölçme aracı uyarlama. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(1), 1–16.
- Diener, E. vd. (2009). *New measures of well-being*. In E. Diener (Eds.), *Assessing well-being*. Social Indicators Research Series (Vol 39). Springer.
- Doble, S. E. ve Santha, J. C. (2008). Occupational well-being: rethinking occupational therapy outcomes. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 75(3), 184–190.
- Dugan, R., Ubal, V. O. ve Scott, M. L. (2022). Sales well-being: a salesperson-focused framework for individual, organizational, and societal well-being. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 43(1), 65–83.
- Dutton, J.E. ve Ragins, B.R. (2007). *Positive relationships at work: an introduction and invitation*. In Dutton, J.E. and Ragins, B.R. (Eds), *Exploring Positive Relationships at Work*, Lawrence Erlbaum, pp. 3–25.
- Dünya Sağlık Örgütü (WHO). (2024). *Health and Well-Being*. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/data/major-themes/health-and-well-being>
- Edwards, M.R. ve Bach, S. (2012). *Human Resource Management in Transition*. Managing Human Resources, 5th edition, (Ed.Stephen Bach & Martin R.Edwards), New York: John Wiley & Sons Ltd, 1–17.
- Febriani, R., Hasanah, S.N., Roz, K. ve Hakim, A.R. (2023). The impact of workplace spirituality, work-family conflict, and loneliness in work on intention to stay: Case study on women

- employees in Indonesia. *International Journal of Professional Business Review*, 8(4), 1-16.
- Ferrara, C., Martella, F. ve Vichi, M. (2012). *Dimensions of well-being and their statistical measurements*. In Book of short papers: In 46th Scientific Meeting on the Italian Statistical Society.
- Foster, L.T., Keller, C.P., McKee, B. ve Ostry, A.C. (2011). *British Columbia Atlas of Wellness* 2nd Edition. Victoria, B.C.: Western Geographical Press.
- Fuentes, M. F. O. ve Valenzuela, N. S. G. (2024). Place marketing, happiness and communication structure. Review and context of consumer wellbeing. *IROCAMM-International Review of Communication and Marketing Mix*, 7(2), 51-66.
- George D. ve Mallery P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Guest, D. E. (2017). Human resource management and employee well-being: Towards a new analytic framework. *Human Resource Management Journal*, 27(1), 22-38.
- Güzel, H. ve Mamatoğlu, N. (2024). İş yerinde iyi oluş ölçeğinin uyarlama çalışması. *Current Research and Reviews in Psychology and Psychiatry*, 4(1), 1-14.
- Halleröd, B. ve Seldén, D. (2013). The Multi-dimensional Characteristics of Wellbeing: How Different Aspects of Wellbeing Interact and Do Not Interact with Each Other. *Soc Indic Res.*, 113, 807–825.
- Hambleton, R. K. & Patsula, L. (1999). Increasing the validity of adapted tests: Myths to be avoided and guidelines for improving test adaptation practices. *Journal of Applied Testing Technology*, 1(1), 1-30.
- Hides, L., Quinn, C., Stoyanov, S., Cockshaw, W., Mitchell, T. ve J.Kavanagh, D. (2016). Is the mental wellbeing of young Australians best represented by a single multidimensional or bifactor model? *Psychiatry Research*. 241, 1-7.
- Hofman, J., Garrod, B., Stewart, K., Stepanek, M. ve Van Belle, J. (2018). *Workplace Wellbeing Charter: Analysis of take-up and impact*. *Rand Health Q*. 7(2), 1-6.
- Husain, A ve Akram, M. (2022). *Dimensions of wellbeing. psycho information technologies*. New Delhi. Psycho Information Technologies.
- Intellectual Well-being. (2024). <https://uwaterloo.ca/engineering-wellness-program/the-nine-dimensions-wellness/intellectual-wellness> (Erişim Tarihi: 10.11.2024).
- Işık, İ. (2015). İnsan kaynakları yönetimi profesyonellerinin iş ortamındaki zorbalık davranışlarına dair perspektifleri: zorbalığın tanımı, nedenleri ve sonuçları. *Çalışma ve Toplum*, 4(47), 237-274.
- İlhan, S. (2004). Bazı temel işlevleri ve artan önemi açısından meslek. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 132-137.
- Jones, P.S., Lee J.W., Phillips, L.R., Zhang, X.E. ve Jaceldo, K.B. (2001). An adaptation of Brislin's translation model for cross-cultural research. *Nursing Research*, 50, 300–304.
- Jöreskog, K. G., ve Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Lincolnwood: Scientific Software International, Inc.

- Kalafatoğlu, M. R., ve Balcı Çelik, S. (2020). Genel İyi Oluş Ölçeği Kısa Formu'nun Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *OPUS International Journal of Society Researches*, 15(25), 3633-3653.
- Kalaycı, Ş. (2016). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın.
- Karavelioğlu, C., Baran, H. ve Giderler, M. E. (2023). Sessiz istifa kavramına genel bir bakış. *Güncel İşletmecilik Araştırmaları*, 4, 1-19.
- Karimi, M. ve Brazier, J. (2016). Health, health-related quality of life, and quality of life: what is the difference?. *Pharmacoeconomics*, 34, 645-649.
- Keyes, C. L. (2003). *Complete mental health: An agenda for the 21st century*. In C. L. M. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (pp. 293–312). American Psychological Association. doi: 10.1037/10594-013
- Kiepek, N. ve Magalhães, L. (2011). Addictions and Impulse-Control Disorders as Occupation: A Selected Literature Review and Synthesis. *Journal of Occupational Science*, 18(3), 254–276.
- Linton, M. J., Dieppe, P. ve Medina-Lara, A. (2016). Review of 99 self-report measures for assessing well-being in adults: exploring dimensions of well-being and developments over time. *BMJ open*, 6(7), e010641.
- Litchfield, P., Cooper, C., Hancock, C. ve Watt, P. (2016). Work and wellbeing in the 21st century. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(11), 1065.
- Longo, Y., Coyne, I. ve Joseph, S. (2018). Development of the short version of the scales of general well-being: The 14-item SGWB. *Personality and Individual Differences*, 124, 31–34.
- Lucia-Casademunt, A. M., Ariza-Montes, J. A. ve Morales-Gutiérrez, A. C. (2013). Determinants of occupational well-being among executive women. *Academia Revista Latinoamericana de Administración*, 26(2), 229-257.
- Mayer, C.H. ve Geldenhuys, D. (2019). *Workplace spirituality and wellness: An organizational neuroscientific perspective*. London: The Routledge Companion to Management and Workplace Spirituality.
- Michalos, A. C. (Ed.). (2014). *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Miller, G. ve Foster, L. T. (2010). *Critical synthesis of wellness literature*. University of Victoria Faculty of Human and Social Development & Department of Geography. Erişim adresi: https://igsconference2017.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/01/critical_synthesis-of-wellness-update-2.pdf.
- Nunnally, J. C., ve Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
- O'Neil A, Quirk SE, Housden S, Brennan SL, Williams LJ., Pasco JA., Berk, M. ve Jacka, F.N. (2014). Relationship between diet and mental health in children and adolescents: A systematic review. *American Journal of Public Health*. 104(10), 31–42.
- Odacı, H., Kaya, F., & Kınık, Ö. (2021). Genel İyi Oluş Ölçeği Kısa Formu'nun Türkçeye Uyarlama Çalışması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 52, 97-111.
- Paavola, S. ve K. Hakkarainen. (2005). The knowledge creation metaphor – An emergent epistemological approach to learning. *Science and Education*, 14, 535–557.

- Popescu, L., Bocean, C. G., Vărzaru, A. A., Avram, C. D. ve Iancu, A. (2022). A two-stage SEM—Artificial neural network analysis of the engagement impact on employees’ well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(12), 7326.
- Pradhan, R. K. ve Hati, L. (2019). The Measurement of Employee Well-being: Development and Validation of a Scale. *Global Business Review*, 1-23.
- Princeton U Matter (2020). *Wellness Self-Assessment*. Princeton U Matter Wellness Self-Assessment. Erişim adresi: <https://umatter.princeton.edu/wellness-self-assessment#no-back>.
- Pyvovarchyk, I., Tsybukh, L. ve Badiul, L. (2022). Psychological well-being and intelligence. *Science and Education*, 3, 61-69.
- Ryang, S. (2016). *Can urban agriculture contribute to well-being? : an analytical perspective*. PhD Thesis. UCL (University College London). Erişim adresi: <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.771685>.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069.
- Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10-28.
- Senthilkumar, T., Cherian, V. ve Augustine, N. (2021). Impact of COVID 19 on general wellbeing of working women in Kerala. *International Journal of Nursing Education*, 13(3), 104-108.
- Sinani, M. (2021). Financial well-being, theoretical concepts. *International Journal of Social Science and Education Research Studies*, 1(3), 82-89.
- Stadler, R., Walters, T. ve Jepson, A. S. (2022). “Work it, work it non-stop”—Event industry employees' unconscious application of the Five Ways to Wellbeing. *International Journal of Event and Festival Management*, 14(1), 41-55.
- Stephens, J.P., Heaphy, E.D., Dutton, J.E., Spreitzer, G.M. ve Cameron, K.S. (2011). *High-quality connections*, in Spreitzer, G.M. and Cameron, K.S. (Eds), *The Oxford Handbook of Positive Organizational Scholarship*. Oxford: Oxford University Press.
- Stewart, G. L. ve Brown, K. G. (2020). *Human resource management linking strategy to practice*. 4th Edition, New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.
- Strout K. A. ve Howard E. P. (2012). The six dimensions of wellness and cognition in aging adults. *Journal of Holistic Nursing*, 30(3), 195-204.
- Swarbrick, M. (2012). *A Wellness Approach to Mental Health Recovery*. Rudnick, Abraham. (Ed.). *Recovery of people with mental illness: Philosophical and related perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 30-38.
- Şedatlı, Ö. S. ve Tengilimoğlu, D. (2013). Bir Çalışan Güvenliği Problemi Örgütsel Sinizm: Van İli Sağlık Çalışanları Örneği. *IV. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Sözel Bildiriler*, 1, 39-62.
- Şimşek, Ö. F., (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş: Temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*, Ankara: Ekinoks Yayınevi.
- Tanhan, A. (2020). COVID-19 Sürecinde Online Seslifoto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF’nin Türkçeye Uyarlanması. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 1029-1086.

- Telef, B. B. (2013). Psikolojik İyi Oluş Ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik çalışması. *Hacettepe ve Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, 28(3), 374-384.
- Thomas, Y., Gray, M. A. ve McGinty, S. (2017). The occupational wellbeing of people experiencing homelessness. *Journal of Occupational Science*, 24(2), 181–192.
- Tinypulse (2020). The Only Workplace Wellness Survey Template You Need to Get Real Insights. Erişim adresi: <https://www.tinypulse.com/blog/employee-survey-questions-about-wellness-and-health>. (Erişim Tarihi: 20. 04. 2023).
- Tov, W. (2018). *Well-being concepts and components*. In E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers.
- Turan, N. (2018). Çalışma mutluluğu: Kavram ve kapsam. *Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), 169-212.
- Wallace, J. (2022). Making a healthy change: a historical analysis of workplace wellbeing. *Management & Organizational History*, 17(1-2), 20-42.
- Wang, Y. ve Yang, D. (2022). Analysis of the impact mechanism of occupational identity on occupational well-being based on big data. *Computational and Mathematical Methods in Medicine*. 2022(1).
- Werner, O., ve Campbell, D. (1970). *Translating, working through interpreters, and the problem of decentering*. In R. Naroll & R. Cohen (Eds.), *A handbook of method in cultural anthropology* (398-420). New York: Natural History Press.
- White, S. C. (2010). Analysing wellbeing: a framework for development practice. *Development in Practice*, 20(2), 158–172. doi: 10.1080/09614520903564199
- WHO. (2022). *Mental Health*. Erişim adresi: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response/?gad_source=1&gclid=CjwKCAiArva5BhBiEiwA-oTnXewsHIPggil-N0aXnxe16DB50KFe18cFOsq40B7BgC3rbtZySzy_mBoCV-EQAvD_BwE (Erişim tarihi: 20.11.2024).
- WHO. (2023). *Achieving well-being: a global framework for integrating well-being into public health utilizing a health promotion approach*. World Health Organization. Erişim Adresi: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/376200/9789240084858-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yurcu, G. (2014). *Konaklama işletmelerinde çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarının iş doyumu ve öznel iyi oluşlarına etkisi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Aydın.
- Zheng, X, Zhu, W, Zhao, H. ve Zhang, C (2015). Employee well-being in organizations: Theoretical model, scale development, and cross-cultural validation. *Journal of Organizational Behavior*, 36, 621–644. doi: 10.1002/job.1990.

EK: Çalışan İyi Oluş Ölçeği

Lütfen aşağıda yer alan ifadelere katılma derecenize bağlı olarak, ifadelerin sağ tarafında yer alan rakam üzerine “X” işareti koyunuz.	1. Hiç Katılmıyorum	2. Katılmıyorum	3. Ne katılıyorum ne katılmıyorum	4. Katılıyorum	5. Tamamen Katılıyorum
Söz konusu ifadeye hiç katılmıyorsanız 1 ’i; katılmıyorsanız 2’yi; ne katıldığınızı ne katılmadığınızı düşünüyorsanız 3’ü, katılıyorsanız 4’ü ve tamamen katılıyorsanız 5 ’i işaretleyiniz.					
Psikolojik İyi Oluş					
1. Genelde kendimi iyi hissedirim ve kendime güvenirim.	1	2	3	4	5
2. Günlük işleri iyi idare ederim.	1	2	3	4	5
3. Geleceğim hakkında her zaman iyimserim.	1	2	3	4	5
4. Her zaman olaylara iyi tarafından bakarım.	1	2	3	4	5
5. Hayatımdaki günlük değişikliklere kolayca uyum sağlarım ve sorumluluklarımı iyi yönetirim.	1	2	3	4	5
6. Çevremdeki kişilerin benden ne beklediklerini anlıyorum.	1	2	3	4	5
7. Karar verme yetisine sahip olduğumu hissediyorum.	1	2	3	4	5
İşyeri İyi Oluşu					
1. Mevcut işimde elde ettiğim başarılardan temelde tatmin olmuş hissediyorum.	1	2	3	4	5
2. İşimi geliştirmenin yollarını her zaman bulabilirim.	1	2	3	4	5
3. İşyerimin şartları çok elverişlidir.	1	2	3	4	5
4. İş ve ev hayatı arasındaki dengeyi kalıcı hale getirdim.	1	2	3	4	5
5. İşverenim çalışanlarına çok önem verir.	1	2	3	4	5
6. İşim yeteneklerimi geliştirebilmem için beni mücadele etmeye zorlar.	1	2	3	4	5
Mesleki İyi Oluş					
1. İşimi kişisel olarak tatmin edici buluyorum.	1	2	3	4	5
2. Kişisel olarak işimden tatmin oluyorum ve kazanımlar elde ediyorum.	1	2	3	4	5
3. İş yüküm başa çıkılabilir düzeydedir.	1	2	3	4	5
4. Kariyerimde bulunduğum yerden memnunum.	1	2	3	4	5

5. Kariyer hedeflerime ulaştıracak beceriler geliştiriyorum.	1	2	3	4	5
6. İş ile eğlence hayatım ve hayatımın diğer yönleri arasında bir denge kurarım.	1	2	3	4	5
Duygusal İyi Oluş					
1. Kendimi duygusal olarak güçlü ve dayanıklı hissediyorum.	1	2	3	4	5
2. Duygularımı kolaylıkla olumlu ve yapıcı olarak ifade edebilirim.	1	2	3	4	5
3. Dayanıklıyım ve bir hayal kırıklığı ya da problemden sonra kendimi toparlayabilirim.	1	2	3	4	5
4. Değişime olumlu yönde uyum sağlayabilen esnek bir insanımdır.	1	2	3	4	5
5. Beni strese sokan şeyleri belirleyebilir ve bu şeylerin üstesinden gelebilirim.	1	2	3	4	5
6. Kendimi olduğum gibi kabul ediyorum ve seviyorum.	1	2	3	4	5
Çevresel İyi Oluş					
1. Bulduğum ortam rahattır (iş ve ev).	1	2	3	4	5
2. Eylemlerimin iş ve ev ortamım üzerindeki etkisinin farkındayım.	1	2	3	4	5
3. Ev ve iş ortamımın sağlığım üzerindeki etkisinin farkındayım.	1	2	3	4	5
4. Ev ve iş ortamımı daha güvenli ve sağlıklı bir yer haline getirmek için çaba harcarım.	1	2	3	4	5
5. Güvenli bir ortamda yaşıyorum.	1	2	3	4	5
6. Açık havada vakit geçirerek doğanın tadını çıkarırım.	1	2	3	4	5
Düşünsel İyi Oluş					
*1. Her zaman beni düşünmeye ve muhakeme etmeye sevk eden faaliyetler arayacağım.	1	2	3	4	5
*2. Genellikle, günlük hayatımda maruz kaldığım zihinsel faaliyetlerin miktarından memnunum.	1	2	3	4	5
3. Geçmişte yaşadığım zihinsel zorlukların, genel olarak iyiliğim için hayati önem taşıdığını düşünmüşümdür.	1	2	3	4	5
4. İş ve iş dışı faaliyetlerim beni zihinsel olarak harekete geçirir.	1	2	3	4	5
5. Başkaları tarafından sunulan görüş ve bilgileri eleştirel bir şekilde değerlendirebilir ve yapıcı geri bildirim sağlayabilirim.	1	2	3	4	5
6. Kendimi önemli kararlar alabilecek yetkinlikte hissediyorum.	1	2	3	4	5
7. Sosyal, politik ve/veya güncel konulardan haberdar olurum.	1	2	3	4	5
8. Yeni beceriler kazanarak kişisel gelişimimi sağlamaya çalışırım.	1	2	3	4	5
Fiziksel İyi Oluş					
1. Genel olarak sağlığım konusunda kendimi çok iyi hissedirim.	1	2	3	4	5
2. Haftada en az üç kez egzersiz yaparım.	1	2	3	4	5
3. Kendimi ve başkalarını hastalanmaktan korurum (örn. ellerimi yıkarım, öksürüğümü kapatırım, vb.).	1	2	3	4	5
4. Yeterince uyurum ve gün boyunca enerjik hissedirim.	1	2	3	4	5
5. Vücudumu dinlerim; vücudumla ilgili bir şeylerin ters gitmesi durumunda gerekli yardımı ararım.	1	2	3	4	5
6. Sağlıklı beslenme alışkanlıklarımı devam ettiririm.	1	2	3	4	5
Sosyal İyi Oluş					

1. Arkadaşlarım ve sevdiklerimle sağlıklı ilişkiler kurabilirim.	1	2	3	4	5
2. Çeşitli sosyal faaliyetlere katılırım.	1	2	3	4	5
3. Bir gruba veya topluluğa ait olma duygusu hissediyorum.	1	2	3	4	5
4. Arkadaşlarım bana her zaman güvenebileceklerini ve benden tavsiye isteyebileceklerini bilirler.	1	2	3	4	5
5. Arkadaşlarım yardıma ihtiyacım olduğunda yanımda olurlar.	1	2	3	4	5
6. Kurumumdaki iş arkadaşlarımla yakınımıdır.	1	2	3	4	5
7. İş arkadaşlarım benim için büyük bir sosyal destek kaynağıdır.	1	2	3	4	5
8. İş arkadaşlarımla zaman geçirmeyi seviyorum.	1	2	3	4	5
Manevi İyi Oluş					
1. Hayatımın bir amacı vardır.	1	2	3	4	5
2. Hayatta neyin önemli olduğunu, kim olduğumu, neye değer verdiğimi, nereye ait olduğumu ve nereye gittiğimi düşünmek için zaman ayırırım.	1	2	3	4	5
3. Kendi ihtiyaçlarım ile başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak arasında bir denge kurarım.	1	2	3	4	5
4. Karşılık beklemeden ilgili ve iyi niyetli hareket ederim.	1	2	3	4	5
5. Hayatımın bir amacı ve anlamı olduğunu hissediyorum.	1	2	3	4	5
6. Sevgi, neşe ve tatmin duygularını yaşıyorum.	1	2	3	4	5
Finansal İyi Oluş					
Aşağıdaki ifadeler sizi veya durumunuzu ne kadar iyi tanımlıyor?					
1. Mali durumum nedeniyle hayatta istediğim şeylere asla sahip olamayacağımı hissediyorum.	1. Hiç katılmıyorum	2. Çok az katılıyorum	3. Biraz Katılıyorum	4. Çok katılıyorum	5. Tamamen Katılıyorum
2. Maddi durumum ancak geçinmeme yetiyor.	1. Hiç katılmıyorum	2. Çok az katılıyorum	3. Biraz Katılıyorum	4. Çok katılıyorum	5. Tamamen Katılıyorum
3. Sahip olduğum veya biriktireceğim paranın yetmeyeceğinden endişe ediyorum	1. Hiç katılmıyorum	2. Çok az katılıyorum	3. Biraz Katılıyorum	4. Çok katılıyorum	5. Tamamen Katılıyorum
Aşağıdaki ifadeler sizin için ne sıklıkla geçerli?					
*4. Ay sonunda elimde para kalır.	1. Hiçbir zaman	2. Nadiren	3. Bazen	4. Genellikle	5. Her zaman
5. Mali durumum hayatımı kontrol ediyor.	1. Hiçbir zaman	2. Nadiren	3. Bazen	4. Genellikle	5. Her zaman

*Ölçekten çıkarılmıştır.

Araştırma Makalesi / Research Article

YATIRIMCI RİSK EĞİLİMLERİ VE BİST SEKTÖR ENDEKS GETİRİLERİ İLİŞKİSİ: ASİMETRİK ETKİLEŞİMLER

Letife ÖZDEMİR¹

Öz

Çalışmada, yatırımcıların risk iştahı göstergesi olan yerli, yabancı ve tüm yatırımcılar için ayrı ayrı hesaplanan Risk Eğilim Endeksleri ile Mali, Hizmet, Sınai ve Teknoloji sektörlerinin pay senedi endeksleri arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi 02.04.2010-27.12.2024 dönemi için Hatemi-J yöntemiyle araştırılmıştır. Bulgular, tüm sektör endekslerindeki pozitif şokların yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endekslerinde pozitif şoklara, negatif şokların ise negatif şoklara neden olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, tüm sektör endekslerindeki olumlu hareketlerin, yabancı ve tüm yatırımcıların risk iştahını artırabileceğini, olumsuz gelişmelerin ise bu yatırımcı gruplarının risk algısını azaltabileceğini göstermektedir. Ayrıca, tüm sektör endekslerinde yaşanan negatif şoklarla, yabancı ve tüm yatırımcıların risk alma eğilim endekslerinde görülen pozitif şoklar arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum, bazı hallerde yatırımcıların piyasa düşüşlerini fırsat olarak değerlendirip risk alma eğilimlerini artırdığını ya da artan risk iştahlarının piyasa üzerinde dalgalanmalara yol açabileceğini göstermektedir. Bu bulgular, Hizmet, Sınai ve Teknoloji sektörü ile yerli yatırımcılar arasındaki ilişki için de geçerlidir. Mali, Hizmet, Sınai ve Teknoloji sektörleri ile çeşitli yatırımcı gruplarının risk alma eğilimleri arasındaki asimetrik ilişkilerinin hem politika yapıcılar hem de yatırımcılar için yatırım tercihlerini belirlerken etkili olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Risk iştahı, Risk eğilim endeksi, Sektör pay senedi endeksleri, Hatemi-J nedensellik testi
JEL Kodları: C22, G11, G32

INVESTOR RISK SENTIMENTS AND BIST SECTOR INDEX RETURNS: ASYMMETRIC INTERACTIONS

Abstract

The study investigates the asymmetric causal relationship between Risk Propensity Indices, calculated separately for domestic, foreign, and all investors as indicators of investors' risk appetite, and the stock indices of the Financial, Services, Industrial, and Technology sectors for the period from April 2, 2010, to December 27, 2024, using the Hatemi-J method. The findings indicate that positive shocks in all sector indices lead to positive shocks in the risk propensity indices of foreign and all investors, while negative shocks result in negative shocks. This result indicates that positive movements across all sector indices may increase the risk appetite of both foreign and overall investors, while negative developments may reduce the risk perception of these investor groups. Moreover, there exists a bidirectional relationship between negative shocks in all sector indices and positive shocks observed in the risk tendency indices of both foreign and overall investors. This indicates that, in some cases, investors perceive market downturns as opportunities, increasing their risk-taking tendencies, or that rising risk appetite may lead to fluctuations in the market. These findings are also valid for the relationship between the Services, Industrial, and Technology sectors and domestic investors. The asymmetric relationships between the Financial, Services, Industrial, and Technology sectors and the risk-taking tendencies of various investor groups are considered to be influential in shaping investment preferences for both policymakers and investors.

Keywords: Risk Appetite, Risk Propensity Index, Sector Stock Indices, Hatemi-J Causality Test

JEL Codes: C22, G11, G32

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, letifeozdemir@aku.edu.tr, ORCID : 0000-0002-8636-2277

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Geleneksel finans, yatırımcıların risk ve belirsizlik ortamında, yatırım için her zaman eksiksiz bilgiye dayalı rasyonel kararlar verdiğini varsayarken, davranışsal finans yatırımcıların duygular, önyargılar ve bilişsel kısıtlamalar nedeniyle irrasyonel davranabileceğini savunmaktadır (Nwosu ve Ilori, 2024, s.204). Geleneksel finans yaklaşımının aksine, yatırımcıların her zaman rasyonel kararlar vermediğini ve bu nedenle piyasa hareketlerinin her zaman rasyonel sebeplerle açıklanamayacağını savunan davranışsal finans yaklaşımı önem kazanmıştır. (Ceylan ve Korkmaz, 2006: 609). Davranışsal finansın yatırım kararları üzerindeki etkileri bilim camiasında kapsamlı bir şekilde incelenmiş, önyargılar, duygusal önyargılar, sosyal etkiler, risk algısı ve kişilik özellikleri gibi yatırım kararlarını etkileyebilecek çeşitli davranışsal finans faktörleri belirlemiştir (Ahmed, Ahmed, Abdullah ve Karmaker, 2022; Zada ve Şimşek, 2022). Davranışsal finans, bireylerin bilişsel önyargılarının ve duygusal tepkilerinin yatırım kararlarını etkileyebileceğini kabul eder. Bu bağlamda risk algısı, bireylerin riskleri nasıl algıladıklarını ve yorumladıklarını açıklamaya yardımcı olan önemli bir aracı değişken olarak hizmet eder ve bu da yatırım kararlarını etkiler (Almansour, Elkrghli ve Almansour, 2023, s. 2).

Risk, gerçekleşmesini beklediğimiz olayların gerçekleşmeme olasılığı olarak ifade edilebilir. Finansal anlamda risk ise; bir yatırımdan elde edilecek getirinin beklenenden farklı olması durumudur. Yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen iki temel unsur bulunmaktadır: bunlar yatırım yapma eğilimleri ve risk alma seviyeleridir. Bu bağlamda, risk kavramı, yatırım karar süreçlerinde önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır (İskenderoğlu ve Akdağ, 2019, s.2). Yatırımcılar, yatırımlarını risk ve beklenen getiriyi dikkate alarak planlarlar ve her bir yatırımcının risk-getiri tercihleri birbirinden farklı olabilir. Risk karşısında sergiledikleri davranışlara göre yatırımcılar, riskten kaçan yatırımcı, riske karşı kayıtsız yatırımcı ve risk seven yatırımcı olarak üçe ayrılırlar (Korkmaz, 2013, s.18). Huang ve Wang (2017), piyasa riskindeki önemli bir artışın, daha az bilgiye sahip, riskten kaçınan yatırımcıların tedirgin olmasına ve dolayısıyla irrasyonel davranış sergilemelerine neden olabileceğini göstermektedir.

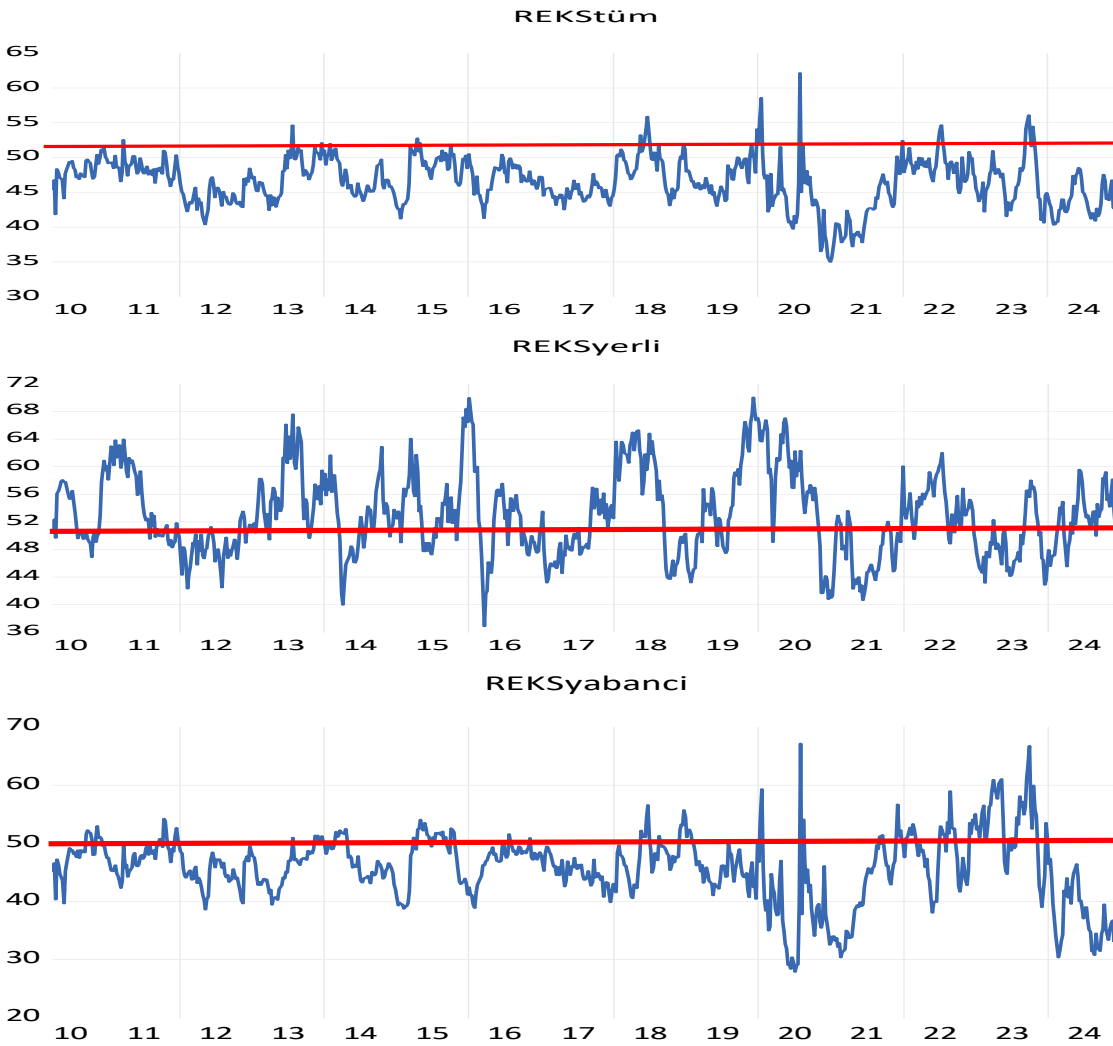
Finansal piyasalarda oluşan olumlu ya da olumsuz gelişmelere yönelik yatırımcıların risk kabul etme eğilimini tanımlayan risk iştahı, yatırımcıların üstlendikleri risk düzeyini şekillendiren önemli faktörlerden biridir (Sarı ve Başakın, 2021, s.148). Risk iştahı, yatırımcıların risk üstlenme eğilimlerini ifade eder ve riskten kaçınan yatırımcılarla risk almayı tercih eden yatırımcılar arasında belirgin farklılıklar gösterir (Gai ve Vause, 2005, s. 5). Risk iştahı yatırımcıların belirsizliğe katlanmaya istekli oldukları öznel dereceye ve varlık fiyatlarını yönlendiren temel faktörlere ilişkin genel belirsizlik düzeyine bağlıdır (Gonzalez-Hermosillo, 2008, s.6). Yatırımcının risk iştahındaki artış, daha yüksek risk üstlenme eğilimi gösterdiğini ifade ederken, risk iştahındaki azalma, riskten uzak durma eğilimini yansıtır. Risk iştahının düşmesi durumunda, yatırımcılar riskli varlıklara olan ilgilerini azaltır ve bu varlıkların değerinde düşüş meydana gelir. Buna karşın, risk iştahının yükselmesi, riskli varlıklara olan talebin artmasına ve varlık değerinin yükselmesine yol açar (Dupuy, 2009, s.19; Yıkılmaz, 2022, s.302). Yatırımcıların risk üstlenme eğilimi olarak tanımlanan risk iştahı, uluslararası finans piyasalarının performansını etkileyen kritik bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Kalafatçılar ve Keleş, 2011, s. 1).

Finansal piyasalarda yatırımcıların risk alma eğilimini ölçmek için çeşitli risk iştahı endeksleri kullanılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanı, Chicago Opsiyon Borsası tarafından hesaplanan ve küresel risk iştahını yansıtan ilk gösterge olarak kabul edilen VIX (Volatility Index)'dir. Ayrıca Credit Suisse'in GRAI (Global Risk Appetite Index), JP Morgan'ın LCVI (Liquidity Credit and Volatility Index), UBS'in ISI (Investor Sentiment Index), Merrill Lynch'in GFSI (Global Financial Stress Index) ve MOVE (Merrill Option Volatility Expectations Index) ile Westpac'ın RAI (Risk Appetite Index) endeksleri de yatırımcıların sıklıkla takip ettiği başlıca göstergeler

arasında yer almaktadır. Türkiye'de ise yatırımcıların risk iştahını ölçmek amacıyla Merkezi Kayıt Kuruluşu (MKK) ve Özyeğin Üniversitesi iş birliği ile Risk İştahı Endeksi (RISE) hesaplanmaya başlanmıştır. Endeksin ismi 2023 yılında Risk Eğilim Endeksi (REKS) olarak değiştirilmiştir.

REKS için belirlenen eşik değeri 50'dir. Eğer açıklanan endeks değeri 50'nin üzerinde ise, yatırımcıların pay senedi piyasasında aldıkları son 52 haftalık pozisyonlarının ortalama riskine kıyasla daha yüksek riskli bir pozisyonda olduklarını gösterir. Endeks değeri 50'nin altında ise, söz konusu 52 haftalık dönemde yatırımcıların pozisyon risklerinde bir azalma olduğunu ifade eder. Piyasalarda farklı yatırımcı türlerinin risk alma eğilimleri değişkenlik gösterdiğinden çeşitli yatırımcı grupları için ayrı endeksler oluşturulmaktadır. Bu gruplar, tüm yatırımcılar, yerli yatırımcılar, yabancı yatırımcılar, yerli gerçek kişiler, yerli tüzel kişiler, yerli fonlar ve nitelikli yatırımcılar şeklinde sınıflandırılmaktadır (MKK, 2015, s.53). Tüm, yerli ve yabancı yatırımcıların risk eğilimleri Grafik 1'de gösterilmektedir.

Grafik 1: *Tüm, Yerli ve Yabancı Risk Eğilim Endeks Grafikleri*

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafik 1'den görülebileceği gibi incelenen dönemde özellikle yerli yatırımcı risk iştahında artışlar yoğun olarak görülmektedir. Yatırımcıların risk iştahındaki artış ya da azalış, riskli ve daha az riskli varlıklar arasında tercih yapma kararlarını etkileyerek, varlık fiyatlarının oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır (Gemici, Gök ve Bouri, 2023, s. 1). Bu doğrultuda, risk eğilim endeksinin düzeyi, finansal piyasaların öngörülmesinde kritik bir faktör olarak değerlendirilmektedir.

Literatürde yatırımcıların risk alma eğilimleri ile pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Giot (2005) VIX ve VXN (Nasdaq Volatility Index) endeksleriyle S&P 500 ve Nasdaq 100 endeksleri arasında ters yönlü ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki, Chandra ve Thenmozhi (2015) Hindistan VIX endeksi ve Nifty getirileri arasında negatif ilişki ve Smales (2017) VIX ile S&P 500 hisse senedi getirileri arasında negatif ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Ozair (2014) S&P 500 endeksi ile VIX endeksi arasında çift yönlü, Adhikari ve Hilliard (2014) VIX endeksinden S&P 100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlemişlerdir.

Uluslararası literatürde yer alan çalışmaların yanında, Türkiye’de yatırımcıların risk iştahındaki değişimlerin pay senedi fiyatları üzerinde etkili olduğunu öne süren çalışmalar bulunmaktadır. Balat (2020), Nur (2022), Demirci ve Sinoplu (2023), Koçyiğit ve Yaman (2023), Avcı ve Çınar (2024), Sağlam (2024) gibi çalışmalar risk iştahı endeksleri ile pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Literatürdeki çoğu çalışma tüm yatırımcıların risk iştahı ile BIST 100 endeksi arasında nedensellik ilişkisi olduğunu geleneksel nedensellik (Granger ve Toda-Yamamoto gibi) yöntemleri ile incelemişlerdir (Balat, 2020; Yıkılmaz, 2022; Köycü, 2022; Sözen, Şeyranlıoğlu ve İspiroğlu, 2024; Sağlam, 2024; Gül, Yıldırım ve Hattapoğlu 2024; Avcı ve Çınar, 2024). Literatürde risk iştahı endeksi ile sektör pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi ele alan çok az çalışmaya rastlanılmıştır. Koçyiğit ve Yaman (2023) tüm yatırımcı risk eğilim endeksi ile sektör pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik testi ile incelemiştir. Mali sektör endeksi ile risk iştahı arasındaki asimetrik ilişkiyi inceleyen Nur (2022) çalışmasında tüm yatırımcı risk eğilim endeksini baz alarak değerlendirmiştir.

Yatırımcılar için sadece BIST 100 endeksine odaklanmak yerine, sektör endekslerini de analiz etmek oldukça önemlidir. BIST 100 genel piyasa eğilimlerini gösterirken, sektör endeksleri belirli sektörlerdeki trendleri ve dinamikleri anlamaya yardımcı olur. Risk iştahı endeksleri ile sektör endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemek, yatırımcıların piyasa dalgalanmalarına karşı daha bilinçli kararlar almasına yardımcı olur. Yatırımcılar risk alma eğilimleri yüksek olduğunda, genellikle büyüme potansiyeli yüksek, daha riskli sektörlerle yönelirken; düşük risk alma eğilimli dönemlerinde daha güvenli ve istikrarlı sektörlerle yatırım yapmayı tercih ederler. Ek olarak yatırımcılar, finansal piyasalardaki iyi veya kötü haberler karşısında farklı davranışlar sergileyebilir. Bu sebeple, yatırımcılar pozitif ve negatif şoklara aynı şekilde karşılık vermeyebilir. Bu bilgiler doğrultusunda çalışmada, yatırımcı risk iştahı ve sektör pay piyasası arasındaki asimetrik nedensellik ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda risk iştahı, tüm, yerli ve yabancı yatırımcı risk eğilim endeksleri açısından ayrı ayrı ele alınmıştır. Ayrıca sektör pay piyasasını temsilen ülke ekonomisi için önemli bir büyüklüğe sahip olan mali, hizmet, sınai ve teknoloji sektörleri çalışmaya dahil edilmiştir. Analizde risk eğilim ve sektör pay senedi endekslerindeki pozitif ve negatif şokların ayrıştırılması ile karşılıklı ilişkiyi ortaya koyan Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi kullanılmıştır. Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi, değişkenlerde meydana gelen negatif ve pozitif şokları birbirinden ayırarak, bu şoklar arasındaki nedensellik ilişkisini test etmektedir.

Bu çalışma, (i) mali, hizmet, sınai ve teknoloji sektörlerini dahil ederek, (ii) yatırımcı risk iştahını yerli ve yabancı yatırımcı risk eğilimlerini ayrı ayrı ele alarak, (iii) finansal piyasalardaki negatif ve pozitif şoklar karşısında yatırımcıların risk alma eğilimlerini görmek için Hatemi-J asimetrik nedensellik testi uygulayarak literatüre katkıda bulunmaktadır. Bu sayede çalışma risk eğilimlerine göre yatırımları yönetmek isteyen yatırımcılara, politika yapıcılara ve finansal piyasa katılımcılarına değerli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın geri kalanı dört kısımda yapılandırılmıştır. Birinci bölümde, konu ile ilgili sınırlı sayıda olan literatür çalışmasına yer verilmiştir. İkinci bölümde araştırmanın veri seti ve

metodolojisi açıklanmış, üçüncü bölümde gerçekleştirilen analizlere ilişkin bulgulara yer verilmiş, son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Literatür Taraması

Uluslararası finansal piyasalarda yatırımcıların risk alma eğilimlerini görmek ve ölçmek için ülkeler çeşitli endeksler oluşturmuşlardır. Ancak dünyada en yaygın kullanılan risk iştahı göstergesi S&P opsiyonlarından türetilen Chicago Board Options Exchange Volatility Index (VIX) iken, Türkiye'de Merkezi Kayıt Kuruluşu tarafından hazırlanan REKS endeksleri bu alanda öne çıkmaktadır. Yatırımcıların risk alma eğilimlerini ölçen endeksler zamanla akademisyenlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Ülkelerin oluşturdukları yatırımcı risk iştahı göstergelerini konu alan (Gonzalez-Hermosillo, 2008; Bekaert ve Hoerova, 2016; Qadan, 2019; Altuntaş ve Ersoy, 2021; Qadan, ve Jacob 2022; Bauer, Bernanke ve Milstein, 2023; Liu, Wang ve Sui, 2023; Brown ve Cliff, 2004; Hsu, Lin ve Wu, 2011; Adhikari ve Hilliard, 2014; Fang vd., 2021) ulusal ve uluslararası çok sayıda çalışma literatürde yer almaktadır.

Yatırımcı risk iştahı ile pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalar da literatürde yerini almıştır. Giot (2005) VIX ve VXN endekleriyle S&P 500 ve Nasdaq 100 arasında ters yönlü ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki, Chandra ve Thenmozhi (2015) Hindistan VIX endeksi ve Nifty getirileri arasında negatif ilişki, Smales (2017) VIX ile S&P 500 hisse senedi getirileri arasında negatif ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Ozair (2014) S&P500 endeksi ile VIX endeksi arasında çift yönlü, Adhikari ve Hilliard (2014) VIX endeksinden S&P 100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlemişlerdir.

Sarwar ve Khan (2017), VIX endeksinin Latin Amerika'daki hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini test etmek için çoklu regresyon analizi ile incelemiş ve VIX endeksinin Latin Amerika ülkelerinin hisse senedi getirileri üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu bulmuştur. Kyrtsoy, Kugiumtzis ve Papan (2019) S&P500, VIX ve hacim arasındaki ilişkileri keşfetmek amacıyla, doğrusal olmayan Asimetrik Kısmi Transfer Entropisi (APTE) istatistiğini kullanarak bir Granger nedensellik testi sunmuştur. Negatif S&P500 getirilerinden VIX getirilerine doğru nedensel ilişkiler tespit edilmiştir. Chen ve Sun (2022), Global risk göstergesinin (VIX endeksi) Çin'in finansal piyasalarına doğrusal olmayan Granger nedenselliğinin kanıtlarını göstermektedir. Artan VIX endeksi hisse senedi, tahvil, fon, faiz, döviz, endüstriyel ürün ve tarımsal ürün piyasalarını ertesi gün negatif, altın ve emlak piyasalarını ise ertesi gün pozitif etkilemektedir. VIX endeksi en çok sanayi ürünleri piyasasını etkilemektedir. Öner (2022) MSCI (Morgan Stanley Capital International) Gelişmekte Olan Piyasalar Endeksi ile küresel risk göstergeleri arasındaki ilişki Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile incelenmiştir. Küresel risk göstergelerinden MSCI EM Endeksine doğru nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Ferreira, Machado ve Silva (2021), yatırımcı duyarlılığının Brezilya hisse senedi piyasasının volatilitesi üzerindeki asimetrik etkisini analiz etmiştir. Piyasa volatilitesi ile yatırımcı duyarlılığı arasında tespit edilen ilişki negatif ve anlamlı olup Brezilya piyasasındaki volatilitenin yatırımcı duyarlılığı ile açıklandığını teyit etmektedir.

Türkiye'de yatırımcıların risk iştahı göstergesi olarak, Merkezi Kayıt Kuruluşu tarafından yayınlanan Yatırımcı Risk Eğilim Endeksi kullanılarak yapılan çalışmalarda bulunmaktadır. Literatürde; yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk iştahının tahmin edilebilirliği (Saraç, İskenderoğlu ve Akdağ, 2016), risk iştahı ile döviz kuru, faiz oranı vb. makroekonomik veriler arasındaki ilişkileri (Çelik, Dönmez ve Acar, 2017; İskenderoğlu ve Akdağ, 2019), risk iştahları ile Eurobond fiyatları, kredi risk primleri ve döviz kurları arasındaki ilişkileri (Fettahoğlu, 2019), risk iştahı endeksinin parametrelerine dayanarak farklı rejimlere bölünüp bölünmediği (Akdağ ve İskenderoğlu, 2019), risk eğilim endeksiyle farklı risk temsilcileri arasındaki ilişki (Kamışlı, 2024), risk iştahı ile hisse senedi piyasası likiditesi arasındaki ilişkileri (Çiftçi ve Reis, 2020), Yabancı, yerli, yerli gerçek ve yerli tüzel yatırımcı risk iştahı endekslerinin ilişkisi (Kaya, 2021),

Bitcoin fiyat getirileri ile risk iştahı arasındaki ilişkileri (Önk ve Saygın, 2022), bulaşıcı hastalıklar ve risk iştahı endeksleri arasındaki ilişkileri (Akdağ ve Yıldırım, 2022), risk iştahı ile korku endeksleri arasındaki ilişki (Yılmaz ve Yıldız, 2022), yatırımcı risk iştahı ile ülke riski arasındaki ilişki (Kaya, Gülhan ve Güngör, 2024) gibi konulara değinilmiştir.

Çalışmanın bu kısmında, risk eğilim endeks ile pay senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi inceleyen literatüre yer verilmiştir. Demirez ve Kandır (2020) Ocak 2009- Ocak 2019 yılları arasında yerli yatırımcı risk iştahı endeksinin BİST100 pay getirileri üzerinde etkisi olduğunu çoklu regresyon analiziyle belirlemiştir. Benzer şekilde Öztürk (2021) Ocak 2010 – Nisan 2021 dönemi aylık verilerle yapılan regresyon analizleri sonucunda, yatırımcıların risk iştahındaki değişimlerin, BİST 100 endeksi getirilerini pozitif ve anlamlı olarak etkilediğini belirlemiştir. Demirci ve Sinoplu (2023), risk iştahı endeksi ile BİST 30 endeksindeki firmaların hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi, 03.2016-03.2022 dönemdeki üç aylık verilerle, yerli ve yabancı yatırımcılar için panel regresyon analizi kullanarak incelemişlerdir. Sonuçlar, yerli yatırımcıların risk iştahındaki değişikliklerle pay senedi getirileri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu gösterirken, yabancı yatırımcıların risk iştahındaki değişikliklerle pay senedi getirileri arasında pozitif ama anlamsız bir ilişki ortaya koymaktadır.

Risk iştahı endeksi ve BİST pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi farklı nedensellik yöntemleriyle ele alan çalışmalarda mevcuttur. Balat (2020), 2013-2019 yıllarına ait verilerle Granger Nedensellik testi yaparak, BİST 100 endeksinden hem yerli hem de yabancı yatırımcıların risk iştahı endeksine doğru bir nedensellik ilişkisi saptamıştır. Benzer bir sonucu, Köycü (2022), COVID-19 öncesi ve sonrası dönemde, BİST 100 endeksinden RISE endeksine doğru nedensellik ilişkisi bulunduğunu Granger nedensellik testi ile ortaya koymuştur.

Avcı ve Çınar (2024), Haziran 2016-Aralık 2022 döneminde BİST30, BİST50 ve BİST100 endeksleri ile Risk İştah endeksleri arasında eşbütünleşme ilişkisini belirlemiştir. Ek olarak, BİST30, BİST50 ve BİST100 endekslerinden TRİSE, YERRİSE ve YABRİSE Risk İştah endekslerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile tespit edilmiştir. Sağlam (2024) 04 Ocak 2008-25 Kasım 2022 dönemi verilerini ve Sözen, Şeyranlıoğlu ve İspiroğlu (2024), 2011-2019 yılları arasındaki verileri Toda-Yamamoto nedensellik testiyle inceleyerek, BİST 100 endeksinden yatırımcıların risk iştahı endeksine doğru nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Bu çalışmalardan farklı olarak, Gül, Yıldırım ve Hattapoğlu (2024) Mayıs 2012-Mart 2024 döneminde Toda-Yamamoto nedensellik testiyle RISE endeksinden BİST100 endeksine doğru nedensellik ilişkisi belirlemişlerdir.

Yıkılmaz (2022), 01 Ocak 2017 ile 10 Ekim 2022 tarihleri arasında risk iştahı endeksi ile BİST 30 vadeli işlem getirileri arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Granger nedensellik testi bulguları, risk iştahı ile BİST 30 vadeli işlem getirisinin karşılıklı etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Topaloğlu ve Kurt Cihangir (2022) Risk İştahı Endeksi ile BİST tüm endeks getirisi arasındaki asimetric nedensellik ilişkisini 06.01.2017 – 04.03.2022 dönemi için Hatemi-J yöntemi ile analiz etmişlerdir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi-incelendiğinde, yerli, yabancı ve tüm yatırımcılar için risk iştahı endekslerindeki pozitif şokların, endeks getirilerindeki negatif şoklara doğru bir nedensellik ilişkisi oluşturduğu belirlenmiştir.

Risk iştahı endeksi ile BİST sektör endeksleri arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar az sayıda da olsa literatürde mevcuttur. Nur (2022) risk iştahı endeksi ile BİST Mali endeksi arasında ilişkiyi incelemek için 06.06.2008-07.11.2021 dönemini ele almıştır. Öncelikle endeksler arasında uzun dönem ilişki olduğu belirlenmiştir. Sonrasında, endeksler arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan Toda-Yamamoto nedensellik testi ile BİST Mali endeksinden risk iştahına doğru nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Hatemi-J asimetric nedensellik testi bulguları, risk iştahındaki negatif şoklardan BİST Mali endeksindeki negatif ve pozitif şoklara,

BİST Mali endeksindeki pozitif şoklardan risk iştahındaki pozitif şoklara ve son olarak, BİST Mali endeksindeki negatif şoklardan risk iştahındaki negatif şoklara doğru bir nedensellik belirlenmiştir. Koçyiğit ve Yaman (2023) sanayi, hizmet, mali ve teknoloji sektör endeksleri ile risk iştahı endeksi arasındaki ilişkiyi Ocak 2010-Haziran 2022 dönemi aylık verileri kullanarak araştırmışlardır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda risk iştahı ile sınai ve mali endeksleri arasında karşılıklı nedensellik ilişkileri tespit edilirken, Hizmet endeksinden risk iştahı endeksine doğru nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Ayrıca risk iştahı ile teknoloji endeksleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Sarı ve Başakın (2021) 2009-2019 dönemi verilerine göre tüm, yerli ve yabancı yatırımcı risk iştahı endekslerinin BİST Banka pay senedi endeks getirilerini tahmin edebildiğini belirlemişlerdir. Can Ergün ve Can Öziç (2024) 2021-2024 dönemi yabancı ve yerli yatırımcıların risk eğilimleri ile BİST Kobi endeksi arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Engle-Granger Nedensellik testiyle BİST KOBİ endeksinden yabancı risk endeksine doğru bir nedensellik bulunurken BİST KOBİ endeksi ile yerli risk endeksi arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Literatürdeki bulgular kısaca değerlendirildiğinde risk iştahı ile pay senedi piyasaları karşılıklı etkileşim içerisinde. Mevcut çalışmaların çoğunluğu (1) yatırımcı risk iştahını yerli ve yabancı ayrımı yapmadan, (2) finansal piyasalardaki pozitif ve negatif şokların etkisinin ayrımını yapmadan (3) BİST 100 pay senedi endeksini baz alarak değerlendirmişlerdir. Ek olarak sektör pay senedi endeksi üzerinde yapılan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. BIST 100 genel piyasa eğilimlerini yansıtırken, sektör endeksleri belirli sektörlerdeki trendleri analiz etmeye yardımcı olur. Risk iştahı endeksleri ile sektör endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemek, yatırımcıların dalgalanmalara karşı daha bilinçli stratejiler geliştirmesini sağlar. Yüksek risk iştahına sahip yatırımcılar genellikle büyüme potansiyeli yüksek sektörlerle yönelirken, riskten kaçınan yatırımcılar daha güvenli ve istikrarlı sektörleri tercih eder. Bu bağlamda çalışma ile Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların risk iştahı ile sektör pay senedi endeksleri arasındaki asimetrik ilişkilerin incelenmesi sonucunda; yatırımcılara risk yönetimi konusunda sunacağı bilgilerin yanı sıra konuyla ilgili kısıtlı olan akademik literatüre de önemli bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

2. Veri ve Metodoloji

2.1. Veri Seti

Risk eğilim endeksleri ile sektör pay senedi endeksi getirileri arasındaki ilişki, Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmada, 02 Nisan 2010 – 27 Aralık 2024 tarihleri arasındaki haftalık verilerden faydalanılmıştır. Türkiye Merkezi Kayıt Kuruluşu (MKK) tarafından risk eğilim endeks verileri 2010 Nisan ayından itibaren düzenli ve haftalık bazda yayınlanmaya başlaması nedeniyle, bu tarih araştırmanın başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. MKK tarafından tüm yatırımcılar, yerli yatırımcılar ve yabancı yatırımcılar risk tutumlarını temsil için ayrı ayrı hesaplanan risk eğilim endeksleri analize dahil edilmiştir. Çalışmada, Türkiye ekonomisinin önemli sektörlerinden olan mali, hizmet, sınai ve teknoloji sektörlerini temsil amacıyla BIST Mali endeks, BIST Hizmetler endeks, BIST Sınai endeks ve BIST Teknoloji endeks verileri kullanılmıştır.

Risk eğilim endekslerinin logaritması alınarak ve sektör pay senedi endeks getirileri hesaplanarak asimetrik ilişkinin testi için EvIEWS 9 ve Gauss 10 paket programları kullanılmıştır. Sektör pay senedi endeks getirileri logaritmik getiri formülü vasıtasıyla hesaplanmıştır;

$$R_t = \ln \left(\frac{P_t}{P_{t-1}} \right) \quad (1)$$

Burada; R_t , t haftasındaki getiri, P_t , t haftasındaki fiyatı, P_{t-1} ise t-1 haftasındaki fiyatı ifade etmektedir. Çalışmaya katılan değişkenlere ait bilgiler Tablo 1'de sunulmaktadır.

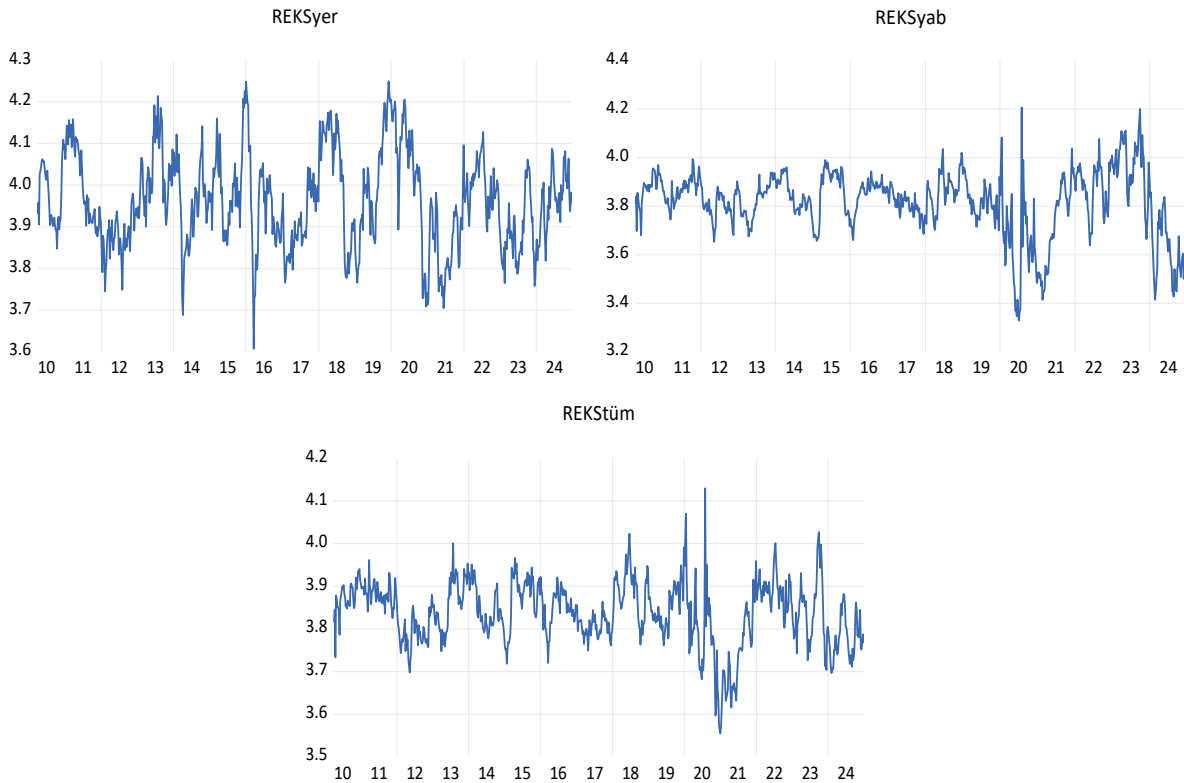
Tablo 1. *Değişkenlere Ait Bilgiler*

Değişken Adı	Kısaltması	Kaynak
Risk Eğilim Endeksi-Yerli Yatırımcı	REKSyer	Merkezi Kayıt Kuruluşu
Risk Eğilim Endeksi-Yabancı Yatırımcı	REKSyab	Merkezi Kayıt Kuruluşu
Risk Eğilim Endeksi-Tüm Yatırımcı	REKStüm	Merkezi Kayıt Kuruluşu
BİST Mali Pay Senedi Endeksi	XUMAL	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
BİST Hizmet Pay Senedi Endeksi	XUHIZ	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
BİST Sınai Pay Senedi Endeksi	XUSIN	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
BİST Teknoloji Pay Senedi Endeksi	XUTEK	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

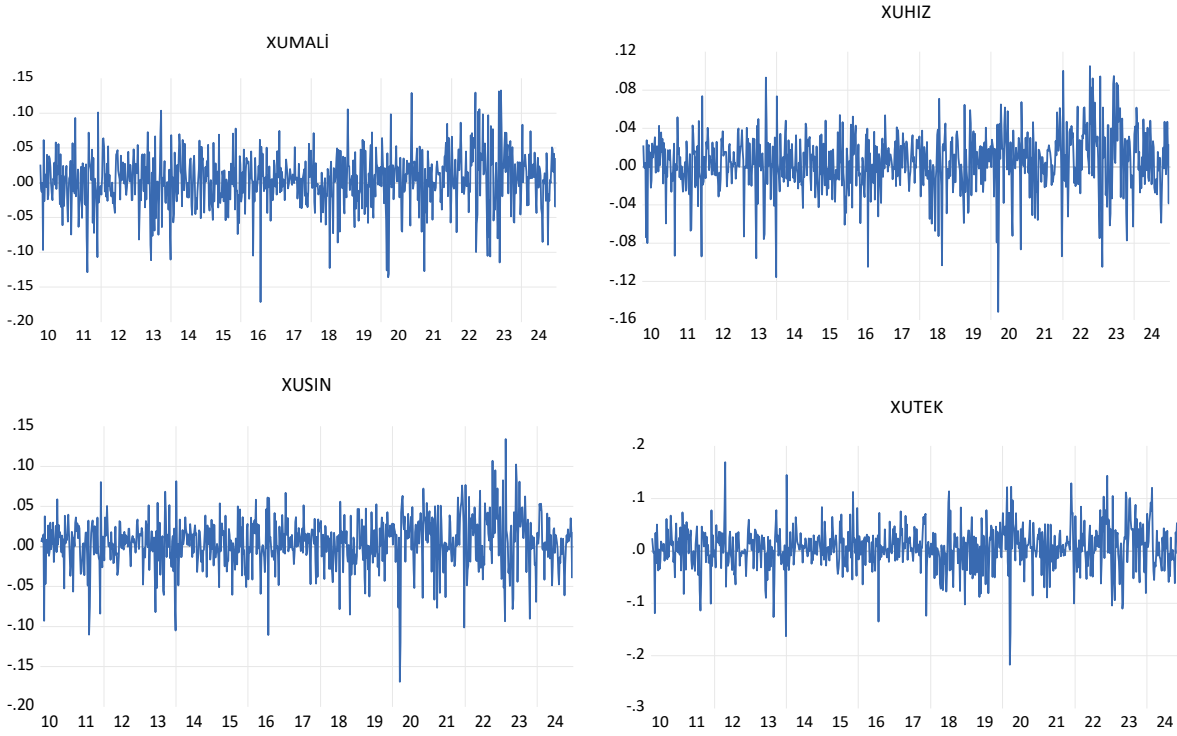
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Değişkenlerin grafiksel gösterimi Grafik 2 ve 3'te yer almaktadır. Tüm, yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk eğilim endeks grafikleri dönemler itibarıyla farklılık gösterse de hepsi dalgalı bir seyir izlemektedirler. Sektör pay senedi endeks getiri serilerinin yüksek volatilitelere sahip ve dalgalı bir yapı gösterdiği gözlemlenmektedir. Yabancı ve tüm yatırımcıların risk eğilim endeksleri 2020 yılında bir azalma eğilimi göstererek en düşük seviyeye ulaşmışlardır. Aynı şekilde hizmet, sınai ve teknoloji sektör pay senedi endeksleri de en düşük getiri değerini 2020 döneminde almışlardır. Bu durum risk eğilim endeksleri ile sektör pay senedi endekslerinin benzer eğilimler içerdiğini göstermektedir.

Grafik 2: *Risk Eğilim Endeks Grafikleri*

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafik 3: Sektör Pay Senedi Endeks Getiri Grafikleri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Çalışmaya dahil edilen sektör pay senedi endeks getirilerinin ve risk eğilim endekslerine ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de gösterilmektedir. Her bir değişken 769 gözlemden oluşmaktadır. Tüm BİST Sektör endeks getirileri pozitif değer almaktadır. En yüksek ortalama getiri sağlayan Teknoloji sektörü gözükmemektedir. Riskin göstergesi olan standart sapma değeri en yüksek olan yine Teknoloji sektörüdür. Yatırımcıların risk eğilim endeksleri incelendiğinde, yerli yatırımcıların risk eğilim endeksi en yüksek ortalamaya sahiptir. Jarque-Bera Testi, verilerin çarpıklık ve basıklığına dayalı olarak normal dağılıma uyup uymadığını belirleyen bir testtir (Jarque ve Bera, 1987, s.167). Jarque-Bera değerlerine bakıldığında, tüm değişkenlerin normal dağılıma sahip olmadığı görülmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera	Gözlem Sayısı
REKSyer	3.963512	0.111787	0.110647	2.601138	6.666646**	769
REKSyab	3.815631	0.133985	-0.893021	4.399734	164.9890*	769
REKStüm	3.837545	0.074404	-0.470351	4.025513	62.05183*	769
XUMAL	0.003369	0.039775	-0.364909	4.486076	87.82804*	769
XUHİZ	0.004260	0.031218	-0.504210	5.002682	161.0942*	769
XUSIN	0.004449	0.031715	-0.567841	5.486480	239.4267*	769
XUTEK	0.005824	0.041215	-0.357924	5.552452	225.1712*	769

* ve **, %1 ve %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

2.2. Metodoloji

Akademik çalışmalarda değişkenler arasındaki nedenselliğin belirlenmesi amacıyla kullanılan ilk yöntem, Granger nedensellik testidir. Granger tarafından 1969 yılında geliştirilen bu yöntem, zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkisini tespit etmek için kullanılan yöntemlerin başında gelmektedir. Granger nedensellik analizi, seriler arasındaki ilişki ve bu ilişkinin yönünü belirlemek

amacıyla kullanılmaktadır (Granger, 1988). Literatürde, seriler arasında bulunan nedensellik ilişkisinin analiz edilmesi amacıyla birçok test geliştirilmiştir. Akademik çalışmalarda nedensellik analizi amacıyla kullanılan testlerde (Sims, 1972; Granger, 1988; Toda ve Yamamoto, 1995) pozitif bir şokun etkisinin negatif bir şokun etkisi ile aynı olduğunu kabul eder. Fakat finansal piyasalarda tam rekabet koşullarının sağlanması mümkün değildir. Asimetrik bilgi ve piyasa aktörlerinin heterojen yapıya sahip olması, katılımcıların aynı büyüklükteki pozitif ve negatif şoklara farklı tepkiler vermesine neden olur. Bu durum, simetrik nedensellik testlerinden elde edilen sonuçların güvenilirliğini sorgulatır ve yanıltıcı olmasına yol açabilir. (Kaya, 2021, 67).

Hatemi-J (2012), pozitif ve negatif şokların birbirinden farklı nedensel etkiler yaratabileceğini ifade etmiş ve bu durumu asimetrik nedensellik olarak adlandırmıştır. Asimetrik nedensellik testi, nedensellik ilişkilerinin, şokların türüne bağlı olarak değişiklik gösterip göstermediğini belirlemeyi amaçlayan bir yöntemdir. Bu bağlamda, çeşitli şok türlerinin etkisi altında nedensellik ilişkilerinin simetrik davranıp davranmadığı incelenmektedir. Ek olarak Hatemi-J asimetrik nedensellik testi, durağan ve durağan olmayan serilere uygulanabilmektedir. Asimetrik nedensellik ilişkisi belirlemek istenen iki entegre değişken y_{1t} ve y_{2t} alt kısımdaki gibi rassal yürüyüş süreci ile tanımlanmaktadır (Hatemi-J, 2012, s.449):

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{10} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (2)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{20} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (3)$$

(1) ve (2) modellerinde $t=1,2,\dots$ t'dir. y_{10} ve y_{20} sabitler başlangıç değerlerini göstermektedir. ε_{1i} ve ε_{2i} değişkenleri ise beyaz gürültü terimleri belirtir. Değişkenlerin pozitif ve negatif şokları şu şekilde açıklanabilir:

$$\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0) \quad \varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$$

$$\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0) \quad \varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$$

$\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ ve $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ olarak ifade edilir. Buradan aşağıdaki denklemler oluşturulur.

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \quad (4)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (5)$$

Her iki değişkendeki pozitif ve negatif şoklar kümülatif gösterimi aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ \quad y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$$

$$y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ \quad y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$$

Asimetrik nedensellik testinin bir sonraki safhası, veriler arasındaki nedensel ilişkiyi pozitif ve negatif şoklar üzerinden incelemektir. Bu aşamada, yöntem yalnızca pozitif kümülatif şoklar için oluşturulan veri vektörüyle uygulanacak, fakat aynı yöntem negatif şoklar için de geçerlidir. $y_t^+ = (y_{1t}^+, y_{2t}^+)$ varsaydığımızda, nedensellik testi model 5'teki vektör otoregresif p, VAR (p) modeli ile kullanılabilir:

$$y_t^+ = v + A_1 y_{t-1}^+ + \dots + A_p y_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (6)$$

Burada y_t^+ , (2x1) değişken vektörü, v, (2x1) kesişim vektörü ve u_t^+ , (2x1) hata terimleri vektörüdür. A_r , $r(r=1,\dots,p)$ gecikme mertebesi için 2×2 'lik bir parametre matrisidir. Hatemi-J (2012)'nin belirttiği model seçim kriterlerine göre optimal gecikme sayısı bulunur. Optimum gecikme sayısı (p) seçmek için aşağıdaki bilgi kriteri kullanılır:

$$HJC = \ln(|\hat{\Omega}_j|) + j \left(\frac{n^2 \ln T + 2n^2 (\ln T)}{2T} \right), \quad j = 0, \dots, p. \quad (7)$$

Burada $(|\hat{\Omega}_j|)$ varyans-kovaryans matrisinin en yüksek olabilirlik tahmincisi, n değişken sayısı ve j gecikme uzunluğudur. Optimal gecikme sayısına göre değişkenler arasında nedensellik bulunmadığını ifade eden boş hipotez sınanır. "Granger nedeni değildir" şeklindeki boş hipotez, son aşamada ulaşılan Wald testi istatistiğinin kritik değerden büyük olması, α önemlilik seviyesinde reddedilir. Bootstrap yöntemiyle hesaplanan kritik değerler, üç farklı anlamlılık düzeyi adına oluşturulur. Bu simülasyonlar, GAUSS yazılımında geliştirilen istatistiksel kodlar kullanılarak gerçekleştirilmiştir (Hatemi-J, 2012, s. 451).

Araştırmanın bir sonraki aşaması olan ekonometrik bulgulara öncelikle serilerin durağanlık özellikleri Augmented Dickey-Fuller ve Philips-Perron geleneksel birim kök testleri ile sınanmıştır. Risk eğilim endeksleri ile sektör pay senedi endeks getirileri arasındaki nedensellik ilişkileri Hatemi-J asimetrik nedensellik testiyle incelenmiştir.

3. Bulgular

Zaman serisi analizlerinde ilk olarak serilere birim kök testleri uygulanmaktadır. Birim kök testleri ile sınanan durağanlık, bir serinin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zaman içinde değişmemesi durumunu ifade etmektedir (Gujarati, 2003, s.814). Bu çalışmada serilerin durağan olup olmadıklarını belirlemek için Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen ADF (Augmented Dickey-Fuller) birim kök testi ve Phillips Perron (1990) tarafından geliştirilen PP (Phillips-Perron) birim kök testi kullanılmıştır. ADF ve PP birim kök testlerinde iki hipotez test edilmektedir: "H₀: Seriler birim köke sahiptir ve durağan değildir" ve "H₁: Seriler birim köke sahip değildir ve durağandır". Birim kök testi sonuçları tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Birim Kök Testi Bulguları

Değişken	Seviye	Augmented Dickey-Fuller (ADF) Testi	Philips-Perron (PP) Testi
REKSyer	Düzye	-5.796020(0)*	-6.004269(7)*
REKSyab	Düzye	-3.468389(17)*	-5.955072(5)*
REKStüm	Düzye	-5.966761(1)*	-6.965340(7)*
XUMAL	Düzye	-27.37794(0)*	-27.38323(2)*
XUHIz	Düzye	-25.47539(0)*	-25.63072(7)*
XUSIN	Düzye	-12.11736(3)*	-25.67268(6)*
XUTEK	Düzye	-25.82563(0)*	-25.85548(3)*
Kritik Değerler			
	%1	-3.438627	-3.438638
	%5	-2.865083	-2.865088
	%10	-2.568712	-2.568715

Not: * değeri, serilerin durağanlıklarının %1 anlam seviyesinde olduğunu belirtmektedir. Parantez içindeki sayılar, ADF testi için Akaike bilgi kriterine göre; PP testi için ise kernel yöntemi olarak "Barlettkernel" ve bant genişliği olarak "Newey West Bandwidth" kullanılarak belirlenen optimal gecikme uzunluğunu vermektedir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

ADF ve PP testlerinde H₀ (temel hipotez) serinin birim köke sahip olduğu yani durağan olmadığını göstermektedir. Test istatistikleri ve kritik değerler karşılaştırılarak serinin birim köke sahip olup olmadığı test edilmektedir. ADF test istatistiğinin t değerlerinin mutlak değerleri %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerin mutlak değerlerinden büyük olduğu için H₀ hipotezi reddedilir. Serilerin birim kök içermediği, yani serilerin düzey değerlerinde durağandır denir. PP testi sonuçları da ADF testini desteklemektedir. Dolayısıyla serilerin I(0) düzeyde durağan olduğu görülmektedir.

Risk eğilim endeksleri ile sektör pay senedi endeks getirileri arasındaki nedensellik ilişkileri Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testiyle incelenmiştir. Her bir sektörün yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksleri ile asimetrik ilişkisi ayrı ayrı ele alınmış ve nedensellik ilişkileri Tablo 4, 5, 6 ve 7'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Test Bulguları (XUMAL-REKS)

Temel Hipotez		Test	Bootstrap Kritik Değerler			Nedensellik İlişkisi	
		İstatistiği	%1	%5	%10		
REKSyer ⁺	≠> XUMAL ⁺	9.397	26.990	20.799	18.286	REKSyer ⁺	≠ XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKSyer ⁺	8.760	26.186	20.083	17.930		
REKSyer ⁺	≠> XUMAL ⁻	8.730	28.428	21.202	17.869	REKSyer ⁺	≠ XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKSyer ⁺	8.946	26.837	20.724	18.286		
REKSyer ⁻	≠> XUMAL ⁺	9.286	26.352	20.668	18.104	REKSyer ⁻	≠ XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKSyer ⁻	9.399	26.160	20.916	18.104		
REKSyer ⁻	≠> XUMAL ⁻	9.650	25.765	20.121	17.780	REKSyer ⁻	≠ XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKSyer ⁻	8.844	25.814	20.821	18.418		
REKSyab ⁺	≠> XUMAL ⁺	7.494	25.375	19.646	17.620	REKSyab ⁺	← XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKSyab ⁺	51.513*	25.592	20.535	17.415		
REKSyab ⁺	≠> XUMAL ⁻	48.652*	27.521	20.697	18.203	REKSyab ⁺	↔ XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKSyab ⁺	54.383*	26.683	20.924	18.104		
REKSyab ⁻	≠> XUMAL ⁺	6.403	26.643	21.607	18.854	REKSyab ⁻	≠ XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKSyab ⁻	7.733	26.257	20.138	17.423		
REKSyab ⁻	≠> XUMAL ⁻	7.771	25.378	20.779	17.855	REKSyab ⁻	← XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKSyab ⁻	50.417*	25.521	20.031	17.635		
REKStüm ⁺	≠> XUMAL ⁺	14.158	25.600	20.039	17.281	REKStüm ⁺	← XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKStüm ⁺	46.493*	26.151	20.577	18.102		
REKStüm ⁺	≠> XUMAL ⁻	44.826*	28.233	22.204	19.047	REKStüm ⁺	↔ XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKStüm ⁺	53.810*	27.548	21.193	19.300		
REKStüm ⁻	≠> XUMAL ⁺	16.764	28.329	22.043	18.971	REKStüm ⁻	≠ XUMAL ⁺
XUMAL ⁺	≠> REKStüm ⁻	14.332	29.021	22.239	19.133		
REKStüm ⁻	≠> XUMAL ⁻	14.433	26.192	20.447	17.800	REKStüm ⁻	← XUMAL ⁻
XUMAL ⁻	≠> REKStüm ⁻	46.045*	26.904	20.782	17.977		

Not: ≠> notasyonu, nedenselliğin bulunmadığı H₀ hipotezini temsil etmektedir. "+" ve "-" notasyonları ise ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarını göstermektedir. * değeri %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir. Bootstrap sayısı ise 1000'dir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablo 4'te Mali pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi verilmiştir. Pozitif ve negatif şokları ayrı olarak ele alan Hatemi-j (2012) asimetrik nedensellik testine göre, Mali pay senedi endeksi ile yerli yatırımcı risk eğilim endeksi arasında nedensellik ilişkisi olmadığı H₀ hipotezi kabul edilmiştir.

Mali pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Mali pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru nedensellik belirlenmiştir. Ayrıca Mali pay senedi endeksinde yaşanan negatif bir şok ile yabancı yatırımcı risk eğilim endeksinde yaşanan pozitif bir şok arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Mali pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Mali pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru nedensellik belirlenmiştir. Bu sonuçlar Nur (2022) çalışmasının sonuçları ile örtüşmektedir. Ayrıca Mali pay senedi endeksinde yaşanan negatif bir şok ile tüm yatırımcı risk eğilim endeksinde yaşanan pozitif bir şok arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Tablo 5: Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Test Bulguları (XUHIZ-REKS)

Temel Hipotez	Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Nedensellik İlişkisi	
		%1	%5	%10		
REKSyer ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁺	9.216	20.701	14.395	12.472	REKSyer ⁺ $\leftarrow$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKSyer ⁺	12.679***	20.103	14.864	12.790		
REKSyer ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁻	13.277***	19.759	14.753	12.565	REKSyer ⁺ $\longleftrightarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKSyer ⁺	12.594***	19.404	14.402	12.063		
REKSyer ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁺	12.094***	19.495	14.887	12.696	REKSyer ⁻ $\rightarrow$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKSyer ⁻	9.133	17.635	13.935	11.757		
REKSyer ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁻	9.168	19.124	15.674	12.190	REKSyer ⁻ $\leftarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKSyer ⁻	13.212***	19.581	14.819	12.862		
REKSyab ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁺	8.658	27.091	19.757	17.143	REKSyab ⁺ $\leftarrow$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKSyab ⁺	36.898*	27.212	20.585	17.948		
REKSyab ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁻	33.487*	27.177	21.241	19.068	REKSyab ⁺ $\longleftrightarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKSyab ⁺	37.662*	26.781	21.059	17.594		
REKSyab ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁺	12.747	28.236	22.035	18.958	REKSyab ⁻ $\neq$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKSyab ⁻	10.795	26.774	20.510	17.623		
REKSyab ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁻	9.142	24.593	19.753	17.667	REKSyab ⁻ $\leftarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKSyab ⁻	33.642*	24.791	19.986	17.238		
REKStüm ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁺	10.192	22.854	17.249	15.152	REKStüm ⁺ $\leftarrow$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKStüm ⁺	37.209*	22.666	17.436	15.501		
REKStüm ⁺ $\neq$ XUHIZ ⁻	37.156*	25.418	19.772	16.760	REKStüm ⁺ $\longleftrightarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKStüm ⁺	42.458*	22.600	16.571	14.516		
REKStüm ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁺	10.432	25.037	19.342	16.733	REKStüm ⁻ $\neq$	XUHIZ ⁺
XUHIZ ⁺ $\neq$ REKStüm ⁻	10.062	22.925	17.463	14.979		
REKStüm ⁻ $\neq$ XUHIZ ⁻	8.931	23.955	18.217	15.408	REKStüm ⁻ $\leftarrow$	XUHIZ ⁻
XUHIZ ⁻ $\neq$ REKStüm ⁻	36.592*	24.230	18.222	15.676		

Not: $\neq$ notasyonu, nedenselliğin bulunmadığı H0 hipotezini temsil etmektedir. "+" ve "-" notasyonları ise ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarını göstermektedir. ***, **, * değerleri sırayla %10, %5, %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir. Bootstrap sayısı ise 1000'dir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablo 5'te hizmet sektör pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi verilmiştir. Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru, Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru ve yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklardan Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Ayrıca yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar ile Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru, Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ek olarak, Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru, Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Ek olarak, Hizmet pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 6: Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Test Bulguları (XUSIN-REKS)

Temel Hipotez		Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Nedensellik İlişkisi		
			%1	%5	%10			
REKSyer ⁺	≠> XUSIN ⁺	7.976	20.234	14.083	12.287	REKSyer ⁺	←	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKSyer ⁺	12.529***	19.593	14.448	12.530			
REKSyer ⁺	≠> XUSIN ⁻	12.636***	20.469	14.693	12.529	REKSyer ⁺	→	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKSyer ⁺	12.030	19.349	13.654	11.677			
REKSyer ⁻	≠> XUSIN ⁺	9.301	19.452	14.948	12.747	REKSyer ⁻	≠	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKSyer ⁻	8.068	20.311	14.154	12.089			
REKSyer ⁻	≠> XUSIN ⁻	8.183	19.792	15.346	12.347	REKSyer ⁻	←	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKSyer ⁻	12.544***	19.461	15.284	13.256			
REKSyab ⁺	≠> XUSIN ⁺	4.013	24.705	19.605	17.259	REKSyab ⁺	←	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKSyab ⁺	35.753*	25.719	20.945	18.218			
REKSyab ⁺	≠> XUSIN ⁻	35.976*	27.385	22.622	19.423	REKSyab ⁺	↔	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKSyab ⁺	36.250*	26.757	20.783	18.536			
REKSyab ⁻	≠> XUSIN ⁺	4.294	26.278	21.595	18.862	REKSyab ⁻	≠	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKSyab ⁻	4.200	26.574	19.963	17.692			
REKSyab ⁻	≠> XUSIN ⁻	4.360	25.574	20.588	18.070	REKSyab ⁻	←	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKSyab ⁻	34.491*	26.571	20.287	17.572			
REKStüm ⁺	≠> XUSIN ⁺	7.317	24.277	18.228	15.351	REKStüm ⁺	←	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKStüm ⁺	29.559*	26.077	19.240	15.771			
REKStüm ⁺	≠> XUSIN ⁻	31.758*	25.865	19.495	16.694	REKStüm ⁺	↔	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKStüm ⁺	30.379*	21.737	17.034	15.037			
REKStüm ⁻	≠> XUSIN ⁺	8.046	23.735	18.936	16.359	REKStüm ⁻	≠	XUSIN ⁺
XUSIN ⁺	≠> REKStüm ⁻	9.324	24.374	17.752	14.775			
REKStüm ⁻	≠> XUSIN ⁻	6.665	23.223	18.089	15.542	REKStüm ⁻	←	XUSIN ⁻
XUSIN ⁻	≠> REKStüm ⁻	29.313*	23.105	18.122	15.131			

Not: ≠> notasyonu, nedenselliğin bulunmadığı H0 hipotezini temsil etmektedir. "+" ve "-" notasyonları ise ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarını göstermektedir. ***, **, * değerleri sırayla %10, %5, %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir. Bootstrap sayısı ise 1000'dir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablo 6'da Sınai sektör pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi verilmiştir. Sınai pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru, Sınai pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru ve yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklardan Sınai pay senedi endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Sınai pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Sınai pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Ayrıca Sınai pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Sınai pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Sınai pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Ayrıca Sınai pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Tablo 7: Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Test Bulguları (XUTEK-REKS)

Temel Hipotez		Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Nedensellik İlişkisi		
			%1	%5	%10			
REKSyer ⁺	≠> XUTEK ⁺	10.635	18.669	14.123	12.200	REKSyer ⁺	←	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKSyer ⁺	24.484*	19.092	14.851	12.567			
REKSyer ⁺	≠> XUTEK ⁻	27.547*	19.306	13.851	12.004	REKSyer ⁺	↔	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKSyer ⁺	24.173*	20.280	15.568	12.896			
REKSyer ⁻	≠> XUTEK ⁺	12.132***	20.504	15.481	12.587	REKSyer ⁻	↔	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKSyer ⁻	13.612***	19.932	14.763	12.472			
REKSyer ⁻	≠> XUTEK ⁻	10.776	20.417	14.708	12.309	REKSyer ⁻	←	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKSyer ⁻	24.796*	20.500	15.784	13.088			
REKSyab ⁺	≠> XUTEK ⁺	6.085	24.960	19.580	16.773	REKSyab ⁺	←	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKSyab ⁺	28.230*	26.360	19.871	17.796			
REKSyab ⁺	≠> XUTEK ⁻	31.985*	25.595	20.067	17.364	REKSyab ⁺	↔	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKSyab ⁺	29.758*	24.541	19.694	17.184			
REKSyab ⁻	≠> XUTEK ⁺	6.157	27.428	20.397	17.181	REKSyab ⁻	≠	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKSyab ⁻	9.009	26.194	20.216	17.661			
REKSyab ⁻	≠> XUTEK ⁻	6.314	25.960	20.810	17.643	REKSyab ⁻	←	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKSyab ⁻	27.972*	24.949	20.186	17.887			
REKStüm ⁺	≠> XUTEK ⁺	5.040	26.968	17.902	15.224	REKStüm ⁺	←	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKStüm ⁺	30.978*	23.371	17.608	14.915			
REKStüm ⁺	≠> XUTEK ⁻	32.077*	23.414	17.500	15.296	REKStüm ⁺	↔	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKStüm ⁺	32.475*	24.771	18.503	15.503			
REKStüm ⁻	≠> XUTEK ⁺	5.136	24.683	17.484	14.834	REKStüm ⁻	≠	XUTEK ⁺
XUTEK ⁺	≠> REKStüm ⁻	5.444	24.227	17.414	14.954			
REKStüm ⁻	≠> XUTEK ⁻	5.084	20.715	17.083	14.966	REKStüm ⁻	←	XUTEK ⁻
XUTEK ⁻	≠> REKStüm ⁻	30.511*	22.010	17.311	15.083			

Not: ≠> notasyonu, nedenselliğin bulunmadığı H0 hipotezini temsil etmektedir. "+" ve "-" notasyonları ise ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarını göstermektedir. ***, **, * değerleri sırayla %10, %5, %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir. Bootstrap sayısı ise 1000'dir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablo 7'de Teknoloji sektör pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi verilmiştir. Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında ve Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklar ile yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile yabancı yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan pozitif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara doğru ve Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklardan tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Teknoloji pay senedi endeksinde yaşanan negatif şoklar ile tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.

4. Sonuç

Söz konusu çalışmada, yatırımcıların risk iştahını yansıtan Risk Eğilim Endeksi ile sektör pay senedi endeksleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Risk iştahının ölçüsü olarak MKK ve Özyeğin Üniversitesinin farklı yatırımcı grupları için yayımlanan yerli, yabancı ve tüm yatırımcılar risk eğilim endeksleri ve sektör pay senedi endeksleri olarak Mali, Hizmet, Sınai ve Teknoloji sektör endeksleri çalışmaya dahil edilmiştir. 02.04.2010-27.12.2024 tarihleri arasındaki haftalık verilerle yapılan çalışmada, değişkenler arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi Hatemi-J nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir.

Mali pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki asimetrik nedensellik sonuçları; (1) yerli yatırımcı risk eğilimi ile mali pay senedi endeksi arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir, (2) Mali pay senedi endeksindeki pozitif şokların yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara ve negatif şokların da negatif şoklara neden olması, yabancı ve tüm yatırımcıların genel olarak piyasa hareketlerinden aynı yönde doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bulgular Nur (2022) çalışmasının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bu sonuçlar hem Mali pay senedi endeksindeki olumlu hareketlerin, yabancı ve tüm yatırımcıların risk iştahını artırabildiğini gösterirken hem de Mali pay senedi piyasasındaki olumsuz gelişmelerin, yabancı ve tüm yatırımcıların risk algısını azalttığını göstermektedir, (3) Mali pay senedi endeksindeki negatif bir şokun, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif bir şoka neden olması ve tersi durumunun da geçerli olması dikkat çekicidir. Bu sonuç, Koçyiğit ve Yaman (2023) çalışmasının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bu durum, yatırımcıların olumsuz piyasa koşullarını fırsata çevirme eğiliminde olabileceklerini gösterebilir.

Hizmet pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki asimetrik nedensellik sonuçları; (1) Hizmet pay senedi endeksindeki pozitif şokların yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara ve negatif şokların da negatif şoklara neden olması, yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların genel olarak piyasa hareketlerinden aynı yönde doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Koçyiğit ve Yaman (2023) çalışmasının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Sonuçlar hem Hizmet pay senedi endeksindeki olumlu hareketlerin, yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların risk iştahını artırabildiğini gösterirken hem de Hizmet pay senedi piyasasındaki olumsuz gelişmelerin, yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların risk algısını azalttığını göstermektedir, (2) Hizmet pay senedi endeksindeki negatif şoklar ile yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar karşılıklı nedensellik ilişkisi içerisindedir. Bu durum hizmet sektöründeki olumsuz gelişmelerin, bazı yatırımcılar için fırsat olarak görüldüğünü ya da yatırımcıların artan risk alma iştahının piyasa oynaklığına yol açabileceğini ifade etmektedir.

Sınai pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki asimetrik nedensellik sonuçları; (1) Sınai pay senedi endeksindeki pozitif şokların yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara ve negatif şokların da negatif şoklara neden olması, yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların genel olarak piyasa hareketlerinden aynı yönde doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar hem yatırımcıların sınai sektördeki olumlu piyasa hareketlerine risk alma iştahını artırarak tepki verdiğini göstermekte hem de sınai sektöründeki olumsuz gelişmelerin, yatırımcıların riskten kaçınma eğilimini sergilediğini ortaya koymaktadır, (2) Sınai pay senedi endeksindeki negatif şoklar ile yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Bulgular Koçyiğit ve Yaman (2023) çalışmasının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bu sonuç bazı durumlarda yatırımcıların piyasa düşüşlerini fırsat olarak görerek risk alma eğilimini artırdığını veya artan risk iştahlarının piyasa üzerinde dalgalanmalara neden olabileceğini göstermektedir, (3) Yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilimindeki negatif şoklar ile sınai pay senedi endeksindeki pozitif şoklar arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir.

Teknoloji pay senedi endeksi ile risk eğilim endeksleri arasındaki asimetrik nedensellik sonuçları; (1) Teknoloji pay senedi endeksindeki pozitif şokların yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklara ve negatif şokların da negatif şoklara neden olması, yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların genel olarak piyasa hareketlerinden aynı yönde doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar hem yatırımcıların teknoloji sektöründeki olumlu gelişmelerden cesaret alarak risk alma eğilimlerini artırdığını göstermekte hem de teknoloji sektöründeki olumsuz gelişmelerin yatırımcılar üzerinde riskten kaçınma eğilimi yarattığını ortaya koymaktadır, (2) Teknoloji pay senedi endeksindeki negatif şoklar ile yerli, yabancı ve tüm yatırımcı risk eğilim endeksindeki pozitif şoklar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu sonuç, yatırımcıların bazı durumlarda olumsuz piyasa koşullarını fırsat olarak değerlendirdiğini veya artan risk iştahlarının piyasadaki oynaklıkları etkileyebileceğini ifade edebilir, (3) Teknoloji pay senedi endeksindeki pozitif şoklar ile yerli yatırımcı risk eğilim endeksindeki negatif şoklar arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi, bazı durumlarda olumlu piyasa hareketlerinin yerli yatırımcılar için aşırı risk alma eğilimine dönüşebileceğini ve bunun piyasada dalgalanma yaratabileceğini ortaya koymaktadır.

Mali, Hizmet, Sınai ve Teknoloji pay senedi getirilerindeki negatif şoklardan risk eğilim endeksine doğru nedensellik ilişkisi olduğu bulgusu Kyrtsov, Kugiumtzis ve Papana (2019)'nın sonuçları ile, risk eğilim endeksindeki pozitif şoklardan pay senedi getirilerindeki negatif şoklara doğru nedensellik ilişkisi olduğu bulgusu Chen ve Sun (2022) ve Topaloğlu ve Kurt Cihangir (2022)'nin sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Pay senedi endeksinden risk iştahı endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi, farklı endeks olarak değerlendiren Balat (2020), Köycü (2022), Avcı ve Çınar (2024), Sağlam (2024), Sözen, Şeyranlıoğlu ve İspiroğlu (2024) ve Can Ergün ve Can Öziç (2024) çalışmalarının sonuçları ile örtüşmektedir. Risk iştahı endeksinden pay senedi endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulgusu, Gül, Yıldırım ve Hattapoğlu (2024)'nin sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Genel olarak sonuçları değerlendirdiğimizde, Mali, Hizmet, Sınai ve Teknoloji sektörlerinde yaşanan pozitif şoklar çoğu zaman yatırımcıların risk alma iştahını artırırken, sektörlerde yaşanan negatif şoklar yatırımcıların daha karmaşık tepkiler vermesine yol açabilmektedir. Yatırımcılar olumsuz piyasa koşullarına karşı etkin risk yönetimi stratejileri geliştirmelidirler. Ayrıca yatırımcıların sektörlerdeki negatif şokları fırsat olarak görme eğilimi, bu sektörlerdeki oynaklığını artırabilir. Sektörlerdeki oynaklığını azaltmak için piyasa düzenlemeleri güçlendirilmelidir. Bu çalışma, sektörlerde yaşanan şokların yatırımcı davranışlarını nasıl etkilediğini anlamak ve yatırımcı gruplarının farklı risk algılarını net bir şekilde ortaya koymak açısından önemlidir. Bu sonuçlar, sektörlerle yönelik yatırım stratejileri geliştirmek isteyen piyasa katılımcıları ve politika yapıcılar için önemli bilgiler sunmaktadır.

Sektör pay senedi endeksleri ile çeşitli yatırımcı gruplarının risk eğilimleri arasındaki asimetrik ilişkileri analiz eden bu çalışmanın, kullanılan yöntem ve elde edilen bulgular çerçevesinde, farklı endeksler ve zaman dilimlerini içerecek şekilde yapılacak gelecekteki araştırmalara rehberlik edebileceği ve bu yönüyle literatüre önemli bir katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Gelecek çalışmalarda, yatırımcı risk eğilimleri ile pay senedi piyasası arasındaki ilişkiyi daha kapsamlı incelemek adına birkaç öneri sunulabilir. İlk olarak, farklı dönemlerdeki piyasa koşulları dikkate alınarak kısa ve uzun vadeli etkiler ayrı ayrı değerlendirilebilir. Ayrıca, yatırımcıların risk alma eğilimlerini ölçmek için farklı göstergeler (Globak risk endeksi, Güven endeksi gibi.) birlikte kullanılarak piyasalar arasındaki ilişki daha ayrıntılı değerlendirilebilir. Son olarak farklı ekonometrik yöntemler kullanılarak sonuçlar karşılaştırılabilir.

Kaynakça

- Adhikari, B. K. ve Hilliard, J. E. (2014). The VIX, VXO and realised volatility: A test of lagged and contemporaneous relationships. *International Journal Financial Markets and Derivatives*, 3(3), 222-240.
- Ahmed, S. U., Ahmed, S. P., Abdullah, M. ve Karmaker, U. (2022). Do socio-political factors affect investment performance?. *Cogent Economics & Finance*, 10(1). 2113496. doi:10.1080/23322039.2022.2113496
- Akdağ, S. ve İskenderoğlu, Ö. (2019). Risk iştahı endeksinin markov rejim modeli ile incelenmesi: Türkiye örneği. *Ege Akademik Bakış*, 19(2), 265-275. doi: 10.21121/eab.556341
- Akdağ, S. ve Yıldırım, H. (2022). COVID-19 pandemisi ile yatırımcı risk iştahı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Stratejik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 611-621. doi: 10.30692/sisad.1184953
- Almansour, B. Y., Elkrghli, S. ve Almansour, A. Y. (2023). Behavioral finance factors and investment decisions: A mediating role of risk perception. *Cogent Economics & Finance*, 11(2). 23322039. doi: 10.1080/23322039.2023.2239032
- Altuntaş, D. ve Ersoy, E. (2021). Yatırımcı duyarlılığının BİST pay piyasasına etkisi. *Sosyoekonomi*, 29(50), 387-412.
- Avcı, P. ve Çınar, U. (2024). Yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk iştahlarındaki değişimlerin BİST endekslerine etkisi: Fourier testlerinden kanıtlar. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26(46), 567-584.
- Balat, A. (2020). Türkiye'nin hisse senedi piyasası ile yerli ve yabancı yatırımcı risk iştah endeksi ilişkisi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 162-171.
- Bauer, M. D., Bernanke, B. S. ve Milstein, E. (2023). Risk appetite and the risk-taking channel of monetary policy. *Journal of Economic Perspectives*, 37(1), 77-100. doi:10.1257/jep.37.1.77
- Bekaert, G. ve Hoerova, M. (2016). What do asset prices have to say about risk appetite and uncertainty? *Journal of Banking & Finance*, 67, 103-118. doi: 10.1016/j.jbankfin.2015.06.015
- Brown, G. W. ve Cliff, M. T. (2004). Investor sentiment and the near-term stock market. *Journal of empirical finance*, 11(1), 1-27.
- Can Ergün, Z. ve Can Öziç, H. (2024). Yatırımcıların risk eğilimlerinin BİST KOBİ sanayi endeksiyle ilişkisinin incelenmesi. Y. Aslan (Ed). *Güncel gelişmeler perspektifinde muhasebe, finans ve denetim çalışmaları 3 içinde* (ss. 209-230). Yayın Yeri: Efe Akademi Yayınları.
- Ceylan, A. ve Korkmaz, T. (2006). *Sermaye piyasası ve menkul değer analizi*. Ekin Kitabevi. Bursa.
- Chen, B. ve Sun, Y. (2022). The impact of VIX on China's financial market: A new perspective based on high-dimensional and time-varying methods. *The North American Journal of Economics and Finance*, 63, 101831. doi: 10.1016/j.najef.2022.101831
- Chandra, A. ve Thenmozhi, M. (2015). On Asymmetric relationship of india volatility index (India VIX) with stock market return and risk management. *Decision*, 42(1), 33-55.

- Çelik, S., Dönmez, E. ve Acar, B. (2017). Risk iştahının belirleyicileri: Türkiye örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (C-IASOS Özel Sayısı), 153-162. doi: 10.12780/usaksosbil.372533
- Çifçi, G. ve Reis, Ş. G. (2020). Risk iştahı ile piyasa likiditesi arasındaki nedensellik ilişkisi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 389-403. doi: 10.30784/epfad.687595
- Demirez, D. ve Kandır, S. Y. (2020). Risk iştahının pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 92-102.
- Demirci, F. ve Sinoplu, Ç. (2023). Yatırımcıların risk iştahları ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişki: Borsa İstanbul’da bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 98, 155-170.
- Dickey, D. ve Fuller, W.A. (1979). Distributions of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *The American Statistical Association*, 74, 423-431.
- Dupuy, P. (2009). Pure indicator of risk appetite. *Australian Economic Papers*, 48(1), 18-33. doi: 10.1111/j.1467-8454.2009.00361.x
- Fang, H., Chung, C.P., Lu, Y.C., Lee, Y.H., ve Wang, W.H. (2021). The impacts of investors’ sentiments on stock returns using fintech approaches. *International Review of Financial Analysis*, 77, 1-11.
- Ferreira, T. S. V., Machado, M. A. V. ve Silva, P. Z. P. (2021). Asymmetric impact of investor sentiment on Brazilian stock market volatility. *Revista de Administração Mackenzie*, 22(4), 1–28. doi:10.1590/1678-6971/eRAMF210208
- Fettahoğlu, S. (2019). Kredi temerrüt swap primi ile yatırımcı sınıflarına göre risk iştahı arasındaki ilişki: Türkiye analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 84, 265-278. doi: 10.25095/mufad.625880.
- Gai, P. ve Vasue, N. (2005). Measuring investors’ risk appetite, *International Journal of Central Banking*, 2(1), 167-188.
- Gemici, E. Gök, R. ve Bouri, E. (2023). Predictability of risk appetite in Turkey: local versus global factors. *Emerging Markets Review*, 55, 101018.
- Giot, P. (2005). Relationships between implied volatility indices and stock index returns. *Journal of Portfolio Management*, 31(3), 92-100.
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics* (4th ed.). New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Gül, S., Yıldırım, S. ve Hattapoğlu, M. (2024). Yatırımcı duyarlılığı ve BİST100 endeksi arasındaki ilişki: Toda Yamamoto nedensellik uygulaması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(4), 1589-1616.
- Gonzalez-Hermosillo, B. (2008). *Investors’ risk appetite and global financial market conditions*. (IMF Working Paper No. WP/08/85). Erişim adresi: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2008/wp0885.pdf>.
- Granger, C. W. J. (1988). Some recent developments in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1-2), 199-211. doi: 10.1016/0304-4076(88)90045-0.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43, 447-456. doi: 10.1007/s00181-011-0484-x
- Hsu, C. C., Lin, H. Y. ve Wu, J. Y. (2011). Consumer confidence and stock markets: The panel causality evidence. *International Journal of Economics and Finance*, 3(6), 91-98.

- Huang, T. C. ve Wang, K. Y. (2017). Investors' fear and herding behavior: Evidence from the Taiwan Stock Market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(10), 2259–2278. doi: 10.1080/1540496X.2016.1258357
- İskenderoğlu, Ö. ve Akdağ, S. (2019). Risk iştahı ile petrol fiyatları, döviz kuru, altın fiyatları ve faiz oranları arasında nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(1), 1-14.
- Jarque, C.M. ve Bera, A.K. (1987). A test for normality of observations and regression residuals. *International Statistical Review*, 55, 163-172. doi: 10.2307/1403192
- Kalafatçılar, K. ve Keles, G. (2011). *Risk iştahı endeksleri ve ifade ettikleri*. (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Ekonomi Notları, Sayı: 12 /25). Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b4c1007e-b42d-4415-bad6-beb47e6579b0/EN1112eng.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-b4c1007e-b42d-4415-bad6-beb47e6579b0-m3fw4-n>
- Kamışlı, S. (2024). Risk eğilim endeksi ile risk göstergeleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 20 (ICMEB'24 Özel Sayı), 362-373. doi: 10.17130/ijmeh.1498395
- Kaya, A. (2021). Menkul kıymet yatırımcıların risk alma eğilimleri. *BDDK Bankacılık Ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 15(2), 261-287. doi: 10.46520/bddkdergisi.987443
- Kaya, E. (2021). Seçilmiş makroekonomik değişkenler ile havayolu hisse senetleri arasındaki ilişki: Hatemi-J asimetrik nedensellik testi. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetimi Bilimleri Dergisi*, 2(1). 61-78.
- Kaya, A., Gülhan, U. ve Güngör, B. (2024). Testing the relationship between investor risk appetite and country risk: The case of Turkey. *Panoeconomicus*, 1-28. doi: 10.2298/PAN220824008K
- Koçyiğit, A. ve Yaman, S. (2023). Davranışsal finans çerçevesinde yatırımcı risk iştahı ve pay piyasası ilişkisi: Borsa İstanbul'da sektörel bir araştırma. C. Karaca ve M. F. Buğan (Ed). *Finansal Piyasaların Evrimi-II* içinde (ss. 229-257). Yayın Yeri: Özgür yayınevi.
- Korkmaz, T. (2013). Portföy Yönetimi. M. Başar (Ed). *Portföy Yönetimi* içinde (ss. 3-34). Anadolu Üniversitesi.
- Köycü, E. (2022). Risk iştah endeksi ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki: Covid-19 öncesi ve sonrası döneme yönelik bir araştırma. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 1-11. doi: 10.29106/fesa.997958
- Kyrtsou, C., Kugiumtzis, D. ve Papana, A. (2019). Further insights on the relationship between SP500, VIX and volume: a new asymmetric causality test. *The European Journal of Finance*, 25(15), 1402–1419. doi: 10.1080/1351847X.2019.1599406
- Liu, Q., Wang, S. ve Sui, C. (2023). Risk appetite and option prices: Evidence from the chinese SSE50 options market. *International Review of Financial Analysis*, 86, 102541. doi: 10.1016/j.irfa.2023.102541
- Merkezi Kayıt Kuruluşu (MKK) (2015). *2015 Yılı faaliyet raporu*. Erişim adresi: <https://www.mkk.com.tr/sites/default/files/2021-12/MKK-2015.pdf>
- MKK (2024). Risk Eğilim Endeksi [Data set]. <https://www.vap.org.tr/reks>

- Nur, T. (2022). Yatırımcı risk iştahının pay piyasasına etkisi: BİST mali endeksi üzerine bir araştırma. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1103-1125.
- Nwosu, N. T. ve Ilori, O. (2024). Behavioral finance and financial inclusion: A conceptual review and framework development. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 22(03), 204–212. doi: 0.30574/wjarr.2024.22.3.1726.
- Ozair, M. (2014). What does the VIX actually measure? An analysis of the causation of SPX and VIX. *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 3(2), 83–132.
- Öner, S. (2022). The effects of global risk indicators on the MSCI emerging markets index. *Financial Internet Quarterly*, 18(3), 1-10. doi: 10.2478/fiqf-2022-0015.
- Önk, H. ve Saygın, O. (2022). Bitcoin, risk iştahı, BİST100 endeksi ilişkisi: Türkiye örneği. *International Journal of Disciplines in Economics & Administrative Sciences Studies*, 8(42), 419-427.
- Öztürk, B. (2021). *Risk iştahı endeksi kullanılarak yatırımcı duyarlılığının pay piyasası getirisine etkisinin araştırılması*. [Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Perron, P. (1990). Testing for a unit root in a time series with a changing mean. *Journal of Business and Economic Statistics*, 8, 153-162.
- Qadan, M. (2019). Risk appetite and the prices of precious metals. *Resources Policy*, 62, 136-153. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.03.007>
- Qadan, M. ve Jacob, M. (2022). The value premium and investors' appetite for risk. *International Review of Economics & Finance*, 82, 194-219. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2022.06.014>
- Sağlam, K. (2024). BİST100 endeksi ve dolar kurunun yatırımcı risk iştahı endeksi üzerindeki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. *Finans Ekonomi Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 1-11. <https://doi.org/10.29106/fesa.1329108>
- Saraç, T.B., İskenderoğlu, Ö. ve Akdağ, S. (2016). Yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk iştahlarının incelenmesi: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi*, 24(30), 29-44.
- Sarı S. S. ve Başakın, E. E. (2021). Borsa İstanbul banka endeksi'nin veri tabanlı modeller ile analiz edilmesi. *Verimlilik Dergisi*, 3, 147-163. doi: 10.51551/verimlilik.691193
- Sarwar, G., ve Khan, W. (2017). The effect of us stock market uncertainty on emerging market returns. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(8), 1796–1811. doi: 10.1080/1540496X.2016.1180592
- Sims, C. A. (1972). Money, income, and causality. *American Economic Review*, 62(4), 540-552.
- Smales, L. A. (2022). Spreading the fear: The central role of CBOE VIX in global stock market uncertainty. *Global Finance Journal*, 51, 100679. doi: 10.1016/j.gfj.2021.100679
- Sözen, Ç., Şeyranlıoğlu, O. ve İspiroğlu, F. (2024). Causality analysis between BİST-100, investor risk appetite, exchange rate, inflation and interest rate in Türkiye economy. *International Journal of Economics, Business and Politics*, 8(1), 24-37.
- TCMB. (2024). BİST endeksi [Data set]. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250. doi: 10.1016/0304-4076(94)01616-8

- Topaloğlu, E. E. ve Kurt Cihangir, Ç. (2022). Risk iştahının pay piyasa getirisi ve volatilitesine etkisi: FIEGARCH, NARDL ve Hatemi-J modelleri ile Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 973-1004. doi: 10.26745/ahbvuibfd.1173362
- Zada, M. A. T. Ve Şimşek, K. (2022). Bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen faktörlerin davranışsal finans kapsamında incelenmesi. *Mali Çözüm Dergisi*, 32, 113-146.
- Yıkılmaz, A. (2022). BİST 30 vadeli işlem getirisi ve yatırımcı risk iştahı: Granger nedensellik analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 301-315. doi: 10.54831/vanyyuiibfd.1202270
- Yılmaz, T. ve Yıldız, B. (2022). Yatırımcıların risk iştahı endeksi ile korku endeksleri arasındaki ilişki: Türkiye’de ARDL ile ampirik bir uygulama. *Ekonomi Politika Ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 646-676. doi: 10.30784/epfad.1121939

Araştırma Makalesi / Research Article

KAMUOYUNDA BATI DÜNYASINA, ULUSLARARASI ÖRGÜTLERE, ULUS-DEVLETE VE BELEDİYELERE YÖNELİK DEMOKRASİ ALGISI*

Feyzullah ÜNAL¹
Mustafa DEMİRCİ^{2**}

Öz

Demokrasi kavramı Antik Yunan'dan günümüze sürekli tartışılmaktadır. Bu tartışmalar demokrasinin normatif ve prosedürel birçok türünü ortaya çıkarmıştır. Demokrasi modern toplumlarda barışın sürdürülmesi, temel hak ve hürriyetlerin korunabilmesinin şartı olarak nitelendirilmektedir. I. ve II. Dünya Savaşı'nın ardından dünyada barışın tesisi, muhtemel çatışmaların önlenmesi, demokratik yönetimlerin korunması gibi çabalar yaygınlaşmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Birliği (AB) bu tür çabaların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte hem AB'nin hem BM'nin bölgesel ve küresel ölçekte yaşanan sorunlar karşısındaki tutum ve çabaları barışa ve güvenliğe katkı sunmasının yanı sıra demokratik tutum bakımından da eleştirilere maruz kalmaktadır. Yine merkezileşme ve yerelleşme tartışmaları hem yönetsel hem demokratik standartlar bakımından tartışma konusu olmuştur. Bu çalışmanın amacı da kamuoyunun demokrasiye yönelik düşüncesi ekseninde Batılı ülkelere, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısını ortaya koymaktır. Çalışma, tarama modelinde tasarlanmıştır. Araştırmanın katılımcıları 527 kişiden oluşmaktadır. Araştırmacılar tarafından 'Kamuoyunda Batı Dünyasına, Uluslararası Örgütlere, Ulus-devlete ve Belediyelere Yönelik Demokrasi Algısı Anketi' adlı anket hazırlanarak veriler toplanmıştır. Araştırmanın sonuçlarına bakıldığında kamuoyunda çoğunluğun düşüncesine göre uluslararası ilişkilerin demokratik esaslara dayanmadığı ve ulus-devletin demokrasi, temel hak ve hürriyetlerin korunması bakımında en tercih edilir birim olarak görüldüğü ortaya çıkmıştır. Ayrıca araştırmanın bulguları ışığında belediyelere yönelik farkındalık oluşturulması, BM'nin kurumsal yapısının demokratikleştirilmesi öneri olarak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, AB ve BM, Ulus-devlet, Belediyeler, Demokrasi algısı

PUBLIC PERCEPTION OF DEMOCRACY TOWARDS THE WESTERN WORLD, INTERNATIONAL ORGANIZATIONS, NATION-STATE AND MUNICIPALITIES

Abstract

The concept of democracy has been constantly debated since Ancient Greece. These debates have led to the emergence of many normative and procedural types of democracy. Democracy is characterised as a condition for maintaining peace and protecting fundamental rights and freedoms in modern societies. After World War I and World War II, efforts such as establishing peace, preventing possible conflicts and protecting democratic governments have become widespread in the world. The United Nations (UN) and the European Union (EU) emerged as a product of such efforts. However, the attitudes and efforts of both the EU and the UN in the face of regional and global problems have been subjected to criticism not only in terms of their contribution to peace and security but also in terms of democratic attitudes. Again, centralisation and decentralisation debates have been the subject of discussion in terms of both administrative and democratic standards. The aim of this study is to reveal the perception of democracy towards Western countries, international organisations, the nation-state and municipalities in the axis of public opinion towards democracy. The study was designed in the survey model. The participants of the study consisted of 527 people. The researchers prepared a questionnaire titled 'Survey on Public Perception of Democracy towards the Western World, International Organisations, Nation-State and Municipalities' and collected data. When the results of the survey were analysed, it was revealed that according to the opinion of the majority of the public, international relations are not based on democratic principles and the nation-state is seen as the most preferable unit in terms of democracy and protection of fundamental rights and freedoms. In the light of the findings of the survey, it is recommended to raise awareness among municipalities and democratise the institutional structure of the UN.

Keywords: Democracy, EU and UN, Nation-state, Municipalities, Perception of democracy

* Artvin Çoruh Üniversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (15.12.2023 tarihli) araştırmanın etik açıdan uygun olduğuna dair izin alınmıştır (Karar Sayısı: E-18457941-050.99-117115).

¹ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-6109-6582

² Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Yusufeli Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ORCID: 0000-0002-7341-3696

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): mustafademirci@artvin.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): **Kabul Tarihi (Accepted):** 17.07.2025

Giriş

Demokrasi kavramı eski çağlardan günümüze sürekli tartışıla gelmiş bir kavramdır. “Halkın” “yönetimi” anlamında kavramın ilk kullanıldığı Antik Çağ’dan günümüze bir yönetim biçimi olarak değişime uğramıştır. Kavramın içeriğine hem normatif hem prosedürel ölçütte yeni anlamlar ve yorumlar eklenmiştir. Hatta demokrasi kavramının yerine Robert Dahl’ın (2000) “poliarşi” ve Henry Sumner Maine’in (1885) “halk hükümeti” gibi alternatif kavramlar önerdiği de görülmektedir. Bunda Antik Yunan’da polis diye isimlendirilen şehir devletlerinden günümüz ulus-devletlerine toplumların değişime uğramasının payı vardır. Bugün demokrasi ulus-devlete özgü bir kavram olarak nitelendirilme eğilimindedir. Westphalia Sözleşmesi sonrası dönemde devletlerin egemenliği ve eşitliği ilkesi ortaya çıkmış ve her devletin öz yönetimi (kendi kaderine belirleme hakkı) anlayışı esas alınmıştır. Uluslararası örgütlerin gücü ve politika biçimleri ve küreselleşme süreci devletlerin bu niteliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Ayrıca devletler, AB ve BM gibi örgütler aracılığı ile ortak politikalar geliştirmekte ve bu politikalar karşısında kendi egemenliklerinden tavizler verebilmektedir. Ancak bu tür uluslararası örgütlerin karar verme süreçleri ve temsil sistemleri ulus-devletten beklenen demokratik standartlar ve esaslara göre belirlenmemektedir. Bu anlamda bireyin demokratik talepleri ile temel hak ve hürriyetini koruyabileceği ya da savunabileceği birimler olarak ulus-devletler önemini sürdürmektedir. Diğer yandan yerel yönetimler ve yerel yönetimler içerisinde özellikle belediyelerin ulus-devlete oranla demokrasinin ve katılımın daha elverişli birimler olduğu literatürde sıklıkla ileri sürülmektedir. Ancak kamuoyunun demokrasi, temel hak ve hürriyetler ekseninde ulus-devlete, belediyelere ne tür anlam yükledikleri, demokratik taleplerinin ve temel hak ve hürriyetlerinin en elverişli olarak karşılanabileceği birimler olarak neleri gördükleri, AB ve BM gibi örgütlerin bu bağlamda bir tercih oluşturup oluşturmadığı gibi sorulara literatürde yeterince yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca demokrasileri ile anılan Batılı ülkelere karşı bakış açılarının nasıl olduğu, devletlerarasındaki ilişkilerde devletlerin politikalarında itici gücün ne olduğuna dair düşünceleri kamuoyunun düşünceleri ekseninde yeterince ele alınmamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı kamuoyunda batı dünyasına, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısını (düşüncesini) kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada, demokrasi kavramı, Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütlerin yapısı ile ulus-devlet ve belediye olgusu üzerine kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Ardından, anket yöntemiyle kamuoyunun söz konusu kavram ve olgulara ilişkin görüşleri derlenmiş; bu veriler literatür bulgularıyla karşılaştırmalı biçimde analiz edilerek kavramlar arası ilişkiler ortaya konmuştur.

1. Demokrasi Kavramı

Demokrasi kavramı Yunanca halk, halk kitlesi ya da yurttaş anlamlarına gelen ‘demos’ kavramı ile egemen olmak ya da iktidar kullanmak anlamına gelen ‘kratein’ kavramlarının birleşiminde oluşmaktadır. Uzun yıllar kavramının halk egemenliği, çoğunluğun egemenliği, halk meclisinin egemenliği gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir (Schmidt, 2002, s. 13).

Halk (demos) kavramının içeriği ve kapsamı da tartışmalıdır. Demos kimi durumda yoksullar ya da çoğunluk anlamında (Heywood, 2015, s. 170) kullanılırken kimi durumda kalabalık, çokluk ve herkesi içine alan yurttaşlar topluluğu anlamında kullanılmıştır (Sartori, 2009, s. 16). Demos, bazı durumlarda dışlayıcı bir içeriğe sahiptir. Örneğin demos, köleler ve kadınları yurttaşlık sınıfının dışında bırakmıştır (Sevinç, 2021, s. 213). Demos, halkın yönetimi ya da iktidarı anlamında kullanıldığında kendini yöneten ve kendini yönettiği için kendi denetimini gerektirmeyen bir organik bütün anlamına da gelebilmektedir (Sarıbay, 2012, s. 12). Yine de demos belirli bir poliste (kentte) yaşayan vatandaşları ifade etmekteydi. Kavram vatandaşların kendi kendilerini

yönettikleri bir şehir devletini vurgulamaktadır. Polis, genellikle küçük, özerk ve kendi kendine yeten bir devleti ifade etmesi bakımından modern devletten oldukça farklıydı (Arblaster, 1999, s. 27, 29). Yakın çağlarda ise temsili demokrasilerin ortaya çıkışıyla halkın temsilcilerinin yönetimi anlamında ya da Abraham Lincoln'un deyişi ile "halkın halk tarafından halk için yönetimi" (Lijphart, 2014, s. 15) anlamında kullanılmaya başlandı.

Günümüz dünyasında toplumların giderek genişlemesi, yönetimde tüm yurttaşların katılımının mümkün olmaması doğrudan demokrasileri uygulanamaz kılmıştır. Bu nedenle modern devletler için en uygun demokrasi modeli temsili demokrasiler olarak görülmektedir (Yayla, 2015, s. 147). Bu durum demokrasi kavramının zaman içerisinde türlerinin ve demokrasiye ilişkin farklı yaklaşımların ortaya çıkmasının nedenlerinden gösterilebilir. Weber (1971, s. 197-215, 245-291) Rusya ile Almanya'daki demokrasilerin işleyişini anlatırken farklı demokratik sistemlerinin işleyişine ve sorunlarına işaret ediyordu. Günümüzde demokrasi yalnızca ulus-devlet bünyesinde mümkün görülmüştür. Çünkü, kendi kendini yöneten halkın 'kendisi', medenî haklarını kullanabilen bir makro-özne olarak; halk ulusu da bu soyut makamı işgal edebilecek bir büyüklük olarak kabul edilmektedir. Bu, doğal bir altyapı olarak devlet örgütünün altında yer alır (Habermas, 2012, s. 43). Hatta kavram halkın iradesi kavramı ile 'ortak iyilik' kavramı birlikte kullanılmıştır (Schumpeter, 1994, s. 250).

Demokrasiler farklı metotlara göre tanımlanma eğilimindedir. Bunun temel nedeni farklı toplumlardan farklı demokrasi uygulamalarının olması ve demokrasinin bir ideal biçiminin aranmasıdır. Dahl (2001, s. 27) demokrasini hem bir ideali hem de bir gerçeği anlattığını ifade ederken buna işaret etmiştir. Demokrasi tasvir edici bir kavram olarak ya da yönlendirici bir kavram olarak; yine kurumsal prosedür olarak ya da normatif ideal bir kavram olarak (Beetham, 2006, s. 1-2) tanımlanabilir. Kavramın karışıklık içermesi Sumner Maine gibi düşünürleri daha farklı tanımlamalara itmiştir. Maine, anlamsal sorunlardan kaçmak için 'halk hükümeti' kavramını demokrasi kavramının yerine kullanmıştır (Pareto, 1984, s. 25). Ancak bu tanım da içerisinde muğlaklıklar barındırmaktadır. Kavramın muğlaklığı onu prosedürel ya da kurumsal bakımdan tanımlama çabalarını doğurmuştur. Örneğin Schumpeter (1994, s. 269) demokratik sistemi, bireylerin oyları için rekabetçi bir mücadele yoluyla karar verme gücünü elde ettiği siyasi kararlara varmak için kurumsal düzenleme olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda demokrasi siyasal kararların alınmasına ve siyasal kararları verecek olan temsilcilerin yarışla belirlenmesine ilişkin bir süreçtir (Schmidt, 2002, s. 131). Burada egemenin kaynağı *demos* gibi görülmekte ancak *demos*'un görevi rekabetin kazananını belirlemek gibi durmaktadır. Demokrasi egemenin kim olduğu ya da kimden geldiği ile de ilişkilendirilmektedir. Örneğin Weber (1992, s. 200) karizmatik liderin halk tarafından seçilmesi durumunda meşruiyetini egemen olunanların meşruiyetinden almış olacağını söylemişti. Bu tür tanımlamalar egemenin meşruiyetini açıklayabilse de demokrasinin meşruiyetini ya da dayanağını açıklamamaktadır.

Bugün ideal bir demokrasiden çok demokrasilerin taşıması gereken özelliklere odaklanıldığı görülmektedir. Bunun için öncelikle demokrasinin temel ilkesinin ne olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Örneğin Beetham (2006, s. 9-10) demokrasinin dayanağı olarak 'ortak kararlara eşit katılım' bağlamında 'halk denetimi' ve 'siyasal eşitlik' ilkeleriyle açıklamaktadır. Demokrasinin bu iki ilkesi de 'eşit insan onuru' düşüncesi ile insanın 'kendi kaderini belirleme kapasitesine' (otonomisine) duyulan inanca dayanmaktadır. Dahl ise demokrasiyi çeşitli yararları ile tercih edilmesi gereken bir yönetim olarak göstermeye çalışmaktadır. Ona göre demokrasiler diktatörlüklerin ortaya çıkmasını engeller, vatandaşlarına daha fazla temel hak ve kişisel özgürlük kazandırır, kişisel çıkarlarını korumalarına yardımcı olur, kendi kaderini yaşama imkânı verir, hükümetlere ahlaki sorumluluklarını gerçekleştirme imkânı verir, insani gelişime daha fazla imkân sunar, insanlar arasında politik eşitlik yaratır, demokrasiler birbiriyle savaşmaz ve demokrasiler daha zengin yönetimler sağlar (Dahl, 1998, s. 60-61).

Demokrasinin dayanağı, meşruiyeti ve gerekliliği üzerine yapılan tartışmalar beraberinde yeni soruları da gündeme getirmektedir. Hangi yönetimleri demokratik kabul edeceğiz? Bir demokrasinin taşıması gereken standartlar nedir? Ne zaman demokrasiler krize girer? Bu sorular üzerine birçok düşünür farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Bu sorulara üretilen cevaplardan birisi de müzakereci demokrasi anlayışıdır. Müzakereci demokrasi yönetimin eşit vatandaşlar arasında kamusal tartışma ve muhakeme yoluyla ilerlediği demokratik bir birlikteliğe dayanır. Böyle bir düzendeki vatandaşlar, kolektif seçim sorunlarının kamusal akıl yürütme yoluyla çözülmesine yönelik bir taahhüdü paylaşır ve temel kurumlarını, bu kurumları meşru kıldıkları ölçüde meşru görürler (Habermas, 1996, s. 305). Bu tür demokrasi siyasal kararların daha geniş kitleler tarafından alınmasına ilişkin bir süreci içerir. Özgür ve eşit vatandaşların öz yönetimine vurgu yaparak onların siyasal kararlar üzerindeki rolüne ve yerine işaret etmektedir. Alınan siyasal kararların meşruluğunu sağlayan müzakere süreci ise kişisel çıkarların, kişisel mücadelelerin ve hırsların yarıştığı bir alanı yansıtır (Kanatlı, 2014, s. 120). Büyük eseri Leviathan'da Hobbes, insanoğlunu son derece çıkarıcı, her zaman 'daha yoğun bir haz' ve Machiavelli'nin savunduğu gibi amaçlarını güvence altına alacak güçlü bir konum peşinde koşan varlıklar olarak tasvir etmiştir. Çıkar çatışmaları ve güç mücadelesi insanoğlunun durumunu tanımlar (Held, 1987, s. 44). Ancak demokrasinin insan tabiatına indirgenmesi yeni yaklaşımları doğurmuştur. Mouffe, topluluğun üyeleri arasında güçlü özdeşleşmelerin varlığına, ortak kimlik duygusuna, biz ve ötekiler ayrımının varlığına ve bu durumun karışıklık içerdiğine (içerebileceğine) ve 'biz' olarak kendini tanımlayan grupların sevgiyle birbirine bağlanabildiğine değinmektedir (Mouffe, 2011, s. 26). Mouffe'a (2011, s. 28) göre kolektif duygular ve grup kimliği insanın varoluş biçiminin kurucu unsurudur. Bu nedenle siyaset alanında bu özdeşleşmeler merkezi bir rol oynar ve sağladıkları duygusal bağın demokratik teorisyenler tarafından dikkate alınması gerekir. O, demokrasinin grupları, grup aidiyetlerini ihmal ettiğini iddia etmektedir. Ayrıca öznenin oluşumunda ve gelişiminde toplumun rolü vardır. Grup kimliğinin dışlanması siyasetin daraltılması sonucunu doğurur (Kanatlı, 2014, s. 119). Ayrıca siyaset çatışmaya ilişkindir. Çatışmanın yok sayılması demek politik olanın ortadan kaldırılması demektir. Siyaset çatışma ve çeşitlilik bağlamında birlik yaratmayı amaçlamalıdır (Mouffe, 2000, s. 101). Birçok liberal teorisyen, siyasetin antagonistik (karşıt, muhalif) boyutunu ve siyasi kimliklerin inşasında duygulanımların rolünü kabul etmeyi reddetmektedir. Çünkü bunun demokrasinin amacı olarak gördükleri uzlaşmanın gerçekleşmesini tehlikeye atacağına inanmaktadır. Farkında olmadıkları şey ise, politika ve politik olanın demokrasiyi tehlikeye atması bir yana, agonistik (mücadeleci, yarışçı) çatışmanın demokrasinin varoluş koşulu olduğudur. Modern demokrasinin özgüllüğü, çatışmanın tanınması ve meşrulaştırılmasında ve otoriter bir düzen dayatılarak bastırılmasının reddedilmesinde yatar (Mouffe, 2011, s. 30). Beetham ise liberal demokrasilerin ulus-düzeyinde taşıması gereken unsurları beş kriter altında toplamıştır. İlki kişi güvenliği ve özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü ve benzeri bireysel hakların yasal veya anayasal koruma altına alınması ve güvenceye kavuşturulmasıdır. İkincisi Yasama, yürütme ve yargı kolları arasında kuvvetler ayrılığı esasının hâkim olmasıdır. Üçüncüsü üyeleri ülke genelinde yapılan serbest seçimlerle belirlenen; yasama, vergilendirme ve hükümeti denetleme yetkisine sahip bir temsili meclisin bulunmasıdır. Dördüncüsü sınırlı devlet ilkesinin benimsenmesi ve kamusal alan ile özel alanın ayrılmasıdır. Son olarak epistemolojik açıdan, toplum için neyin iyi olduğu konusunda, özel bir bilgiye veya vahye dayanan kesin bir doğru olmadığının kabul edilmesidir (Beetham, 2006, s. 51-52). Dahl ise demokrasinin sahip olması gereken unsurları; seçimle belirlenmiş memurlar, özgür, adil ve sık sık yapılan seçimler, ifade özgürlüğü, alternatif bilgilenme kaynakları, kurumsal özerklik, vatandaşların dahil edilmesi kriterleri ile sıralamıştır (Dahl, 1998, s. 85). Buna karşın Sartori (2016, s. 192-196), Madison (2001, s. 45) ve Jefferson (Jefferson, 1999, 150-231, 408-465) gibi düşünürler sağlıklı bir demokrasi için düzenli seçim, çoğunluğun yönetim hakkı, siyasal

partiler ya da muhalefet gibi araç ya da kurumların demokrasiler için yeterli olmayacağını savunmuştur. Nitekim “seçimli despotizm” kavramı ile açıklamaya çalışılan yaklaşıma göre demokrasilerde azınlık ya da muhalif gruplar üzerinde seçimle işbaşına gelmiş bir çoğunluğun diktatörlüğü doğabilir. Bu nedenle Sartori (1987, s. 31, 133, 183) anayasa ile güvence altına alınmış ve seçilmişlerin yetkilerinin azınlık haklarını güvence altına alacak şekilde sınırlandırılmış bir demokrasinin arayışı içinde olmuştur. Ona göre siyaset anayasal yasallıkla ehlileştirilebilir (Sartori, 1987, s. 42). Yine Habermas (1999, s. 143), yalnızca liberal özgürlük ve siyasî katılım haklarının değil, aynı zamanda dünyevî olarak sosyal ve kültürel katılım haklarının sağlanabildiğinde çok-kültürlü toplumların sürdürülebilir olduğunu söylerken demokrasinin taşıması gereken standartları belirlemektedir. Sartori (2009, s. 17) azınlığın ya da muhalif grupların haklarını anayasal güvence ile sağlamaya çalışır. Demokrasinin devamlılığı için çoğunluğun yönetme hakkının azınlık haklarına saygı göstermekle şarta bağlanmış (sınırlandırılmış) nispi çoğunluk ilkesinin esas alınması gerekmektedir. Demokrasiler için üretilen tüm bu standart ve ilkeler günümüz devletleri eksininde tasarlanmıştır.

2. BM ve AB Ekseninde Uluslararası Kuruluşların Demokratik Yapısı

BM, “uluslararası barışı ve güvenliği korumak” (United Nations (UN), 1945, Madde 1/1) amacıyla ortaya çıkmış uluslararası bir örgüttür. Örgütün kuruluşunda iki büyük dünya savaşının ortaya çıkardığı yıkıcı sonuçların önemli etkisi olmuştur. I. Dünya Savaşı’nın ardından Milletler Cemiyeti tam da bu amaca dönük olarak kurulmuştu. Ancak Milletler Cemiyeti uluslararası güç dengeleri karşısında bir varlık gösterememiş ve üstelik II. Dünya Savaşı’nı da önleyememiştir (Aktaş, 2016, s. 768). Savaşın patlak vermesi yeni bir örgütün kurulmasına ihtiyaç doğurmuştur (Hasgüler ve Uludağ, 2012, s. 92). Savaşın ardından 1945 yılında BM Antlaşması imzalanmış ve aynı yıl yürürlüğe girmiştir (Demirel, 2019, s. 222). BM, uzun vadede dünyada barışın ve güvenliğin tesisi, yeniden refahın ve istikrarın sağlanması ve faşizmin önlenmesi gibi amaçları gütmektedir (Weiss, 2015, s. 1223). Başlangıçta birkaç ülkenin atılımı ile ortaya çıkan örgüt bugün 193 üye devlete sahiptir.

Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı ve Sekreterlik BM’nin önemli organlarındandır (UN, 1945, Madde 3/7). Genel kurul BM’nin bütün üyelerinden oluşur. Her üye devletin Genel Kurul’da en fazla beş temsilci ile bulunma hakkı vardır. Genel Kurul daha çok diğer organların yetki ve görevlerine ilişkin sorunları ya da işleri görüşür ve bu konularda üye devletlere ya da Güvenlik Konseyi’ne tavsiyelerde bulunur (UN, 1945, Madde 10). Yine silahsızlanma ve silahlanmanın düzenlenmesine ilişkin konular ile uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına dönük konularda çalışır ve bu konularda üye devletlere ya da Güvenlik Konseyi’ne tavsiyelerde bulunur (UN, 1945, Madde 11). Genel Kurul’un her üyesinin bir oyu vardır (UN, 1945, Madde 19). Genel Kurul, önemli sorunlara ilişkin konularda kararlarını, hazır bulunan ve oy veren üyelerin üçte iki çoğunluğu ile alır (UN, 1945, Madde 18). Ancak 12. Madde Genel Kurul’un etkinliğini Güvenlik Konseyi’nin iradesine bırakmaktadır.

Güvenlik Konseyi örgütün en önemli organı olarak nitelendirilebilir. Bu organ toplam on beş üyeden oluşur. ABD, Rusya Federasyonu, Çin Cumhuriyeti, Fransa ve İngiltere ise beş daimî üyedir. Diğer on üye ise Genel Kurul tarafından belirli kriterlere göre iki yıllığına seçilir (UN, 1945, Madde 23). BM Antlaşması’nın 24. Maddesine göre BM üyesi olan üye devletler, uluslararası barışın ve güvenliğin korunmasında başlıca sorumluluğu Güvenlik Konseyi’ne bırakmıştır. Güvenlik Konseyi’nin her üyesinin bir oyu bulunur. Güvenlik Konseyi’nin usule ilişkin konulardaki kararları dokuz üyesinin olumlu oyu ile alınır. BM Antlaşması’nın giriş notunda bütün öteki sorunlardaki kararları ise Güvenlik Konseyi’nin beş daimî üyesinin hepsinin oyları dahil olmak üzere dokuz üyenin olumlu oyu ile alır demektir. Bu şart beş daimî üyenin veto hakkına sahip olması anlamına gelmektedir. Güvenlik Konseyi’nin bu yetkisi ile temsil kabiliyeti açısından uyumsuzluk olduğu söylenebilir (Kirgis, 1995, s. 537). Konseyin aşırı

verimlilik kaybına yol açmadan genişletilmesi ve temsil kabiliyetinin güçlendirilmesi arzu edilmektedir. Bu sayede hem meşruluğunun hem de demokratik niteliği güçlendirilmesi beklenmektedir (Graf von Einsiedel, 2005, s. 10-11).

Beş daimî üyenin veto yetkisi insan hakkı ihlallerinin durdurulması sürecini engelleyebilmektedir. Veto yetkisinin siyasal amaçlar doğrultusunda kullandığı iddia edilmektedir. Daimî beşli üyelerinin insan hakları ve çatışma konularındaki tutarsız sicilleri bu düşüncüyü doğrumuştur. Örneğin ABD, Kosova'ya Afrika'daki neredeyse tüm sorunlardan çok daha fazla ilgi göstermiştir. İngiltere ve Fransa, Ruanda ve Sudan'da harekete geçilmesi için baskı yapanların ön saflarında yer almamıştır. Rusya ve Çin, insan haklarını korumak için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) askeri eylemi onaylamak üzere kullanılmasına şüpheli yaklaşmaktadır (Forsythe, 2012, s. 80). Bir diğer örnek Haiti'de meydana gelen siyasal gelişmelerdir. 1991 yılında askeri bir darbe ile Haiti'nin demokratik yollarla seçilmiş Devlet Başkanı Aristide devrilmişti. BM, cunta yönetimine son vermek için 'çok uluslu bir güç' kurulmasına karar verdi. Ancak ABD Başkanı Carter, Haiti'den gelen mülteci akınını durdurmak ve ekonomik bağları sürdürmek için cunta yönetimi ile pazarlık yaptı. Rusya Gürcistan'daki hedeflerine ulaşmak için, Çin ise Dünya Bankası'ndan kredisi alabilmek için BM'nin programını askıya aldı (Hehir, 2013, s. 143). Yine Suriye'de yaşanan dram ve insan hakları ihlalleri karşısında BM Genel Sekreteri Ban, beş daimî üyenin sorumluluklarını yerine getirmemekle itham etti (Hehir, 2013, s. 157).

BM'nin önemli organlarından Uluslararası Adalet Divanı (UAD), BM'nin başlıca adli organıdır. BM Sözleşmesinin 94'üncü maddesine göre BM üyesi her devlet taraf olduğu tüm uyuşmazlıklarda, UAD'nın kararına uymakla yükümlüdür. Adalet Divanı'nda uluslararası hukuk alanında yetkin kabul edilen bağımsız yargıçlar görev yapar (International Court of Justice (ICJ), 1945, Madde 2). Divan, kendisine sunulan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka göre çözmekle yükümlüdür (ICJ, 1945, Madde 38). UAD'da görev yapan yargıçların insan hakları konusunda hassasiyete sahip oldukları söylenir (Connors ve Schmidt, 2014, s. 395). Divanca verilen hükümler kesindir ve buna karşı başvuru yolu yoktur (ICJ, 1945, Madde 60). UAD'nin kararlarının uygulanmaması durumunda sorumluluk BMGK'ye düşmektedir (UN, 1945, Madde 94). UAD'nin almış olduğu kararların uygulanabilirliği ya tarafların iradesine ya da BMGK'nin iradesine bırakılmaktadır. Veto yetkisi UAD'ın kararlarının uygulanmasını engelleyebilmektedir. Örneğin 1986 yılında ABD'nin Nikaragua kararının kendisine karşı sonuçlarının uygulanabilmesine karşı veto yetkisini kullanmıştır (Erkiner, 2017, s. 92, 95). Ayrıca Divan'ın aldığı kararlar da eleştiriye açıktır. İsrail'in Filistin toprakları altında inşa ettiği duvara ilişkin görülen davada UAD gerekçeli kararını İsrail'in eylemini uluslararası hukuka aykırı bulmakla yetinerek açıklamıştır (Denk, 2004, s. 151).

BM'nin etkin organlarından birisi Sekreteryadır. Genel Sekreter, BMGK'nin tavsiyesi üzerine Genel Kurul tarafından atanır. Sekreter örgütün en yüksek memurudur (UN, 1945, Madde 97). Sekreter insan hakları ihlallerini daha çok "sessiz diplomasi" yoluyla önlemeye çalışmaktadır. Üye ülkelerin Genel Sekreter'den beklentisi insan hakları ihlallerini BM'nin organlarına taşımasıdır (Özer: 2016, s. 218).

II. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan bir diğer ulusüstü örgüt AB'dir. Avrupa'da yaşanan siyasal ve ekonomik düşüş Avrupa ülkelerini yeni güçler (ABD ve SSCB) karşısında birliğe itti. Ayrıca ABD, yıkıntıya uğrayan Avrupa ülkelerinin SSCB'nin etkisine girmemesi için yeniden kalkındırılmasına ve yapılandırılmasına destek verdi (Şöhret, 2012, s. 290-291). Victor Hugo, Voltaire, Saint-Simon ve daha yakın dönemde Almanya Başbakanı Konrad Adenauer gibi düşünür ve siyasetçiler Avrupa'da savaşların son bulması ve barışın tesisi için birlik fikrinin temellerini atmıştı (Canbolat, 2011, s. 100-101). Nihayetinde AB coğrafî, ekonomi ve siyasi entegrasyon

sürecine evrildi. 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Toplulukları Antlaşması ile başlayan ekonomik iş birliği, güvenlik gibi alanlara evrildi (Mor, 2010, s. 499). Altı üye ile başlayan süreç bugün 27 üyeli bir yapıya dönüşmüştür. Bugün AB, kendisine ait bir bayrağı, marşı ve para birimi bulunan bir örgüttür.

AB'nin pek çok kurumu bulunmaktadır. AB Parlamentosu, AB Zirvesi, AB Konseyi (Bakanlar Konseyi), AB Komisyonu, AB Adalet Divanı önde gelen organlardır. AB Parlamentosu Avrupa vatandaşlarını temsil eder. Bu nedenle parlamentoda ulusal gruplar yer almaz. Temsil Avrupa genelinde örgütlenmiş politik gruplar tarafından gerçekleştirilir. Parlamento üyeleri her ülkeye ayrılmış kontenjana göre ve 1979 yılından beri tek dereceli doğrudan seçim yöntemiyle belirlenir (Demirel, 2014, s. 143-144). Bugün için üye sayısı 705'tir. Parlamento'da en çok temsilci bulunduran ülke 96 üyesi ile Almanya'dır (MEPs European Parliament, 2023). Parlamento her ne kadar topluluğun vatandaşlarının sesi olarak nitelendirilse de yeterli düzeyde yetkisi olmamakla eleştirilmektedir. Geleneksel demokrasilerde parlamentolar yasama yetkisine sahiptir. Buna karşın Avrupa Parlamentosu AB adına yasa yapma yetkisine sahip değildir (Keskin, 2010, s. 74-75).

AB Komisyonu ise üye ülkelerin çıkarını değil Birliğin çıkarını temsil eder. Komisyon, Birliğin yürütme organı olarak görev yapar. Ancak komisyon yasamaya ilişkin yetkilere de sahiptir (Bilgin, 2023, s. 215). Komisyon demokratik ulus devletlerin hükümetleri kadar geniş yetkilere sahiptir değildir. Önemli görevlerinden birisi AB Hukuku'nun uygulanmasını gözetmektir (Özarslan, 2005, s. 231). Komisyon görevlerinin niteliği bakımından belirsizlik içermektedir. Üyelerinin atama sürecinde üye devletlerin aktif rolü bulunmaktadır. Bu nedenle üye devletlerin sıkı kontrolüne tabi olduğu söylenir. Bu anlamda Birliğin kurumsal yapısı çerçevesinde üye devletlerin kurumsal yapısı ile federal nitelikli sayılabilecek kurumsal model arasında bir denge oluşturulmaya çalışıldığı kabul edilmektedir. Bu denge sayesinde birliği oluşturan devletler bu kurumsal yapıya boyun eğmektedir (Tezcan, 2007, s. 3). Komisyon, her bir üye devletten bir kişinin yer aldığı ve 5 yıl için seçilen 27 üyeden oluşur. Bu kişilere 'komiser' denir. Her komiser AB politikasının yürütülmesinden sorumludur. Komisyon Başkanı, AB Zirvesi tarafından belirlenir ve ataması AB Parlamentosu'nun onayı ile gerçekleşir (AB Başkanlığı, 2022).

AB Bakanlar Konseyi, AB'nin önemli kurumlarından bir diğeridir. Bakanlar Konseyi geleneksel demokratik hükümetlerdeki bakanlar kuruluna benzer işlevler icra eder. Temel görevi Avrupa Parlamentosu ile yasama ve bütçe işlevlerini yerine getirmektir (Keskin, 2014, s. 118-119). Bakanlar Konseyi, AB içinde üye devletlerin ulusal çıkarlarını temsil eder. Bakanlar Konseyi'nin bir başkanı bulunur. Konsey Başkanlığı 18 aylık süre için görev yapacak 3 üye devletten oluşur. Başkanlık 6 aylık dönemlerle bu üç devlet arasında el değiştirir. Bakanlar Konseyi konusuna göre oybirliği, oy çokluğu ve nitelikli çoğunluk kurallarına göre karar alır. Birliğin Ortak Dış ve Güvenlik politikalarında oy birliği kuralı geçerlidir. Nitekim Bakanlar Konseyi, üye devletlerin Birliğin Ortak Dış ve Güvenlik politikası alanına yönelik politikaların belirlenmesinde AB Zirvesi ile yetkilidir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019). AB Zirvesi ya da Avrupa Konseyi, AB Bakanlar Konseyinden farklı bir oluşumdur (Dinan, 2008, s. 16). AB Zirvesi, 27 AB üyesi devletin devlet veya hükümet başkanları ile Avrupa Konseyi ve Avrupa Komisyonu Başkanlarından oluşur. Avrupa Konseyi, AB'nin genel siyasi yönünü ve önceliklerini tanımlar ve AB'nin politika gündemini belirler. AB yasalarını müzakere etmez veya kabul etmez. Bununla birlikte AB Zirvesi "AB'nin atan kalbi" şeklinde yorumlanır. Avrupa Konseyi genellikle oybirliğiyle karar verir (European Council, 2023).

Genel olarak bakıldığında AB organlarının karar verme süreçlerinin temsile dayandığı söylenebilir. Nitekim AB Antlaşmasında (Treaty on European Union, Article 10(1)) "Birliğin işleyişi, temsili demokrasiye dayanır" demektir. Vatandaşlar, Birlik düzeyinde, Avrupa Parlamentosu'nda doğrudan temsil edilirler. Üye devletler gerek ulusal parlamentolarına gerek vatandaşlarına karşı demokratik olarak sorumlu olan devlet veya hükümet başkanları tarafından

Avrupa Birliği Zirvesi'nde ve hükümetleri tarafından Konsey'de temsil edilirler. Her vatandaş, Birliğin demokratik yaşamına katılma hakkına sahiptir. Kararlar, mümkün olduğu kadar açık ve vatandaşın en yakın şekilde alınır (AB Genel Sekreterliği, 2011, s. 7). Nitekim karar alma süreçlerinde Parlamento, Komisyon ve Konsey temsil esasına göre hareket ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Parlamento'da ve Bakanlar Konseyi'nde üye devletler eşit olarak temsil edilmez. Örneğin Almanya ve Fransa'nın AB Bakanlar Konseyi'ndeki oy miktarı 29'ar iken Estonya, Letonya ve Slovenya'nın oy miktarı 4'erdir. Benzer durum Parlamento için de geçerlidir. Diğer yandan Zirvelerde genellikle büyük devletlerin dediğinin olduğu söylenmektedir. Bazı durumlarda küçük ülkeler büyük devletlerin politikaları doğrultusunda hareket etmeye zorlanmaktadır. Ayrıca Bakanlar Konseyi'nde dışişleri, savunma politikası ve genişleme gibi önemli konularda oybirliği ile kararlar alınması gerekmektedir (Keskin, 2010, s. 69). Oybirliği sistemi hassas konularda bazı ülkelerin elinde bir siyasal silah vazifesi görebilmektedir. Örneğin Türkiye'nin AB üyelik sürecinde tam üyeliğin önünde engel olabilecek bir durum söz konusu olmamasına karşın 2009 Türkiye ilerleme raporunda Fransa'nın ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin siyasi engeliyle karşılaşmıştır (Keskin, 2010, s. 265). Türkiye Avrupa entegrasyon sürecine 1959 yılında başladı. 1999 yılında ise AB'ye katılmaya uygun bulundu (Delegation of the European Union to Türkiye, 2021). Ancak halen Türkiye AB üyelik sürecini gerçekleştiremedi. Buna karşın 1990'lı yıllarda Soğuk Savaş'ın ardından ekonomik, siyasi ve sosyal kriterler bakımından AB üyesi ülkelerin standartları altında olan Doğu Avrupa ülkelerinin birçoğu AB üyelik sürecini tamamladı (Tonus ve Baykal, 2003, s. 116). Avrupalıların genel olarak paylaşılan demokrasi, insan hakları, liberal ekonomi, serbest ticaret gibi ortak değerlere ve ortak kültürel geçmişe sahip olması entegrasyon sürecini kolaylaştırdığı düşünülmektedir (Şöhret, 2012, s. 291). Bununla birlikte Doğu Avrupa ülkeleri ile yapılan genişleme sürecinin demokrasi, insan hakları, ekonomi gibi değerler üzerinden ilerlediği şüpheli gözükmemektedir.

3. Ulus-Devlet ve Belediyeler

Uluslararası sistemin en önemli aktörü devletlerdir (Bal, 2006, s. 26). Ulus-devletler 16. yüzyılda otorite ve egemenliğin merkezileşerek kralda toplanması, kilise ve devletin birbirinden ayrılması ve mutlakiyetçi monarşilerin birbirini tanımasıyla ortaya çıktı. Bu yeni siyasal aktörler, temsil ettikleri ülkenin ve toplumun çıkarları doğrultusunda hareket eden, birbirinin varlığını tanıyan, mütekabiliyete dayalı bir düzeni esas aldılar. Devletlerin temel birim olması ve üstün bir otoritenin olmayışı devletler arasındaki ilişkilerin anarşik ve yatay esaslara göre yapılandırdı (Kurubaş, 2018, s. 19). 1648 Westphalia sözleşmesi olarak adlandırılan süreçle uluslararası sistem yeni bir sürece girdi (Redslob, 1923, s. 223). Devletlerin egemenliğini esas alan bu sistemde devletin siyasal bütünlüğü ve kendi toprakları ve halkı üstündeki mutlak otoritesi oluştu (Yalvaç, 2018, s. 311). Ancak sistem temelde Batı'nın hegemonik üstünlüğüne dönüştü (Özcan, 2019, s. 50). Küreselleşme süreciyle de devletin meşruiyeti sorgulanmaya başlandı (Ateş, 2007, s. 33). Klasik demokrasinin yeri polis idi, modern demokrasinin yeri ise ulus-devlettir (Dahl, 2000, s. 15). Buna karşın Beetham (2006, s. 44, 54, 61) gibi düşünürler hükümetin özerkliğinde, devletin kapasitesinde ve güvenilirliğinde azalmaya işaret etmiştir.

Bir sosyal olgu olarak devlet yüzyıllardan beri varlığını sürdüren ancak anlamı üzerinde mutabakat sağlanamayan bir olgudur. Kavram toplumsal düzenin korunmasına ilişkin tanımlandığı gibi toplum içerisinde bir sınıfın diğer sınıflar üzerindeki sömürsünün bir aracı olarak da kullanılmıştır (Kapani, 2019, s. 42-43; Althusser, 2002, s. 34). Hegel gibi bazı düşünürler ise devleti en üstün değer olarak görmekte ve başlı başına bir amaç olarak nitelendirmektedir (Kapani, 2019, s. 42-43). Buna karşın toprak parçası, insan unsuru (yurttaşlar/halk) ve egemenlik devletin ayırt edici özelliği olarak görülmektedir (Jellinek, 1914, s. 394-395). Nitekim Weber'e (1994, s. 310-311) göre devlet belirli bir toprak parçası üzerinde meşrulaşmış fiziksel güç kullanma tekeline

sahip olan insan topluluğudur. Devletin en üstün otoritedir ve başka bir siyasal otoriteye tabi değildir (Uygun, 2008, s. 391). Devlet, herkes için yasa yapabildir. Diğer parçalar ondan gelir (Durkheim, 2021, s. 80-81). Nitekim Machiavelli (2008, s. 97) devleti insanları yöneten bir otorite olarak nitelendirmiştir.

Uluslararası ilişkilerde devletin bölünmezlik, farklılık ve devamlılık unsuru üzerinde durulmaktadır. Bölünmezlik devletin, kendisiyle özdeş olmaktan çıkmaksızın parçalara ayrılamayacağı anlamına gelir. Ayrıca bir tür olarak devlet, diğer özne veya nesne sınıflarından açıkça ayırt edilebilir. Üçüncüsü bir tür olarak, devlet zaman içinde sürekliliğe ve mekân içinde genişlemeye sahiptir (Bartelson, 1998, s. 297-298). Görüldüğü üzere devlete ilişkin yaklaşımlar inceleme alanına göre değişmektedir. Bununla birlikte devletin kendi toplumuyla olan ilişkisine ve devletin uluslararası sistemle olan ilişkisine göre tanımlama çabası hakimdir. Ayrıca devleti ya "Janus-faced" (Janus-yüzlü) ya da birçok "güç ağı" arasında sadece bir tanesi olarak görenler de vardır (Ferguson and Mansbach, 1989, s. 41). Kavramın farklı alanlara göre tanımlanma çabası devletin unsurlarında genişlemeye neden olmaktadır. Jessop devleti daha kapsamlı açıklar. Ona göre devlet aygıtının çekirdeğini verili bir ülkesel alanda, toplumsal olarak belirlenmiş işlevi, ortak çıkarlar, genel irade veya bu topraklar ile özdeşleştirilip tahayyül edilmiş siyasal bir topluluk adına toplumun üyeleri üzerinde kolektif olarak bağlayıcı kararlar alıp uygulayabilen nispeten birleştirilmiş toplumsal olarak düzenlenmiş stratejik olarak seçilmiş topluma gömülü kurum ve örgütler oluşturur (Jessop, 2021, s. 78-79). Bu kurum ve örgütler toplumsal düzeni sağlamakta ve kendisini oluşturan insan unsuru ile derin ve anlamlı bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. Nitekim Cicero (1823, s. 28) devleti yararda birlik olarak nitelendirmektedir. Devlet bir yandan sahip olduğu insan unsurunun kendi içerisindeki barışını, huzurunu ve güvenliğini sağlarken, diğer yandan diğer toplumlara karşı kendi toplumunun güvenliğini sağlamaktadır. Spinoza, güvenlik içinde ve mümkün olduğu ölçüde korkmadan yaşamak istemeyen bir insanın olamayacağını söyler. Spinoza'ya göre böyle bir hayat devlet aracılığıyla mümkündür. Ona göre devletsiz bir toplum devletli bir toplumdaki daha güvensizdir (Spinoza, 2007, s. 196-198). O, devleti aklın bir gereği olarak görür. Buna karşın devleti çok daha büyük bir erdem, rasyonalite ve akıl olarak gören (Hegel, 2015, s. 235) yaklaşımlar da vardır.

Devlet aynı zamanda bir topluluğun diğer topluluklara karşı güvenliğini sağlayan bir birim olarak algılanmıştır. Nitekim kavramı ilk kullanan kişi olan Machiavelli Fransa'nın İtalya'yı işgali sonrasında dış tehditlere karşı koymak için yeterli topluluk dayanışmasını sağlayabilecek tek biçim olarak nitelendirmiştir (Ferguson and Mansbach, 1989, s. 8). Ulusal alan, düzen ve barışçıl ilerlemenin varlığı ile ilişkilendirilir. Uluslararası alan ise savaş ve ahlaki durgunluk ile ilişkilendirilir (Bartelson, 2003, s. 12). Bu durum uluslararası sistemde siyasal toplumların tehlikeye açık oldukları ve bu tehlikeden korunmanın bir seçeneği olarak ulus devletin egemenliği altında birleşme gerekliliğini doğurur. Ancak devlet bireyi yalnızca diğer uluslardan korumaz. Durkheim'e göre devlet bireyi birçok güce karşı korumaktadır. Devlet olmaksızın bireylik de mümkün değildir. Örneğin çocuğu ataerki bağımlılıktan kurtaran devlettir (Durkheim, 2021, s. 80-86). Bu anlamda kimi düşünür'e göre devlet bireyin kendini gerçekleştirebileceği ve özgürlüğünü koruyabileceği en elverişli birim niteliğindedir.

Siyaset bilimi kendi varlık nedenini devleti ve devlet gücünü yüceltmek ve meşrulaştırmak olarak algılamıştır. Bu anlayışa göre politika, adalet ve erdem sadece egemenliğe sahip ve belli sınırlar içinde tanımlanmış uzamsal bir birim olan devlet içinde gerçekleşebilir (Eralp, 2018, s. 16). Bu anlamda devlet toplumların diğer toplumlar karşısında güvenliğini sağlayan uluslararası sistemin bir birimi olarak ve yine toplum içerisinde bireyi koruyan ve toplumsal düzenin sağlıklı işleyişini temin eden bir birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum devletin iki ayırt edici özelliğini ortaya çıkarmaktadır; egemenlik ve meşruiyet. İlk durumda devlet olmanın yeterli koşulu olarak şiddet kullanımı üzerinde etkili bir fiili tekele sahip olma söz konusudur. İkinci durumda ise bu tekel ya yeterince homojen bir ulusal kimlik ya da yeterli derecede rıza ile desteklenmektedir

(Bartelson, 1998, s. 299-300). Devlet, bireyi hem yabancılardan (dış tehditlerden) hem de birbirlerinden korumaktadır (Hobbes, 1985, s. 227). Nitekim Durkheim'e göre devletin faaliyeti her bir insanı bireyler olarak gerçekleştirmektedir.

Devletin bireyin huzuru ve güvenliği gibi ihtiyaçlarını karşılayan bir birim olarak değerlendirilmesi devletin ortaya çıkışını açıklayan teorilerde de gözlenmektedir. Öncelikle kimi düşünür bireyin topluluk halinde yaşama zorunluluğuna işaret etmiştir. Örneğin İbni Haldun bireyi canlı bir organizmaya benzeterek toplu yaşamak zorunda olduğunu ifade etmiştir. Toplu yaşamak zorunda olan insanların toplumsal düzeni korumak ve sürdürmek için üstün bir otoriteye ihtiyacı vardır. Nitekim insanlar kendi aralarında düşmanlık ve saldırganlık davranışı sergiler. Bu durum üstün bir otoriteye gereksinim doğurur (İbni Haldun, 2016, s. 214-215). Ona göre toplumlar birbirlerine karşı güç ve mücadele içerisindedir. Nitekim Oppenheimer (1984, s. 45) devletin bu mücadelenin sonucunda birinin diğerine üstünlük kurması ile ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bir savaşım hali durumu birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir. Antik Romalı düşünür Plautus, "Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit non novit" deymi ile bir insanın yabancı olduğu diğer insanlar için kurt niteliğinde olduğunu anlatmaya çalışmıştır (Plautus, 1895, s. 71). Bu nedenle Hobbes devletin görevini bireyin güvenliğini sağlamak olduğunu söyler (Hobbes, 2016, s. 133). Yine Rousseau (1968, s. 61-62; 2015, s. 15) bireyin özgürlüğünün korunması ve sürdürülebilmesi için diğer bireylerle bir araya gelerek bir sözleşme ile kendi varlığını ve gücünü genel istemin buyruğuna teslim ettiğini savunur. İnsanlar doğa durumunda özgür olsalar bile yine de yaşamlarının, hürriyetlerinin ve servetlerinin karşılıklı korunması için bir otoriteye ihtiyaç duyacağı düşünülmüştür (Locke, 2012, s. 81-82; Locke, 2017, s. 40; Arnhart, 2016, s. 244-245). Ayrıca bireyciliğin somutlaşan hakları devlet tarafında korunur ve geliştirilir (Giddens, 1986, s. 9). Buna karşın Spencer ve Platon devleti insan tabiatının gelişmesinin bir neticesi olarak ortaya çıkmış tabii bir varlık olarak görür (Gözler, 2018, s. 44). Ulus, birey için en yüksek gerçekliktir (Mitchell, 1931, s. 96). Augustinus'a göre ise siyasal toplumun temeli insanın ilk günahına dayanır (Pagels, 1994, s. 238, 244, 257). Pavlus bütün iktidarlar Tanrı'dan gelir der (Kutsal Kitap, 2002, s. 1439). Devlet insanın günahının bir bedeli ve yine kurtuluşu için imtihan edildiği yerdir. Marksist görüş ise devleti bir kötülük olarak görür. Buna göre devlet yönetimi toplumun belirli kesimine hizmet eden bir yapıdır (Marx ve Engels, 2020, s. 52). Bu nedenle sömürülen kesim için bir devletten bahsetmek mümkün değildir (Marx ve Engels, 2015, s. 30).

Ulus-devlet uluslararası sistemin temel aktörü olmakla birlikte kendisi yerel yönetim birimlerinden oluşmaktadır. Yerel yönetim birimleri arasında da görev-yetki-sorumluluk bakımından da en önemli yerel birimler belediyelerdir. Belediyeler 1982 Anayasasının 127. maddesinde mahalli idareler kapsamında tanımlanmaktadır. Buna göre belediyeler, "mahalli müşterek ihtiyaçlarının karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileridir." Yerel yönetimler temsil, özgürlük, katılma ve eşitlik gibi değerleri yaşatma birimleri olarak nitelendirilmektedir (Görmez, 2000, s. 81). Yerel yönetimler halkın kendi kendisini yönetmesine imkân veren birimler olarak nitelendirilmektedir. Bu nitelikleri yerel yönetimlerin katılma ne kadar olanak verdiği ile de ilgili bir durum olduğu kabul edilmektedir. Buna karşın Hugh Whale, Georges Langrod gibi bazı düşünürler yerel yönetim birimlerini siyasal ve demokratik birimler olarak görmemektedir. Buna göre yerel yönetimler kamu hizmeti sunan kurumlar olarak görülmektedir. Ayrıca yerel düzeydeki politikaların demokrasiyi güçlendirmekten çok, dar çıkar çatışmalarının artırdığı birimler olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle yurttaşlar, ulusal düzeydeki politika ve siyasal sorunlar içinde, demokrasiyi, yerel düzeyden daha iyi öğrenebilir (Keleş, 2014, s. 82-83). Bu durum belediyelerin demokrasi ile olan ilişkisinin bakış açısına göre farklı biçimlerde yorumlandığını göstermektedir.

4. Araştırmanın Amacı

‘Kamuoyunda batı dünyasına, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısı’ üzerine yapılan bu araştırmanın amacı kamuoyunda uluslararası örgütlere, Batı dünyasına, ulus devlete ve yerel yönetim birimi olan belediyelere yönelik demokrasi algısını ve bu kurumlara olan güveni ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacını üç başlık altında ifade edilebilir;

- ✓ Kamuoyunda demokrasi kavramına yönelik düşünceleri belirlemek,
- ✓ Belediyelere, ulus devlete, Batı dünyasına ya da uluslararası örgütlere (BM ve AB kapsamında) yönelik demokrasi algısını belirlemek,
- ✓ Yerel, ulusal ya da uluslararası (BM ve AB) örgütler içerisinde temel hak ve hürriyetlerinin en iyi şekilde hangi birimde korunabileceğine dönük düşüncelerini belirlemektir.

5. Yöntem

Araştırmada nicel araştırma yaklaşımlarımdan tarama yöntemi kullanılmıştır. Tarama yöntemi geçmişte veya halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2012, s. 77).

5.1. Katılımcılar

Araştırmanın örnekleme yöntemi ise ölçüt örnekleme olarak belirlenmiştir. Ölçüt örnekleme, belirli özelliklere sahip bireylerin amaca uygun biçimde seçilmesine dayalı bir amaçsal örnekleme türüdür (Patton, 2002, s. 230). Ölçüt olarak, katılımcıların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması, 18 yaş ve üzeri (reşit) bireylerden oluşması ve seçme/seçilme hakkını sahip olması esas alınmıştır. Bu ölçütler, çalışmanın temelini oluşturan “demokrasi” kavramına ilişkin algıların, yurttaşlık ve siyasal katılım hakkı olan bireyler üzerinden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Türkiye genelinde daha geniş bir katılımcı profiline ulaşabilmek için Google Form aracılığıyla veriler toplanmıştır. Bu bağlamda gönüllü olan 527 kişiye ulaşılmıştır. Bu sayede ölçüt örnekleme yaklaşımı doğrultusunda yalnızca katılımcı seçimine değil, aynı zamanda veri geçerliliğinde de amaca uygunluk sağlanmıştır.

5.2. Veri Toplama Araçları

“Kamuoyunda Batı Dünyasına, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısı” üzerine yapılan bu araştırmanın amacı kamuoyunda uluslararası örgütlere, Batı dünyasına, ulus devlete ve yerel yönetim birimi olan belediyelere yönelik demokrasi algısını ve bu kurumlara olan güveni ortaya koymak olduğundan ‘Kamuoyunda Batı Dünyasına, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısı Anketi’ adlı anket hazırlanmıştır. Araştırmacı tarafından 6 maddelik bir form hazırlanmıştır. Bu maddeler Batılı ülkelerin demokratik ilkelere bağlılığı, uluslararası örgütlere ilişkin (BM ve AB) temel hak ve hürriyetleri korumaya yönelik güven, demokrasinin ve temel hak ve hürriyetlerin en iyi şekilde hangi kurumlar tarafından korunabileceğine ilişkin sorular, genel olarak demokrasinin esaslarına ilişkin sorular anketin soru kalıplarını oluşturmaktadır.

Araştırmayı uygulamaya başlamadan önce araştırma amacına göre hazırlanan form iki alan uzmanından görüş alınarak son halini almıştır.

5.3. Veri Toplama Süreci

Araştırmanın verileri Etik izin alındıktan sonra toplanmaya başlanmıştır. (Etik izin no: E-18457941-050.99-117115) Katılımcıların Batı dünyasına ve uluslararası örgütlere olan demokrasi algıları ve güveni ölçmeyi esas aldığından ulus-devletin üyesi olan Türkiye genelindeki

vatandaşlara ulaşılmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca Google form aracılığıyla toplanacak verilerin maksimum çeşitlilikte olması için Türkiye'nin her bölgesinde yer alan vatandaşlara ulaşılmıştır.

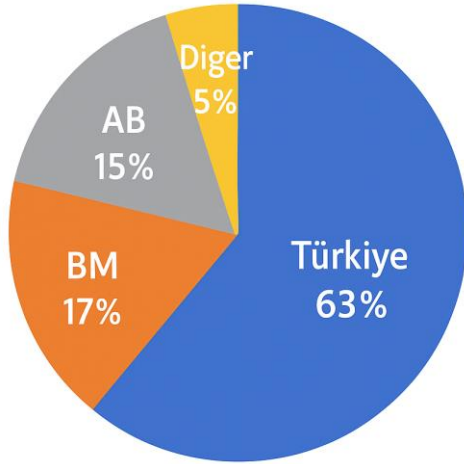
5.4. Veri Analizi

Google form aracılığıyla elde edilen veriler önce, betimsel analizle analiz edilmiştir. Bu bağlamda katılımcıların formdaki maddelere verdikleri cevaplara ilişkin frekansları alınmıştır. Araştırmaya soruları 6 sorudan oluşmaktadır. Ancak araştırma amacı doğrultusunda, bazı araştırma soruları (1. ve 2. Soru; 4. ve 5. Soru) bir arada değerlendirilmiştir. Çünkü katılımcıların demokrasiye yönelik düşünce ve esasları ortaya konulurken bir yandan da yerel, ulusal ya da uluslararası örgütlere yönelik tutumları ile ilişkilendirilmeye çalışılmakta ve hangi demokratik esasları kabul edenler hangi örgüt çatısı altında kendisini daha güvende hissedeceği hakkındaki düşünceleri derinlemesine incelenmek istenmiştir. Örneğin demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan 'siyasal eşitlik'i benimseyen katılımcılar ile demokrasinin uygulanabileceği ortamlar hakkında düşüncesini belirten katılımcıların kaç kişi olduğu belirlenmiştir. İki duruma ilişkin (demokrasinin ilişkili olduğu kavramlar ile demokrasinin uygulanabileceği ortamlar) bulgular tablolar halinde sunulmuştur.

6. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, katılımcıların Batı dünyasına, uluslararası örgütlere, ulus-devlete ve belediyelere yönelik demokrasi algısı üzerine düşüncelerine ilişkin bulguları özetleyen tablo ve grafiklere yer verilmiştir. İlk olarak temel hak ve hürriyetlerinizi koruyacak örgütlere ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Daha sonra demokratik esaslar ve batılı gelişmiş ülkeler için önemli unsurlar, demokrasinin ilişkili olduğu kavramlar ve demokrasinin uygulanabileceği ortamlar ve belediyeler hakkındaki düşünceleri yansıtan bulgulara yer verilmiştir.

Şekil 1. *Kamuoyuna Göre Temel Hak ve Hürriyetlerinin En İyi Korunabileceği Örgütler*

Şekil 1 incelendiğinde, temel hak ve hürriyetlerinizi koruyabilecek örgüt olarak 'üyeleri olduğum devlet' olarak düşünen katılımcıların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Temel hak ve hürriyetlerinizi koruyabilecek örgüt olarak 'üyeleri olacağımız Avrupa Birliği' seçeneğini düşünen katılımcıların sayısının en az sayıda olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan 'üyeleri olduğum devlet' ve 'üyeleri olacağımız Avrupa Birliği' seçenekleri haricinde (diğer) seçeneğini işaretleyenlerin farklı düşündükleri belirlenmiştir. Örneğin 'o kadar ümitsizim ki', 'yeni bir

güç, ‘*demokrasiyi kendine esas alan örgüt*’ gibi farklı düşünen katılımcıların da olduğu (n=1) belirlenmiştir. Araştırmanın dikkat çeken bulguları arasında, ‘üyeyi olduğum devlet’ ve ‘üyeyi olacağımız Avrupa Birliği’ seçenekleri haricinde (diğer) düşünenlerin ‘Birleşmiş Milletler’ seçeneği daha çok sayıda olması (n=90) yer almaktadır.

Tablo 1. *Kamuoyuna Göre Batılı Gelişmiş Ülkeler İçin Demokratik Esaslar ve İkili Devlet İlişkilerinde Demokratik İlkelerin Önemi*

Demokratik Esasları benimsediklerini	Önem			Toplam
	Demokrasi, temel hak ve hürriyetler	Ulusal çıkarlar, ekonomik ve siyasi güç	Diğer	
Düşünüyorum	46	56		102
Düşünmüyorum	41	256	1	298
Fikrim Yok	41	83	3	127
Toplam	128	395	4	

Tablo 1 incelendiğinde, Batılı ülkelerin, gelişmemiş ülkelerle yürüttüğü ikili ilişkilerinde demokratik esasları benimsediğini düşünmeyenlerin sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Demokratik esasları düşünenlerin sayısı ile Batılı ülkelerin, gelişmemiş ülkelerle yürüttüğü ikili ilişkiler hakkında fikir sahibi olmayanların yaklaşık olarak birbirine yakın sayıda olduğu belirlenmiştir. Buna ilaveten katılımcıların Batılı gelişmiş ülkeler için belirtecekleri diğer unsurların çok az sayıda (n=3) olduğu görülmektedir. Diğer yandan Batılı gelişmiş ülkeler için ‘Ulusal çıkarlar, ekonomik ve siyasi güç’ ün daha önemli olduğunu düşünen katılımcıların da sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca Tablo 1’de, ‘Ulusal çıkarlar, ekonomik ve siyasi güç’ ün daha önemli olduğunu düşünen katılımcılar ile demokratik esasları benimsediğini düşünmeyen katılımcıların sayısının fazla (n=257) olduğu göze çarpmaktadır. ‘Ulusal çıkarlar, ekonomik ve siyasi güç’ün daha önemli olduğunu düşünen katılımcılar arasında, demokratik esasları benimsediğini düşünen katılımcıların en az olduğu görülmektedir. Ancak ‘demokrasi, temel hak ve hürriyetler’ in daha önemli olduğunu düşünen katılımcılar kendi arasında incelediğinde, demokratik ilkeleri benimsediğini düşünen, düşünmeyen ve fikri olmayanların yaklaşık sayıda olduğu görülmektedir.

Tablo 2. *Kamuoyuna Göre Demokrasinin İlişkili Olduğu Kavramlar ve Demokrasinin Uygulanabileceği Ortamlar*

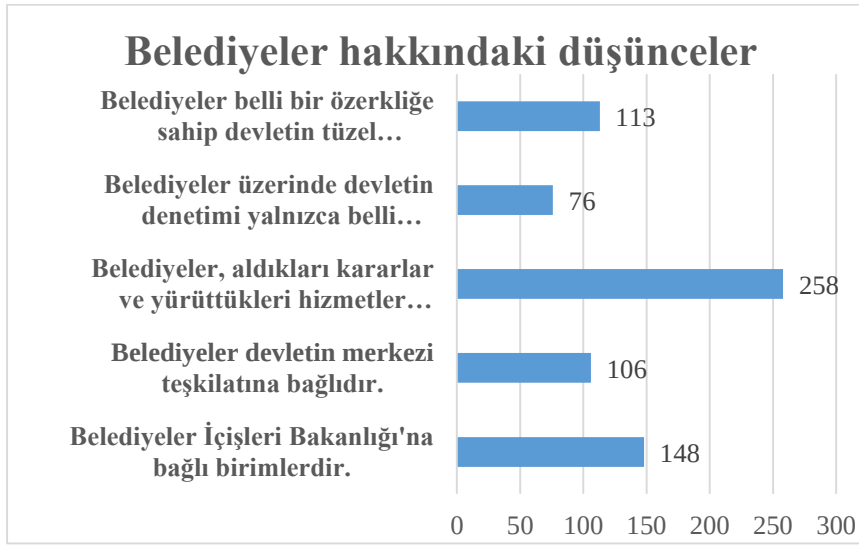
Demokrasinin İlişkili Olduğu Kavramlar	Demokrasinin Uygulanabileceği Ortam					Toplam
	Ulus Devletler	Belediyeler	Tüm devletlerin birleşiminden oluşan dünya devleti	Diğer	Fikrim yok	
İnsan onuru	83	11	45	23	55	217
Siyasal denetim	70	9	37	11	30	157
Siyasal kararlara halkın katılımı	100	8	38	17	58	221
Müzakere süreci	30	7	12	9	19	77
Halk yönetimi	97	14	41	19	68	239
Çoğunluğun yönetimi	45	7	23	11	36	122
Çoğunluğun sınırsız yönetimi	11	2	7	4	10	34
Azınlık haklarının korunduğu çoğunluk yönetimi	25	2	24	10	19	80
Seçim	95	7	46	22	68	238
Seçilenin yönetimi	61	7	24	11	32	135
İktidarı elde etme yarışı	28	2	15	6	18	69
Doğal Hak	71	5	31	15	51	173
Karar alma metodu	45	6	18	9	21	99
Birey otonomisine saygı	26	6	19	13	27	91
Halkın doğrudan yönetimi	49	1	25	9	36	120
Siyasal eşitlik	84	7	49	19	53	212
Toplam	920	101	454	208	601	

*Katılımcılar birden fazla işaretleme yaptığı için toplam frekans katılımcı sayısı ile örtüşmemektedir.

Tablo 2 incelendiğinde, demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan ‘halk yönetimi’ (n=239) ve ‘seçim’i (n=237) düşünen katılımcıların diğerlerinden fazla olduğu görülmektedir. Demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan ‘çoğunluğun sınırsız yönetimi’ (n=34) düşünen katılımcıların en az sayıda olduğu görülmektedir. Demokrasinin uygulanabileceği ortamlar incelendiğinde ise ‘belediye’yi düşünen katılımcıların sayısının en az sayıda olması (n=33) dikkat çekicidir. ‘Belediye’yi düşünen katılımcılar kendi arasında incelendiğinde ise, demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan ‘halkın doğrudan yönetimi’ni benimseyen katılımcı bir tanedir. Ancak ‘belediye’yi düşünen katılımcılar kendi arasında incelendiğinde ise ‘halk yönetimi’ni benimseyen (n=14) katılımcının sayısının en fazla olduğu görülmektedir. Diğer yandan Demokrasinin uygulanabileceği ortamlarda ise ‘ulus devlet’ düşünen katılımcıların sayısının en fazla sayıda (n=196) olduğu görülmektedir. ‘Ulus-devlet’i düşünen katılımcılar kendi arasında incelendiğinde ise, demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan ‘Siyasal kararlara halkın katılımı’ (n=100), ‘halk yönetimi’ (n= 97) ‘seçim’i (n= 95) benimseyen katılımcıların sayısının birbirine yaklaşık yakın sayıda olduğu görülmektedir. Demokrasinin ilişkili olduğu kavramlardan ‘halk yönetimi’ (n=68) ve ‘seçim’i (n=68) benimseyen katılımcıların, demokrasinin uygulanabileceği ortamlar hakkında fikri olmayan katılımcılar arasında da oldukça çok sayıda olduğu görülmektedir. Diğer yandan demokrasinin uygulanabileceği ortamlardan ‘Tüm devletlerin birleşiminden oluşan dünya devleti’ni benimseyen katılımcılar kendi arasında incelendiğinde ‘insan onuru’ (n=45), ‘seçim’ (n=46), ‘siyasal eşitlik’ (n=49) benimseyen katılımcıların sayısının birbirine yaklaşık yakın sayıda olduğu görülmektedir. Ayrıca demokrasinin uygulanabileceği ortamlardan ‘diğer’ kategorisinde

de ‘insan onuru’ (n=23) ve ‘seçim’ (n=46) katılımcıların sayısının birbirine yaklaşık yakın sayıda olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Belediyelere Yönelik Düşünceler

Şekil 2 incelendiğinde, katılımcıların ‘Belediyeler, aldıkları kararlar ve yürüttükleri hizmetler bakımından her yönden devletin sıkı denetimine tabi olmalıdır’ düşüncesinde daha çok (n=258) olduğu görülmektedir. Ayrıca ‘Belediyeler İçişleri Bakanlığı'na bağlı birimlerdir.’ düşüncesine sahip olan katılımcıların da diğerlerinden fazla sayıda (n=148) olduğu görülmektedir. Ancak ‘Belediyeler üzerinde devletin denetimi yalnızca belli konularla sınırlı olmalıdır.’ düşüncesine sahip olan katılımcıların ise en az sayıda (n=76) olması araştırmanın dikkat çeken bulguları arasındadır.

Tablo 3. Kamuoyunda Demokrasi Algısına İlişkin Oranlar

Soru / Değerlendirme	Oran (%)
Batılı ülkeler gelişmemiş ülkelerle ilişkilerinde demokratik esaslara uyar	56.5
Batılı ülkeler için ulusal çıkar daha önemli	75.0
Batılı ülkeler için demokrasi, hak ve hürriyetler daha önemli	24.3
Temel hak ve hürriyetler en iyi ulus-devlette korunur	63.4
Temel hak ve hürriyetler en iyi BM çatısı altında korunur	17.1
Temel hak ve hürriyetler en iyi AB içerisinde korunur	14.8
Demokrasi en iyi ulus-devlette uygulanabilir	37.2
Demokrasi en iyi dünya devletinde uygulanabilir	20.9
Belediyeler demokrasiler için en uygun birimdir	6.3
Belediyeler sıkı şekilde denetlenmeli	49.0
Belediyelerde devlet denetimi sınırlı olmalı	14.4
Belediyeler devletin tüzel kişiliğinden ayrı değildir	48.2
Belediyeler devletin tüzel kişiliğinden ayrıdır	21.4

Tablo 3’te görüldüğü üzere katılımcıların çoğunluğu, demokrasinin ulus-devlet yapısı içinde daha iyi uygulanabileceğini düşünmektedir. Batılı ülkelerin dış politikada diğer devletlerle kurmuş olduğu ilişkinin ulusal çıkarlar temelinde şekillendiğine ve demokratik ilkelerin ikili ilişkilerde

temel oluşturmadağına dönük algılar yaygınlık göstermektedir. Bu anlamda ülkeler arasındaki ilişkilerin güvenlik ve egemenlik temelinde şekillendiğı değerlendirilmektedir. Belediye ölçeğinde ise demokrasiye ilişkin olumlu değerlendirmelerin düşük düzeyde kaldığını göstermektedir. Ayrıca merkezi yönetimin belediyeler üzerindeki denetleyici rolünün meşru görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4. *Kamuoyunda Demokrasi ile İlişkilendirilen Kavramların Oranı*

Kavram	Oran (%)
Halk yönetimi	45.4
Seçim	45.0
Siyasal kararlara halkın katılımı	42.1
İnsan onuru	41.2
Siyasal eşitlik	40.4
Doğal hak	32.8
Azınlık haklarının korunduğı çoğunluk yönetimi	15.2

Tablo 4’de görüldüğü üzere demokrasinin kamuoyunda insan onuru, doğal haklar ve siyasal eşitlik gibi normatif olarak hem de halkın katılımı ve seçim gibi prosedürel kriterlerle tanımlanmaktadır. Bu katılımcıların büyük kesimi aynı zamanda demokrasinin en uygun zemini olarak ulus-devlet yapısını görmektedir. Bulgular değerlendirildiğinde güvenlik, ulus-devlet ve demokrasi algısı arasında anlmalı bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır.

7. Sonuç ve Öneriler

Demokrasi Antik Çağ’dan günümüze tartışılalagelen kavram olmuştur. Buna karşın modern çağ olarak nitelendirilen günümüz toplumlarının ayırt edici özelliklerinden birisi de demokrasileri olmuştur. Demokrasi özellikle Batı toplumları ile anılmaktadır. Batılı demokrasiler antidemokratik olarak nitelendirdikleri ulusları kendileri karşı bir tehdit olarak nitelendirebilmekte ve bazı durumlarda bu ulus-devletlere karşı yaptırımlar uygulayabilmektedir. Saddam Hüseyin dönemi Irak, Muammer Kaddafi dönemi Libya ve bugün Suriye ile İran bu yaptırımlarla karşılaşan ülkeler arasındadır. Ancak ‘demokrasinin kılıcını’ elinde bulunduran Batılı ülkelerde antidemokratik uygulamalarla karşılaşmak mümkündür. AB’nin karar verme süreçlerinde ve temsil sistemlerinde eşitlik ilkesine uyulmadığı görülmektedir. Yine uluslararası sistemin en önemli oluşumu niteliğine sahip olan BM’nin beş daimî ülkenin iradesine teslim edilmiş olması demokrasilerin siyasal eşitlik ilkesine aykırı bir durum yaratmaktadır. Siyasal katılım özerklikle özdeşleştirilmekte (Habermas v.d. 1969, s. 15) ve demokratik katılımı oluşturan itici güç eşitlikten ileri geldiğı kabul edilmektedir (Dahl, 2001, s. 10). AB’nin ve BM’nin yapısı ve politikaları bu bakımdan eleştiriye açıktır. Diğer yandan BM’nin beş daimî ülkesinin antidemokratik yönetimlerle ulusal çıkarları doğrultusunda politikalar geliştirdiğı görülmektedir. Bu tür politikalar temel hak ve hürriyetlerin çiğnendiğı yönetimlere karşı etkin müdahalelerin yapılamamasına neden olabilmektedir. Bugün dünyamızda soykırım gibi savaş suçları halen işlenmektedir. Batılı ülkelerin ve BM’nin antidemokratik uygulamalara karşı tutarsız davranması kamuoyunda demokrasiye yönelik nasıl tutum geliştirdiğini önemli hale getirmektedir.

Çalışmanın sonucunda kamuoyunda Batılı ülkelere, AB ve BM örgütlerine demokratik kriterler ekseninde ve temel hak ve hürriyetlerinin korunmasına ilişkin güven duygusunun düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca literatürde demokrasinin daha elverişli birimleri olarak nitelendirilen yerel yönetimlerin bir türü olan belediyelere yönelik güven duygusunun oldukça düşük olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu belediyelerin devlet tarafından sıkı denetime tabi

olması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca demokrasinin en iyi uygulanabileceği birimler arasında belediyeleri tercih edenlerin sayısı en düşük sayıda olmuştur.

Bulgular değerlendirildiğinde, Türkiye’de kamuoyunda demokrasinin hem normatif hem prosedürel unsurlarla tanımlandığı ortaya çıkmaktadır. Ancak, demokrasiye ilişkin tanımlar, soyut ideallerden ziyade, ulus-devletin güvenlik ve egemenlik sınırları içinde anlamlandırılmaktadır. Nitekim katılımcıların önemli bir çoğunluğu temel hak ve hürriyetlerin en iyi şekilde ulus-devlet düzeyinde korunabileceğine ve demokrasinin de en iyi biçimde ulus-devlet yapısı içerisinde uygulanabileceğine inanmaktadır. Buna karşın yerel düzeyde belediyeler ve ulus-üstü yapılar olan AB ve BM sınırlı düzeyde meşruiyet görmektedir. Bu durum Türkiye’deki demokrasi algısının şekillenmesinde ulusal kimlik, merkezîyetçilik ve güvenlik kaygılarının etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu anlamda demokrasi yalnızca evrensel normlarla değerlendirilmemektedir. Katılımcılar, demokrasi idealine önem vermekle birlikte bu ideali daha çok ulus-devletin kurumsal çerçevesi içinde görmektedir.

Bu çalışmanın sonuçlarından birisi kamuoyunda belediyelerin varlık nedenleri ve hukuki statüsünün yeterince bilinmediğidir. Bu anlamda belediyelere yönelik farkındalığın oluşturulmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Araştırmanın diğer bir sonucu neredeyse tüm devletlerin katılımından oluşan BM’nin AB’ye oranla daha tercih edilebilir olmasıdır. Bununla birlikte kamuoyunun demokrasi ile ilişkilendirdiği kavramlara bakıldığında BM’nin yeniden yapılandırılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Örgütün siyasal eşitliği esas alan demokratik standartları artırılmış bir yapıya kavuşturulması kamuoyunda güvenilirliğini, meşruiyetini ve tercih edilebilirliğini artıracaklarını göstermektedir.

Bu çalışma, demokrasinin kamuoyundaki algısının, siyasal kurumlar düzeyindeki yapılarla nasıl ilişkilendirildiğini göstermesi bakımından önemli ipuçları sunmaktadır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Aktaş, H. E. (2016). Birleşmiş Milletler için daha demokratik, adil ve etkin bir yapı önerisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 767-784.
- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Y. Alp ve M. Özışık, Çev.). İletişim Yayınları.
- Arblaster, A. (1999). *Demokrasi* (N. Yılmaz, Çev.). Ankara: Doruk.
- Arnhart, L. (2016). *Political questions: political philosophy from plato to pinker*. Waveland Press.
- Ateş, D. (2007). Ulus devletin siyasal meşruiyeti: küreselleşmenin yansımaları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, 3(2), 32-55.
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2019). Avrupa Birliği Konseyi. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr/45630.html>
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2022). Avrupa Komisyonu. Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-komisyonu_45629.html
- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2011). *Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği’nin işleyişi hakkında antlaşma*. Ofset Fotomat.
- Bal, İ. (2006). *Değişen Dünya’da uluslararası ilişkiler*. Ankara: Lalezar Kitapevi
- Bartelson, J. (1998). Second natures: is the state identical with itself?. *European Journal of International Relations*, 4(3), 295-326.

- Bartelson, J. (2003). *The critique of the state*. Cambridge University Press.
- Beetham, D. (2006). *Democracy a beginner's guide*. Oxford: Oneworld Publications.
- Beetham, D. (2006). *Demokrasi ve insan hakları* (B. Canatan, Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Bilgin, A. A. (2023). *Avrupa Komisyonu*. B. Akçay ve İ. Göçmen (Ed.), *Avrupa Birliği: Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar* (Baskı: 4) içinde (ss. 179-197). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Canbolat, İ. (2011). *Uluslararası sistem, Avrupa birliği: Bir dönüşüm analizi*. Alfa Basım Yayım.
- Cicero, M. T. (1823). *De republica*. Bostoniae: Everett.
- Connors, J. ve M. Schmidt (2014). *United Nations. International Human Rights Law* (. Moeckli, D., Shah, S. ve Sivakumaran, S., Der.). Oxford: OUP.
- Dahl R. A. (2000). *Poliarhiile*. Institutul European.
- Dahl, R. A. (1998). *On democracy*. New Haven & London: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2001). *Demokrasi üstüne* (B. Kadioğlu, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dahl, R. A. (2008). *Polyarchy: Participation and opposition*. Yale university press.
- Delegation of the European Union to Türkiye. (2021). *Relations with the EU: The European Union and Türkiye*. Erişim Adresi: https://www.eeas.europa.eu/turkey/european-union-and-turkey_en#10478
- Demirel, D. (2014). *Avrupa parlamentosu: Yapısal bir analiz*. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 143-148.
- Demirel, E. (2019). *Sistematik bağlamda BM'nin rolü ve işlevi*. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (ASEAD)*, 6(3), 219-237.
- Denk, E. (2004). *Uluslararası Adalet Divanı'nın İsrail'in işgal altındaki Filistin topraklarında inşa etmekte olduğu duvar konusundaki kararı*. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(3), 151-173.
- Dinan, D. (2008). *Avrupa birliği tarihi* (H. Akay, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Durkheim, E. (2021). *Sosyoloji dersleri* (Ö. Ozankaya, Çev.). İzmir: Em Yayınevi.
- Eralp, A. (2018). *Devlet ve ötesi: uluslararası ilişkilerde temel kavramlar: Uluslararası ilişkilerde temel kavramlar*. İletişim Yayınları.
- Erkiner, H. H. (2017). *Birleşmiş Milletler Uluslararası Adalet Divanı kararlarının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi aracılığıyla uygulanması*. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(2), 87-102.
- European Council. (2023). *How the European Council Works*. Erişim adresi: <https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/how-the-european-council-works/>
- European Union. (2008). *Treaty on European Union (Art. 10)*. Official Journal of the European Union. Retrieved from EUR-Lex.
- Ferguson, Y. H. & R. W. Mansbach (1989). *The State, Conceptual Chaos, And The Future Of International Relations Theory*. Boulder & London: Lynne Rienner Publishers.
- Forsythe, D. P. (2012). *Human rights in international relations*. (Edition: 3). Cambridge University Press.

- Giddens, A. (1986). *Durkheim On Politics And The State* (W. D. Halls, Trans.). California: Stanford University Press.
- Görmez, K. (2000). Demokratikleşme açısından merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkileri, *G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 2(4), 81-88.
- Gözler, K. (2018). *Anayasa hukukuna giriş*, 27. Baskı, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Graf von Einsiedel, Sebastian (2005) Vision mit handlungsanweisungen. *Das High-level Panel und die Reformagenda der Vereinte Nationen*, in: *Vereinte Nationen* 1, 5-12
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* (W. Rehg, Trasn.). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Habermas, J. (1999). *Die einbeziehung des anderen studien zur politischen theorie*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft (STW).
- Habermas, J. (2012). "Öteki" olmak, "öteki"yle yaşamak siyaset kuramı yazılar (İ. Aka, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları (YKY).
- Habermas, J. vd. (1969). *Student Und Politik: Eine Soziologische Untersuchung Zum Politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten; Soziologische*. Neuwied A. Rh.; Berlin: Luchterhand.
- Hasgüler, M. ve M. B. Uludağ (2012). *Devletlerarası ve hükümetler dışı uluslararası örgütler*. 5. baskı. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2015). *Hukuk felsefesinin prensipleri* (C. Karakaya, Çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Hehir, A. (2013). The performance of inconsistency, libya, security council and responsibility to protect. *International Security*, 38(1), 137–159.
- Held, D. (1987). *Modelos de democracia* (A. S. Martins, Tradução). Belo Horizonte: Editora Paideia.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları* (H. Özler, Çev.). Adres Yayınları/Liberte, Ankara.
- Hobbes, T. (1985). *Leviathan*. Penguin Classics.
- Hobbes, T. (2016). *Leviathan* (S. Lim, Çev.). (Baskı: 14). Yapı Kredi Yayınları.
- International Court of Justice. (1945). Statute of the International Court of Justice. <https://www.icj-cij.org/statute>
- İbni Haldun (2016). *Mukaddime* (S. Uludağ, Haz.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Jefferson, T. (1999). *Political writings* (J. O. Appleby & T. Ball, Eds.). Cambridge University Press.
- Jellinek, G. (1914). *Allgemeine staatslehre*. Berlin: Verlag von O. Häring.
- Jessop, B. (2021). *Devlet: dün, bugün, gelecek* (A. Güney, Çev.). Ankara: Nika Yayınevi.
- Kanatlı, M. (2014). Chantal mouffe'un radikal demokrasi projesi üzerine bir değerlendirme. *Tesam Akademi Dergisi*, 1(2), 115-136.
- Kapani, M. (2021). *Politika bilimine giriş*. Ankara: Serbest Kitaplar.
- Karasar, N. 201205. *Bilimsel araştırma yöntemleri* (2315. Baskı). Ankara: Nobel.
- Keleş, R. (2014). *Yerinden yönetim ve siyaset*. İstanbul: Cem Yayınevi.

- Keskin, H. M. (2010). *Doğru sanılan yanlışlarla Avrupa Birliği*. Ankara: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.
- Keskin, M. H. (2014). *Mitos'tan Lizbon'a: Avrupa Birliği el kitabı (Lizbon Antlaşması ve Hırvatistan'ın katılımı ile değişen AB)*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kirgis, F. L. (1995). The security council's first fifty years. *American Journal Of International Law*, 89(3), 506-539.
- Kurubaş, E. (2018). Dünya politikasının dönüşümü ve uluslararası ilişkiler çağı. Ş. Kardaş ve A. Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş (Tarih, Teori, Kavram ve Konular içinde (ss. 13-32)*. (Bas.8), Küre Yayınları.
- Kutsal Kitap (2002). *Kutsal kitap eski ve yeni antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes/Yeni Yaşam Yayınları.
- Lijphart, A. (2014). *Demokrasi modelleri* (G. Ayas & U. U. Bulsun, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme: sivil yönetimin gerçek kökeni boyutu ve amacı üzerine bir deneme* (F. Bakırcı, Çev.). Ankara: Ebabil.
- Locke, J. (2017). *Second treatise of government*. Jonathan Bennett.
- Machiavelli, N. (2008). *The prince* (J. B. Atkinson, Trans.). Indianapolis/ Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Madison, J. (2001). Federalist No. 10. In G. W. Carey & J. McClellan (Eds.), *The Federalist* (Gideon ed., s. 42–48). Liberty Fund.
- Maine, H. S. (1885). *Popular government*. John Murray.
- Marx, K. and F. Engels (2015). *The communist manifesto* (Samuel Moore, Trans.). Penguin Random House UK.
- Marx, K. ve F. Engels (2020). *Komünist manifeste* (C. Üster ve N. Deriş, Trans.). İstanbul: Can Klasik.
- MEPs European Parliament. (19.12.2023). Members of the European Parliament. Erişim adrresi: <https://www.europarl.europa.eu/meps/en/home>
- Mitchell, M. M. (1931). *Emile Durkheim and the philosophy of nationalism*. *Political Science Quarterly*, 46(1), 87-106. <https://doi.org/10.2307/2143110>
- Mor, H. (2010). Avrupa (Birliği) Bütünleşme süreci ve sorunları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), 499-541.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London/New York: Verso.
- Mouffe, C. (2011). *On the political*. Routledge: Taylor & Francis e-Library.
- Oppenheimer, F. (1984). *Devlet* (A. Şenel ve Y. Sabuncu, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Özarslan, B. B. (2005). Avrupa Birliği Komisyonu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 229-246.
- Özcan, M. S. Ö. (2019). Westphalian devletler sistemi ve modernleşmenin geleneksel dünyanın büyük güçleri olan imparatorluklara etkisi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(1), 49-62.

- Özer, D. K. (2016). İnsan haklarının birleşmiş milletler'in kurumsal yapısı içinde korunması. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 17(2), 205-234.
- Öztekin, A. (2016). *Siyaset bilimine giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Pagels, E. H. (1994). *Adam, eva und die schlange: die geschichte der Sünde* (Neff, K. Trans.). Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Pareto, V. (1984). *The transformation of democracy* (R. Girola, Trans.). New Brunswick, U.S.A.: Transaction Books.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd ed.). Sage Publications.
- Plautus, Titus Maccius (1895). *Plauti comoediae* (F. Leo, Ed.). Berolini Apvd Weidmannos.
- Redslob, R. (1923). *Histoire Des Grands Principes Du Droit Des Gens Depuis L'Antiquité Jusqu'à La Veille De La Grande Guerre*. Librairie Arthur Rousseau: Rousseau & cie, éditeurs, Paris.
- Rousseau, J. J. (1968). *The social contract*. London: Penguin Books.
- Rousseau, J. J. (2015). *Toplum Sözleşmesi* (V. Günyol, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2012). *Demokrasinin sosyolojisi*. İstanbul: Timaş.
- Sartori G. (2009). *La democracia en treinta lecciones edición a cargo de lorenza foschini* (Traducción de Alejandro Pradera). Taurus.
- Sartori, G. (1987). *The theory of democracy revisited*. New Jersey: Chatham House Publishers.
- Sartori, G. (2016). The theory of democracy revisited. In *Democracy: A Reader* (pp. 192-196). Columbia University Press.
- Schmidt, M. G. (2002). *Demokrasi kuramlarına giriş* (E. Köktaş, Çev.). Ankara: Vadi.
- Schumpeter, J. (1994). *Capitalism, socialism and democracy*. London and New York: Routledge.
- Sevinç, H. (2021). Antik Yunan'da siyasi yapı ve Aristo ile Platon özelinde siyasi düşünüş. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)*, 7(2) 209-223.
- Spinoza, B. (2007). *Theological political treatise* (M. Silverthorne And J. Israel Trans.). Cambridge University Press.
- Şöhret, M. (2012). Realizm çerçevesinde Avrupa birliğinin bütünleşmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 288-330.
- Tezcan, E. (2007). *Avrupa Birliği Komisyonu* (Vol. 5). Ankara: USAK Books.
- Tonus, Ö. and S. Baykal (2003). "Avrupa Birliği anayasa taslağı üzerine değerlendirmeler". *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XIX(1-2), 115-132.
- Uluslararası Adalet Divanı Statüsü. (2010). Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı statüsü. BM. Erişim adresi: <https://turkiye.un.org/tr/33499-birle%C5%9Fmi%C5%9F-miletler-antla%C5%9Fmas%C4%B1>
- United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*. Retrieved June 27, 2025, from <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
- Uygun, O. (2008). İbni Haldun'un toplum ve devlet kuramı (No. 16). On iki Levha Yayıncılık.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und gesellschaft. Grundriss der verstehenden soziologie*. Mohr-Siebeck, Tübingen.

- Weber, M. (1971). *Gesammelte politische schriften*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen.
- Weber, M. (1994). *Weber: Political writings*. Cambridge University Press.
- Weiss, T. G. (2015). The united nations: Before, during and after 1945. *International Affairs*, 91(6), 1221-1235.
- Yalvaç, F. (2018). Devlet. Ş. Kardaş ve A. Balci (Ed.), *Uluslararası ilişkilere giriş (Tarih, Teori, Kavram ve Konular içinde* (ss. 311-321). İstanbul: Küre Yayınları.
- Yayla, A. (2015). *Siyaset bilimi*. İstanbul: Adres Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

GELENEKSEL TOPLUMLARDA ERKEKLER “ERKEKLİK”LERİNİ NASIL KORURLAR?: VAR ETME VE YENİDEN ÜRETME SÜREÇLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Öz

Erkeklik kalıpları ve erkekliğe dair deneyimler, toplumsal ve politik olarak belirlenerek cinsiyet düzeni içerisinde işlemeye başlamaktadır. Basit çağrışımlarla alanını inşa ediyor gibi bir görünüm ortaya çıksa da aslında oldukça karmaşık işleyen iktidar ilişkileri ile karşılaşmaktadır. Erkek olmanın şartları da doğrudan bu ilişki ağı içerisinde belirlenmekte ve yeni imgeler inşa edilerek sürecin devamlılığı sağlanmaya çalışılmaktadır. Sosyalleşme süreciyle birlikte erkeklik kalıplarını tehdit eden ya da bu kalıpların gücü ve otoritesi üzerinde olumsuz etkilerde bulunabilecek etkenler, bir bütünlük içerisinde ortaya konmaktadır. Kadınlar, yaşanması muhtemel olan bu tehdit ve güç kaybının temel nedeni olarak imlenmektedir. Kadınlı kurulan ilişki biçimi, kadına yaklaşım tarzı, kadına bakış vb. şeklinde sıralanabilecek hemen her şey, eril otorite kaybına neden olabilecek etki ve potansiyele sahip görülmektedir. Geleneksel toplumlarda erkeklerin “erkeklik”lerini gösterme, kanıtlama ve yeniden üretme stratejileri gündelik yaşamın her anını ve alanını kapsayacak şekilde gerçekleşmektedir. Patriyarka, yapısal ve sembolik gelişimini koruma ve sürdürme isteğini, erkeklerin, “erkeklik”lerini özel ve kamusal alanda göstermeleri üzerinden karşılamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada da geleneksel toplumlardaki erkeklik kalıpları tanımlanmakta ve bu kalıpların kadınları, salt erkek normları içerisinde yaşamaya zorlayarak kadınların alternatif söylem geliştirmelerine engel oldukları üzerinde durulmaktadır. Kültürel ve toplumsal belirlenmişliklerin bu süreçteki rolü tartışılmakta; söz konusu bu belirlenmişliklere güç katan ritüeller, dil ve şiddet sorunsalı ele alınmakta ve “erkeklik krizi”nin gündelik yaşam içerisindeki somut anlatımı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erkeklik, Geleneksel toplumlar, Sosyalizasyon, Toplumsal cinsiyet.

HOW DO MEN PRESERVE THEIR “MASCULINITY” IN TRADITIONAL SOCIETIES?: AN EVALUATION ON THE PROCESSES OF CONSTRUCTION AND REPRODUCTION

Abstract

Patterns of masculinity and experiences related to manhood are socially and politically constructed and begin to operate within the gender order. Although it may appear that the field is constructed through simple associations, in reality, it involves highly complex power relations. The conditions of being a man are directly shaped within this network of relations, with new images being constructed to maintain the continuity of this process. Along with the socialization process, factors that threaten masculinity patterns or could negatively impact the power and authority of these patterns are presented in an integrated manner. Women are signified as the primary cause of the potential threats and power loss. Nearly everything - from the way relationships with women are formed, to the approach toward women, and the perspective on women - is seen as having the potential to undermine or threaten male authority. In traditional societies, men's strategies to demonstrate, prove, and reproduce their “masculinity” take place in every aspect of daily life. Patriarchy aims to maintain and preserve its structural and symbolic development by encouraging men to demonstrate their “masculinity” in both private and public spheres. This study defines traditional patterns of masculinity in conventional societies and emphasizes how these patterns force women to live solely within male norms, thereby hindering them from developing alternative discourses. The role of cultural and social determinisms is being discussed in this process; the rituals, language and the problematic of violence that reinforce these determinisms are examined and the “crisis of masculinity” is analyzed through its concrete manifestations in everyday life.

Keywords: Masculinity, Traditional societies, Socialization, Gender.

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, emel.cokogullar@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9975-1618

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Patriyarkal yapı, egemen olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Erkek normları ve erkek deneyimleri, inşa sürecinin yapısal unsurları olarak işlemektedir. Bu norm ve deneyimlerle kurulan politik ittifaklar, kadın cinselliğinin denetimi ve en genel haliyle de kadının baskılanması ve ezilmesi stratejisi üzerinden gelişmektedir. Bu ittifaklar, geleneksel değer ve kültürel yollarla belirlenmiş marjinalleştirme alanları oluşturmaktadır. Başlı başına kadının varlığını şekillendirmeye ve tüm indirgenmiş tanımlamaları kadın üzerinden yapmaya çalışan patriyarka, “muktedir erkeklik” kalıpları yaratmaktadır. Katı denetime dayalı eylem tarzları ile işleyen bu kalıplar, kamusal ve özel alanı kadın namusu üzerinden kurgulamaktadır. “Muktedir erkeklik” ve kadın namusu arasında kurulan doğrudan ilişki, toplumun tüm kurum ve alanlarında hiyerarşik kategorileştirmeyi en yalın ve katı haliyle başlatmakta ve devam ettirmektedir. Kadının ikincilliği, bu kapsamlı ilişki ağı ve örgütlü pratiği içerisinde üretilmekte ve doğallaştırılmaktadır. Topluma “kadın sorunu” olarak yansıyan ve feminizmin mücadele alanını oluşturan da aslında tam da bu kapsamlı ve doğrudan ikincilleştirme, baskılama ve denetleme sistematigi olmaktadır.

Feminist kuramcılar, kadın ve “kadın sorunu” olarak tanımlanan olaylar, olgular, kavramlar, yargılar, kalıplar vb. üzerinden bir perspektif ve strateji geliştirme amacı ile hareket etmişlerdir. Küresel ve yerel ölçekte takip ettikleri tarihsel ve güncel izlerde, kadınların neden ikincilleştirildikleri, ötekileştirildikleri ve marjinal bir kategori olarak sunuldukları sorusunun yanıtını aramışlardır. Eril egemenliğin tarihsel süreç içerisinde nasıl güç kazandığı ve meşruiyet araçlarını geliştirebilmek için hangi yollara başvurduğu başta olmak üzere bir dizi soru sorarak ilerlemişlerdir. Kadının tarihsel ezilmişliğinin nedenlerine ve “kadın sorunu” olarak adlandırılan her şeyin içeriğine yönelmişlerdir. Nitekim feminizm, dalgalar halinde sürdürdüğü gelişiminde kadın hakları ve özgürlükleri konusunda çok önemli kazanımlar elde etmeyi başarmıştır. Dönemsel koşullar gereği, bu hakların/özgürlüklerin törpülediği ve kadınların özellikle siyasal alanda yok sayıldığı gerçekliği ile karşılaşıldıysa da 21. yüzyıla gelindiğinde kadınların mücadelesinin anlamını ve önemini yadsıyabilmek mümkün değildir. Ancak diğer yandan da bu mücadelenin âdeta tam ortasında bir yerde durarak sınırları her defasında çok daha geçirgen olmayan şekilde çizmeye çalışan bir müdahale tarzı, duruşu ve kalıbı bulunmaktadır. Patriyarkal matrisler olarak adlandırabileceğimiz bu müdahale şeklinde, kadının cinsel ve bedensel özgürlüğü yadsınmakta, kamusal alandaki görünürlüğü rahatsız edici kabul edilmekte ve nihai aşamada geleneksel cinsiyet rollerine tutunma hali tüm kuşatıcılığıyla karşımıza çıkmaktadır. “Gerçek erkek” ya da “adam gibi adam” olabilmek tasavvurunun, bu kuşatıcılık ve tutunma durumuyla ilişkisi, son dönemlerde erkeklik çalışmalarının önemsenmesini ve dolayısıyla da bu alandaki araştırmaların artmasını sağlamıştır.

Erkeklik çalışmalarının geçmişi çok eski olmamakla birlikte alınan yol oldukça önemli olmuştur. Psikoloji ve sosyoloji disiplinlerine yaslanarak sağlanan kuramsal gelişmeler, feminist literatüre birçok açıdan katkı sunmuştur. Yaklaşım tarzlarının farklılaşması ile devam eden bu süreç, derinlikli analizlerin yolunu açabildiği gibi yeni kavramlarla konuşabilmeyi ve yazabilmeyi de olanaklı hale getirmiştir. Küresel cinsiyet düzeninde çoğunlukla katılışarak ilerleyen iktidar ilişkilerinin değişik bakış açılarıyla sorgulanabilmesi, bağlantı ve kopma noktalarının bu iktidar ilişkileri içerisinde nasıl konumlandırıldığının anlaşılabilmesini sağlamıştır. “Ezen”-“ezilen” ilişkisinin cinsiyetler temelinde kuruluşu ve bu ilişkinin aktarım mekanizmalarının kurduğu ağın nasıl büyük ve karmaşık olduğu görülmüştür. Dolayısıyla da bu ilişki ağının sorgulanarak eleştirel çalışmaların konusu olması, yeni bir dönemin başladığının da habercisi olmuştur. Bu çalışmada da geleneksel özellikler gösteren toplumlarda erkeklik inşasının, kadının aşağılanması, baskılanması, yok sayılması, dövülmesi ve öldürülmesi üzerinden nasıl gerçekleştiği incelenmeye çalışılmaktadır. Kadının biçimlendirilmesi ve sindirilmesi ile erkeğin “var oluşu” arasında kurulan

ilişkisellik ele alınmakta ve bu ilişkiselliğin kurulmasına neden olan toplumsal söz/davranış ve eylem çerçevesi üzerinde durulmaktadır. Dil, kültür, tarih ve toplumsal olana dair hemen her şeyin tam ortasında duran cinsiyetler arasındaki bu “yok oluş” ve “var oluş” mücadelesinin başat tanımlama ve doğallaştırmaları ele alınmaktadır. Erkek deneyimlerini esas alan geleneksel kural alanının erkeklik marjinalleştirmeleri yine çalışmada incelenen başlıklar arasında yer almaktadır.

1. Toplumsal Cinsiyet Roller: Erkekler ve Kadınlar...

“Dişillik” ve “erillik” ve bunlara dair özellikler denilince öncelikle toplumsal cinsiyetten bahsetmek, rolleri-görevleri ve kalıpları anlamaya çalışırken toplumsal cinsiyet nedir sorusu üzerine odaklanmak somut bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Judith Butler’a (2009, s. 75) göre, “...toplumsal cinsiyet, tam anlamıyla insanın “olduğu” ya da “sahip olduğu” şey değildir. Toplumsal cinsiyet, eril ve dişilin, toplumsal cinsiyetin varsaydığı hormonal, kromozomal, ruhsal ve performatif ara formlarla birlikte üretilmesi ve normalleştirilmesinin gerçekleştirildiği aygıttır.” Butler’ın bu tanımında rastladığımız “üretme” ve “normalleştirme” ifadeleri, cinsiyetlendirme sürecini anlayabilmemiz açısından oldukça önemlidir. Zira cinsiyet rolleri, bir dizi toplumsal, tarihsel ve kültürel sabitleştirmeyle birlikte üretilmekte ve sosyalizasyon sürecinde bireyin doğumundan itibaren aktarılmaktadır.

Laura Kramer, *The Sociology of Gender* (2010) adını taşıyan çalışmasında sosyalleşmenin, ait olduğu düşünülen ya da istenilen gruba dair kuralların öğrenilmesini ve öğrenmenin ardından da kendisini bu grupla birlikte ya da bu grubun içinde tanımlaması anlamına geldiğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla Kramer’in (2010) de üzerinde durduğu, o grubu ya da kültürü öğrenme ve ardından o grup ya da kültürün içinde kendini tanımlama, doğallaştırılarak sunulan zorunlu bir ait olma çabasını da anlatmaktadır. Sosyalleşme kavramını oldukça geniş tanımlayan Jean Stockard (2006, s. 215) da mesleki, dini ve politik sosyalleşmeyi tartışabilmenin mümkün olduğunu ancak toplumsal cinsiyet sosyalleşmesinin, bu geniş ve kapsamlı sürecin en temel yönlerinden biri olarak görüldüğünü belirtmektedir. Stockard, çocukların henüz doğayı anlamadan iki cinsiyet grubunun farkına vardıklarından ve bu gruplardan hangisine ait olduklarını çözdüklerinden bahsetmektedir. “Cinsiyet sosyalizasyonunun merkeziliği” de Stockard’a (2006) göre, sosyal bilimciler tarafından bilinen tüm toplumların cinsiyetçi olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rollerine uygun düşen söz ve davranış kalıplarını benimseme, bahsi geçen bu ait olma çabasıyla doğrudan bağlantılı bir sürece işaret etmektedir. Bu süreç, normatif dayatmalarla ilerlemekte ve birey, toplumsal düzenin kendisinden ne beklediğini anlayarak ve en önemlisi de içselleştirerek bu sürecin içinden geçmektedir. Neredeyse hiç tamamlanmayan ya da bir başarı notuna göre sonlanmayan sosyalizasyon sürecinde, bir dizi dışlayıcı pratikle karşılaşmakta ve karşıt söylemler, bu pratikler yoluyla sindirilip ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Sosyalizasyon süreci, bedenin ve kimliğin “terbiyesi” ile ilgilenilmesi ve aşırılıkların törpülenerek bireyin o toplumda yaşamaya hazır hale getirilmesini imlemektedir aslında. Buradaki “hazır hale getirme” durumu da toplumsal cinsiyet rollerinin normalleştirilmesine yönelik alternatif bir söylem geliştirilmemesi ile ilgili olmaktadır. Geleneksel özelliklere bağlılığın ve aidiyetlerin yüksek olduğu toplumlarda, cinsiyetlerin terbiyesinin ve normlara koşulsuz uygunluğunun sağlanması ulaşılacak istenen nihai amaç olmaktadır. Buradaki “terbiye” ifadesi önemlidir; çünkü içeriği itibarıyla oldukça geniş bir anlama sahiptir ve yaptığı dinsel-kültürel çağrışımlarla kuşatıcılığı da güçlüdür. “Kadınlık” ve “erkeklik” kültür, dil ve tarih içinde anlamlandırılan “iyi”-“kötü” ayrımıyla birlikte gelişim göstermektedir. Toplumsal beklentilere aykırı düşen her türlü tavır, davranış, söz ve eylem “kötü” olarak imlenmeye neden olmaktadır. “Kötü”yü işlemiş ya da “kötü”ye uymuş her birey, toplum tarafından kolaylıkla yargılanmaktadır ve bu bireyin, yaptırımlarla karşılaşma ihtimali neredeyse kaçınılmazdır. En temel yaptırımlardan biri de bireyin dışlanması ve ayıplanarak aşağılanması olmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rolleri, en basit anlatımıyla kadın ve erkeğin yaşamsal pratiklerini düzenleyen kuralları ve görevleri tanımlamaktadır. Bu rol ve görevlere uygun davranış tarzının benimsenmesi ve bu davranış tarzının, yaşamın merkezine yerleştirilmesi beklenmektedir. Kültürlerin sahip olduğu yapısal farklılıklardan ötürü evrensel tanımlar yapabilmek tam anlamıyla mümkün değilse de erkek egemenliğini ve üretim-yeniden üretim enstrümanlarının gücünü, farklı coğrafyalardaki farklı tezahürleriyle görebilmek mümkündür. Ancak toplumsal cinsiyet rollerinin temel kalıpları açısından güçlü bir ortaklık ve uzlaşma hakimdir. Heteroseksist cinsiyet düzeninin egemenliği ve dolayısıyla da rol talepleri, toplumsal farklılıklara rağmen benzer özellikler ve eğilimler göstermektedir.

2. Normları, Kuralları ve Ritüelleri ile “Erkeklik”

Erkeklik nedir sorusuna verilebilecek en yakın yanıtlardan biri erkekliğin, belirli kültürel ve organizasyonel yerlerde erkeklerle ilişkilendirilen dolayısıyla kadınsı olmayan mevcut davranışlar, diller ve uygulamalardan oluştuğu olmaktadır (Itulua-Abumere, 2013, s. 42). “Erkeklik” inşasındaki temel postula, “gerçek erkeklik” ile ilgili her türlü sosyal pratiğin meşrulaştırılmasına dayanmaktadır. Kültürel değerler sistemi, anlamlandırma ve normalleştirme süreçlerine doğrudan müdahale etmekte ve indirgenmiş cinsiyet rolleri tanımlamalarına rastlanmaktadır. John MacInnes, *The End of Masculinity* (1998) adlı çalışmasında biyolojik olarak erkek olmanın, erkekliği kazandırmadığı/vermediği ve kazandıramayacağı/veremeyeceği üzerinden argümanlarını geliştirmektedir. Sürekli bir gösterme ve kanıtlama hali, çocukluğun ilk evrelerinden itibaren başlamaktadır.² Cinsiyet rollerinin aktarımı ile gerçekleşen bu süreç, toplumsal, kültürel ve dinsel açıdan farklılıklar içerse de üzerinde hareket edilen zemin neredeyse aynıdır. Bu farklılıklar, geleneksel kimliğine, aidiyetlerine, inanışına ve ritüellerine bağlılık gösteren toplumlarda oldukça azdır. Beklentiler çok açık ve talepler çok nettir. Normlar ve kurallar bazında yapılabilecek esneklik düşüktür ve bu esneklik de pek istenmeyen bir durumdur. Korku, çekince, tehdit, endişe, öfke ve tüm bu duyguları takip eden belirsizliğin yaşanma ihtimali, esnekliğin neden istenmediğini anlatmaktadır. Erkek egemen cinsiyet düzeninde, muhtemel bir belirsizlik hali aynı zamanda bir kriz çağrışımı da yapmaktadır. Muhtemel bir belirsizliğin ve dolayısıyla muhtemel bir krizin temel nedeni de “gerçek erkeklik” ile ilgili yaşanan sorun(lar)dan ve ortaya çıkan boşluktan kaynaklanmaktadır. Erkekliğin tezahürleri ve kanıtları, toplumsal alanda görülme talebi ile şekillenmekte ve bu talep, özellikle geleneksel toplumlarda oldukça baskın karakterde karşımıza çıkmaktadır. Erkekler, çocukluk çağından itibaren “erkek” olduklarını sürekli kanıtlamak ve âdeta ilan etmek zorundadırlar. Bu kanıt ve ilan, egemen olan pratik ve düşünsel yapının yarattığı bilinçli yanılsamalar eşliğinde gerçekleşmektedir. Bir bakıma erkekler, ilk andan itibaren kendilerine yöneltilen yetersizlikle örülü “suçlamalar”a karşı hazır olmayı ve bu suçlamalardan kendilerini korumayı da öğrenmektedirler (Cohen, 1995, s. 109-110).

Toplumda kurulu ilişki şekilleri, cinsiyetler temelinde yapılanmakta ve cinsiyet rollerine dayanan idealleştirmeler ortaya çıkmaktadır. Patriyarkanın erilliği yücelten ve kadını aşağı çekerek kötücülleştirilen tüm pratikleri, olay ve olguların içeriğini daha sonrakiler için hazır hale getirmekte, anlamlandırmakta, dil örgüsünün içine yerleştirmekte ve ahlâki ilkelerle çevrelemektedir. Bu ağ içerisinde eril tahakküm, bireysel ve toplumsal yaşamın neredeyse bütün dokularındaki egemenliğini sürdürmektedir. Kapitalist araç ve mekanizmalardan da güç alarak devam eden bu egemenlik, kamusal ve özel alanın sınırlarını kadın aleyhine genişletmeye devam etmektedir.³ Bu

² Ayrıca bkz. Myriam Miedzian, *Boys will be boys: Breaking the link between masculinity and violence*, Doubleday, New York, 1991.

³ Aslında kapitalist üretim ilişkileri kadının geçmişe göre daha özgür olduğu deneyimler yaratır. Kadınlar bu dönemde eğitim olanaklarına kavuşmuş, meslek sahibi olabilmiş, karar alma süreçlerine katılabilmiş ve özgüven

nedenle de yalnızca aileye ve özel alana odaklanarak bu egemenliği anlamak yeterli değildir; “...işgücü piyasasında, kamusal alanlarda derin kökler salmış, sembolikleşmiş, doğallaşmış iktidar ilişkilerini anlamak için buralarda egemen olan eril iktidarı ve onu olanaklı kılan erkeklik tarzlarını da daha yakından anlamaya gereksinmemiz” vardır (Sancar, 2009, s. 16).

Eril iktidarı ve bu iktidarı üreten ilişki dinamiklerini anlamak; toplumsal-kültürel özelliklerle ve siyasal araçlarla birlikte düşünmeyi zorunlu hale getirmektedir. Patriyarka, yarattığı ve koruduğu normlarla kamusal alanı ve iş gücü piyasasını egemen erkeklik imgeleriyle şekillendirirken temel birtakım yapısal sınırlar tanımlamaktadır. Erkeklik inşası açısından erkeklik ideolojilerinin sözsüz bir sürecin sonunda kurulduğundan ve dolaşıma sokulduğundan bahseden Douglas Holt ve Craig Thompson (2011, s. 433-434), erkeklik ideolojilerinin alanının oldukça geniş ve dayatmalarla çevrili olduğu üzerinde durmaktadırlar. “Gerçek erkek”, bu sözsüz süreçte gerçekleşen aktarımın sonunda ortaya çıkmaktadır. Bu aktarım, sıradanlıktan uzak bir dizi mücadeleyle birlikte gerçekleşmektedir. Her defasında bir gösterim ve kanıt isteyerek devam etmektedir. Anladığını, uyguladığını ve en önemlisi de rol yapmadığını her olay ve durumda ortaya koyması beklenen bir erkeklik inşası ile karşılaşmaktadır. Erkeğin “gerçek” manada erkek olabilmesinin zorunlu kalıpları ve sembolik boyutları, kadın-erkek karşıtlığı üzerinden kurgulanmaktadır. Erkeklik inşası da tam da bu noktada başlamakta; kadının emeği ve bedeni üzerinde işlediği somutluk kazanan bir erkek kimliği yaratılmaktadır. Başka bir ifadeyle, geleneksel özellikler gösteren toplumlarda “erkek olmak” ile kadının beden ve emek kontrolü arasında doğrudan bir ilişki kurabilmek mümkündür. Bu kontrol biçimi de aslında hiç sınırı olmayan, nerede duracağı kestirilemeyen “sarıp sarmalayan bir iktidar ağı”⁴ olarak ortaya çıkmaktadır. Mevcut cinsiyet eşitsizliği, bu ağın içinde etkili bir politik strateji olmaktadır.

İktidar, denetim, güç, hâkimiyet vb. daha birçok kavramla birlikte düşünülüp açıklanabilen erkeklik ile ilgili Robert William Connell’in (1998; 2005) kuramsal çerçevesinde, oldukça farklı ve karmaşık analizlere rastlanmaktadır. “Hegemonik erkeklik” kavramsallaştırmasıyla erkeklik araştırmalarına farklı bir boyut katan Connell, tek bir erkeklik modelinden değil, “erkeklikler”den bahsedebileceğini ileri sürmekte; kültürel ve tarihsel farklılıklara vurgu yapmaktadır. “Hegemonik erkeklik” diye tanımlamaya çalıştığı yapısal olgunun, yalnızca kadın üzerinde egemenlik kurmadığı, toplum tarafından kabul görmeyen/istenmeyen erkek kategorilerinin olumsuzlanmasına da neden olduğu üzerinde durmaktadır (Connell, 1998, s. 245-248). Erkeğin egemenliğinin yalnızca kadınlar üzerinden değil, diğer bazı erkeklerin ötekileştirilmesi üzerinden de ilerlediğini öne sürmektedir. “Hegemonik erkeklik”, bu haliyle öncelenen ve kabul gören bir iktidar ilişkisi pratiği olmaktadır.

Toplumda varlığını sürdüren inanç sistemleri de erkeklik kalıpları üzerinde doğrudan etkide bulunmaktadır. Erkeği hiyerarşinin en üst sıralarına yerleştiren bir perspektif geliştirdikleri için erkek egemen dilin imgeleri ile sınırlar çizip iktidar ilişkilerinin kurumsallaştırıldığı görülmektedir. Örneğin İslami toplumlarda erkeklik, belirgin dışsal baskılarla şekillenmekte; namus/şeref/güç deneyimlerine dair toplumsal kaygılar çok daha güçlü bir şekilde açığa çıkmaktadır. Kadın bedeni, cinselliği ve örtünmesi, İslam inanç sistemi açısından tartışmasız bir önceliğe sahiptir ve bu sistematik içerisinde geleneksel değerlerle eylem standartları kurularak uyumlu bir ortaklık geliştirilmektedir. Erkeğin erkekliğinin kamusal ve özel alanda gösterilmesi beklentisi sabit birtakım kural ve ritüellerle gerçekleşmekte; kadın cinselliğinin denetimi, âdeta “erkeklik gösterisi”ne dönüşmektedir.

kazanmışlardır. Ancak biz yine biliyoruz ki kapitalizm yapısal olarak patriyarka ile var olan ve kendini yeniden üreten bir sistemdir ve kadını sömürebilmenin yeni olanaklarını yaratmıştır.

⁴ Bu konuda farklı bir tartışma için bkz. Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Çev. Osman Akinhay ve Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021.

2.1. “Erkeklik Gösterisi”: Adam gibi adamlar...

“Erkeklik gösterisi”ni anlayabilmek, erkekliğin ne olduğu ya da evrensel bir erkeklik tanımı yapıp yapılamayacağı soruları üzerine odaklanmayı gerektirmektedir. Bu soruların yanıtı da genellikle erkekliğe atfedilen ve erkeklikle doğrudan ilişkilendirilen özellikler düşünülerek aranmaktadır. Güçlü olmak, mertlik, cesaret, kahramanlık, dayanıklılık, duygularla hareket etmemek gibi davranış özelliklerinin erkek olmakla bağı toplumsal ve kültürel açıdan oldukça anlamlıdır. “Erkek olmak” gerek fiziksel gerekse de ruhsal açıdan güçlü olmayı anlatmaktadır. Toplumun bir erkekten beklediği ya da talep ettiği bu “güçlülük”, her alanda gösterilebilir nitelikler taşımaktadır ve bu yönüyle de bir hazırbulunuşluğu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, sahip olunan tüm rollerin “güçlülük” beklentisi eşliğinde yerine getirilmesi talep edilmektedir. Korkaklık ya da halk arasındaki deyişle “ana kuzusu olmak”, bu beklentilere doğrudan karşıtlık içermektedir. Kültürlerarası bir çalışma yapan David D. Gilmore (1991), bir evrenselliğin olamayacağını vurgulasa da temel birtakım özellikler ve normlar üzerinden ölçütler kurmakta ve bu ölçütler üzerinden bir genel çerçeve çizmeye çalışmaktadır. *Manhood in the Making Cultural Concepts of Masculinity* adını taşıyan araştırmasında da bu ölçütlerden bahsetmekte ve Gilmore da bahsi geçen bu beklentilere yer vermektedir. Michael Scott Kimmel (2004, s. 184) de erkekliklerin eşit olmadığını belirtmekte ve bu eşit olmayışa dair farklılık ölçeğinde öne çıkan bir tanımın olduğu üzerinde durmaktadır.

Korkusuzluk, cesur olmak ve duyguların dışavurumunda zafiyet ortaya çıkmaması, patriyarkanın erkeklerden en tipik beklentileri arasında yer almaktadır. Güç gösterimi, bu beklentilerin temelini oluşturmaktadır. Özellikle cinsellik, gücün ve egemenliğin en belirgin özelliklerini yansıtmaktadır. “İktidarsızlık” olarak kodlanan cinsel yetersizlik ya da bozukluk, bir erkeğin karşı karşıya kalması halinde travmatik sonuçlar yaratabilen bir sorun olarak imlenmektedir. “İktidarsızlık”, erkeğin kadın bedeni üzerinde egemenliğini ilan edememesini anlatmakta ve erkeklik inşasının maddi ve yapısal özellikleri, bu noktada kriz çağrışımında bulunmaktadır. Ancak buradaki asıl sorun, kadın bedenine dair kurulması istenen tam hâkimiyetin sağlanamaması olmaktadır.

“İktidarsızlık” nedeniyle normatif erkek özelliklerinin dışlayıcı tutumuyla doğrudan yüzleşmek âdeta kaçınılmaz bir sonuçtur. Dolayısıyla da yaşanan bu “cinsel başarısızlık” gizlenmekte ve çoğunlukla da “ayıplar kategorisi”ne dahil edilmektedir. “Ayıplar kategorisi”ne dahil edildikten sonra ise konuşulmaması gereken alana kolaylıkla çekilmektedir. Öte yandan erkeğin cinsel gücünün toplumsal beklentileri karşıladığı deneyimler ise gizlenmemekte; aksine müstehzi erkek gülümsemeleri ile karşılanmaktadır. Müstehzi gülümsemeler, erkeklik kalıplarının anlam dünyasında denetim ve egemenlik ilişkisinin sorunsuz kurulduğunu sembolize etmektedir. Örneğin “milli olmak” ifadesi aslında Türkiye’de tam da bu durumu özetlemekte; erkeğin ilk cinsel birlikteliğinin ardından artık “gerçek” bir erkek olma yolunda önemli olan bu sınavı başardığı anlatılmaya çalışılmaktadır. Ancak bu ilk cinsel ilişkinin, evlilik kurumu içerisinde değil, evlenmeden önce ve hatta ilk gençlik döneminde gerçekleşmesi beklenmektedir. Temel dinsel kaidelere ters düşse de evlilik bağı olmadan gerçekleşen bu ilk cinsel ilişki, güçlü bir kültürel çelişkidir. İlk cinsellik, erkekliğin en önemli adımı olduğu gibi toplumsal açıdan da övgü kaynağıdır ve bu nedenle ilan edilmesi gerekmektedir. Benzer şekilde sünnet de erkeklik kalıplarının övgü kaynağı olarak gösterdiği ve şenliklerle kutladığı bir ritüeldir. “Erkek olmak” şeklinde anılan sünnet ritüeli de doğrudan cinsellikle ilişkilendirilmektedir. Sünnetle ilgili dinî mesaj kaygısından ziyade kadın bedeni üzerinde kurulacak egemenliğin düğün törenleriyle kutlanması ve toplumun bundan haberdar edilmesi süreci ile karşılaşılmaktadır.

Dinsel ve geleneksel ritüellerin yanında o topluma ait özdeyişler ve atasözleri de doğrudan erkeklik kurgusunun içerisinde yer almaktadır. Örneğin “erkekliğine laf etmek”, toplumsal ve kültürel olarak erkeğin âdeta köşeye sıkıştırıldığını anlatan bir ifadedir. İçerisinde yetersizlik ve beceriksizlik barındırmaktadır. Bu nedenle de oldukça tehditkâr bir içeriğe sahiptir. Bu ifadeyi tehlikeli hale getiren en önemli yanı ise bir kadın tarafından bir erkeğe söylenmiş olmasıdır. Zira erkeğin gücü ve iktidarı üzerinde doğrudan bozucu etki yaratmaktadır. Erkekliğine laf edilen erkeğin yapması gereken şey ise geleneksel toplumun üyeleri arasındaki sözsüz mutabakat açısından açık gibi görünse de bunun bazen farklı bazen de dolaylı sonuçları olabilmektedir. En yaygın yöntemlerden biri de şiddet olmaktadır. Şiddet, bu gerekçeyle gerçekleşmişse meşruiyeti kolaylıkla sağlanabilmektedir. Öyle ki hukuk sistemi dahi bu ifadenin sonunda bir suç oluşmuşsa bu suçun cezai indirimini “ağır tahrik” ilkesi üzerinden yapmaktadır. “Erkeklik gösterisi”nin sürdürülebilirliğini sağlayan unsurlardan biri, bu yönüyle dil olmaktadır.

Dil, patriyarkal doğallaştırma ve meşruiyet araçlarını yeniden üretebilme gücüne sahiptir. Kadını anlatan “eksik akıl”, “saçı uzun aklı kısa” gibi ibareler, kadını aşağılamanın yanında erkeğin egemenliğini ve toplumsal açıdan otoritesini güçlendirmektedir. Aklî yönden zayıflığın ya da eksikliğin vurgulanması, kadının yönlendirilmeye, kontrol edilmeye ve bir başkasının vesayeti altına girmeye ihtiyacı olduğu anlamına gelmektedir. İbrahim Tatlıses tarafından seslendirilen “Erkekler” şarkısının sözleri, erkekliğin kadın üzerinden nasıl kurulduğunun en açık göstereni olmaktadır. Şarkı “kadın beni dinle” diye başlamakta ve “kendine gel” seslenişi içerisinde “ben erkeğim hemen önümde eğil diz çök” şeklinde bir emir cümlesi ile devam etmektedir. Buradaki “kendine gel, ben erkeğim ve önümde eğil diz çök” ifadeleri, kadının cinsiyet rollerine bağlı erkekliğin yeniden üretimini ifade etmektedir. Şarkının devamında kadının, erkeğin sözünü dinlememe ya da onun talimatlarına uymama durumunun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Erkeklerle birleşin “erkeklik elden gidiyor” uyarısı da kadınların itaat etmemesi durumunun vahametine dair olmaktadır. Aslında şarkı bütün olarak değerlendirildiğinde, kadınların kontrolünde sorunların var olduğu ve bu sorunların hemen ortadan kaldırılması gerektiği ifade edilse de buradaki asıl önemli nokta erkeklerle birleşin çağrısı olmaktadır. Erkeklerin birleşmesi ise geleneksel erkeklik kalıplarının dışına çıkılmaması anlamına gelmektedir:⁵

Yahu kadın beni dinle kendine gel hey
Ben erkeğim hemen önümde eğil diz çök
Bak kızıyorum evinde otur çocuk doğur hey
İşin gücün yok mu senin bir sıcak çay dök

Allah Allah dinlemiyor kendini şaşmış
Tövbe estağfurullah aşmış bu aşmış
Allah Allah dinlemiyor kendini şaşmış
Tövbe estağfurullah aşmış bu aşmış

Birleşin arkadaşlar erkeklik gidiyor elden
Birlikten kuvvet doğar henüz vakit erken
Zil çalıyor etekleri çıldırmış saçı uzunlar
Toplanalım tedbir alalım henüz vakit varken
Birleşelim arkadaşlar henüz vakit erken
Birlikten kuvvet doğar henüz vakit erken
Zil çalıyor etekleri çıldırmış saçı uzunlar
Toplanalım tedbir alalım henüz vakit varken

⁵ Kaynak: Musixmatch. Besteciler: Goran Bregovic / Sezen Aksu / Andrew Marvell, Erkekler şarkı sözleri © Polygram Ed.

Yoksa bulacağız papazı biz çıkaramayız bu yazı
Almışlar ellerine bi sazı coşmuş bunlar coşmuş
Yoksa bulacağız papazı biz çıkaramayız bu yazı
Almışlar ellerine bi sazı coşmuş bunlar coşmuş

Yahu kadın beni dinle kendine gel hey
Ben erkeğim hemen önümde eğil diz çök
Bak kızıyorum evinde otur çocuk doğur hey
İşin gücün yok mu senin bir sıcak çay dök

Allah Allah dinlemiyor kendini şaşmış
Tövbe estağfurullah aşmış bu aşmış
Allah Allah dinlemiyor kendini şaşmış
Tövbe estağfurullah aşmış bu aşmış

Birleşin arkadaşlar erkeklik gidiyor elden
Birlikten kuvvet doğar henüz vakit erken
Zil çalışıyor etekleri çıldırmış saçı uzunlar
Toplanalım tedbir alalım henüz vakit varken
Birleşelim arkadaşlar henüz vakit erken
Birlikten kuvvet doğar henüz vakit erken
Zil çalışıyor etekleri çıldırmış saçı uzunlar
Toplanalım tedbir alalım henüz vakit varken

Yoksa bulacağız papazı biz çıkaramayız bu yazı
Almışlar ellerine bi sazı coşmuş bunlar coşmuş
Yoksa bulacağız papazı biz çıkaramayız bu yazı
Almışlar ellerine bi sazı coşmuş bunlar coşmuş
Yoksa bulacağız papazı biz çıkaramayız bu yazı
Almışlar ellerine bi sazı coşmuş bunlar coşmuş

Erkeklik ve erkek olana dair kodlamaların, ayrımların ve sembolik adlandırmaların, toplumun simgeleri ile şekillendiği ve normlarını oluşturduğu iddiası, bir kurmayı ve o kurmanın bütün içerisindeki anlaşılabilirliğini ortaya koyması açısından durağanlığı değil, bir süreci de tanımlamaktadır. Eylemlerin cinsiyetler temelinde nasıl kurulacağı yönünde belirlemeler yapan toplumsal, kültürel ve dinsel ortaklıklar, erkeklikler arasındaki ilişkileri de düzenlemektedir. Uyarı, tedbir, birlikte ve aynı doğrultuda hareket etme şeklinde bir dizi gruplamalara dayalı erkeklik pratiği ile karşılaşılmaktadır. Bu pratik içerisinde ikincilleştirme ve marjinalleştirmenin en yalın halleri kadın üzerinden yapılmakta; doğum, saç ve etek vurgulu “geleneksel aşağılama yöntemi”ne başvurulmaktadır. Çocuk doğurması, saçının uzun olması ve etek giymesi, kadını erkekten ayıran temel özellikler olduğu için hem erkeklik kurgusunda hem de kadının aşağılanmasında oldukça etkili bir söylemsel çerçeve oluşturmaktadır.

2.2. Nesneleşen Kadınlar: Dişi Kuşlar

Kadın ve erkek arasında tanımlanan ilişki dinamikleri hiyerarşik ve tabii ki erkeğin davranış, eylem ve düşünüş şekillerini önceleyen bir tarzda gelişmiştir ve mevcut durumda da bu tarzın anlamlı devamlılığı ile karşılaşılmaktadır. Başka bir deyişle, patriyarkanın yıllara yayılan hâkimiyeti, farklı dönemsel koşullar ve siyasal örgütlenme biçimleri ile karşılaşmış, kendisini bu değişikliklere oldukça başarılı bir şekilde uyarlayarak günümüze ulaşmıştır. Erkek hâkimiyetinde stratejiler üreten toplumsal ve siyasal dinamikler de kadını, kamusal alanın dışına göndererek talî ve önemsiz olarak gösterilen işlerin sorumlusu haline getirmiştir. Ev içi alanda yaşamak zorunda

bırakılan kadın da kendisini ev ve ev işleri temelinde tanımlamaya, annelik, ev hanımlığı ve eş olma görevlerini öncelemeye başlamıştır. Siyasetin ve kamusal alanın dışında bir yerde, salt söz konusu bu sorumluluk ve görev alanı ile şekillenen yaşamında da doğrudan bedenine, kimliğine ve cinselliğine yönelik katı bir denetime maruz kalmaktadır.

Toplumlar, tarihsel süreç içerisinde “dişil” ve “eril” kategorileri arasında süregelen ayırım ve çatışmayı korumayı amaçlamışlardır. Siyasal düşünceler tarihi yazınından feminist literatüre kadar birçok alanda yapılan bu ikili ayırım, duyguların kontrol ettiği ileri sürülen ve önemsizleştirilen alan ve işlere kadınları yönlendirirken; akılla ilişkilendirilen ve yönetme eyleminin gerçekleştirildiği görev ve sorumlulukları erkeğe vermiştir. Eşitsizliğin özü, feminist kuramcılarının özellikle belirttiği bu ayırımla güçlenmiş ve kadınlar, bu ilişki zemininde dışlananlar arasında yer almışlardır. Feminist çalışmaların etkisiyle kadının “dışlanan kategori” olması durumu sorun sallaştırılmış ve feminizm, her dönemde kadın yaşamı üzerinde tanımlanan sınırlılıkları sorgulamıştır. Özellikle toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili araştırma ve çalışmaların artmasıyla birlikte bu sorgulama sürecini çok daha etkili yürütmüştür. Simone de Beauvoir’ın (2019) “kadın doğulmaz, kadın olunur” ifadesi, bu yönüyle cinsiyetlerin, toplumsal olarak nasıl güçlü bir “yapım”a tabi tutulduklarını anlatmak için yeterli olmuştur.

Nesneleştirme sürecinin en temel hallerini, ev-annelik ve eşlik stratejilerinde görebilmek mümkündür. Kadının itaatkârlığının erkeğin ise egemenliğinin izlenebileceği öncelikli yer evdir; koşullar da eş ve anne rolleriyle oluşmaktadır. Rutinin kuşatıcılığının hâkim olduğu evde, kadının kendi yaşamından ve benliğinden ziyade toplumsal, kültürel ve dinsel belirlenmişlikler hâkimdir. Hizmet ve bakım işlerinin kadının sorumluluğunda devam ediyor olmasının yanı sıra tüm bu işlerin ve “kadınlık görevleri”nin eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. “Kadınlık görevleri” de erkeğin konfor alanına yönelik ve erkeğin “gerçek” anlamda erkek olabilmesinin asıl unsurlarını oluşturmaktadır. Bu görevler, oldukça yoğun ve geniş kapsamlıdır, zira eve ve aileye dair neredeyse hemen her şey “kadınlık görevleri” içerisine dahil edilebilmektedir. Kadınlar, evin içinde devam eden bu görev döngüsünde aslında yalnızca erkeğin, erkeklik zafiyeti yaşamaması için performans göstermektedirler. “Becerikli”, “hamarat”, “temiz”, “titiz”, “iyi anne” ve “fedakâr eş” olarak tanımlanmayı âdeta kutsal bir algılama içerisinde kabul eden kadınlar, zaman içerisinde “dişi kuş” yanılmasına kapılmaktadırlar. Bu yanılamayla birlikte kadınlar, artık eylemleri düşünmeden gerçekleştirmeye ve çoğunlukla da kendi benliğinden uzaklaşarak bir “dişi” olarak erkeğini mutlu etme amacına odaklanmaya başlarlar. O, artık “dişi”dir; erkeği ve “yuva”sı için vardır. Erkeğin iktidarını, gücünü ve egemenliğini inşa ederek erkeklik kalıplarını öncelikle “yuva”nın içinde üretmektedir. “Dişi” ve “yuva” ilişkisini, var etme ve üretme stratejileri üzerinden kuramayan kadınların yine bu “yuva”da en sık karşılaştıkları şey de şiddet olmaktadır. Nesneleştirme sürecinin nihai aşamasını oluşturan şiddet yoluyla kadın, fiziksel ve ruhsal bir “yok oluş”la karşı karşıya kalmaktadır.⁶

3. İktidarı Koruma ve Sağlama Stratejisi Olarak Şiddet

Şiddet, kime ve hangi nedenle uygulandığı sorusunun sorulmasının dahi temel bir hak ihlali olarak değerlendirilmesini gerektiren büyük bir sorundur. Kadına yönelik şiddet ise doğrudan kadının kadın olduğu için karşı karşıya kaldığı bir şiddet türünü ifade etmektedir. Kadın olduğu için dövülmekte, parasına el konmakta ya da parasız bırakılmakta, takip, taciz ve tecavüz edilmektedir. Tüm bu eylemlerin “nesne”si olmasının nedeni ise cinsiyeti olmaktadır. Patriyarkanın koruyarak geliştirdiği ve günümüze kadar ulaştırmayı başardığı bu şiddet algısı nedeniyle kadınlar, erkeklerin başta fiziksel olmak üzere şiddetin cinsel, ekonomik ve psikolojik şeklinde sıralanabilecek birçok

⁶ Ev işlerinde, yemek yapımında ve çocuk bakımında becerikli olamayan kadınlar, geleneksel toplumlarda öncelikle “kadınlık” ile ilgili tüm olumsuz tanımlamaları hak eder bir konuma çekilmektedirler. “Evinin kadını” olmadığı gibi erkeğin çocuklarına annelik de yapamamıştır. Çocuklar, babanın çocuklarıdır; çünkü bu tür toplumlar anne, çocukların öncelikle bakımından yani ihtiyaçlarının giderilmesinden sorumludur.

farklı türüne maruz kalmaktadırlar. Kadınlar, erkekler tarafından sistematik olarak uygulanan şiddetle ve şiddet unsurlarıyla birlikte yaşamakta ve yine erkekler tarafından öldürülmektedirler. Örneğin Türkiye’de 2022’de 334 kadın, erkekler tarafından öldürüldü ve 245 şüpheli kadın ölümü gerçekleşti. Yine 2023’te 315 kadın cinayetini işlendi ve 248 şüpheli kadın ölümü ile karşılaşıldı.⁶

Kadına uygulanan fiziksel şiddet, erkeğin gücünün tüm yönleriyle teşhir edilebildiği en temel olgulardan biridir. Erkeklik ve şiddet arasında kurulan ilişki de aslında bu kanıtlama ekseninde karşımıza çıkmaktadır.⁷ Şiddet nedeniyle kadın bedeninde ortaya çıkan izler ve kadının acı çekmesi, güçlü bir toplumsal mesajdır ve içerisinde karmaşık anlamlar barındırmaktadır. Kadının boyun eğmesi, itaat etmesi, susması vb. şeklinde sıralanabilecek birçok beklenti şiddete uğrama korkusu ile karşılanmakta ve aksi durumların da âdeta “ibret-i âlem” haline dönüştürülerek sönümlenmesi sağlanmaktadır. Deniz Kandiyoti (1997, s. 75) erkeklik ispatı, kaygısı, şerefi ve şiddet arasında kurmaya çalıştığı ilişkiyi aşağıdaki gibi özetlemektedir:

“...kadınlık ve erkekliğin kültürel tanımlarının, psikolojik ayrılmayı kalıcı bir biçimde pekiştirme ihtiyacını artırmada önemli bir rol oynadığını söyleyebilirim. Erkek üstünlüğüne dair iddialar ne kadar güçlüyse erkekler bunlara uymakta o kadar zorlanırlar. Erkeklik veri değil kazanılan, kaybedilme tehlikesi her an varolduğu için nihai olarak asla elde edilemeyen bir statüdür. Böylece bir erkeğin erkekliğini ispatlaması, erkekliğini kaybetmeyle ilgili sürekli bir kaygıyı beraberinde getirir. Bu kaygının varlığı Türkiye gibi bir yandan kadın cinselliğinin sıkıca denetlenip öte yandan da erkeklerin erkeklik becerilerini sürekli teşhir etmelerini gerektiren kültürlerde fazla şaşırtıcı değildir. Meselenin bu yönü kadın cinselliğinin tehlikeli addedilmesini kısmen izah edebilir. Bu tavır ise özellikle kadının davranışı erkeğe ya da erkeğin “şerefine” yönelik bir saygısızlık olarak yorumlanırsa, şiddet aracılığıyla kadına boyun eğdirme olasılığına neden olur.”

Erkeklerin, eşleri tarafından başlatılan boşanma süreçlerinde fiziksel şiddet eğilimlerinin ve hatta eşlerini bu nedenle öldürmelerinin en temel nedeni, sahibi olduklarını düşündükleri kadının artık bu sahiplikten çıkma isteğini kabul edememeleri ile ilgili olmaktadır. Boşanan kadının kendisi dışında bir erkekle birliktelik yaşaması durumu, erkeğin erkeklik temsiliyeti açısından oldukça büyük bir sorun olarak algılanmaktadır. Nitekim de “ya benimsin ya toprağın” şeklinde âdeta sloganlaşan deyiş, kadının yaşamsal varlığı üzerinden kurulan açık bir tehdit ve erkeklik koruma yöntemi olmaktadır. Kadına yönelik şiddet genellikle değinildiği üzere, eril otorite kaybını birçok açıdan engellemekte ve egemenliğin yeniden inşasını sağlamaktadır. Krizin ortadan kaldırılması, susturma, korkutma, yaralayarak hareketini kısıtlama, aykırı davranışın tekrarını önleme şeklinde somutluk kazanmaktadır.

Michael Kaufman (1999), erkek şiddetini “erkek kaynaklı şiddet triyadı” olarak tanımlamakta ve kadına uygulanan şiddeti, erkeğin diğer erkeklerle uyguladığı şiddetten bağımsız görmemektedir. Kaufman’a göre şiddet, “hem bir sonuç hem de sonuca götüren bir araç” olmaktadır. Erkekler ve erkek çocukları şiddeti öğrenmekte, bir yol olarak kullanmakta ve içselleştirmektedirler. Şiddet, bu haliyle öğrenilmiş bir sorun çözme ya da sorunu ortadan kaldırma yöntemi olarak işlediği gibi eşitsiz ilişkilerin dinamiğine yerleşmiş ayrıcalığını koruma yaklaşımının sonucu olarak da ortaya

⁶Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2022 Yıllık Veri Raporu, Erişim adresi: <https://kadincinayetleriniurduracagiz.net/veriler/3040/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2022-yillik-veri-raporu>, Erişim tarihi: 15.02.2024; Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2023 Yıllık Veri Raporu, Erişim adresi: <https://kadincinayetleriniurduracagiz.net/veriler/3088/2023-yillik-veri-raporu>, Erişim tarihi: 15.02.2024.

⁷ Bu konuda bkz. H. Bahadır Türk, “Şiddete Meyyalım Vallahi Dertten: Hegemonik Erkeklik ve Şiddet”, *Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri*, Der. Betül Yazar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 85-111.

çıkabilmektedir (Kaufman, 1999). Kadına yönelik şiddet, erkeğin bu ayrıcalığını korumasını, kadınla eşit olmadığını somutlaştırmasını ve kadının doğrudan uyarılmasını amaçlamaktadır.⁸

4. Sonuç

Feminizm, kadınların ezilmişliğini, ikincilleştirilmesini ve marjinalleştirilerek kamusal alanın dışına gönderilmesini sorunsallaştırmaktadır. Kadının neden düzenli ve sistematik bir kontrol ve denetim ağı içerisinde yaşamak zorunda olduğu sorusunu sormakta ve kadın özgürlüğünü reddiye üzerine kurulu patriyarkal ilişkileri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde her türlü farklılık ve özgüllüklerden yola çıkarak kadının geri kalmışlığı üzerine odaklanan feminist araştırmalar, erkek egemenliğinin nasıl inşa edildiği sorusundan hareket etmektedir. Dolayısıyla da bu egemenliğin aşılabilmesine yönelik stratejiler geliştirildiği görülmektedir.

Erkeklik ve erkeklik inşa süreci de son dönemde feminist araştırmaların konusunu oluşturmakta ve literatürde erkekliğe dair normatif özelliklerin üretimiyle ilgili farklı yaklaşım tarzları ortaya çıkmaktadır. Özellikle dinsel ve geleneksel kimliğin ön planda olduğu toplumlarda erkeklik kalıplarının yeniden üretim sürecinde, baskın karakterde ilerleyen kadının varlığının mutlak denetimi ile karşılaşmaktadır. Kadının yaşamı, bedeni, cinselliği, söz ve tavırları, hal ve hareketleri vb. şeklinde sıralanabilecek hemen her şey erkeğin kontrolüne verilmektedir. Kadının tehdit kaynağı olarak anılmasının yanında, bu kontrol erkeklik inşasında da başat rolü üstlenmektedir. Erkeklik zafiyeti ve üstünlüğü, kadın üzerinde kurulan egemenlikle ilişkilendirilmekte ve zafiyet durumları, “gerçek erkek” olamama anlamına geldiği için toplumsal açıdan ayıplama ve dışlama aşamasına geçilmesine neden olmaktadır.

“Gerçek erkek” ya da “adam gibi adam” olmanın yolu, kadın üzerinde kurulan baskı ve denetim ile doğrudan ilişkili olmaktadır. Kılıbıklık, korkaklık, fiziksel güçsüzlük ve cinsel yetersizlik toplumsal açıdan oldukça tehditkârdır ve bir erkeğin karşı karşıya kalabileceği en tipik “kötü”lerdir. Bu “kötü”lerin tümü de kadın üzerinden tanımlanmakta ve kadının konumu ile anlamlandırılmaktadır. “Dişi kuş” olmayı başaran kadınlar, erkeklik kalıplarının sınırlarını zorlamayan; aksine aksayan yönlerini ortadan kaldıran bir profil oluşturmaktadırlar.

Namus, güç, iktidar, şeref, onur, gurur vb. gibi olgular, heteroseksist cinsiyet düzeninde erkeği tanımlayan ya da erkeğin denetiminde olması gereken alanlarla ilgilidir. Erkeklik ile ilgili toplumsal, kültürel ve dinsel talepler bu olgular üzerinden dile getirilmekte ve yine bu olgularla birlikte inşa edilmektedir. Kadınların ikincil konumu, erkek egemen ideolojinin erkeklik stratejileri ile oluşturulmakta ve yine bu stratejilerin yarattığı kurgulama ya da kodlamalarla yeniden üretilmektedir. Üretim ve yeniden üretim süreçleri, erkeklik nosyonlarını öne çıkartmakta, yenilemekte ve güçlendirmektedir. İlişki biçimlerine ve en basit haliyle her tür pratik ve söylemin içerisine pragmatik bir ortaklıkla dahil olmaktadır. Erkeklikle ilgili evrensellikten bahsedebilmek söz konusu değilse de kadın üzerinden tanımlanan erkeklik nosyonlarının genel anlamda belirleyiciliği söz konusudur.⁹

Literatürde “erkeklik krizi” olarak tanımlanan değişim, erkeklik kalıplarının tüm ilişkisellikleriyle birlikte yeniden üretimi sırasında karşılaşılan sorunları anlatmak için kullanılmaktadır. Kadının çalışması, beden-emek denetiminin geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilememeye başlanması, “erkek alanı” olarak tarif edilen alanlara kadınların da bilfiil katılabilmesi tanımlanmaya çalışılan

⁸ Lynne Segal (1992) ise erkeklik ve kadına yönelik şiddet ilişkisini farklı bağlamda ele alarak değerlendirmektedir ve şiddete başvuran erkeğin geçmişinde eksiklik vurgulu birtakım sorunlar yaşadığını, erkekliğinin sorgulandığını, eleştirildiğini vb. nedenlerden ötürü de dışlandığını ileri sürmektedir. Bu nedenle de her erkeğin şiddet uygulaması beklenemez ya da böyle bir tahmin/öngörü geliştirmek anlamlı sonuçlara ulaşmayı engeller. Bkz. Lynne Segal, *Ağır Çekim Değişen Erkeklikler Değişen Erkekler*, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1992.

⁹ Bu konuda bkz. Tayfun Atay, “Erkeklik” en çok erkeği ezer!, *Toplum ve Bilim* 101, 2004, ss. 11-30; Pınar Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

krizin temel nedenleri arasında sayılmaktadır. Gelecekte neler yaşanabileceğinin öngörülemediği olması, bu krizin çok daha endişe veren boyutta algılanmasının da nedenlerinden biri olmaktadır.

Erkek tahakkümünün kadın bedeni, emeği ve cinselliği üzerinden işleyen tüm boyutlarını açığa çıkarmak ve erkeklik inşa sürecinin kırılım noktalarına dair düşünmek temel bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Mehmet Bozok’un (2015) da belirttiği gibi bu inşa sürecinde öne çıkan ataerkil ve cinsiyetçi vurgularla şekillenen yapısal unsurların sorunsallaştırılması ve bu unsurlarla mücadele edilmesi oldukça önemlidir ve zorunludur. Erken yaşlardan itibaren erkek olmakla ilgili oluşturulmaya başlanan egemenlik alanının sorgulanması ve özellikle erkeklik-şiddet ilişkisini meşrulaştıran ve doğallaştıran söylemlerin dışarıda bırakılması gerekmektedir. Bu sarmalın içerisinde erkeği de ezen, baskılayan ve erkeğin yaşamsal pratikleri üzerinde doğrudan belirleyici olan sistemsel dinamiklerin, cinsiyetler temelinde gerçekleştirdiği nesneleştirmeye yönelik direnç geliştirmek amaçlanmalıdır. Bireysel karşı duruşlarla zayıf bir hareket alanı oluşturmanın gerçekliğinden hareketle genele ulaşmayı hedefleyen eleştirel alternatif söylemsel çerçeve oluşturulmalıdır.

Kaynakça

- Atay, T. (2004). “Erkeklik” en çok erkeği ezer!. *Toplum ve Bilim* 101, 11-30.
- Beauvoir, S. De (2009). *İkinci cinsiyet*. G. Acar Savran (Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bozok, M. (2015). Ataerkil ve cinsiyetçi erkeklikler, erkeklik ve erkekliklerin eleştirisi, profeminizm, ben ve kendim. *Erkekler*. A. Akaltun (Der.). Ankara: NotaBene Yayınları.
- Butler, J. (2009). Toplumsal cinsiyet düzenlemeleri. *Cogito Feminizm* 58, 73-91.
- Cohen, D. (1995). *Erkek olmak*. Y. Alagon (Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar: toplum, kişi ve cinsel politika*. C. Soydemir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Second edition. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Erkekler*, G. Bregovic, S. Aksu ve A. Marvell (Beste), *Erkekler şarkı sözleri* © Polygram, Ed., Kaynak: Musixmatch
- Foucault, M. (2021). *Özne ve İktidar*. O. Akinhay ve I. Ergüden (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gilmore, D. D. (1991). *Manhood in the Making Cultural Cencepts of Masculinity*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Holt, D. B. ve Thompson, C. J. (2011). Eylem adamı kahramanlar: Günlük tüketimde kahraman erkek(lik) arayışı. İ. Erdoğan (Ed.), *Medyada hegemonik erkek(lik) ve temsil*. içinde (ss. 429-467). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Itulua-Abumere, F. (2013). Understanding men and masculinity in modern society. *Open Journal of Social Science Research*, 1(2), 42-45, doi:: 10.12966/ojssr.05.05.2013
- Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2022 Yıllık Veri Raporu*, <https://kadincinayetlerini-durduracagiz.net/veriler/3040/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2022-yillik-veri-raporu>, Erişim tarihi: 15.02.2024.

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2023 Yıllık Veri Raporu, Erişim adresi: <https://kadincinayetleriniidurduracagiz.net/veriler/3088/2023-yillik-veri-raporu>, Erişim tarihi: 15.02.2024.

Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler bacılar yurttaşlar kimlikler ve toplumsal dönüşümler*. A. Bora ve F. Sayılan, Ş. Tekeli, H. Tapınç, F. Özbay (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Kaufman, M. (1999). Erkek kaynaklı şiddetin 7 nedeni. Erişim adresi: <https://www.michaelkaufman.com/wp-content/uploads/2008/12/kaufman-erkek-kaynakli-siddetin-7-nedeni-turkish.pdf>

Kramer, L. (2010). *The Sociology of gender a brief introduction*. New York: Oxford University Press.

MacInnes, J. (1998). *The End of masculinity*. Open University Press.

Miedzian, M. (1991). *Boys will be boys: Breaking the link between masculinity and violence*. New York: Doubleday.

Sancar, S. (2009). *Erkeklik: İmkânsız iktidar ailede, piyasada ve sokakta erkekler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Segal, L. (1992). *Ağır çekim değişen erkeklikler değişen erkekler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Selek, P. (2010). *Sürüne sürüne erkek olmak*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Stockard, J. (2006). Gender socialization. *Handbook of the sociology of gender*, J. Saltzman Chafetz (Edt.). Springer Science+Business Media, LLC, Printed in the United States of America.

Türk, H., B. (2015). “Şiddete meyyalim vallahi dertten”: Hegemonik erkeklik ve şiddet. B. Yazar (Der.). *Şiddetin cinsiyetli yüzleri içinde* (ss. 85-111). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TÜRKİYE’DE SİYASİ PARTİ KURUMSALLAŞMASININ YAPISAL ANALİZİ: 1961-2023 GENEL SEÇİM DÖNEMLERİNDE İDEAL KATILIM, KOLEKTİF TEMSİL VE TEMSİLDE ADALET DÜZEYİ

Taylan Can DOĞANAY¹

Öz

Bu çalışmanın amacı 1961-2023 yılları arasında Türkiye’de gerçekleştirilen genel seçimleri konu edinerek siyasi parti kurumsallaşma düzeyini yapısal bağlamda analiz etmektir. Araştırmada ilk olarak genel seçimlerin katılım oranları, partilerin oy oranları ve parlamentoda partilerin sandalye oranları parametrik analiz ve orantısızlık endeksi üzerinden işlenmekte; elde edilen bulgularla Türkiye’de parti kurumsallaşmasının yapısal analizi, ideal katılım, kolektif temsiliyet ve temsilde adalet faktörlerinin incelenmesi, ayrıştırılması ve tekrar bir araya getirilmesiyle tamamlanmaktadır. Araştırma bulgularına göre Türkiye’de siyasi partilere ilişkin yasal düzenlemeler, konjonktürel ve demokratik refleksleri düşüren merkeziyetçi düzenlemelerdir; kurumsallaşmanın, partileri demokratik siyasal sistemi konsolide edebilen kurumlara dönüştürebilmesi için denge halinde düzeyli bir ilerlemeyle sürdürülmesi gerekmektedir. Çalışmanın özgünlüğü ideal katılım düzeyinin tespit edilmesi olarak görülmektedir. Araştırma bulgularına göre %72 oranının altında bir katılımın toplumun siyasal süreçlere ilgisizliğine veya tepkisine; %91 üzeri bir katılımın ise aşırı mobilizasyona işaret edebileceği ileri sürülmektedir. Kolektif temsilin ve temsilde adalet düzeyinin Gallagher Endeksi’ne göre bulgular dikkate alındığında ise 2011 sonrası yakalanan 0-0.05 aralığına yakın düzeyin sürdürülebilmesi ideal katılım oranının da gözetilmesi koşuluyla Türkiye’de demokratik siyasal sistemi konsolide edilebilmesi için pozitif bir durumdur.

Anahtar Kelimeler: Parti kurumsallaşması, Katılım, Temsil

JEL Kodları: D71, D73, H83,

STRUCTURAL ANALYSIS OF POLITICAL PARTY INSTITUTIONALIZATION IN TURKEY: LEVELS OF IDEAL PARTICIPATION, COLLECTIVE REPRESENTATION AND JUSTICE IN REPRESENTATION DURING THE 1961-2023 GENERAL ELECTION PERIODS

Abstract

The purpose of this study is to structurally analyze the level of political party institutionalization by examining the general elections held in Turkey between 1961 and 2023. Initially, the research processes the voter turnout rates in general elections vote shares of political parties, and their seat shares in parliament through parametric analysis and the disproportionality index. The findings are used to conduct a structural analysis of party institutionalization in Turkey, focusing on factors such as ideal participation, collective representation, and fairness in representation. According to the research findings, the legal regulations concerning political parties in Turkey are centralist arrangements that suppress conjunctural and democratic reflexes. For institutionalization to transform parties into institutions capable of consolidating the democratic political system, it must be sustained with balanced and progressive development. The originality of this study lies in identifying the ideal voter turnout level. Based on the research findings, voter turnout below 72% indicates public indifference or opposition to political processes, while turnout above 91% signals excessive mobilization. Regarding collective representation and fairness in representation, findings suggest that maintaining a level close to the 0-0.05 range achieved after 2011 -while considering the ideal participation rate- is a positive condition for consolidating the democratic political system in Turkey.

Keywords: Party institutionalization, Participation, Representation

JEL Codes: D71, D73, H83

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, taylancandoganay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9660-1542

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 17.07.2025

Giriş

Siyasi parti kurumsallaşması literatürü incelendiğinde bu alanı ve çalışmaları belirleyen sorunsalın; demokratik siyasal sistemlerin, mistik bir var oluş olarak siyasetin doğası gereği, otoriter ve totaliter sistemlere nasıl dönüştürülebildiği, olduğu anlaşılmaktadır.

1902 tarihli “Democracy and the Organization of Political Parties” çalışmasında Ostrogorski’nin siyasi partilerin demokratik katılımı arttırması beklenirken; kitlelerin temsil edilmesini engelleyen bir güç aracı haline gelmesi üzerine oluşturduğu çerçeve, Robert Michels’in 1911 tarihli “Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy” adlı çalışmasıyla literatüre katkı sağladığı "oligarkinin tunç kanunu" kavramı ile tamamlanmaktadır. Michels’in “oligarşinin tunç kanunu” ile paralel olarak Weber de, bürokrasinin partiler içinde liderlerin iktidarını pekiştirdiğini ve parti tabanının karar alma süreçlerinden giderek uzaklaştığını savunmaktadır. Ostrogorski, Michels ve Weber’in analizleri bir arada değerlendirildiğinde, siyasi partilerin kurumsallaşmasının, modern demokratik siyasal sistemlerde istikrar ve temsil açısından kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Montero ve Gunther, 2003; Ostrogorski, 1982; Weber, 2019).

Erken dönem çalışmaların ağırlıkla kavramsal çıkarımlar üzerinden de olsa demokrasinin konsolide edilebilmesi için kurumsal bir yapı olarak siyasi partileri incelediği görülmektedir. Parti kurumsallaşmasının demokrasinin yerleşik meşruluğu düşüncesinden kaynaklı kolektif temsilin daralmasını -çoğunlukçu- veya temsilde adaletsizliğin -otoriterleşme- görülmesini minimize edeceği varsayımı ise kuramsal olarak bu kavramsal çıkarımlar ile çerçevelendirilmiştir.

1950’ler ve 1970’ler arası dönemde ise çalışmalar, kavramsal çıkarımlardan da öte siyaset literatüründe siyasi partiler alanında bir alt alan olarak kurumsallaşmaya odaklanmıştır. Bu dönemde, parti kurumsallaşmasına yönelik kuramsal çerçeveler, II. Dünya Savaşı sonrası başlayan demokratikleşme dalgası ile yakından ilişkilendirilmiştir. Demokratikleşme sürecinde, partilerin uzun vadeli siyasi istikrarı sağlama ve toplumsal talepleri temsil etme işlevlerinin önemi artmıştır. Özellikle Maurice Duverger, Giovanni Sartori ve Martin Lipset gibi akademisyenlerin katkıları, parti kurumsallaşmasını, demokratik sistemlerin sürdürülebilirliği açısından kritik bir bileşen olarak ele alan kuramsal yaklaşımlar geliştirmiştir (Duverger, 1959; Lipset, 1981; Sartori, 2005).

Ancak 1968 tarihli “Political Order in Changing Societies” çalışması ile Huntington’ın parti kurumsallaşması üzerine özel katkısı ise çalışma alanı olarak, kavramsal ve kuramsal çerçevenin ötesinde ağırlıkla ampirik ve pratik araştırma süreçlerine dayandırması olmuştur (Huntington, 2006).

Böylece parti kurumsallaşmasının ve sürecinin, siyasi partiler üzerine bütüncül bir yaklaşımdan ziyade ampirik ve pratik bulgularla nedensel ilişkilerin kurulduğu bir alan olarak değerlendirildiği, literatür incelemesi üzerine ileri sürülebilmektedir (Montero ve Gunther, 2003).

Bu çalışma da Türkiye’de parti kurumsallaşması konu edinilmekte; parti kurumsallaşmasının demokratik siyasal sistem faktörleri üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda 1961-2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen genel seçimler ise araştırma sürecinin inceleme nesnesi olarak belirlenmektedir. Araştırmanın belirleyici bulgusu, Türk siyasi tarihinde meclise giren yüksek ve düşük parti sayısı ile katılım düzeyi arasındaki paradoksal durumun normalize edilmesi ile tespit edilen Türkiye’de siyasal katılımın ideal düzey aralığıdır. Bulgular ve analiz kısmında kapsamlı değinilmek üzere kısaca değinilebilecek en genel değerlendirme ise Türkiye’de parti kurumsallaşmasının ekseriyetle demokratik siyasal sistemi konsolide eden kurumsallaşma süreci ile paralel gerçekleşmediğidir.

1. Demokratik Siyasal Sistem İçerisinde Siyasi Partilerin Kurumsallaşma Süreci

Demokrasi, siyasetin tarih konusu içerisinde ilk mesele olması bakımından oldukça önemlidir. Toplumların bir arada yaşama koşullarının gereksinimi toplumları bir siyasal örgütlenme sürecine itmiştir. Bu siyasal örgütlenmenin çeşitli biçimleri ortaya çıkmışsa da örgütlenmenin tarzı itibariyle demokrasi her dönem görünür bir olgu olmuştur. Siyasi kültür ve tarih alanındaki çalışmalarda başlangıç noktası olarak demokrasinin baz alınması da demokrasi ve siyasetin birincil konusu olma durumu arasındaki ilişkiyi pekiştirmiştir. Ancak günümüz demokrasi araştırmalarının açtığı yeni boyut demokrasinin kendisinden ziyade evrildiği türleri olarak belirlenmiştir. Pek tabi, demokrasinin salt bir konu edinilmesi, demokrasinin kavramsal düzeyde değerlendirilmesini ve idealize edilmesini sağlamıştır. İdeal demokrasi tartışmalarının ardından demokrasinin türlerine birer ölçüt geliştirilmesi de bu sayede gerçekleşmiştir. Siyasala dair tüm kavramlar içerisinde demokrasiye ilişkin duygusal bağın nedeni de belirtildiği üzere insanlık tarihiyle eş başlatılarak bir arada yaşama arzusunun gerçekleşebilmesinin yegâne koşulu olarak görülmesine varan bir idealize etme çabasıdır.

Fakat bir sistem belirteci olmanın ötesinde onaylayıcı bir ifade olarak işlev gören demokrasinin, günümüzde modern teorik çerçeve içerisinde bütüncül bir kavram halinde kullanılsa da idealize edilmesinden dolayı aktüel siyaset vurgusu için liberal demokrasi, sosyal demokrasi, muhafazakâr demokrasi, totaliter demokrasi gibi farklı bağlamlarla kullanılması sıklıkla göstermektedir. Barry (2012), bu bağlam bilgisine duyulan ihtiyacı; “siyasal, toplumsal ve ekonomik örgütlenme biçimlerine yönelik genel kabule uygun bir referans vermek” ile açıklamaktadır (s. 475-477). Hangi tür demokrasinin konu edinildiğini işaret etmek maksadıyla demokrasiye bir sistem vurgusu kazandırmak, siyasi tarihte vuku bulan olayların bir sonucu olarak görülmektedir. Siyasi düşünce nezdinde tarihsel olgulara dayalı bütünleşik ve genel geçer demokrasi teorisi bu bağlamda karar alma sürecine vatandaşların aktif katılımıyla dahil olmasını ifade etmektedir. Siyasal iktidarın belirlenmesi için müteakip periyodlarla yapılan seçimler ve demokrasinin işleyişi arasındaki pratik pekişme; demokrasinin idealize edilen siyasal içeriği, tarihsel olayların neticesinde aldığı şekli ve bir sistem hali arasında kurulan ilişki üzerinden bir siyasal sistem düzlemi olarak demokrasinin, bütünleşik ve genel geçer anlayışını da yerleşik duruma getirmektedir.

Yerleşik anlayışı itibariyle bir siyasal sistem düzlemi olarak demokrasi batı demokrasisi olarak tanımlanmaktadır. Batı demokrasisi kavramı özü itibariyle ise çok partili siyasal hayatı, siyasal seçimleri ve parlamento düzenini içermektedir. Batı demokrasisine göre her düşünce özgürdür, özgürce ifade edilebilir, örgütlenebilir ve düşünceyi cisimleştiren örgütlenmeler iktidara gelebilir, görülmektedir.

Bu yönüyle çoğulculuğu kıstas alan Batı demokrasisi türünün benimsendiği siyasal kültürün parçası olan toplumlarda Tanilli’nin (1989), belirttiği üzere “çok partili bir siyasal temsiliyete, adil dağılan temsiliyetin partiler nezdinde somutlaştığı yasama düzenine ve seçimle iktidara gelen bir yürütmenin varlığına dayanan kurumsallaşma süreçleri bulunmaktadır” (s. 15).

Siyasi partiler, ifade edildiği üzere demokrasinin ve demokratik siyasal sistemlerin kurumsallaşmasında bir değer birikimi olarak görülmektedir. Çoğulcu ya da çoğunlukçu demokratik siyasal sistemler ile otoriter ya da totaliter siyasal sistemlerde siyasi partilerin farklı tutum ve statülerde olması da değer birikimlerinin bir göstergesidir. Günümüzde siyasi partiler genellikle toplumsal sınıfın ya da tek bir grubun çıkarlarını savunmak üzere siyasal hayatta yer almamaktadırlar. Toplumsal refahı ve düzeni sağlamak amacıyla ülke vatandaşlarının genelinin veya büyük bir çoğunluğunun desteğini amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla siyasi partilerin toplumun siyasal katılımını ve kolektif temsiliyetini sağlayabilmeleri demokratik siyasal sistem içerisinde parti kurumsallaşmasıyla doğrudan ilişkili iki olgu olarak görülmektedir.

Modern siyasal düzenin kendisinden önceki feodal siyasal düzen ve bu düzene dayalı siyasal sistemlerden farkı da toplumsal meşruiyete dayalı bir egemenlik kurgusunun sonucu olmasındandır. Geleneksel üretim tarzının kurumsallaştırdığı feodal siyasal düzen ve imparatorluklara dayanan siyasal sistem içerisinde başat aktör olmayan geniş kitlelerin sanayi devrimiyle birlikte genel oy hakkı ile elde ettiği siyasal haklar peşi sıra sosyal hakları da getirmiştir. Bu bağlamda günümüz siyasi partilerin temsil ettiği değer birikimleri arasında belki de en önemlisi; geniş kitlelerin vatandaşlık bağıyla ülke içerisinde doğuştan gelen temel haklarına dair, yasal güvenceler olmuştur. Bu bağlamda modern anlamda siyasi partiler, temsili hükümetlerin ortaya çıkışı ve genel oy hakkının yaygınlaşmasıyla doğrudan sorumluluk altındadır (Özdemir ve Atılğan, 2012, s. 242). Demokrasinin genel geçer tanımı olarak görülen halkın yönetimi düşüncesinin somutlaştığı kurumlar olarak siyasi partiler diğer yandan modern egemenlik kurgusunun ifadesi olan millet egemenliğinin de garantörü olarak konumlandırılmıştır.

Tarihsel kökenleri itibariyle bir toplumun sosyal ve siyasal kültürüne göre evrilen demokrasi türleri siyasi partilerin de oluşumlarını etkilemiştir. Anglo-Amerikan demokrasi türleri, Sovyetler Birliği’nde görülen demokrasi türleri, 20. Yüzyıl’ın ilk yarısında İtalya’da ve Almanya’daki demokrasi türleri ya da Latin Amerika ve erken bağımsızlığını kazanan diğer Orta Doğu ülkelerinde görülen demokrasi türleri birbirinden oldukça farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak da siyasi partilerin de gelişimleri değişmektedir. Modern siyasi dönem ulus devlet siyasal düzenine temellenen siyasi partiler millet egemenliğine dayalı demokrasi düşüncesi bağlamında ortak bir egemenlik kurgusuna bağlı kalsalar da tarihsel olaylardan etkilenmeleri bakımından birbirinden farklı işlevlere ve ideolojik kavrayışlara sahiptirler. Özellikle siyasi partilerin hedefleri ortaya çıkış koşullarına ve siyasal sisteme bağlı olarak değişmektedir. İki partili siyasal sistemlerde yer alan ya da çok partili siyasal sistemde var olan büyük partilerin hedefi iktidarı elde etmek veya iktidarda kalabilmekken; çok partili siyasal sistemlerde ana akım siyasanın radikal kanatlarında yer alan siyasi partiler ise ideolojik yayılmayı ve siyasetlerine dönük siyasal toplumsallaşmayı hedeflemektedirler (Atasever, 2010, s. 16). Maurice Duverger için bu karmaşık hali daha da açıklayan siyasi partilerin kurumsallaşmalarına ilişkin sorunsal parti tipolojilerinin tespiti. Siyasi partilerin yasamaya ilişkin organların içinde mi dışında mı geliştiği belirleyici bir durumdur. Dışında biçimlenen siyasi partiler kitle partileri olarak ortaya çıkmaktayken; içinde biçimlenen siyasi partiler ise kadro partileri olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Angelo Panebianco ise şu soruyu özellikle sormaktadır; bir partinin oluşum ve gelişim sürecinde destekleyici bir kurumun veya da karizmatik siyasi liderin var olması partilerin tipolojik özelliklerini belirlemekte midir? Destekleyici kurumun varlığı bir sendikal örgütlenmenin ya da diğer bir örgütlenme yapısının siyasi partiye dönüşmesidir. Demokratik siyasal sistemlerde ve Batı ülkelerinde bu koşulları içererek siyasi partiye dönüşen örgütlenmeler görülmekteyken; siyasal krizler döneminin yaşandığı gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise karizmatik bir siyasi liderin etkisi görülmektedir (Scwartz ve Lawson, 2013, s. 335). Fakat siyasi bağlamda temellendirilen kategori kadro ve kitle partileri olarak ayrılmaktadır.

Kadro partileri batı demokrasilerinde iktidar yarışmasının ilk örnekleri olarak kabul edilen partilerdendir. Kadro partileri üye sayılarını arttırmak bakımından özel bir çaba göstermezler. Genellikle siyasi yelpazenin sağ kanadında yer alan bu partiler için önemli olan nicelik değil niteliktir. Genel oy ilkesinin kabulünden önce ortaya çıkan kaynağını parlamento içerisinde alan eski tip siyasi partilerdendir. Bu nedenle kadro partileri kitlesel bir örgütlenme ya da parti içerisinde kitlelerin sayısını artırma genişletme gereği duymamışlardır. Ancak çok partili siyasal hayatın gelişmesiyle ve demokratik katılımın sağlanmasıyla kadro partileri açılma göstermiştir. Kitle partileri ise kadro partilerinden çok daha sonra yönetilenlerin genel oy hakkına kavuşmasıyla siyasal platformda yer almışlardır. Kadro partileriyle kıyaslandığında kitle partileri parti içi üyelik sayısına oldukça önem göstermektedir. Genel kategorinin yanı sıra üçüncü bir parti tipolojisi ara partilerdir. Ara partiler kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır; ilki dolaylı partiler ikincisi ise az

gelişmiş ülkelerin partileridir. Dolaylı partiler kolektif üye temeline dayanan partilerdir. Ancak kişisel üye sayılarından ziyade sendikalar, kooperatifler ve çeşitli örgütlenmeler dolaylı partilerin oluşum kaynaklarıdır. Bu yönüyle dolaylı partiler kitle partisi özelliklerini taşımakla beraber destekleyici bir kurumun varlığına da ihtiyaç duymaktadır. Ana partilerin diğer bir tipi olan az gelişmiş ülkelerin partileri ise ana kategori olan kadro ve kitle partilerinin işlevsel özelliklerini taşımaktadır. Literatüre Duverger tarafından belirtilen kadro ve kitle siyasi parti kategorilerinin yanı sıra; Neumann tarafından kategorize edilen bireysel temsil ve sosyal bütünleşme olarak tanımlanan siyasi parti tipolojileri de bulunmaktadır. Günümüzde ise Catch All parti tipolojisi oldukça yaygın bir kategori olarak öne çıkmaktadır. Otto Kirchheimer tarafından modellenen bu tipolojiye dayanan partileri, kadro ve kitle parti tipolojileri ile bireysel temsil ve sosyal bütünleşme partileri arasında bir denge olarak ortaya çıktığı belirtilebilmektedir. Bu parti tipolojisi kendi içerisinde lider şahsında veya da dönüşüm ardından siyasi parti niteliğine ulaşmasıyla destekleyici kurumun ideolojik çerçevesinde hareket edebilmektedir (Kapani, 2009, s. 187-193).

21. Yüzyıl'ın başından itibaren ise medya ve teknoloji aygıtlarının gelişmesiyle, popüler kültür tesirinin arttığı görülmüştür. Bu gelişmeyle bir uzamsal derinlikte siyasi partiler ve toplumsal tabanları arasındaki etkileşim belirli bir ölçüde azalma göstermiştir. Toplumsal tabanlarının değişimini yönlendirmek ve siyasi partiyle olan ilişkilerini sıklaştırmak amacıyla partiler seçmen davranışı konusuna odaklanmıştır. Kendi iç dinamiklerini korumak amacının yanı sıra siyasi partiler kendi aralarındaki rekabetleri de başarılı seçmen davranışı öngörülerıyla sürdürme eğilimi göstermişlerdir. Kamuoyu yoklamalarıyla siyasi talepleri ve gündem maddesini belirlemek için medya ve teknoloji aygıtlarına yönelmişlerdir. Bu bağlamda henüz bir geleneksel siyasi parti tipolojileri gibi kategorize edilemese de yeni bir tarz ve izlenceyle medya-siyaset ilişkisi içerisinde yer alan siyasi parti tipolojisi ortaya çıkmıştır. Genel olarak günümüzde siyasi partilerin gelişim süreci değerlendirildiğinde kümülatif bir evrilme görülebilmektedir. Makro siyaset tarzı yerine ki, bu tarz geleneksel imgelerin belirleyici olduğu otoriter eğilimleri ve kalıplaşmış genel geçer yargıları barındırmaktadır; bireysel belirleyiciliğin ve kamusal-özel alan arasında esnekliğin arttığı mikro siyaset tarzının demokratik siyasal sistemler içerisinde yer edindiği ifade edilebilmektedir. Dolayısıyla siyasi partiler birbirinden farklı tipolojilerin çeşitli işlevlerini sergileyebilmektedirler.

Mikro siyaset tarzının yaygınlaşması bir diğer ifadeyle çağdaş demokrasi anlayışında eleştirinin odak noktası alınmasıyla ilgilidir. Siyasi partilerin, geleneksel süreçlerini aşarak, toplumsal ve bireysel irade arasında bir senkronizasyon kurulabileceğinden ilham alarak ilerlemelerinin nedeni de buradan kaynaklanmaktadır. Toplumsal hareketlerle gelişim süreçlerini sürdüren siyasi partiler artık evrensel değerlere referans vermeksizin ve bireysel beklentileri içermeksizin klasik demokrasinin gereği olan serbestçe seçimlere katılma ya da iktidara muhalefet edebilme klişesini aşmak durumunda olduklarını içselleştirmişlerdir. Tek etkin güç olduğu siyasal düşüncesiyle siyasanın yönünü tayin etme misyonunu üstlenen bir siyasal iktidar biçiminin demokrasinin çağdaş değerleriyle bağdaşmayacağı fikri pek tabi siyasi partilerin gelişim süreçlerini ülkenin siyasal rejimi, sistemi ve kültürü ekseriyetinde dönüştürmektedir (Schapiro, 1966, s. 188). Siyasi partilerin vatandaşlara ve spesifik olarak seçmene dönük mikro siyaset tarzına geçişi tek ya da sınırlı sayıdaki siyasi partiye angaje edilen ideolojik temsilin çözülmesini de pozitif ve anlamlı yönde etkilemektedir (Laclau, 2000, s. 49).

2. Türkiye’de Siyasi Partilerin Kurumsallaşma Süreci ve Kurumsallaşma Sürecinde Yasal Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde görülen siyasi örgütlenmeler Türkiye’de siyasi partilerin oluşum, gelişim ve kurumsallaşma süreçlerinin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Jön Türkler’in siyasi örgütlenmeleri ve II. Meşrutiyet dönemi itibariyle siyasal hayatın başat siyasi parti kadrolarına sirayet eden İttihat ve Terakki Cemiyeti bu siyasi örgütlenmelerdendir. Ancak

günümüz demokratik siyasal sistemlerdeki parti iz düşümünü görmek mümkün değildir. Bu siyasi örgütlenmelerin birincil değeri mutlak yetkilerin sınırlandırılması ve sınıfsal özellikleri taşıyan kadroların örgütlenmesi bakımından önemlidir. Diğer yandan cumhuriyet rejiminin ve ulus devlet ideolojisi milliyetçiliğin cisimleşmesi bağlamında bu siyasi örgütlenmeler Türk siyasal hayatında ilk siyasi partilere etkisi ile değerlendirilmektedir. Temsili hükümet ve parlamento kurumlarının demokratik siyasal hayatın yapısal kurumları olarak cumhuriyet idaresinde yerleşikleşmesi bu siyasi örgütlenmelerin ve etkisinde kaldıkları Fransız İhtilali’nin siyasal düşüncelerinin bir sonucudur. Tarihsel kökenleri dikkate alındığında Türkiye’de siyasi partilerin oluşum, gelişim ve kurumsallaşma süreci; siyasal ve toplumsal faktörlerin belirleyici olduğu 1923-1946 arası Tek Parti dönemi, 1950 itibarıyla iktidar bloğunun değiştiği Demokrat Parti iktidarında çok partili siyasal dönem ve yasal düzenlemelerin, kurumların, kurumsallaşma süreçlerinin belirleyici olduğu 1961 ve 1982 sonrası dönem olarak kategorik dönemlere ayrılmaktadır.

Siyasi partilere dair hukuksal bir düzenlemenin henüz görülmediği ancak çok partili siyasal hayata yasal bir engelin de bulunmadığı Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktidarındaki Tek Parti dönemi ilk kategoridir. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Kanun-i Esasi’de yer alan Cemiyetler Kanunu 1938 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Ara dönemlerde çok partili siyasal hayata geçiş için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi siyasi partiler kurulmuşsa da 1950 yılına kadar fiili olarak Tek Parti dönemi yaşanmıştır. Tek Parti dönemi Türkiye’de siyasi partilerin ilerleyen yıllarda parti iç tüzüğü gibi hukuksal statülerini ve demokratik siyasal sistem içerisinde kurumsallaşmaları sürecini de belirlemiştir. Erken cumhuriyet dönemi olarak tanımlanan bu dönem bir önceki dönemin tarihsel sürekliliğini barındırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son bulmasıyla birlikte imparatorluğun II. Meşrutiyet döneminden arda kalan siyasal hareketlerin ve teşkilatların sosyo-kültürel ve siyasal kodları cumhuriyet dönemine sirayet etmiştir. Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle birlikte ulusal ve yerel örgütlenmeler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ve ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında kurulmuş olan örgütlenmelerin kadrolarınca yürütülmüştür.

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın kurulmasıyla birlikte Türk siyasal hayatının ilk başat siyasi partisi ve ana akım siyasetin kurumsallaşması süreci başlamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyo-ekonomik yapı içerisinde sınıfsal kültüre dayalı değişim dinamiklerinin olmaması, Tanzimat döneminde bürokratik seçkinciliği ortaya çıkardığı gibi erken cumhuriyet döneminde de siyasi kurumlar toplumsallıktan zayıf devlet örgütlenmesinin birer aracı şeklini almıştır (Perinçek, 2009, s. 45). Cumhuriyet Halk Partisi 5. Kurultayı’nda Tek Parti rejimine özgü birtakım değişikliklere gitmiştir. Genel Başkan, seçime tabi tutulmayan parti tüzüğünde yer aldığı üzere “Değişmez Genel Başkan” sıfatıyla tanımlanmış; parti genel başkanına, günümüzde de siyasi partilerin parti içi demokrasi eleştirisine neden olan “Genel Başkanlık Divanı”yla birlikte seçilecek milletvekillerini seçme” yetkisi verilmiştir (Koçak, 2009, s. 137).

Tek Parti döneminde iktidar bloğu Cumhuriyet Halk Partisi tarafından 16 Haziran 1927 tarihinde yürürlüğe konulan yasa değişikliği ile Türk siyasal hayatında partilerin üyelik kriterleri içerisinde yer edinen bir ilke girmiştir. Bu yasa değişikliği ile ordu mensubu kişilerin istifaları ya da emeklilikleri gerekli görülmüştür (Alkan, 1999, s. 52). İlaveten 1935 Türkiye Genel Seçimleri öncesinde de siyasal katılımı ve temsili etkileyen bir düzenleme daha yürürlüğe girmiş; kadınların seçme hakkı sağlanmıştır (Dursun, 2006, s. 372).

1946 Türkiye Genel Seçimleri ise Tek Parti iktidar bloğunun kırılmaya uğradığı ilk seçim olarak anılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi tekrar iktidar olsa da siyasal hayatta köklü bir ana akım siyasi çizginin olduğu yeni bir iktidar bloğu ortaya çıkmıştır. 1950 Türkiye Genel Seçimleri’nde Demokrat Parti iktidar partisi olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktidarının sona ermesiyle Demokrat Parti iktidarı dönemi toplumsal muhalefet siyasal bir muhalefet halini almış; siyasal hayatın iktidar ve muhalefet yönünü tayin etmiştir. Bu iki dönemin ayrıcalıklı dönem olarak

tanımlanması ise Türkiye’de siyasi partilerin oluşumunda belirleyici tarihsel ve siyasal kodları üretmiş olmasıdır.

1946 ve 1950 arası Tek Parti dönemi iktidar bloğu ve toplumsal-siyasal muhalefet bloğu arasında oldukça gerilimli bir dönem olmuştur. İsmet İnönü’nün 12 Temmuz Beyannamesi ile demokratik siyasal ortamın koşulları için siyasal tavır deklare edilmiştir. 1950 Türkiye Genel Seçimleri’nde somutlaşan bu beyanname sonucunda tek dereceli, genel, eşit ve gizli oyla seçimlerin serbestçe yapılması, siyasi partilerin temsilcilerinin sandık kurullarında yer alabilmesi ve gizli oy açık sayım ilkesinin uygulanabilmesi mümkün olmuştur. 14 Mayıs 1950 seçimleriyle Demokrat Parti iktidara gelmiş ve çok partili siyasal hayat olarak tanımlanan ikinci bir kategorik dönem belirlemiştir (Börklüoğlu, 2017, s. 114).

Demokrat Parti iktidarının son bulduğu 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle günümüz siyasi partilerinin kurumsallaşmasında siyasal hayatın hukuksal düzenlemelerini içeren üçüncü bir kategorik dönem yaşanmıştır. Bu dönem siyasal hayat açısından değerlendirildiğinde birçok parametreye göre kendi içerisinde ayrılabilir de siyasi partilerin demokratik siyasal sistem içerisinde kurumsallaşması açısından günümüze kadar karakteristik özellikleri bakımından süreklilik arz eden bir dönem olmuştur.

27 Mayıs 1960 tarihinde yaşanan askeri müdahale ile 1924 Anayasası sonrası kurucu nitelikteki 1961 Anayasası yürürlüğe girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yasal ve toplumsal-siyasal olarak ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. Demokratik siyasal sistemin kurumları oluşturulmuş; kurumlara demokratik siyasal hayatın formel olarak pekiştirilmesi görevi yüklenilmiştir. Türkiye’de ilk siyasi partiler yasası 1961 Anayasası dahilinde 1965 tarihinde oluşturulmuş; siyasi partiler, demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları olarak tanımlanmış ve teşkilatlanmaları, faaliyetleri ve hedefleri belirli yasal düzenlemelere tabii tutulmuştur. Anayasada yer alan siyasal sistemi tanımlayan yasalarda doğrudan siyasi partilerin konu edinildiği yasaların yanı sıra oldukça önemli olmuştur. Bu bakımdan siyasi partilerin ideolojik olarak sistem içerisinde adaptasyon süreçleri aynı zamanda partilerin kurumsallaşma süreçleri olarak da kabul edilmiştir. Bu süreçte siyasi partilerin faaliyetleri devlet gözetiminde tutulmuştur. Anayasal hükümler, siyasi partiler kanunu ve partilerin finansmanı gibi yasal düzenlemeler siyasi partilerin devlet denetimi için birer araç haline almıştır. Teziç’in (1990, s. 42-43) belirttiği üzere siyasi partilerin siyasal hayatta varlık gösterebilmeleri için iki ideolojik kıstas dönemin siyasal konjonktürünün bir sonucu olarak görülmüş ve etkisi uzun süre de devam etmiştir. Anayasa’da yer alan “Laik Cumhuriyet İlkesi” bu kıstaslardan ilkidir. Anayasa’da ve siyasi partiler kanununda laiklik ilkesine ilişkin net kuralların pek tabii siyasal ve toplumsal gerekçeleri bulunmaktadır. Diğer bir kıstas ise “millet egemenliği” ve “Türkiye Cumhuriyeti’nin üniter devlet yapısına” dair yasal düzenlemelerdir. Anayasa Mahkemesi tarafından 1961 Anayasası’nın yürürlüğünde kapatılan partiler ve 1961 Anayasası’na ilaveten 1982 Anayasası’nın yürürlüğünde kapatılan siyasi partiler “Türkiye’nin bölünmez bütünlüğü” ve “laik cumhuriyet” ilkeleriyle bağdaşmadığı gerekçesiyle kapatılmıştır (Heper ve Sayarı, 2016, s. 244).

1970’li yıllardan itibaren ise ideolojik temelli kutuplaşmalar neticesinde Türkiye’de siyasi partiler, kurumsal ve toplumsal bağlamları içerisinde krize girmiş ve bir diğer askeri müdahale olan 12 Eylül sonrası siyasal döneme geçilmiştir. 12 Eylül 1980’de Türk siyasal hayatı daha önce deneyimlememiş olduğu bir askeri müdahale geçirmiştir. 1982 Anayasası dahilinde ise siyasi partiler kanunun yasal kapsamı genişletilerek 1983 tarihinde düzenlenmiştir. Ancak siyasal hayatın deneyimleri neticesinde siyasal sistemin ve siyasi partilerin gereksinimleri göz önünde bulundurularak günümüze kadar birçok kez değiştirilmiştir. Özü itibarıyla siyasi partiler yasaları partilerin kuruluşunu, teşkilat yapılarını, faaliyetlerini ve özellikle yakın tarihte ideolojik olarak faaliyetlerini belirleyen yasalar olarak belirtilmiştir. Siyasi partilerin kuruluşu gibi kapatılışı da bu

kanun maddeleri içerisinde doğrudan kararlardan ya da Anayasa’nın siyasal sistemi düzenleyen kanun maddelerince dolaylı kararlardan kapatılabilmektedir. 1990’ların ikinci yarısına kadar tesiri sürmüş olan bu dönemde siyasi partiler ulus devlet ideolojisinin ekseninde siyasal hayatta yer almak ya da alamamak gibi koşullu bir süreç geçirmişlerdir. 28 Şubat süreci olarak literatürde yer alan bir diğer askeri muhtıra niteliğindeki müdahale ise Türkiye’de güncel siyasal hayat döneminin yasal, toplumsal ve siyasal değişikliklerinin görüleceği başlangıcı olmuştur. 2002 Türkiye Genel Seçimlerinde iktidarı elde eden Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi olarak da ifade edilmektedir. Bu dönemde siyasi partilerin bölünme ve ayrışma temelli kurulma süreçleri, siyasi lider odaklı teşkilatlanma hareketleri ve geleneksel siyasetin ulusal düzeydeki ideolojik parametreleri dışında yerel ve kültürel bir kavrayışla seçmenlere dönük eğilimleri görülmüştür (Kahraman, 2010, s. 182).

5 Haziran 1946’da yapılan değişikliklerle ilk kez siyasi partilere yasal olarak değinilmiş ve çok partili siyasal hayata geçiş sağlanmıştır. Ancak Türkiye’de siyasi partilere ilişkin doğrudan yasal düzenlemelere 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası’nda yer verilmiştir. Demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları olarak tanımlanan siyasi partilerin kuruluş, teşkilatlanma ve faaliyetleri gibi yapısal işlevsel konuları dışında mali kaynakları da bu yasal düzenlemelerde sistematik biçimde tanımlanmıştır. Siyasi partilerin hukuki statüleri siyasi parti tanımı ve yapısı arasında belirlenmiştir. Türkiye’de siyasi partiler, dernek ve vakıflar, sivil toplum kuruluşları gibi özel hukukun konusu olarak görülmüştür. Ancak anayasada belirtildiği üzere demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsuru olması bakımından kamusal niteliği de dikkate alınmıştır. Bu bağlamda hukuki statülerinin belirlenmesi ve siyasi partiler kanununun demokratik siyasal hayatın işleyişindeki katkısı bakımından tartışmalı görüşler de belirmiştir. Siyasi partilerin yasal düzenlemesinin oldukça detaylı olduğu, parti içi demokrasinin gelişmesi, güçlendirilmesi ve üyelik süreçlerinin yürütülmesine yönelik yetersiz kaldığı; mali kayıtların tüm siyasi partileri kapsayacak şekilde olmadığı ve parti iç tüzüklerinin yasal düzenlemelerin baskısı altında kaldığı başlıca eleştiri hususları olarak değerlendirilmiştir (İba, 2015, s. 39-40).

1961 Anayasası’nın 56. Maddesi’nde vatandaşların siyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme veya çıkma hakları güvence altına alınmıştır. 1961 Anayasası’nda önemli hükümlerden biri ise siyasi partilerin, 13.07.1965 tarihinde kabul edilen Siyasi Partiler Kanunu’nda olduğu haliyle doğrudan düzenlendiği kanun maddelerinin yanı sıra ilgili hükümler içeren Anayasa’nın 19. Maddesi’nde belirtilen “demokrasiyi veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar eden ve kötüye kullanan siyasi partiler Anayasa Mahkemesi tarafından temelli kapatılır” hükmü gibi belirli kanun maddelerine de istinaden Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılabileceğine yer verilmiştir (Yanık, 2013, s. 49-50).

12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri müdahale sonrası Milli Güvenlik Kurulu’nun 16.10.1981’de çıkardığı kanunla siyasi partiler kapatılmış ve siyasi partilerin denetimini arttıracak düzenlemeler hazırlanarak siyasi faaliyetler sonlandırılmıştır. 22.04.1983 tarihinde ise 1982 Anayasası’nda 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu kabul edilmiş, 1961 Anayasası ile mukayese edildiğinde oldukça detaylı kanun maddelerine yer verilmiştir. Günümüzde de geçerli olan Siyasi Partiler Kanunu ve anayasada yer alan siyasi partileri dikkate alan kanun maddeleri çeşitli değişikliklere uğramıştır.

2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu’na göre siyasi partiler, partiye üye olma yeterliliğine sahip en az 30 Türk Vatandaşı tarafından, belirtilen bildiri ve belgelerin İçişleri Bakanlığı’na verilmesiyle kurulan tüzel kişiliklerdir. Siyasi Partiler Kanunu’nun 11. Maddesi’nde belirtildiği üzere 18 yaşını dolduran, medeni ve siyasi hakları kullanma ehliyetine sahip her Türk vatandaşı siyasi partiye üye olabilmektedir. Ancak, hakimler ve savcılar, Sayıştay dahil olmak üzere yüksek yargı organları mensupları, kamu, kurum ve kuruluşlarında memur olarak görev yapanlar, işçi niteliği taşımayan

kamu görevlileri, Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları ve yükseköğretim öncesi öğrencileri siyasi partilere üye olamamaktadırlar.

İlaveten 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu siyasi partilerin teşkilat yapısını da düzenlemektedir. 14. Madde’de yer verilen düzenlemeye göre en çok 3 yıl için seçilen parti genel başkanı, merkez karar ve yönetim kurulu ile merkez disiplin kurulu üyeleri ve partinin üyesi olan bakanlar ve milletvekilleri siyasi partinin tabii üyeleri olarak kabul edilmektedir. 19. Madde’ye göre ise siyasi partilerin İl Teşkilatı; İl Kongresi, İl Başkanı, İl Yönetim Kurulu ve İl Disiplin Kurulu’ndan oluşmaktadır. İlçe Teşkilatı ise İlçe Kongresi, İlçe Başkanı, İlçe Yönetim Kurulu ve kurulmuş ise belde teşkilatından oluşmaktadır. Siyasi partilerin teşkilatlanma yapısının önemi 31. Madde’de belirtildiği üzere siyasi partilerin seçimlere katılabilmesi için illerin en az yarısında oy verme gününden en az 6 ay öncesinde teşkilatlanmış ve büyük kongrelerini yapmış olması şartına istinadendir. Siyasi partinin bir ilde teşkilatlanması, merkez ilçesi dahil o ilin ilçelerinin en az üçte birinden teşkilat kurmayı gerektirmektedir.

Siyasi Partiler Kanunu’nda yer alan düzenlemelerin önemli görülen bölümlerinden biri de siyasi partilere ilişkin mali hükümlerdir. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nun 61. Maddesi’ne göre siyasi partilerin gelirleri, parti üyelerinden alınacak giriş ve üyelik aidatı, milletvekillerinden alınacak milletvekilliği aidatı, parti bünyesindeki siyasi aday adaylıklarının aidatı, partiye ilişkin unsurlarından satışından sağlanacak gelirler, yayın satış gelirleri, üye kimlik kartları gibi değerli evrak satış gelirleri, partice tertiplenen organizasyonlardan sağlanacak gelirler, bağışlar ve devlet tarafından yapılan yardımlar olarak belirlenmiştir.

2.1. Türkiye’de Siyasi Partilerin Kurumsallaşma Sürecini Etkileyen Siyasi Partiler Kanunu Dışındaki Yasal Düzenlemeler

Türkiye’de siyasi partilere ilişkin ilk dolaylı da olsa yasal düzenleme derneklerin kurulabilmesinin önünün açılması olarak kabul edilmektedir. II. Meşrutiyet döneminden itibaren siyasi örgütlenmeler hukuki bir statüde görülmemiştir. 1909 itibarıyla her ne kadar siyasal hayatta fiili bir gerçeklik taşımaya da dernek kurma serbestliği ile bir siyasal özgürlük alanı yaratılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise 1924 Anayasası’nda 70. Madde ile dernek kurma serbestliğinin kanunla sınırlanacağı belirtilmiştir. Tek Parti döneminde siyasi faaliyetlerde bulunacak örgütlenmelerin kontrollü bir muhalefet odağı olması düşünülmüştür. 1938’de 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu’nda derneklerin kurulmasını izne bağlamış ve siyasi partiler statüsünde görülebilecek örgütlenmelerin tüzük ve beyannamelerinin İçişleri Bakanlığı’na verilmesi zorunlu görülmüştür. Siyasi faaliyet yapmayı amaçlayan siyasi partilerin hukuki statüleri 1938 tarih 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu’nda düzenlense de Türkiye’de siyasi faaliyetlerin anti-demokratik ve devlet güvenliğinin dışına çıktığı olgusunun kavramsallaştırıldığı 1980’lere kadar dernek kurma faaliyetlerinin siyasal faaliyetlerden ayrı tutulması gereği hissedilmemiştir. 6 Ekim 1983 tarih ve 2909 sayılı Dernekler Kanunu gereğince derneklerin her türlü siyasi faaliyette bulunmaları yasaklanmış; siyasi partiler tam anlamıyla ayrı bir hukuki statüye yerleştirilmiştir (Erdoğan, 2016, s. 69).

Türkiye’de siyasi partilerin kurumsallaşma sürecini belirleyen yasal düzenlemeler içerisinde doğrudan siyasi partileri konu edinen ve etkileyen, 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu dışında, 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’dur. Bu kanun milletvekili seçim sistem ve usulünü, seçim çevreleriyle milletvekili sayısını, seçim dönemi ve zamanını başta olmak üzere milletvekili seçimine ilişkin ilkeleri ve uygulamaları düzenlemektedir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçişi belirleyen 2017 Anayasa Referandumu ile birlikte Siyasi Partiler Kanunu’nu da etkileyecek olan birtakım düzenlemelere, 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nda yer verilmiştir. Madde 12’de yapılan düzenlemeyle birlikte “Seçim İttifakı”

ilk defa yasal düzenlemeyle tanımlanmıştır. Bu maddeye göre seçimlere katılma yeterliliği taşıyan siyasi partiler, ittifak yaparak seçime katılabilmekte; ittifak yapan siyasi partiler kendi aday listelerini de verebilmektedirler. Genel seçimlerin gerçekleştirilmesiyle birlikte 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nu 33. Madde’sinde yer verildiği üzere seçim yapılan çevrelerin tümünde geçerli oyların %7’sini geçemeyen siyasi partilerin milletvekili çıkarmaları mümkün değildir. Ancak seçim ittifakına katılmış siyasi partilerin aldıkları toplam oy esas alınmakta ve ilaveten ittifak içerisindeki siyasi partiler için %7 baraj uygulanması ön görülmemektedir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmada araştırma kapsamı, yasal düzenleme bağlamında “siyasi partiler ve katılım” ve “temsil” (Duverger, 1959; Lipset, 1981; Sartori, 2005) faktörleri üzerinden parti kurumsallaşmasını içermektedir. Bu faktörlerin belirlenmesi ise faktörleri tespit eden referansların ağırlıklı olarak demokratik siyasal sistemlerin sürdürülebilir olmasının ekonomik kalkınmayı olumlu etkilediği ve refah seviyesini yükselttiği; demokratik siyasal sistemlerin ise kurumsallaşmış ve meşruiyet düzeyi yüksek siyasi partilere bağlı geliştiğini, ortaya koymuş çalışmalar ile belirlenmiş olmasındadır.

Araştırmanın yöntemi, teknik itibarıyla parametrik analiz ve Gallagher -orantısızlık- endeksine dayanmaktadır. Gallagher endeksini kullanan başlıca araştırmalar Siarrof tarafından “Comparative European Party Systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945” çalışmasında kullanılmıştır. Siaroff (2019), siyasi partileri, ideolojik pozisyonlarına göre sınıflandırarak orantısızlık endeksi üzerinden kurumsallaşma düzeylerine göre analiz etmiştir.

Türkiye’de siyasi parti kurumsallaşması üzerine literatürün sınırlı olduğu belirtilebilir (Ülger ve Gençkaya, 2024: 92). Türkiye siyasi parti kurumsallaşmasını ampirik bulgulara dayalı metodoloji özelinde inceleyen yakın dönem araştırmalar ise çok daha sınırlıdır. Öne çıkan araştırmalar içerisinde önemli bir çalışma Öney ve Selck (2016) tarafından tamamlanmıştır. Öney ve Selck (2016: 13), endeks aralığını 1987-2015 Türkiye Genel Seçimleri ile daraltmışlardır. Veri setleri 8 seçim döneminden oluşmaktadır; ilaveten Gallagher endeksi içerisinde bulguları değerlendirmekle beraber seçim dönemlerini Laakso-Taagepera endeksiyle partilerin etki düzeyleri üzerinden de analiz etmektedirler. Öney ve Selck’a (2016) göre Türkiye’de siyasi partiler kısmen kurumsallaşmış bir parti sistemi içerisinde olsalar da temsilde adaletin sınırlılığı dolayısıyla Batı demokrasi standartlarına göre kurumsallaşma süreci, demokratikleşme sürecini desteklememektedir. Diğer yandan Bölükbaşı (2024), en geniş veri setini oluşturduğu araştırmasında Gallagher endeksi üzerinden Türkiye’de parti kurumsallaşmasını kesintili kurumsallaşma süreci, ana akım siyasi partilerin baskınlığı karşısında dezavantajlı küçük partilerin kırılabilirliği, istikrarın seçmen yoğunlaşmasıyla birlikte olası kutuplaşma ihtimalleri bulgularıyla değerlendirmektedir. 1950-1961 arası seçim dönemleri ile 1961-2023 arası seçim dönemlerini ayıran Bölükbaşı (2024: 98), seçim sisteminin özellikle 1950 sonuçlarının ilaveten 27 Mayıs Askeri Darbesi’nin araştırma sürecine etkisini belirtmektedir. 1961’den itibaren ise nispi temsil sisteminin uygulanmasıyla ve yasal düzenlemeler ile siyasi partiler üzerine istatistiksel incelemenin daha doğru olduğu, bu çalışmanın da kapsamını belirlemektedir.

Gallagher endeksinin doğrudan uygulanmadığı ancak orantısızlık endeksini ve etkili parti düzeyini belirlemek için kullanılan formülasyonun kullanıldığı diğer bir araştırma, Türkiye’de parti kurumsallaşmasının eksikliklerinin demokratikleşme üzerine olumsuz etkilerini analiz eden Geyikçi (2015), tarafından gerçekleştirilmiştir. En önemli bulgunun Türkiye’de seçimlerin oynaklığı ve seçmenin partilere olan bağımlılığının düşüklüğü olarak belirtilebilmektedir. Ancak Bölükbaşı’nın Türkiye’de seçmen yoğunlaşması bulgusuyla çelişiyor gibi görünse de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin son seçim dönemlerinin Geyikçi’nin araştırmasında 2011 ile sınırlı kalmasından dahası analitik ilişkiyi askeri müdahalelerin görüldüğü demokratik siyasal sistemlerde (Güney Avrupa Ülkeleri ve Türkiye örneği) seçimlerin partilerle uzun vadeli ilişki

kuramamalarından kaynaklanmaktadır ki; bu araştırmada da kolektif temsiliyet ve temsilde adalet düzeyinin ideal aralıklara erişmesi 2017 Anayasa Referandumu sonrası ittifak sisteminin kabul görmesi itibarıyla gözlemlenmektedir.

3.1. Araştırmanın Veri Seti

Araştırmanın veri seti, Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Seçim Kurulu'nun arşivleri içerisinde oluşturulmuştur; 15.10.1961 Türkiye Genel Seçimi ile 14.05.2024 Türkiye Genel Seçimi arasındaki tüm seçim dönemleri raporlanarak, 17 seçim dönemi veri seti içerisine dahil edilmiştir. Parametrik analiz yöntemiyle veri seti standardize edilmiş; ardından verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi yapılmıştır. Bir sonraki aşamada geniş veri seti her bir seçim dönemi özelinde spesifik olarak modüle edilmiş; Gallagher endeksinin belirlenebilmesi için partiler, oy sayısı ve oranları, sandalye sayısı -dönemlere bağlı olarak değişen toplam sayıya göre- sandalye oranları ayrı ayrı dönemsel veri seti içerisinde tasniflenmiştir.

4. Analiz ve Bulgular

4.1. İdeal Katılım Düzeyi

Siyasi partilerin yasal düzenlemelere tabii tutulduğu iki kapsamlı dönem demokratik siyasal sisteme anti-demokratik müdahalelerin gerçekleştiği dönemler olarak öne çıkmaktadır. 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 darbeleri ardından demokratik hayata katılım oranlarında paradoksal iki durum görülmektedir. 1961 Anayasası sonrası siyasi partilerin doğrudan yasal düzenlemelere tabii tutulması sonrasında 1969 seçimi katılım oranı en düşük seçim dönemi olmasına rağmen kolektif temsiliyetin en geniş olduğu dönem olduğu da anlaşılmaktadır. 1965 Türkiye Genel Seçimi döneminde Milli Bakiye yöntemi uygulanmışsa da 1969 Türkiye Genel Seçimi döneminde ise Anayasa Mahkemesi'nin aykırı bulduğu kanun düzenlemesi nedeniyle baraj uygulaması olmaksızın D'hont yöntemi kullanılmıştır ki; hemen hemen genel ortalama üzeri bağımsız vekil sayısı ile parti temsil sayısının parlamento tarihinde en yüksek olduğu seçim dönemi olarak da öne çıkmaktadır. Ancak 10 Haziran 1983 tarih 2839 sayılı kanuna bağlı olarak %10 barajın uygulandığı 1987 Türkiye Genel Seçim dönemi ise katılım oranının en yüksek olmasına karşın kolektif temsiliyetin en az olduğu dönemdir.

Tablo 1. Türkiye Genel Seçimleri Katılım-Temsil Oran ve Sayıları (1961-2023)

Seçim Tarihi	Seçmen Sayısı	Katılım Oranı (%)	Z-Skoru	Parti Temsil Sayısı	Bağımsız Temsil Sayısı
1961	12.925.395	81.4	-0.02	4	0
1965	13.679.753	71.3	-1.28	7	1
1969	14.788.552	64.3	-2.15	9	13
1973	16.798.164	66.8	-1.84	8	6
1977	21.207.303	72.4	-1.14	7	4
1983	19.767.366	92.3	1.30	3	0
1987	26.376.926	93.3	1.42	3	0
1991	29.979.123	83.9	0.28	5	0
1995	34.155.981	85.2	0.44	5	0
1999	37.495.217	87.1	0.67	5	0
2002	41.407.027	79.1	-0.30	2	9
2007	42.799.303	84.3	0.32	3	26
2011	52.806.322	83.2	0.19	3	35
2015	56.608.817	83.9	0.28	4	0
2015	56.949.009	85.2	0.44	4	0
2018	59.367.469	86.2	0.56	5	0
2023	64.145.504	87.1	0.66	7	0

Türkiye’de siyasi partilerin kurumsallaşma sürecinde yasal düzenlemelerle çerçevelendirildiği iki dönemin verilerinin, genel veri akışı içerisinde dramatik seyretmesi ilaveten sosyo-politik nedenlerinin tarihsel bir vaka olarak genel kanaatte yer edinmesi; Türkiye’de ideal katılım oranının anlamlı bir aralıkta tutulabilmesine de imkân vermektedir.

Bu bağlamda ilk olarak;

$$\mu = \frac{\sum X}{n} \quad (1)$$

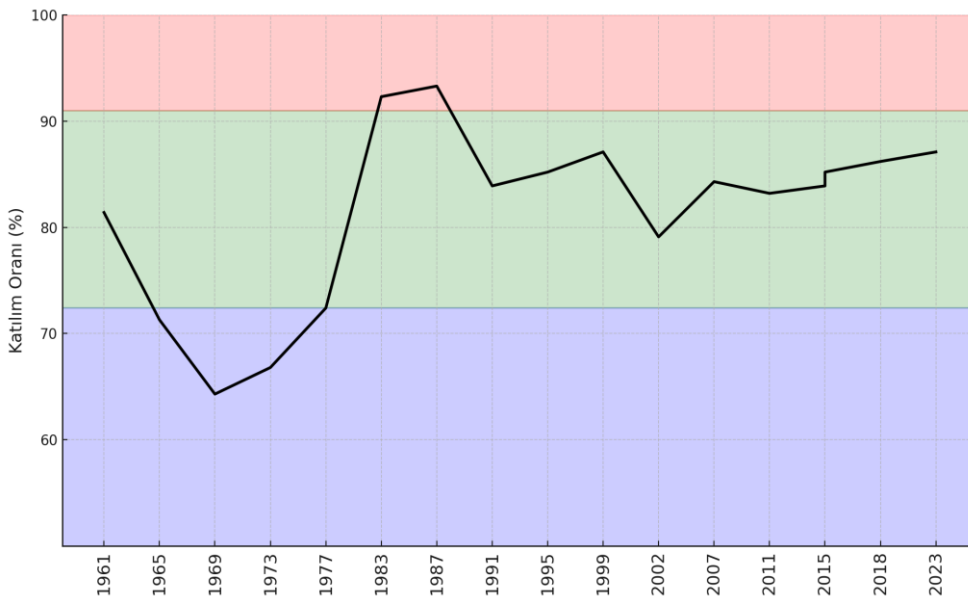
formülü kullanılarak: μ : Ortalama katılım oranı, $\sum X$: Her bir seçim yılı katılım oranı değerlerinin toplamı, n : Toplam seçim dönemi sayısı değerleri üzerinden ortalama katılım oranı (%81.58) hesaplanmıştır.

Ortalama katılım oranının tespit edilmesinin ardından;

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (X-\mu)^2}{n-1}} \quad (2)$$

formülü kullanılarak X : Her bir seçim yılı katılım oranı, μ : %81.58, n : 17, $X - \mu$: Her bir seçim yılı katılım oranının ortalamadan sapması, $\sum (X-\mu)^2$: Sapmaların karelerinin toplam değeri, değerleri üzerinden katılım oranı σ : Standart sapması %8.27 olarak hesaplanmıştır.

Grafik 1. Türkiye Genel Seçimleri Katılım Oranları Eğrisi (1961-2023)

İdeal katılım oranı için gerekli olan ortalama katılım oranı ve standart sapma değerleri kullanılarak tüm seçim dönemi katılım oranlarının Z-Skorları;

$$Z = \frac{X-\mu}{\sigma} \quad (3)$$

formülü kullanılarak hesaplanmıştır.

Bu sayede ideal dağılım ortalama bir bölgede toparlanabilmiş; ilaveten katılım oranları negatif ve pozitif olağan dışı sapmalardan arındırılarak standart bir veri setine dönüştürülmüştür.

Z-Skoru hesaplamalarına göre aşırı negatif (en düşük katılım oranı) z-skoru değeri -2.15 iken aşırı pozitif (en yüksek katılım oranı) z-skoru değeri +1.42 olarak çıkmıştır. Aşırı uç z-skoru değerleri dışarıda tutulduğunda ortalama değer çevresinde -1.10 alt sınır (%72.44) ve +1.14 üst sınır (%91.00) olarak belirlenmiştir.

Ortalama değer, oluşturulurken dağılım analizi dikkate alınmıştır. -1.84 ve +1.30 z-skoru değerleri medyan aralıkta yer almasına rağmen aşırı uçlardan arındırılmış sınırların içerisinde kaldığından bu skorlarda olağan dışı, sapma olarak değerlendirilmiş; güvenilir ve tutarlı bir ideal katılım oranı aralığıyla istatistiksel anlamlılık sağlanmıştır.

İdeal katılım oranı içerisinde anlamlılık sınaması için yer alan seçimlere ilişkin sıralı olmayan veri seti $x=[81.4,72.4,83.9,85.2,87.1,79.1,84.3,83.2,83.9,85.2,86.2,87.1]$ sıralanarak Shapiro-Wilk (12) $n<50$ dağılım testine tabi tutulmuştur.

Testin dağılım fonksiyonuna göre,

$$\frac{(\sum_{i=1}^n a_i x_{(i)})^2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \quad (4)$$

formülü kullanılarak, test istatistiği (W) değeri: 0.963, (p) değeri: 0.820 olarak elde edilmiştir. Bu değerlere göre:

H0: Veriler normal dağılıma uygundur; $p>0.05$

H1: Veriler normal dağılıma uygun değildir, $p\leq 0.05$

$p>0.05$ koşuluna göre “H0 reddedilemez, veri normal dağılıma uygundur” bulgusu elde edilmiş; ideal katılım oranı içerisindeki seçim dönemleri katılım verilerinin normal dağılıma uygun olduğu desteklenmiştir.

Türkiye’de 1961-2023 arası genel seçimlerinin geneli dikkate alındığında ideal katılım düzeyi bulgusu iki sonucu öne çıkarmaktadır. İdeal katılım aralığı %72.4 seviyesinin altında bir katılım toplumun siyasal süreçlere ilgisizliğine veya tepkisine işaret edebilmektedir. Betimsel olarak incelendiğinde katılım oranının %64.3 ile en düşük olduğu 1969 Türkiye Genel Seçimi baz alınmaktadır. Türkiye’nin göç olgusunun iz düşüm tarihleri olduğu dikkate alındığında kırsal kesimde yaşayanların erişiminin yetersizliği, 27 Mayıs Darbesi’nin de geniş bir kitlenin seçimlere ilgisini azalmış olabileceği değerlendirilebilir.

Ancak istatistiksel analiz neticesinde bulgu %72.4 alt sınırından itibaren katılım oranındaki düşüş; apolitizasyon, depolitasyon veya siyasal partilere güvensizlik, siyasal alternatifsizlik, siyasal bilgisizlik ve diğer birçok demokratik siyasal sistemi işlevsizleştirebilecek sorunlarla da ilişkilendirilebilmektedir. Diğer yandan katılım düzeyinin yüksek olması, araştırmanın bulgusuna göre %91 seviyesinin üzerinde bir katılım oranı aşırı mobilizasyon ile ilişkilendirilmektedir. Türk siyasi tarihinde bu seviyede bir katılımın arka planı pek tabi 12 Eylül Darbesi sonrasında toplumun merkez sağ siyasetinde ve Turgut Özal’ın siyasi kişiliğinde buluşmasıdır. Ancak günümüzde aşırı mobilizasyon popülist siyaset tarzı bağlamında radikalleşme kaygısı uyandırmaktadır.

2018-2023 seçim dönemleri ise diğer dönemlerle karşılaştırıldığında ideal katılım oranının optimum düzeyindedir. Bu düzeyin yakalanmasında 2017 Anayasa Referandumu sonucu yasal düzenlemeyle uygulanabilen ittifak sisteminin alternatif siyasi partilere de alan açabilmesi olarak ileri sürülebilmektedir. Ana akım partilerin ideolojik-pragmatik stratejiler ile küçük siyasi partileri de parlamentoya taşıyabilmesi bu açıdan katılımı ideal düzeyde tutabilmektedir. Bu dönem incelendiğinde 2002 seçim döneminde ideal düzey seyrinin düşük olduğu görülmektedir ki; seçim sisteminin haliyle yüksek baraj oranının, küçük siyasi partilerin entegrasyonunu kıldığından temsilde adaleti dolayısıyla da katılım düzeyini etkileyen bir etmen olduğu anlaşılmaktadır.

İstatistiksel analiz neticesinde elde edilen bulgulara göre Türkiye’de katılımın ideal düzeyde dağılım gösterdiği ifade edilebilmektedir. Ancak en önemli bulgu parti kurumsallaşmasının, ağırlık merkezi olarak partilerin seçmenleri dışında kalan kitlelere güven vermesi ile doğrudan ilişkili olduğu bulgusudur.

4.2. Kolektif Temsiliyet ve Temsilde Adalet Düzeyi

Türkiye’de araştırmanın kapsamı içerisinde yer verilen seçimlerin dönem dönem seçim sistemine bağlı değişkenlik göstermesine rağmen kolektif temsil düzeyi ve adaleti tartışılmıştır. Veri seti içerisinde modüller oluşturularak, Tablo 1’de verildiği üzere 1961’ten 2023’e ilişkin Türkiye Genel Seçim sonuçları; “Siyasi Partiler, Oy Sayısı, Oy Oranı, Sandalye Sayısı, Sandalye Oranı” olarak işlenmiştir. Belirli seçim dönemlerinde 399, 450, 550, 600 sandalye sayısı değişkenliklerinden dolayı sandalye sayılarının oranlaması yapılmıştır.

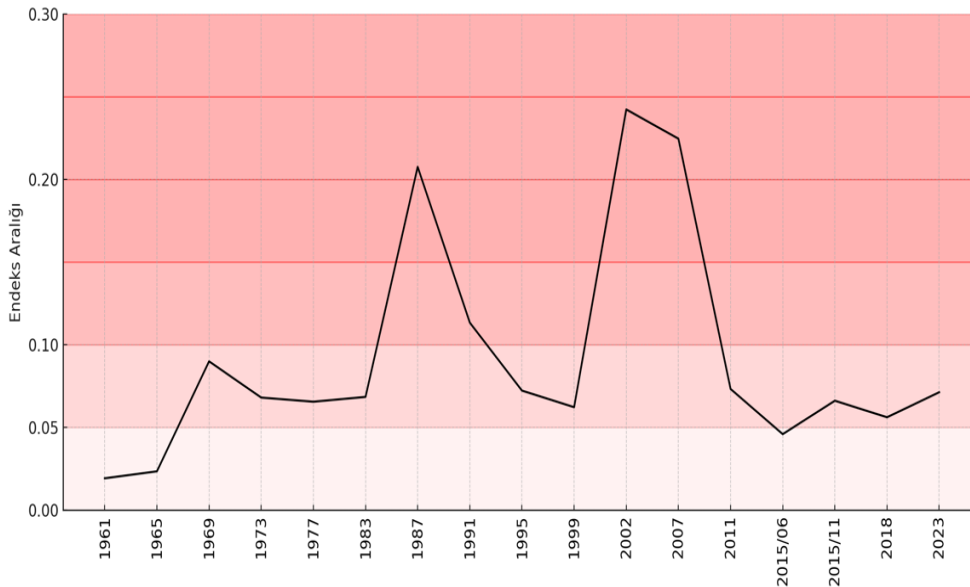
İdeal katılım düzeyinin tespit edilmesinin ardından kolektif temsiliyet düzeyinin anlamlı bir değer aralığında olup olmadığını sınımayı kolaylaştıran, bir endeks belirlenmiştir. Loosemore-Handby Endeksi’nin (LSq) geliştirilmesiyle mutlak fark değerlerinin ağırlıklandırılabilmesini sağlayan Gallagher Endeksi referans alınmıştır. Bu endeksin araştırmada kolektif temsiliyet düzeyinin değerlendirilmesi için seçilmesindeki sosyo-politik neden endeksin referans genişliğinin günümüz demokratik siyasal sistemlerini dikkate alarak nispi temsil sistemleri ve dar bölge çoğunluk sistemleri üzerine olmasıdır.

Mutlak fark değerleri;

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (V_i - S_i)^2} \quad (5)$$

formülü kullanılarak; her bir seçim döneminde parlamentoya giren her bir partinin oy oranları (V_i) ile sandalye oranları (S_i) arasındaki farklar ayrı ayrı hesaplanmıştır.

Grafik 2. Türkiye Genel Seçimleri Temsil Düzeyi (1961-2023)

Gallagher Endeksi’ne göre anlamlılık aralıkları şöyledir:

0-0.05 aralığındaki mutlak fark değeri için temsil adaleti çok yüksek düzeydedir; oy oranları ve sandalye oranları arasında bire bir/yüksek uyum vardır.

0.05-0.10 aralığındaki mutlak fark değeri için temsil adaleti yüksek düzeydedir; oy oranları ve sandalye oranları arasında farklar olsa da uyum vardır.

0.10-0.20 aralığındaki mutlak fark değeri için temsil adaleti orta düzeydedir; oy oranları ve sandalye oranları arasında farklar hissedilir düzeye eriştiğinden giderilebilir uyumsuzluk vardır.

0.20-0.30 aralığındaki mutlak fark değeri için temsil adaleti düşük düzeydedir; oy oranları ve sandalye oranları arasında büyük partiler lehine olan farklar ve sorunlar vardır.

0.30 ve üzeri aralığındaki mutlak fark değeri için temsil adaleti çok düşük düzeydedir; oy oranları ve sandalye oranları arasında farklar, yapısal sorunlar ve adaletsizlik vardır.

Endeks bulgularını değerlendirmeden önce 1969 Türkiye Genel Seçimi sonuçlarını dikkate almak gerekmektedir; Tablo 1’de görüldüğü üzere seçim sonuçları parlamento tarihinde en yüksek parti sayısının görüldüğü, ortalama sayıda bağımsız vekilin parlamentoya girdiği bir seçimdir. Ancak endeks bulgularına göre 1969 seçimleri, risk eşiğine oldukça yakın bir düzeydedir. Sınır eşiğine doğru adil bir temsiliyet sonucu 0.05-0.10 içerisinde olmasına karşın; Grafik 1’de verilen ideal katılım düzeyiyle beraber değerlendirildiğinde parçalı bir parlamento yapısını oluşturacak nedenleri barındırmaktadır.

Tablo 2. 1969 Türkiye Genel Seçim Sonuç Verileri

Siyasi Partiler	Parti Oy Sayısı	Parti Oy Oranı (%)	Sandalye Sayısı	Sandalye (%) Oranı
AP	4.229.712	46.6	256	56.9
CHP	2.487.006	27.4	143	31.8
GP	597.818	6.6	15	3.3
BGZ	511.023	5.6	13	2.9
MP	292.961	3.2	6	1.3
MHP	275.091	3	1	0.2
BP	254.695	2.8	8	1.8
TİP	243.631	2.7	2	0.4
YTP	197.929	2.2	6	1.3

İdeal katılım düzeyinin dışında kaldığı Tablo 2 verilerinde de görüldüğü üzere; Adalet Partisi (AP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Güven Partisi (GP), Millet Partisi (MP), Bağımsızlar (BGZ), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Birlik Partisi (BP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) oy sayıları/oranları ve sandalye sayıları/oranları arasındaki dengesizlik parçalı parlamento yapısına, istikrarsız koalisyon hükümetlerine dair araştırmanın bulguları arasındadır.

Türkiye’de 1961-2023 arası genel seçimlerinin geneli dikkate alındığında temsilde adalet düzeyinin, istikrarlı bir yapıyla, ki bu kurumsallaşmış partilerin ağırlık merkezi olduğu seçimlerin sonucundaki parlamentoda görülmektedir, 2011 seçimleri sonrasında belirginleştiği anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Araştırma sürecinin son kısmında belirtilmek üzere bırakılan literatürel bir bulgu; parti sistemi ve kurumsallaşma arasındaki analitik ilişkinin demokratik siyasal sistemi nasıl konsolide ettiğidir. Parti sistemleri, demokratik veya anti-demokratik siyasal sistemlere göre biçimlenen, toplumun siyasi kültüründen, üretim tarzından, üretim tarzına bağlı olarak sınıflardan ve sınıflara eklenilen ideolojilerden pek tabi etkilenmektedir. Demokratik siyasal sistemlerde kurumsallaşma süreci ise parti sistemini etkileyen sosyo-politik ve ekonomik tüm unsurların belirli bir refah seviyesine doğru kalkınma politikalarına endekslenmiş denge halinde düzeyli bir ilerlemeyle tamamlanmaktadır.

Dolayısıyla nitelikten bağımsız ortaya çıkan kurumsallaşma sürecine, siyasi partilerin kendiliğinden entegre olacağı veya olabileceği varsayımıyla demokratik siyasal hayatın pekiştirilebileceği doğrulanmamaktadır.

Türkiye’de de ikinci olgudaki gibi parti kurumsallaşmasının dönemsel politikalarla göre belirlenen seçim sistemlerinden etkilendiği görülmektedir; siyasal travmaların geri dönüşü olmayan tazmini ancak seçim sistemlerinin -Milli Bakiye, Barajsız d’Dont gibi- esnetilmesi veya -%10 Baraj gibi- daraltılması üzerinden giderilebileceğinin politikaya yansıdığı tarihsel bir vakıadır.

Ancak kurumsallaşma sürecinin bir denge halinde düzeyli bir ilerleme gerekliliğinin dikkate alınmaması, modern demokrasilerin karmaşık geçişkenlikleri nedeniyle kutuplaşma ve parçalanma dinamiklerini açığa çıkarabilmektedir (Kalaycıoğlu, 2010, s. 43). Türkiye’nin Tek Parti döneminin hemen ardından rekabetçi iki partili sistem özelliğine erişmesi, ana akım siyaseti ve kutuplaşmayı meydana getirmiş olması bu durumun bir sonucudur (Özbudun, 1981). 1961 Anayasası’yla yasal düzenlemelerin kolektif temsiliyeti genişleteceği politikasıyla orta vadede parçalı bir parlamento yapısının dahası istikrarsız koalisyon hükümetlerinin ortaya çıkması da kurumsallaşma sürecinin belirleyici bir politika olarak, siyasi partilerin konu edinildiği yasal düzenlemede dahi, dikkate alınmamasından kaynaklanmaktadır. 1982 Anayasası’nın da siyasi partilere yönelik yasal düzenlemeleriyle parti içi demokrasi eşiğini düşürerek; var olan hiyerarşiyi -parti lider kültürü- (Bektaş,1993) toplumsal muhalefetin balans unsuruna çevirdiği de dönemsel politikalara göre gerçekleştirilen yasal düzenlemelere dair bulgu olarak belirtilebilmektedir (Ayan, 2010, s. 201).

Siyasal sistemi konsolide edebilecek kurumların bir parçası olan siyasi partilerin, uzun vadeli politikaları güvence altına alacak yasal düzenlemelerle kurumsallaşmasının demokraside denge sağlayabileceği düşüncesi, araştırma konusunu ve amacını bir eksene oturtmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye’de parti kurumsallaşmasının yapısal analizi; ideal katılım, kolektif temsiliyet ve temsilde adalet faktörlerinin incelenmesi, ayrıştırılması ve tekrar bir araya getirilmesiyle, tamamlanmaktadır.

Araştırma kapsamında 1961-2023 tarihleri arasında Türkiye’de gerçekleştirilen 17 genel seçim bulunmaktadır. Araştırmanın veri seti; siyasi partilerin yasal düzenlemelere doğrudan konu edinildiği ve ilaveten öncesi seçim dönemlerindeki ampirik ve pratik bulguların edinilmesinde elverişli olmaması nedeniyle 1961 ve 2023 arası dönemlerden oluşturulmaktadır. Veri seti tasarımının incelenmesinin ardından; ideal katılım düzeyinin belirlenmesi için katılım oranları öncelikle standardize edilmiş ve normal dağılım testine tutulduktan sonra veri seti ayrıştırılmıştır. Her bir seçim dönemi Tablo 2’de verilen 1969 Türkiye Genel Seçim Sonuç Verileri özelindeki gibi dönemin parlamento sandalye genel sayısı belirlenerek, sandalye oranı tespit edilmiş; oy sayısı ve oranına bağlı olarak sıralanmıştır. Ayrıştırılan ve Gallagher Endeks aralığına bağlı olarak kolektif temsiliyet ve temsilde adalet bulgularıyla veriler tekrar bir araya getirilmiştir.

Böylece bulguların analizleri neticesinde en genel değerlendirme; Türkiye’de siyasi partilere ilişkin yasal düzenlemeler, konjonktürel ve demokratik refleksleri düşüren merkezîyetçi düzenlemelerdir. İdeal katılım düzeyinin %72 altına düşmesi toplumun siyasal süreçlere ilgisizliğine veya tepkisine ilişkin bir belirtidir; ilaveten %91 üzeri katılım oranının ideal katılım düzeyine göre aşırı mobilizasyon veya partizanlık olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Kaynakça

- Alkan, M. Ö. (1999). *Osmanlı’dan günümüze Türkiye’de seçimlerin kısa tarihi*. İstanbul: Tüsiad Yayınları.
- Atasever, G. (2010). Siyasi parti tipolojileri. T. Uzun (Ed.), *İttihat ve Terakki’den günümüze siyasi partiler içinde* (ss. 15-30). Ankara: Orion Kitabevi.
- Ayan, P. (2010). Authoritarian party structures in Turkey: A comparison of the Republican People’s Party and the Justice and Development Party. *Turkish Studies*, 11(2), 197–215.
- Barry, N. (2012). *Modern siyaset teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Bektaş, A. (1993). *Demokratikleşme sürecinde liderler oligarşisi CHP ve AP (1961-1980)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

- Bölükbaşı, M. (2024). Bir asrın muhasebesi: 1923'ten 2023'e Türk parti sistemi hakkında genel bir değerlendirme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 16, 91-106.
- Börklüoğlu, L. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Türkiye'de siyaset: Değişim dinamikleri, aktörler, ve gelişmeler. M Zencirkıran (Ed.), *Türkiye'nin toplumsal yapısı* içinde (ss. 101-160). Bursa: Dora Yayın.
- Cemiyetler Kanunu. (1938, 28 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 3959). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf>.
- Dernekler Kanunu. (1983, 10 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı:18184). Erişim adresi: https://www.siviltoplum.gov.tr/kurumlar/siviltoplum.gov.tr/Mevzuat/Mulga/2908_Sayili_Dernekler_Kanunu_1983.pdf.
- Dursun, D. (2006). *Siyaset bilimi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Duverger, M. (1959). *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. Yorkshire: Methuen Co.
- Erdoğan, D. (2016). Siyasi partilerin temsili demokrasi üzerindeki etkileri. *Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(39), 59-74.
- Geyikçi, B. (2015). Party institutionalization and democratic consolidation: Turkey and Southern Europe in comparative perspective. *Party Politics*, 16(2), 527-538.
- Heper, M. ve Sayarı, S. (2016). *Dünden bugüne Türkiye tarih, politika, toplum ve kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Huntington, S. P. (2006). *Political order in changing societies*. London: Yale University Press.
- İba, Ş. (2015). *Siyasi partiler ve seçim hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk siyasetinin yapısal analizi I*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalaycıoğlu, E. (2013). Justice and Development Party at the helm: Resurgence of Islam or restitution of the right-of-center predominant party? *Turkish Studies*, 11(1), 29-44.
- Kapani, M. (2009). *Politika bilimine giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Koçak, C. (2009). Tek parti yönetimi, kemalizm ve şeflik sistemi: Ebedi milli şef. Ahmet İnsel (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce kemalizm* içinde (ss. 119-137) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, E. (2000). Kimlik ve hegemonya: Siyasal mantıkların oluşumunda evrenselliğin rolü. J. Butler (Ed.), *Olumsuzluk, hegemonya, evrensellik solda güncel diyaloglar* içinde (ss. 56-103). İstanbul: Hil Yayınları.
- Lipset, S. M. (1981). *Political man: The social bases of politics*. Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Montero, J. R. & Gunther, R. (2003). *The literature on political parties: A critical reassessment*. *Institut de Ciències Polítiques i Socials*. Mallorca: Institut de Ciències Polítiques i Socials.
- Ostrogorski, M. (1982). *Democracy and the organization of political parties*. New Jersey: Transaction Books.
- Öney, B. & Selck, T. J. (2016). Exploring the level of party system institutionalization and party system type in Turkey. *Turkish Studies*, 17(1), 209-228.

- Özbudun, E. (1981). The Turkish party system: Institutionalization, polarization, and fragmentation. *Middle Eastern Studies*, 17(2), 228-240.
- Özdemir, E. ve Atılğan, G. (2012). Siyasi partiler. G. Atılğan ve A. Aytekin (Ed.), *Siyaset bilimi* içinde (ss. 239-253). İstanbul: Yordam Kitap.
- Perinçek D. (2009). *Osmanlı’dan Bugüne Toplum ve Devlet Sivil Toplumculuğunun Eleştirisi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: A framework for analysis*. Colchester: ECPR Press.
- Schapiro, J. S. (1966). *Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki*. İstanbul: Köprü Yayınları.
- Scwartz, Mi. ve Lawson, K. (2013). Siyasi partiler toplumsal tabanları, örgütler ve çevre. T. Janoski ve R. Alford (Ed.), *Siyaset sosyolojisi* içinde (ss. 333-360). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Siaroff, A. (2019). *Comparative european party systems: An analysis of parliamentary elections since 1945*. London: Routledge.
- Siyasi Partiler Kanunu. (1983, 24 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı: 18027). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf>.
- Tanilli, S. (1989). *Nasıl bir demokrasi istiyoruz*. İstanbul: Say Yayınları.
- Teziç, E. (1990). *Türkiye’de siyasal düşünce ve örgütlenme özgürlüğü*. Ankara: Anayasa Yargısı.
- Ülger, U. ve Gençkaya, F. (2024). Türkiye’de siyasi partilerin kurumsallaşma sorunu: Doğru Yol Partisi örneği. *Yasama Dergisi*, 49, 89-124.
- Yanık, M. (2013). *Parti içi demokrasi*. Ankara: Adalet Yayınları.
- Weber, M. (2019). *Economy and society: A new translation*. Cambridge: Harvard University Press.

Research Article / Araştırma Makalesi

RETHINKING POWER-SHARING: THE LIMITS OF CONSOCIATIONALISM IN THE FACE OF SECESSIONIST ELITES

İbrahim Fevzi GÜVEN¹

Abstract

Power-sharing has emerged as a prevalent approach in post-conflict state-building efforts in divided societies. Arend Lijphart, who introduced the concept of consociational democracy as a form of power-sharing, argues that it offers the most viable path to achieving peace and stable democracy in deeply divided societies. He suggests that consociational democracy ensures representation for all groups, provides elite cooperation, and provides mechanisms like proportional representation and veto power to maintain stability and peace. However, this study critically examines the assumptions of the power-sharing model regarding elite cooperation. The power-sharing model assumes elites will be content with the gains from sharing power and act cooperatively, but it doesn't account for how secessionist leaders might exploit these arrangements to advance their agendas. In Bosnia and Herzegovina, the post-war political settlement is predicated on power-sharing arrangements. However, the gains of the Dayton system proved ineffective in mitigating the secessionist tendencies of the Bosnian Serb elites. Despite the power-sharing arrangements, the Republika Srpska administration led by Milorad Dodik continues to push for independence. Findings from an in-depth analysis of Bosnia show that the power-sharing approach needs to be refined in line with empirical evidence on the attitudes and policies of secessionist elites.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Power-sharing, Political elites; Republika Srpska, Secessionism

JEL Codes: D74, F51

GÜÇ PAYLAŞIMINI YENİDEN DÜŞÜNMEK: AYRILIKÇI ELİTLER KARŞISINDA OYDAŞMACILIĞIN SINIRLARI

Öz

Güç paylaşımı, bölünmüş toplumlarda çatışma sonrası devlet inşası süreçlerinde etkili bulunan bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Arend Lijphart, güç paylaşımının bir türü olarak geliştirdiği oydaşmacı demokrasi modelinin derin bölünmelere sahip toplumlarda barış ve istikrarlı demokrasi tesisi için en uygun seçenek olduğunu savunmaktadır. Lijphart, oydaşmacı demokrasinin tüm grupların temsiline olanak tanıdığını, siyasi elitler arasında işbirliği zemini oluşturduğunu ve orantılı temsil, veto hakkı gibi mekanizmalarla istikrar ve barışı sağlayabildiğini öne sürmüştür. Bu çalışmada, güç paylaşımı modelinin siyasi elitler arasında iş birliğini öngören varsayımları eleştirel biçimde ele alınmıştır. Güç paylaşımı yaklaşımı, siyasi, askeri ve ekonomik kazançlar elde eden siyasi elitlerin iş birliğine yöneleceğini öngörse de güç paylaşımının sunduğu kazanımların ayrılıkçı elitler tarafından kötüye kullanılabileceği ihtimali yeterince hesaba katılmamıştır. Savaş sonrasında güç paylaşımına dayalı bir siyasi yapının oluşturulduğu Bosna Hersek örneği incelendiğinde, Dayton sistemi ile elde edilen kazanımların Bosnalı Sırp elitleri ayrılıkçı eğilimlerden vazgeçirmekte etkili olmadığı görülmektedir. Güç paylaşımı düzenlemelerine rağmen, Milorad Dodik liderliğindeki Sırp Cumhuriyeti yönetimi tarafından bağımsızlık yönünde bir söylem ve politika takip edilmeye devam etmektedir. Bosna örneğinin derinlemesine incelenmesiyle elde edilen bulgular, güç paylaşımı yaklaşımının ayrılıkçı elitlerin tutum ve politikalarına dair ampirik veriler ışığında yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Güç Paylaşımı, Siyasi elitler, Sırp Cumhuriyeti, Ayrılıkçılık

JEL Kodları: D74, F51

¹ Asst. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, ibrahimguven@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8616-947X

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Introduction

Reconstructing political order in the aftermath of violent conflict is one of the most challenging tasks in post-conflict settings, particularly in societies fractured by deep identity-based divisions. Such divisions—rooted in ethnic, religious, national, or racial identities—are often seen as significant drivers of internal armed conflict, making deeply divided societies especially vulnerable to violence. They face considerable difficulties in holding democratic elections, maintaining political stability, and reconciling rival communities. In these contexts, the international community frequently turns to power-sharing arrangements as a strategy to prevent renewed violence, end hostilities, and initiate peacebuilding and state-building efforts. These arrangements aim to create a political framework where previously opposing groups can coexist within a shared state structure. Yet, despite their promise, power-sharing initiatives often struggle to deliver the desired outcomes of lasting peace and stability, raising questions about their effectiveness in addressing the complexities of divided societies.

The power-sharing approach is based on the idea that in divided societies along linguistic, religious, or national lines, political stability can be achieved by ensuring that the political representatives of different groups have a guaranteed role in the democratic process. This inclusion is expected to promote a stable political environment. It can be said that this approach is founded on two key principles. First, it assumes that identity differences are central to both the conflict and its resolution, and without acknowledging and addressing these differences, achieving a solution is highly challenging. Second, it is based on the premise that sharing power and fostering collaboration among the political elites representing these identity groups can lead to a stable political system and effective peacebuilding. Thus, the model argues that the most realistic and effective way to manage the problems posed by identity divisions is not to attempt to eliminate these differences but to establish elite-level cooperation to accommodate them (Cohen, 1997, p. 612; Sisk, 2022, p. 410).

The power-sharing model, initially developed by Arend Lijphart as a means to establish stable democracies in countries with diverse identity groups, has gained prominence in the post-Cold War era as a framework for conflict resolution and the establishment of a post-conflict political order (Sisk, 1996). In this vein, power-sharing arrangements have been implemented in the aftermath of numerous conflicts where ethnic or other divisions have been politicized. The integration of all major warring parties into the political system is considered crucial for achieving a successful transition from war to peace and stability (Cammatt & Malesky, 2012, p. 983; Sisk, 2022, p. 408). However, the question of whether power-sharing arrangements are effective in achieving sustainable peace and stable democracy in divided societies remains contested among scholars. Many contend that power-sharing mechanisms, which facilitate political representation, basic group-based democratic rights, and engagement of conflicting groups in policy-making, effectively mitigate the likelihood of both outbreaks and recurrences of conflict in divided societies (Cheeseman & Tendi, 2010, p. 204; C. A. Hartzell & Hoddie, 2007; C. Hartzell & Hoddie, 2003; P. Roeder & Rothchild, 2005b). Nevertheless, critics have posited that power-sharing can lead to a heightened radicalization of politics, intensified polarization, institutionalization of ethnic differences (Bieber, 2001; Simonsen, 2005), and a form of ethnic outbidding (Mitchell et al., 2009; Sisk, 2022, p. 411). Moreover, such a system may inadvertently reward conflict and violence by ensuring a guaranteed share of power for warring political elites (Jarstad, 2008). Consequently, power-sharing appears to fall short of achieving effective and enduring peace (Brancati, 2006).

While the power-sharing approach has been discussed in the literature with various aspects, the role of the attitudes of political elites of the conflicting parties regarding the achievement or failure of sustainable power-sharing in post-conflict countries has not been sufficiently addressed. Indeed, the cooperation of political elites constitutes a central part of the power-sharing approach.

However, further empirical investigation is necessary to ascertain whether, in post-conflict scenarios, political elites are likely to engage in the cooperation anticipated by the theoretical framework of power-sharing. Although the framework assumes that political elites will cooperate under power-sharing arrangements and accept compromises due to the benefits gained, it does not sufficiently explore how political elites with secessionist tendencies might behave under such arrangements.

This study critically examines the power-sharing approach through one of its most controversial theoretical dimensions: the role it assigns to political elites. The central research question focuses on understanding how political elites with secessionist agendas shape their attitudes and policies within the framework of power-sharing arrangements. To address this, the study employs qualitative research methods, utilizing a case study design. Bosnia and Herzegovina (hereafter Bosnia), recognized as a critical case for examining power-sharing in post-conflict peacebuilding and state-building, is the focus of this analysis. Within this context, the study examines how political leadership in Republika Srpska (RS) has systematically pursued secessionist policies, jeopardizing the post-conflict state-building framework established by the Dayton Peace Agreement (DPA). The aim is to critically evaluate the assumptions underlying the power-sharing approach regarding the constructive role of political elites. By exploring the discrepancies between these theoretical assumptions and the actual attitudes and policies of political elites in the context of RS, the study seeks to uncover the flaws and limitations in the theoretical foundation of power-sharing. Furthermore, it intends to contribute to a broader understanding of the challenges posed by secessionist elites, who might exploit power-sharing mechanisms to further their divisive agendas rather than foster cooperation and reconciliation.

1. Approaches to Post-Conflict State-building in Divided Societies

Several approaches have proposed different solutions and analyses for achieving peace and stability in post-conflict societies divided along identity lines. Among these, some analyses, such as Toft's (2010), rely on observation of empirical data rather than policy recommendations, arguing that stable peace can only emerge when one side achieves absolute victory in a conflict. Meanwhile, political settlements aimed at promoting peace in countries that have experienced civil wars between ethnic, religious, and sectarian groups are often categorized into integrative and disintegrative solutions. Integrative solutions are based on the premise that ethnic, religious, linguistic, and other identity-based divisions are not the root causes of conflict, and that identity differences do not inherently create insurmountable problems. Unlike the disintegrative approach, which views identity-based divisions as fixed and unchangeable barriers, the integrative approach adopts a social constructivist perspective, suggesting that identities are not static or predetermined, but can evolve over time under certain conditions. From this perspective, it is possible to transform societal divisions toward peace and integration by constructing overarching, shared identities that unite divided groups. Even when identity differences persist, democratic institutions and political participation can channel these differences into platforms for political competition rather than sources of conflict (Byman, 2002; Sisk, 1996). In this vein, majoritarian liberal democracy, which unites diverse identity groups under democratic values and citizenship-based civic allegiances, is presented as an integrative political arrangement capable of bringing peace to post-conflict societies. Reflecting the notion of *identity reconstruction*, the integrative approach argues that societal divisions, often blamed for causing conflict, can be depoliticized within the framework of liberal democratic values. It asserts that it is possible for conflicting groups to come together under inclusive identities that transcend divisions, so that identity-based divisions are no longer an obstacle to peace (Byman, 2002).

Disintegrative solutions, such as dividing conflicting parties into separate independent states or granting autonomy to certain groups, are grounded in the belief that identity divisions are a major cause of conflict. Moreover, even if identity differences were not the initial issue, prolonged violence can deepen these divisions, making coexistence under a single state increasingly difficult (Kaufmann, 1996b, 1996a, 1998; Mearsheimer & Pape, 1993; Mearsheimer & Van Evera, 1995; Tullberg & Tullberg, 1997). Thus, the only or most effective way for conflicting groups to feel secure and safeguard their interests is to divide warring parties into their own homogeneous political entities. Forcing hostile groups that are unwilling to coexist peacefully to remain under the same state framework is unlikely to bring peace and stability. Instead, such enforced unity would create a political environment filled with mutual tension and distrust, where the group that controls central government will likely use its power against the other (Byman, 2002; Kaufmann, 2003; Stroschein, 2005). Thus, dividing warring parties into their own homogeneous political entities is often seen as the most effective way for conflicting groups to feel secure and protect their interests. However, it should be noted that this approach has faced moral criticism and is no longer widely regarded as a valid or effective solution for resolving conflicts and achieving lasting peace (Jenne, 2009, 2012; Sisk, 2022, p. 408).

While disintegrative approaches have faced considerable criticism, and integrative solutions, such as the liberal-majoritarian model, have been argued to risk excluding minority groups from governance - potentially leading to renewed political crises or even conflict - the power-sharing model emerges as an appropriate approach to conflict resolution and state-building in divided societies. Although some studies (e.g. Kaufmann, 2003) classify power-sharing as an integrative solution, it is better understood as a middle ground between integrative and disintegrative approaches (Sisk, 1996). It is closer to integrative solutions in that it rejects the idea of resolving conflict by creating separate state entities. However, it also shares similarities with disintegrative approaches in its skepticism about the feasibility of uniting conflicting groups under a common identity, downplaying identity differences, or resolving identity issues through majoritarian democracy.

2. Arend Lijphart's Consociationalism: A Framework for Power-Sharing in Divided Societies

The power-sharing model's roots lie in political scientist Arend Lijphart's concept of consociational democracy. Lijphart first introduced this concept to examine how to achieve political stability in countries characterized as divided societies, where different religious, ethnic, political, and other identity groups coexist. In his influential work *Democracy in Plural Societies* (1977), Lijphart argues that the traditional majoritarian model of democracy is insufficient for maintaining peace and stability in multi-ethnic societies, as it fails to address the complexities of divided societies. To overcome these challenges, Lijphart proposes a consociational democracy framework designed to ensure stable democracy through several key principles. These include cooperation among political elites to form coalition governments and share executive power, along with mechanisms for separating powers and checks and balances across branches and levels of government. A balanced bicameral system, with special minority representation in the upper house of parliament, is essential, as is a multiparty system that represents diverse ethnic groups and ensures fairness through proportional representation. The framework also prioritizes federalism and decentralization—both territorial and non-territorial—to distribute power effectively and grants ethnic groups veto rights to protect their vital interests. Additionally, it allows minority groups significant autonomy to manage their own affairs. A central element of the model is a written constitution that safeguards fundamental rights, includes complex amendment procedures, and prevents government overreach. Lijphart's consociational model aims to foster inclusion, balance, and cooperation, addressing the unique challenges of divided societies (Taras & Ganguly, 2016, p. 10–11).

According to Lijphart, there are three main approaches to addressing political challenges in divided societies: liberal/majoritarian democracy, which seeks to eliminate divisions through integration; consociational or power-sharing arrangements, which aim to foster cooperation among elites rather than removing divisions; and partition, which advocates for creating new homogeneous states based on existing divisions. In his analysis of the Northern Ireland conflict (1975), he described attempts to eliminate deep societal divisions through integration as *wishful thinking*. However, he also rejected the notion that stable democracy is impossible in divided societies or that partition is the only viable solution. To support his argument, he cited examples such as Austria, the Netherlands, Belgium, and Lebanon, demonstrating that divided societies can achieve stability through power-sharing mechanisms and elite cooperation without resorting to partition. Thus, among these approaches, he concluded that consociational democracy is the most realistic and effective option (Lijphart, 1968, 1969, 1975, 1977).

While he acknowledged that integration is not impossible in divided societies, he suggested that it could only be achieved over the long term (Lijphart, 1975, p. 104–105). One of the main problems with majoritarian democracies, he argued (Lijphart, 1977, p. 25–28; 114–118), is the risk of turning into a *tyranny of the majority* by excluding minority groups. This exclusion can lead to the radicalization of minority groups and increase the risk of identity-based tensions or even conflict (Cohen, 1997). Lijphart suggested that the way to avoid such dangers is through arrangements that give minority groups a share of political power. He, therefore, argued that consociational democracy is a more appropriate alternative for divided societies than majoritarian democracy. The main attributes of consensual democracy comprise a grand coalition of political elites representing various identity groups, proportionality in the electoral system and administrative posts, mutual veto or minority veto over crucial government decisions, and group autonomy with respect to certain areas of social and cultural matters (Lijphart, 1969, 1977, 1992, p. 494–495).

2.1. The Role of Political Elites in the Power-Sharing Framework

The power-sharing approach places political elites at the center of efforts to achieve stability and cooperation within divided societies. The core idea is to create an inclusive political system that brings the main conflicting groups into the political process and encourages collaboration among their political elites (Lijphart, 1975, 1977; Lustick, 1979; Norris, 2008, p. 23). When elites representing different groups set aside zero-sum competition and tensions and instead move toward cooperation, it becomes possible to achieve a stable democracy despite societal divisions (Lijphart, 1968, 1969, 1975, 2004). By learning from the painful consequences of a lack of mutual tolerance among identity groups—such as civil wars—political elites who commit to consensus-building can significantly mitigate the negative impact of societal divisions on political stability (Lijphart, 1968, 1969, 1975).

Power-sharing among political elites is expected to provide a sense of security for the interests of the conflicting groups and encourage a cooperative environment where laws and regulations addressing mutual interests can be developed. In this context, according to Lijphart, the collective effort and collaboration of elites to stabilize the political system and establish a consociational democracy are more critical than any specific institutional arrangement. Indeed, Lijphart highlights the importance of preserving elite cooperation by referencing examples such as Colombia and the Netherlands, where fundamental democratic mechanisms like elections were temporarily suspended or adjusted to maintain elite consensus (1969, p. 213–214).

In light of the significance attributed to the role of political elites in power-sharing theory, it becomes evident that the willingness of leaders to avert the escalation or intensification of conflicts is critical for the successful implementation of such a system. However, finding such motivation among political leaders is often challenging. The expectation that leaders in post-conflict societies

would become more moderate or willing to share power with former adversaries—or that more moderate leaders would emerge—remains, much like Lijphart's critique of majority-rule democracies, mere *wishful thinking* without empirical support (Sisk, 1996).

Lijphart's perspective on the role of elites in power-sharing dynamics is marked by a strong emphasis on the indispensability of cooperation among elites. However, a substantial body of research on the subject of political elites' involvement in internal conflicts presents a contrasting viewpoint. Instead of fostering cooperation, elites are often found to exploit and manipulate societal and identity divisions for their own interests (see Brass, 1991; Gagnon, 2004).

There have been many critics of the central role assigned to political elites in the power-sharing approach. Cammett and Malesky (2012, p. 986), for instance, question the expectation of elite cooperation in post-conflict societies, arguing that this reliance on elite collaboration often ignores the realities of post-conflict politics, where competition over scarce state resources is intensely politicized along ethnic lines. While the distribution of political authority among elites representing different groups is intended to promote elite consensus and, by extension, guarantee peace and stability, in practice, it can lead to legal deadlocks and deep disagreements over the division of national resources. These dynamics often push elites toward rigidity rather than compromise, resulting in a situation where even the least controversial decisions are vulnerable to vetoes, undermining the very goals of cooperation and stability (Bahtić-Kunrath, 2011; Cammett & Malesky, 2012, p. 986; McCulloch, 2018; P. Roeder & Rothchild, 2005a). Cheeseman and Tendi (2010, p. 207) further emphasize this point, suggesting that while designed to build cooperation for lasting peace, power-sharing arrangements can be manipulated by political elites to protect their political interests and expand their political dominance. Consequently, efforts to promote sustainable peace and establish stable democracy may be undermined by the very elites empowered to advance these objectives.

2.2. How do secessionist political elites pursue politics under power-sharing arrangements?

Secession is defined as the move to independence from a sovereign state, either through the use or threat of force or through a gradual political process that leads to separation and independence without a formal declaration (Crawford, 2006, p. 375; Taras & Ganguly, 2016, p. 34). Secession is not a spontaneous phenomenon; rather, it is a deliberate and strategic endeavor that relies on the mobilization of elites to channel prevailing discontent and resentment into a compelling national narrative. This narrative serves as the discursive framework that fosters the nation's awakening, mobilizes its populace, and propels the claim-making process (Muro, 2023, p. 140). While the power-sharing approach rests on the necessity and viability of collaboration among political elites in divided societies to achieve peace and stability, it fails to adequately account for the potential actions and responses of political elites, particularly those with secessionist agendas, in post-conflict power-sharing structures.

Lijphart believes that sharing power between conflicting groups will stop the fighting and encourage all parties to coexist peacefully under the same state. It is assumed that although one of the parties to the conflict—typically minority groups—may have acted with secessionist intentions during the conflict, they will abandon such ambitions because the political, military, economic, and social rights achieved through power-sharing will address concerns about political representation, identity, and security (Lijphart, 1977, 1985; Lustick et al., 2004, p. 209–210; Sambanis, 2000). This view aligns with the idea that secessionist movements emerge when material or non-material resources are unfairly distributed, when minority groups' rights are taken away, and when there is discrimination, oppression, or violence (see Collier & Hoeffler, 2004; Fearon & Laitin, 2003; Gurr, 1993).

Indeed, when the primary causes of conflict are identified as the injustices inherent in the distribution of power among groups or its utilization as a means of oppression against minority

groups, the proposal of power sharing as a post-conflict settlement seems to be a reasonable option. Nevertheless, the missing point herein is that secessionism is not always motivated by reactions to inequality or oppression; in some cases, the primary motivation of secessionist factions is to have their own states or political units, irrespective of any injustices or oppressions that have occurred (Collier, 2000; Heraclides, 1991, p. 8). Secessionist elites seeking to break away from the host state are unlikely to be interested in political accommodation or institutional reforms of the existing polity, including power-sharing agreements (Muro, 2023, p. 140). Many ethnic conflicts and secessionist movements that have emerged in the post-Cold War era have not been manifestations of a revolt against an oppressive regime and injustices in the distribution of power and resources. Rather, these movements have arisen as opportunities for secessionist groups to capitalize on periods of relative détente, liberalization, and moderation of the central authority, or power vacuums resulting from the collapse of such central authorities (Laitin, 2001, p. 842; Toft, 2006).

Given that political elites of minority groups in divided societies do not launch secessionist movements merely in response to oppression and injustice but may sometimes seek to pursue secession as a political maneuver when opportunities arise, it can be posited that secessionism may not disappear even if power-sharing arrangements result in a more equitable distribution between conflicting groups (Hechter & Okamoto, 2001). Thus, it can be surmised that secessionist leaders may retain their wartime secessionist motivations even if they gain various rights through power-sharing arrangements, as the leadership of the RS in Bosnia has demonstrated. Many studies suggest that secessionist groups, especially if they have a homogeneous population concentrated in a certain part of the country, may view the political autonomy and power gained through arrangements such as power-sharing, federalism, autonomy, and self-government as opportunities to further their secessionist agendas (Cornell, 2002; Hale, 2000; P. G. Roeder, 1991). Other studies have identified various external dynamics, rather than domestic factors like the uneven distribution of power, that contribute to the likelihood of secessionism. These include political or military support for secessionist groups from neighboring countries, kin states, or major powers, as well as regional and global circumstances that engender opportunities for secession (Horowitz, 1981, p. 167–169; van Houten, 1998).

3. Divided Power, Divided State: Bosnia's Power-Sharing System and Secessionist Challenges

Serbia's centuries-long pursuit of reviving *Greater Serbia* was one of the main causes of the wars of the 1990s, when Yugoslavia broke apart in bloodshed (Cigar, 1995, p. 4–6; Hoare, 2019; Weidmann, 2011, p. 1179–1180). For Slobodan Milošević's Serbia, pursuing a *Greater Serbia* entailed territorial expansion to the northwest, encompassing about one-third of the territory of Croatia and two-thirds of BiH (Biserko, 2012, p. 284). The manifestation of this ideal in BiH was the secessionist policies and acts of ethnic cleansing carried out for unification with Serbia (Björkdahl, 2018; Stjepanović, 2015; Woodward, 1995). Since the redrawing of borders and creating ethnically pure Serb territories in BiH could not be achieved through voluntary resettlement, violent means, including intimidation, expulsion, and mass killings of non-Serbs, were used to 'liberate' imaginary Serb ethnic territories (Hoare, 2019, p. 117–122; Mulaj, 2006, p. 35). The Bosnian Serb Army and other Serb paramilitary units, which were both irregular forces on the territory of BiH, have carried out the violent persecution of Bosniak and Croat civilians from their homes, where they lived until the beginning of the war in 1992. The violent ethnic homogenization and ethnic territorialization (against the non-Serb population) during the war brought about significant changes in the ethnic composition throughout the country (Preljević & Güven, 2024).

Although three decades have passed since the war in BiH ended, the country has yet to achieve a stable political atmosphere, nor has it achieved reconciliation among its constituent nations. One of the most significant post-war political challenges is the secessionist tendencies of the political elites in RS (Fella, 2024). There is concern that Bosnian Serbs are systematically attempting to complete the unfinished ethnic homogenization and ethnic territorialization that was attempted to be established through violence on the territory of the current RS, which is the result of violence committed during the 1992–1995 war. In recent years, the resurgence of secessionist rhetoric by RS political elites, along with attempts to block the Dayton Peace Agreement (DPA) and the functioning of BiH state institutions, has led the country to experience one of the most significant political crises since the war's end (Brezar, 2021). This ongoing political crisis poses a significant challenge to the country's progress toward European Union membership, as it threatens to paralyze state institutions and undo the achievements of the peace agreement (Keil, 2022).

The war in Bosnia ended with the DPA in 1995. Under the terms of the peace agreement, Bosnia retained its unified statehood, albeit with a markedly decentralized political structure. This system encompassed both ethnically homogeneous regions and those exhibiting a notable degree of autonomous decision-making while concurrently imposing strict power-sharing mechanisms over all institutions of the central state of Bosnia (Keil, 2013). The post-conflict state-building structure, initiated by the DPA, established a complex power-sharing framework that created two entities within the country: the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH) and the Republika Srpska (RS). Each entity was granted substantial autonomy and equipped with its own president, government, parliament, police, and other similar institutions. In the Federation of BiH, Bosniaks and Croats form the majority of the population and dominate the entity's government, while in the RS, where Serbs constitute the majority, political and administrative power is predominantly held by Serbs. This concept of a loose federation was intended to serve as a unifying political body, thereby fostering cooperation among the country's political elites (Keil, 2022, p. 222). However, this objective has not thus far been achieved. Instead, these structural complexities have resulted in several negative outcomes. First, the decision-making process in the country is slow, ineffective, and often rife with challenges. Second, political party leaders, rather than democratically elected officials, play a central role in political negotiations, with agreements often requiring external pressure and intervention by the Office of the High Representative (OHR). Third, ethnically homogenous territories, most notably RS, enable political parties to hold sway over economic, social, and political institutions in areas where their ethnic group constitutes a majority. This form of state capture discourages political elites from compromising or improving the system, as it would result in the loss of their power, influence, economic benefits, and control over their regions (Kapidžić, 2020).

Despite the significant autonomy afforded by the power-sharing arrangements, which effectively allowed the RS to operate as a quasi-sovereign entity, the Bosnian Serb political elites have not abandoned their secessionist stance. This dynamic has become increasingly evident in recent years, as the RS leadership under Milorad Dodik has adopted a more assertive secessionist stand (Toal, 2013). Dodik, who has been a prominent figure in RS politics for many years, served as president of the RS from 2010 to 2018 and was reelected to the same position in 2022. In between those terms, from 2018 to 2022, he served as the Serb member of BiH's tripartite state presidency. Showing little hesitation in expressing his lack of loyalty to the state of BiH, he has repeatedly expressed his desire to hold a referendum on the independence of the RS. Taking advantage of the significant political power granted to him by the power-sharing arrangements, Dodik has leveraged his position to obstruct the functioning of BiH state institutions, paralyze the political system, block the effective implementation of state-level decisions or the Office of the High Representative, and further push the RS towards becoming an increasingly pro-independence

entity. Dodik's actions illustrate how political leaders with secessionist agendas can abuse power-sharing arrangements to advance their objectives (Gueudet, 2024).

BiH's RS entity, whose territorial space was claimed through large-scale ethnic cleansing and approved by the International Community with the DPA, currently exists in a state of ambiguity, operating simultaneously in opposition to and as an integral part of the state of BiH (Belloni, 2007; Fawn & Richmond, 2009, p. 215). Despite its lack of full sovereign status, it has effectively operated with considerable autonomy by invoking *ethnic sovereignty* (Fawn & Richmond, 2009). It shows not the slightest loyalty to the multi-ethnic state of BiH, uses all mechanisms to block it, and attempts to operate as if it possessed sovereignty at the military, political, social, and institutional levels. The conception of the RS territory as an exclusively Serb homeland (Stjepanović, 2015), which was multi-ethnic before the conflict of the 1990s, and emphasizing symbols of statehood (Björkdahl, 2018) have played a role in fostering ethnic nationalism, empowering groups unwilling to cooperate with the peace settlement, hindering peacebuilding efforts, post-war reconciliation and coexistence.

Nationalist aspirations for full independence and secession have remained a recurring agenda among RS political elites, reflecting their continued dissatisfaction with the post-conflict settlement, even all the guarantees and political gains provided by power-sharing arrangements. RS has been waging an increasingly inflammatory secessionist campaign at the risk of unraveling the DPA. Insisting on celebrating January 9 as a national holiday, '*Republika Srpska Day*' (Björkdahl, 2018, p. 40; Euronews, 2023), glorifying convicted war criminals (Džidić & Dzidic, 2013), threatening to form parallel institutions in the areas of justice, defense, security, and taxation (Muslimovic, 2021), blocking state-level legislative and executive institutions (Kovacevic, 2020), adopting laws rendering state-level Constitutional Court decisions invalid in the RS and openly disregarding the decisions of the High Representative is among the several most prominent recent examples of RS secessionist tendencies.

In July 2021, High Representative Valentin Inzko imposed a law banning the denial of genocide in Bosnia (Office of the High Representative, 2021). This move was met with fierce opposition from Milorad Dodik (Al Jazeera, 2021). In response to this decision, Dodik announced a boycott of several key state institutions in BiH. By October, the RS leadership declared their intention to withdraw from BiH's armed forces, judicial bodies, and tax-related institutional mechanisms, announcing plans to establish parallel institutions within RS (Keil, 2022, p. 223–224). However, the Bosnian Serb leader later stated that the decision to withdraw from state institutions had been postponed, citing the war in Ukraine and its potential ripple effects as the primary reasons for the delay (Reuters, 2022).

Dodik's separatist rhetoric, occasionally advocating for unification with Serbia, regained prominence following his re-election as President of RS in November 2022. In June 2023, the National Assembly of Republika Srpska adopted legislation to cease publishing decisions by the High Representative in the entity's Official Gazette (Radio Free Europe/Radio Liberty, 2023). Subsequently, the Office of the High Representative (OHR) annulled these laws, stating they violated the constitutional order of Bosnia and the DPA. In response, Dodik reiterated his non-recognition of High Representative Christian Schmidt and threatened secession if such actions against RS continued. In December 2023, Dodik suggested that RS might declare independence if Donald Trump were re-elected as U.S. President in 2024. Meanwhile, the trial against Dodik for defying OHR decisions commenced in February 2024. During this period, in May 2024, the United Nations General Assembly adopted a resolution designating July 11 as the *The International Day of Reflection and Remembrance of the 1995 Srebrenica Genocide*. Prior to the resolution's

adoption, Dodik warned that Bosnia might not “survive” such a decision (Cantone & Ivanović, 2024).

The secessionist tendencies of RS’s leadership are unlikely to disappear in the near future (see, for instance, The Geopost, 2025). In fact, any new favorable conditions created by changes within the country or the regional context could easily bring the issue of an independence referendum and secessionist actions back to the forefront. It is important to note that these secessionist tendencies are not limited to Milorad Dodik or a marginal political stance. For example, Željka Cvijanović, who served as the President of Republika Srpska from 2018 to 2022 and succeeded Dodik in 2022 as a member of Bosnia’s tripartite State Presidency, has also adopted a pro-secession position. Although Cvijanović is a member of Dodik’s Alliance of Independent Social Democrats (SNSD), these separatist attitudes extend beyond this party. They have significant support within Republika Srpska’s political sphere and among the general public. Thus, even in a scenario where Dodik is no longer a political leader and his party loses influence, it is plausible that a new leadership would continue to pursue separatist policies. These tendencies are not merely tied to individual leaders but reflect a deeper, structural issue stemming from the power-sharing arrangements established by the Dayton Peace Agreement. Under these arrangements, the extensive political powers granted to Republika Srpska provide a strong foundation for secessionist ambitions and make political authorities inclined to misuse them substantial opportunities to advance such agendas. This structural challenge underscores the persistent and systemic nature of separatism within RS, highlighting the enduring fragility of BiH’s post-conflict political framework.

The political strategies pursued by secessionist elites in RS under power-sharing arrangements provide insights that extend beyond the case of Bosnia and may hold relevance for other post-conflict countries. Notably, in contexts where a separatist political movement is a party to the conflict, the likelihood that power-sharing arrangements will deliver the anticipated peaceful solutions is significantly reduced. The persistent lack of sustainable peace, security, and stability in other cases where power-sharing has been implemented—such as Iraq, Lebanon, and Afghanistan—further underscores this challenge (Dodge, 2021b, 2021a; Mac Ginty, 2007; Vaughan, 2018).

It is apparent that the absence of stability in said cases cannot be exclusively ascribed to power-sharing arrangements. Many political, regional, and global factors have contributed to the failure to establish effective peace and reconciliation in these countries. Among examples of power-sharing arrangements, Northern Ireland stands out as a relatively successful case regarding peace and stability. But, even there, the nationalist aspirations of Irish republicans to leave the United Kingdom and unify with the Republic of Ireland remain significantly intact (Browne, 2019). In Northern Ireland, the emergence of a “Northern Irish” identity, which transcends and incorporates both Irish and British identities, offers a glimpse of how power-sharing arrangements might, over time, result in the formation of a shared identity, contributing to successful peace and reconciliation (Lowe & Muldoon, 2014; Tonge & Gomez, 2015). This could serve as a model for other power-sharing countries, including Bosnia, where the most reasonable outcome might involve the emergence of an overarching identity that encompasses the competing group identities and relegates them to the level of sub-identities, all while preserving territorial integrity. However, history has repeatedly shown that such profound transformations in identity cannot be achieved through top-down policies, nor can they occur rapidly. The natural evolution of collective identities takes time, and whether the identity shift seen in Northern Ireland will eventually lead to meaningful political outcomes remains an open question.

In Bosnia, as well as other cases, the presence of political leaders genuinely committed to peace and reconciliation could enhance the likelihood of power-sharing yielding positive results. Yet, even in such instances, it remains debatable how much of the success should be attributed to the

power-sharing model itself and how much to the leaders' willingness to cooperate. As seen in South Africa, when political leaders like Nelson Mandela and F.W. de Klerk demonstrated a strong commitment to peace and reconciliation, they were able to navigate the transition from apartheid to democracy through dialogue and compromise, without relying on power-sharing arrangements (Glad & Blanton, 1997). Mandela's focus on national unity and forgiveness, combined with de Klerk's willingness to dismantle apartheid and engage in negotiations, set the foundation for a peaceful transition and a new constitutional framework (Stengel, 2021). This collaboration highlights how the determination of leaders can achieve positive outcomes, even in the absence of formalized power-sharing systems. Conversely, in cases where political leaders are unwilling to pursue peace and reconciliation, expecting success from power-sharing—or any other political arrangement—becomes highly unrealistic.

Trumbore (2008) posits that the central issue is not the power-sharing mechanisms but rather the parties' commitment to lasting peace. When parties exhibit a genuine commitment to peace, this inclination naturally propels them to establish institutions and mechanisms designed for lasting peace. Thus, institutional arrangements like power-sharing are a product of peaceful commitments, not their cause. Trumbore challenges Hartzell and Hoddie's (2007) claim that power-sharing was the decisive factor in achieving peace in the Philippines and its failure in Angola. Instead, he argues that lasting peace in the Philippines resulted from the willingness of elites to commit to peace, while its absence in Angola led to continued instability.

4. Conclusion

Power-sharing arrangements in the context of divided societies have been devised to establish peace and stability by distributing power among the constituent groups and securing their political, military, and socio-economic rights. The underlying assumption is that granting minority or marginalized groups access to power and resources will address their grievances and reduce the likelihood of further conflict. Ensuring representation and protecting fundamental rights are central tenets of power-sharing, which aims to establish an inclusive political framework capable of accommodating diverse political interests within the boundaries of a single state. This approach often assumes that once groups achieve their desired rights and privileges, they will abandon more extreme demands, such as secession. However, empirical evidence suggests that power-sharing arrangements in post-conflict countries have yielded different outcomes than anticipated in theory, particularly in cases where one or more groups harbor long-term aspirations for secession. Rather than nurturing the process of reconciliation, the autonomy that is often granted through power-sharing arrangements has the potential to become a means of advancing those secessionist agendas. When political elites prioritize nationalist or secessionist agendas over collective state-building efforts, this unintended consequence is almost inevitable. Therefore, it can be stated that the political benefits offered by power-sharing arrangements seem to be insufficient to motivate political elites who have pursued secessionist politics to demonstrate allegiance to post-conflict state-building structures.

The case of Bosnia highlights the difficulties of power-sharing models when they grant substantial autonomy to secessionist groups. The advent of RS as a secessionist political entity under the leadership of Radovan Karadžić in the early 1990s and its continued pursuit of separation since then provides a compelling example of how power-sharing arrangements can inadvertently reinforce secessionist aspirations rather than mitigating them, thereby hindering the process of peace and reconciliation. Over the past decade, the RS has seen a rise in secessionist actions and rhetoric, particularly under the leadership of Milorad Dodik. Despite the considerable autonomy granted by the Dayton Peace Agreement's power-sharing framework, the RS authorities have shown little interest in abandoning their secessionist aspirations or cooperating with Bosnia's state

structures. Instead, they continue to seize every opportunity to advance their separatist agenda. These empirical observations appear to contradict Lijphart's assumptions regarding the behavior of elites in power-sharing arrangements, which rely on the premise that elites will act cooperatively when power-sharing mechanisms ensure political gains and protect group rights. This assumption seems overly optimistic, as evidenced by the persistent secessionist tendencies observed in RS.

Following Bosnia's declaration of independence through a referendum in 1992, the leadership of RS responded by waging war against the newly independent state. Throughout the conflict, the Bosnian Serb leadership sought to forcibly carve out a homogenized Republika Srpska through ethnic cleansing, including massacres, genocide, concentration camps, torture, and sexual violence, targeting Bosniaks and Croats. While the DPA ultimately denied the RS full independence, the power-sharing arrangements gave it substantial autonomy. This autonomy has allowed RS to function as a de facto independent state in many respects. However, rather than fostering peace and reconciliation, the gains offered by power-sharing have instead encouraged secessionist elites to continue pursuing their ultimate goal of independence. This has left Bosnia in a fragile and unstable post-war state, with political efforts of Bosnian Serb political elites driven by the hope that full independence can eventually be achieved. Therefore, the power-sharing model in Bosnia has fallen short of its intended purpose of ensuring lasting peace and stability.

In conclusion, the limitations of power-sharing arrangements in addressing secessionist tendencies, as evidenced by the case of Bosnia and Herzegovina, underscore the need to critically evaluate alternative post-conflict state-building models. While majoritarian democracy offers an integrative approach by seeking to unite divided societies under shared civic identities, it risks marginalizing minority groups and exacerbating tensions in deeply divided societies. Conversely, partition, which advocates for the creation of separate homogeneous states, may provide immediate security for conflicting groups but often perpetuates ethnic divisions and undermines long-term reconciliation. Both approaches present significant challenges, particularly in contexts where identity-based divisions are deeply entrenched. Moving forward, policymakers should consider hybrid models that combine elements of power-sharing with stronger mechanisms for integration, such as fostering inclusive national narratives, promoting intergroup dialogue, and ensuring equitable resource distribution. Additionally, international actors must remain vigilant in supporting local institutions and elites committed to peace, while holding secessionist leaders accountable for actions that undermine state stability. Ultimately, sustainable peace in divided societies requires not only institutional innovation but also a genuine commitment from political elites to prioritize collective state-building over divisive agendas.

References

- Al Jazeera. (2021, July 30). *Bosnian Serbs reject imposed ban on genocide denial*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/30/bosnian-serbs-reject-imposed-ban-on-genocide-denial>
- Bahtić-Kunrath, B. (2011). Of veto players and entity-voting: Institutional gridlock in the Bosnian reform process. *Nationalities Papers*, 39(6), 899–923.
- Belloni, R. (2007). *State building and international intervention in Bosnia*. London: Routledge.
- Bieber, F. (2001). The challenge of Democracy in Divided Societies: Lessons from Bosnia—Challenges for Kosovo. In D. Sokolovic & F. Bieber (Eds.), *Reconstructing Multiethnic Societies: The case of Bosnia-Herzegovina* (pp. 109-122). Aldershot: Ashgate.
- Biserko, S. (2012). *Yugoslavia's Implosion: The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Oslo: Norwegian Helsinki Committee.

- Björkdahl, A. (2018). Republika Srpska: Imaginary, performance and spatialization. *Political Geography*, 66, 34–43.
- Brancati, D. (2006). Decentralization: Fueling the Fire or Dampening the Flames of Ethnic Conflict and Secessionism? *International Organization*, 60(03), 651–685.
- Brass, P. (1991). *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*. New Delhi: SAGE Publications.
- Brezar, A. (2021). *Bosnia's biggest crisis for 26 years fuels anguish and discontent*. Euronews. Retrieved from <https://www.euronews.com/my-europe/2021/12/17/bosnia-s-biggest-political-crisis-for-26-years-fuels-anguish-and-discontent>
- Browne, S. (2019). Northern Ireland's fragile peace: How the Troubles paused and mutated since its official "end" in 1998. *Journal of Global Faultlines*, 6(2), 215–236.
- Byman, D. (2002). *Keeping the peace: Lasting solutions to ethnic conflicts*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cammett, M., & Malesky, E. (2012). Power sharing in postconflict societies: Implications for peace and governance. *Journal of Conflict Resolution*, 56(6), 982–1016.
- Cantone, S., & Ivanović, L. (2024, April 13). *Serbs of Bosnia reject the UN draft resolution on Srebrenica massacre*. Euronews. Retrieved from <https://www.euronews.com/2024/04/13/how-un-resolution-commemorating-1995s-srebrenica-massacre-is-igniting-tensions>
- Cheeseman, N., & Tendi, B.-M. (2010). Power-sharing in comparative perspective: The dynamics of 'unity government' in Kenya and Zimbabwe. *The Journal of Modern African Studies*, 48(2), 203–229.
- Cigar, N. (1995). *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic cleansing"*. Texas: Texas A&M University Press.
- Cohen, F. S. (1997). Proportional Versus Majoritarian ethnic conflict management in democracies. *Comparative Political Studies*, 30(5), 607–630.
- Collier, P. (2000). *Economic causes of civil conflict and their implications for policy*. Washington, DC: World Bank.
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and Grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595.
- Cornell, S. E. (2002). Autonomy as a Source of Conflict: caucasian conflicts in theoretical perspective. *World Politics*, 54(2), 245–276.
- Crawford, J. R. (2006). *The Creation of states in international law*. Oxford: Clarendon Press.
- Dodge, T. (2021a). Afghanistan and the failure of liberal peacebuilding. *Survival*, 63(5), 47–58.
- Dodge, T. (2021b). The Failure of peacebuilding in Iraq: The Role of consociationalism and political settlements. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 15(4), 459–475.
- Džidić, D., & Dzidic, D. (2013). Karadzic 'Sacrificed Himself for Serbs', Says Dodik. *Balkan Insight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2013/04/04/karadzic-s-request-to-subpoena-oric-denied-again/>

- Euronews. (2023). Night Wolves and praise for Putin mark Milorad Dodik's unconstitutional fête. *Euronews*. Retrieved from <https://www.euronews.com/2023/01/09/night-wolves-and-praise-for-putin-mark-milorad-dodiks-unconstitutional-fete>
- Fawn, R., & Richmond, O. P. (2009). De Facto States in the Balkans: Shared Governance versus Ethnic Sovereignty in Republika Srpska and Kosovo. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 3(2), 205–238.
- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 97(01), 75–90.
- Fella, S. (2024). *Bosnia and Herzegovina: Secessionism in the Republika Srpska* [Research Briefing]. House of Commons Library. Retrieved from <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-10013/>
- Gagnon, V. P. (2004). *The Myth of ethnic war: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press.
- Glad, B., & Blanton, R. (1997). F. W. de Klerk and Nelson Mandela: A Study in cooperative transformational leadership. *Presidential Studies Quarterly*, 27(3), 565–590.
- Gueudet, S. (2024). 'Srpska is calling you': Dodik's march to secession requires a radically reorientated European policy (World) [Conflict and Civicness Research Blog]. The London School of Economics and Political Science (LSE). Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/crp/2024/05/01/srpska-is-calling-you-dodiks-march-to-secession-requires-a-radically-reorientated-european-policy/>
- Gurr, T. R. (1993). *Minorities at risk: A Global view of ethnopolitical conflicts*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Hale, H. E. (2000). The Parade of sovereignties: Testing theories of secession in the soviet setting. *British Journal of Political Science*, 30(1), 31–56.
- Hartzell, C. A., & Hoddie, M. (2007). *Crafting peace: Power-sharing institutions and the negotiated settlement of civil wars*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Hartzell, C., & Hoddie, M. (2003). Institutionalizing peace: Power sharing and post-civil war conflict management. *American Journal of Political Science*, 47(2), 318–332.
- Hechter, M., & Okamoto, D. (2001). Political consequences of minority group formation. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 189–215.
- Heraclides, A. (1991). *The Self-Determination of minorities in international politics*. London: Frank Cass.
- Hoare, M. A. (2019). The War of Yugoslav Succession. In S. P. Ramet & C. M. Hassenstab (Eds.), *Central and Southeast European Politics since 1989* (pp. 106–132). Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, D. L. (1981). Patterns of ethnic separatism. *Comparative Studies in Society and History*, 23(2), 165–195.
- Jarstad, A. (2008). Power-Sharing: Former enemies in joint government. In A. Jarstad & T. D. Sisk (Eds.), *From War to Democracy: Dilemmas of Peacebuilding* (pp. 105–133). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jenne, E. K. (2009). The Paradox of ethnic partition: Lessons from de facto Partition in Bosnia and Kosovo. *Regional & Federal Studies*, 19(2), 273–289.

- Jenne, E. K. (2012). When will we part with partition theory? Flawed premises and improbable longevity of the theory of ethnic partition. *Ethnopolitics*, 11(3), 255–267.
- Kapidžić, D. (2020). Subnational competitive authoritarianism and power-sharing in Bosnia and Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 20(1), 81–101.
- Kaufmann, C. (1996a). Intervention in ethnic and ideological civil wars: Why one can be done and the other can't. *Security Studies*, 6(1), 62–101.
- Kaufmann, C. (1996b). Possible and impossible solutions to ethnic civil wars. *International Security*, 20(4), 136–175.
- Kaufmann, C. (1998). When all else fails: Ethnic population transfers and partitions in the twentieth century. *International Security*, 23(2), 120–156.
- Kaufmann, C. (2003). Keeping the peace: Lasting solutions to ethnic conflicts.(Book Reviews). *Political Science Quarterly*, 118(1), 156–157.
- Keil, S. (2013). *Multinational federalism in Bosnia and Herzegovina*. Farnham: Ashgate.
- Keil, S. (2022). *Bosnia and Herzegovina on the brink of collapse* (pp. 222–225) [IEMed. Mediterranean Yearbook 2022]. The European Institute of the Mediterranean (IEMed). Retrieved from <https://www.iemed.org/publication/bosnia-and-herzegovina-on-the-brink-of-collapse/>
- Kovacevic, D. (2020). Bosnian serbs condemned over blockade of state institutions. *Balkan Insight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2020/02/12/bosnian-serbs-blockade-institutions-over-constitutional-court-ruling/>
- Laitin, D. D. (2001). Secessionist rebellion in the former soviet union. *Comparative Political Studies*, 34(8), 839–861.
- Lijphart, A. (1968). *The Politics of accommodation: Pluralism and democracy in the netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (1969). Consociational Democracy. *World Politics*, 21(2), 207–225.
- Lijphart, A. (1975). Review article: The Northern Ireland problem; Cases, theories, and solutions. *British Journal of Political Science*, 5(1), 83–106.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A Comparative exploration*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lijphart, A. (1985). *Power-Sharing in South Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (1992). *Parliamentary versus presidential government*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijphart, A. (2004). Constitutional design for divided societies. *Journal of Democracy*, 15(2), 96–109.
- Lowe, R. D., & Muldoon, O. T. (2014). Shared national identification in Northern Ireland: An application of psychological models of group inclusion post conflict. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(5), 602–616.
- Lustick, I. (1979). Stability in deeply divided societies: Consociationalism versus control. *World Politics*, 31(3), 325–344. <https://doi.org/10.2307/2009992>

- Lustick, I., Miodownik, S., D., & Eidelson, R. J. (2004). Secessionism in multicultural states: Does sharing power prevent or encourage it? *American Political Science Review*, 98(2), 209–229.
- Mac Ginty, R. (2007). Reconstructing post-war Lebanon: A challenge to the liberal peace?: Analysis. *Conflict, Security & Development*, 7(3), 457–482.
- McCulloch, A. (2018). The Use and Abuse of veto rights in power-sharing systems: Northern Ireland's petition of concern in comparative perspective. *Government and Opposition*, 53(4), 735–756.
- Mearsheimer, J. J., & Pape, R. (1993). The answer: A three-way partition plan for Bosnia and how the US can enforce it. *The New Republic*, 22–27.
- Mearsheimer, J. J., & Van Evera, S. (1995, December 18). When peace means war. *The New Republic*, 16–21.
- Mitchell, P., Evans, G., & O'Leary, B. (2009). Extremist outbidding in ethnic party systems is not inevitable: Tribune parties in northern Ireland. *Political Studies*, 57(2), 397–421.
- Mulaj, K. (2006). A Recurrent tragedy: Ethnic cleansing as a tool of state building in the yugoslav multinational setting. *Nationalities Papers*, 34(1), 21–50.
- Muro, D. (2023). The Causes of secession. In R. D. Griffiths, A. Pavković, & P. Radan (Eds.), *The Routledge handbook of self-determination and secession* (pp. 133–145). New York: Routledge.
- Muslimovic, A. (2021). Bosnia: Serb leaders intensify political crisis after Genocide Denial Ban. *Balkan Insight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2021/12/24/bosnia-serb-leaders-intensify-political-crisis-after-genocide-denial-ban/>
- Norris, P. (2008). *Driving democracy: Do power-sharing institutions work?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Office of the High Representative. (2021, July 23). *HR's Decision on Enacting the law on amendment to the criminal Code of Bosnia and Herzegovina*. Office of the High Representative. Retrieved from <https://www.ohr.int/hrs-decision-on-enacting-the-law-on-amendment-to-the-criminal-code-of-bosnia-and-herzegovina/>
- Preljević, H., & Güven, İ. F. (2024). The Continued challenges of the Bosniak Returnees in Republika Srpska and the threat of secessionism. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, 24(1), 41–74.
- Radio Free Europe/Radio Liberty. (2023, June 21). *Republika Srpska Assembly Votes To No Longer Publish Decisions Of Bosnia High Representative*. Radio Free Europe/Radio Liberty. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/bosnia-srpska-high-representative-schmidt-decisions-/32469653.html>
- Reuters. (2022). *Bosnian Serb leader Dodik says Ukraine war has delayed secession plan*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/europe/bosnian-serb-leader-dodik-says-ukraine-war-has-delayed-secession-plan-2022-06-06/>
- Roeder, P. G. (1991). Soviet Federalism and ethnic mobilization. *World Politics*, 43(2), 196–232.
- Roeder, P., & Rothchild, D. (2005a). Power sharing as an impediment to peace and democracy. In P. Roeder & D. Rothchild (Eds.), *Sustainable peace: Power and democracy after civil war* (pp. 51–82). Ithaca: Cornell University Press.

- Roeder, P., & Rothchild, D. (Eds.). (2005b). *Sustainable peace: Power and democracy after civil war*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sambanis, N. (2000). Partition as a solution to ethnic war: An Empirical critique of the theoretical literature. *World Politics*, 52(4), 437–483.
- Simonsen, S. G. (2005). Addressing ethnic divisions in post-conflict institution-building: lessons from recent cases. *Security Dialogue*, 36(3), 297–318.
- Sisk, T. D. (1996). *Power sharing and international mediation in ethnic conflicts*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Sisk, T. D. (2022). Power sharing after civil wars: Matching problems to solutions. In R. Mac Ginty & A. Wanis-St. John (Eds.), *Contemporary peacemaking: Peace processes, peacebuilding and conflict* (pp. 407–425). Cham: Springer International Publishing.
- Stengel, R. (2021, November 12). *How Nelson Mandela came to work with F.W. de Klerk to end apartheid*. TIME. Retrieved from <https://time.com/6116963/nelson-mandela-fw-de-klerk/>
- Stjepanović, D. (2015). Territoriality and citizenship: Membership and sub-state polities in Post-Yugoslav Space. *Europe-Asia Studies*, 67(7), 1030–1055.
- Stroschein, S. (2005). Examining ethnic violence and partition in Bosnia-Herzegovina. *Ethnopolitics*, 4(1), 49–64.
- Taras, R., & Ganguly, R. (2016). *Understanding ethnic conflict*. London: Routledge.
- The Geopost. (2025). *Dodik again with divisive rhetoric: “Republika Srpska” can unite with Serbia, Russia has the right towards Ukraine*. Retrieved from <https://thegeopost.com/en/news/dodik-again-with-divisive-rhetoric-republika-srpska-can-unite-with-serbia-russia-has-the-right-towards-ukraine/>
- Toal, G. (2013). “Republika Srpska will have a referendum”: The rhetorical politics of Milorad Dodik. *Nationalities Papers*, 41(1), 166–204.
- Toft, M. D. (2006). *The Geography of ethnic violence: Identity, interests, and the indivisibility of territory*. Princeton: Princeton University Press.
- Toft, M. D. (2010). Ending civil wars: A Case for Rebel Victory? *International Security*, 34(4), 7–36.
- Tonge, J., & Gomez, R. (2015). Shared identity and the end of conflict? How far has a common sense of ‘Northern Irishness’ Replaced British or Irish Allegiances since the 1998 good friday agreement? *Irish Political Studies*, 30(2), 276–298.
- Trumbore, P. F. (2008). Sharing power to settle civil wars. *International Studies Review*, 10(3), 616–618.
- Tullberg, J., & Tullberg, B. S. (1997). Separation or unity? A Model for solving ethnic conflicts. *Politics and the Life Sciences*, 16(2), 237–248.
- van Houten, P. (1998). The role of a minority’s reference state in ethnic relations. *European Journal of Sociology*, 39(1), 110–146.
- Vaughan, K. (2018). Who benefits from consociationalism? Religious disparities in Lebanon’s political system. *Religions*, 9(51), 1–15.
- Weidmann, N. B. (2011). Violence “from above” or “from below”? The Role of ethnicity in Bosnia’s Civil War. *The Journal of Politics*, 73(4), 1178–1190.

Woodward, S. L. (1995). *Balkan tragedy: Chaos and dissolution after the cold war*. Washington, DC: Brookings Institution Press.

SİYASAL KURAM VE ELEŞTİREL PEDAGOJİNİN KESİŞİM NOKTASI: JACQUES RANCIÈRE

Ömür BİRLER¹

Öz

Siyasal kuram geleneği Antik Yunan düşüncesinden başlayarak eğitim ve siyasal rejimler arasındaki ilişkiye ayrıcalıklı bir yer vermiş, eğitsel pratiklerin özellikle demokrasinin gelişimine nasıl katkıda bulunabileceği üzerine sayısız eseri literatüre kazandırmıştır. Benzer bir biçimde eleştirel pedagoji disiplini de bu konuya titizlikle yaklaşmış, ancak siyaset kuramından farklı olarak demokratik uygulamaların eğitim alanını nasıl geliştireceği sorusuna odaklanmıştır. Bu tematik ortaklık çerçevesinde birbirlerini gerek yöntemsel gerekse kuramsal olarak tamamlama potansiyeli apaçık olan bu iki disiplin, günümüzde dahi ayrışan akademik çevreler tarafından ele alınmaktadır. Bu çalışmanın amacı her iki alanda da geçtiğimiz yıllarda çok sayıda araştırmaya konu olan Jacques Rancière’i merkeze alarak eleştirel pedagoji alanında yürütülen tartışmaları siyaset kuramı araştırmacılarına tanıtmaktır. Bu hedef doğrultusunda çalışma öncelikle eleştirel pedagojinin eğitim-demokrasi ilişkisinde önemli yapı taşları olarak gördüğü üç düşünür olan Rousseau, Kant ve Marx’a yönelik analizlerine kısaca değinecek, Aydınlanma döneminin eğitim anlayışında açığa çıkan özgürleşme sorunsalının nasıl çelişkili bir biçimde ele alındığına odaklanacaktır. Ardından bu sorunsalın Rancière’in demokrasi kuramında nasıl tezahür ettiğine dönecek ve bu konuda eleştirel pedagoji araştırmalarının ortaya koyduğu son derece zengin literatürü analitik bir biçimde sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Jacques Rancière, Eleştirel pedagoji, Demokrasi, Eşitlik, Özgürleşme.

THE INTERSECTION BETWEEN POLITICAL THEORY AND CRITICAL PEDAGOGY: JACQUES RANCIÈRE

Abstract

Beginning with Ancient Greek thought, political theory tradition always privileged the relationship between education and political regimes, contributing to the literature with countless works on how educational practices could foster democracy. Similarly, critical pedagogy discipline meticulously tackled the same issue, though differing from political theory, its focus has been on how democratic practices could improve the field of education. However, even today, divergent academic circles address these two disciplines, which have the potential to complement each other both methodologically and theoretically within the framework of this shared theme. The aim of this study is to introduce political theory researchers to the debates in critical pedagogy by focusing on Jacques Rancière, who has been the subject of numerous studies in both fields in recent years. To that aim, this study will first briefly touch upon Rousseau, Kant, and Marx, three thinkers that critical pedagogy considers as the building blocks in the relationship between education and democracy, and will focus on how the Enlightenment understanding of education handled the question of emancipation in a contradictory manner. Subsequently, it will return to the manifestation of this question in Rancière’s theory of democracy and analytically present the prolific literature produced by critical pedagogy research.

Keywords: Jacques Rancière, Critical pedagogy, Democracy, Equality, Emancipation.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. birler@metu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6128-8691.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Siyasal kuram disiplini Antik Yunan'dan günümüze düşünce tarihine adını yazdırmış kanonik düşünürleri kapsadığı ölçüde sosyal bilimlerin hemen her alanıyla kaçınılmaz bir ilişki içerisinde. Bu ilişki kimi zaman siyasal kurama konu olan temel kavram ve sorunsalların diğer disiplinlerce ele alınması şeklinde tezahür ederken, kimi zamansa sosyal bilimlerin farklı alanlarında karşımıza çıkan bilimsel uygulamaların siyasal kuram araştırmacılarının bakış açılarını genişletmesi ile sonuçlanabilmektedir. Bu tür bir disiplinler arası ilişkiye verilebilecek en güzel örneklerden biri demokrasi kavramına dair siyasal kuram ve eleştirel pedagoji alanında yürütülen çalışmalar olabilir. Her ne kadar ilk bakışta birbirinden farklı ilgi alanları ve araştırma yöntemlerine sahip oldukları izlenimi oluşsa da bu iki akademik disiplinin demokrasi kavramı çerçevesinde oluşan birlikteliğini Plato'nun eserlerine kadar takip etmek mümkündür. Böylesine köklü bir geçmişi olan bu iki disiplinin ilişkisinde siyasal kuram demokrasi ve eğitim arasındaki ilişkiye odaklanırken (Plato, 1968; Plato, 1980; Aristotle, 1995; Locke, 1898; Rousseau, 1979; Kant, 2003; Arendt, 1977; Rancière, 2013), eleştirel pedagoji alanı ise bizzat eğitimin kendisinin bir pratik olarak demokrasi ile bağlantısını sorgulamıştır (Dewey, 2004, Freire, 1976; Biesta, 2006). Bir diğer deyişle siyasal kuram açısından bakıldığında eğitim demokrasi kavramının işaret ettiği sorunlar ve olanakların kimi zaman giderilmesi kimi zamansa genişletilmesi adına bir araç olarak görülmüşken, eleştirel pedagoji ise bu kavramın insan gelişiminin her aşamasında uygulanabilirliği üzerine geliştirilebilecek yöntemlere odaklanmıştır.

Yaklaşımlar arasındaki bu temel fark aslında birçok ortak nokta barındıran ve bilimsel araştırmalarda iş birliği olanakları olan bu iki alanın günümüzde dahi birlikte anılmasının önünde duran sebeplerden birini oluşturmakta ve sonuçta birbirini kuramsal ve uygulama alanlarında besleyebilecek iki zengin literatür ayrışan akademik çevreler tarafından ele alınmaktadır. Bu çalışma görünürdeki bu ayrışmanın önüne geçebilmek adına öncelikle özelde demokrasi kavramı, genelde ise eşitlik ve özgürlük nosyonlarının eleştirel pedagoji tarafından nasıl ele alındığını aktarmayı amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak, Aydınlanma dönemi düşünülerinden başlayarak eğitimin demokrasi ile ilişkisini sorgulayan eleştirel pedagoji yazınının karşımıza çıkardığı sonuçların siyasal kuram alanında faaliyet gösteren araştırmacılara iki temel noktada katkı sağlayacağı öne sürülecektir. Bu noktalardan ilki eğitim-demokrasi ilişkisinin mercek altında alındığı tartışmaların, siyasal kuram çalışmalarını kaçınılmaz olarak daha bütüncül bir hale getirmesidir. Bir diğeri ise, siyasal kuram alanında faaliyet gösteren araştırmacıların bizzat kendilerinin araştırma ve eğitim faaliyetlerini kapsayan akademik süreçlerde demokratik pratiklerle olan ilişkilerinin sorgulamasının önünü açmasıdır. Çalışmanın ana savı çağdaş düşünür Jacques Rancière'in eserlerinin bahsi geçen iki temel noktayı ortaya çıkaran kritik bir kesişim noktası olduğudur. Eserlerinin çok sayıda dile çevirmesiyle birlikte, özellikle yirmi birinci yüzyılın başından beri demokrasi konusunda birçok çalışmanın konusu olan Fransız düşünürün 1987 yılında yayınladığı *Cahil hoca: Zihinsel özgürleşme üstüne beş ders* isimli kitabı gerek siyasal kuram gerekse eleştirel pedagoji alanlarında sıklıkla incelenmektedir. Ancak Rancière'in zihinsel özgürleşme fikri üstüne kurulu olan demokrasi fikrini daha iyi anlayabilmek için siyasal kuramın eleştirel pedagoji alanında yürütülen çalışmalarla daha bütüncül bir bakış açısı doğrultusunda tanışması yerinde olacaktır.

Bu amaçla çalışma öncelikle ilk bölümde eleştirel pedagojinin demokrasi ve eğitim ilişkisini tartışırken kendine temel aldığı düşünürlerin çalışmalarına odaklanacaktır. Bu bağlamda ilk bölümde kurucu figürler olan Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant ve Karl Marx'ın eserlerinin eleştirel pedagoji alanındaki yansımalarına kısaca yer verilecek ve demokratik bir pratik olarak eğitimin bu üç uğrak noktasında eşitlik ve özgürlük nosyonları ile olan bağlantısı tartışılacaktır. Ardından ikinci bölümde Rancière'in *Cahil hoca* eserine dönülecek ve eleştirel pedagojinin Rancière üzerinden geliştirdiği zengin tartışmalara yer verilecektir. Ancak bununla hedeflenen nokta bu tartışmaların yetkinliğini sorgulamaktan ziyade, öncelikle bu literatürü siyasal kuram

alanında çalışan araştırmacılara tanıtmak ve ardından sistematik bir aktarımla sağlayabileceği katkılara işaret etmektir. Çalışma, incelenen tartışmaların siyasal kuram literatürüne yapabileceği olası katkıların ortaya konulması ile sonuçlanacaktır.

1. Aydınlanma, Demokrasi ve Eğitim

Demokrasi kavramının eleştirel pedagoji alanında neden göz ardı edilemeyecek denli yer tuttuğunu anlamak için modern eğitim kuramlarına kısaca göz gezdirmek gerekmektedir. Bu neredeyse “misafirlik” olarak adlandırılabilir denli kısa tura başlamadan önce bir noktanın altını çizmekte fayda vardır. Demokrasi, eleştirel pedagoji araştırmacıları için siyasal bir rejim olmanın ötesinde eğitim süreçlerinin özgürleştirici ve eşitlikçi olması ile ilişkilidir. Bir diğer deyişle, eğitim ve demokrasi ilişkisi bir pratik olarak demokrasinin beraberinde getirdiği sorunlar ve olanaklardan ziyade, bu pratiğin sonucunda yaratacağı siyasal öznel ekseninde ele alınmaktadır. Tam da bu yüzden, modern eğitim kuramları eleştirel pedagoji için merkezi bir rol oynamaktadır. Biesta’nın (2010a, s. 42) dile getirdiği gibi “demokrasi tarihinde belirleyici olan adım, özgürleşmenin Aydınlanma ile iç içe geçtiği ve aydınlanmanın bir özgürleşme süreci olarak anılmaya başlandığı on sekizinci yüzyılda atılmıştır”². Dolayısıyla turumuza bu noktadan başlamak yerinde olacaktır.

Şüphesiz hemen her Aydınlanma düşünürü eserlerinde eğitimin siyasal toplumun gelişimini üzerindeki etkisine yer vermiştir. Ancak bunlar arasında sadece eğitim felsefesine katkısıyla değil aynı zamanda siyasal kuramındaki radikalliği eksiksiz bir biçimde pedagojik anlayışını da aktaran en önemli düşünür Rousseau’dur. Mintz’in (2003, s. 45) işaret ettiği üzere “Rousseau eğitim kuramına giriş derslerinin olmazsa olmazıdır”. Bu yüzden siyasal kuram alanında diğer eserlerine oranla çok daha seyrek okutulan eseri *Émile*, eleştirel pedagojinin başucu eserlerinden birini teşkil etmektedir. Rousseau’nun eserini çağdaşlarından ayıran en önemli özellik ana akım Aydınlanma düşünürlerinin aksine, eğitimi insan doğasını üretken vatandaşlara dönüştürme yolunda bir araç olarak görmek yerine onu insanın doğal gelişimi olarak nitelendirmesidir. Bu anlamda Rousseau’nun eğitim felsefesi tutarlı bir biçimde siyasal düşüncelerini takip etmekte, tıpkı *Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri Üzerine* (1987) başlıklı eserinde olduğu gibi insanın doğal erdemlerini toplumsal değerlerden üstün tutmaktadır. Bu yüzden eğitim her türlü toplumsal öğretilerden arındırılmalı ve insanın doğasında bulunan niteliklerin geliştirilmesi yönünde yapılandırılmalıdır.

Rousseau’ya göre bu nitelikler kişilerin vazgeçilmez özgürlüğü ve birbirleriyle eşit oluşudur. Dolayısıyla *Émile*’in eğitimi bir yanda insanın doğal özgürlüğünü pekiştirici bir rol üstlenirken, diğer yandan da bu sürecin kazandırdığı özellikler onu başka insanlardan ayırtmamalı, aksine onun diğerleri ile eşitliğini vurgulamalıdır. Rousseau’nun bu iki temel ilkedен taviz vermeden geliştirdiği yaklaşım eleştirel pedagoji için ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Riley ve Welchman’ın (2003, s. 95) ifade ettiği üzere Fransız düşünürün eseri kendisinden sonra gelen hemen her eğitim kuramcısı için bir mihenk taşı niteliğindedir. *Émile*’in bebekliğinden itibaren öğretmeni Jean Jacques tarafından yetiştirilmesini konu alan bu romanvari eser, insan gelişiminin beş ana safhasını kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır. *Émile*’in bebekliğinden başlayan birinci kitabı, 3-12 yaşları arası eğitimi kapsayan ikinci kitap takip etmektedir. Üçüncü kitabı erken ergenlik dönemi olarak nitelendirilebilecek 12-15 yaşları arasına ayıran Rousseau, *Émile*’in ergenlik dönemini ve erken yetişkinliğini son iki kitapta inceler. Eserle ilk defa tanışan modern bir okuyucu için bu gelişimsel yaklaşım ilk başta özel bir anlam ifade etmese de onu şaşırtacak şey Rousseau’nun ilk üç kitap boyunca *Émile*’e tanıdığı özgürlük alanı olacaktır. 15 yaşına kadar *Émile*’in geleneksel bir öğretmeni yoktur. İçerisinde dersleri ya da sınıf arkadaşları barındırmayan, kitap dahi okunmayan (Rousseau, 1979, s. 116) bu eğitim sistemi aslında neredeyse çocuğu eğitmek üstüne

² Aksi belirtilmediği takdirde İngilizce kaynaklardan yapılan alıntıların çevirileri yazara aittir.

kurgulanmıştır. Bu “inaktif” eğitimin amacı “bir şey yapmadan her şeyi yapmaktır” (Rousseau, 1979, s. 119). Öğrenme süreçlerinin ancak çocuğun merak ve arzusunun tetiklenmesiyle başarıya ulaşabileceğini düşünen Rousseau için kritik önem taşıyan nokta *Émile*’in dünyayı ona anlatılan şeyler üzerinden değil, deneyimleyerek anlamasıdır. Öyleyse eğitimin mutlak olarak kaçınması gereken ilk şey “açıklamak” olmalıdır: “Bildiklerinin sen ona söylediğin için değil kendisi anladığı için olmasına izin ver. Bilimi öğrenmesine değil, keşfetmesine izin ver” (Rousseau, 1979, s. 179).

Fransız düşünürün bu radikal eğitim anlayışının arkasında yatan fikir Wilcock’un (2021, s. 272) öne sürdüğü üzere özgür bireyler yetiştirmektir. Özgürlüğü, bireylerin özerk ve bağımsız olmaları ile eş anlamlı gören Rousseau için her ne kadar bu nitelikler kritik önem arz etse de *Émile*’nin eğitiminin yalnızca bir ayağını oluşturmaktadırlar. Eğitimin asıl amacı demokratik bir toplum yapısına erişmek olduğu ölçüde, bireylerin özgürlüğü ancak eşitlik içinde deneyimlendikçe anlam kazanacaktır. Bu deneyimin gerçekleşmesi için *Émile* ilk defa 15 yaşından sonra başkaları ile tanıştırlacaktır. Bugüne kadar hiçbir otorite karşısında esaret duygusu tatmamış olan *Émile*, bağımsız karakteri sayesinde kendisi ile diğer insanlar arasında bir karşılaştırma yapma ihtiyacı duymamakta, bu da Rousseau’nun toplumdaki tüm eşitsizlikleri temeli olarak gördüğü kibir (*amour-propre*) duygusunun ortaya çıkmasını engellemektedir. Kibrin, ön yargıların ve bilgidan beslenmeyen kanaatlerin kökeni olduğunu öne süren Rousseau (1979, s. 68), toplumsal hiyerarşilerin bu duygudan beslendiğini düşünmektedir. Bu durumda, *Émile*’nin mutlak bir izolasyon ve özgürlüğe dayanan eğitim sistemi yeni bir boyut daha kazanır. Başkalarıyla ilk defa tanışan çocuk için bu yeni insanlar kendisini karşılaştırması gereken, üstünlük ilişkisi kurmaya çalışacağı, rekabet edeceği kişiler değil aksine mutlak bir eşitlik duygusu ile birlikte hareket edeceği yoldaşlarıdır. Sonuçta Rousseau’nun pedagojisi özgürlük ve eşitliği *Émile*’in deneyimleyerek öğrenmesini amaçladığı ölçüde eğitimin demokratik bir pratik olarak karşımıza çıktığı ilk örnektir.

Tam da bu sebepten ötürü Kant’a göre *Émile*’in yayınlanması Fransız Devrimi ile karşılaştırılabilecek denli mühim bir olaydır (Bloom, 1978, s. 135). Alman düşünür, Rousseau’nun eserinde sadece demokrasi ve eğitim arasındaki ilişkiyi fark etmekle kalmamış, aynı zamanda aydınlanmanın ancak özerk bireylerle sağlanabileceğini de görmüştür. Ona (1991, s. 54) göre aydınlanma "insanın kendi yarattığı vesayetten kurtulması" iken, vesayet ya da olgunlaşmamak ise "insanın bir başkasının yönlendirmesi olmaksızın kendi anlayışını kullanamamasıdır". Olgunlaşmamışlığın nedenini aklın eksik oluşunda değil, onu bir başkasının yönlendirmesi olmadan kullanma kararlılığının yoksunluğunda bulan Kant’a göre aydınlanmanın en önemli koşulu olarak kişilerin özerkleşmesidir. Fark edileceği üzere Kant’ı öncülü olan Rousseau’dan ayıran ilk nokta özgürlük kavramı yerine özerkliğe yaptığı vurgudur. Özgürlük iradenin serbestisi olarak anlaşılırken, özerklikse mutlak olarak akılla özdeşleşmiştir. Bu sayede Rousseau’nun işaret ettiği doğal ve toplumsal olan arasındaki gerilimi aşmakla kalmayıp, eğitim ve özgürlük ilişkisine de farklı bir açıdan yaklaşabilmiştir. Eğer özerklik kişilerin özgür düşünebilmeleri kapasitesi ile eş değer ise bu kapasitenin açığa çıkabilmesinde en büyük yardımcımız ancak eğitim olabilir. Ona göre insan ancak eğitim yoluyla rasyonel ve özerk bir varlık haline gelebilir. Kant’ın aklın terbiyesi ve eğitim arasında kurduğu bağlantı onun eleştirel pedagoji alanında kritik bir noktaya yerleştirmektedir. Munzel’e (2003, s. 116-117) göre, eğitimin kişilerin terbiyesi olmaktan bir bilime dönüşmesi Alman filozofun pedagojiye olan sistematik yaklaşımı ile mümkün olmuştur.

Tıpkı Rousseau gibi Kant’ın pedagojisi de insanın gelişimsel süreçlerinde farklı eğitimsel mekanizmaları kullanır. Ancak bu defa karşımıza çıkan mekanizmalar *Émile*’de gördüğümüz çeşitliliğe sahip değildir. Kant, olgunlaşmamış ve olgun varlıklar arasında temel bir fark olduğunu ve bu farkın çocukluk ve yetişkinlik arasındaki ayrımla eşleştiğini varsaymıştır. Olgunluğu rasyonalite, yani kişinin aklını kullanması açısından tanımlamış ve rasyonaliteyi bağımsızlık ve özerkliğin temeli olarak görmüştür. Öyleyse eğitim, olgunlaşmamışlıktan olgunluğa, çocukluktan yetişkinliğe geçişin kaldırıcı olarak işlev görmektedir. Ancak Kant’ın tarif ettiği eğitim sistemi

olgunlaşmanın ancak aklın kurallarına yaslanan bir yaşam olduğunu öne sürdüğü ölçüde, Rousseau'nun deneyimsel eğitim yaklaşımından ayrılır. Çocuğun yetişkinliğe ulaşabilmesi için ödev bilincinin de gelişmesi gerekmektedir. Buysa onun kurallar ve sınırlarla tanıştırılması anlamına gelmektedir. Kant (2003, s. 22) karşılaştığı zaruri açmazın farkındadır ve bunu eğitimin en büyük problemlerinden biri olarak adlandırmıştır: “Sınırlara rağmen özgürlüğü nasıl geliştirebilirim?” Kant bu temel sorunun yanıtını eğitim üzerine yazdığı eserlerinden ziyade ahlak konusunda geliştirdiği kuramı içerisinde vermiştir. Her ne kadar kurguladığı pedagojik model Rousseau'nun ki gibi radikal bir demokratik uygulamayı barındırmasa da eğitim ve demokrasi ilişkisini özerklik kavramı ışığında inceleyerek bu alandaki tartışmalara başka bir boyut getirmiştir.

Bu noktaya kadar ele aldığımız her iki düşünürün ortak paydası eğitim-demokrasi ilişkisi analizlerinde eğitimin öznesi olan çocuğu neredeyse doğal bir kategori olarak ele almalarıdır. Rousseau ve Kant için henüz biyolojik gelişiminin başında olan çocuklar her türlü siyasal, toplumsal ve tarihsel bağlamlarından soyutlanmış, eğitim aracılığıyla şekillendirilebilecek taze zihinler olarak resmedilmiştir. Üstelik bu yaklaşımda eğitim pratikleri de var olduğu koşullardan tıpkı çocuk gibi soyutlanmıştır. Bu yöntemsel hataya işaret edecek olan düşünür ise Karl Marx'tan başkası değildir. Her ne kadar Marx'ın eğitim üzerine odaklanmış bir eseri bulunmasa da ideoloji kavramı sayesinde eğitim-demokrasi ilişkisinin bambaşka bir mercekten analiz edilmesine katkıda bulunmuştur. Bu sebepten ötürü Marx'ın ideoloji kuramına kısaca yer vermek yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere Marx'a göre sahip olduğumuz tüm fikirler toplumsal olarak belirlenimlenir. Bir başka deyişle, Marx (1979, s. 25) için “insanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır”. İdeoloji ise bu belirlenimin reddiyesidir (Eagleton, 2007). Hiyerarşik yapıları içkin olarak barındıran toplumsal ilişkiler içerisinde şekillenen insan bilincinin, bu yapıların dışında yer alan bir “özgür iradesinin” olduğu fikri ideolojinin en temel çalışma ilkesidir. Öyleyse Marx'ın çerçevesinden eğitim-demokrasi ilişkisine bakıldığında öncelikle işaret edilmesi gereken iki temel nokta vardır. Bunlardan ilki kişilerin toplumsal ilişkilerinden bağımsız bir biçimde sahip oldukları doğal bir özgürlük ya da özerkliğin olamayacağıdır. Her ne kadar her iki nosyon da ilerici bir toplum tahayyülünün arzulan hedefi olabilecek nitelikte olsa da materyal temellerinden ayrıştırılmış bir biçimde ele alındıkları ölçüde sadece ideolojik bir yanılsamadırlar. Bir başka deyişle ne özgürlük ne de özerklik toplumsal yapıya içkin olan tahakküm ilişkilerinin işleyiş mekanizmaları açığa çıkarılmadan gerçekleşebilecek durumlar değildirler. Marx'ın çalışmalara bir miktar aşına olan her okuyucusunun bildiği üzere, toplumsal tahakküm ilişkilerinin kökeninde yatan sebep siyasal eşitsizlikler değil, aksine bu eşitsizliklerin varlığının devamlılığı sağlayan üretim ilişkileridir. Bir diğer deyişle özgürlük sorunsalının çözümünü salt siyasal alanda aramak sadece yanıltıcı yanıtlar sunacaktır. İkinci nokta ise, eğitimin bu bağlamda üstlenebileceği rol ile ilişkilidir. Marx için ideoloji ve iktidar arasındaki bağlantı herhangi bir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde açıktır. *Alman İdeolojisi* eserinde belirttiği gibi “egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir” (Marx, 1992, s. 70). Tam da bu sebepten ötürü, tıpkı Kant'ın Rousseaucu özgürlük anlayışını kendi kuramında özerklik nosyonu ile değiştirmesi gibi, Marx da kendinden önce gelen ve üzerinde hafife alınmayacak denli etkili olan bu iki düşünürün kavramlarını terk ederek “özgürleşme” olgusunu karşımıza çıkartır. Özgürleşme, kişinin iradesinin ve hareket alanının dış müdahalelerden ne ölçüde korunduğuyla değil, onun yaşamsal ihtiyaç ve becerilerinin bütüncül ve dolayimsız bir biçimde karşılanabildiğine odaklanır. Bu bağlamda eğitim süreçleri, egemen sınıfın iktidardaki düşüncelerinin yeniden üretilmesi doğrultusunda şekillendiği sürece özgürleşme beklentisi salt bir yanılgıdan ibarettir. Öyleyse Marx'a göre eğitim iktidar mekanizmalarını sorguladığı ve açığa çıkarttığı müddetçe özgürleşmenin bir parçası olabilir. Bunun ön koşulu ise eğitimin var olan ideolojik yapının dışında konumlanabilmesidir. Fakat bu noktada aşılması zor

bir ikilem bizleri beklemektedir: özgürleştirici bir eğitim, düşünceleri iktidarın işleyişine tabi olmayan bir başkasının, bir eğitmenin varlığını gerektirmektedir. İdeolojinin çalışma ilkesinin iktidarın işleyişinin gizlenmesinde temellendiği göz önüne alındığında eğitimin özgürleştirici oluşu, eğitmenin kim olduğu sorusuyla yakından ilişkili hale gelir.

Marx'ın eleştirel pedagoji alanındaki kritik önemi tam da bu sorudan beslenmektedir. Kellner'in (2003, s. 165-166) işaret ettiği üzere Marx'ın çalışmalarında eğitim-demokrasi ilişkisinin analizinin eksikliği, Marxist geleneği takip eden düşünürlerce fark edilmiş ve özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerek neo-Marxist gerekse Fransız post-yapısalcı okullar tarafından birçok açıdan geliştirilmiştir. Bu bağlamda, Frankfurt Okulu ve Louis Althusser'in çalışmalarının eleştirel pedagojiye olan katkıları son derece önem taşımaktadır.

Eleştirel pedagojinin üç uğrak noktası olan Rousseau, Kant ve Marx'ın düşünceleri eğitim-demokrasi ilişkisinin analizinde bizi iki temel çelişki ile baş başa bırakmaktadır. Bunlardan ilki temelde özgürlüğü/özerliği ya da özgürleşmeyi hedefleyen eğitim süreçlerinin mantığının ironik bir biçimde eğitmen ve eğitilen arasında geliştirdiği bağımlılık ilişkisidir. *Émile*'den *Alman İdeolojisi*'ne kadar uzanan yolda amaçlanan durağa varabilmek istisnasız olarak eğitmenin kritik müdahaleleriyle mümkündür. Bu müdahalenin meşruiyeti özgürlüğün hakiki bilgisine sadece eğitmenin haiz olması ile temellendirilir. Bu açıdan bakıldığında, *Émile*'de doğal özgürlüğü koruyan eğitmen Jean Jacques, Kant'ta çocukların özerk yetişkinlere dönüşebilmelerini sağlayan pedagoğ ya da Marx'ta özgürleşmeyi tetikleyecek ideolojinin dışında kalabilen figür aslında eğitilen kişinin henüz erişemediği bir bilgi doğrultusunda hareket etmektedirler. Eğitim ile özgürlük arasındaki ilişki onların yerinde müdahaleleri sayesinde kurulmakta, fakat tam da bu yüzden eğitilen kaçınılmaz olarak bağımlı bir konumda kalmaktadır.

Buna bağlı olarak ortaya çıkan ikinci çelişki ise eğitmen ve eğitilen arasındaki eşitsizliktir. Her üç düşünür de siyasal kuramlarını eşitlik ilkesi üzerine inşa etmiş olmalarına rağmen, bu ilke eğitim pratiklerine yansımamaktadır. Eğitmenin sahip olduğu bilgi hakikatle ilişkilendirildiği ölçüde, var olan iktidar mekanizmalarını ifşa edecek anahtarı da kendinde barındırmaktadır. Her ne kadar eğitim süreci tam da bu anahtarın kullanım kılavuzunun eğitime aktarılması, yani eşitliğin kurulması anlamına gelse de bu sürece dahil olmayanlar var oldukça toplumsal olarak eşitliğin mutlak olarak tesis edilmesi mümkün olmayacaktır.

Aslına bakılacak olursa başta Biesta (2006) olmak üzere birçok eleştirel pedagoğun işaret ettiği bu iki temel çelişki siyasal kuram araştırmacıları için aşına oldukları bir tartışmaya işaret etmektedir. Aydınlanma düşüncesinin tarihsel olarak ortaya çıktığı dönemin iktidar ilişkileri karşısında takındığı eleştirel ve ilerlemeci yaklaşım, iktidar olgusunun kendisinin sorgulanması anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda eleştirel pedagoji gözden kaçan noktayı isabetli bir biçimde tespit edebilmiştir: eğitmenin bilgisinin iktidarı. Jacques Rancière ve onun demokrasi kavramsallaştırması tam da bu noktada eleştirel pedagoji araştırmalarına konu olmuştur. Öyleyse bu zengin literatüre daha yakından bakmak gerekmektedir.

2. Rancière, Demokrasi ve Eğitim

Rancière, 1999 yılında *Anlaşmazlık: Siyaset ve Felsefe* isimli eserinin İngilizceye çevrilmesinin ardından akademik çevrelerde çok iyi tanınan bir düşünür haline gelmiştir. Onun düşüncesinde siyasal olan, tüm insanların temelde eşit olduğu varsayımı ile özdeş olduğu müddetçe, hiyerarşik bir düzen kurmaya ve yönetmeye dayalı polis düzeninin günlük işleyişiyle kökten çelişmektedir. Çağdaş siyaset üzerine ortaya koyduğu keskin ve eleştiriden taviz vermeyen analizleri Rancière'i çağımızın en çok duyulan eleştirmenleri arasına yerleştirirken, estetik, pedagoji ve tarih gibi diğer disiplinlere duyduğu yakın ilgi de onu çağdaşlarından ayırmakta ve siyaset teorisinin ötesinde birçok önemli araştırma konusuna alan açmaktadır. Bu nedenle, çalışmalarının eleştirel pedagoji alanındaki araştırmacılar arasında güçlü yankılar bulması hiç de şaşırtıcı değildir. Şüphesiz tüm bu farklı alanlarda Fransız düşünürü ilgi odağı yapan konu onun demokrasi kavramını radikal

eşitliğe dayanan bir ilke ile ele alışından kaynaklanmaktadır. Ona göre demokrasi “ne bir anayasa biçimidir ne de bir toplum biçimi” (Rancière, 2014, s.55). Geniş bir siyaset yelpazesinde yapılagelen tüm demokrasi tanımlarını reddeden Rancière için bu kavramın anlamı hiçbir yönetsel yapıyla karşılanamaz. Aksine demokrasi “ne yönetmek ne de yönetilmek için önceden belirlenmiş bir niteliğe sahip olmayanların iktidarındır” (Rancière, 2014, s. 56). İşte düşünürün kuramını temellendirdiği radikal eşitlik ilkesi tam da bu noktada karşımıza çıkar. Hemen her eserinde eşitliğin bir kurgu olmadığını belirten Rancière için, demokrasi her şeyden önce bir eşitlik durumudur. Ancak bu eşitlik durumu siyasal rejimin işleyiş prensibi doğrultusunda varılacak bir sonuç değil, aksine ancak başlangıç noktasını belirleyecek bir varsayımdır (Türk, 2016, s. 98). Bu varsayımın altında yatan tüm zekâların eşitliği ilkesi ise Rancière’in eserlerinin eleştirel pedagoji alanında çalışan araştırmacılar tarafından fark edilmesinin yolunu açmıştır.

Rancière'in pedagojiyle ilgili ilk ve tartışmasız en önemli çalışması olan *Cahil hoca: Zihinsel özgürleşme üstüne beş ders* 1991'den beri Anglosakson dünyada biliniyor olsa da bu çalışmanın olası bilimsel katkılarına yönelik artan ilgi nispeten yenidir. Biesta'nın (2010a, s. 40-41) belirttiği gibi, Rancière'in eserlerine olan ilginin artmasının temelinde, eleştirel pedagoglar tarafından yaygın olarak savunulan modeli sorgulayan kendine has özgürleştirici bir eğitim tanımını ortaya koyması yatmaktadır. Şüphesiz bu ilgi Türkiye akademisinde de karşılık bulmuştur (Yıldırım, 2020; Erol, 2021; Duman, 2021). Eleştirel pedagoji bir önceki bölümde tartışıldığı üzere, uzun zamandır iktidarı yaratan ve yeniden üreten mekanizmaların farkında olsa da esas olarak özgürleşmeye ulaşmak için bu mekanizmaları açığa çıkarmakla ilgilenmiştir. Ancak Biesta'nın (2010a, s. 51; 2017, s. 53) işaret ettiği gibi, Rancière'in kendine özgü yaklaşımı böyle bir bakış açısını sorgulamaktadır. Zira iktidar ilişkilerini ifşa etme eyleminin kendisi, hem bu ilişkilerin farkında olan birinin hem de özgürleştirilmek için eğitilmeyi bekleyen diğerlerinin varlığını gerektirmektedir. Kısacası, Rancière için bu anlayış, özgürleştirilen ve özgürleştirilen arasında bir bağımlılık yarattığı ölçüde iktidar ilişkilerinin sınırları içinde kalmaya mahkûmdur (Galloway, 2012). Rancière'e göre gerçek özgürleşme ancak en başta tüm zekâların eşitliğinin kabulüyle mümkündür. Burada çarpıcı olan nokta ise Rancière'in bu savı ortaya atan ilk kişi olmayışdır: Hollanda'ya sürgün edilmiş Fransız öğretmen Joseph Jacotot, 18. Yüzyılda bu temel kuralı çoktan keşfetmiş, öğrencileriyle birlikte başarılı bir şekilde uygulamış ve dahası, entelektüel bir özgürleşme yöntemi olarak bunu "evrensel eğitim" olarak tanımlamıştır. Peki, Rancière bunun üzerine neler eklemiş ve eleştirel eğitimciler bu fikirleri nasıl karşılamıştır?

Rancière'in Jacotot'ya olan ilgisi, Fransız akademisyenin Leuven Üniversitesi'nde göreve başladığında karşılaştığı pedagojik zorluktan kaynaklanmaktadır: Hollandaca konuşmayan sürgündeki bir Fransız edebiyatı öğretmeni olarak, kendisinden Fransızca'yı hiç bilmeyen, yani sadece Hollandaca konuşan öğrencilere ders vermesi beklenmektedir. Ortak bir dilin olmaması Jacotot'yu alışılmadık bir yöntem kullanmaya iter. *Telemachus*'un her iki dilde de yayınlanmış bir baskısını öğrencilerine verir ve kendilerinden Fransızca metni Hollandaca çevirisini kullanarak öğrenmelerini ister. Her ne kadar başlangıçta öğrencilerinden beklentisi düşük olsa da sonuçlar son derece şaşırtıcıdır: öğrenciler verilen ödevleri herhangi bir Fransız öğrencinin yapabileceği kadar iyi yapmaktadırlar. Bu durum Jacotot'nun “bildiklerini öğrencilerine aktarmak ve onları yavaş yavaş kendi bilgi seviyesine getirmek” üstüne kurulu olan eski yöntemini sorgulamasına yol açar (Rancière, 2013, s. 10). Tamamen bir deney olarak başlattığı bu yeni sistem, öğrencilerin açıklanmaya ya da talimat verilmeye ihtiyaç duymadıklarını açıkça göstermektedir. Sınıfın tamamı "açıklayıcı bir Hoca olmaksızın kendi başlarına öğrenmişlerdir" (Rancière, 2013, s. 18). Bu beklenmedik keşif Jacotot için yepyeni bir alan açar. Bu deneyden önce, her zaman ustanın ve öğrencilerin zekâsı arasında hiyerarşik bir ilişki olduğunu düşünmüş, ilkinin daha üstün, organize ve sorgulayıcı, ikincisininse daha aşağı, deneyimsiz ve eleştirel olmayan bir varlık olduğuna inanmıştır. Ancak, keşfettiği şey sadece bu ilk varsayımı çürütmekle kalmamış, aynı zamanda

oldukça basit bir gerçeği de ortaya çıkarmıştır: herkes eşit derecede zekidir. Varsayılan iki zekâ türü arasındaki ayrım "pedagojik bir mit"ten başka bir şey değildir (Rancière, 2013, s. 14). Jacotot'ya göre, bu mitin çürütülmesi ancak ana pedagojik paradigmanın iki yeni varsayımla değiştirilmesiyle mümkündür. Öncelikle kişi bilmediğini öğretebilir çünkü öğretmek "bildiğini henüz bilmeyenlere açıklamak değildir" (Hallward, 2005, s. 28). İkinci olarak, bu çelişkili görünen önerme mümkündür çünkü "insan zihninin bütün edimlerinde aynı zekâ iş başındadır" (Rancière, 2013, s. 23).

Jacotot'ya göre bu basit ama çarpıcı sonuç, yani tüm zekâların eşitliği, kişinin ana dilini yardım almadan ya da bir öğretmen tarafından açıklanması gerekmeden öğrenebilme kapasitesiyle teyit edilmektedir. Evrensel zekânın pratik kanıtı aynı zamanda öğrenmenin öğretmenlerin bilgilerini aktarmasına bağlı olmadığını, bunun yerine öğrencilerin öğrenme arzusu ve isteğini gerektirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Jacotot'nun ortaya koyduğu kritik önemdeki ders şudur: Evrensel öğretim özgürleşmeye giden yolu açar. Bunun altında yatan düşünce ona göre "bir şeyi öğren ve geri kalan her şeyi bu ilke uyarınca onunla ilişkilendir: Bütün insanları zekâsı eşittir"den öte bir şey değildir (Rancière, 2013, s. 25). Şüphesiz, Rancière'in Jacotot'ya olan ilgisi şu üç terimin kesişiminde yatmaktadır: bilgi, eşitlik ve özgürleşme. Rancière, "Jacotot'yu yeniden yazarken" (Citton, 2010, s. 26) dikkatimizi sürekli olarak Fransız eğitmenin öğrenme ve öğretme sürecinde eşitliğe yaptığı vurguya çeker (Sonderregger, 2014). Bir başka deyişle, evrensel eğitimin önemi salt eğitim deneyiminin sınırlarının ötesinde yatmaktadır. Jacotot'nun vakası, eşitlik varsayımını doğrulayan Rancièreci siyasal tanımının özünü içerir. Bu açıdan, *Cahil hoca* gerçekten de eğitim alanındaki tekniklerden öte demokratik siyasete ilişkin daha geniş iddialara sahiptir (Citton, 2010, s. 31). Bu nedenle, Pelletier'in (2012) yerinde bir şekilde gözlemlediği gibi, aslına bakılacak olunursa felsefe veya siyaset bilimi alanında eğitimciler arasında olduğundan daha canlı bir tartışma yaratmıştır.

Ancak bu Rancière'in argümanlarının eleştirel pedagoji araştırmalarında yankı bulmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine, eleştirel pedagoğlar Rancière'in Jacotot'yu ele alışını ve bu alandaki son gelişmelere olası katkılarını tartışmak için çok sayıda analiz üretmişlerdir. Bu çalışmalara sistematik bir biçimde yaklaşmak siyaset kuramının eğitim-demokrasi ilişkisi çerçevesinde gözden kaçırdığı kilit noktalara ışık tutacaktır. Bu bağlamda Macdonnell (2022) Rancière'in eleştirel pedagoji literatüründeki yansımalarının birbiriyle ilişkili üç tema altında sınıflandırılabilirliğini öne sürmektedir: özgürleştirici eğitim, demokratik ve politik eğitim ve demokratik toplumlarda okulların kamusal rolü. McCreary (2021) ise eğitim teorisinde Rancière'e ilişkin güncel tartışmaları, pedagojik pratiklerdeki uygulamalarına ve yerleşik teorisyenler karşısındaki konumlarına göre sunmaktadır.

Kapsamlı olmalarına rağmen, her iki açıklama da genelleyici bir seviyede kalmakta ve bu nedenle eğitimde iktidarın yeniden üretilmesine ilişkin eleştirel tartışmalar konusunda çok az fayda sağlamaktadır. Bu bağlamda, iktidar sorununu ele alan özelleşmiş bir bakış açısı daha yararlı olabilir. Bu amaçla, bu çalışma eleştirel pedagoji literatürünün tespit ettiği ve eğitim alanında iktidarın kurucu unsurları olan üç noktaya odaklanan farklı bir sınıflandırma önerecektir: eğitim materyalleri, eğitmen ve akranlar.

Rancière'in eserlerini eğitim materyalleri ve bu materyallerin iktidar mekanizmasındaki rolüyle ilişkili olarak okumak literatürde sıklıkla karşılaşılan bir yaklaşım değildir. Ancak, sayıları az da olsa, *Cahil hoca*'dan çıkarılabilecek dersleri eğitimin içeriğini mercek altına alarak yeniden düşünmeye davet eden çalışmaları da ihmal etmemek gerekir. Rancière'e yönelik eleştirel duruşları ne olursa olsun, bu çalışmalar, iktidar dinamiklerinin ana aktörleri olan eğitmen ve öğrenci figürlerini ortadan kaldırıp yerine eğitimin temel materyali olan kitap(lar)ı koyarak oldukça ilham verici bir okuma önermektedirler. Bu tarz analizlerin ilk örneklerinden birinde Nina Power (2010) Rancière'i ütöpik bir rasyonalist olmakla eleştirir ve onun düşüncesini "tüm öğrenmeyi yalnızca

öğrenmeyi arzulayanların iradesine dayandıran, kurumsallıktan radikal bir biçimde arındırılmış bir otodidaktizm olasılığı" olarak değerlendirir. Power'ın bahsettiği otodidaktizm, Rancièreci çerçevede eğitmenin sınıftaki hâkimiyetinden feragat etmesinden kaynaklanmaktadır. Jacotot'nun yaptığı gibi, materyalle baş başa bırakılan öğrencilerden öğrenme iradelerini kullanmaları beklenir. Jacotot bu durumun, her ne kadar açıklamanın boğucu etkisini ortadan kaldırmaya yardımcı olduğunu öne sürse de aynı zamanda sınıfta yeni bir efendi yarattığını da kabul eder: kitap. Oysa Power'a göre, efendiliğin eğitmenden kitaba geçişi "ille de öğrenci öğretmen hiyerarşisini altüst etmez, sadece sınıftan kütüphaneye kaydırır". Power'ın eleştirilerine katılan Pelletier (2012, s.103) ise bilgi nesnesi olarak kitabın eşitliğin doğrulanması işlevini görüp göremeyeceğini sorgular. Bu doğrulamanın işe yaraması için, materyalin varsayılan bir değeri ve hatta statüsü olması gerektiğine, bunun da onu yalnızca bir referans olmaktan çıkarıp bir bilgi ve otorite kaynağına dönüştüreceğine işaret eder. Bu da kaçınılmaz olarak bir başka hiyerarşi biçiminin yaratılmasıyla sonuçlanır.

Power ve Pelletier'in eleştirilerinin altında yatan ortak argüman, *Cahil Hoca'nın* belirli bir eğitim yöntemi önermediği, onun yerine bir deney sunduğu yönündedir. Dolayısıyla, Jacotot'nun evrensel öğretisini uygulamaya yönelik her türlü girişim içsel tutarsızlıklar barındırmaya mahkûm kalacaktır. Her ne kadar bu analizin haklı yanları olsa da her iki yaklaşım da eğitim süreci ile sonuçlarını birbirine eşit tutmaktadır. Kitabın bir otoriteye dönüşmesi ancak onun içeriğinin harfiyen öğrenildiğinin testinin yapılmasıyla mümkün olabilir. Bir başka deyişle eğitim süreci öğrenmenin başarıyla gerçekleşip gerçekleşmediğine odaklanmak durumunda değilken, eğitimin sonuçları ise kaçınılmaz olarak nesnel bir kriter aracılığıyla bir çeşit ölçüme sırtını yaslamaktadır. Oysaki Rancièreci bir yaklaşımın en temel kriteri eğitim-demokrasi ilişkisinin kurulmasını sağlayan başlangıç varsayımıdır: tüm zekâlar eşittir. Bu durumda kitabın kendi başına yeni bir iktidar unsuruna dönüşmesi ancak bu başlangıç varsayımının göz ardı edilmesi ile mümkün olabilir.

Vlieghe ve Zamojski'nin (2019) alternatif okuması ise eğitim materyaline ilişkin olarak tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Vlieghe (2018, s. 923) tarafından geliştirilen ve eğitmenin bir 'şeye' dikkat çektiği "şey merkezli pedagoji", Rancièreci bir eğitim kavramıdır. Hem eğitmenin hem de öğrencinin tekil bir şey üzerindeki ortak dikkati, onlar üzerinde eşit bir otorite haline gelir. Diğer bir deyişle, Vlieghe ve Zamojski eğitim materyalinin iktidar kurucu bir unsur olduğunu inkâr etmemektedir. Ancak analizlerinin ayırt edici noktası, defalarca ifade ettikleri "her şey her şeydedir" (Rancière, 2013, s. 26) cümlesinde yatmaktadır. Dolayısıyla, Pelletier'in savının aksine, kitabın kendi başına bir önemi yoktur. Eğitmen ve öğrenci aynı anda kendilerini adadıkları bir odak olarak kaldığı sürece, 'şey' merkezli pedagojinin şeyi "tamamen araçsal bir değere sahiptir" (Vlieghe, 2018, s. 923).

Vlieghe ve Zamojski için materyal, eğitimde Rancièreci bir yaklaşımı keşfetmenin anahtarı olsa da her ikisi de bu ortak adanmışlık sürecini başlatan eğitmenin rolünün en az 'şey' kadar önemli olduğunu kabul etmektedir. Her iki yazar da eğitmen merkezli bir yaklaşıma mesafeli olsalar da Vlieghe'nin (2018, s. 923) iddia ettiği gibi, öğrencinin dikkatini bir konuya vermesinin eğitmen tarafından sağlanması gerekmektedir. Bu da bizi kaçınılmaz olarak iktidarın bir başka kurucu unsuru olarak eğitmen tartışmasına geri götürmektedir. Eğitmenin rolünün eleştirel pedagoji literatüründe Rancière ile ilgili en çok tartışılan konu olması bu anlamda şaşırtıcı değildir. Bir yandan, zekânın eşitliği aksiyomunu eğitmen olmaksızın herkesin üstlenebileceği bir öğrenme süreci olarak yorumlayan inşacı yaklaşımlara sıklıkla rastlanmaktadır. Eğitmenin rolüne yüklenen farklı anlamlara rağmen, bu yorumların çoğu onu bir 'kolaylaştırıcı' olarak algılamaktadır. Örneğin Chambers (2013) eğitmenin birincil değerinin öğrencinin kendi zekâlarını anlamasını sağlama kapasitesinde yattığında ısrar etmektedir. Benzer şekilde, hem Engels-Schwarzpaul (2015) hem de Sonderegger (2014) eğitmeni 'cesaretlendirme' ile ilişkilendirmektedir.

Öte yandan, inşacı yaklaşıma alternatif sunan analizler de literatürde benzer şekilde yer bulmaktadır. Biesta (2017, s. 62) bu tür yorumlara kesin bir dille karşı çıkmakta ve Rancière'in özgürleştirici bir eğitim biçimi için elzem olarak gördüğü eğitime iki temel ödev atfettiğinde ısrar etmektedir. Bunlardan ilki öğrenciyi zekâsını görünür kılacak şekilde konuşmaya iten bir sorgulama pratiğini ona kazandırmak, ikincisi ise zekânın dikkatle ve odaklı bir şekilde kullanıldığını teyit eden bir doğrulama sürecini yürütmektir. Biesta'ya katılan Citton (2014), öğretmen figüründen vazgeçen her türlü açıklamaya karşı çıkar. Her ne kadar alışlagelmiş 'öğretmen' tanımından radikal bir şekilde farklılaşsa da Rancière'in niyeti "tüm öğretmenleri işsiz bırakmak değildir: sadece onları 'Açıklayıcılar' yerine 'Komutanlar' olarak yeniden şekillendirme eğilimindedir" (Citton, 2014, s. 27). Dolayısıyla Citton'a göre 'komutanları' bekleyen görev biraz farklıdır. Öğrencileri kendi kapasitelerinden ayıran engelleri ortadan kaldırarak onları güçlendirmek durumundadırlar. Güçlendirme kavramının bu nüanslı kullanımı onu motivasyonel bir yaklaşımdan ayırır. Citton'un güçlendirici eğitmeni öğrencinin çalışmalarını aktif olarak izlediği ölçüde kritik bir önem taşımaktadır. Benzer şekilde, Cornelissen (2010, s. 534-535) eğitmenlere atfedilen kolaylaştırıcılık rolünü eleştirmekte ve Rancière'in cahil hocasının, ortak bir şeye dikkat edilmesini talep ederek öğrencinin iradesini destekleyen dikkatli bir efendiden başkası olmadığını savunmaktadır.

Cornelissen'in analizi, sınıftaki iktidarın üçüncü ve en az detaylandırılmış yönü olan akran ilişkileri üzerine bir tartışma açmak için de çok önemlidir. Öğrenciler arasındaki ilişki Rancièreci bir çerçevede hiçbir zaman kilit analizlerden biri olmamıştır, çünkü genelde eğitim süreçlerinde gözlenen hiyerarşilerin kaynağı olmaktan ziyade onlara tabi olarak görülürler. Ancak böyle bir anlayış, sadece ortak bir öğrenme motivasyonunu değil, aynı zamanda eşit sosyal ve ekonomik geçmişi de paylaşan homojen bir öğrenci grubunun varlığını gerektirir. Diğer bir deyişle öğrencileri toplumsal bağlamlarıyla ele almadığı ölçüde onları aynılaştırır. Oysaki böylesine bir homojenlik imkânsız olmasa da nadir görülen bir durumdur. Okullar kaçınılmaz olarak çeşitliliğin olduğu yerlerdir ve öğrencilerin cinsiyet, sınıf ve etnik köken gibi farklılıkları göz ardı edildiğinde aralarında dengesizlikler yaratmaya meyillidir. Cornelissen (2010, s. 531) çalışmasında, öğrencileri farklı kapasitelere sahip bireysel 'öğrenenler' olarak konumlandırmanın ve buna bağlı olarak pedagojik süreçleri onların öğrenme ihtiyaçlarına göre uyarılmanın, eğitmen ve öğrenci arasındaki bilgi düzeyindeki eşitsizliği, öğrenciler arasındaki kapasite düzeyindeki eşitsizlikle değiştirdiğine işaret etmektedir. Başka bir deyişle, öğrenciler kendilerini öğrenen olarak algıladıkları sürece, "en iyi kim öğrenir?" sorusu her zaman aralarında bir hiyerarşi yaratacaktır.

Biesta'nın eğitim sürecindeki öznelere ilişkin (2010b) formülasyonu, Rancièreci bir çerçevenin akranlar arasındaki potansiyel hiyerarşilerin üstesinden nasıl gelebileceğine dair değerli iç görüşler sağlayabilir. Öğrenenler, öğrenciler ve konuşmacılar olarak yaptığı üçlü sınıflandırmada Biesta haklı olarak eğitim sürecindeki öznelere ders çalışmak için orada olduklarını, dolayısıyla "öğrenen" değil "öğrenci" olduklarını öne sürmektedir (2010b, s. 544). Ancak, ortak çalışma hedefinin kendisi, akranlar ne çalıştıkları hakkında da konuşmadıkları sürece kendi aralarında eşit olmaları için yeterli değildir. Başka bir deyişle, iktidarın üçüncü yönü olan akranlar arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmanın anahtarı, onları konuşmacılara dönüştürmekle mümkündür.

Bu oldukça kısa ve kaçınılmaz olarak sınırlı literatür değerlendirmesinin gösterdiği üzere eleştirel pedagoji alanı Rancière'in demokrasi kuramı çerçevesinde oldukça farklı yaklaşımlar ortaya koymuştur. Bu tartışmaları zengin çeşitliliğinin, eğitim-demokrasi ilişkisinde eşitlik ve özgürleşme nosyonlarının ele alınışı hakkında farklı soruların ortaya çıkmasına ve yeni araştırma olanaklarının doğmasına yol açacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Bu bağlamda eleştirel pedagojinin Rancière'e olan ilgisi heyecan verici olduğu kadar ufuk açıcı bir nitelik de taşımakta ve demokratik pratiklerin nasıl geliştirilebileceği hakkında ipuçları sağlamaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışma, basitçe ifade edilecek olursa, eğitim-demokrasi ilişkisinin incelenmesinde çift taraflı bir yaklaşımın gerekliliği fikrinin ürünüdür. Her ne kadar siyasal kuramın köklü tarihi boyunca bu ilişki üzerine çok sayıda kapsamlı eser üretilmiş olsa da geneline hâkim olan yaklaşım eğitimin demokrasi ile olan ilişkisinde araçsal bir konuma indirgenmesidir. Bu haliyle eğitsel süreçlerin sorunsallaştırılması, onların demokrasiyle olan ilişkilerinde ne denli katkı sağladıklarıyla bağlantılıdır. Bu açıdan bakıldığında demokrasinin olmazsa olmazı diyebileceğimiz kişilerin özgürlüğü ve toplumsal ilişkilerindeki mutlak eşitliği konuları da benzer bir gözle analiz edilir. Eğitim çoğu kez özgürlük ya da eşitlik ilkelerinin birincil olarak deneyimlendiği bir pratik olmaktan ziyade, bu ilkelerin kimler tarafından, hangi yollarla ve ne gibi koşullarda hayata geçirileceğinin açıklandığı bir alan olarak görülür.

Öte yandan eğitimin sadece demokratik bir pratik olarak ele alınması ise başka türlü sorunları doğurmaktadır. Salt pedagojik açıdan yaklaşıldığı zaman eğitimin öncelikli amacı öğrenmenin gerçekleşmesidir. Dolayısıyla eğitim bir süreç olduğu kadar çıktılarıyla da birlikte ele alınması gereken bir olgudur. Eleştirel pedagojinin eğitim-demokrasi ilişkisinde araçsallığı ortadan kaldıran ve bizatihi demokratik pratiklerin eğitime olan katkısını ele alan alternatif yaklaşımı şüphesiz ilerlemeci bir bakış açısının sonucudur. Daha da önemlisi bu çalışmanın işaret etmeye çalıştığı üzere son derece nüanslı bir iktidar analizini bizlere sunma potansiyelini taşımaktadır. Ancak burada ortaya çıkan sorun bu tür demokratik pratiklerin izole alanlarda (örneğin okullarda sınıf dinamiklerinde) ve tikel başlıklarda (örneğin belirli ders konularında) uygulanmasının eğitim alanının genelinde demokratikleşmesine etkisinin sınırlı olmasıdır. Dahası bu sınırlılık söz konusu uygulamaların bağlamından çıkartılarak eksantrik ya da istisnai olarak adlandırılmasına bile yol açabilir.

Öyleyse yapılması gereken bu iki disiplinin bakış açılarını birbiriyle tanıştırmaktır -ki bu çalışmanın da ana hedefi bu doğrultuda şekillenmiştir. Bu çerçevede içerisinde çalışma öncelikle eleştirel pedagojinin temel tartışmalarının oluşmasında kilit yer tutan üç Aydınlanma düşünürüne odaklanmıştır. Rousseau, Kant ve Marx eğitim-demokrasi ilişkisini çeşitli boyutlarıyla ele almakla kalmamış, aynı zamanda bu ilişkinin belirleyici sorunsalı olan özgürlük/özerlik ve özgürleşme kavramlarını derinlemesine analiz etmişlerdir. Her ne kadar eleştirel pedagojinin omurgasını oluşturan kuramlar bu düşünürlerin ürünü olsa da karşımıza çıkan resim Aydınlanmacı pedagojinin temel bir çelişki barındırdığını açıkça göstermiştir. Özgürleşmenin eğitim yoluyla sağlanması hakikatin bilgisini gerektirdiği ölçüde eğitmen ve eğitilen arasındaki ilişki eşitlik zemininde kurulamayacak ve eğitilenin bağımlı bir konumda kalmasıyla sonuçlanacaktır.

İşte tam bu yüzden eleştirel pedagoji bu açmaza yanıt olabilecek bir düşünür olan Rancière ile yakından ilgilenmiştir. Ağırlıklı olarak *Cahil hoca* eserini mercek altına alan bu üretken literatüre sistematik bir bakış eğitim alanında karşımıza çıkabilecek üç farklı iktidar formu olduğunu gösterir. Bunlardan ilki eğitim malzemesinin kendisidir. İkinci, en aşina olduğumuz form olan eğitmen, sonuncusu ise belki üzerine en az araştırma yapılmış olan akran ilişkisidir. Şüphesiz Rancière'in demokrasi kuramını eğitim alanında kurduğumuz ilişkilere son derece analitik bir biçimde yansıtan bu literatürü birebir siyasal kuram alanına taşımak zorlama olduğu kadar indirgemeci olma riskini de barındırmaktadır. Bu sebepten ötürü bu çalışmanın vardığı sonuç, eleştirel pedagojinin yürüttüğü tartışmaların siyasal kuramcılarının yer aldıkları eğitimsel pratikleri demokratikleşme yolunda somut katkıları olacağı yönündedir. Elbette bu iki alanın birlikteliği özellikle siyasal kuramcılar açısından pek çok başka olası tartışma alanlarında zenginleşmeyi de beraberinde getirecek, özellikle siyasal düşünce dünyasının yapı taşlarını oluşturan figürlerin farklı bakış açılarından ele alınmasını sağlayacaktır. Ancak çoğu siyasal kuramcının araştırmalarını üniversite bünyesinde sürdürdüğünü varsayacak olursak, bu onların aynı zamanda birer eğitmen

de olduğu anlamına gelecektir. Bu durumda çalışmalarında ve verdiği derslerde bir biçimde demokrasiyi sorunsallaştıran bir siyasal kuramcı için araştırma ve eğitim süreçlerini de bu şekilde ele alması üretilen eserlerin çok daha bütüncül olmasını sağlayacaktır. Başka bir deyişle siyasal kuramın kendi ürettiği iktidar unsurlarına eleştirel bir gözle bakabilmesi için eleştirel pedagoji çalışmalarıyla tanışmasının artık vaktidir.

Kaynakça

- Arendt, H. (1977). The crisis in education. H. Arendt (Ed.), *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* içinde (ss. 173-196). New York: Penguin Books.
- Aristotle (1995). *Politics*. (E. Baker, Çev.). Oxford: Oxford University Press.
- Bloom, A. (1978). The education of democratic man: *Émile. Daedalus*, 107(3), 135-153.
- Biesta, G. (2006). *Beyond learning: Democratic education for a human future*. London: Routledge.
- Biesta, G. (2010a). The new logic of emancipation: The methodology of Jacques Rancière. *Educational Theory*, 60(1), 39-59.
- Biesta, G. (2010b). Learner, student, speaker: Why it matters how we call those we teach. *Educational Philosophy and Theory*, 42(5-6): 540-552
- Biesta, G. (2017). Don't be fooled by the ignorant schoolmaster: On the role of the teacher in emancipatory education. *Policy Futures in Education*, 15(1), 52-73.
- Chambers, S. A. (2013). Jacques Rancière's lesson on the lesson. *Educational Philosophy and Theory*, 45(6), 637-646.
- Citton, Y. (2010). The ignorant schoolmaster: Knowledge and authority. J. P. Deranty (Ed.), *Jacques Rancière: Key concepts* içinde (ss. 25-37). London: Routledge.
- Cornelissen, G. (2010). The public role of teaching: To keep the door closed. *Educational Philosophy and Theory*, 42(5-6), 523-539.
- Dewey, J. (2004). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. Delhi: Aakar Books.
- Duman, M. (2021). Rancière'in temel pedagojik düşüncesi. *Erciyes Akademi*, 35(3): 1153-1166.
- Eagleton, T. (2007). *Ideology: An introduction*. London: Verso.
- Engels-Schwarzpaul, A. (2015). The ignorant supervisor: About common worlds, epistemological modesty, and distributed knowledge. *Educational Philosophy and Theory*, 47(2), 1250-1264.
- Freire, P. (1976). *Education: The practice of freedom*. London: Writers and Readers.
- Galloway, S. (2012). Reconsidering emancipatory education: Stating a conversation between Paulo Freire and Jacques Rancière. *Educational Theory*, 62(2), 163-184.
- Hallward, P. (2005). Jacques Rancière and the subversion of mastery. *Paragraph*, 28(1), 26-45.
- Kant, I. (1991). An answer to the question: What is enlightenment? R. Geuss ve Q. Skinner (Ed.), *Kant: Political Writings* içinde (ss. 54-61). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2003). *On Education*. New York: Dover Publications.
- Kellner, D. (2003). Critical theory. R. Curren (Ed.), *A companion to the philosophy of education* içinde (ss. 161-175). Oxford: Blackwell Publishing.
- Locke, J. (1898). *Some thoughts concerning education*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marx, K. (1979). *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*. (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi*. (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- McCreary, M. (2021). Rancière's The Ignorant Schoolmaster: Poetic virtue and the method of equality. *Educational Theory*, 71(6), 743-766.
- McDonnell, J. (2022). *Reading Rancière for education: An introduction*. New York: Springer International Publishing.
- Mintz, A. I. (2003). Rousseau on democratic education. J. Culp, J. Drerup ve D. Yacek (Ed.), *The Cambridge handbook of democratic education* içinde (ss. 45-60). Cambridge: Cambridge University Press.
- Munzel, G. F. (2003). Kant, Hegel, and the rise of pedagogical science. R. Curren (Ed.), *A companion to the philosophy of education* içinde (ss. 113-129). Oxford: Blackwell Publishing.
- Pelletier, C. (2012). No time or place for universal teaching: The Ignorant Schoolmaster and contemporary work on pedagogy. J.P. Deranty ve A. Ross (Ed.), *Jacques Rancière and the contemporary scene: The philosophy of radical equality* içinde (ss. 99-116). Continuum.
- Plato (1968). *The republic*. (A. Bloom, Çev.). New York: Basic Books.
- Plato (1980). *The laws*. (T. L. Pangle, Çev.). Chicago: Chicago University Press.
- Power, N. (2010, January 12). Axiomatic equality: Rancière and the politics of contemporary education. Erişim adresi: <https://www.eurozine.com/axiomatic-equality/>
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and philosophy*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Rancière, J. (2013). *Cahil hoca: Zihinsel özgürleşme üstüne beş ders*. (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rancière, J. (2014). *Demokrasi nefreti* (U. Özmakas, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Riley, P. ve Welchman, J. (2003). Rousseau, Dewey, and democracy. R. Curren (Ed.), *A companion to the philosophy of education* içinde (ss. 94-112). Oxford: Blackwell Publishing.
- Rousseau, J. J. (1979). *Émile: Or on education*. (A. Bloom, Çev.). New York: Basic.
- Rousseau, J. J. (1987). *Discourse on the origins of inequality* (D. A. Cress, Çev.). Indianapolis: Hackett Publishing.
- Sonderegger, R. (2014). Do we need others to emancipate ourselves? Remarks on Jacques Rancière. *Krisis: Journal of Contemporary Philosophy*, 34(1), Article 1.
- Subaşı, E. (2021). Jacques Rancière: Eğitim, siyasal olan ve özgürleşimci eşitlik. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, 23: 228-243.
- Türk, D. (2016). Eşitlik, özgürlük, otorite: Arendt ve Rancière'i karşılıklı düşünmek. *Mülkiye Dergisi*, 40(3): 87-114.
- Vlieghe, J. (2018). Rethinking emancipation with Freire and Rancière: A plea for a thing-centred pedagogy. *Educational Philosophy and Theory*, 50(10): 917-927.
- Vlieghe, J. ve Zamojski, P. (2019). *Towards an ontology of teaching: thing-centred pedagogy, affirmation, and love for the world*. New York: Springer Publishing.

- Wilcock, N. (2021). Rousseau, Dewey, and Freire: A political educational method. *Metaphilosophy*, 52(2), 255-279.
- Yıldırım, K. (2020). Öğrenen öğretmen, “Cahil Hoca” olabilir mi? *Alanyazın* 1(2): 70-74.

TEORİK VE HUKUKİ AÇIDAN KENT HAKKI ÜZERİNE GENEL BİR ANALİZ

Eren AKARÇAY¹

Öz

Kent hakkı, bireylerin kentlerde eşitlik ve adalet temelinde söz sahibi olma, kentleri dönüştürme ve kentsel yaşama katılım hakkını ifade etmektedir. Bununla birlikte adı geçen hak, günümüzde bireylerin kentsel yaşamın hem fiziksel hem de toplumsal boyutlarına müdahil olma hakkı olarak modern toplumlarda önemli bir ulusüstü insan hakkı kategorisinde yer almasının yanı sıra onların toplumsal kimliklerini geliştirmesine olanak tanıyan hukuksal bir araç işlevi de görmektedir. Ayrıca kent hakkı, ortaya çıktığı tarihsel süreç içerisinde birtakım ulusüstü hukuki belgelerle evrilerek bugünkü halini almış ve özellikle Avrupa Kentsel Şartı'yla İnsan Hakları Evrensel Bildirisi gibi milletlerarası veya bölgesel hukuki belgeler, bu hakkın gelişimine katkıda bulunmuştur. Böylelikle kent hakkı, hukuksal açıdan kurumsal ve uygulanabilir bir niteliğe sahip olmuştur. "Teorik ve Hukuki Açıdan Kent Hakkı Üzerine Genel Bir Analiz" başlıklı bu çalışmanın hazırlanmasındaki esas amaç; kent hakkını insan hakları kapsamında, milletlerarası ve bölgesel hukuki düzenlemeler çerçevesinde teorik ve hukuki açıdan ele alarak bu hakkın tarihsel kökenlerini, uluslararası alandaki gelişimini ve önemini genel bir biçimde analiz etmektir. Bu doğrultuda çalışma, araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılarak oluşturulmuş ve çalışmayla kent hakkının hukuki içeriğiyle sosyal boyutları incelenerek insan hakları, kamu yönetimi ve kentleşme politikalarına ilişkin araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır. Son olarak bu çalışma, nitel bir çalışma olup, doküman analizi yöntemiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kent hakkı, Kentli hakları, İnsan hakları, Kolektif haklar.

JEL Kodları: K00, K320, K380.

A GENERAL ANALYSIS OF THE RIGHT TO THE CITY FROM A THEORETICAL AND LEGAL PERSPECTIVE

Abstract

The right to the city refers to individuals' entitlement to have a say in urban affairs, to transform cities, and to participate in urban life on the basis of equality and justice. Additionally, the aforementioned right today functions not only as a legal instrument that enables individuals to develop their social identities, but also holds a significant place in modern societies as a supranational human right that grants individuals the ability to engage in both the physical and social dimensions of urban life. Moreover, the right to the city has evolved throughout its historical development through various supranational legal documents, and its current form has been shaped in particular by international and regional legal instruments such as the European Urban Charter and the Universal Declaration of Human Rights, which have contributed significantly to the development of this right. Thus, the right to the city has acquired an institutional and enforceable character from a legal perspective. The main objective of this study, titled "A General Analysis of the Right to the City from a Theoretical and Legal Perspective", is to analyze the right to the city within the scope of human rights and within the framework of international and regional legal regulations, by analyzing its historical roots, its development in the international arena, and its significance from both a theoretical and legal standpoint. In this regard, the study has been developed based on research and review literature, aiming to examine both the legal content and social dimensions of the right to the city, thereby contributing to research on human rights, public administration, and urbanization policies. Finally, this study is a qualitative research and has been conducted using the document analysis method.

Keywords: City, Right to the city, Urban rights, Human rights, Collective rights.

JEL Codes: K00, K320, K380.

¹ Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Hukuk Bilimleri Dalı, eren_akarcay@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9833-5786.

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Kentler, tarih boyunca yalnızca birer yerleşim yeri olmakla kalmamış bunun yanı sıra toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişimlerin merkezi olarak medeniyetlerin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Ancak hızla artan kentleşme, beraberinde sadece fiziksel bir dönüşüm değil aynı zamanda sosyal adalet, eşitlik ve bireylerin yaşam alanları üzerinde söz sahibi olma özgürlüğü yani kent hakkı gibi kavramları da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda kent hakkı, bireylerin kentsel yaşamın aktif birer katılımcısı olma haklarını ifade eden toplumsal ve hukuksal bir talep olarak ortaya çıkmıştır. Adı geçen hakkın kökleri, bireylerin yaşam kalitesini artırma hedefiyle birlikte özellikle kentin toplumsal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliğini teminat altına alan bir dizi hukuki ve etik ilkeyi de içeriğinde barındırmıştır.

Henri Lefebvre'nin 1968'de kavramsallaştırdığı kent hakkı, yalnızca bireysel bir talep olmaktan öte kentsel dönüşüm ve yeniden yapılandırma süreçlerinde toplumsal katılımın önemini vurgulamıştır. Bununla birlikte Lefebvre'nin söz konusu yaklaşımı, özellikle modern şehirlerde sermaye odaklı gelişim ile kentsel yaşamın doğal dinamikleri arasındaki çatışmayı eleştiren bir perspektif sunmuştur. Ayrıca bu hak, David Harvey gibi çağdaş eleştirel teorisyenler tarafından kolektif bir hak olarak yeniden yorumlanmış ve bireylerin sadece kentte yaşama değil aynı zamanda kenti dönüştürme ve kendilerini bu dönüşüm içinde yeniden inşa etme haklarını da içermiştir.

Kent hakkı, insan haklarının bir uzantısı olarak şekillenmiş, medeni, sosyal ve ekonomik hakların birleşimiyle evrensel bir boyut kazanmıştır. Kentin bir insan hakkı olarak tanımlanması, bireylerin toplumsal kimliklerini geliştirmelerine olanak tanırken; çevresel, ekonomik ve kültürel değerleri korumaya yönelik kolektif bir sorumluluğu da beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda özellikle İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ile Avrupa Kentsel Şartı gibi uluslararası ve bölgesel hukuki belgeler, bahsi geçen hakkın hukuksal açıdan kurumsallaşmasına ve kent yaşamının iyileştirilmesine yönelik önemli adımlar atılmasını sağlamıştır.

Yukarıda açıklanan hususlar çerçevesinde bu çalışmada, kent hakkının teorik temelleri ile hukuki boyutlarına yönelik genel hatlarıyla bir analiz yapılmış, bu kapsamda çalışmaya bütünlük kazandırmak adına adı geçen hakkın evrimi ve hukuki kavramsal içeriği insan haklarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca milletlerarası ve bölgesel hukuki düzenlemeler ışığında bahsi geçen hakkın modern kentleşme bağlamındaki önemi ve gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte söz konusu çalışma, kent hakkını yalnızca hukuki bir mesele olarak değil aynı zamanda sosyal adaletin ve kentsel sürdürülebilirliğin temel bir unsuru olarak genel bir şekilde değerlendirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle çalışma neticesinde siyasal bilimler, insan hakları, hukuk ve kamu yönetimi dallarında araştırma yapan kişilere katkı sağlanması hedeflenmiştir.

1. Kentin Kavramsal Temelleri

Kentler, yalnızca insanların yaşadığı bir yerleşim yeri değil; bunun yanı sıra kültürlerin, ekonomilerin ve toplumsal dinamiklerin bir araya geldiği, sürekli devinim halindeki organizmalardır (Toprak, 2003, s. 14). Bu organizmalar, tarih boyunca tarım dışı alanlarda çalışan bireylerin bir araya geldiği, medenileşme sürecinin geliştiği ve yerel ihtiyaçların karşılandığı yerler olarak şekillenmiştir. Adı geçen organizmalarda iş bölümü, organizasyon, uzmanlaşma ve çeşitlilik giderek artmıştır. Günümüzde tüm dünyada kentleşme oranlarının oldukça yüksek seviyelere ulaştığı gözlemlenmiştir. 20. yüzyıl ile birlikte tarihte ilk kez kırsal nüfus, kent nüfusunun gerisinde kalmaya başlamıştır (Lefebvre, 2013, s. 28; Harvey, 2013, s. 45).

Kentsel alanların hızla gelişmesinin ekonomik, sosyal ve çevresel etkiler yarattığı inkar edilemez bir gerçektir. Bu etkiler, kent sakinlerini çeşitli şekillerde etkilemektedir. Farklı büyüklükteki kentlerin gelişimi ekonomiyi canlandırarak yeni iş imkanları sunsa da, günümüzde kentler yalnızca ekonomik faaliyetlerin merkezi değil; aynı zamanda sosyal ve ekonomik sorunların, özellikle

yoksulluk, toplumsal ayrışma, kentsel suçlar ve işsizliğin yoğun olarak görüldüğü yerler haline gelmektedir. Buna ek olarak, iklim değişikliği başta olmak üzere çevresel sorunlara karşı savunmasız bölgeler olarak da öne çıkmaktadır (Tuğaç, 2020, s. 226-227; Kaya, 2018, s. 221).

Kent, öncelikli olarak kırsal alanlardan ayrıışan ve onlardan öteye uzanan bir mekansal yapı olarak görülmektedir. Fakat kırsal ve kentsel alanları kesin sınırlarla ayırmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Kentsel bölgelerin yayılmasıyla birlikte kırsal alanlar da bu genişleme sürecine dahil olabilmekte ve geleneksel kır-kent ayrımı giderek belirsizleşebilmektedir (Hayta, 2016, s. 166). Bu nedenle, kentleri yalnızca bir coğrafi alan olarak tanımlamak oldukça zorlaşmaktadır.

Kentler, tarih, coğrafya, sosyoloji, kamu yönetimi, mimarlık, ekonomi ve hukuk gibi birçok disiplinin araştırma alanına girdiği için, her bir disiplin kendi bakış açısıyla farklı kent tanımları sunmaktadır. Buna rağmen, adı geçen kavrama dair ortak bir kriter olarak ekonomik faaliyetlerin niteliği öne çıkmaktadır (Yahyagil, 1998, s. 105-108; Toprak, 2016, s. 1). Kentlerde tarım, ana ekonomik faaliyet olarak kabul edilmemekte ve ekonomik etkinlikler çeşitlilik göstermektedir. Hizmet ve sanayi sektörleri, tarıma göre daha baskın konumda faaliyette bulunmaktadır.

Kentler, işlevsel, demografik, fiziksel özellikleri, yapısal formları ve sosyolojik açıdan farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Ancak yapılan hiçbir kent tanımı evrensel ya da herkes tarafından kabul gören bir nitelik taşımamaktadır. Bu nedenle, adı geçen kavramın ne olduğunu açıklamak için tek bir tanım yerine çok sayıda ve çeşitli tanımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Topal, 2004, s. 276; Mutlu, Reyhan ve Doğan, 2016, s. 14; Yahyagil, 1998, s. 105). Türk Dil Kurumu, bu kavramı “Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site” biçiminde ifade etmektedir (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 1855). Burada kente dair ekonomik faaliyetler temel alınarak bir tanımlama yapılmaktadır.

Kentle ilgili daha kapsamlı bir tanım ise şu şekildedir: “Kent; toplumsal gelişimin kesintisiz sürdüğü, bireylerin çalışma, dinlenme, eğlence, ulaşım, barınma ve yerleşim gibi ihtiyaçlarını karşılayabildiği, tarımla uğraşan nüfus oranının düşük olduğu, köylerden daha fazla nüfusa sahip ve komşuluk ilişkilerinin daha sınırlı olduğu bir yerleşim alanıdır”. Söz konusu tanım, yalnızca ekonomik değil, bunun yanı sıra sosyolojik kriterleri de kapsamaktadır. Bu nedenle kentlerin mekansal, demografik ve yönetsel yönlerinin yanında aynı zamanda ekonomik ilişkiler, toplumsal ve siyasal yapılar ile karmaşık etkileşimlerin ortaya çıkardığı özgün bir yaşam biçimi ve kendine has bir kültürel değerler sistemiyle şekillendiği anlaşılmaktadır (Keleş, 2021, s. 68; Yahyagil, 1998, s. 105).

2. Hak ve Kent Hakkının Tanımı

Hak kavramı, insanın iç dünyasında kök salan doğal bir olgu olarak belirlemektedir. Hak şeklinde adlandırılan bu kavram, kişiliğin ve düşüncenin olgunlaşmasıyla bireyin kimliğiyle bütünleşmiş bir nitelik kazanmaktadır. Adı geçen kavramın anlam ve değer kazanabilmesi ise ancak hak bilincinin güçlenmesiyle mümkün olmaktadır. Toplumsal yaşamda özellikle hukuk sisteminde, haklar ile borç ve yükümlülükler arasında oldukça hassas bir karşılıklı ilişki olduğu görülmektedir (Emini, 2004, s. 203). Bahsi geçen kavram yalnızca özel hukuk ya da bireyler için değil; kamu hukuku, topluluklar, toplumlar ve uluslararası ilişkiler açısından da geçerlidir. Bununla birlikte günümüzde hak kavramının özü, yapısı ve temeli hakkında da halen tartışmalar mevcuttur.

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda hak, insan düşüncesinde biçimlenen ve bilinç düzeyinde erişilen bir kavramdır. Bu kavram, bireylerin hukuk sistemi tarafından tanınan ve korunan çıkarlarını ifade etmektedir. Adı geçen kavram, bir yandan kişiye talepte bulunma imkanı tanırken diğer yandan bu hakkın kullanılmasını engellememe yükümlülüğünü getirmektedir

(Gözler, 2012, s. 396; Sadıç, 2023, s. 374; Çüçen, 2011, s. 44). Özetle bahsi geçen kavram bireylere hukuk düzenince verilen bir yetki olarak tanımlanmakta ve hukukun temelini oluşturarak doğru toplumsal ilişkileri ve ideal olanı belirleyen ahlaki bir ilke olarak görülmektedir (Gökpinar, 2015, s. 21; Aybay, 2015, s. 3; Özcan, 2023, s. 4). Hak kavramı, ahlaki haklar ve hukuki haklar olarak iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Ahlaki haklar, insan hakları ve doğal haklar gibi insanın doğasından kaynaklanan hakları kapsamaktadır. Doğal ya da insan hakları, insan olma temelinden gelmekte; herhangi bir duruma veya özel bir şarta bağlı olmaksızın evrensel nitelik taşımaktadır. Hukuki haklar ise, geçerli hukuk kurallarınca tanınıp uygulanarak anlam kazanmaktadır (Akarçay, 2025, s. 9; Yücel, 2010, s. 337-338; Kapani, 1993, s. 30).

İnsan hakları, ahlaki hakların bir parçası olarak modernitenin bir ürünü şeklinde ortaya çıkmış; toplum sözleşmesi teorisi ve doğal haklar görüşü ile biçimlenmiştir. Özellikle 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve II. Dünya Savaşı sonrası, savaş sırasında ve öncesinde yaşanan insanlık suçlarına bir tepki olarak gündeme gelmiş ve zamanla milletlerarası alanda önemli bir yer edinmiştir (Birinci, 2017, s. 52; Kapani, 1993, s. 62; Akarçay, 2025, s. 9-12). Dolayısıyla bu haklar, hem devletlerin iç hukukunda hem de uluslararası ilişkilerde güçlü bir referans noktası oluşturmıştır.

İnsan hakları konusunda birçok düzenlemenin ortaya çıkması ve bu düzenlemelerin içeriklerinin giderek artması ve çeşitlenmesiyle bu hakların farklı açılardan sınıflandırılması ihtiyacı doğmuştur. Genel olarak adı geçen haklar, özellikleri ve tarihsel gelişim sürecine göre Uluslararası İnsan Hakları Enstitüsü'nde hukukçu olan Karel Vasak tarafından 1979'da yapılan sınıflandırma çerçevesinde üç aşamada ele alınmıştır. Bu aşamalar, Vasak'ın teorik çalışmalarıyla "birincil kuşak (medeni ve siyasal) haklar", "ikincil kuşak (sosyal ve ekonomik) haklar" ve "üçüncül kuşak (kolektif) haklar" biçiminde sınıflandırılmıştır (Gözler, 2025, s. 156-158; Turhan, 2013, s. 359).

Yukarıda yapılan sınıflandırma bağlamında birincil kuşak (medeni ve siyasal) haklar, burjuvazinin aristokrasiye karşı yükselişiyle gerçekleşen Fransız Devrimi'nin İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile ortaya çıkan, yaşam, adil yargılanma, mülkiyet, evlenme hakları ile işkence ve kölelik yasağı gibi bireyi devlete karşı koruma işlevi taşıyan ve zamanla kurumsallaşan klasik hak ve özgürlükleri kapsamıştır (Yücel, 2010, s. 344; Turhan, 2013, s. 369). Sağlık, eğitim, grev, sosyal güvenlik ve sendikal haklar benzeri ikincil kuşak (sosyal ve ekonomik) hakların ise 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayarak Batı Avrupa'da etkisini gösteren Sanayi Devrimi'nin, toplumsal yapıda yarattığı dönüşümle birlikte ortaya çıkan pek çok eşitsizlik ve çelişkiye karşı verilen yeni haklar mücadelesi neticesinde temelleri atılmıştır (Kapani, 1993, s. 53; Gözler, 2025, s. 157; Gökpinar, 2015, s. 55-56). Son olarak üçüncül kuşak (kolektif) haklar da 20. yüzyılın ortalarından itibaren toplumsal ve uluslararası dengesizlikler, çatışmalar, barış ve savaş arasındaki gerilim, silahlanma sistemleri ve küresel çıkar-sömürü düzeni gibi yeni sorunların etkisiyle, evrensel değerlere dayanan ve tüm bireylerin ihtiyaçlarına önem verme amacı güden bir yaklaşımla ortaya çıkmıştır. Bu haklar, birincil ve ikincil kuşak haklarla bütünsellik sağlayıcı bir fonksiyon niteliğine sahip olmuş ve adı geçen hakların içeriğini çevre, barış, gelişme gibi modern haklar teşkil etmiştir (Kaboğlu, 1997, s. 20-22; Sur, 1993, s. 43-44; Hekimoğlu, 2003, s. 88-89; Çakır, 2020, s. 163).

Üçüncül kuşak (kolektif) hakları diğer haklardan ayıran en temel özellik, bunların hayata geçmesi için toplumdaki bireylerin ortak çabasını gerektirmesidir. Bu hakların, toplumun tüm üyeleri tarafından benimsenip uygulanması ve onların yaşamında kendiliğinden yer alması zorunludur. Kent hakkı da adı geçen haklar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte kent hakkının tanımı üzerine farklı görüşler mevcuttur. Bazı düşüncelere göre kent hakkı, politik bir alan olarak değerlendirilmekte ve ulusal haklarla yakın ilişkili bir özellik arz etmektedir. Diğer bir yaklaşıma göre ise kamusal alanların kullanımını, planlanmasını ve sınırlandırılmasını bir arada ifade eden bir haktır. Başka bir tanımlama doğrultusunda kentsel politikaların belirlenmesine yönelik özerk

bir hak olarak ele alınmaktadır (Attoh, 2011, s. 675; Harvey, 2016, s. 32; Özdemir Metlioğlu, 2021, s. 2733).

Kent hakkı üçüncül kuşak (kolektif) haklar arasında yer alsa da, kent hakkının bahsi geçen hakların bir unsuru mu yoksa çevre hakkının bir uzantısı mı olduğu konusu tartışmaya açıktır. Tekeli'ye göre, kent hakkını insan hakları çerçevesinde ele almanın iki yolu bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, kent hakkını üç kuşak insan haklarının ilkeleri doğrultusunda yerleşme bağlamında yorumlayarak somut hale getirmektir. Bu yola göre örneğin, kentte temiz su temin edilmesi yaşam hakkının yani birincil kuşak (medeni ve siyasal) hakların bir parçası olarak görülebilenken, kentte yaşayanlara yeterli konut imkanı sunulması ikincil kuşak (sosyal ve ekonomik) haklar arasında yer alabilmektedir. İkinci bir perspektife göre kent hakkı, kolektif haklar içinde yeni bir kategori olarak ele alınmalıdır. Bazı yaklaşımlar ise kent hakkını, çevre hakkının tamamlayıcı bir parçası olarak değerlendirmektedir. Ancak bu bakış açısının kent hakkını sınırlandırabileceği de belirtilmektedir. Çevre sorunlarının büyük ölçüde kent ve sanayi kaynaklı olmasına rağmen kentlerin sorunları sadece çevresel meselelerle sınırlı kalmamaktadır (Tekeli, 2011, s. 157-187; Akkoyunlu Ertan, 1997, s. 38, Karasu, 2008, s. 39; Gönüllü, 2014, s. 34).

Fransız sosyoloji uzmanı Henri Lefebvre 1968'de kent hakkını literatüre kazandıran araştırmacı olmuştur. Lefebvre, kenti anlama süreci boyunca şehirlerin her yerde gerilemekte olduğunu gözlemlemiştir. Ona göre kentin kullanım değerine dayanması gerekirken sanayileşme ile birlikte metanın yaygınlaşması ve buna göre şekillenen yaşamlar, şehrin yıkımına sebep olmuştur (Lefebvre, 1991, s. 31-32; Purcell, 2002, s. 101-103; Lefebvre, 2014, s. 13; Özdemir Metlioğlu, 2021, s. 2734-2738). Bu bağlamda, kenti anlama sürecinde sanayi toplumu nihai bir aşama değil, kent yaşamını hazırlayan bir evre niteliğindedir ve söz konusu toplum, kentsel toplumun etkisi altına girmektedir.

Henri Lefebvre, kentsel dinamikleri ele alarak kent hakkını yukarıda açıklanan çerçevede incelemektedir. Bu hak, kentsel toplumsallıkla ilişkili olup kenti yeniden dönüştürme ve yaratma hakkını içermektedir. Adı geçen hak, kentte yaşayanların gereksinimlerine göre kentin toplumsal, ekonomik ve siyasal ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi anlamına gelmekte ve onların kişiliklerini çok yönlü geliştirmelerinin yanında oturma, çalışma, dinlenme ve dolaşma gibi faaliyetlerini sürdürebilmelerini sağlayan bir kentsel yaşam ihtiyacından doğmaktadır (Mutlu, Reyhan ve Doğan, 2016, s. 51-52; Purcell, 2002, s. 102; Güler, 2011, s. 52; Dinçer, 2016, s. 79; Sadıç, 2023, s. 377). Bunun yanı sıra bahsi geçen hakka dair önemli açıklamalar, çağdaş eleştirel kent teorisyenlerinden David Harvey tarafından da yapılmaktadır. Harvey'e göre kent hakkı, bireysel değil, kolektif bir haktır ve kenti değiştirirken kendimizi de dönüştürme hakkını kapsamaktadır (Harvey, 2008, <https://newleftreview.org/>, E.T.: 09.11.2024; Önkol ve Sümer, 2013, s. 102-103).

Kent hakkı, radikal ve yenilikçi olmak üzere iki farklı perspektiften değerlendirilmektedir. Radikal perspektif, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte hız kazanan kentleşmenin neticelerini inceleyerek kent-kapitalizm ilişkisini analiz eden neo-Marksist bilim insanlarının görüşlerine dayanmaktadır. Bu bakış açısına göre kentsel alanlar yalnızca yoğun tüketim odakları değil aynı zamanda büyük ekonomik güce sahip küresel rant alanları haline gelmektedir. Adı geçen perspektif, kentleşmenin kendiliğinden bir süreç olmadığına ve bunun siyasal ve ekonomik değişimlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Yenilikçi perspektifte ise bu hak, Avrupa kültürüyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir (Mutlu, Reyhan ve Doğan, 2016, s. 51).

Sonuç olarak temel insan haklarının, farklı faktörlerin etkisi altında çeşitli dönemlerde başkaca boyutlarda evrildiği görülmektedir. Bu hakların, bireyin içinde bulunduğu çevreden ayrı bir biçimde algılanmasının söz konusu olmadığı düşünülmektedir. Tıpkı kentler gibi, yaşam alanları da adı geçen hakların önemli bir tamamlayıcısı konumundadır. Dolayısıyla kent hakkı kavramı da,

kentlerin ve kentte yaşayan bireylerin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi gelişimlerinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

3. Kent Hakkının Tarihsel Gelişimi

Kent hakkının tarihsel kökenleri ve gelişimi yerel hareketler seviyesinde, insan haklarının gelişim sürecine paralel olarak bölgesel sözleşmeler, toplantılar, milletlerarası antlaşmalar ve konferanslar aracılığıyla şekillenmiştir. Bu gelişmeler, öncelikle kentin işlevinin sorgulanmasını gündeme getirmiş ve ardından kent sakinlerinin hak ve sorumluluklarını ortaya koyan bir yapıya dönüşmüştür. Söz konusu süreçte kent hakkı çeşitlenmiş; insan haklarına eklenen, bütüncül, birbirine bağlı ve koşulsuz bir hak olarak önem kazanmıştır (Akkoyunlu Ertan, 2008a, s. 134; Öndül, 2008, <https://www.ihd.org.tr/>, E.T.: 09.11.2024). Dolayısıyla bu hakkın kurumsallaşması konusunda kayda değer bir ilerleme sağlanmıştır.

Kent hakkının kökenleri, özerk yönetim deneyimlerinin ilk ve önemli örneklerinden birini teşkil eden 1871 tarihli Paris Komünü'ne kadar dayanmaktadır. Bu Komün'ün adı geçen hakkın kavranmasına da katkıları bulunmaktadır. Paris Komünü, Fransa-Prusya Savaşı'nın ardından yaşam koşulları ağırlaşan Fransız işçi sınıfı ve müttefiklerinin başkaldırısı sonucunda doğmuştur (Budak, 2018, s. 143-144). Bu sürecin arkasında yatan nedenler, 1789 tarihli Fransız Devrimi ile genişleyen insan haklarının ilerleyen dönemlerde ihlal edilmesidir. Söz konusu ihlallere tepki olarak insanlar, özellikle 1830-1850 yılları arasında devrimci hareketler başlatmıştır. 1848'de Fransa'da yaşanan hak ihlalleri sonrasında Paris'in yeniden biçimlendirilmesine gereksinim duyulmuş ve mimar Haussmann'ın tasarımlarıyla kent yeniden şekillendirilmiştir. Bu zaman diliminde yeni bir yaşam tarzı, kent kimliği ve altyapı değişimlerini kapsayan bir dönüşüm gerçekleşmiş; Paris büyük mağazalar, moda sektörü, kafeler ve sergilerle birlikte tüketim, turizm ve eğlencenin merkezi haline gelmiştir (Şakacı, 2009, s. 245).

Haussmann Planı kapsamında kent merkezindeki düşük gelirli nüfus kent dışına itilmiş, onların boşalttığı alanlar ise burjuvazinin gereksinimlerine yönelik yapılarla doldurulmuştur. Bu dönüşüm sonucunda önceden bağlantılı olan kamusal ve özel bölgeler birbirinden ayrılarak zıt özellikler kazanmıştır. Söz konusu karşıtlık, ilk kez Paris Komünü döneminde belirginleşmiş ve kentsel-toplumsal hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nın yol açtığı olumsuz şartlar, Paris Komünü'nün oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Komün, özellikle kırdan kente göçle hızla artan kira fiyatları sonucu yaşanan konut krizine çözüm getirmeyi hedeflemiştir. 19 Nisan 1871 tarihli bildiride ise belediye özerkliğinin yanı sıra bireysel özgürlük, düşünce ve vicdan hürriyeti, çalışma hakkının teminat altına alınması, vatandaşların karar alma süreçlerine katılımı ve kentin savunması için örgütlenme talepleri yer almıştır (Güler, 2011, s. 58-59; Özbek, 2002, s. 199). Bu şekilde Paris Komünü, kent hakkı çerçevesinde ifade edilen taleplerin süreç içerisinde evrensel bir kimlik kazanmasına öncülük etmiştir.

Kent hakkının gelişim süreci, felsefi temelleri Paris Komünü'nün yerel deneyiminde şekillenen ve insan hakları mücadelesiyle ivme kazanan bir yapıya sahip olmuştur. Ancak bu hakkın asıl gelişimi, bölgesel sözleşmeler ve toplantılar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dünya savaşları sonrasında kurulan milletlerarası hukuk sisteminde ülkelerin bir arada hareket etmesinin önemi artmış, çevre konusu başta olmak üzere kolektif haklar küresel ölçekte tartışılır hale gelmiştir (Saatci, 2021, s. 138). Söz konusu gelişmeler neticesinde de kolektif haklar, çeşitli milletlerarası antlaşmalarla devletler için bağlayıcı nitelik kazanmış ve günümüze kadar önemli ilerlemeler kaydetmiştir.

Kent hakkının tam olarak neyi ifade ettiği, hangi unsurları kapsayıp hangilerini dışarıda bıraktığı konusunda doğrudan bir milletlerarası hukuki belge bulunmamaktadır. Fakat 17-19 Mart 1992 tarihlerinde Avrupa Konseyi tarafından onaylanan Avrupa Kentsel Şartı, bu alanda atılan en belirgin adım olarak değerlendirilmiştir. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde görüleceği üzere bu hukuki belge, kentsel sorunlara insan hakları bakış açısıyla yaklaşılmasını sağlamış; kent hakkının

kurumsallaşması adına bir başlangıç noktası niteliğine sahip olmuştur. Bununla birlikte Konsey, 27-29 Mayıs 2008 tarihlerinde Avrupa Kentsel Şartı-II'yi de ilan ederek kent hakkına yönelik kayda değer hukuksal düzenlemeler getirmiştir (Güler, 2011, s. 61; Tekeli, 2002, s. 15).

Kent hakkı kavramsal olarak ilk kez 1968'de kullanılmış olsa da, uygulamada kökenleri 1871'deki Paris Komünü'ne kadar uzanmıştır (Dinçer, 2016, s. 78; Saatci, 2021, s. 138). Hem pratik deneyimler hem de düşünsel ilerlemeler bu hakkın biçimlenmesine katkıda bulunmuş; böylece reformist bir niteliğe sahip olan adı geçen hak, birçok milletlerarası ve bölgesel hukuki belgeye konu olmuştur. Söz konusu süreçlerin sonucunda da bahsi geçen hak, birtakım felsefi esaslar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu esaslar doğrultusunda kent hakkı, insan hakları kapsamına giren bir hak olarak adil ve sivil bir sosyal hayatın inşasını hedeflemiş ve toplumsal çeşitliliklerin ayırım gözetmeden ilişkilerini sürdürebilmesini ön planda tutmuştur. Aynı zamanda kent sakinlerinin kenti dönüştürme talep ve kuvvetini de içermiştir. Ayrıca bu hak, yalnızca hizmet gibi sınırlı bir alanla kalmayıp; çevresel, dini, kültürel, etik ve sosyal unsurlar benzeri kenti geçmişten bugüne insanlar için çekici kılan birçok özelliği de içeriğinde barındırmış ve sürdürülebilir kentlerin oluşumunu teşvik eden bir yaklaşımı benimseyerek sanayi sonrası gelişen toplumların sonucunu teşkil eden birey felsefesini de karakterinde taşımıştır (Mutlu, Reyhan ve Doğan, 2016, s. 100; Sadri, 2013, s. 83).

4. Kent Hakkının İçeriği

Kent hakkı oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Bu doğrultuda adı geçen hak, kent sakinlerinin sağlıklı bir çevrede yaşamalarını sağlamak amacıyla bu durumu doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecek tüm unsurları içeriğinde barındırmaktadır. Bunun yanı sıra bahsi geçen hakkın kapsamının oluşturulmasında kentsel politikaların, yerel ve bölgesel yönetimlerin kurumsal ve demokratik yapılarının rolü büyük önem taşımaktadır. Ayrıca yerel hizmetlerin daha verimli hale getirilmesi, ekonomik, sosyal ve kültürel fırsatların oluşturulması, yerel topluluk bağlarının ve dayanışma duygusunun güçlendirilmesi de kent hakkının içeriğini teşkil etmektedir (Saatci, 2021, s. 146; Karasu, 2008, s. 40-41).

Yukarıda izah edilen açıklamalar bağlamında hukuki açıdan kent hakkı, bireylerin insan haklarına saygılı, refahlarını artıran ve kişisel gelişimlerini destekleyen bir kentsel ortamda yaşama hakkını kapsamaktadır. Bu çerçevede adı geçen hak; suçtan ve saldırılardan korunmuş, ekolojik dengeye duyarlı bir çevrede bulunma, ekonomik ve toplumsal girişimleri geliştirebilecek altyapıya erişme, mal ve hizmet çeşitliliği arasından seçim yapma, istihdam ve ekonomik kalkınmadan adil pay alma, çoğulcu ve çok kültürlü bir kent modelini deneyimleme özgürlüklerini içermektedir. Bununla birlikte bu hak bireylerin anlam ve kimlik yükleyebileceği, tarihi mirası korunan, uyumlu mimariyle zenginleşmiş bir kentte yaşama, spor, eğlence ve sosyal etkileşim fırsatlarına ulaşma ve demokratik yönetime katılım ile yönetim üzerinde denetim hakkını da kapsamına almaktadır (Tekeli, 2011, s. 188-189; Karasu, 2008, s. 39). Dolayısıyla söz konusu içeriği itibarıyla kent hakkının hukuksal anlamda çok boyutlu bir alanı içerisinde barındırdığı söylenebilir. Bu alan doğrultusunda da bahsi geçen hakkın kapsamının oluşmasında kent kültürü, kentsel hayat kalitesi ve kentsel katılım kavramlarının etkisi özel bir önem arz etmektedir.

Kent kültürü kavramı, belirli bir yerleşim alanında yaşayan toplulukların ekonomik, siyasi ve ideolojik alanlardaki birlikte yaşam pratiklerinin zamanla birikerek oluşmuş bütünlüğü olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda adı geçen kavram ile kent hakkı arasında karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. Ayrıca bu kavram ve kent hakkı bir yandan birbirinin nedenini, diğer yandan da sonucunu teşkil etmektedir. Bununla birlikte bahsi geçen kavram, iki temel boyutu içermektedir. Birinci boyut, kent sakinlerinin özgürlüklerini koruyarak huzur ve barış içinde bir arada yaşayabilmesini ifade etmektedir. İkinci boyut ise kentte yaşayan bireylerin, kentin sunduğu olanaklardan yararlanması ve kentin korunmasında dayanışma içinde sorumluluk almasını

kapsamaktadır (Mutlu, 2020, s. 21; Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009, s. 22). Bu bağlamda kent kültürünün şekillenmesi, kent hakkının hak ve sorumluluk yönleriyle tanınması ve kentte yaşayan bireyler tarafından benimsenmesiyle mümkün olmaktadır.

Kentsel hayat kalitesi, kent hakkının kapsamını şekillendiren diğer bir kavramdır. Bu kavram, toplumun tüm bireyleri için sosyal ve mekansal eşitliği, erişim kolaylığını, yerel değerleri, aktif katılımı esas alan ve stratejik planlamaların temelini oluşturan bir niteliğe sahiptir. Adı geçen kavram, özellikle çevre ve mekan boyutunda kentsel alanların niteliğine vurgu yaparken; kent hakkının sağlanması, kentsel hizmetlerin adil ve ulaşılabilir olması ve kişilerin memnuniyetine dayalı bir ilişki ağı oluşturulması hususlarını içermektedir. Bunun yanı sıra bahsi geçen kavram, kentte yaşayan herkesin hiçbir ayırım yapılmaksızın kentin sunduğu olanak ve fırsatlardan eşit, dengeli ve gereksinimlerine uygun şekilde faydalanma hakkını da ifade etmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 1; Geray, 1998, s. 327; Koçak, 2009, s. 143). Bu açıdan bakıldığında, kent hakkı ve kentsel hayat kalitesi birbirini tamamlayan kavramlar olarak ideal kentlerin inşasında vazgeçilmez birer unsur haline gelmektedir.

Kent hakkının içeriğini teşkil eden kavramlardan biri de kentsel katılımdır. Bu kavram, kent sakinlerinin yerel yönetimle ilgili politika, uygulama, eylem ve süreçlere doğrudan veya dolaylı olarak dahil olabilmesi, görüş ve önerilerini dile getirerek hem kendi hem de kent topluluğunun menfaatlerini savunabilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı zamanda adı geçen kavram, söz konusu katılımı destekleyen hukuki düzenlemeler ve mekanizmaların varlığını da kapsamaktadır. Bahsi geçen kavram çerçevesinde; yerel yönetimlerde karar alma süreçlerine katılımı artırmak, bu doğrultuda yenilikçi yöntemler geliştirmek ve yerel ihtiyaçların karşılanması amacıyla meclisler, referandumlar, seçimler ile bilgi ve paylaşım platformlarını etkin bir şekilde kullanmak, kent hakkının hayata geçirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır (Saatci, 2021, s. 148; Mutlu, 2020, s. 37; Bozkurt, 2014, s. 231). Görüldüğü üzere kent kültürü, kentsel hayat kalitesi ve kentsel katılım kavramları kent hakkının içeriğinin meydana gelmesinde bütünleyici bir işleve sahiptir. Bununla birlikte söz konusu kavramlar adı geçen hakkın temini ve hukuksal zemininin oluşması bakımından da zorunluluk arz etmektedir.

5. Kent Hakkının Bazı Önemli Ulusalüstü Milletlerarası ve Bölgesel Hukuki Belgelerdeki Yeri

Ulusalüstü hukuki belgeler, zamanla ideolojilerden bağımsız bir kimlik kazanan ve giderek bir ideolojik model olarak şekillenen insan haklarının, hukuksal yönünü yansıtan metinlerdir. Bu hukuki belgeler, tarihsel gelişimi boyunca farklı sosyo-ekonomik kökenlere dayanan çeşitli kültürel çevrelerde gelişmiş ve bugün söz konusu kültürel dokuların ötesine geçerek onları kapsayan yeni bir konuma ulaşmış, böylece özel bir önem kazanmıştır (Gemalmaz, 1990, s. 157). Kent hakkı da modern dönemde adı geçen hukuki belgelerde doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yer almış; ancak bu hakka yönelik hukuki gelişmelerde daha çok milletlerarası ve bölgesel ölçekte kabul edilen toplantı ve sözleşme gibi hukuksal metinlerin önemli bir etkisi söz konusu olmuştur. Bu hukuksal gelişmelerin çoğunluğu yalnızca geleneksel antlaşmalarla değil aynı zamanda yasal bağlayıcılığı olmayan bildirgeler, öneriler ve eylem planları gibi farklı milletlerarası ve bölgesel hukuki metinler aracılığıyla da sürdürülmüştür (Türkiye Barolar Birliği, 2014, s. 14-15; Korkut ve Öner, 2021, s. 912-913).

Kentlerin gelişimi ile insan haklarının hayata geçirilmesi arasındaki güçlü bağa işaret eden tarihsel yaklaşımlar, milletlerarası hukuki belgelerde geniş yer bulmaktadır. Bununla birlikte kent yönetimleri ve kent hakkı konularını doğrudan işleyen, kapsam ve ilkelerini net bir şekilde tanımlayan, somut ve devletleri bağlayıcı nitelikte bir milletlerarası hukuk metni mevcut değildir. Yine de uluslararası kamuoyunun ahlaki değerler olarak benimsediği bazı hukuksal belgelerde kent hakkına ve yerel yönetimlere dolaylı atıflar yapılmaktadır (Karasu, 2008, s. 41; Korkut ve Öner, 2021, s. 922). Ayrıca çeşitli milletlerarası toplantı ve sözleşmelerden kent ve kent hakkına

ilişkin hükümler de elde edilebilmektedir. Bu çerçevede, 1933 yılında Atina’da gerçekleştirilen Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi ve bunun sonucunda imzalanan Atina Antlaşması, bu alandaki ilk örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Antlaşma, kent ile kent hakkının işlevlerini öne çıkarırken birey ve kentsel çevreye insancıl bir perspektiften yaklaşmaktadır (Akkoyunlu Ertan, 2008b, s. 4; Tuğaç, 2018, s. 42; Mutlu, 2002, s. 36-37).

Yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda Atina Antlaşması, kent hakkının bir yansıması olan konut hakkı kavramını ilk defa gündeme getirmektedir. Bu kapsamda Antlaşma, hukuki açıdan kentsel alanda temel birtakım esasları öne çıkarmaktadır. Antlaşma içeriğinde bahsi geçen esaslar, insanlara sağlık standartlarına uygun konutlar temin etmek, yani doğanın üç temel gerekliliği olan mekân, temiz hava ve güneşi bolca sunan alanlar oluşturmak; iş yerlerini, çalışmayı bir zorunluluktan ziyade doğal bir insan etkinliği haline getirecek biçimde düzenlemek; boş zamanların daha verimli ve yararlı geçirilmesi için gerekli tesislerin yapılmasını sağlamak ve bu işlevleri birbirine bağlayan bir ulaşım ağı kurmak şeklinde ifade edilmektedir (Corbusier, 2009, s. 88; Tuğaç, 2018, s. 42; Olgun, 2010, s. 102; Akkoyunlu Ertan, 1997, s. 39-40). Bu nedenle kent hakkının dolaylı da olsa Atina Antlaşması’nda hukuki bir bakış açısıyla ve çok boyutlu bir biçimde ele alındığı söylenebilir.

Atina Antlaşması’ndan sonra kent hakkıyla ilgili hukuksal düzenlemelere yer veren bir başka milletlerarası hukuki belge, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ilan edilen 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB)’dir. İHEB, devredilemez insan hakları açısından bir dönüm noktası olup, adalet, eşitlik, insan onuru ve dürüstlük ilkelerini esas almaktadır. Burada ifade edildiği üzere insan hakları; bireyin yaşadığı yer, cinsiyet, etnik kimlik, ten rengi, inanç veya anadili fark etmeksizin herkes için geçerli bir nitelik arz etmektedir. Her birey bu haklardan ayırım yapılmaksızın yararlanma olanağına sahip olmaktadır (Mutlu, 2002, s. 36; Akarçay, 2025, s. 9-12; Tuğaç, 2018, s. 42). Dolayısıyla adı geçen hakların varlığı, devletlere bireylerin ve toplulukların temel özgürlüklerini koruma sorumluluğu yüklemektedir.

Yukarıda izah edilen açıklamalar bağlamında İHEB, kent hakkı kapsamında insan haklarıyla örüntülü bir biçimde bazı dolaylı hukuksal hükümleri düzenleme altına almaktadır. Bu doğrultuda İHEB’in içeriğinde yer alan eşitlik, kardeşlik, işkenceye karşı duruş, kanunlar karşısında eşit olma, konut dokunulmazlığı gibi hakların yanı sıra, temsilcilerini seçme ve yönetime katılma, eşit söz hakkına sahip olma, dinlenme, eğlenme, boş zaman değerlendirme, sağlık ve eğitim gibi özgürlükler de kent hakkı kapsamında değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra BM bünyesinde imzalanıp 1976’da yürürlüğe giren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nde de kent hayatındaki şartların iyileştirilmesi amacıyla kent hakkına temel oluşturabilecek ikincil kuşak (sosyal ve ekonomik) haklara yer verilmiştir (Korkut ve Öner, 2021, s. 927; Mutlu, 2002, s. 36; Akkoyunlu Ertan, 2008b, s. 4; Tuğaç, 2018, s. 42-43; Brown ve Kristiansen, 2009, s. 13).

Milletlerarası hukuki belgeler içerisinde yer alan uluslararası toplantılar ve çevre sözleşmeleri, kent hakkının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu alandaki ilk adımlardan biri, 1972’de gerçekleştirilen BM İnsan ve Çevre Konferansı olmuştur. Adı geçen Konferans’ta kent hakkını dolaylı yünden ele alan kalkınma, gelişme ve çevre koruma kavramları ilk kez küresel bir sorun olarak birlikte ele alınmış ve dünyanın geleceği bu perspektiften tartışılmaya başlanmıştır (Akkoyunlu Ertan, 1997, s. 42-44; Türkiye Barolar Birliği, 2014, s. 8; Mutlu, 2002, s. 37). Bahsi geçen Konferans’ın sonunda yayımlanan Stockholm Bildirisi’nin ilk maddesinde insanların saygın bir çevrede yaşamaya hakkı olduğu vurgulanmış ve bu maddede “İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye imkan tanıyan kaliteli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahiptir ve çevreyi şimdiki ve gelecek nesiller için korumak ve iyileştirmek için ciddi sorumluluk taşımaktadır.” şeklinde belirtilmiştir (Korkut ve Öner, 2021, s. 927; Mutlu, 2002, s. 37; Türkiye Barolar Birliği, 2014, s. 67; Pallemmaerts, 1997, s. 614). Bu bağlamda söz konusu

hukuki düzenleme, kent hakkının aynı zamanda sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını da kapsadığını göstermektedir. Zira temiz ve nitelikli bir çevrede yaşamanın, adı geçen hakkın vazgeçilmez unsurlarından biri olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda bireyler, ekolojik bileşenleriyle uyumlu, temiz ve düzenli bir çevrede yaşadıklarında haklarının farkına daha çok varabilmekte ve bu bilinçle hareket edebilmektedir. Dolayısıyla kent hakkının sağlanabilmesi için sağlıklı bir çevrenin temel bir gereklilik mahiyetinde olduğu değerlendirilmektedir.

1972 yılında düzenlenen BM İnsan ve Çevre Konferansı'nda ortaya konulan öngörüler, 1976'da Kanada'nın Vancouver şehrinde gerçekleştirilen BM İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat I) ile kent hakkı çerçevesinde konut, yerleşim ve kentleşme sorunları düzeyinde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Habitat I Konferansı'nda herkes için konut sağlanması ve sürdürülebilir insan yerleşimlerinin oluşturulması hedefiyle çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Tuğaç, 2018, s. 43). Söz konusu Konferans'tan yirmi yıl sonra yani 1996'da bu defa İstanbul'da BM İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat II) düzenlenmiştir. Habitat II Konferansı da kent hakkı açısından özel bir önem arz etmiştir. Zira Habitat II'de Habitat I'de olduğu gibi, adı geçen hakkın yansımaları olan konut özgürlüğü, kent hayatının kalitesini geliştirme ve yerleşim hakkına yönelik çözümlerin üretilmesi amaçlanmıştır. Fakat Habitat II'de bu kez konut ve yerleşim politikalarında devletin rolünden ziyade sivil toplum kuruluşları ön plana alınmıştır (Mutlu, 2002, s. 37; Karakuzulu, 2011, s. 399; Akkoyunlu Ertan, 1997, s. 42-44; Mutlu, Reyhan ve Doğan, 2016, s. 100). Bununla birlikte en son yapılan BM İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat III) ise 2016'da Ekvador'un Kito şehrinde organize edilmiştir. Habitat III Konferansı'nda da, kentleşmenin büyümenin temel bir kaynağı olduğu ve sosyal entegrasyon ile eşitliği destekleyen bir araç olarak değerlendirildiğinin vurgulanması, kent hakkı kavramıyla ilişkilendirilmiştir (Tuğaç, 2018, s. 47-48; Korkut ve Öner, 2021, s. 932).

Netice itibariyle yukarıda bahsi geçen milletlerarası hukuki belgelerle 20. yüzyıl, kent hakkının gelişimi ve önem kazanması bakımından özellikle 1987 tarihli Brundtland Raporu ile sürdürülebilir kalkınma kavramının küresel düzeyde öne çıktığı bir dönem olmuştur. Bunun yanı sıra 1992'de Rio'da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Zirvesi'nin bir ürünü olan Gündem 21'ler, ekolojik dengenin korunmasında herkesin daimi bir sorumluluğa sahip olduğu ilkesini ve sürdürülebilir kalkınma prensiplerini esas almıştır (Mutlu, 2002, s. 37). 21. yüzyılda uluslararası ölçekte gerçekleştirilen konferanslar ve zirveler neticesinde kabul edilen diğer milletlerarası hukuksal belgeler ise kent hakkı konusunda daha somut talepleri gündeme getirmeye başlamıştır.

Milletlerarası hukuki belgelerde yukarıda izah olunduğu üzere kent hakkına diğer insan hakları ile birlikte doğrudan ya da dolaylı olarak değinilmiştir. Ancak adı geçen hakkın hukuksal açıdan gelişmesi ve önem kazanması, özellikle Avrupa'da kabul edilen bölgesel hukuki belgeler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda 1950'de Avrupa Konseyi tarafından ilan edilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1962'deki Avrupa Sosyal Şartı, 1985'te kabul edilen Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, 1990'daki Avrupa Güvenliği Konferansı ve ardından imzalanan Paris Şartı gibi bazı bölgesel hukuksal belgeler doğrudan ya da dolaylı bir biçimde kent hakkını ele almıştır (Saatci, 2021, s. 141). Ancak bu belgelerden ayrıksı olarak adı geçen hakkı doğrudan ele almayı amaçlayan ve bahsi geçen hakkın kapsamlı bir şekilde gelişimini sağlayan en önemli bölgesel hukuki belge ise Avrupa Kentsel Şartı olmuş ve bu Şart, 1992'de Türkiye'nin de dahil olduğu Avrupa Konseyi tarafından ilan edilmiştir (Akkoyunlu Ertan, 2008b, s. 4; Karasu, 2008, s. 43; Pektaş ve Akın, 2010, s. 27). Bu bağlamda Avrupa Kentsel Şartı, Avrupa Konseyi'nin temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik çağrılarına uygun olarak kentsel gelişimin niteliği ve yaşam kalitesiyle yakından bağlantılı bir nitelik arz etmiştir.

Avrupa Kentsel Şartı, Avrupa kıtasında yaşanabilir kentler için standartları tanımlamış ve buna yönelik öneriler içermiştir. Aynı zamanda kent hakkının hukuki açıdan kurumsallaşmasına yönelik de bir başlangıç noktası teşkil etmiştir (Tekeli, 2002, s. 15). Bununla birlikte Şart, Avrupa

Konseyi'nin kentsel politikalardan ilham alarak hazırladığı ve özellikle 1980-1982 yıllarında Kentsel Rönesans İçin Avrupa Kampanyası çerçevesinde geliştirilen birtakım anafikirler etrafında şekillenmiştir. Bu anafikirler; kentsel fiziksel çevrenin iyileştirilmesi, mevcut konut stokunun geliştirilmesi, kentsel bölgelerde sosyal ve kültürel imkanların oluşturulması ve toplumsal kalkınma ile halkın katılımının teşvik edilmesi biçiminde ifade edilmiştir (Güler, 2011, s. 61; Karasu, 2008, s. 40). Adı geçen Şart ile söz konusu anafikirler kapsamında yürütülen Kampanya, 1982-1986 yılları arasında Avrupa Konseyi'nde yönetimler arası bir kurul tarafından geliştirilen bir kent politikaları programına evrilmiştir. Bu program kapsamında, sonraki gelişmelerin de etkisiyle özellikle 1986'dan itibaren kent hakkının kapsamı daha da genişletilmiştir (Mutlu, 2002, s. 43-44).

Avrupa Kentsel Şartı'nın temel amacı, gelecekteki bir Kentsel Haklar Sözleşmesi için gerekli yapı taşlarını sunmak ve yapılı çevrenin yaşam ve gelişim haklarını güvence altına alacak şekilde yenilenmesini sağlamaktır. Bu Şart, yukarıda da ifade edildiği üzere amacına yönelik net ve üzerinde durulması gereken anafikirler sunan bir yaklaşıma sahiptir. Adı geçen Şart, kentsel gelişimin yönetiminden sorumlu, tanımlanmış yükümlülükleri olan belirgin bir yerel yönetim boyutunu esas almaktadır. Bahsi geçen Şart, kentsel gelişimin niteliksel yönleri ve yaşam kalitesine öncelik verirken aynı zamanda işbirliği ve dayanışma ilkelerini de vurgulamaktadır (Korkut ve Öner, 2021, s. 924-925; Taştekin, 2020, s. 49-50; Tuğaç, 2020, s. 232; Karasu, 2008, s. 43). Bu nedenle Şartın, bireylerin temel kent hakkına sahip olduğu inancıyla kent sakinlerinin çevresel kirlilik, zorlayıcı ve rahatsız edici kentsel şartlardan korunma hakkını teminat altına alırken; yerel toplulukların insana yakışır barınma, sağlık ve kültürel haklarının korunmasını ve geliştirilmesini öngördüğü değerlendirilmektedir.

Dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde uygulanabilir, ideal bir kent yönetimi için gerekli yöntemleri, uygulamaları ve politikaları belirlemeyi ve kentlerdeki yaşam kalitesini artırmayı hedefleyen Avrupa Kentsel Şartı, hukuki açıdan on üç temel ilkeye dayanmaktadır. Şart içeriğinde bu ilkeler; ulaşım ve hareketlilik, kentlerde çevrenin ve doğanın korunması, kentlerin fiziki yapısı, kentsel yapısal miras, konut, güvenlik ve suçun önlenmesi, engelli ve sosyo-ekonomik olarak dezavantajlı bireyler, kentsel alanlarda spor ve boş zaman değerlendirme, kültürel yaşam, kent sağlığı, halk katılımı, kent yönetimi ve planlaması ile ekonomik kalkınma şeklinde ele alınmaktadır (Tuğaç, 2020, s. 235; Güler, 2011, s. 62; Korkut ve Öner, 2021, s. 925).

Yukarıda belirtilen on üç ilkenin yanı sıra Avrupa Kentsel Şartı'nda, kent hakkı bağlamında bireylere tanınması gereken yirmi ayrı temel hak ve hürriyet düzenlenmektedir. Bu hak ve hürriyetler Şart kapsamında; güvenlik, temiz ve sağlıklı bir çevre, istihdam, konut, ulaşım, sağlık, spor ve boş zaman aktiviteleri, kültürler arası uyum, kaliteli mimari ve fiziksel çevre, işlevsel uyum, katılım, ekonomik kalkınma, sürdürülebilir gelişim, mal ve hizmetlere erişim, doğal kaynaklar ve zenginlikler, kişisel bütünlük, belediyeler arası işbirliği, finansal yapı ve mekanizmalar ve eşitlik biçiminde ifade edilmektedir (Taştekin, 2020, s. 50-51; Korkut ve Öner, 2021, s. 925; Güler, 2011, s. 61-62; Tuğaç, 2018, s. 45). Dolayısıyla söz konusu tüm ilke ve haklar doğrultusunda Şart'ın, hukuki bakımdan geniş bir kent hakkı çerçevesi sunarak ekolojik denge, fiziksel ve toplumsal altyapı, konut, istihdam, kültürel mirasın korunması, katılım ve bilgi edinme gibi kent hayatının tüm yönlerine dokunmayı hedeflediği söylenebilir.

Sonuç olarak Avrupa Kentsel Şartı'nın, kent hakkını güvence altına alarak toplum için en iyi yaşam koşullarını sağlamayı hedefleyen temel prensipler üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. Adı geçen Şart, kentte ikamet eden, çalışan, ticari faaliyetlerde bulunan, ziyaretçi olan, kültürel ve sosyal etkinliklere katılan ve eğitim alan bireylerden aldığı değerle çok sayıda sektörü ve aktiviteyi uyum içinde bütünleştirmektedir. Bu bağlamda bahsi geçen Şart ile somutlaştırılan kent hakkı, hukuksal açıdan kentte yaşayan herkesin sahip olması gereken bir hak statüsüne ulaşmakta; bu

durum, modern kent yaşam kalitesi ve yaşam standartlarının bir ölçütü olarak değerlendirilmektedir.

Küreselleşme sürecinde yerel ve bölgesel yönetimlerin artan önemi, kent ve kent hakkının daha fazla tartışılan bir konu haline gelmesine yol açmıştır. Avrupa ülkeleri, uluslararası dinamiklere uyum sağlarken aynı zamanda bölgesel düzeyde kentler ve kent hakkı konusundaki birikimlerini gözden geçirerek politika ve uygulamalarını yeniden şekillendirmiştir. Bu kapsamda kentler, çok yönlü analiz ve incelemelere konu olan alanlar olarak öne çıkmıştır. Avrupa Kentsel Şartı'nın ortaya koyduğu ve yukarıda izah edilen temel ilkeler ise günümüze kadar yeniden değerlendirilerek sürekli gelişen ve dinamik bir düzenleme sürecini beraberinde getirmiştir (Saatci, 2021, s. 144-145). Bu gelişmelerden biri de, 2007'de kabul edilen Sürdürülebilir Avrupa Kentleri İçin Leipzig Şartı olmuştur.

Leipzig Şartı kapsamında Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkelerden, entegre kalkınma politikalarını uygulamaları ve bu doğrultuda bölgesel ile kentsel ölçekte bütünleşmiş kentsel gelişim stratejileri geliştirmeleri istenilmiştir. Bu Şart, kentlerin kalkınması için gereken koşulların eşzamanlı değerlendirilmesini ve ilgili paydaşların ortak inisiyatif oluşturmak üzere bir araya getirilmesini hedeflemiştir. Ayrıca kaliteli kamusal alanların oluşturulması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, altyapı ağlarının modernleştirilmesi ve enerji verimliliğinin artırılması, kent içindeki dezavantajlı mahallelere özel önem verilmesi, fiziksel çevrenin iyileştirilmesine yönelik stratejilerin uygulanması ve etkin, uygun maliyetli kentsel ulaşımın desteklenmesi de adı geçen Şart'ın öngördüğü amaçlar arasında yer almıştır (Zengin, 2023, s. 182; Tuğaç, 2020, s. 244). Bu bağlamda Leipzig Şartı, kent hakkının sağlanması bakımından Avrupa'daki bölgesel hukuki belgeler içerisinde özel bir öneme sahip olmuştur.

Kentsel sorunların zamanla değişim ve gelişim göstermesiyle birlikte 1992'de kabul edilen Avrupa Kentsel Şartı'nda kent hakkı kapsamında bazı hukuksal düzenlemelerin yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bu gereksinim doğrultusunda 2008 yılında Strazburg'da Avrupa Kentsel Şartı-II ilan edilmiştir. Yeni Bir Kentlilik İçin Manifesto başlığı altında kaleme alınan bu Şart, bir giriş, sonuç bölümü ve temel ilkelerin sıralandığı beş kısımdan meydana gelmiştir. Şart çerçevesinde söz konusu ilkeler; Avrupa Kent Müktesebatı ve Yeni Bir Kentlilik İmkânı, Kent ve Kasaba Halkları Olarak Kentliler, Sürdürülebilir Kentler ve Kasabalar, Uyumlu Kentler ve Kasabalar, Bilgiye Dayalı Kentler ve Kasabalar biçiminde sıralanmıştır (Korkut ve Öner, 2021, s. 925; Güler, 2011, s. 62-63).

Avrupa Kentsel Şartı-II, kentlerin ve kasabaların toplumsal problemlere çözüm bulmalarını sağlayacak ortak ilkeler ve kavramlar bütünü geliştirmeyi; kentsel kalkınmanın temel bileşenlerini belirleyerek Avrupa'daki kentlilere yönelik yeni bir yaşam tarzı ve kent olgusuna farklı bir yaklaşım sunmayı esas almıştır. Yeni kentlilik ve sürdürülebilir kent anlayışlarının ön plana çıktığı bu Şart, kent hakkını hukuki anlamda yeniden onaylamış ve kentte yaşayan bireylerin kendi yaşam alanlarını doğrudan etkileyen kentsel politikaların oluşturulmasında etkin ve vazgeçilmez bir rol üstlenmeleri gerektiğini vurgulamıştır (Szipak, 2016, s. 368; Korkut ve Öner, 2021, s. 925-927; Razavizadeh ve Azimi Hashemi, 2012, s. 97). Bu şekilde kentler, yalnızca sorunların değil aynı zamanda çözümlerin de merkezi olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte adı geçen Şart, temel kentsel hizmetlerin herkes tarafından özellikle marjinalize edilmiş gruplar için ulaşılabilir olmasını da savunarak kent hakkının güçlendirilmesi ve yaşam kalitesinin artırıldığı kentler inşa edilmesi adına önemli bir talep sunmuştur.

Kent hakkının Avrupa'da gelişmesini ve önem kazanmasını sağlayan bir diğer bölgesel hukuki belge de, 2016 yılında gerçekleştirilen AB Kentsel Gündemi toplantıları ve bu süreçte kabul edilen Amsterdam Paketi olmuştur. Adı geçen Pakt, hukuksal anlamda kent hakkı açısından Habitat III Konferansı ile paralellik oluşturulması, bölgesel uyum süreçleriyle bağlantılarının tasarlanması, kent ve kırsal arasındaki ilişkinin öncelikli hale getirilmesi ve Avrupa Yatırım Bankası'nın rolünün

belirginleştirilmesi gibi başlıca konulara odaklanmıştır. Bu doğrultuda bahsi geçen Pakt ile yeni fonlar ya da bürokratik yapılar oluşturulmadan ve mevcut karar alma süreçlerine müdahale edilmeden, AB ve üye ülkelerin ulusal öncelikleri doğrultusunda yerindelik ve orantılılık ilkelerine sadık kalınarak AB'nin tüm potansiyelini ortaya koyması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu Pakt kapsamında, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkların giderilmesi için daha bütünleşik ve etkili bir yaklaşım benimsemek ve AB mevzuatını daha şehir dostu, etkin ve verimli bir yapıya kavuşturacak sistematik çalışmalar yürütmek temel amaç olarak belirlenmiştir (Saatci, 2021, s. 144-145; Tuğaç, 2020, s. 243).

Avrupa Kentsel Şartı'nın hukuksal yönden kent hakkına dair önemli düzenlemeleri gündeme getirdiği 1992 senesinden sonra 2008'de Avrupa Kentsel Şartı-II ile beraber tamamlanan ilk yenilenmenin ardından 2023'e kadar geçen 15 yıllık süreçte; dijitalleşmenin yaygınlaşması, artan sosyal eşitsizlikler, iklim değişikliğinin hızla şiddetlenen etkileri ve nihayetinde Covid-19 pandemisinin sonuçları, kent yaşamında ve kent hakkının sağlanmasında köklü değişim ve dönüşümlere yol açmıştır (Erbay, Arapgirlioğlu ve Alataş, 2023, s. 25). Bahsi geçen süreç, sürdürülebilir dayanışmanın vazgeçilmez bir gereklilik olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte olumlu bir gelişme olarak özellikle pandemi döneminin başarıyla yönetilmesi ve kent hakkı çerçevesinde daha bağlı bir toplumu inşa etme fırsatının etkili bir şekilde değerlendirilmesi ön plana çıkmıştır.

Yukarıda açıklanan hususlar bağlamında Avrupa Kentsel Şartı'nın ikinci defa revize edilmesi söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda yapılan revizyon çalışmaları neticesinde 2023'te Strazburg'ta Dönüşümler Çağında Kentsel Yaşam adıyla Avrupa Kentsel Şartı-III ilan edilmiştir. Bu Şart, kentsel gelişimle ilgilenen tüm tarafları, uygulamalarını yeniden değerlendirmeye ve insan hakları ile özellikle kent hakkı gibi temel özgürlüklerin korunmasını daha da sağlamlaştırmaya çağıran bir bölgesel hukuki belge niteliğine sahip olmuştur. Adı geçen Şart, hukuksal açıdan daha güçlü ve sürdürülebilir yerel yönetimlerin geliştirilmesini, şehirlerde ve kasabalarda yaşam koşullarının iyileştirilmesini amaçlamış; kentsel toplulukların karşılaştığı temel sorunlara çözüm üretmek ve insan hakları anlamında bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek adına bir davet olarak şekillenmiştir (Türkiye Belediyeler Birliği, 2023, <https://www.tbb.gov.tr/>, E.T.: 16.11.2024).

Avrupa Kentsel Şartı-III, insan haklarına dayalı olarak kent hakkını, demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü esas alan modern bir kent yaşamı modelini, altı temel ilke çerçevesinde yapılandırmıştır. Bu temel ilkeler Şart kapsamında; demokrasi ve kent halkının katılımı, sosyal haklar ile kültürel ve ekonomik gelişim, sürdürülebilir kalkınma, çevrenin korunması ve iklim değişikliği, dürüstlük ve yolsuzluğun önlenmesi, güvenlik ve suçun azaltılması ile dijitalleşme ve yapay zeka kullanımı şeklinde belirtilmiştir (Erbay, Arapgirlioğlu ve Alataş, 2023, s. 25; Türkiye Belediyeler Birliği, 2023, <https://www.tbb.gov.tr/>, E.T.: 16.11.2024). Böylelikle adı geçen Şart, kentlilik, kent toplumu ve kent hakkı kavramlarının, dayanıklı, demokratik, birbirine entegre ve dijitalleşmiş toplumları destekleme öncelikleriyle bağlantılı hale getirilmesinin önemini vurgulamıştır.

Görüleceği üzere, hukuksal açıdan kent hakkıyla ilgili en önemli bölgesel hukuki belge, 1992'de ilan edilen Avrupa Kentsel Şartı olarak öne çıkmaktadır. Bu Şart, geçmişteki birikimlerin somut bir çerçevede ele alındığı ve daha uygulanabilir çözümler sunmayı amaçlayan temel bir belge niteliği taşımaktadır. Sonraki süreçte atılan her yeni adımın, bahsi geçen Şart'ın elde ettiği kazanımları daha da ileri götürdüğü görülmektedir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren Leipzig Şartı (2007), Avrupa Kentsel Şartı-II (2008), Amsterdam Paketi (2016) ve Avrupa Kentsel Şartı-III (2023) gibi hukuksal belgelerin, kent hakkını çeşitli yönleriyle incelediği ve bu hakkın artan önemini ön plana çıkardığı değerlendirilmektedir.

6. Sonuç

Kent hakkı bireylerin ve toplulukların, yaşadıkları kentsel alanlara dair söz sahibi olma, bu alanları dönüştürme ve yeniden yapılandırma haklarını ifade eden bir kavram olarak modern insan hakları söyleminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Henri Lefebvre'nin kuramsal çerçevesinden yola çıkarak ortaya konan bu hak, yalnızca bireysel taleplerin ötesinde kentsel dönüşüm süreçlerinde toplumsal katılımı ve kolektif hakları ön plana çıkarmıştır. Bu çalışma kapsamında yapılan incelemeler, adı geçen hakkın yalnızca hukuki bir sorun olmayıp sosyal adalet, çevresel sürdürülebilirlik ve demokratik katılım gibi çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur.

Kent hakkı, tarihsel süreç içerisinde Paris Komünü'nden Avrupa Kentsel Şartı'na, Habitat Konferansları'ndan Avrupa Kentsel Şartı-III'e kadar geniş bir evrim geçirmiştir. Bu süreçte ulusalüstü hukuki belgeler ve bölgesel düzenlemeler, adı geçen hakkın teorik ve hukuksal açıdan yerleşmesine katkıda bulunmuş ve bireylerin yaşam kalitesini artırmayı hedefleyen bir hukuki zemin sağlamıştır. Özellikle Avrupa Kentsel Şartı, bu hakkı çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla ele alarak bireylerin yalnızca kentte yaşama değil kenti dönüştürme ve demokratik süreçlere katılma haklarını da güvence altına almıştır.

Kent hakkının içeriği itibariyle temel unsurları arasında sağlıklı bir çevrede yaşama, temel hizmetlere erişim, sosyal ve ekonomik fırsat eşitliği, kentsel katılım ve kültürel mirasın korunması yer almaktadır. Bu unsurlar, kentsel sürdürülebilirliğin sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Ancak söz konusu unsurların hayata geçirilebilmesi, güçlü bir demokratik yönetim anlayışı ve yerel toplulukların aktif katılımını gerektirmektedir. Bahsi geçen katılım, yalnızca bireysel hakların temini değil aynı zamanda toplumun kolektif refahının artırılması için de zorunlu bir nitelik arz etmektedir.

Sonuç olarak kent hakkı, kentleşme sürecindeki modern toplumların karşı karşıya olduğu eşitsizlikler, çevresel sorunlar ve sosyal adalet eksiklikleri karşısında hukuki açıdan önemli bir çözüm önerisi sunmaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere bu hak, bireylerin yalnızca kentte yaşama değil kent yaşamını şekillendirme ve dönüştürme hakkını da içermektedir. Bununla birlikte adı geçen hak, hukuki bir düzenleme olmanın yanı sıra daha adil, kapsayıcı ve sürdürülebilir kentler yaratma çabalarının bir ifadesi olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla gelecekte bahsi geçen hakkın daha geniş bir toplumsal kesim tarafından sahiplenilmesinin ve uygulanabilir politikalarla desteklenmesinin, kentlerin yaşanabilirliğini artıracak ve hukuksal yönden daha demokratik bir kentsel düzenin inşasına katkı sağlayacak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Akarçay, E. (2025). *Sosyal devlet ilkesi ve 1961 Anayasası* (1. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Akkoyunlu Ertan, K. (1997). Kentli hakları. *Amme İdaresi Dergisi*, 30(3), 31-48.
- Akkoyunlu Ertan, K. (2008a). Kent hakkı üzerine düşünceler. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), 125-141.
- Akkoyunlu Ertan, K. (2008b). Kentli hakları ve kente karşı suç bağlamında kentli etiği. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 20, 1-22.
- Attoh, K. A. (2011). What kind of right is the right to the city?. *Progress in Human Geography*, 35(5), 669-685.
- Aybay, R. (2015). *İnsan hakları hukuku* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Bayındırlık ve İskân Bakanlığı. (2009). Kentleşme şûrası 2009: Kentlilik bilinci, kültür ve eğitim komisyonu raporu. Erişim Adresi: <https://webdosya.csb.gov.tr/db/kentges/editordosya/kitap9.pdf>, (E.T.: 17.11.2024).
- Birinci, G. (2017). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin kısa tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 7(2), 50-81.
- Bozkurt, Y. (2014). Yerel demokrasi aracı olarak Türkiye'de kent konseyleri: Yapı, işleyiş ve sorunlar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 229-239.
- Brown, A. ve Kristiansen, A. (2009). Urban policies and the right to the city. Erişim Adresi: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000178090>, (E.T.: 10.11.2024).
- Budak, B. (2018). Paris Komünü'ndeki demokrasinin analizi. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 140-155.
- Corbusier, L. (2009). *Atina Anlaşması* (A. Yörükân, Çev.) (1. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çakır, E. M. (2020). Üçüncü kuşak hak olarak kalkınma hakkının gelişimi ve sorunları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 21(46), 160-177.
- Çüçen, A. K. (2011). *İnsan hakları* (1. Baskı). Bursa: MKM Yayıncılık.
- Dinçer, Ö. (2016). Sürdürülebilir kentleşme tartışmaları ve kent hakkı. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(10), 73-84.
- Emini, M. E. (2004). Hak kavramı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 203-216.
- Erbay, Y., Arapgirlioğlu, K. ve Alataş, Z. (2023). *Yenilenen Avrupa Kentsel Şartı ve belediyeler* (1. Baskı). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Gemalmaz, M. S. (1990). Ulusalüstü insan hakları hukuku. *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 15(18), 155-164.
- Geray, C. (1998). Kentsel yaşam kalitesi ve belediyeler. *Türk İdare Dergisi*, 70(421), 323-345.
- Gökpinar, M. (2015). Bir kavram olarak insan hakları ve çeşitli açılardan sınıflandırılması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 120, 11-72.
- Gönüllü, G. (2014). Çevresel-kentsel hakların gelişimi: Dünyada ve Türkiye'de kentsel haklar. *İnsan Hakları Yıllığı*, 32, 31-52.
- Gözler, K. (2012). *Hukuka giriş* (9. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2025). *İnsan hakları hukuku* (6. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Güler, M. (2011). Kentsel haklar, kapitalizm ve katılım. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(1), 49-71.
- Harvey, D. (2008). The right to the city. Erişim Adresi: <https://newleftreview.org/issues/ii53/articles/david-harvey-the-right-to-the-city>, (E.T.: 09.11.2024).
- Harvey, D. (2013). *Asi şehirler: Şehir hakkından kentsel devrime doğru* (A. D. Temiz, Çev.) (1. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2016). *Kent deneyimi* (E. Soğancılar, Çev.) (1. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Hayta, Y. (2016). Kent kültürü ve değişen kent kavramı. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 165-184.
- Hekimoğlu, M. M. (2003). İnsan haklarının tarihsel perspektif içerisindeki gelişimi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 73-92.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1997). İnsan hakları. J. Baysal (Ed.), *Çağdaş toplum değerleri* içinde (ss. 13-44) (1. Baskı). İstanbul: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları 11.
- Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On birinci kalkınma planı (2019-2023): Kentsel yaşam kalitesi özel ihtisas komisyonu raporu* (1. Baskı). Ankara: Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
- Kapani, M. (1993). *Kamu hürriyetleri* (7. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Karakuzulu, Z. (2011). Sürdürülebilir kentler ve kasabalar, yerel gündem 21 ve Bursa örneği. A. Özçağlar vd. (Ed.), *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu bildiriler kitabı* içinde (ss. 397-406) (1. Baskı). Ankara: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Karasu, M. A. (2008). Kentli haklarının gelişimi ve hukuki boyutları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 78, 37-52.
- Kaya, Y. (2018). İklim değişikliğine karşı kentsel kırılganlık: İstanbul için bir değerlendirme. *International Journal of Social Inquiry*, 11(2), 219-257.
- Keleş, R. (2021). *Kentbilim terimleri sözlüğü* (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Koçak, H. (2009). Coğrafi bilgi sistemlerinin kentsel yaşam kalitesinin yükseltilmesine etkileri üzerine bir değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 141-147.
- Korkut, H. ve Öner, Ş. (2021). Küreselleşme sürecinde kentli haklarının uluslararası metinlere yansımaları. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16(56), 910-942.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Transl.) (1st Edition). Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2013). *Kentsel devrim* (S. Sezer, Çev.) (1. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi* (I. Ergüden, Çev.) (1. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mutlu, A. (2002). Avrupa Peyzaj Sözleşmesinin kentli hakları bakımından önemi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 11(3), 33-58.
- Mutlu, A. (2020). *Kenti anlamak: Kent kültürü sorunu ve politikası* (1. Baskı). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Mutlu, A., Reyhan, H. ve Doğan, H. H. (2016). *Kentleşme* (1. Baskı). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Olgun, H. (2010). Ütopya'dan distopya'ya "Modern şehircilik" ve kritiği. *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 96-111.
- Öndül, H. (2008). Kentli haklarının kavramsal temelleri. Erişim Adresi: <https://www.ihd.org.tr/kentlhaklarinin-kavramsal-temeller/>, (E.T.: 09.11.2024).
- Önkal, G. ve Sümer, O. (2013). Kentsel dönüşüm, dönüşen yurttaşlık ve kent hakkı. A. Demirci, İ. Parlak ve N. Değirmenci (Ed.), *Siyaset bilimi araştırmaları teori ve Türkiye uygulamaları* içinde (ss. 101-126) (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Özbek, M. (2002). Kentsel mekân, toplum, bilişsel harita ve planlama. D. İncedayı (Ed.), *Çevre tümüdür (Çok boyutlu bir olguya bütüncü bakış)* içinde (ss. 175-208) (1. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayınları.

- Özcan, S. (2023). Felsefi temelleri bakımından iki farklı hak anlayışı: Mill ve Kuçuradi'nin düşüncesinde hak kavramı. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, 16(2), 1-34.
- Özdemir Metlioğlu, S. (2021). Kentte insan hakları ve kent hakkı. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(40), 2731-2743.
- Pallemarts, M. (1997). Stockholm'den Rio'ya uluslararası çevre hukuku: Geleceğe doğru geri adım mı? (B. Duru, Çev.). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 613-632.
- Pektaş, E. K. ve Akın, F. (2010). Avrupa Kentsel Şartları perspektifinde bir kentli hakkı olarak "Katılım hakkı" ve Türkiye. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 23-49.
- Purcell, M. (2002). Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *GeoJournal*, 58, 99-108.
- Razavizadeh, N. ve Azimi Hashemi, M. (2012). Urban charter codification: The experience of Islamic city of Mashhad. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 3(11), 89-104.
- Saatci, S. (2021). Kent hakkı. E. Akyüz (Ed.), *Farklı boyutlarıyla kent ve kentleşme içinde* (ss. 130-151) (1. Baskı). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Sadıcı, V. (2023). İnsan haklarında gelişimin son halkası: Kentli hakları. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(1), 373-387.
- Sadri, H. (2013). Kent hakkından kentte insan haklarına. S. Kalem Berk ve P. Uyan Semerci (Ed.), *Kentsel dönüşüm ve insan hakları içinde* (ss. 73-85) (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sur, A. M. (1993). İnsan hakları kavramındaki gelişmeler. *İzmir Barosu Dergisi*, 3, 40-45.
- Szpak, A. (2016). Right to the city as a new paradigm within the concept of human security. *Polish Political Science Yearbook*, 45, 367-381.
- Şakacı, B. K. (2009). Unutulan bir sosyalist deneyim: Paris Komünü. *Toplum ve Hekim Dergisi*, 24(4-5), 245-250.
- Taştekin, A. (2020). Kentli hakları bağlamında kentsel güvenlik hakkı. *Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(5), 47-65.
- Tekeli, İ. (2002). İnsan haklarının yerleşmeye ve mekana ilişkin boyutları üzerine. F. Yıldırım (Ed.), *İnsan, çevre, kent. içinde* (ss. 15-29) (2. Baskı). İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları.
- Tekeli, İ. (2011). *Kent, kentli hakları, kentleşme ve kentsel dönüşüm* (1. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Topal, A. K. (2004). Kavramsal olarak kent nedir ve Türkiye'de kent neresidir?. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 276-294.
- Toprak, Z. (2003). Yenilikçi-düşünen kentler ve toplumsal ilişkiler. *Türkiye Belediyeler Birliği İller ve Belediyeler Dergisi*, 2, 14-15.
- Toprak, Z. (2016). *Kent yönetimi ve politikası* (9. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Tuğaç, Ç. (2018). İnsan hakları temelinde kentli haklarına ilişkin uluslararası çalışmaların Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmeleriyle ilişkisi. *İnsan Hakları Yıllığı*, 36, 31-74.
- Tuğaç, Ç. (2020). Avrupa Kentsel Şartı'ndan Avrupa Yeşil Sözleşmesi'ne: Avrupa'da kentsel politikaların gelişim süreci ve geleceği. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19(1), 225-267.
- Turhan, A. (2013). İnsan hakkı kuşakları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 357-378.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük* (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye Barolar Birliği. (2014). *Uluslararası çevre koruma sözleşmeleri* (2. Baskı). Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Türkiye Belediyeler Birliği. (2023). Avrupa Kentsel Şartı III (2023): Dönüşümler çağında kentsel yaşam. Erişim Adresi: [https://www.tbb.gov.tr/File/ContentFile/401/Avrupa Kentsel Şartı-III.pdf](https://www.tbb.gov.tr/File/ContentFile/401/Avrupa_Kentsel_Sarti-III.pdf), (E.T.: 16.11.2024).
- Yahyagil, M. Y. (1998). Kentlerin kültürün gelişmesindeki etkileri. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 25, 105-120.
- Yücel, Y. F. (2010). Hak ve menfaatler üzerine bir inceleme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 91, 335-357.
- Zengin, N. (2023). Stockholm Bildirgesi'nden günümüze çevre bilinci, kentsel dönüşüm ve koruma bağlamında Mersin kentinde bir araştırma. G. Sandal Erzurumlu (Ed.), *Kentsel tasarım öğelerine mimari bakış* içinde (ss. 160-201) (1. Baskı). Ankara: BİDGE Yayınları.

Research Article / Araştırma Makalesi

FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND PRODUCTIVITY NEXUS IN TÜRKİYE'S MANUFACTURING INDUSTRY: A SECTORAL ANALYSIS (2009-2022)

Abdullah Bahadır ŞAŞMAZ¹

Abstract

This study examines the relationship between foreign direct investment (FDI) inflows and productivity in Türkiye's manufacturing industry, focusing on 14 sub-sectors from 2009 to 2022. The analysis aims to evaluate the impact of both current and lagged FDI on productivity dynamics using standard panel data, co-integration analysis, Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS), Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS), and a Panel Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model to estimate short and long-term effects. In the short term, standard panel models show productivity has a positive relationship with current FDI inflows and per capita personnel costs, and a negative relationship with the turnover index. However, no significant relationship was found with lagged FDI. The Panel ARDL model confirms these dynamics, identifying a statistically significant positive FDI impact in seven of the fourteen sectors, highlighting sectoral heterogeneity. Long-term analysis reveals a different dynamic. While no direct relationship exists between current FDI and productivity, lagged FDI inflows positively impact sectoral performance. This finding is robustly confirmed by the Panel ARDL model, which indicates a stable long-run relationship via a significant error correction term. Furthermore, per capita personnel costs and the turnover index show positive long-term effects. These findings emphasize the need for strategic, sector-specific policies. The varied impact of FDI suggests a need to distinguish between high-absorption sectors that readily benefit and those requiring foundational capacity building to maximize FDI's contribution to sustainable productivity growth.

Keywords: Foreign direct investment, Productivity, Panel data analysis, Co-integration analysis, Autoregressive distributed lag analysis.

JEL Codes: E22, E23, O47

TÜRKİYE İMALAT SANAYİSİNDE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE VERİMLİLİK İLİŞKİSİ: SEKTÖREL BİR ANALİZ (2009-2022)

Öz

Bu çalışma, 2009-2022 döneminde Türkiye imalat sanayisindeki doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişleri ile verimlilik arasındaki ilişkiyi 14 alt sektör özelinde incelemektedir. Analiz, kısa ve uzun dönemli etkileri tahmin etmek amacıyla standart panel veri, eşbütünleşme analizi, Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler Yöntemi (FMOLS), Dinamik Sıradan En Küçük Kareler Yöntemi (DOLS) ve bir panel Gecikmesi Dağıtılmış Otoresresif (ARDL) model kullanarak mevcut ve gecikmeli DYY'nin verimlilik dinamikleri üzerindeki etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kısa dönemde, standart panel modelleri verimliliğin mevcut DYY girişleri ve kişi başı personel maliyetleri ile pozitif, ciro endeksi ile ise negatif bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, gecikmeli DYY ile anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Panel ARDL modeli bu dinamikleri teyit ederek, on dört sektörün yedisinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir DYY etkisi tespit etmiş ve sektörel heterojenliğin altını çizmiştir. Uzun dönem analizi farklı bir dinamik ortaya koymaktadır. Mevcut DYY ile verimlilik arasında doğrudan bir ilişki bulunmazken, gecikmeli DYY girişleri sektörel performansı pozitif etkilemektedir. Bu bulgu, anlamlı bir hata düzeltme terimi aracılığıyla istikrarlı bir uzun dönem ilişkisine işaret eden Panel ARDL modeli tarafından da güçlü bir şekilde doğrulanmaktadır. Ayrıca, kişi başı personel maliyetleri ve ciro endeksi de uzun dönemde pozitif etkiler göstermektedir. Bu bulgular, stratejik ve sektöre özgü politikalara duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır. DYY'nin çeşitli etkileri, DYY'nin sürdürülebilir verimlilik artışına katkısını en üst düzeye çıkarmak için yatırımlardan kolayca faydalanan yüksek hizmetme kapasiteli sektörler ile temel kapasite geliştirmeye ihtiyaç duyan sektörler arasında bir ayrım yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan yabancı yatırım, Verimlilik, Panel veri analizi, Eşbütünleşme analizi, Gecikmesi dağıtılmış otoresresif model analizi.

JEL Kodları: E22, E23, O47.

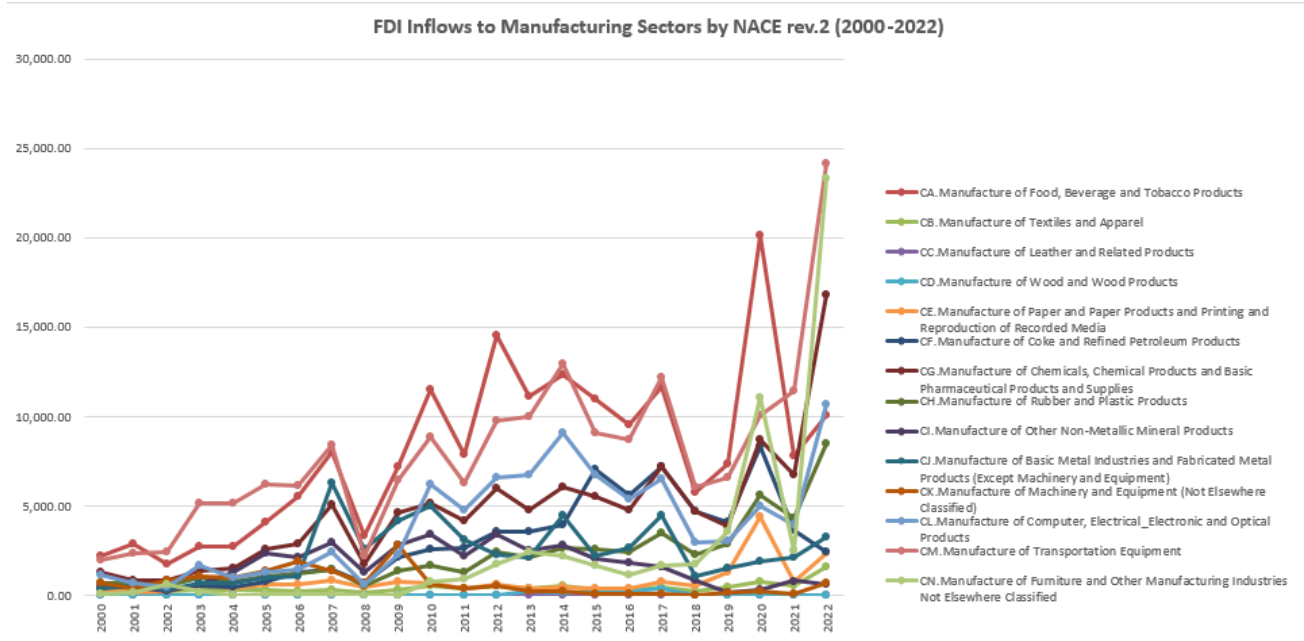
¹ Dr., Kartal Municipality, a.bahadirsasmaz@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5059-4554

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Introduction

The role of foreign direct investment (FDI) in driving economic development and productivity growth has long been a topic of scholarly and policy interest. FDI is widely regarded as a critical channel for transferring advanced technologies, managerial expertise, and global market access, thereby fostering productivity improvements across recipient economies (Qasim & Su, 2022, p. 4). However, the extent of these benefits is contingent on various factors, including the absorptive capacities of sectors (Chudnovsky *et al.*, 2008, p. 664-666), the dynamism of local markets, and the interplay between foreign capital and domestic structures (Phelps, 2008, p. 468-469).

Figure 1: FDI Inflows to Manufacturing Sectors (2000-2022)

Source: Central Bank of the Republic of Türkiye (TCMB) (2024)

The Turkish manufacturing industry provides a compelling case for examining this relationship. As illustrated in Figure 1, which highlights FDI inflows across Türkiye's manufacturing sub-sectors from 2000 to 2022, there has been notable growth in key industries such as transportation equipment (CM), food and beverages (CA), and chemical products (CG). These trends reflect the potential of FDI to enhance production capacities, foster technological advancements, and contribute to sectoral development. For instance, the dramatic rise in FDI in high-value-added sectors like transportation equipment underlines its role in promoting technological progress and integration into global supply chains. However, the fluctuating patterns of FDI inflows in other sectors underscore the challenges of maintaining stable investments. This heterogeneity in investment flows leads to a critical policy question: To what extent do these FDI inflows contribute to productivity growth across different manufacturing sub-sectors, and are these effects sustained over time?

A significant body of research has explored this nexus in the Turkish context, with many studies providing valuable insights at the macroeconomic level, where long-run relationships have been established (e.g., Sofuoğlu and Kızılkaya, 2018; Okşak and Koyuncu, 2021), and at the firm-level, where spillovers are shown to depend on absorptive capacity (e.g., Benli, 2016; Fatima, 2016). However, two areas present an opportunity for a more granular analysis. First, while the importance of sectoral differences is widely acknowledged, the dynamic, time-varying effects of FDI are often not modelled across different manufacturing sub-sectors within a single, integrated

framework. Second, a clear distinction between the immediate, short-run impacts and the long-run equilibrium relationship is often less emphasized. By addressing these points, this study aims to complement the existing literature by providing a nuanced understanding of FDI's role in shaping productivity within Türkiye's manufacturing sector, employing a methodological approach that captures both short-run and long-run dynamics.

To achieve this, the study examines the relationship between FDI and productivity in both the short and long term at the sectoral level for the period of 2009-2022. It investigates whether FDI acts as a catalyst for productivity gains across all manufacturing sub-sectors or whether its impact varies based on sector-specific characteristics. The research integrates key variables such as human capital, trade flows, and economic dynamism to capture the broader mechanisms driving productivity growth. Methodologically, this study employs the Panel Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, which is uniquely suited to simultaneously estimate both the heterogeneous short-run dynamics for each sector and the common long-run equilibrium relationship.

The interaction between FDI and sectoral identifiers is particularly significant, as it sheds light on the differential impacts of foreign investments in technology-intensive versus labor-intensive industries. Furthermore, the study considers the temporal dimension of FDI spillovers, distinguishing between immediate benefits and those materializing over time as firms adapt to and integrate foreign technologies. By employing econometric techniques to assess both short-term and long-term effects, this study aims to provide empirical evidence on the sustainability and effectiveness of FDI-driven productivity gains in Türkiye's manufacturing industry.

The findings of this study have implications for policymakers aiming to leverage FDI as a tool for sustainable development. By identifying the factors that enhance the effectiveness of FDI in boosting productivity, the research provides a foundation for designing targeted industrial and trade policies that align with the unique dynamics of individual sectors. A clear understanding of these dynamics will help policymakers develop strategies that maximize FDI's contribution to sectoral growth, ensuring that foreign investments translate into long-term industrial development rather than short-lived capital inflows. The remainder of this paper is organized as follows: Section 1 reviews the theoretical and empirical literature. Section 2 describes data and methodology. Section 3 presents and discusses the empirical results, and Section 4 concludes with policy implications.

1. Literature Review

1.1 Perspectives on FDI and Productivity

FDI is widely recognized as a key driver of productivity growth, particularly through its role in transferring advanced technology (Keller, 2010, p. 795) and managerial practices to host economies (Fu, 2012, p. 993-995). Borensztein *et al.* (1998, p. 117) emphasize that FDI has a more pronounced impact on productivity than domestic investment, provided the host country possesses a threshold level of human capital to effectively absorb these benefits. Similarly, Alfaro *et al.* (2004, p. 107-108) underline the importance of well-functioning local financial markets in enabling FDI to enhance productivity. Sectors with higher technological intensity, such as manufacturing, are particularly well-positioned to benefit from FDI, as Markusen and Venables (1999, p. 342-353) demonstrate that FDI can lead to industrialization and productivity gains through the development of backward and forward linkages.

Empirical studies often highlight the positive spillover effects of FDI, where foreign firms introduce competition, efficiency pressures, and new practices that benefit domestic firms. Caves (1974, p. 176-178) notes that such dynamics can lead to significant productivity improvements in host economies. Moreover, Javorcik (2004, p. 625) finds evidence of substantial productivity gains

in Lithuanian manufacturing through backward linkages created by FDI. However, the magnitude of these benefits often depends on the absorptive capacity of domestic firms and the strength of linkages with foreign enterprises (Blomström & Kokko, 1998, p. 258-269). Furthermore, institutional quality, trade openness, and infrastructure are critical factors that influence the extent to which FDI contributes to productivity, as Rodrik (2008, p. 99-152) argues.

Despite these potential benefits, FDI does not uniformly enhance productivity, and its impacts can sometimes be negative. One significant critique is that FDI may crowd out domestic firms, particularly in sectors with limited competition or where foreign firms dominate the market. Aitken and Harrison (1999, p. 606-616) show that in Venezuelan manufacturing, FDI led to limited productivity spillovers, partly due to weak absorptive capacities and competitive pressures that displaced domestic firms. This crowding-out effect occurs when foreign firms, leveraging their superior resources and global networks, outcompete local firms, forcing them to scale down or exit the market. Such dynamics can reduce overall productivity if displaced local firms were more efficient in their resource utilization.

Resource misallocation is another potential drawback, as foreign firms may receive preferential treatment from policymakers or financial institutions, such as tax incentives or easier access to capital, diverting resources away from domestic firms (Rodrik, 2008, p. 99-152). This distortion may hinder productivity growth by limiting the expansion and innovation potential of highly efficient local firms. Moreover, in some cases, foreign firms may retain critical knowledge or advanced technologies within their parent companies, offering limited benefits to host economies. Blomström and Kokko (1998, p. 269-272) and Gorg and Greenaway (2004, p. 181-190) highlight that weak linkages between foreign and domestic firms or inadequate absorptive capacities of local enterprises exacerbate this issue.

FDI can also create dependency on foreign capital and technologies, discouraging local innovation and entrepreneurship. Gallagher and Zarsky (2007, p. 13-192) argue that such reliance may undermine the development of indigenous capabilities, thereby restricting sustainable productivity growth in the long term. Negative spillovers may also arise when foreign firms poach skilled labor from domestic enterprises, driving up wage levels and production costs. Driffield and Taylor (2000, p. 90-100) illustrate that this competition for resources can adversely affect productivity, especially in labor-intensive sectors.

While FDI has the potential to significantly enhance productivity through technology transfer, spillover effects, and industrial linkages, its impact is contingent on host-country conditions and sectoral characteristics. Crucially, the temporal dimension of these spillovers is a key theme in the literature, as the benefits of FDI—such as technology absorption and capacity building—are often not instantaneous but materialize over an extended period. Reflecting this dynamic, prominent studies by Li and Chen (2010), Ramasamy *et al.* (2017), and Bournakis and Tsionas (2022), among others, have utilized lagged FDI variables to capture the delayed nature of these effects on productivity. This necessitates an analytical approach that can distinguish between immediate and lagged impacts, which is a central focus of the present study.

1.2 Empirical Evidence from Türkiye

A number of empirical studies have investigated the FDI-productivity nexus within the Turkish context, offering valuable insights across macroeconomic, sectoral, and firm levels. This section reviews key contributions to situate the present study within the existing literature.

Arisoy (2012, p. 17-29) estimates FDI's contributions to total factor productivity (TFP) and economic growth in Türkiye for the period 1960–2005. The study emphasizes technology spillovers and physical capital accumulation as critical channels through which FDI influences TFP and growth.

Filiz (2014, p. 23-27) extends the analysis to BRIC countries and Türkiye, identifying a negative relationship between FDI and TFP. The study highlights potential disparities in the absorptive capacities of different countries and their ability to benefit from FDI inflows.

Benli (2016, p. 177-196) focuses on firm-level absorptive capacity and its role in capturing productivity spillovers from FDI for the period of 2003-2012. Through conditional quantile regressions, the study reveals that medium- and high-productivity firms benefit more from FDI spillovers, highlighting the heterogeneity in firms' productivity dynamics.

Fatima (2016, p. 291-324) examines horizontal and vertical linkages of FDI-induced spillovers using firm-level data for the period of 2003-2010. The study finds that horizontal linkages negatively impact productivity, while vertical linkages have a positive effect, highlighting the importance of supplier-buyer relationships between local and multinational firms.

Kalemli-Ozcan *et al.* (2016, p. 1-34) analyze the impact of FDI on productivity and discuss how Türkiye can enhance FDI inflows by improving institutional quality and reducing exchange rate volatility. Their findings underscore the role of knowledge spillovers and the delayed productivity gains experienced by Turkish firms receiving FDI.

Sofuoğlu and Kızılkaya (2018, p. 505-518) investigate the long-term relationship between FDI and labor productivity in Türkiye from 1971 to 2015. Using Johansen cointegration and DOLS techniques, they find a positive and significant impact of FDI on labor productivity, with bidirectional causality reinforcing the feedback loop between FDI and productivity growth.

Karahan and Colak (2021, p. 26-34) explore the spillover effects of FDI in Eastern European countries, revealing the prevalence of positive backward spillovers while horizontal and forward spillovers are absent. Their sectoral analysis suggests similar effects across manufacturing and services.

Okşak and Koyuncu (2021, p. 253-277) explore the long-run asymmetric relationship between FDI and productivity in Türkiye using a Nonlinear ARDL (NARDL) approach with macro-level data. They provide evidence of a nonlinear association between FDI inflows and labor productivity, emphasizing that increases and decreases in FDI have asymmetric effects. Their study is unique in its macro-level focus and its use of distinct productivity indicators to address asymmetry.

Sözüer (2023, p. 12-21) examines labor productivity in foreign-capitalized and domestic manufacturing firms in Türkiye. Using data from 2011-2019 period of 27 industries, the study identifies FDI's intra-industry spillover effects and convergence in productivity levels between foreign and domestic firms. The findings highlight FDI's contribution to labor productivity growth and emphasize the importance of policy measures to optimize these spillovers.

Taken together, the empirical literature on Türkiye paints a complex and multifaceted picture. While most studies confirm that FDI is a significant factor in productivity, the direction and magnitude of its effect appear highly dependent on whether the analysis is conducted at the macro, firm, or sectoral level; which type of spillovers are considered, such as horizontal or vertical; and the absorptive capacity of domestic firms. A recurring theme is the importance of firm-level and sectoral heterogeneity, which broad macroeconomic studies may not fully capture.

The valuable insights from the existing literature have robustly documented the FDI-productivity link in Türkiye, largely from a macroeconomic or firm-level standpoint. This study aims to complement this body of work by focusing on two specific areas: the heterogeneity of effects at the sectoral level, and the integrated modelling of short-term dynamics alongside the long-run

equilibrium relationship. By doing so, it provides a different and more nuanced perspective on the spillover process.

This study contributes to the literature by providing a comprehensive sectoral analysis that first establishes baseline short- and long-run relationships before confirming and extending these findings with a dynamic panel model. It integrates the effects of current and lagged FDI inflows, examining their impact on productivity dynamics while considering sector-specific characteristics. The study bridges short-term and long-term perspectives using an initial analysis based on random-effects and panel cointegration methods, which are then complemented by a more advanced Panel ARDL estimation to ensure robust and policy-relevant findings.

2. Methodology and Dataset

2.1 Theoretical Background

The theoretical foundation of this analysis lies in endogenous growth theory, particularly the models of Romer (1990, p. 71-102) and Lucas (1988, p. 3-42), which emphasize productivity as a function of capital accumulation, human capital, and technological innovation. This study builds on these frameworks by examining the sectoral heterogeneity of FDI spillovers and their long-term implications for productivity growth. While traditional growth models highlight the role of capital and labor in productivity, sectoral differences in absorptive capacity, technological intensity, and market structure necessitate a more nuanced approach to understanding FDI's impact. This research contributes to the literature by explicitly incorporating sector-specific factors into the analysis.

The Cobb-Douglas type production function of a representative firm can be expressed as:

$$Y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha} \quad (1)$$

where:

Y: Output (proxied by productivity, Value Added at Factor Cost / Number of Employees)

K: Capital (represented by foreign/fixed capital, FDI and purchase of commercial goods as operational capital)

L: Labor (captured through Personnel Cost Per Person)

A: Total Factor Productivity (TFP), which incorporates technological progress, spillovers, and efficiencies arising from FDI.

FDI plays a crucial role in enhancing productivity by acting as a conduit for technology transfer, skill acquisition, and industrial upgrading. However, the extent of these benefits varies across sectors, depending on domestic firms' absorptive capacity, the nature of backward and forward linkages, and the intensity of competition. This study integrates these elements into the theoretical framework to better explain sector-specific FDI dynamics. FDI affects A by transferring technology, introducing managerial know-how, and fostering competition. Current and lagged FDI variables in the models proxy for these effects.

Dynamic Productivity Spillovers: Productivity effects of FDI often exhibit time-lagged dynamics. These dynamics can be captured through an augmented production function:

$$Y_{it} = A_{it}K_{it}^{\alpha}L_{it}^{1-\alpha} \quad (2)$$

where A_{it} evolves over time as:

$$A_{it} = A_0 e^{\lambda t} + \beta_1 FDI_{it} + \beta_2 FDI_{it-1} \quad (3)$$

FDI_{it} : Current inflows of FDI. It captures immediate spillover effects.

FDI_{it-1} : Lagged FDI, representing delayed spillover effects. This temporal lag is a critical feature, as the successful absorption of foreign technology and managerial practices is not instantaneous but requires a period of learning, adaptation, and integration by domestic firms (Blomström & Kokko, 1998). Furthermore, the development of robust backward and forward linkages, a key channel for spillovers (Markusen & Venables, 1999), is a process that unfolds over several periods. Therefore, including a lagged FDI term is essential to capture the full, cumulative impact of foreign investment on productivity.

Personnel Costs and Human Capital: Lucas (1988, p.17-27) highlighted that human capital enhances productivity via skills accumulation and knowledge diffusion. Personnel costs per person in the model proxy for investments in skilled labor:

$$H = e^{\Phi E} \quad (4)$$

where:

H: Human capital

E: Educational or skill investments, proxied by personnel costs per person.

Higher H increases labor efficiency, which is reflected in A:

$$A = A_0 H \quad (5)$$

Human capital accumulation is particularly relevant in the FDI-productivity relationship, as firms in different sectors require different levels of expertise to effectively utilize foreign technologies. This underscores the importance of sectoral differences in explaining variations in FDI spillover effects.

Trade Flows and Productivity: Theoretical works such as Grossman and Helpman (1991, p. 1-384) highlight the role of trade in enhancing growth and therefore enhancing productivity through competition and technology spillovers. Küçük (2023, p. 548) also notes that technological progress and digitalization have a positive impact on trade flows. Export/import coverage ratio represents trade inflows and outflows.

$$A = A_0 \left(1 + \gamma \frac{EX}{IM} \right) \quad (6)$$

where γ reflects the sensitivity of TFP to trade flows.

Trade openness plays a complementary role in determining the productivity effects of FDI. In more open sectors, increased exposure to global markets can amplify FDI spillovers by facilitating knowledge diffusion and competitive pressures. In contrast, more protected industries may experience limited spillovers due to reduced foreign competition and weaker incentives for innovation.

Economic Dynamism and Turnover: Schumpeterian growth theory (Aghion & Howitt, 1992, p. 323-351) posits that market competition drives innovation and productivity. The turnover index in the model measures economic dynamism and market efficiency:

$$A = A_0(1 + \delta TO) \quad (7)$$

where δ represents the elasticity of productivity to economic activity.

A dynamic economic environment fosters stronger FDI spillovers by encouraging firm entry, creative destruction, and efficiency improvements. However, the intensity of these effects varies by sector, depending on the competitive landscape and regulatory environment. This study accounts for these sectoral differences by incorporating market dynamism indicators.

Sectoral Heterogeneity and FDI: Markusen and Venables (1999, p. 335-356) emphasize that the impact of FDI is sector-specific, with greater benefits in technologically intensive sectors. Interaction terms between FDI and sectoral identifiers in the model capture this heterogeneity:

$$A_{it} = A_0 + \beta_1 FDI_{it} + \beta_2 FDI_{it} \cdot \text{SectorID} \quad (8)$$

where SectorID (Code) identifies sector-specific absorptive capacities.

Sectoral heterogeneity is central to understanding the differential effects of FDI on productivity. High-tech industries, such as electronics and pharmaceuticals, typically benefit more from FDI due to their higher capacity for knowledge absorption and innovation. In contrast, low-tech industries may experience weaker spillovers, or even crowding-out effects, if foreign firms dominate domestic markets. This study explicitly models these sectoral variations to provide a more precise assessment of FDI's impact.

Input Utilization: The purchase of commercial goods in the model serves as a proxy for input utilization and working capital. From production theory, optimal input combinations maximize productivity:

$$Y = AK^\alpha(\text{PCG})^\beta L^{1-\alpha-\beta} \quad (9)$$

where β measures the contribution of input utilization efficiency to output.

The efficiency of input utilization depends on sector-specific factors such as supply chain integration, labor intensity, and capital requirements. By incorporating these aspects into the theoretical framework, this study offers a more comprehensive understanding of FDI's role in driving sectoral productivity growth.

2.2 Dataset and Data Curation

The duration and categories of data available for each sub-sector are relatively limited. To address this, data from Turkstat (2024) covering the period 2009–2022 was utilized. Correspondingly, FDI data obtained from the Central Bank of the Republic of Türkiye (TCMB) were used to create a consistent panel for this timeframe. The dataset includes personnel costs, personnel numbers, turnover index, purchases of commercial goods, and trade data, all classified according to the NACE Rev. 2, 2-digit codes for the manufacturing sector. Within this classification, there are 23 sub-sectors under the Manufacturing main sector, ranging from codes 10 to 32. However, the TCMB's FDI data are aggregated under 14 sub-sector headings specific to manufacturing:

Table 1: *Aggregated Sectors by FDI Data and Corresponding NACE rev. 2 Codes*

Code	Aggregated Sector Names	NACE rev. 2 Codes for Aggregation
CA	Manufacture of Food, Beverage and Tobacco Products	10, 11, 12
CB	Manufacture of Textiles and Apparel	13, 14
CC	Manufacture of Leather and Related Products	15
CD	Manufacture of Wood and Wood Products	16
CE	Manufacture of Paper and Paper Products and Printing and Reproduction of Recorded Media	17, 18
CF	Manufacture of Coke and Refined Petroleum Products	19
CG	Manufacture of Chemicals, Chemical Products and Basic Pharmaceutical Products and Supplies	20, 21
CH	Manufacture of Rubber and Plastic Products	22
CI	Manufacture of Other Non-Metallic Mineral Products	23
CJ	Manufacture of Basic Metal Industries and Fabricated Metal Products (Except Machinery and Equipment)	24, 25
CK	Manufacture of Machinery and Equipment (Not Elsewhere Classified)	28
CL	Manufacture of Computer, Electrical_Electronic and Optical Products	26, 27
CM	Manufacture of Transportation Equipment	29, 30
CN	Manufacture of Furniture and Other Manufacturing Industries Not Elsewhere Classified	31, 32

Source: Calculated based on the data provided by TCMB (2024)

In line with this aggregation, other datasets were also adjusted accordingly. Personnel costs, personnel numbers, turnover index, purchases of commercial goods, and trade data were aggregated to match the structure of the FDI data. Additionally, value added at factor cost for the aggregated sectors was calculated using a weighted average method, with the weights based on the value-added contributions of the constituent NACE codes.

To ensure consistency, Producer Price Index (PPI) data were employed to deflate variables such as personnel costs, purchases of commercial goods, and value added at factor cost, which were originally recorded in Turkish lira. As the PPI data are monthly, their annual averages were calculated for this purpose. For trade data, although also denominated in Turkish lira, no deflation process was applied because the export-import coverage ratio was used instead. Finally, the natural logarithms of variables without inherent ratios, such as FDI, productivity, human capital and purchases of commercial goods, were taken to improve interpretability and reduce scale differences.

Table 2: Variable Description

Notation	Description	Proxy
prod	The following equation is used to calculate productivity: $Productivity = \frac{Value\ Added\ at\ Factor\ Costs}{Number\ of\ Employees}$	Dependent variable representing sectoral-level productivity.
fdi	The FDI inflow to each sector in Turkish lira. The natural logarithm of this value has been taken.	Source of capital and technological spillovers.
fdi_code	Represents the aggregated 14 sector codes listed in Table 1. Shows the interaction between the sector's FDI inflow and the sector ID.	Sectoral Absorptive Capacity
fdi_lag	The lagged FDI inflow (t-1) for each sector in Turkish lira.	Source of capital and technological spillovers.
fdi_lag_code	Represents the aggregated 14 sector codes listed in Table 1. Shows the interaction between the lagged FDI inflow (t-1) and the sector ID.	Sectoral Absorptive Capacity
person_cost_pp	The ratio of total personnel costs to the number of personnel in each sector, calculated in Turkish lira.	Human Capital
turnover_in	The turnover index for each sector.	Economic Dynamism
ex_im_cov	The export-to-import coverage ratio for each sector. This ratio is calculated by dividing exports by imports (exports as the numerator, imports as the denominator).	Trade flows
purchase_commercial	The purchases of commercial goods in each sector, calculated in Turkish lira. The natural logarithm of this value has been taken.	Input Utilization and operational capital

2.3 Econometric Model

This study employs a multi-stage empirical strategy to comprehensively investigate the FDI-productivity nexus. The analysis begins with preliminary estimations to establish baseline relationships, followed by a more advanced dynamic panel model to capture the complex temporal dynamics.

The first stage involves an examination of short-run correlations using a panel model on first-differenced variables. In the second stage, the long-run cointegrating relationship between the variables is investigated using established panel cointegration estimators, namely Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) and Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS). These methods are robust to serial correlation and endogeneity and provide a baseline for the long-run effects.

As a complementary dynamic approach to the static models, this study also utilizes the Panel Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model. The estimations are carried out using the Pooled Mean Group (PMG) estimator from Pesaran, Shin, and Smith (1999) to provide insights into both short- and long-run adjustments. This dynamic approach is chosen for several key reasons. First, it is well-suited for panels with variables integrated of different orders, $I(0)$ or $I(1)$. Second, and most importantly, it allows for the simultaneous estimation of both the long-run equilibrium relationship and the heterogeneous short-run dynamics for each individual sector.

In the econometric estimation, multiple models were employed to ensure the robustness of the results. However, the study's two primary models can be generalized as follows:

$$prod_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 person\_cost\_pp_{i,t} + \beta_2 turnover\_in_{i,t} + \beta_3 ex\_im\_cov_{i,t} + \beta_4 purchase\_commercial_{i,t} + \beta_5 fdi_{i,t} + \beta_6 fdi\_code_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (10)$$

$$prod_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 person\_cost\_pp_{i,t} + \beta_2 turnover\_in_{i,t} + \beta_3 ex\_im\_cov_{i,t} + \beta_4 purchase\_commercial_{i,t} + \beta_5 fdi_{i,(t-1)} + \beta_6 fdi\_lag\_code_{i,(t)} + \varepsilon_{i,t} \quad (11)$$

Prior to estimation, a series of diagnostic checks were conducted. Panel unit root tests (LLC, IPS, and Fisher-type) were performed to determine the integration order of the variables. For completeness, a cross-sectional dependence (CSD) test was also conducted; given the short time dimension of the panel ($T=14$), its results are presented in the Appendix for reference. Cointegration among the $I(1)$ variables was confirmed using the Kao and Pedroni panel cointegration tests, justifying the use of an error-correction framework like Panel ARDL.

2.4 Methodological Limitations

While the employed multi-stage approach enhances the robustness of the findings, the study acknowledges certain limitations, primarily related to the short time dimension of the available data, which results in a significant loss of degrees of freedom when estimating complex models. This was particularly evident in preliminary attempts to use sector-specific interaction terms, where the proliferation of variables made robust estimation for the entire panel challenging. This constraint makes the estimation of models with extensive lag structures impractical and was a key reason for selecting a maximum lag of 1 in the final ARDL specification. Furthermore, while the PMG estimator effectively models heterogeneous short-run dynamics, its assumption of homogenous long-run coefficients across all sectors is a simplifying one. The inability of the DOLS and FMOLS estimators to model long-run sectoral interactions, and the challenges of estimating a Mean Group ARDL model with a short T , mean that the specific long-run effects for each individual sector remain an area for future research with longer time-series data. The findings of this study should therefore be interpreted in light of these constraints. It is precisely because of these limitations that a multi-stage empirical strategy—employing Random Effects, FMOLS/DOLS, and Panel ARDL estimators—was utilized to ensure the conclusions are robust and not dependent on a single model specification.

3. Results and Discussions

3.1 Pre-estimation Diagnostics

The empirical analysis commenced with a series of diagnostic tests to determine the underlying properties of the panel data and to guide the selection of the appropriate econometric models.

First, the presence of cross-sectional dependence (CSD) was examined. Pesaran (2004, p. 1-39) developed a cross-section dependence (CD) test to detect whether there is correlation among cross-sectional units in a panel dataset. The null hypothesis of the CD test states that there is no cross-section dependence. While the test was performed for completeness, it is acknowledged that its power may be limited in panels with a short time dimension, such as the $T=14$ period in this study. The results, which are reported in Appendix for reference, indicated that the null hypothesis of no cross-section dependence could not be rejected for the variables. Consequently, first-generation panel unit root tests were deemed appropriate for the stationarity analysis.

The stationarity properties of the variables were examined next. As established in the seminal work of Granger and Newbold (1974, p. 111-120), using non-stationary variables in regression analysis can lead to spurious results; therefore identifying the order of integration for each series is a critical preliminary step. To this end, stationarity was tested using the Levin, Lin, and Chu (2002, p. 1-24), Phillips-Perron (1988, p. 335-346), and Augmented Dickey-Fuller (1979, p. 427-431) tests. The null hypothesis (H_0) of these stationarity tests is that the series has a unit root, indicating non-stationarity. The results, as illustrated in Table 3, indicated that all variables were non-stationary at level $I(0)$. However, after taking the first differences ($I(1)$), the variables became stationary. These findings confirm that the variables are integrated of order one, fulfilling a key prerequisite for employing panel cointegration techniques such as FMOLS, DOLS, and the Panel ARDL model.

Table 3: Results of Unitroot Tests

Variable	LLC*		PP**		ADF***		Variable	LLC		PP		ADF	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
fdi	1.00	0.00	1.00	0.00	0.41	0.00	prod	0.76	0.00	0.99	0.00	0.99	0.00
fdi_CA	1.00	0.00	0.79	0.00	0.99	0.00	fdi_CH	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_CB	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CI	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_CC	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CJ	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_CD	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CK	1.00	0.00	1.00	0.00	0.99	0.00
fdi_CE	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CL	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_CF	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CM	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_CG	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_CN	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag	0.81	0.00	1.00	0.00	0.20	0.00	fdi_lag_CH	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CA	1.00	0.00	0.86	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CI	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CB	1.00	0.00	0.99	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CJ	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CC	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CK	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CD	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CL	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CE	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CM	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CF	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00	fdi_lag_CN	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00
fdi_lag_CG	1.00	0.00	0.99	0.00	1.00	0.00	ex_im_cov	0.17	0.00	0.70	0.00	0.73	0.00
person	0.21	0.00	0.32	0.00	0.97	0.00	purchase	0.29	0.00	0.19	0.00	0.30	0.00
_cost_pp							_commercial						
turnover_in	1.00	0.00	1.00	0.00	1.00	0.00							

*LLC: Levin, Lin, Chu Test, ** PP: Phillips-Perron Test, *** ADF: Augmented Dickey-Fuller Test

Source: Own calculations.

To ensure that the long-run models are well-specified, the variables were also checked for potential multicollinearity. In this study, the correlation matrix of the variables was analyzed and presented in Table 4 and Table 5. It was determined that no correlation exceeded 0.70, indicating that multicollinearity is unlikely to affect the estimations (Dancey & Reidy, 2017, p. 181-182)².

Table 4: Coefficient Correlation Matrix – With FDI and Interaction Terms

Variables	prod	per_cost	turnover	ex_im_cov	purchase	fdi	fdi_CA	fdi_CB	fdi_CC	fdi_CD	fdi_CE	fdi_CF	fdi_CG	fdi_CH	fdi_CI	fdi_CJ	fdi_CK	fdi_CL	fdi_CM	fdi_CN
prod	1.0000																			
per_cost	0.5924	1.0000																		
turnover	0.0082	-0.2421	1.0000																	
ex_im_cov	-0.5535	-0.3929	0.0571	1.0000																
purchase	0.0826	0.1065	0.0501	0.4052	1.0000															
fdi	0.3496	0.3843	0.0751	-0.0432	0.3906	1.0000														
fdi_CA	-0.1338	-0.1509	-0.0178	0.1857	0.3047	0.4988	1.0000													
fdi_CB	-0.1522	-0.1756	0.0258	0.6019	0.4409	-0.1618	-0.0617	1.0000												
fdi_CC	-0.1612	-0.1488	-0.0617	-0.0718	-0.2236	-0.1788	-0.0549	-0.0493	1.0000											
fdi_CD	-0.0574	-0.0721	-0.0554	-0.0928	-0.1524	-0.1293	-0.0422	-0.0379	-0.0338	1.0000										
fdi_CE	0.0035	0.0085	0.0440	-0.1118	-0.1129	-0.0659	-0.0488	-0.0438	-0.0390	-0.0300	1.0000									
fdi_CF	0.4505	0.2938	0.2249	-0.2174	-0.2827	0.0928	-0.0664	-0.0597	-0.0531	-0.0408	-0.0472	1.0000								
fdi_CG	0.4046	0.3217	-0.0069	-0.2359	0.2037	0.2484	-0.0647	-0.0581	-0.0517	-0.0398	-0.0459	-0.0626	1.0000							
fdi_CH	-0.0476	-0.0761	0.0901	0.0719	-0.0440	0.0319	-0.0618	-0.0555	-0.0494	-0.0380	-0.0439	-0.0598	-0.0582	1.0000						
fdi_CI	-0.0954	-0.1259	-0.0481	0.2498	-0.1281	-0.0660	-0.0619	-0.0556	-0.0495	-0.0380	-0.0440	-0.0599	-0.0583	-0.0557	1.0000					
fdi_CJ	-0.1106	-0.1907	0.0814	-0.1048	0.1532	-0.0169	-0.0668	-0.0600	-0.0534	-0.0411	-0.0475	-0.0646	-0.0629	-0.0601	-0.0602	1.0000				
fdi_CK	-0.0560	-0.0522	-0.0242	-0.1196	-0.0685	-0.0739	-0.0384	-0.0345	-0.0307	-0.0236	-0.0273	-0.0371	-0.0361	-0.0345	-0.0346	-0.0373	1.0000			
fdi_CL	0.0740	0.1843	-0.0338	-0.1780	0.0303	0.1780	-0.0672	-0.0604	-0.0537	-0.0413	-0.0478	-0.0650	-0.0633	-0.0605	-0.0606	-0.0654	-0.0376	1.0000		
fdi_CM	0.3018	0.4735	-0.0496	-0.0592	0.2637	0.5025	-0.0663	-0.0595	-0.0530	-0.0407	-0.0471	-0.0641	-0.0624	-0.0596	-0.0597	-0.0645	-0.0370	-0.0649	1.0000	
fdi_CN	-0.1021	-0.1106	0.0870	0.1561	-0.0342	0.3251	-0.0389	-0.0350	-0.0311	-0.0239	-0.0277	-0.0377	-0.0367	-0.0350	-0.0351	-0.0379	-0.0218	-0.0381	-0.0376	1.0000

Source: Own calculations.

² Furthermore, the algorithm of the Stata 16 software used in the analysis automatically excludes collinear variables during the estimation process, providing an additional safeguard against multicollinearity.

Table 5: Coefficient Correlation Matrix – With Lagged FDI (t-1) and Interaction Terms

Variables	prod	per_cos	turnove	ex_im_cov	purch_com	fdi_lag	fdi_lag_CA	fdi_lag_CB	fdi_lag_CC	fdi_lag_CD	fdi_lag_CE	fdi_lag_CF	fdi_lag_CG	fdi_lag_CH	fdi_lag_CI	fdi_lag_CJ	fdi_lag_CK	fdi_lag_CL	fdi_lag_CN	fdi_lag_CN
prod	1.0000																			
per cost	0.5924	1.0000																		
turnover	0.0082	-0.2421	1.0000																	
ex im cov	-0.3535	-0.3929	0.0571	1.0000																
purch com	0.0826	0.1065	0.0501	0.4052	1.0000															
fdi lag	0.3647	0.4140	0.0057	-0.0772	0.4700	1.0000														
fdi lag CA	-0.1327	-0.1535	-0.0209	0.1846	0.4068	0.5938	1.0000													
fdi lag CB	-0.1327	-0.1926	-0.0290	0.6047	0.4605	-0.2086	-0.0690	1.0000												
fdi lag CC	-0.1614	-0.1465	-0.0622	-0.0511	-0.2275	-0.1941	-0.0550	-0.0557	1.0000											
fdi lag CD	-0.0571	-0.0824	-0.0468	-0.0694	-0.1653	-0.1440	-0.0437	-0.0442	-0.0352	1.0000										
fdi lag CE	0.0066	-0.0313	0.0232	-0.1060	-0.1187	-0.0617	-0.0464	-0.0470	-0.0375	-0.0297	1.0000									
fdi lag CF	0.4372	0.2157	0.3200	-0.2180	-0.2978	0.1383	-0.0666	-0.0674	-0.0538	-0.0427	-0.0454	1.0000								
fdi lag CG	0.4385	0.3786	-0.0572	-0.2607	0.1761	0.1383	-0.0704	-0.0713	-0.0568	-0.0451	-0.0479	-0.0688	1.0000							
fdi lag CH	-0.0557	-0.0791	0.0350	0.0722	-0.0575	-0.0109	-0.0662	-0.0670	-0.0534	-0.0424	-0.0451	-0.0647	-0.0683	1.0000						
fdi lag CI	-0.0951	-0.1217	-0.0452	0.2215	-0.1279	-0.0565	-0.0627	-0.0635	-0.0506	-0.0401	-0.0427	-0.0613	-0.0647	-0.0609	1.0000					
fdi lag CJ	-0.1061	-0.1969	0.0335	-0.1106	0.1511	0.0015	-0.0661	-0.0669	-0.0533	-0.0423	-0.0450	-0.0646	-0.0682	-0.0642	-0.0608	1.0000				
fdi lag CK	-0.0559	-0.0408	-0.0505	-0.1187	-0.0727	-0.0669	-0.0361	-0.0366	-0.0291	-0.0231	-0.0246	-0.0353	-0.0373	-0.0350	-0.0332	-0.0350	1.0000			
fdi lag CL	0.0731	0.2042	-0.0716	-0.1838	0.0187	0.1884	-0.0681	-0.0689	-0.0549	-0.0436	-0.0464	-0.0665	-0.0703	-0.0661	-0.0626	-0.0660	-0.0361	1.0000		
fdi lag CM	0.3052	0.5262	-0.0845	-0.0667	0.2797	0.4673	-0.0702	-0.0711	-0.0567	-0.0450	-0.0478	-0.0686	-0.0725	-0.0682	-0.0646	-0.0681	-0.0372	-0.0701	1.0000	
fdi lag CN	-0.1351	0.1318	0.0170	0.1812	-0.0599	0.4673	-0.0480	-0.0486	-0.0388	-0.0308	-0.0327	-0.0469	-0.0496	-0.0466	-0.0442	-0.0465	-0.0254	-0.0480	-0.0495	1.0000

Source: Own calculations.

Finally, the presence of serial correlation in the panel was examined. Autocorrelation in panel data can lead to biased and inefficient estimators, compromising the reliability of the results. The Wooldridge (2002) test for autocorrelation was conducted to detect the presence of such issues and ensure the robustness of the estimation process. The test results indicate the presence of first-order autocorrelation in the models, with p-values of 0.0007 and 0.0432 for the specifications with contemporaneous and lagged FDI, respectively. In both cases, the null hypothesis of no first-order autocorrelation is rejected. In both cases, the null hypothesis of no first-order autocorrelation is rejected. Therefore, estimations in this study will have clustered standard errors which tackle with autocorrelation and heteroskedasticity problems.

Given that the variables were found to be I(1), panel cointegration tests were conducted to determine if a stable long-run relationship exists among them. The results from both the Kao (1999) and Pedroni (1999, 2004) tests, presented in the subsequent section, confirmed the presence of cointegration, justifying the use of error-correction based models like DOLS, FMOLS, and Panel ARDL.

3.2 Preliminary Short-Run Analysis: Random Effects Model

To begin the empirical investigation, the relationship between the variables was first explored using standard panel data models. A Hausman (1978, p. 1251-1271) test was conducted to determine the most appropriate model—fixed or random effects—for panel data analysis. By comparing estimators, the test identifies the most efficient and consistent method. The null hypothesis (H0) of the Hausman test (1978, p. 1251-1271) is that the random effects model is the most efficient estimator, implying no correlation between individual effects and the regressors. The results of the test indicate that the random-effects model is the most efficient specification for analyzing both the manufacturing FDI and its subsectors, as well as the lagged FDI and its subsectors, with a p-value of 1.0000 for each model. Results for both FDI and its t-1 lagged variation are illustrated in Table 6 and Table 7.

The estimation results from these Random Effects models reveal a diverse set of relationships between productivity and the independent variables. Personnel cost per person exhibits a significant positive relationship with productivity, suggesting that investments in human capital

contribute to improved efficiency and output. Conversely, the turnover index shows a significant negative effect, indicating that higher turnover may disrupt production processes and negatively impact productivity. Both the export/import coverage ratio and the purchase of commercial goods are found to be statistically insignificant, implying that these factors do not have a direct or measurable effect on productivity within the context of these static short-run models.

FDI demonstrates a significant positive relationship with productivity at the aggregate level, underscoring the potential benefits of FDI in enhancing technological capabilities, improving management practices, and fostering innovation. However, when analyzed at the sectoral level using interaction terms, the results reveal heterogeneity. FDI inflows into sectors such as CH, CK, CM, and CN are positively associated with productivity, reflecting substantial spillover effects and alignment with domestic capacities. In contrast, FDI inflows into sectors CD, CE, CI, and CL exhibit a significant negative relationship with productivity, potentially due to crowding-out effects or misalignment with the needs of the domestic economy. For other sectors (CA, CB, CC, CF, CG, CJ), FDI inflows are statistically insignificant, suggesting limited integration or weak spillovers.

The estimation results for the lagged FDI variables provide insights into the dynamic effects of FDI on productivity. As in the previous model, personnel cost per person maintains a significant positive relationship with productivity, reaffirming the critical role of human capital investments. Similarly, the turnover index retains its significant negative effect, indicating the adverse impact of workforce instability on production efficiency.

The export/import coverage ratio and purchase of commercial goods remain statistically insignificant, suggesting limited direct influence on productivity in the lagged framework. Interestingly, the overall lagged FDI variable (*fdi_lag*) is also found to be insignificant, implying that the aggregate delayed effect of FDI inflows may not directly affect productivity in the short term. However, a more nuanced analysis at the sectoral level reveals significant results.

FDI inflows into sectors such as CA and CN show significant negative relationships with productivity, potentially indicating delayed crowding-out effects, adjustment costs, or mismatches between sectoral investment priorities and domestic absorptive capacities. Lagged FDI inflows into several sectors, including CD, CE, CF, CG, CI, CJ, CK, CL, and CM, exhibit significant positive relationships with productivity. These results suggest that the benefits of FDI, such as technology transfer and capacity-building, may take time to materialize in these sectors. In sectors such as CB, CC, and CH, lagged FDI inflows remain statistically insignificant, indicating limited or inconsistent delayed impacts on productivity.

Table 6: Random Effects Estimations with Current FDI as Independent Variable

Variables	(1) Model	(2) Model	(3) Model	(4) Model	(5) Model	(6) Model	(7) Model	(8) Model	(9) Model	(10) Model	(11) Model	(12) Model	(13) Model	(14) Model	(15) Model	(16) Model	(17) Model	(18) Model	(19) Model	(20) Model
D.person_cost_PP	1.822*** (0.346)		2.718*** (0.601)	1.823*** (0.327)	1.806*** (0.347)	1.634*** (0.121)	1.681** (0.127)	1.677** (0.127)	1.674** (0.126)	1.679** (0.123)	1.688*** (0.113)	1.778*** (0.353)	1.675*** (0.126)	1.669*** (0.127)	1.674*** (0.126)	1.673*** (0.126)	1.675** (0.125)	1.677*** (0.124)	1.672** (0.127)	1.673*** (0.127)
D.turnover_in	-26.71*** (8.988)	-34.07*** (11.05)		-26.69*** (9.264)	-26.92*** (9.079)	-26.68*** (8.368)	-26.21** (8.513)	-26.31** (8.573)	-26.27** (8.573)	-26.28** (8.571)	-26.17** (8.634)	-26.33** (8.743)	-26.29** (8.606)	-26.46** (8.509)	-26.27** (8.570)	-26.30*** (8.569)	-26.37* (8.551)	-26.21*** (8.643)	-26.33* (8.544)	-26.45*** (8.505)
D.ex_im_cov	-130.9 (2,573)	-1,918 (1,268)	3,169 (4,213)		-473.7 (2,303)	-786.8 (1,916)	-1,124 (1,922)	-926.9 (1,955)	-1,326 (1,717)	-1,443 (1,671)	-1,318 (1,710)	-1,331 (1,751)	-1,337 (1,708)	-1,246 (1,768)	-1,339 (1,714)	-1,297 (1,737)	-1,383 (1,704)	-1,351 (1,710)	-1,240 (1,747)	-964.8 (1,840)
D.purchase_commercial	1.55e-06 (1.27e-06)	1.36e-06 (1.22e-06)	1.83e-06 (1.56e-06)	1.55e-06 (1.23e-06)																
D.fdi	0.485*** (0.175)					0.334*** (0.123)														
D.fdi_CA	0.346 (0.609)	0.694 (0.713)	1.012 (0.927)	0.834 (0.715)	-0.0650*** (0.0192)		0.790 (0.687)													
D.fdi_CB	4.958 (4.785)	3.727 (3.878)	3.151 (5.017)	5.554* (2.954)	4.195 (4.132)			3.962 (3.751)												
D.fdi_CC	47.22 (31.88)	99.06*** (21.82)	57.83 (44.62)	49.60*** (10.30)	37.68 (23.81)				34.27 (25.95)											
D.fdi_CD	-12.61*** (2.296)	-4.404** (1.711)	-10.99*** (1.648)	-12.05*** (3.362)	-11.78*** (1.919)					-11.87** (1.237)										
D.fdi_CE	-1.689*** (0.383)	0.319*** (0.109)	-2.259*** (0.517)	-1.204*** (0.219)	-1.101*** (0.181)						-1.075** (0.0933)									
D.fdi_CF	-1.724 (2.492)	4.293*** (1.449)	-0.870 (2.102)	-1.239 (2.309)	-1.225 (2.348)							-1.049 (2.327)								
D.fdi_CG	-0.427*** (0.0915)	-0.105 (0.205)	-0.448*** (0.111)	0.0578 (0.203)	0.199 (0.276)								0.0788 (0.182)							
D.fdi_CH	1.014*** (0.375)	1.730*** (0.622)	0.251 (0.226)	1.503*** (0.483)	1.490*** (0.548)									1.418*** (0.471)						
D.fdi_CI	-0.957*** (0.293)	-0.743*** (0.241)	-0.170 (0.191)	-0.468** (0.206)	-0.239 (0.183)										-0.357** (0.141)					
D.fdi_CJ	-0.351 (0.268)	0.356 (0.266)	-0.743* (0.389)	0.139 (0.248)	0.645 (0.432)											0.329 (0.280)				
D.fdi_CK	2.281*** (0.758)	2.337*** (0.885)	1.028*** (0.247)	2.761*** (1.020)	2.753*** (0.901)												2.744** (0.777)			
D.fdi_CL	-0.840*** (0.0672)	-0.134 (0.200)	-0.917*** (0.0657)	-0.353*** (0.134)	-0.286 (0.189)													-0.351** (0.159)		
D.fdi_CM	-0.194 (0.177)	0.351*** (0.0779)	0.0765 (0.102)	0.293*** (0.0762)	0.422*** (0.106)														0.335** (0.0676)	
D.fdi_CN	0 (0)	0.467*** (0.163)	0.266** (0.127)	0.488*** (0.131)	0.459*** (0.159)															0.446*** (0.135)
Constant	2,831*** (747.4)	3,269*** (735.8)	425.5 (653.4)	2,823*** (878.3)	3,248*** (952.0)	2,965*** (766.6)	2,941* (703.6)	3,101** (786.0)	3,142** (818.4)	3,147** (818.3)	3,142*** (823.4)	3,169*** (900.6)	3,140*** (812.5)	3,101*** (804.0)	3,138*** (819.5)	3,148*** (820.7)	3,184** (822.6)	3,152*** (816.6)	3,118** (810.6)	3,086*** (804.3)
Number of pid	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14

Robust standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: Own calculations.

Table 7: Random Effects Estimations with FDI(t-1) as Independent Variable

Variables	(1) Model	(2) Model	(3) Model	(4) Model	(5) Model	(6) Model	(7) Model	(8) Model	(9) Model	(10) Model	(11) Model	(12) Model	(13) Model	(14) Model	(15) Model	(16) Model	(17) Model	(18) Model	(19) Model	(20) Model
D.person_cost_pp	1.659*** (0.0727)		2.250*** (0.197)	1.646*** (0.0521)	1.642*** (0.0510)	1.716** (0.104)	1.676*** (0.119)	1.680* (0.117)	1.678** (0.120)	1.684** (0.119)	1.735** (0.0680)	1.537*** (0.176)	1.696*** (0.108)	1.680* (0.118)	1.684*** (0.119)	1.692*** (0.117)	1.679** (0.119)	1.685*** (0.115)	1.682* (0.117)	1.679** (0.121)
D.turnover_in	-18.13*** (6.452)	-28.09** (8.609)		-18.42** (7.015)	-18.23** (7.106)	-25.49* (8.044)	-27.18** (8.296)	-26.78 (8.428)	-26.80** (8.398)	-26.73* (8.416)	-26.21** (8.870)	-18.66** (5.729)	-26.64** (8.484)	-26.78 (8.432)	-26.89** (8.356)	-26.86*** (8.363)	-26.81* (8.403)	-26.72** (8.455)	-26.77 (8.414)	-26.88* (8.376)
D.ex_im_cov	1.436 (4.238)	-1.276 (2,239)	4.938 (6,068)			-2,773 (1,834)	-2,499 (1,908)	-2,635 (2,003)	-2,528 (1,825)	-2,296 (2,041)	-2,460 (1,784)	-131.6 (2,916)	-2,444 (1,813)	-2,518 (1,824)	-2,125 (1,917)	-2,580 (1,823)	-2,525 (1,816)	-2,496 (1,815)	-2,402 (1,827)	-1,916 (2,135)
D.purchase_commercial	1.13e-06 (9.79e-07)	1.08e-06 (9.04e-07)	1.04e-06 (1.07e-06)	1.13e-06 (9.60e-07)		3.91e-07 (3.98e-07)	1.22e-06 (8.29e-07)	8.13e-07 (7.24e-07)	8.23e-07 (7.21e-07)	8.22e-07 (7.20e-07)	8.39e-07 (7.28e-07)	8.70e-07 (7.99e-07)	8.28e-07 (7.24e-07)	8.20e-07 (7.21e-07)	8.21e-07 (7.21e-07)	8.14e-07 (7.15e-07)	8.23e-07 (7.22e-07)	8.03e-07 (7.10e-07)	7.51e-07 (6.84e-07)	8.38e-07 (7.36e-07)
D.fdi_lag	-0.769* (0.465)					0.698 (0.718)														
D.fdi_lag_CA	0.142 (0.229)	-0.652 (0.403)	-0.380 (0.370)	-0.625 (0.397)	-0.252** (0.102)		-0.772** (0.374)													
D.fdi_lag_CB	1.748 (5.828)	-0.979 (4.710)	2.662 (6.557)	2.211 (2.914)	4.229*** (1.412)			3.421 (4.150)												
D.fdi_lag_CC	-54.92* (28.12)	-149.1** (22.04)	27.63 (49.89)	-70.14** (24.63)	-54.56** (14.12)				-102.4** (18.44)											
D.fdi_lag_CD	14.75* (7.980)	2.880 (3.743)	23.33** (11.56)	11.33*** (0.399)	11.34*** (0.405)					6.858* (3.629)										
D.fdi_lag_CE	3.303*** (0.243)	-0.633 (0.541)	4.581*** (0.279)	2.518*** (0.398)	2.432*** (0.462)					2.153** (0.565)										
D.fdi_lag_CF	11.48*** (0.683)	11.32*** (1.430)	13.04*** (0.152)	10.65*** (1.204)	10.66*** (1.234)							10.76*** (1.111)								
D.fdi_lag_CG	2.008*** (0.483)	0.327*** (0.0564)	1.737*** (0.176)	1.220*** (0.0518)	1.185*** (0.0694)								1.126*** (0.0664)							
D.fdi_lag_CH	1.252*** (0.125)	-0.181 (0.413)	1.194*** (0.192)	0.508 (0.334)	0.663*** (0.224)									0.312 (0.407)						
D.fdi_lag_CI	4.252** (1.897)	2.770** (1.163)	2.713** (1.210)	3.223*** (0.698)	3.201*** (0.698)										3.748*** (1.228)					
D.fdi_lag_CJ	2.601*** (0.578)	1.268*** (0.180)	1.613*** (0.0396)	1.848*** (0.164)	1.884*** (0.190)											2.146*** (0.233)				
D.fdi_lag_CK	1.175* (0.661)	0.230 (0.300)	-0.241 (0.303)	0.451 (0.333)	0.352 (0.265)												0.904** (0.449)			
D.fdi_lag_CL	1.727*** (0.342)	0.567*** (0.166)	1.243*** (0.0916)	0.953*** (0.157)	1.081*** (0.0591)													0.921*** (0.137)		
D.fdi_lag_CM	1.721*** (0.396)	0.858*** (0.141)	1.014*** (0.143)	0.938*** (0.164)	1.144*** (0.0217)														0.995* (0.112)	
D.fdi_lag_CN	0 (0)	-0.736** (0.354)	-0.615 (0.466)	-0.674** (0.199)	-0.615** (0.162)															-0.724* (0.345)
Constant	2,302*** (340.2)	3,141*** (513.7)	332.4 (894.8)	2,401*** (521.3)	2,636*** (655.0)	3,503** (785.9)	3,499*** (790.9)	3,556* (824.1)	3,553** (826.7)	3,536** (826.4)	3,497** (870.5)	2,456*** (331.2)	3,521*** (830.7)	3,546* (835.8)	3,588*** (827.6)	3,594*** (823.8)	3,569** (832.3)	3,541*** (832.4)	3,532* (826.5)	3,536** (817.0)
Number of pid	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14

Robust standard errors in parentheses
 *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: Own calculations.

The comparison between the current and lagged FDI models highlights significant differences in how FDI influences productivity across Türkiye's manufacturing sectors. While current FDI shows a positive relationship with productivity at the aggregate level, lagged FDI reveals a more nuanced pattern, with both positive and negative effects across sectors. These variations underscore the dynamic and sector-specific nature of FDI impacts, influenced by the timing of benefits, absorptive capacities, and structural characteristics of each industry.

In technologically advanced and capital-intensive sectors such as machinery and equipment (CK), transportation equipment (CM) and chemicals and pharmaceuticals (CG), FDI consistently correlates positively with productivity in both current and lagged models. These sectors are better positioned to integrate foreign investment benefits, such as technology transfer, process improvements, and enhanced managerial practices, sustaining productivity gains over time. The non-metallic mineral products (CI) sector also shows positive effects in the lagged model, suggesting that these industries require time to fully capitalize on FDI's potential.

In contrast, sectors like food, beverage, and tobacco (CA), paper and printing (CE) and basic metal industries (CJ) exhibit mixed results. The positive effects of FDI in the current model transition to negative or insignificant impacts in the lagged model for some, reflecting challenges such as market saturation, adjustment costs, or diminishing returns over time. For the rubber and plastic products (CH) and textiles and apparel (CB) sectors, FDI remains insignificant across both models, indicating structural barriers like low innovation capacity or over-reliance on cost-competitive strategies that hinder the realization of FDI's productivity-enhancing potential.

Interestingly, some sectors display opposite effects between the two models. For example, wood and wood products (CD) and computer, electronics, and optical products (CL) experience negative impacts of current FDI but positive impacts in the lagged model. This pattern may indicate initial disruptions due to foreign investment, such as restructuring processes or competition with domestic firms, which eventually result in efficiency gains.

On the other hand, furniture and other manufacturing (CN) shows positive effects in the current model but negative effects in the lagged model, suggesting potential overinvestment or declining marginal returns over time.

The leather and related products (CC) sector remains consistently insignificant, highlighting persistent challenges in leveraging FDI effectively, possibly due to limited scalability or reliance on low-value-added production. Similarly, the coke and refined petroleum products (CF) sector benefits from lagged FDI but shows no significant immediate effects, likely due to the capital-intensive and long-term nature of investments in this industry.

The preceding analysis, based on static Random Effects models, successfully highlights two crucial points: first, the significant heterogeneity of FDI's short-run impact across different manufacturing sectors, and second, the differing results when using contemporaneous versus lagged variables, which underscores the importance of temporal dynamics. However, this approach has inherent limitations. As a static framework applied to first-differenced data, it cannot model the long-run equilibrium relationship between the variables, nor can it estimate the speed at which sectors correct for deviations from this equilibrium. To build upon these initial findings and provide a more comprehensive analysis that integrates these dynamic aspects, the subsequent sections employ panel cointegration techniques and the Panel ARDL model.

3.3 Long-Run Cointegration and Static Panel Estimations

Establishing cointegration is critical for analyzing long-term relationships between non-stationary variables. The Pedroni (1999, p. 653-670) and Kao (1999, p. 1-44) tests are commonly used to

assess whether the variables exhibit a stable, long-term equilibrium relationship³. Cointegration ensures that, despite short-term fluctuations, the variables move together over time. The null hypothesis (H0) of the Pedroni (1999, p. 653-670) and Kao (1999, p. 1-44) cointegration tests is that there is no cointegration among the variables, suggesting no long-term relationship exists. The Pedroni (1999, p. 653-670) test could not be applied to the general econometric model due to its inclusion of more than seven variables. However, the Kao (1999, p. 1-44) test allows for such estimation.

Table 8: Kao (1999) Co-Integration Test Results for General Models

Specification*	Test Statistic	Value	p-value	Interpretation
Model 1: Without lags on FDI	Modified Dickey-Fuller	0.5946	0.2761	Fail to reject H0, no cointegration.
Model 2: With lagged FDI	Modified Dickey-Fuller	1.9450	0.0259	Reject H0, evidence of cointegration.

*Model 1 and Model 2 refers equations (10) and (11), respectively.

Source: Own calculations.

For both general models, the Kao (1999, p. 1-44) test results, illustrated in Table 8, indicate no cointegration or long-term relationship between sectoral FDI and productivity. Nevertheless, a statistically significant relationship was found between lagged FDI and productivity. Consequently, the study focuses on lagged FDI inflows to manufacturing sub-sectors to explore the long-term relationship between FDI and productivity. In this context, both Kao (1999, p. 1-44) and Pedroni (1999, p. 653-670) tests were reapplied, with results presented in Table 9.

For the Kao (1999, p. 1-44) test, the null hypothesis (H0) of no co-integration is rejected for all variables at varying levels of significance. This suggests the existence of a long-term equilibrium relationship between productivity and lagged FDI across all sectors. The rejection of H0 in both modified and standard statistics indicates the robustness of this finding, even though some test statistics approach the significance threshold.

Pedroni (1999, p. 653-670) test yields more mixed results, with co-integration established for the aggregate lagged FDI variable but not consistently across all sectoral interactions. For certain sectors, such as CD (Wood and Wood Products), co-integration is strongly supported by both modified and standard statistics. Conversely, sectors like CF (Coke and Refined Petroleum) and CL (Computer, Electrical, and Optical Products) show no evidence of co-integration, as H0 cannot be rejected in either test statistic. This inconsistency across sectors may reflect structural differences in how FDI impacts productivity over time, potentially due to varying levels of capital intensity, technology transfer, or market dynamics within these industries.

Both tests largely confirm the presence of long-term relationships for aggregate lagged FDI, reinforcing its significance as a determinant of productivity. The disparity in Pedroni (1999, p. 653-670) test results across sectors indicates that the impact of FDI on productivity varies by industry, influenced by factors such as technology transfer, labor intensity, and market integration.

Once cointegration was confirmed, Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) and Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) are applied to estimate long-term coefficients. FMOLS corrects for issues like serial correlation and endogeneity in the presence of cointegrated variables, ensuring unbiased and efficient estimates. DOLS extends this by including leads and lags of the differenced explanatory variables to account for potential endogeneity and to improve efficiency.

³ The Pesaran and Yamagata (2008) test was applied to each model, and in all cases, the null hypothesis (H₀) of slope homogeneity was found to be statistically significant and therefore accepted. Due to the large number of models, the detailed results have been omitted from the main reporting; however, they are available upon request.

Table 9: Cointegration Test with Modified and Standard Test Results

Model	Test Type*	Modified Test Stat.	p-value	Result	Test Stat.	p-value	Result
fdi_lag	Kao(ADF)	1.5512	0.0604	H0 rejected	3.7750	0.0001	H0 rejected
fdi_lag	Pedroni(PP)	5.2839	0.0000	H0 rejected	-2.9768	0.0015	H0 rejected
fdi_lag_CA	Kao (ADF)	1.5012	0.0667	H0 rejected	3.6256	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CA	Pedroni(PP)	1.6290	0.0517	H0 rejected	-0.7009	0.2417	H0 accepted
fdi_lag_CB	Kao (ADF)	1.4857	0.0687	H0 rejected	3.6353	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CB	Pedroni(PP)	1.3992	0.0809	H0 rejected	0.2736	0.3922	H0 accepted
fdi_lag_CC	Kao (ADF)	1.4857	0.0687	H0 rejected	3.6297	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CC	Pedroni(PP)	1.5914	0.0558	H0 rejected	0.6812	0.2479	H0 accepted
fdi_lag_CD	Kao (ADF)	1.4834	0.0690	H0 rejected	3.6266	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CD	Pedroni(PP)	0.0558	0.0463	H0 rejected	-12.4452	0.0000	H0 rejected
fdi_lag_CE	Kao (ADF)	1.5290	0.0631	H0 rejected	3.7263	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CE	Pedroni(PP)	1.7293	0.0419	H0 rejected	0.3398	0.3670	H0 accepted
fdi_lag_CF	Kao (ADF)	1.9883	0.0234	H0 rejected	3.8548	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CF	Pedroni(PP)	1.2068	0.1137	H0 accepted	-1.2168	0.1118	H0 accepted
fdi_lag_CG	Kao (ADF)	1.3617	0.0866	H0 rejected	3.5493	0.0002	H0 rejected
fdi_lag_CG	Pedroni(PP)	1.9297	0.0268	H0 rejected	1.7319	0.0416	H0 rejected
fdi_lag_CH	Kao (ADF)	1.4974	0.0671	H0 rejected	3.6321	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CH	Pedroni(PP)	2.0154	0.0219	H0 rejected	0.8330	0.2024	H0 accepted
fdi_lag_CI	Kao (ADF)	1.4828	0.0691	H0 rejected	3.6408	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CI	Pedroni(PP)	1.3784	0.0840	H0 rejected	-0.5825	0.2801	H0 accepted
fdi_lag_CJ	Kao (ADF)	1.4768	0.0699	H0 rejected	3.6308	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CJ	Pedroni(PP)	0.9955	0.1597	H0 accepted	-1.4437	0.0744	H0 rejected
fdi_lag_CK	Kao (ADF)	1.4664	0.0713	H0 rejected	3.6515	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CK	Pedroni(PP)	1.3037	0.0962	H0 rejected	-0.4397	0.3301	H0 accepted
fdi_lag_CL	Kao (ADF)	1.4804	0.0694	H0 rejected	3.5627	0.0002	H0 rejected
fdi_lag_CL	Pedroni(PP)	1.1032	0.1350	H0 accepted	-0.7513	0.2262	H0 accepted
fdi_lag_CM	Kao (ADF)	1.5017	0.0666	H0 rejected	3.6459	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CM	Pedroni(PP)	1.6303	0.0515	H0 rejected	0.8968	0.1849	H0 accepted
fdi_lag_CN	Kao (ADF)	1.4878	0.0684	H0 rejected	3.6245	0.0001	H0 rejected
fdi_lag_CN	Pedroni(PP)	1.4340	0.0758	H0 rejected	0.5927	0.2767	H0 accepted

* ADF and PP denotes Augmented Dickey-Fuller Test and Phillips-Perron Tests, respectively.

Source: Own calculations.

These methods allow the capture of long-term dynamics that would otherwise be lost in short-term analysis.

Due to the limitation of panel estimation with sectoral interaction terms, it is not possible to implement Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) and Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) estimations to further elaborate the long term relationship at the sectoral level. However, it is possible to utilize the sectoral panels to examine the general relationship between manufacturing sector FDI(t-1) and sectoral productivity. Therefore, model in equation (12) is used for the analysis:

$$prod_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 person\_cost\_pp_{i,t} + \beta_2 turnover\_in_{i,t} + \beta_3 ex\_im\_cov_{i,t} + \beta_4 purchase\_commercial_{i,t} + \beta_5 fdi_{i,(t-1)} + \varepsilon_{i,t} \quad (12)$$

Estimation results of this model are illustrated in Table 10.

Table 10: FMOLS and DOLS Estimation Results

VARIABLES	(1) FMOLS	(2) DOLS
person_cost_pp	1.077* (0.585)	1.075*** (6.33e-09)
turnover_in	7.169*** (0.382)	18.90*** (6.55e-10)
ex_im_cov	1,950*** (714.0)	-23,274*** (0.000823)
purchase_commercial	2.48e-06*** (6.11e-07)	2.32e-06*** (6.43e-07)
fdi_lag	0.0427** (0.0171)	1.677*** (9.14e-10)
linear	-77.83*** (29.32)	3,419*** (9.50e-05)
Constant	41,567*** (772.8)	24,095*** (0.000509)
Standard errors in parentheses *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1		

Source: Own calculations.

The FMOLS and DOLS estimations reveal long-term relationships between productivity and the explanatory variables, including lagged FDI. These results address potential challenges such as endogeneity and serial correlation, ensuring robust inferences in cointegrated panel models.

In the FMOLS results, personnel cost per person positively correlates with productivity, highlighting the crucial role of human capital in driving efficiency and output. This finding aligns with theoretical expectations, as investing in skilled labor enhances production capabilities and innovation. Similarly, the turnover index shows a positive relationship with productivity, suggesting that increased operational activity and market engagement contribute to productivity gains.

Export-import coverage also exhibits a positive correlation, indicating that a higher ratio of exports relative to imports promotes productivity. This could stem from enhanced competitiveness and greater integration into international markets, which foster learning-by-exporting effects. Additionally, the purchase of commercial products positively influences productivity, likely due to the complementary role of these goods in optimizing production processes. Finally, lagged FDI shows a positive and significant effect, reinforcing the idea that the benefits of FDI—such as technology transfer, managerial improvements, and market access—take time to materialize.

3.5 Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Analysis

In the preliminary analysis, short-run dynamics were modeled with a random-effects model, while the long-run equilibrium was investigated using DOLS and FMOLS estimators. Notably, a long-run relationship was confirmed by the Kao cointegration test for lagged FDI however, such a relationship was not identified for its contemporaneous form. These findings therefore point to a complex dynamic that a simple two-step approach may not fully capture.

While valuable initial insights are provided by these methods, the ARDL framework is now employed to build upon these findings within a more integrated model. Through the utilization of the Panel ARDL approach, specifically the PMG estimator developed by Pesaran, Shin, and Smith (1999), both short-run dynamics and long-run equilibrium coefficients can be estimated simultaneously. This methodology is particularly advantageous as it provides robust estimates for variables with mixed orders of integration and can model heterogeneous short-run dynamics across

different sectors, thus offering a more nuanced and unified analysis. Due to the short time dimension in the dataset, a maximum lag length was specified as 1 for the model to ensure sufficient degrees of freedom for robust estimation.

Long and short run analysis results are illustrated in Table 11 and Table 12, respectively:

Table 11: ARDL Long Run Analysis Results

Variable	Model a	Model b	Model c	Model d	Model e	Model f	Model g
ln_fdi_lag	Failed: Initial values not feasible	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	Failed: Initial values not feasible	0.107*** (0.032)	0.015** (0.007)
ln_person_cost_pp	Failed: Initial values not feasible	-	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	Failed: Initial values not feasible	1.548*** (0.209)	0.862*** (0.052)
turnover_in	Failed: Initial values not feasible	Failed: Hessian unstable	-	Failed: Hessian unstable	Failed: Initial values not feasible	-	0.001*** (0.000)
ln_purchase_commercial	Failed: Initial values not feasible	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	-	Failed: Initial values not feasible	-	-
ex_im_cov	Failed: Initial values not feasible	Failed: Hessian unstable	-	Failed: Hessian unstable	-	0.278*** (0.047)	-
Error Correction Term	Failed: Initial values not feasible	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	Failed: Hessian unstable	Failed: Initial values not feasible	-0.355*** (0.057)	-0.684*** (0.091)
Observations	161	161	161	161	161	161	161
Groups	14	14	14	14	14	14	14

Standard errors in parentheses
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: Own calculations.

The long-run results from the Panel ARDL analysis are presented for the two specifications that successfully converged, Model f and Model g. In Model f, the long-run coefficients for lagged FDI, human capital, and export-import coverage are all found to be positive and statistically significant at the 1% level. For Model g, the analysis shows that lagged FDI, personnel cost, and turnover index each have a positive and statistically significant long-run relationship with productivity. Crucially, both models feature a negative and highly significant error correction term (-0.355 in Model f and -0.684 in Model g), confirming the existence of a stable long-run cointegrating relationship among the variables.

Initial attempts to estimate more comprehensive specifications (Models a, b, c, d, e) were unsuccessful due to the short time dimension of the panel, which resulted in an insufficient number of observations and a lack of degrees of freedom for the individual cross-sections. Consequently, the analysis proceeded with two more parsimonious models that successfully converged: Model f and Model g. Of these, Model g is not only statistically superior but is also theoretically well-grounded. Its specification aligns with an augmented Solow growth framework, where *fdi_lag* serves as a proxy for capital accumulation and technological spillovers, *ln_person_cost_pp* represents investment in labor (human capital), and *turnover_in* captures the element of economic dynamism. We proceeded with the analysis of these available models.

The short-run dynamics, estimated individually for each sector, show considerable heterogeneity. The speed of adjustment back to long-run equilibrium is statistically significant in both models for a majority of the sectors. For instance, in Model g, the adjustment coefficient is negative and significant for 11 of the 14 sectors, including CA, CB, and CH. The short-run impact of changes in FDI is varied, with some sectors showing a significant positive effect (e.g., CB and CH) while others are insignificant. Similarly, the effect of a change in personnel costs is heterogeneous. In

Model g, turnover index is found to have a negative and statistically significant immediate impact on productivity in a large number of sectors.

Table 12: ARDL Short Run Analysis Results

Sector Code	Variable	Model f	Model g	Sector Code	Variable	Model f	Model g
CA	Speed of Adj.	-0.225 (0.208)	-0.845*** (0.256)	CH	Speed of Adj.	-0.271*** (0.082)	-0.819*** (0.152)
	D.ln_fdi_lag	0.011 (0.027)	0.027 (0.017)		D.ln_fdi_lag	0.077*** (0.021)	0.078*** (0.022)
	D.ln_person_cost_pp	-0.174 (0.404)	-0.199 (0.255)		D.ln_person_cost_pp	-0.421*** (0.150)	-0.391** (0.165)
	D.ex_im_cov	-0.179 (0.157)			D.ex_im_cov	-0.342*** (0.056)	
	D.turnover_in		-0.000* (0.000)		D.turnover_in		-0.001*** (0.000)
CB	_cons	-1.317 (1.279)	1.401** (0.622)	CI	_cons	-1.495*** (0.518)	1.470*** (0.533)
	Speed of Adj.	-0.070 (0.044)	-0.646*** (0.167)		Speed of Adj.	-0.451*** (0.161)	-0.978*** (0.255)
	D.ln_fdi_lag	0.153*** (0.025)	0.120*** (0.021)		D.ln_fdi_lag	0.002 (0.030)	0.057* (0.031)
	D.ln_person_cost_pp	0.460*** (0.115)	0.035 (0.136)		D.ln_person_cost_pp	-0.203 (0.297)	-0.528* (0.308)
	D.ex_im_cov	-0.029 (0.022)			D.ex_im_cov	-0.218*** (0.057)	
CC	D.turnover_in		-0.000*** (0.000)	CJ	D.turnover_in		-0.001*** (0.000)
	_cons	-0.411 (0.285)	1.049** (0.459)		_cons	-2.578** (1.205)	1.792*** (0.687)
	Speed of Adj.	-0.186*** (0.054)	-0.561*** (0.182)		Speed of Adj.	-0.263*** (0.089)	-1.104*** (0.205)
	D.ln_fdi_lag	-0.020* (0.012)	-0.001 (0.012)		D.ln_fdi_lag	0.043 (0.054)	0.009 (0.037)
	D.ln_person_cost_pp	0.613*** (0.102)	0.192 (0.174)		D.ln_person_cost_pp	-0.393 (0.287)	-1.021*** (0.246)
CD	D.ex_im_cov	-0.256*** (0.044)		CK	D.ex_im_cov	-0.134 (0.086)	
	D.turnover_in		0.000 (0.000)		D.turnover_in		-0.001*** (0.000)
	_cons	-0.902*** (0.301)	0.860* (0.439)		_cons	-1.342** (0.591)	2.035*** (0.636)
	Speed of Adj.	0.207** (0.087)	-0.493 (0.406)		Speed of Adj.	-0.226* (0.117)	-1.270*** (0.281)
	D.ln_fdi_lag	-0.019 (0.018)	0.177*** (0.059)		D.ln_fdi_lag	0.007 (0.019)	-0.007 (0.017)
CE	D.ln_person_cost_pp	1.030*** (0.131)	0.284 (0.411)	CL	D.ln_person_cost_pp	-1.707*** (0.428)	-0.798*** (0.299)
	D.ex_im_cov	0.460*** (0.080)			D.ex_im_cov	-1.184*** (0.306)	
	D.turnover_in		0.000 (0.000)		D.turnover_in		-0.001*** (0.000)
	_cons	1.022*** (0.382)	0.905 (0.840)		_cons	-1.063 (0.774)	2.273*** (0.858)
	Speed of Adj.	-0.329*** (0.074)	-0.581*** (0.107)	CM	Speed of Adj.	-0.142 (0.140)	-0.704** (0.357)
CF	D.ln_fdi_lag	0.022 (0.024)	0.047** (0.018)		D.ln_fdi_lag	0.076 (0.056)	0.036 (0.056)
	D.ln_person_cost_pp	-0.455*** (0.146)	-0.509*** (0.152)		D.ln_person_cost_pp	-0.142 (0.584)	-0.662 (0.593)
	D.ex_im_cov	-0.535* (0.273)			D.ex_im_cov	-0.091 (0.322)	
	D.turnover_in		-0.000*** (0.000)		D.turnover_in		-0.000 (0.000)
CG	_cons	-1.682** (0.759)	1.115*** (0.372)	CN	_cons	-0.778 (0.828)	1.346* (0.793)
	Speed of Adj.	-0.110 (0.706)	-0.921** (0.409)		Speed of Adj.	0.004 (0.108)	-0.137 (0.268)
	D.ln_fdi_lag	-4.600 (5.107)	-1.050 (5.997)		D.ln_fdi_lag	0.127*** (0.046)	0.109** (0.053)
	D.ln_person_cost_pp	1.338 (1.093)	0.099 (0.294)		D.ln_person_cost_pp	0.196 (0.381)	0.022 (0.495)
	D.ex_im_cov	80.741* (48.057)			D.ex_im_cov	-0.003 (0.077)	
CH	D.turnover_in		-0.002 (0.004)	CI	D.turnover_in		0.000 (0.000)
	_cons	-1.176 (3.821)	0.160 (2.193)		_cons	0.070 (0.644)	0.306 (0.533)
	Speed of Adj.	0.043 (0.094)	0.089 (0.130)		Speed of Adj.	-0.355*** (0.078)	-1.071*** (0.137)
	D.ln_fdi_lag	0.084 (0.064)	0.063 (0.064)		D.ln_fdi_lag	0.041*** (0.010)	0.043*** (0.009)
	D.ln_person_cost_pp	0.802** (0.367)	0.447 (0.323)		D.ln_person_cost_pp	-0.192 (0.140)	-0.581*** (0.122)
CI	D.ex_im_cov	-1.168 (0.964)		CJ	D.ex_im_cov	-0.247*** (0.042)	
	D.turnover_in		-0.000 (0.000)		D.turnover_in		-0.001*** (0.000)
	_cons	0.299 (0.529)	-0.142 (0.295)		_cons	-2.063*** (0.672)	1.488** (0.611)

Standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: Own calculations.

A comparative analysis of the short-run dynamics reveals that substituting turnover index for export-import coverage fundamentally improves the model, making Model g vastly superior to Model f. The most critical improvement is seen in the speed of adjustment coefficient, which becomes negative and highly significant across most sectors in Model g. This confirms a valid error correction mechanism that was largely absent or theoretically inconsistent in Model f.

Furthermore, the inclusion of turnover index clarifies the effects of the other variables. In Model g, the short-run impact of FDI becomes more consistently positive and significant, while the effect of personnel costs consolidates into a more coherent negative relationship. The turnover index variable itself is a powerful and systematic predictor of short-run dynamics, in sharp contrast to the inconsistent results for export-import coverage. This comparative analysis strongly suggests that including firm dynamism is crucial for a well-specified model, yielding more reliable and theoretically sound estimates.

3.6 General Remarks on the Results

A comparison of the short-term estimates from the Random Effects models and the more advanced Panel ARDL models reveals several key similarities, suggesting a degree of robustness to the findings. The most notable consistency is found for the turnover index. The Random Effects models consistently find a negative and highly statistically significant short-run impact of firm turnover on productivity. This finding is strongly mirrored in the Panel ARDL results (Model g), where the coefficient for turnover index is also negative and significant for the vast majority of individual sectors. This alignment across different methodologies provides strong evidence for a genuine, negative short-run relationship.

Similarly, both analyses suggest that the short-run effect of FDI is not uniform across all sectors. The Random Effects models, through the use of interaction terms, show that the FDI effect varies significantly by sector. This conclusion of heterogeneity is the very foundation of the Panel ARDL short-run results, which also show a mix of positive, significant effects in some sectors and insignificant effects in others.

Building on the robust finding of heterogeneity, a deeper investigation into the economic reasons for these divergent sectoral responses is warranted. The detailed short-run estimates from the Panel ARDL model allow for a nuanced analysis of why some industries benefit immediately from foreign investment while others do not. The sectors can be broadly categorized into two distinct groups based on their short-run productivity response to FDI:

1. **High-Spillover Sectors:** This group includes seven industries where FDI has a statistically significant and positive short-run impact: Textiles and Apparel (CB), Wood Products (CD), Paper and Printing (CE), Rubber and Plastic Products (CH), Other Non-Metallic Mineral Products (CI), Transportation Equipment (CM), and Furniture (CN). The immediate productivity gains in these sectors can be attributed to several factors. Many of these industries benefit from efficiency-seeking FDI that introduces advanced technology and managerial practices. A particularly interesting dynamic is observed within this group; several sectors (such as CH, CI, and CN) simultaneously exhibit a significant negative short-run coefficient for human capital costs. This suggests a complex "adjustment friction," where the immediate costs of higher wages or hiring more skilled labor are not instantly offset by productivity gains, even while the benefits from foreign capital itself are realized.

2. **Insignificant-Effect Sectors:** The second group, containing the remaining seven sectors, shows no statistically significant short-run productivity response to FDI. This group includes large traditional industries like Food and Beverages (CA) and capital-intensive ones such as Chemicals (CG) and Basic Metals (CJ). The lack of an immediate effect does not mean FDI is unhelpful, but rather that its benefits likely require a longer gestation period. This could be due to the 'nature of FDI' in these sectors being more market-seeking, or because 'structural factors'—such as intense domestic competition based on cost rather than technology, or skills mismatches—slow the absorption of spillovers. For these industries, the positive long-run effect of FDI found in our analysis is paramount, as it confirms that the benefits, while not immediate, do eventually materialize.

For the human capital variable (proxied by *person_cost_pp*), the Random Effects model points toward a uniformly positive and significant short-run effect. While the Panel ARDL analysis shows more complexity with mixed results across sectors, its findings for several key sectors (such as CB, CC, CD, and CG) are consistent with the positive sign found in the simpler model. Despite the methodological differences, the initial short-term analysis is broadly similar to the ARDL

results in two crucial ways: it correctly identifies the consistent, negative short-run impact of firm dynamism and captures the heterogeneous nature of the FDI effect.

To ensure the robustness of the findings, the long-run determinants of productivity were analyzed using three distinct panel cointegration techniques: FMOLS, DOLS and PMG estimator for the Panel ARDL model. A comparative analysis reveals a high degree of consistency across these methods for the core variables, strengthening confidence in the overall conclusions.

The positive and statistically significant long-run effect of human capital on productivity is a consistent finding across all estimations. The FMOLS and DOLS models both find a significant positive relationship, a result strongly corroborated by the Panel ARDL estimates. This uniformity underscores the fundamental role of investment in higher-skilled, higher-paid labor as a primary driver of long-term productivity gains.

Similarly, the impact of lagged FDI is consistently positive and significant in the long run across the FMOLS, DOLS, and Panel ARDL models. This contrasts with its insignificance in simpler short-term models, underscoring the delayed benefits of FDI. This robust long-run finding supports the hypothesis that the productivity-enhancing effects of foreign investment, likely through technology spillovers and capital deepening, manifest over an extended period.

A particularly interesting dynamic is observed for the turnover index. While initial short-term models show a negative relationship, suggesting adjustment costs or inefficiencies, the long-term perspective is consistently positive. Both the FMOLS and DOLS estimations find a significant positive long-run correlation, and this dual nature is perfectly captured within the Panel ARDL framework. The ARDL model not only confirms a positive and significant long-run coefficient for turnover but also reveals a negative effect in its short-run dynamics, elegantly modelling how initial disruptions transition into long-term efficiency gains.

The impact of export-import coverage presents a more complex picture, with divergent results. The FMOLS estimation finds a positive and significant relationship, suggesting that export competitiveness bolsters productivity. Notably, the Panel ARDL estimation aligns with this positive finding, providing additional corroboration. In contrast, the DOLS model returns a negative coefficient, which may point to short-term challenges like resource constraints or over-dependence on specific export markets. This divergence highlights the multifaceted nature of trade's impact, which likely depends on sectoral characteristics and global conditions, though the weight of the evidence from two of the three advanced methods points toward a positive long-run relationship.

The use of multiple robust estimators confirms the long-term productivity-enhancing roles of human capital, lagged FDI, and firm dynamism. The Panel ARDL model, in particular, proves invaluable by not only supporting the long-run findings of FMOLS and DOLS but also by simultaneously modelling the short-run dynamics that explain the transition to this long-run equilibrium.

4. Conclusion

This study provides a comprehensive analysis of the relationship between FDI and productivity in Türkiye's manufacturing industry in general and sectoral levels for the period of 2009-2022, by employing a multi-stage approach that considers both static short-term correlations and a fully integrated dynamic framework. The findings underscore the multifaceted and sector-specific dynamics of FDI's impact, reflecting the complexity of interactions between foreign investments and domestic economic structures.

In the short term, the results highlight the significant roles of personnel cost per person and the turnover index in influencing productivity. While human capital investments positively enhance

productivity, high workforce turnover negatively affects production efficiency. The export-import coverage ratio and the purchase of commercial goods, however, show limited direct influence on productivity within this timeframe. Current FDI inflows exhibit positive effects overall, with sectoral variations revealing both beneficial spillovers in some industries and negative crowding-out effects in others. These mixed results emphasize the importance of aligning FDI with domestic absorptive capacities and sectoral priorities. The Panel ARDL estimation provides further detail on these short-run dynamics, confirming significant heterogeneity. Its results identify a statistically significant positive FDI effect in seven of the fourteen sectors, while the effect in the remaining sectors is found to be insignificant.

The analysis of lagged FDI inflows provides deeper insights into the dynamic nature of FDI's impact. While the aggregate lagged FDI variable appears insignificant in the short term, sectoral-level estimations reveal significant and diverse effects. Some sectors benefit from delayed productivity gains due to technology transfer and capacity-building processes, while others face challenges such as adjustment costs or diminishing returns. The contrasting effects across sectors underscore the need for targeted policies that account for industry-specific characteristics.

In the long-term estimations, the significance of lagged FDI becomes evident, reinforcing its role as a critical determinant of productivity. The findings from FMOLS and DOLS estimations highlight the positive contributions of human capital, turnover index, export-import coverage, and the purchase of commercial goods to productivity. However, the contrasting results for export-import coverage between FMOLS and DOLS reflect the complex interplay between trade dynamics and productivity, suggesting the need for balanced trade policies. The persistent positive relationship between lagged FDI and productivity underscores the long-term benefits of sustained foreign investment, particularly in technologically advanced and capital-intensive sectors. This long-run positive relationship is further corroborated by the Panel ARDL estimation, which also yields a positive and statistically significant coefficient for lagged FDI. Furthermore, the ARDL model identifies a significant error correction term, indicating the existence of a stable cointegrating relationship and quantifying the speed of adjustment back to equilibrium after a shock.

The comparison between short-term and long-term results reveals important differences in how FDI influences productivity. In the short-term models, the export-import coverage ratio and the purchase of commercial goods are found to be insignificant, suggesting that their effects may require time to manifest. Similarly, lagged FDI inflows show no significant immediate impact but exhibit strong positive effects in the long-term estimations. This highlights the delayed nature of benefits such as technology absorption, capacity building, and market integration. Interestingly, the turnover index transitions from a negative effect in the short term to a positive relationship in the long term, suggesting that initial inefficiencies or adjustment costs diminish over time, eventually contributing to productivity gains. The Panel ARDL framework explicitly captures this dynamic, simultaneously estimating negative short-run coefficients and a positive long-run coefficient for the turnover index within a single integrated model.

From a policy perspective, the study emphasizes that strategies must move beyond simply attracting FDI and towards creating an environment that maximizes its long-term benefits. The evidence of significant short-run heterogeneity, in particular, allows for the formulation of targeted, evidence-based strategies that move beyond a uniform approach. For sectors identified as 'High-Spillover,' where FDI already generates immediate productivity gains, policy can be geared towards reducing administrative barriers and streamlining investment to capitalize on existing strengths. Conversely, for sectors where the immediate effect is insignificant, a foundational approach is required; here, strategic policy should prioritize enhancing domestic

'absorptive capacity' by supporting workforce training and local technology adoption. This entire strategy must be underpinned by the most robust finding across all models: the powerful and significant impact of human capital. This suggests that a consistent and long-term commitment to enhancing the skill level of the domestic workforce is the most reliable pathway to ensure that FDI translates into sustained productivity growth. Additionally, to support these efforts, trade policies should strike a balance between fostering export competitiveness and ensuring access to critical imports.

References

- Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323–351.
- Aitken, B. J., & Harrison, A. E. (1999). Do domestic firms benefit from direct foreign investment? Evidence from Venezuela. *American Economic Review*, 89(3), 605-618.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: The role of local financial markets. *Journal of International Economics*, 64(1), 89-112.
- Arisoy, İ. (2012). The impact of foreign direct investment on total factor productivity and economic growth in Turkey. *The Journal of Developing Areas*, 17-29.
- Benli, M. (2016). Productivity spillovers from FDI in Turkey: Evidence from quantile regressions. *Theoretical & Applied Economics*, 23(3), 177-196.
- Blomström, M., & Kokko, A. (1998). Multinational corporations and spillovers. *Journal of Economic Surveys*, 12(3), 247-277.
- Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J.-W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115-135.
- Bournakis, I., & Tsionas, M. (2022). Productivity with endogenous FDI spillovers: A novel estimation approach. *International Journal of Production Economics*, 251, 108546.
- Caves, R. E. (1974). Multinational firms, competition, and productivity in host-country markets. *Economica*, 41(162), 176-193.
- Chudnovsky, D., López, A., & Rossi, G. (2008). Foreign direct investment spillovers and the absorptive capabilities of domestic firms in the Argentine manufacturing sector (1992–2001). *The Journal of Development Studies*, 44(5), 645-677.
- Dancey, C. P., Reidy J. (2017). *Statistics without maths for psychology*. 7th Ed. Prentice Hall.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of The American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Driffield, N., & Taylor, K. (2000). FDI and the labour market: A review of the evidence and policy implications. *Oxford Review of Economic Policy*, 16(3), 90-103.
- Fatima, S. T. (2016). Productivity spillovers from foreign direct investment: evidence from Turkish micro-level data. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 25(3), 291-324.
- Filiz, K. (2014). FDI and total factor productivity relations: An empirical analysis for BRIC and Turkey. *Advances in Management*, 7(3), 23-27.
- Fu, X. (2012). Foreign direct investment and managerial knowledge spillovers through the diffusion of management practices. *Journal of Management Studies*, 49(5), 970-999.

- Gallagher, K. P., & Zarsky, L. (2007). *The enclave economy: Foreign investment and sustainable development in Mexico's Silicon Valley*. MIT Press.
- Gorg, H., & Greenaway, D. (2004). Much ado about nothing? Do domestic firms really benefit from foreign direct investment? *World Bank Research Observer*, 19(2), 171-197.
- Granger, C. W., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). *Innovation and growth in the global economy*. MIT Press.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1251-1271.
- Javorcik, B. S. (2004). Does foreign direct investment increase the productivity of domestic firms? In search of spillovers through backward linkages. *American Economic Review*, 94(3), 605-627.
- Kalemli-Ozcan, S., Sánchez-Martín, M. E., & Thirion, G. (2016). A difficult relationship: declining (but productive) FDI inflows in Turkey. *World Bank Policy Research Working Paper*, (7918).
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90(1), 1-44.
- Karahan, O., & Colak, O. (2021). Foreign direct investment and productivity growth in Eastern European countries. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research (IJBESAR)*, 14(3), 26-34.
- Keller, W. (2010). International trade, foreign direct investment, and technology spillovers. In *Handbook of the Economics of Innovation* (Vol. 2, pp. 793-829). North-Holland.
- Küçük, N. E. (2023). Dijital Dönüşümün Uluslararası Ticaret Üzerine Etkisi. 5. *International Cappadocia Scientific Research Congress Proceedings Book*, 544-550.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Li, Y., & Chen, S. Y. (2010). The impact of FDI on the productivity of Chinese economic regions. *Asia-Pacific Journal of Accounting & Economics*, 17(3), 299-312.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Markusen, J. R., & Venables, A. J. (1999). Foreign direct investment as a catalyst for industrial development. *European Economic Review*, 43(2), 335-356.
- Okşak, Y., & Koyuncu, C. (2021). Long-run asymmetric association between FDI and productivity in Turkey. *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci: Časopis Za Ekonomsku Teoriju i Praksu*, 39(2), 253-277.
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 653-670.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge Working Papers. *Economics*, 1240(1), 1-39.

- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American statistical Association*, 94(446), 621-634.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93.
- Phelps, N. A. (2008). Cluster or capture? Manufacturing foreign direct investment, external economies and agglomeration. *Regional Studies*, 42(4), 457-473.
- Phillips, P. C. B. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 2, 335-346.
- Qasim, M., & Su, W. (2022). Technology transfer and economic growth through foreign direct investment in transition economies. *Journal of Policy Options*, 5(2), 1-6.
- Ramasamy, M., Dhanapal, D., & Murugesan, P. (2017). Effects of FDI spillover on regional productivity: Evidence from panel data analysis using stochastic frontier analysis. *International Journal of Emerging Markets*, 12(3), 427-446.
- Rodrik, D. (2008). *One economics, many recipes: Globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), 71-102.
- Sofuoğlu, E., & Kızılkaya, O. (2018). İş gücü verimliliği ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki: Türkiye ekonomisi için ampirik bir analiz. *Turkish Studies*, 13, 22.
- Sözüer, A. (2023). Foreign direct investment and labor productivity: Evidence from industrial firms in Türkiye. *Istanbul Management Journal*, (95), 12-21.
- The Central Bank of the Republic of Türkiye TCMB (2024, 07.10). Retrieved from <https://evds2.tcmb.gov.tr/>
- Turkstat (2024, 05.10). Retrieved from <https://data.tuik.gov.tr/>
- Wooldridge, J. M. (2002), *Econometric analysis of cross section and panel data*, MIT Press, Cambridge, MA. 2, 4.

APPENDIX

Table A: Results of Cross Section Dependency Test by Pesaran (2004)

Variable	Pesaran CD Test p-value	Hypothesis* Result	Variable	Pesaran CD Test p-value	Hypothesis Result	Variable	Pesaran CD Test p-value	Hypothesis Result
fdi	0.3564	H0 accepted	fdi_CL	0.2215	H0 accepted	fdi_lag_CJ	0.4205	H0 accepted
fdi_CA	0.5381	H0 accepted	fdi_CM	0.5646	H0 accepted	fdi_lag_CK	0.5179	H0 accepted
fdi_CB	0.2265	H0 accepted	fdi_lag	0.5229	H0 accepted	fdi_lag_CL	0.3184	H0 accepted
fdi_CC	0.4240	H0 accepted	fdi_lag_CA	0.5819	H0 accepted	fdi_lag_CM	0.2784	H0 accepted
fdi_CD	0.4728	H0 accepted	fdi_lag_CB	0.7207	H0 accepted	fdi_lag_CN	0.5808	H0 accepted
fdi_CE	0.3217	H0 accepted	fdi_lag_CC	0.5029	H0 accepted	prod	0.7268	H0 accepted
fdi_CF		H0 accepted	fdi_lag_CD		H0 accepted	person		H0 accepted
	0.3020			0.4366		_cost_pp	0.6744	
fdi_CG	0.3145	H0 accepted	fdi_lag_CE	0.4026	H0 accepted	turnover_in	0.4095	H0 accepted
fdi_CH	0.5028	H0 accepted	fdi_lag_CF	0.5953	H0 accepted	ex_im_cov	0.4061	H0 accepted
fdi_CI		H0 accepted	fdi_lag_CG		H0 accepted	purchase		H0 accepted
	0.3738			0.3263		_commercial	0.5198	
fdi_CJ	0.5026	H0 accepted	fdi_lag_CH	0.5938	H0 accepted			
fdi_CK	0.2820	H0 accepted	fdi_lag_CI	0.3239	H0 accepted			

Source: Own calculations.

Araştırma Makalesi / Research Article

GİRİŞİMSSEL MERAKIN GENEL RİSK EĞİLİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE GİRİŞİMSSEL ÖZ-YETERLİLİĞİN ARACI ROLÜ*

Engin YURDASEVER¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, girişimsel merakın girişimci bireylerde gözlemlenen genel risk eğilimi üzerindeki etkisini test etmek ve girişimsel öz-yeterlilik algısının bu etki üzerindeki rolünü belirlemektir. Araştırmada nicel araştırma deseni benimsenmiş ve tarama modeli tercih edilerek 305 girişimciden veri elde edilmiştir. Yapılan testler sonucunda ölçeklere ilişkin yapı geçerliliklerinin sağlanmasından sonra araştırma modeline uygun olarak ölçekler arasındaki doğrudan etkiler ile aracılık etkisi test edilmiştir. Verilerin analiz edilmesi sonucunda girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerinde ($\beta=0,421$), girişimsel merakın girişimsel öz-yeterlilik üzerinde ($\beta=0,579$) ve girişimsel öz-yeterliliğin genel risk eğilimi üzerinde ($\beta=0,108$) pozitif ve anlamlı bir şekilde etkili olduğu görülmüştür. Girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerinde dolaylı etkisi incelendiğinde ise bu etkinin de pozitif ve anlamlı olduğu ($\beta=0,373$) görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre girişimsel öz-yeterliliğin, girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerindeki etkisine kısmi aracılık etkisi bulunmaktadır. Sonuçlar girişimsel öz-yeterliliğin, girişimci bireylerde merak ile risk eğilimi arasındaki ilişkiyi açıklamak için önemli bir değişken olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın en önemli teorik çıkarımı, girişimci bireylerde merakın risk eğilimini hangi yolla etkilediğini ve girişimcilerin genel risk eğilimini etkileyen kişisel faktörleri belirleyerek önemli bir boşluğu doldurmasıdır. Ayrıca bu çalışmada alana özgü olmayan az sayıda risk ölçeğinden birisi olan ve Zhang vd. (2018) tarafından geliştirilen Genel Risk Eğilimi ölçeğinin Türkçeye uyarlanması ile yerli literatüre geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı kazandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimsel merak, Girişimsel öz-yeterlilik, Genel risk eğilimi, Aracılık etkisi

JEL Kodları: L26

THE MEDIATING ROLE OF ENTREPRENEURIAL SELF-EFFICACY IN THE EFFECT OF ENTREPRENEURIAL CURIOSITY ON GENERAL RISK PROPENSITY

Abstract

The aim of this study is to test the effect of entrepreneurial curiosity on the general risk propensity observed in entrepreneurs and to determine the role of the entrepreneur's self-efficacy perception in this effect. A quantitative research design was adopted in the study and data were obtained from 305 entrepreneurs by choosing the survey model. After ensuring the construct validity of the scales as a result of the tests, the direct effects and mediation effect between the scales were tested in accordance with the research model. The analysis of the data revealed that entrepreneurial curiosity has a positive and significant effect on risk propensity ($\beta=0,421$), entrepreneurial curiosity on entrepreneurial self-efficacy ($\beta=0,579$), and entrepreneurial self-efficacy on risk propensity ($\beta=0,108$). It was also found that the indirect effect of entrepreneurial curiosity on risk propensity is positive and significant ($\beta=0,373$). Accordingly, entrepreneurial self-efficacy partially mediates the effect of entrepreneurial curiosity on risk propensity. The results indicate that entrepreneurial self-efficacy is an important variable in explaining the relationship between curiosity and risk-taking propensity in entrepreneurs. The most important theoretical implication of this study is that it fills an important gap by identifying the way in which curiosity influences risk propensity in entrepreneurial individuals and the personal factors affecting entrepreneurs' overall risk propensity. Furthermore, by adapting the General Risk Propensity scale developed by Zhang et al. (2018) into Turkish, a valid and reliable measurement tool has been introduced to the local literature.

Keywords: Entrepreneurial curiosity, Entrepreneurial self-efficacy, General risk propensity, Mediating effect

JEL Codes: L26

* Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 30.10.2024 tarih ve 2024-162 karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, enginyurdasever@odu.edu.tr, ORCID (0000-0002-3853-2032)

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Girişimcilik faaliyetleri, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın temel dinamiklerinden biri olarak kabul edilmektedir. İstihdam yaratması, yenilikçiliği teşvik etmesi ve milli gelire katkı sağlaması gibi etkileriyle girişimcilik, bireysel ve toplumsal düzeyde birçok olumlu sonuca yol açmaktadır (Jeraj, 2014). Bu nedenlerle, girişimcilik bağlamında bireylerin davranışlarını şekillendiren psikolojik ve kişilik temelli faktörleri anlamaya yönelik araştırmalar giderek önem kazanmaktadır.

Girişimciler, belirsiz ortamlarda karar alabilme ve risk üstlenme becerileriyle öne çıkan bireylerdir (Olson, 1985). Ancak girişimcilerin risk alma davranışları yalnızca durumsal koşullara değil, aynı zamanda kişisel eğilimlerine de bağlıdır. Bu doğrultuda bu çalışma, girişimcilerde gözlemlenen genel risk alma eğiliminin belirleyicilerini ve sonuçlarını anlamaya yönelik bir çabadır. Her ne kadar risk alma davranışı girişimcilik bağlamında özgül bir şekilde, iş kurma, yatırım yapma ya da yenilik gerçekleştirme gibi durumlara atıfla ele alınsa da, girişimcilerin genel risk eğilimleri, bu spesifik davranışları etkileyen önemli bir kişilik özelliği olarak nitelendirilmektedir (Antončić vd., 2015). Bu nedenle bu araştırmada genel risk alma eğilimi ele alınmış ancak bu eğilim girişimciler özelinde değerlendirilmiştir. Böylece girişimcilerin kişisel özelliklerinin girişimsel davranışlara zemin oluşturup oluşturmadığına dair çıkarımlarda bulunulması amaçlanmıştır. Literatürde, bireyin yeni bilgi edinmeye ve keşfetmeye yönelik içsel güdüsünü ifade eden merak duygusunun, risk alma davranışlarını şekillendirdiği yönünde bulgular bulunmaktadır (Lindgren vd., 2010; Tims vd., 2014; Silva & Silva, 2022). Merak, bireyleri bilinmezliği keşfetmeye teşvik eden bir dürtü olarak belirsizlikle başa çıkma becerisini artırarak daha cesur kararlar almayı kolaylaştırmaktadır (Mussel vd., 2012; Gino, 2018). Bu bağlamda bazı araştırmacılar merakı, girişimci başarısının anahtar değişkenlerinden biri olarak tanımlamaktadır (Raine & Pandya, 2019, s.189). Bunun yanı sıra, bireyin kendi yetkinliklerine duyduğu inanç olarak tanımlanan öz-yeterlilik de girişimcilerin karşılaştıkları zorluklarla baş etme ve risk alma kararlarında etkili olan bir diğer önemli psikolojik faktördür (Bandura, 1997). Öz-yeterlilik düzeyi yüksek bireyler, potansiyel riskleri yönetebileceklerine dair daha güçlü bir inanca sahip oldukları için daha fazla risk alma eğilimi göstermektedirler (Krueger & Dickson, 1994; Basım vd., 2008; Densberger, 2014).

Bu çalışmada, girişimcilerin genel risk alma eğilimlerinin altında yatan psikolojik faktörler incelenmiş, özellikle merak ve öz-yeterlilik gibi bireysel farklılıkların bu eğilim üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Böylece genel kişilik eğilimlerinin girişimcilik davranışlarına etkisini anlamaya katkı sağlanması hedeflenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, girişimsel merakın girişimci bireylerde gözlemlenen genel risk eğilimi üzerindeki etkisini test etmek ve girişimsel öz-yeterlilik algısının bu etki üzerindeki rolünü belirlemektir. Bu amaçla araştırmada nicel araştırma deseni benimsenmiş ve değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkiler test edilmiştir. Bulgular her üç değişken arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca girişimsel öz-yeterliliğin, girişimsel merak ile genel risk eğilimi arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde bu değişkenler arasında ikili ilişkileri ele alan çalışmalar yer alsa da (Prihatsanti, 2017; Peljko & Antončić, 2022; Zou, 2022) bu üç değişkenin birlikte modele dâhil edildiği ve dolaylı etkilerin test edildiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple, bu çalışma girişimcilerdeki genel risk alma eğilimlerinin psikolojik temellerine dair önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca, genel risk alma eğilimi ölçeği, girişimcilik bağlamında daha spesifik bir şekilde ele alınarak, literatüre yeni bir bakış açısı kazandırılmaktadır.

Sonuç olarak bu makale, girişimcilik bağlamında bireylerin risk alma eğilimlerinin psikolojik belirleyicilerini incelemektedir. Birinci bölümde, girişimsel merak, girişimsel öz-yeterlilik ve genel risk alma eğilimi ilgili kuramsal temel ve ampirik çalışmalara yer verilerek hipotezler

geliştirilmiştir. İkinci bölümde, araştırma yöntemi, ölçüm araçları ve veri analizi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde veri analizi sonucunda elde edilen bulgular raporlanmış, dördüncü ve son bölümde ise elde edilen sonuçlar literatürle karşılaştırmalı olarak tartışılmış ve araştırmanın teorik ve pratik katkıları ortaya konulmuştur.

1. Literatür ve Hipotez Geliştirme

Bu çalışma, bireylerin davranışlarını açıklamada etkili olan Sosyal Bilişsel Kuram (Social Cognitive Theory) temel alınarak yapılandırılmıştır. Bandura (1986a), bu kuramda bireylerin davranışlarının kişisel faktörler (inançlar, beklentiler, tutumlar), çevresel etkiler ve davranışların karşılıklı etkileşimi yoluyla şekillendiğini ileri sürmüştür. Bu kuramın merkezinde yer alan öz-yeterlilik kavramı, bireyin belirli bir görevi başarıyla gerçekleştirebileceğine ilişkin inancı olarak tanımlanmakta ve bireyin seçimlerini, çabasını ve ısrarcılığını doğrudan etkilemektedir (Bandura, 1997).

Girişimcilik bağlamında bireylerin sahip olduğu merakı yeni bilgiye ulaşma, keşfetme ve belirsizlikle başa çıkma isteği olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak bu merakın riskli girişimsel davranışlara dönüşebilmesi bireyin bu süreci başarıyla yönetebileceğine dair inancına, yani öz-yeterlilik düzeyine bağlıdır. Sosyal Bilişsel Kuram, bireyin davranışlarını yalnızca çevresel koşullarla değil aynı zamanda bireyin kendi bilişsel yapısıyla ilişkilendirerek açıklamaktadır (Wood & Bandura, 1989). Bu bağlamda öz-yeterliliğin, merak ve risk alma arasındaki ilişkide aracı bir değişken olarak önemli bir rol oynayabileceğini söylemek mümkündür.

Merak, teorik olarak insanları yeni fikirler öğrenmeye, güncelliğini yitirmiş bilgileri ortadan kaldırmaya ve entelektüel sorunları çözmeye motive eden bilgi edinme arzusu olarak tanımlanmaktadır (Loewenstein, 1994). Merak konusunda ilk büyük teorisyen olarak kabul edilen Berlyne (1978), merakı deneyime, entelektüel gelişime ve başarıya yol açan bilgiye doğru yolculukta bir insan özelliği olarak tanımlamıştır. Buna göre merak, öğrenme ve problem çözmeye ilgi ve içsel haz içeren olumlu duygusal-motivasyonel durumlarla ilişkili ve bir kişilik özelliği olarak kendini gösteren eğilimdir.

Merak çeşitli iş sonuçları açısından faydalı bulunmuş ve yaratıcılık (Hardy vd., 2017), öğrenme (Litman, 2008), işe bağlılık ve yenilikçi iş davranışı (Yurdasever, 2024) gibi işle ilgili ölçütlerle olumlu yönde ilişkilendirilmiştir (Mussel, 2013). Literatür incelemesi, birçok farklı merak türünü ortaya koymaktadır. Epistemik merak, algısal merak, duygusal merak, sosyal merak ve bilişsel merak bunlardan sadece birkaçıdır (Jeraj & Antončič, 2013).

Merak kavramı son yıllarda girişimcilik alanında yapılan çalışmalarda da giderek daha fazla ele alınmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda merak, girişimcileri yenilikçi yollar aramaya ve girişimcilikle ilgili zorluklara karşı uygun çözümler bulmaya yönelten etkili bir özellik olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla yapılan çalışmalar, merak ile girişimciliğin birbiriyle bağlantılı olduğunu ortaya koyan kanıtlar içermektedir (Jeraj, 2014). Bunun bir sonucu olarak da zamanla girişimcilere özgü olan bu merak türü “Girişimsel Merak” olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Jeraj & Antončič, 2013; Jeraj & Marič, 2013a).

Girişimsel merak, merakın ayrı bir türü olarak bir girişimcinin yeni fırsatlar bulmak ve işini genişletmek için yeni, karmaşık veya belirsiz bir uyarıcıyla karşılaştıktan sonra ortaya çıkan uyarılmış duygusal bir durumdur (Jeraj & Antončič, 2013, s.428). Girişimsel merak aynı zamanda, girişimcilik çerçevesini araştırmaya, girişimcilikle ilgili görevleri öğrenmeye ve işi geliştirmek için yeni deneyimler edinmeye yönelik olumlu bir motivasyon durumunu ifade etmektedir (Jeraj, 2012; Jeraj & Marič, 2013a; Jeraj & Antončič, 2013). Merakın diğer alanlarda bir yordayıcı olarak köklü kullanımına rağmen, girişimcilik araştırmalarında kullanımı henüz yeterli görülmemektedir

(Rudolph vd., 2017; Syed vd., 2020; Jeraj & Antončič, 2013). Dolayısıyla girişimsel merakın girişimcilik sonuçları üzerinde önemli bir etkisi olup olmadığının ve bu etkinin niteliğinin belirlenmesi gerekmektedir.

Kuşkusuz girişimcilerde merakın etki edebileceği en önemli sonuçlardan biri, girişimcilerin genel bir kişilik özelliği olan risk alma eğilimidir. Risk kavramı, bireyde genellikle kaygı ve belirsizlik hissi uyandıran, gelecekteki olası olumsuz sonuçlara işaret eden bir durum olarak tanımlanmaktadır (Boermans & Willebrands, 2017). Girişimciler açısından bakıldığında ise risk almak, belirsiz getirilerle karşı karşıya kalmayı, bilinmeyene yönelik stratejik girişimlerde bulunmayı ve hatta örgütsel başarısızlık ihtimalini göze almayı gerektirmektedir (Candi vd., 2019). Bu çerçevede risk alma, bireyin bilinçli olarak riskli durumlara yönelme eğilimini içeren kişilik temelli bir özellik olarak da ele alınmaktadır (Araujo vd., 2023).

Girişimcilik literatürüne bakıldığında risk almanın en yaygın kullanılan girişimci kişilik özelliklerinin başında geldiği görülmektedir (Koh, 1996, s.13; Aytacı, 2006, s.142-143). Bir başka ifadeyle girişimcilerin en temel kişilik özelliklerinin başında risk almanın geldiği konusunda geniş bir fikir birliği mevcuttur (Drucker, 1998, s.34; Hisrich vd., 2005, s.21; Zhao vd., 2005, s.1270). Ward (2004, s.173) çalışmasında girişimsel merakı yüksek girişimcilerin, geleneksel olmayan yollarla düşünme eğiliminde olduğunu ve bu da onların risk alma düzeylerini etkilediğini öne sürmektedir. Hatta Lindgren vd.'ne (2010) göre merak kişinin karar alma sürecini etkileyerek onu daha riskli kararlar almaya yönlendirmektedir. Dolayısıyla girişimcilerin risk alma eğiliminin sahip oldukları merak düzeyi ile ilişkili olabileceği görülmektedir ve bu ilişkinin araştırılması gerekmektedir.

Merak ile risk alma eğilimi arasındaki ilişkide rol alan başka değişkenlerin olması da mümkündür. Hem merak (Jeraj & Marič, 2013a) hem de risk alma (Densberger, 2014) ile ilişkili olan öz-yeterlilik bu değişkenlerden biridir. Öz-yeterlilik, ilk defa Albert Bandura tarafından kavramsallaştırılmakla beraber bireylerin amaçlara ulaşmak için gerekli olan eylemleri organize etme ve gerçekleştirme konusundaki kendi yeteneklerine olan inançları olarak tanımlanmıştır (Bandura, 1989, s.731). Dolayısıyla öz-yeterlilik, bireyin bir işi veya belirli bir görev setini başarma konusundaki kişisel yeteneklerine olan inancını ifade eder (Bandura, 1997). Öz-yeterliliğe sahip olan bireyler, kendilerini motive etme konusunda zorlanmazken, zorluklarla mücadele konusunda cesaretli ve başarılıdırlar (Luthans vd., 2006). Dolayısıyla bu kişisel algı, girişimcilerin özellikle alabilecekleri riskli kararları anlamak için yarar sağlamaktadır.

Literatürde öz-yeterliliğin de birçok iş sonucu üzerinde etkili olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Öz-yeterliliğin etki ettiği önemli değişkenler arasında; performans (Heslin & Latham, 2004), iş tatmini (Baggerly & Osborn, 2006), stres (Yurdasever ve Fidan, 2020), girişimcilik (Baum & Locke, 2004) ve liderlik (Semadar vd., 2006) sayılabilmektedir. Dolayısıyla öz-yeterlilik algısının, girişimcilere has davranış biçimlerini daha iyi anlayabilmek için ele alınabileceğini söylemek mümkündür. Öz-yeterlilik literatürde birçok farklı bağlamda (akademik öz-yeterlilik, yazma öz-yeterliliği, genel öz-yeterlilik vb.) ele alınmaktadır. Bu çalışma kapsamında ise “girişimsel öz-yeterlilik” yani “bireyin bir girişimi ve girişimcilik alanındaki çeşitli görevleri ve rolleri yerine getirme becerisine duyduğu güven ve inanç” (Cassar & Friedman, 2009) ele alınmıştır.

Bandura (1986) ve Pajares'e (1996) göre girişimsel öz-yeterlilik, bir bireyin yeni bir işe girişmek için gereken beceri ve yeteneklere sahip olduğunu hissetme derecesidir. Araştırmalar girişimsel öz-yeterliliğin, girişim başarısı (Markman vd., 2003), girişimcilik niyeti (Barbosa vd., 2007) ve risk alma eğilimi (Krueger & Dickson, 1994) gibi sonuçları da etkilediğini göstermiştir. Dolayısıyla teorik ve uygulamalı literatüre dayanarak bu çalışmada girişimsel merakın girişimcilerin genel risk eğilimini etkilediğini ve bu etkide girişimsel öz-yeterliliğin de bir rolü olabileceğine dair bir model geliştirilmiştir.

Sonuç olarak, önceki araştırmalar girişimsel merak ve girişimsel öz-yeterliliğin girişimci bireylerin kişisel özellikleri üzerindeki etkilerini ayrı ayrı ele almıştır (Prihatsanti, 2017; Peljko & Antončič, 2022; Zou, 2022). Girişimsel merakın girişimci yönelimi (Boada-Grau vd., 2021; Heinemann vd., 2022; Oradini vd., 2024), yenilikçilik (Adomako vd., 2024; Peljko vd., 2016) ve bilişsel süreçler (Arikan vd., 2020) ile olan ilişkileri üzerine çeşitli bulgular elde edilmiştir. Benzer şekilde, girişimsel öz-yeterlilik de girişimcilik niyeti ve yenilikçi davranışlar ile ilişkilendirilmiştir (Jeraj, 2014; Prihatsanti, 2017). Ancak bu iki değişkenin birlikte ele alınarak girişimcinin genel risk alma eğilimi üzerindeki etkilerinin bütüncül biçimde incelendiği bir modele rastlanmamıştır. Bu çalışmayla literatürdeki bu boşluğun doldurulması ve girişimcilerin genel risk eğilimine etki eden faktörlerin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Aşağıda bu değişkenler arasındaki ilişkiler ve öne sürülen hipotezler yer almaktadır.

1.1. Girişimsel Merak ile Genel Risk Eğilimi

Merak, genellikle bilgi keşfiyle ilişkilendirilen bireysel bir faktördür ancak aynı zamanda girişimcilerin karar alma sürecini etkileme ve riskli kararlar almaya yönlendirme etkisine de sahiptir (Lindgren vd., 2010). Çünkü merak belirsizliği ve muğlaklığı ortadan kaldırmaya yardımcı olmaktadır (Tims vd., 2014). Nicholson vd. (2002), her zaman yeni ilgi alanları olan ve meraklı olan bireylerin karakteristik olarak risk almaya ihtiyaç duyduğunu iddia etmiştir. Shaw vd. (2011) ise girişimcilerde merakın riskli karar almanın ardındaki motive edici güç olduğunu öne sürmektedir. Hardy vd.'ne (2017) göre meraklı bireyler karmaşıklığı benimseme ve risk alma konusunda daha cesur ve esnek davranmaktadır.

Merak ile risk eğilimi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ilk çalışmalardan birisinde Reio vd. (2006) merakın risk eğilimi üzerindeki etkisini kanıtlamıştır. Yine Lauriola vd. (2015) merak ile risk alma eğilimi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ileri sürmüştür. Benzer şekilde Silva & Silva (2022) ile Danielson & Messerschmitt-Coen (2023) yürüttükleri çalışmalarda bilgi edinme arzusu ve yeni şeyler öğrenme isteği ile ortaya çıkan merakın iş hayatında riskli kararlar almayı anlamlı bir şekilde artırdığını ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla teorik destek ve uygulama sonuçları dikkate alınarak girişimsel merak ile genel risk eğilimi arasında ilişkiyi test etmek için aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₁: Girişimsel merak, genel risk eğilimini olumlu yönde etkiler.

1.2. Girişimsel Merak ile Girişimsel Öz-Yeterlilik

Girişimsel öz-yeterlilik, bireylerin girişimcilikle ilgili çeşitli görevleri başarıyla tamamlama konusundaki özgüvenlerini yansıtmaktadır. Öte yandan girişimsel merak, kârlı yeni fırsatları keşfetme, rekabete ilgi gösterme, işletme geliştirmeye odaklanma ve diğer proaktif davranışları içeren bir kavramdır. Dolayısıyla Jeraj & Marič'e (2013b, s.270) göre girişimsel merak olmadan, girişimsel öz-yeterlilik tek başına girişimcilik sonuçlarında başarıyı garanti etmemektedir. Literatür taraması, girişimsel merak ile girişimsel öz-yeterlilik arasında dolaylı ilişkilerin temellendirilebileceğini ortaya koymuştur. Özellikle girişimcilik alanında, yüksek düzeyde girişimsel meraka sahip bir girişimci, belirli bir sistemin, işletmesinin ve ekonominin nasıl çalıştığını bilmek istemekte, bu bilgileri işini geliştirmek için kullanmakta, bu da onun öz-yeterlilik inancının artmasına katkı sunmaktadır (Jeraj, 2012). Böylece merak, girişimcilik ile ilgili öz-yeterliliği geliştiren bir unsur haline dönüşmektedir (Jaleel & Sarmad, 2022). Çünkü merak girişimcilerin içsel motivasyonunu artırarak iş ile ilgili öz-yeterliliklerinin artmasını sağlamaktadır.

Jeraj & Marič (2013a) Slovenya ve ABD'deki girişimcilerden oluşan uluslararası bir örneklem ile yaptıkları çalışmada girişimsel merakın girişimsel öz-yeterliliği pozitif yönde etkilediği ortaya koymuşlardır. Yine aynı yazarların bir başka çalışmasında da girişimsel merak, girişimcilik ile

ilgili görevleri yürütme konusundaki girişimsel öz-yeterliliği olumlu yönde etkilemiştir (Jeraj & Marič, 2013b). Yabancı literatürde söz konusu ilişkiyi destekleyen başka çalışmalar da (Karwowski, 2012; Prihatsanti, 2017) bulunmakla birlikte yerli literatürde de girişimsel merakın girişimsel öz-yeterliliği pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini gösteren sonuçları görmek mümkündür (Özgül ve Yücel, 2018, s.348). Sonuç olarak bu iki değişken arasındaki muhtemel ilişkiye dayanarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₂: Girişimsel merak, girişimsel öz-yeterliliği olumlu yönde etkiler.

1.3. Girişimsel Öz-Yeterlilik ile Genel Risk Eğilimi

İş yaşamında öz-yeterlilik bireylerin seçimlerini, çaba düzeylerini ve dayanma güçlerini belirlemede etkili bir kavram olarak kabul edilmektedir (Chen vd., 2004). Ayrıca kişilerin kendi yeteneklerine olan güvenlerini ifade eden öz-yeterlilik, yeni fikirler üretmek ve daha cesur kararlar almak için de önemlidir (Prihatsanti, 2017). Deneysel bir çalışmanın sonuçları, karar alma konusunda çok yetenekli olduklarına inanan katılımcıların riskli bir seçimde daha fazla fırsat gördüklerini ve daha fazla risk aldıklarını göstermektedir (Krueger & Dickson, 1994). Dolayısıyla yüksek düzeyde öz-yeterliliğe sahip bireylerin risk alma olasılıklarının daha yüksek olduğunu ve yüksek öz-yeterlilik algısının kişilerin riskli kararlar alması için önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu söylemek mümkündür (Van den Heuvel vd., 2015).

Cassar & Friedman (2009) yürüttükleri bir çalışmada yüksek öz-yeterliliğe sahip bireylerin, girişimcilik faaliyetlerine daha fazla yatırım yaptıklarını ve bu konuda risk almaktan çekinmediklerini ortaya koymuştur. Densberger (2014) ise yaptığı nitel araştırmada öz-yeterliliğin risk alma eğiliminin bir öncüsü olduğu ve bireylerin öz-yeterlilik düzeyleri yükseldikçe risk alma eğilimlerinin de arttığı sonucuna ulaşmıştır. Basım vd. (2008, s.126) ise çalışmalarında öz-yeterliliği yüksek olan bireylerin daha fazla risk alma ve daha cesur davranma eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Bunlara ek olarak yerli ve yabancı farklı çalışmalarda da (Krueger & Dickson, 1994; Ogunyemi & Mabekoje, 2007; Jebran vd., 2014) öz-yeterlilik algısı ile risk alma eğilimi arasında anlamlı ilişkiler bulunmuş ve öz-yeterlilik algısı yüksek bireylerin daha fazla risk alma eğiliminde olduğu kanıtlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu ampirik kanıtlara dayanarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₃: Girişimsel öz-yeterlilik, genel risk eğilimini olumlu yönde etkiler.

1.4. Girişimsel Öz-Yeterliliğin Aracı Rolü

Jeraj & Marič (2013b) girişimsel merak ve girişimsel öz-yeterliliğin birlikte bireyleri girişimcilik görevlerinde daha iyi sonuçlar elde etmeye teşvik ettiğini savunmaktadır. Buna göre sadece girişimsel merak veya sadece girişimsel öz-yeterlilik tek başlarına etkili girişimcilik sonuçları elde etmek için yeterli değildir. Boyd & Vozikis'in (1994) girişimsel öz-yeterlilik teorisi de girişimci davranışların diğer girişimci çıktılarla ilişkisini ele alırken girişimsel öz-yeterliliğin de etkisinin incelenmesini önermektedir.

Girişimcilik ile ilgili çalışmalarda girişimsel öz-yeterliliğin aracı rolüne ilişkin sonuçları görmek de mümkündür. Örneğin Jaleel & Sarmad (2022) çalışmalarında merakın iş şekillendirmeye etki ettiğini ve bu etkide öz-yeterliliğin aracı rolü üstlendiğini ortaya koymuştur. Yine bir başka çalışmada Selvan vd. (2024) bireyin girişimcilik konusunda aldığı desteğin girişimcilik niyetini olumlu etkilediğini ve bu etkide öz-yeterliliğin aracı rolü olduğunu tespit etmiştir. Özgül ve Yücel (2018) ise girişimsel öz-yeterliliğin girişimsel merak ile yenilikçilik arasındaki ilişkide aracılık rolü üstlendiği ortaya koymuştur.

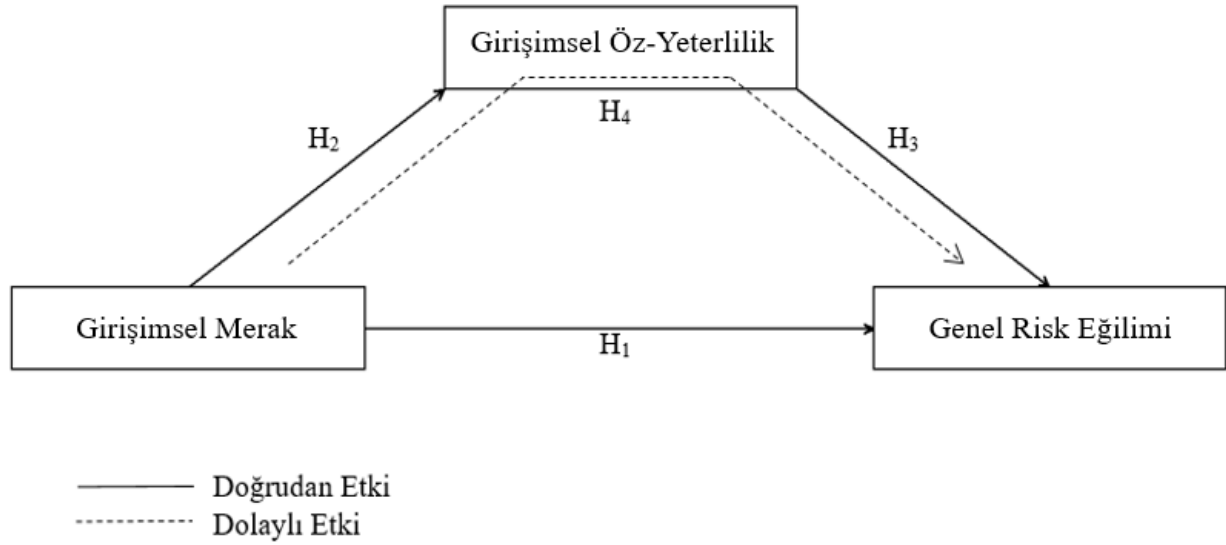
Dolayısıyla merak düzeyi yüksek girişimcilerin karşılaştıkları zorluklara ve belirsizliklere öz-yeterliliği yüksek bir şekilde yaklaştıklarında daha kolay risk alma eğilimi sergileyeceklerini söylemek mümkündür. Bu nedenle, merak ile risk eğilimi arasındaki olası bir pozitif ilişkinin,

girişimciler daha yüksek öz-yeterliliğe sahip olduklarında da devam etmesi beklenmektedir. Bu beklentiyi test etmek için diğer ampirik çıktılarına dayanarak girişimsel öz-yeterliliğin aracılık rolünü incelemeye yönelik aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₄: Girişimsel öz-yeterlilik, girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerindeki olumlu etkisine aracılık eder.

Girişimsel merak, genel risk eğilimi ve girişimsel öz-yeterlilik literatürüne dayanarak ileri sürülen araştırma hipotezlerini içeren model şekil 1’de gösterilmiştir.

şekil 1: Araştırma Modeli

şekil 1’de yer alan modele göre, girişimcilerde merak düzeyinin artması risk eğilimini doğrudan artırdığı gibi aynı zamanda merak düzeyinin öz-yeterlilik düzeyine olumlu yönde etki ettiği ve bunun da genel risk eğilimini artırdığı varsayılmaktadır.

2. Yöntem

Araştırmada nicel araştırma deseni benimsenmiş ve tarama modeli tercih edilmiştir. Tarama modeli bir konu hakkında tutum veya görüşlerin belirlenmesi için kullanılan bir modeldir (Karasar, 2012). Araştırmanın uygulama izni için Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’nun 30.10.2024 tarih ve 2024-162 sayılı kararı ile etik açıdan uygunluk onayı alınmıştır. Bu araştırmanın uygulama aşaması 1 Aralık 2024 ile 25 Ocak 2025 tarihleri arasında geręekleřtirilmiřtir.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırma evreni Ordu Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı işletme sahipleri olarak belirlenmiş ve kolayda örnekleme tekniği ile örneklem seçimine gidilmiştir. İlgili odaya kayıtlı girişimci sayısı Ekim 2024 itibariyle yaklaşık 2.600 civarındadır. Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında Barlett vd. (2001, s.46) tarafından geliştirilen formül kullanılmıştır. Hem formülün hesaplanması hem de Gürbüz ve şahin (2017, s.130) tarafından geliştirilen örneklem büyüklüğü tablosu yardımıyla yapılan hesaplama göre %95 güven aralığı düzeyi ile örneklem büyüklüğü 334 kişi olarak hesaplanmıştır. Ancak katılım sayısını artırmak amacıyla 550 girişimciye çevrimiçi anket uygulaması gönderilmiştir. Gönderilen anketlerin ilk sayfasında katılımcılardan bilgilendirilmiş

gönüllü olur formunu onaylaması istenmiştir. Bu araştırma kapsamında 305 anket geri dönüşü gerçekleşmiş ve değerlendirmeye alınmıştır. (Geri dönüş oranı %55,45'tir.)

2.2. Ölçüm Araçları

Anket formuna ilk olarak katılımcıların demografik bilgilerine (cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, sektör ve meslekte geçirilen süre) yönelik soruların olduğu kişisel bilgi formu eklenmiştir. Ardından formun oluşturulmasında Girişimsel Merak Ölçeği, Genel Risk Eğilimi Ölçeği ve Girişimsel Öz-Yeterlilik Ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçekler arasında Genel Risk Eğilimi Ölçeği'nin henüz Türkçeye uyarlama çalışması yapılmadığından, bu çalışmada diğer değişkenlere ilişkin analizlere geçilmeden önce ilgili ölçeğin uyarlama çalışması gerçekleştirilmiştir. Aşağıda araştırmada kullanılan ölçme araçlarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

2.2.1. Girişimsel Merak Ölçeği (*Entrepreneurial Curiosity Scale*)

Bu araştırmada girişimcilerin sahip olduğu merak düzeyi bağımsız değişken olarak seçilmiş ve girişimcilerin merak düzeyini ölçmek için Jeraj (2014) tarafından geliştirilen, Özgül ve Yücel (2018) tarafından Türkçeye uyarlanan Girişimsel Merak Ölçeği kullanılmıştır. Toplam 8 madde ve tek boyuttan oluşan ölçekteki örnek maddeler “Boş bir bina/işyeri gördüğümde, burada benim için doğabilecek iş fırsatlarını düşünürüm” ve “Daha fazla kâr sağlayacak yeni şeyler araştırırım” şeklindedir. Bu maddeleri derecelendirmek için beşli Likert tipi ölçek (1-Tamamen katılmıyorum, 5- Hiç Katılıyorum) kullanılmıştır. Ölçeğin faktör yükleri 0,464 ile 0,794 arasında değişmekle birlikte güvenilirlik düzeyi %82 ile iyi düzeydedir.

2.2.2. Girişimsel Öz-Yeterlilik Ölçeği (*Entrepreneurial Self-efficacy Scale*)

Bu araştırmada girişimcilerin sahip olduğu öz-yeterlilik inancı aracı değişken olarak seçilmiş ve girişimcilerin iş konusunda kendilerine olan öz-yeterlilik inancını ölçmek için Cassar & Freidman (2019) tarafından geliştirilen ve yine Özgül ve Yücel (2018) tarafından Türkçeye uyarlanan Girişimsel Öz-Yeterlilik ölçeği kullanılmıştır. Toplam 4 madde ve tek boyuttan oluşan ölçekteki örnek maddeler “Eğer azimle çalışırsam, bir girişimi başarılı bir şekilde başlatabilirim” ve “Bir girişime başlamak için gereken çabayı ortaya koyabileceğime eminim” şeklindedir. Bu maddeleri derecelendirmek için beşli Likert tipi ölçek (1-Tamamen katılmıyorum, 5- Hiç Katılıyorum) kullanılmıştır. Ölçeğin faktör yükleri 0,796 ile 0,879 arasında değişmekle birlikte güvenilirlik düzeyi %85 ile iyi düzeydedir.

2.2.3. Genel Risk Eğilimi Ölçeği (*General Risk Propensity Scale*)

Bu araştırmada girişimcilerin genel risk eğilimi düzeyi bağımlı değişken olarak seçilmiş ve genel risk eğilimini ölçmek için Zhang vd. (2018) tarafından geliştirilen Genel Risk Eğilimi Ölçeği kullanılmıştır. Literatür incelendiğinde bireylerin risk eğilimini ölçmek için geliştirilmiş ölçeklerin çok büyük kısmının çeşitli spesifik alanlara özgü (etik, finans, sağlık, güvenlik, sosyal vb.) riskleri ölçmek için tasarlandığı görülmektedir (Blais & Weber, 2006; Nicholson vd., 2005). Bu nedenle girişimcilik bağlamında kullanılabilecek en ideal ölçeğin genel risk eğilimini ölçen ve Zhang vd. (2018) tarafından geliştirilen ölçek olduğuna karar verilmiştir. Ancak ilgili ölçeğin henüz Türkçe uyarlamasının yapılmamış olması nedeniyle bu çalışmada uyarlama süreci de gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda anket uygulamasına başlamadan önce ilk olarak sorumlu yazardan izin alınmış, ardından ölçekte yer alan 8 madde yabancı dil konusunda uzman ve yönetim alanında çalışan bir grup ile çeviri-geri çeviri yöntemi uygulanarak Türkçeye çevrilmiştir. Böylece ölçek maddeleri orijinal anlamlarına en uygun şekilde Türkçeleştirilmiştir.

Türkçeye çevrilen ölçek anket formuna eklenmiş ve anket uygulamasından sonra ölçekten elde edilen veriler analiz edilmiştir. SPSS programı ile gerçekleştirilen Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) sonucunda ölçek maddelerinin orijinalinde olduğu gibi tek faktör altında toplandığı ve faktör yüklerinin 0,705 ile 0,877 arasında değiştiği görülmüştür. AMOS programı ile

gerçekleştirilen Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) sonucunda ise modifikasyon işlemleri (e1-e4, e1-e6, e2-e3, e2-e4, e7-e8) sonrasında elde edilen uyum iyiliği değerlerinin iyi ve kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmüştür (χ^2/df : 3,753; RMR/SRMR: ,032; RMSEA: ,075; GFI: ,957; NFI: ,969; IFI: ,977; CFI: ,977; TLI: ,957). Son olarak ölçeğe uygulanan güvenilirlik analizi sonunda Cronbach's Alpha değerinin 0,925 olduğu ve ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu görülmüştür. Dolayısıyla 8 madde ve tek boyuttan oluşan "Genel Risk Eğilimi Ölçeği"nin Türkçe uyarlamasının geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölçek içerisindeki örnek maddeler "Hayatımın çoğu alanında risk almayı severim" ve "Risk almak hayatımın önemli bir parçasıdır" şeklindedir. Bu maddeleri derecelendirmek için beşli Likert tipi ölçek (1-Tamamen katılmıyorum, 5- Hiç Katılıyorum) kullanılmıştır.

2.3. Veri Analizi

Anket formu ile elde edilen verilerin analizinde Spss 21.0, Amos 21.0 ve Process v4.2 istatistik programları kullanılmıştır. Veri analizlerinde öncelikle demografik değişkenlere ilişkin frekanslar, tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon değerleri hesaplanmış, ardından kullanılan ölçeklere ilişkin doğrulamalı faktör analizi ile güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. En sonda ise değişkenler arasında etki analizleri yapılarak hipotez sonuçları test edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Demografik Değişkenler

Araştırma kapsamındaki katılımcıların cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, faaliyet gösterilen sektör ve iş hayatında geçirilen süre değişkenlerine ait bulgular Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Değişkenlerine İlişkin Bulgular

Değişkenler	N	%	Değişkenler	N	%
Cinsiyet			Tarım ve Hayvancılık	6	2,0
Kadın	82	26,9	Sanayi ve Üretim	63	20,7
Erkek	223	73,1	Hizmet	73	23,9
Yaş			İnşaat ve Madencilik	19	6,2
21-30 yaş	37	12,1	Teknoloji	3	1,0
31-40 yaş	111	36,4	Finans ve Sigorta	25	8,2
41-50 yaş	120	39,3	Medya ve Eğlence	3	1,0
51 yaş ve üzeri	37	12,1	Diğer	113	37,0
Öğrenim Durumu			İş Hayatında Geçirilen Süre		
İlk/Ortaöğretim	18	5,9	0-5 yıl	30	9,8
Lise	69	22,6	6-10 yıl	72	23,6
Ön Lisans	51	16,7	11-15 yıl	55	18,0
Lisans	149	48,9	16-20 yıl	61	20,0
Lisansüstü	18	5,9	21 yıl ve üzeri	87	28,5
Toplam	305	100	Toplam	305	100

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğunun erkeklerden oluştuğu (%73,1) ve ağırlıklı olarak 31-50 yaş aralığında (%75,7) yer aldıkları görülmektedir. Katılımcıların %48,9'u Lisans mezunu iken en çok katılım Hizmet sektöründen (%23,9) gerçekleşmiştir.

3.2. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Analizi

Bu bölümde ölçeklere ilişkin aritmetik ortalamalar ile standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca ölçekler arasındaki ilişkilerin yönünün ve kuvvetinin görülebilmesi için korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: *Değişkenlere İlişkin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri ile Korelasyon Analizi Sonuçları*

Ölçekler	$\bar{X}$	S.S.	Girişimsel Merak	Girişimsel Öz-Yeterlilik	Genel Risk Eğilimi
Girişimsel Merak	3,96	,606	1,00		
Girişimsel Öz-Yeterlilik	4,25	,702	0,579**	1,00	
Genel Risk Eğilimi	3,27	,817	0,367**	0,274**	1,00

** $p < 0,01$

Tablo 2 incelendiğinde en yüksek ortalamaya sahip ölçeğin girişimsel öz-yeterlilik (4,25) olduğu görülmektedir. Bu sonuç araştırmaya katılan girişimcilerin öz-yeterliliklerinin yüksek seviyede olduğunu göstermektedir. Yine Tablo 2 incelendiğinde ölçekler arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. En yüksek korelasyon değeri girişimsel öz-yeterlilik ile girişimsel merak (0,579) arasında ölçülürken, girişimsel öz-yeterlilik ile genel risk eğilimi arasındaki korelasyon değerinin (0,274) ise olumlu ancak nispeten düşük olduğu görülmüştür.

3.3. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

Bu bölümde ölçeklerin yapı geçerliliklerinin test edilmesi amacıyla üç ölçek için de AMOS programı ile DFA uygulanmış ve uyum iyiliği değerleri hesaplanmıştır. Kabul edilebilir sınırın altında ya da sınırdaki görülen değerlerin iyileştirilmesi için girişimsel merak ölçeğinde dört (e1-e2, e1-e6, e4-e7, e7-e8), girişimsel öz-yeterlilik ölçeğinde ise tek (e3-e4) modifikasyon işlemi gerçekleştirilmiş ve modifikasyonlar sonucunda elde edilen değerler Tablo 3'te bir arada gösterilmiştir.

Tablo 3: *Araştırma Ölçeklerine İlişkin DFA Uyum İyiliği Değerleri*

Ölçekler	χ^2/df	RMR	RMSEA	GFI	NFI	IFI	CFI	TLI
Girişimsel Merak	3,260	,037	,066	,960	,939	,957	,957	,924
Girişimsel Öz-Yeterlilik	4,489	,011	,087	,993	,993	,994	,994	,966
Genel Risk Eğilimi	3,753	,032	,075	,957	,969	,977	,977	,957

Tablo 3 incelendiğinde tüm ölçeklerin uyum iyiliği değerlerinin iyi veya kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir (Yılmaz ve Çelik, 2009; Meydan ve Şeşen, 2015). Dolayısıyla ölçeklerin, elde edilen verilerle uyumlu olduğunu ve yapı geçerliliğinin sağlandığını söylemek mümkündür.

3.4. Güvenilirlik Analizi

Ölçeklerin yapı geçerliliklerinin sağlanmasından sonra güvenilirlik ve tutarlılıklarının test edilmesi amacıyla güvenilirlik analizi uygulanmış ve Cronbach's Alpha değerleri hesaplanmıştır. Yapılan analiz sonucunda elde edilen değerler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: *Araştırma Ölçeklerine İlişkin Cronbach's Alpha (α) Değerleri*

Ölçekler	Madde Sayısı	α Değerleri
Girişimsel Merak	8	0,809
Girişimsel Öz-Yeterlilik	4	0,860
Genel Risk Eğilimi	8	0,925

Nunnally & Bernstein'e (1994, s.264) göre güvenilirlik katsayılarının 0,70'in üzerinde olması ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir. Tablo 4 incelendiğinde tüm ölçeklere ilişkin α değerlerinin 0,80'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre ölçeklerin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu söylemek mümkündür (Alpar, 2014, s.484).

3.5. Hipotez Testleri (Etki Analizleri)

Bir araştırmada aracılık etkisinden söz edebilmek için öncelikle değişkenler arasında doğrudan etkilerin bulunması gerekmektedir (Baron & Kenny, 1986). Bu nedenle öncelikle girişimsel merakın genel risk eğilimi, girişimsel merakın girişimsel öz-yeterlilik ve girişimsel öz-yeterliliğin genel risk eğilimi üzerindeki doğrudan etkileri test edilmiştir. Analiz sonucunda doğrudan etkilerin anlamlı olduğunun tespit edilmesi nedeniyle girişimsel öz-yeterlilik değişkeni modele aracı değişken olarak dahil edilmiş ve söz konusu ölçeğin dolaylı etkisi PROCESS makrosu kullanılarak test edilmiştir. Buna göre gerçekleştirilen hipotez testleri sonucunda elde edilen bulgular Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: *Hipotez Testlerine İlişkin Sonuçlar*

Bağımlı	Bağımsız	β	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
<i>Doğrudan Etki</i>							
Girişimsel Merak	Genel Risk Eğilimi	,421	,0883	4,7723	,0000**	,2476	,5951
<i>Dolaylı Etki</i>							
Girişimsel Merak	Girişimsel Öz-Yeterlilik	,579	,0543	12,3623	,0000**	,5645	,7783
Girişimsel Öz-Yeterlilik	Genel Risk Eğilimi	,108	,0761	1,4300	,0153*	,0409	,2587
Girişimsel Merak	Genel Risk Eğilimi	,373	,0721	6,8572	,0000**	,0633	,2457

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$ (LLCI: Güven aralığı alt sınırı, ULCI: Güven aralığı üst sınırı)

Tablo 5'te yer alan doğrudan etki sonuçları incelendiğinde, bağımsız değişken olan girişimsel merakın bağımlı değişken olan genel risk eğilimi üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye ($\beta=0,421$, $p=0,000$) sahip olduğu görülmektedir. Bu durumda “H₁: Girişimsel merak, genel risk eğilimini olumlu yönde etkiler.” hipotezi kabul edilmiş ve aracılığın ön şartlarından biri sağlanmıştır. Bu sonuca göre girişimcilerin merak duygusu ne kadar yüksekse o kadar riskli kararlar alma eğiliminde olduklarını söylemek mümkündür.

Dolaylı etki ile ilgili sonuçlar incelendiğinde ise girişimsel merakın aracı değişken olan girişimsel öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisinin ($\beta=0,579$, $p=0,000$) olduğu görülmektedir. Bu durumda “H₂: Girişimsel merak, girişimsel öz-yeterliliği olumlu yönde etkiler.” hipotezi kabul edilmiş ve bir diğer aracılık şartı daha sağlanmıştır. Yine modele göre girişimsel öz-yeterliliğin genel risk eğilimi üzerinde oldukça düşük de olsa pozitif ve anlamlı bir etkiye ($\beta=0,108$, $p=0,015$) sahip olduğu görülmektedir. Bu durumda “H₃: Girişimsel öz-yeterlilik, genel risk eğilimini olumlu yönde etkiler.” hipotezi kabul edilmiş ve son aracılık şartı da sağlanmıştır. Son olarak girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerinde dolaylı etkisi incelendiğinde ise bu etkinin de pozitif ve anlamlı olduğu ($\beta=0,373$, $p=0,000$) görülmektedir. Bu sonuca göre girişimsel öz-yeterlilik, girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerindeki etkisine aracılık etmektedir. Bu durumda “H₄: Girişimsel öz-yeterlilik, girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerindeki olumlu etkisine aracılık eder.” hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca girişimsel öz-yeterliliğin modele aracı değişken olarak dahil edilmesi ile girişimsel merakın genel risk eğilimi üzerindeki etkisinin 0,421'den 0,373'e düşmesi ve anlamlı ilişkinin azalarak devam etmesi *kısmi aracılık etkisini* göstermektedir. Bu sonuçlar araştırmanın dört hipotezinin de kabul edildiğini göstermektedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Girişimcilik, girişimcilerin yeni işletmeler kurması, istihdama katkı sağlaması, rekabeti artırması ve hatta teknolojik değişim aracılığıyla üretkenliği de artırması nedeniyle ekonomik kalkınmaya

katkı sağlayan bir inisiyatifdir. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde girişimciler ve sahip oldukları yeni iş kurma niyetleri mevcut ekonomik ortamda önemli bir değere sahiptir. Bunun yanında bu tür ekonomilerde fırsatların ve kaynakların kıt olması nedeniyle girişimcilerin genel risk alma eğilimleri de büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle girişimcilerin risk alma istekliliğinin altında yatan belirleyiciler hakkında yapılan araştırmalar önemli çıktılar sağlama potansiyeline sahiptir. Bu potansiyelden hareketle bu çalışmada girişimcilerin genel risk eğilimine etki edebilecek değişkenlerden ikisi olan merak ve öz-yeterlilik duyguları ele alınmıştır.

Araştırmada öncelikle girişimsel merak, girişimsel öz-yeterlilik ve genel risk eğilimi değişkenleri arasındaki ilişkilerin yönü ve kuvvetini belirlemek için korelasyon analizi yapılmış ve tüm ölçekler arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Yine ölçeklere uygulanan doğrulayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizi sonucunda ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğunu gösteren sonuçlar elde edilmiştir. Ardından araştırma hipotezleri test edilmiş ve ilk olarak girişimsel merakın genel risk eğilimini olumlu yönde etkilediği (H_1) tespit edilmiştir. Bu sonuç merakın risk eğilimi üzerinde pozitif etkisi olduğunu savunan Reio vd. (2006), Lauriola vd. (2015), Silva & Silva (2022) ile Danielson & Messerschmitt-Coen'in (2023) araştırma sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Yine hipotez testleri sonucunda girişimsel merakın girişimsel öz-yeterliliği olumlu yönde etkilediği (H_2) tespit edilmiştir. Bu sonuç girişimcilerde merakın öz-yeterlilik üzerinde olumlu etkisi olduğunu iddia eden Jeraj & Marič (2013a), Jeraj & Marič (2013b), Karwowski (2012), Prihatsanti (2017) ile Özgül ve Yücel'in (2018) araştırma sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Hipotez testlerinden elde edilen bir diğer sonuç ise girişimsel öz-yeterliliğin genel risk eğilimini olumlu yönde etkilediği (H_3) şeklindedir. Bu iki değişken arasındaki korelasyonun düşük çıkmasına (0,274) paralel olarak etki değeri de düşük ($\beta=0,108$) olsa da anlamlı bir etki tespit edilmiştir. Bu sonuç yüksek öz-yeterliliğe sahip kişilerin daha riskli kararlar alma eğiliminde olduğunu iddia eden Cassar & Friedman (2009), Densberger (2014), Basım vd. (2008), Ajibola vd. (2007) ile Jebran vd.'nin (2014) çalışma sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Araştırmada değişkenler arasındaki doğrudan ilişkilerin ortaya çıkarılmasından sonra girişimsel öz-yeterliliğin girişimsel merak ile genel risk eğilimi arasındaki ilişkide aracılık rolü test edilmiş, girişimsel öz-yeterliliğin bu ilişkide kısmi aracılık rolü oynadığı görülmüş ve H_4 hipotezi de kabul edilmiştir. Bu sonuç girişimcilerde öz-yeterliliğin çeşitli girişimcilik sonuçlarına aracılık ettiğini ortaya koyan Jaleel & Sarmad (2022), Selvan vd. (2024) ile Özgül ve Yücel'in (2018) çalışma sonuçlarını destekler niteliktedir.

Çalışma bulguları, Sosyal Bilişsel Kuram'ın temel varsayımlarıyla da örtüşmektedir. Bandura'ya (1986) göre bireyler yalnızca çevresel uyarıcılara tepki veren pasif varlıklar değil, aynı zamanda bilişsel süreçlerle davranışlarını şekillendiren aktif öznelardir. Bu kapsamda, girişimcilerin merakı risk almaya yönelik bir eğilim oluşturmaktadır. Ancak bu eğilimin davranışa dönüşebilmesinin bireylerin kendi yeterliliklerine dair inançları yani öz-yeterlilik düzeyleriyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu bulgu özyeterliliğin bireylerin girişimsel karar alma süreçlerinde belirleyici bir psikolojik faktör olduğunu göstermektedir (Krueger & Dickson, 1994).

Sonuç olarak araştırma neticesinde girişimci bireylerde merak ile risk alma eğilimi arasındaki ilişki doğrulanmıştır. Ayrıca sonuçlar öz-yeterliliğin, girişimci bireylerde merak ile risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi açıklamak için önemli bir değişken olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın en önemli teorik çıkarımı, girişimci bireylerde merakın risk eğilimini hangi yolla etkilediğini ve girişimcilerin genel risk eğilimini etkileyen kişisel faktörleri belirleyerek önemli bir boşluğu doldurmasıdır. Ayrıca bu çalışmada alan bazlı ve spesifik olmayan çok az sayıda risk ölçeğinden birisi olan ve Zhang vd. (2018) tarafından geliştirilen Genel Risk Eğilimi (General Risk Propensity) ölçeğinin Türkçeye uyarlanması ile yerli literatüre geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı kazandırılmıştır.

Çalışma boyunca görüldüğü gibi birey düzeyinde ele alındığında, girişimsel merakın risk alma davranışlarına etkisinin, bireyin belirsizlikle başa çıkma becerisi ve yeniliğe açıklığı ile yakından ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Literatürde merak düzeyi yüksek olan bireylerin, bilinmeyenle karşılaştıklarında bunu bir tehdit değil, öğrenme fırsatı olarak görme eğiliminde olduklarına dair görüşler bulunmaktadır (Kashdan vd., 2009). Bu yaklaşım, bireyin çevresel belirsizliklerden kaçmak yerine onları keşfetmeye yönelik bir tutum geliştirmesine olanak tanımaktadır. Dolayısıyla girişimcilerde gözlemlenen bu tür bir merakın, daha fazla risk alma davranışının altında yatan bilişsel ve duygusal eğilimlerle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim araştırma sonuçları bu görüşü destekler niteliktedir.

Bununla birlikte Bandura'nın (1997) öz-yeterlilik kuramına göre, bireyler ancak bir görevi başarma konusunda kendilerine yeterince güvendiklerinde daha zorlu hedefler belirleme ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli olan riskleri alma eğilimindedirler. Bu durum, girişimcilik bağlamında değerlendirildiğinde, girişimsel merakı yüksek bireylerin risk alma davranışının, sadece bilgiye olan ilgilerinden değil, aynı zamanda bu bilgiyi pratiğe dökebileceklerine olan inançlarından beslendiğini göstermektedir. Araştırmada girişimsel öz-yeterliliğin kısmi aracılık etkisi göstermesi, bireyin sadece dışsal motivasyonlarla değil, aynı zamanda kendi yetkinliğine duyduğu inançla da riskli kararlar alabildiğini göstermektedir ve Bandura'nın (1997) görüşünü desteklemektedir.

Bulgular, girişimsel merak ve öz-yeterliliğin girişimciliğin psikolojik temelleri açısından birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Baron'un (2008) iddia ettiği gibi bu çalışmada da girişimcilerde risk alma davranışlarının sadece ekonomik beklentilerle değil, aynı zamanda bireyin içsel kaynakları ve bilişsel değerlendirmeleriyle şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre katkılarından biri de girişimciliğe ilişkin daha derinlikli psikolojik analizlerin yapılmasına ve girişimci profili oluşturmada bireysel farklılıkların daha fazla dikkate alınmasına zemin hazırlamasıdır. Özellikle girişimciliği teşvik eden programlar açısından değerlendirildiğinde, bireylerin merak ve öz-yeterlilik duygularının geliştirilmesine yönelik bir takım adımlar atılması, bu bireylerin sadece teknik bilgiyle değil, psikolojik kaynaklarla da donatılması gerektiği bu çalışmanın önemli çıktılarından biridir. Bu bağlamda örneğin Raelin vd. (2011) ile Pham & Le'ye (2023) göre girişimcilerde deneyim ve eğitim yoluyla öz-yeterliliği artırmaya öncelik verilmelidir. Yine politika yapıcıların daha yüksek merak ve öz-yeterlilik seviyelerine sahip bireyleri belirlemesi, kendi girişimlerine başlamaları konusunda onlara girişimci dostu bir iklim sağlaması ve girişimciliğe teşvik etmesi önerilmektedir. Bu kişilerin girişimci olmaya teşvik edilmesi için ücretsiz eğitimler, vergi indirimleri ve finansal teşviklerle özendirici adımların atılması önem arz etmektedir.

Ayrıca girişimcilik ekosistemini güçlendirmek için bireylerin merak ve öz-yeterlilik özelliklerinin erken yaşlardan itibaren geliştirilmesine yönelik müfredat ve programların eğitim sistemine entegre edilmesi önerilmektedir. Çünkü araştırmalar bu tür psikolojik özelliklerin küçük yaşlardan itibaren gelişebileceğini ve zamanla bireyin girişimsel davranışlarını destekleyebileceğini göstermektedir (Zhao vd., 2005; Karwowski, 2012). Bu kapsamda, ilkökul ve ortaokul düzeyinden başlayarak problem çözme, deneyim yoluyla öğrenme ve yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesine yönelik etkinliklerin artırılması faydalı olacaktır. Nitekim Dweck (2006), bireylerin öğrenmeye açık zihniyet geliştirdiklerinde daha fazla risk alabildiklerini ve başarısızlığı gelişim fırsatı olarak gördüklerini vurgulamaktadır. Dolayısıyla girişimciliği yalnızca yetişkinlik dönemine özgü bir davranış biçimi olarak değil, yaşam boyu gelişen psikolojik bir kapasite olarak değerlendiren bütüncül eğitim yaklaşımları, bu alandaki başarıyı artırmada kilit rol oynayacaktır.

Son olarak, konuya ilgi duyan araştırmacıların girişimcilerde risk alma eğilimini etkileyen ve merak ile öz-yeterlilik dışındaki değişkenleri de içine alacak farklı çalışmalar yapması

önerilmektedir. Bu doğrultuda örneğin yaratıcılık, yenilikçilik gibi özelliklerin risk alma eğilimi üzerindeki etkileri ya da risk almanın şirket büyümesi, kârlılık veya diğer finansal performans sonuçları ile ilişkisini ortaya çıkaracak çalışmaların yapılması faydalı olacaktır. Son olarak çalışmanın kesitsel tasarıma yani belirli bir dönemde elde edilen verilere dayanması ve katılımcıların kendi bildirdikleri (öz-bildirim) ifadelerle değişkenlerin düzeyinin belirlenmesi, birer kısıtlılık oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Alpar, R. (2014). *Uygulamalı istatistik ve geçerlilik-güvenilirlik*. Detay Yayıncılık.
- Antončič, B., Bratkovc Kregar, T., Singh, G. & DeNoble, A. F. (2015). The big five personality–entrepreneurship relationship: Evidence from Slovenia. *Journal of Small Business Management*, 53(3), 819–841. doi: 10.1111/jsbm.12089
- Araujo, C. F., Karami, M., Tang, J., Roldan, L. B. & dos Santos, J. A. (2023). Entrepreneurial alertness: A meta-analysis and empirical review. *Journal of Business Venturing Insights*, 19, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2023.e00394>
- Aytaç, Ö. (2006). Girişimcilik: Sosyo-kültürel bir perspektif. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 139-160.
- Baggerly, J. & Osborn, D. (2006). School counselor’s satisfaction and commitment: Correlates and predictors. *Professional School Counseling*, 9(3), 197- 205. doi: 10.1177/2156759X050090
- Bandura A. (1986). Fearful expectations and avoidant actions as coeffects of perceived self-inefficacy. *American Psychologist*, 41(12), 1389–1391. doi: 10.1037/0003-066X.41.12.1389
- Bandura, A. (1989). Regulation of cognitive process through perceived self-efficacy. *Developmental Psychology*, 25, 729–735. doi: 10.1037/0012-1649.25.5.729
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*. Freeman.
- Barbosa, S. D., Gerhardt, M. W. & Kickul, J. R. (2007). The role of cognitive style and risk preference on entrepreneurial selfefficacy and entrepreneurial intentions. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 13(4), 86-104. doi: 10.1177/10717919070130041001
- Barlett, J. E., Körtlik, J. W. & Higgins, C. C. (2001). Organizational resarch: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning and Performance Journal*, 19(1), 43-50.
- Baron, R. A. (2008). The role of affect in the entrepreneurial process. *Academy of Management Review*, 33(2), 328–340. doi: doi.org/10.5465/amr.2008.31193166
- Baron, R. M. & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182. doi: 10.1037/0022-3514.51.6.1173
- Basım, H. N., Korkmazyürek, H. ve Tokat, A. O. (2008). Çalışanların öz yeterlilik algılamasının yenilikçilik ve risk alma üzerine etkisi: Kamu sektöründe bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 121-130.
- Baum, J. R. & Locke, E. A. (2004). The relationship of entrepreneurial traits, skill, and motivation to subsequent venture growth. *Journal of Applied Psychology*, 89(4), 587–598. doi: 10.1037/0021-9010.89.4.587

- Berlyne, D. E. (1978). Curiosity and learning. *Motivation and Emotion*, 2, 97–175. doi: 10.1007/BF00993037
- Blais, A. R. & Weber, E. U. (2006). A domain-specific risk-taking (dospert) scale for adult populations. *Judgment and Decision Making*, 1(1), 33–47. doi: 10.1017/S1930297500000334
- Boada-Grau, J., Vallejo-Vélez, M., Serrano-Fernández, M.-J., Sánchez-García, J. C., Boada-Cuerva, M., Assens-Serra, J. & Vigil-Colet, A. (2021). La curiosidad como variable moderadora entre la impulsividad y la orientación emprendedora. *Anales de Psicología / Annals of Psychology*, 37(2), 334–340. doi: 10.6018/analesps.421621
- Boermans, M. A. & Willebrands, D. (2017). Entrepreneurship, risk perception and firm performance. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 30(4), 557–569. doi: 10.1504/IJESB.2017.10004078
- Boyd, N. G. & Vozikis, G. S. (1994). The influence of self-efficacy on the development of entrepreneurial intentions and action. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 18(4), 63–77. doi: 10.1177/104225879401800404
- Candi, M., Melia, M. & Colurcio, M. (2019). Two birds with one stone: The quest for innovation and social impact in social entrepreneurship. *Journal of Business Research*, 101, 755–763.
- Cassar, G. & Friedman, H. (2009). Does self-efficacy affect entrepreneurial investment?. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 3(3), 241–260. doi: 10.1002/sej.73
- Chen, G., Gully, S. M. & Eden, D. (2004). General self-efficacy and self-esteem: toward theoretical and empirical distinction between correlated self-evaluations. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), 375–395. doi: 10.1002/job.251
- Danielson, R. & Messerschmitt-Coen, S. (2023). Investigating risky decision-making with curiosity and outcome expectations in a simulated experience. *International Journal of Undergraduate Research and Creative Activities*, 15(1), 1–16. doi: 10.7710/2168-0620.0400
- Densberger, K. (2014). The self-efficacy and risk-propensity of entrepreneurs. *Journal of Enterprising Culture*, 22(4), 437–462. doi: 10.1142/S0218495814500186
- Drucker, P. F. (1998). *Sonuç İçin Yönetim* (Çev. Bülent Toksöz). İnkılâp Kitabevi.
- Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The new psychology of success*. Random House.
- Gino, F. (2018). The business case for curiosity. *Harvard Business Review*, 5, 48–57. <https://hbr.org/2018/09/the-business-case-for-curiosity>
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Hardy, J. H., Ness, A. M. & Mecca, J. (2017). Outside the box: Epistemic curiosity as a predictor of creative problem solving and creative performance. *Personality Individual Differences*, 104, 230–237. doi: 10.1016/j.paid.2016.08.004
- Heinemann, H., Mussel, P. & Schäpers, P. (2022). Curious enough to start up? How epistemic curiosity and entrepreneurial alertness influence entrepreneurship orientation and intention. *Frontiers in Psychology*, 13, 1–18. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1003866
- Heslin, P. A. & Latham, G. P. (2004). The effect of upward feedback on managerial behavior. *Applied Psychology: An International Review*, 53(1), 23–37. doi: 10.1111/j.1464-0597.2004.00159.x

- Hisrich, R. D., Peters, M. P. & Shepherd, D. A. (2005). *Entrepreneurship*. McGraw-Hill.
- Jaleel, A. & Sarmad, M. (2022). Workplace curiosity as a catalyst for job crafting: Revealing the mediating role of occupational self-efficacy. *Journal of Positive School Psychology*, 6(11), 1831-1849.
- Jebran, K., Ullah, I., Rahman, M. U. & Abdullah (2014). Effects of self efficacy and risk taking behavior on personal growth initiative of university students. *Journal Global & Science*, 2(3), 1-6.
- Jeraj, M. (2012). Toward the new construct: Entrepreneurial curiosity. Barkovic, V. D. & Runzheimer, B. (Eds.) *Interdisciplinary research VIII*. Josip Juraj Strossmayer University.
- Jeraj, M. (2014). The relationship between optimism, pre-entrepreneurial curiosity and entrepreneurial curiosity. *Organizacija*, 47(3), 1-11. doi: 10.2478/orga-2014-0018
- Jeraj, M. & Antončič, B. (2013). A conceptualization of entrepreneurial curiosity and construct development: A multi-country empirical validation. *Creativity Research Journal*, 25(4), 426-435. doi: <https://doi.org/10.1080/10400419.2013.843350>
- Jeraj, M. & Marič, M. (2013a, March 20-22). Entrepreneurial curiosity: The new construct. 32nd *International Conference on Organizational Science Development*. Portorož, Slovenia
- Jeraj, M. & Marič, M. (2013b). Relation between entrepreneurial curiosity and entrepreneurial self-efficacy: A multi-country empirical validation. *Organizacija*, 46(6), 264-273. doi: 10.2478/orga-2013-0027
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Karwowski, M. (2012). Did curiosity kill the cat? Relationship between trait curiosity, creative self-efficacy and creative personal identity. *Europe's Journal of Psychology*, 8(4), 547-558. doi: 10.5964/ejop.v8i4.513
- Kashdan, T. B., Rose, P. & Fincham, F. D. (2009). Curiosity and exploration: Facilitating positive subjective experiences and personal growth opportunities. *Journal of Personality Assessment*, 91(3), 173–183. doi: 10.1207/s15327752jpa8203_05
- Koh, H. C. (1996). Testing hypotheses of entrepreneurial characteristics: A study of hong kong mba students. *Journal of Managerial Psychology*, 11(3), 12-25, doi: 10.1108/02683949610113566
- Krueger, N. & Dickson, P. R. (1994). How believing in ourselves increases risk taking: Perceived self-efficacy and opportunity recognition. *Decision Sciences*, 25(3), 385-400. doi: 10.1111/j.1540-5915.1994.tb00810.x
- Lauriola, M., Litman, J. A., Mussel, P., De Santis, R., Crowson, H. M. & Hoffman, R. R. (2015). Epistemic curiosity and self-regulation. *Personality and Individual Differences*, 83, 202-207. doi: 10.1016/j.paid.2015.04.017
- Lindgren, K. P., Mullins, P. M., Neighbors, C. & Blayney, J. A. (2010). Curiosity killed the cocktail? Curiosity, sensation seeking, and alcohol-related problems in college women. *Addictive Behaviors*, 35(5), 513–516. doi: 10.1016/j.addbeh.2009.12.024
- Litman, J. A. (2008). Interest and deprivation factors of epistemic curiosity. *Personality and Individual Differences*, 44(7), 1585–1595. doi: 10.1016/j.paid.2008.01.014
- Loewenstein, G. (1994). The psychology of curiosity: A review and reinterpretation. *Psychological Bulletin*, 116(1), 75–98. doi: 10.1037/0033-2909.116.1.75

- Luthans, F., Youssef, C. M. & Avolio, B. J. (2006). *Psychological capital: Developing the human competitive edge*. Oxford University Press.
- Markman, G. D., Balkin, D. B. & Baron, R. A. (2003). Inventors and new venture formation: The effects of general self-efficacy and regretful thinking. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 27(2), 149-165. doi: 10.1111/1540-8520.00004
- Meydan, C. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi amos uygulamaları*. Detay Yayıncılık.
- Mussel, P. (2013). Introducing the construct curiosity for predicting job performance. *Journal of Organizational Behavior*, 34(4), 453–472. doi: 10.1002/job.1809
- Mussel, P., Spengler, M., Litman, J. A. & Schuler, H. (2012). Development and validation of the german work-related curiosity scale. *European Journal of Psychological Assessment*, 28(2), 109–117. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000098>
- Nicholson, N., Fenton-O’Creevy, M., Soane, E. & Willman, P. (2002). *Risk propensity and personality*. London Business School.
- Nicholson, N., Soane, E., Fenton-O’Creevy, M. & Willman, P. (2005). Personality and domain-specific risk taking. *Journal of Risk Research*, 8(2), 157–176. doi: 10.1080/1366987032000123856
- Nunnally, J. C. & Bernstein, I. H. (1994). The assessment of reliability. *Psychometric Theory*, 3, 248-292.
- Ogunyemi, A. O. & Mabekoje, S. O. (2007). Self-efficacy, risk-taking behavior and mental health as predictors of personal growth initiative among university undergraduates. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 5(2), 349-362.
- Olson, P. D. (1985). Entrepreneurship: Process and abilities. *American Journal of Small Business*, 10(1), 25–31. doi: 10.1177/104225878501000103
- Oradini, N. B., Araya-Castillo, L., Boada-Cuerva, M., Boada-Grau, J. & Ganga-Contreras, F. (2024). Scientometric analysis in entrepreneurial orientation and curiosity. *Interciencia*, 49(7), 393-404.
- Özgül, E. ve Yücel, E. (2018). Girişimcilik merakı ile yenilikçilik arasındaki ilişkide girişimcilik öz-yeterliliğinin aracılık rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(31), 331-353.
- Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research*, 66(4), 543–578. <https://doi.org/10.2307/1170653>
- Peljko, Ž., & Auer Antončič, J. (2022). Entrepreneurial curiosity, innovativeness of the entrepreneur and company growth. *Behavioral Sciences*, 12(11), 424. doi: 10.3390/bs12110424
- Peljko, Ž., Jeraj, M., Săvoiu, G. & Marič, M. (2016). An empirical study of the relationship between entrepreneurial curiosity and innovativeness. *Organizacija Sciendo*, 49(3), 172-182. doi: 10.1515/orga-2016-0016
- Pham, H. H. & Le, T. L. (2023). Entrepreneurial education and entrepreneurial intention among higher education students in Vietnam: Do entrepreneurial self-efficacy and family support matter. *Higher Education, Skills and Work-Based Learning*, 13(2), 403–422. doi: 10.1108/HESWBL-10-2022-0213

- Prihatsanti, U. (2017, October 21-22). The relationship between entrepreneurial self-efficacy, entrepreneurial curiosity and innovative behavior on entrepreneur students. *3rd Asean Conference on Psychology, Counseling and Humanities (AC-PCH 2017)*. Malang, Indonesia.
- Raelin, J. A., Bailey, M., Hamann, J., Pendleton, L., Raelin, J., Reisberg, R. & Whitman, D. (2011). The effect of cooperative education on change in self-efficacy among undergraduate students: Introducing work self-efficacy. *Journal of Cooperative Education and Internships*, 45(2), 17–35.
- Raine, A. L. & Pandya, M. (2019). Three keys to entrepreneurial success: Curiosity, creativity, and commitment. *Entrepreneurship Education*, 2, 189–198. doi: 10.1007/s41959-019-00019-y
- Reio, T. G., Petrosko, J. M., Wiswell, A. K. & Thongsukmag, J. (2006). The measurement and conceptualization of curiosity. *The Journal of Genetic Psychology*, 167(2), 117-135. doi: 10.3200/GNTP.167.2.117-135
- Rudolph, C. W., Lavigne, K. N., Katz, I. M. & Zacher, H. (2017). Linking dimensions of career adaptability to adaptation results: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 102, 151–173. doi: 10.1016/j.jvb.2017.06.003
- Selvan, A. M., Susainathan, S., Micheal, M. P. S. S., George, S. S., Rajalingam, S. & Parayitam, S. (2024). Three dimensions of perceived support and entrepreneurial intention: Self-efficacy and risk-taking as moderators. *Entrepreneurship Education*, 7, 441-472. doi: 10.1007/s41959-024-00123-8
- Semadar, A., Robins, G. & Ferris, G. R. (2006). Comparing the validity of multiple social effectiveness constructs in the prediction of managerial job performance. *Journal of Organizational Behaviour*, 27, 443–461. doi: 10.1002/job.385
- Shaw, L. A., Amsel, E. & Schillo, J. (2011). Risk taking in late adolescence: Relations between sociomoral reasoning, risk stance, and behavior. *Journal of Research on Adolescence*, 21(4), 881-894. doi: 10.1111/j.1532-7795.2011.00748.x
- Silva, R. O. & Silva, G. D. (2022). Curiosity unlocked the cat: The relationship between curiosity at work and worker creativity. *Brazilian Administration Review*, 19(4), 1-23. doi: 10.6084/m9.figshare.22092859.v1
- Syed, I., Butler, J. C., Smith, R. M. & Cao, X. (2020). From entrepreneurial passion to entrepreneurial intentions: The role of entrepreneurial passion, innovativeness, and curiosity in driving entrepreneurial intentions. *Personality and Individual Differences*, 157, 109758. doi: 10.1016/j.paid.2019.109758
- Tims, M., Bakker, A. B. & Derks, D. (2014). Daily job crafting and the self-efficacy-performance relationship. *Journal of Managerial Psychology*, 29(5), 490-507. doi: 10.1108/JMP-05-2012-0148
- Van den Heuvel, M., Demerouti, E. & Peeters, M. C. (2015). The job crafting intervention: Effects on job resources, self-efficacy, and affective well-being. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(3), 511-532. doi: 10.1111/joop.12128
- Ward, T. B. (2004). Cognition, creativity, and entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 19(2), 173-188. doi: 10.1016/S0883-9026(03)00005-3
- Yılmaz, V. ve Çelik, H. E. (2009). *Lisrel ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*. Pegem Akademi.

- Yurdasever, E. (2024). İşyeri merak ölçeğinin Türkçeye uyarlanması ve işe bağlılık ile yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinin sınanması. *Erciyes Akademi*, 38(1), 41-71. doi: 10.48070/erciyesakademi.1379077
- Yurdasever, E. ve Fidan, Y. (2020). Yöneticilerde yeni liderlik becerileri ile stres ilişkisi: Komb (vuca) ve öz yeterlilik etkileşimi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(İİB), 119-130. doi: 10.18506/anemon.712335
- Zhang, C. D., Highhouse, S. & Neye, C. D. (2018). Development and validation of the general risk propensity scale (grips). *Journal of Behavioral Decision Making*, 32(2), 152-167. doi: 10.1002/bdm.2102
- Zhao, H., Seibert, S. E. & Hills, G. E. (2005). The mediating role of self-efficacy in the development of entrepreneurial intentions. *Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1265-1272. doi: 10.1037/0021-9010.90.6.1265
- Zou, S. (2022). From entrepreneurial passion to business model innovation: The role of entrepreneurial learning and curiosity. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-15. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1028906

STRATEJİK ÇEVRESEL DEĞERLENDİRME VE TÜRKİYE UYGULAMASI

Hakan OLGUN¹

Öz

İnsan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak yahut minimize etmek için kullanılan etkili çevre politikası araçlarından biri ‘çevresel etki değerlendirmesi’dir (ÇED). Uzunca bir süredir dünyanın pek çok ülkesinde uygulanan bu yöntem, gerçekleştirilecek ‘projelerin’ çevreye olası etkilerinin önceden belirlendiği, bu etkileri en aza indirecek tedbirlerin alındığı ve tüm bu değerlendirmelerin raporlandığı bir süreci içermektedir. Ancak ‘çevresel etki değerlendirmesi’nin yalnızca proje düzeyindeki faaliyetler için söz konusu olması onun zayıf yanını oluşturmaktadır. Bu nedenle, çevre korumanın sadece projeler düzeyinde değil, politikalar, planlar ve programlar düzeyinde de ele alınması ve böylece bütüncül bir çevre koruma anlayışının hayata geçirilmesi gerektiği düşüncesi, ‘stratejik çevresel değerlendirme’ (SÇD) yaklaşımının doğmasına yol açmıştır. Türkiye’de ise SÇD Yönetmeliği 2017’de yürürlüğe konmuştur. İşte, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın konuya ilişkin olarak yayımladığı dokümanlar da dâhil olmak üzere, esasen literatür taramasına dayanan bu çalışma, ilgili Yönetmelik uyarınca hayata geçirilen SÇD uygulamalarının izini sürmektedir. Bu bağlamda bugüne kadar çeşitli sektörlerde elliye yakın planın SÇD’ye konu olduğu görülmektedir. Bu uygulamalar vasıtasıyla mevcut ÇED uygulamalarının eksiklerinin giderilmesi, her iki enstrümanın birbirini tamamlayarak daha kapsamlı bir çevre korumanın sağlanması ve çevre korumanın ‘projelerin’ ötesinde ‘plan ve programlar’ gibi daha üst ölekte ele alınması mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Stratejik çevresel değerlendirme, Çevresel etki değerlendirmesi, Sürdürülebilirlik, Türkiye

JEL Kodları: Q56, Q510

STRATEGIC ENVIRONMENTAL ASSESSMENT AND ITS IMPLEMENTATION IN TÜRKİYE

Abstract

One of the most effective environmental policy instruments employed to eliminate or mitigate the adverse impacts of human activities on the environment is the Environmental Impact Assessment (EIA). Widely implemented across numerous countries for an extended period, this method entails a systematic process in which the potential environmental consequences of proposed projects are identified in advance, precautionary measures to minimize such impacts are formulated, and all assessments are formally documented. Nevertheless, a significant limitation of the EIA lies in its applicability being confined solely to the project level. This limitation has prompted the development of the Strategic Environmental Assessment (SEA) approach, which stems from the recognition that environmental protection must be addressed not only at the level of individual projects but also at broader decision-making levels such as policies, plans, and programs. The aim is to facilitate the implementation of a more integrated and comprehensive environmental governance framework. In Turkey, the SEA Regulation entered into force in 2017. This study -fundamentally based on a review of the relevant literature, including documents published by the Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change- seeks to trace the implementation of SEA practices under the aforementioned Regulation. Within this context, it has been observed that nearly fifty plans in various sectors have been subjected to SEA processes thus far. Through these practices, it becomes feasible to address the deficiencies inherent in current EIA implementations, to promote synergy between the two instruments for more holistic environmental protection, and to extend environmental considerations beyond the scale of individual projects to encompass higher-order instruments such as plans and programs.

Keywords: Strategic environmental assessment, Environmental impact assessment, Sustainability, Türkiye

JEL Codes: Q56, Q510

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, hakan.olgund@medeniyet.edu.tr, 0000-0002-8650-0211

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Çevre sorunları 20. yüzyılın ortalarından bu yana insanlığın en önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Dünya kamuoyunun yarım yüzyıldan fazla bir süredir karşı karşıya kaldığı hava kirliliği, çölleşme, ormansızlaşma, kıyıların tahribi, türlerin yok olması, iklim değişikliği ve sanayi atıklarının neden olduğu kirlilik gibi sorunlar bir yandan insanlığı tedirgin ederken diğer yandan da bu sorunlara küresel düzeyde çözüm arayışlarını hızlandırmıştır. Bu arayışların önemli çıktılarında biri de çevreyi korumanın en etkili yolunun onu siyasetin ve hukukun bir konusu hâline getirmek olduğu sonucuna varılmış olmasıdır (Olgun & Işık, 2017, s. 34). İşte tüm bu gelişmelerin ortaya çıkardığı en dikkat çekici enstrümanlardan biri ve başlıcası ‘çevresel etki değerlendirmesi’ (ÇED) adı verilen süreçtir.

ÇED, bir yatırım projesi hayata geçirilmeden önce çevre üzerindeki muhtemel etkilerinin ortaya koyulduğu öncü bir çalışmadır (Ertaş, 1997, s. 79). Bu bakımdan ‘önleyici çevre politikası’nın en önemli uygulama aracı olarak ortaya çıkan ÇED, tasarlanan projelerin çevre üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini uzman bir ekip tarafından bilimsel metot ve teknikler kullanılarak analiz etmek, olumsuz etkilerin bertaraf edilmesi yahut asgarî düzeye çekilmesi için alınacak tedbirleri belirlemek ve nihayet bu etkileri düzenli surette denetim altında tutmak amacıyla kullanılan bir yöntemdir (Şengül, 2002, s. 13-14). Bu bağlamda, planladıkları faaliyetler neticesinde çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratması muhtemel kuruluşlar, faaliyetlerinden önce bir ÇED raporu hazırlamak zorundadırlar (Ertaş, 1997, s. 79). ÇED raporu doğrultusunda, çevre üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerin giderilemediği yahut asgarî düzeye indirilemediği projelerin uygulanması mümkün olmamaktadır. Zarar görmüş bir çevreyi eski hâline getirmenin maliyeti, önceden alınacak tedbirlerin maliyetinden daha yüksek olduğundan, herhangi bir faaliyeti çevreyi tahrip etmeden gerçekleştirmek çok daha rasyonel bir yaklaşımdır (Turan & Güner, 2017, s. 47). İşte ÇED bu rasyonelliği mümkün kılmakta ve ‘sürdürülebilirlik’ ilkesinin hayata geçirilmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır.

Dünyada ÇED’in resmi bir statüye kavuştuğu ilk yasal düzenleme 1969 tarihli ABD Ulusal Çevre Politikası Yasası’dır (NEPA). Bu yasa ülkedeki bütün federal kuruluşların, faaliyetlerinin çevresel sonuçlarını dikkate almalarını zorunlu kılmıştır (Bilgin, 2015, s. 41). Avrupa Birliği’nde (AB) ise bu kapsamdaki ilk düzenleme 1985 yılında yürürlüğe giren ÇED Direktifi’dir (85/337/EEC). İlerleyen süreçte bu düzenlemenin kapsamı genişletilmiş, Direktif uluslararası ve yasal gelişmelere paralel olarak dört defa tadilata uğramıştır. Son olarak 2011 yılında yapılan değişikliklerle bu ilk Direktif ve ilgili revizyonlar tek bir düzenleme (2011/92/EU sayılı Direktif) altında toplanmıştır (EC, 2024). Bugün AB’de ÇED’le ilgili yürürlükte bulunan temel hukukî metin, 2014 yılında 2014/52/EU sayılı Direktif ile revize edilen işte bu düzenlemedir.

Türkiye’de ise ÇED ilk defa 1983’te kabul edilen 2872 sayılı Çevre Kanunu’nda yer almıştır. Kanun’un ‘Çevresel Etki Değerlendirmesi’ başlıklı değişik 10. maddesi (Resmi Gazete, 1983), planladıkları faaliyetler sonucu çevre sorunlarına yol açabilecek kuruluşların ÇED raporu yahut proje tanıtım dosyası hazırlamakla mükellef olduklarını, bunun sonucunda ‘ÇED olumlu’ veya ‘ÇED gerekli değildir’ kararı alınmadığı müddetçe bu projelere ilişkin herhangi bir iznin verilmeyeceğini hükme bağlamıştır. Türkiye’de ÇED sürecinde izlenecek prosedürleri düzenleyen ilk yönetmelik, Çevre Kanunu’nun kabulünden on yıl sonra, 1993’te çıkarılmıştır. Aradan geçen yaklaşık otuz yıllık süreçte ÇED Yönetmeliği hem uygulamadaki sorunların aşılması hem de AB’ye uyum gayretleri çerçevesinde toplam yedi defa yenilenmiştir. Bu kapsamda 1997, 2002, 2003, 2008, 2013, 2014 ve son olarak 2022 yıllarında yeni yönetmelikler yayımlanmıştır.

Türkiye’de ÇED’e tabi projeler yürürlükteki ÇED Yönetmeliği’nin Ek-I kısmında, çevresel etkileri ön inceleme ve değerlendirmeye tabi projeler ise Ek-II’de listelenmiştir. Ek-I’deki listede yer alan sektörler ve faaliyetler için tespit edilen alt sınırlar, Ek-II’deki listede yer alanlar için üst

sınırlar olarak belirlenmiştir. Yönetmeliğe tabi projelerle ilgili olarak ‘ÇED’in olumlu veya olumsuz’ olduğuna yahut ‘gerekli olup olmadığına’ karar verme yetkisi Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’ndadır (Resmi Gazete, 2022). Bakanlık tarafından yayımlanan verilere göre (ÇŞB, 2024a), Türkiye’de ilk ÇED düzenlemesinin yapıldığı 1993’ten 2023 yılına kadar toplam 7514 projenin 7437’si (% 99) ‘ÇED Olumlu’, 77’si (% 1) ise ‘ÇED Olumsuz’ kararı almıştır.

Dünyadaki farklı uygulamalara bakıldığında ÇED’in kapsamına ilişkin iki temel yaklaşım olduğu görülmektedir. Daha dar bir kapsama sahip ilk yaklaşımda ÇED yalnızca ‘projeler’ için uygulanmaktadır. ‘Stratejik çevresel değerlendirme’ (SÇD) olarak adlandırılan ikinci ve daha geniş yaklaşım ise ÇED’in tüm politika, plan, program ve projelere uygulanmasına dayanmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında ABD’de 1969 tarihli NEPA’da böyle bir ayrıma gidilmediği; aksine, ÇED’in federal faaliyetlerin tamamına uygulandığı görülmektedir. Nitekim ABD Çevresel Kalite Konseyi’nin 1978 yılında aldığı kararda ‘federal faaliyet’ kavramı; politikalar, planlar, programlar, projeler, kurallar, prosedürler ve kanun tekliflerini içerecek surette yorumlanmış, böylece belirsizlikler ortadan kaldırılarak ÇED’in ülkede kapsayıcı bir şekilde uygulanması sağlanmıştır. Ancak ÇED’e yönelik bu kapsamlı yaklaşımdan kaynaklanabilecek pratik sorunlar, birçok ülkenin ÇED’in salt proje düzeyinde gerçekleştirilmesini ihtiva eden dar anlayışı tercih etmesine yol açmıştır. Türkiye dâhil olmak üzere pek çok ülke mevzuatında ve AB ülkelerindeki ÇED uygulamalarına temel teşkil eden 1985 Direktifi’nde ÇED kavramı, yalnızca proje düzeyindeki uygulamayı ifade eden dar bir muhtevaya sahiptir (Güneş, 2010, s. 35-36).

Öte yandan AB bünyesinde geliştirilen bir kavram olarak SÇD; politika, plan ve programların çevresel etkilerinin kapsayıcı bir yaklaşımla değerlendirildiği bir sürece atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda SÇD, ÇED’e tabi projelere temel teşkil eden politika, plan ve programların çevresel etkilerinin tespitini ve önlenmesini ihtiva etmektedir (Güneş, 2010, s. 36). Türkiye’de SÇD 2006 yılında çıkarılan 5491 sayılı Kanun’un Çevre Kanunu’nda yaptığı değişikliklerle yasal statüye erişmiştir (Resmi Gazete, 2006). 5491 sayılı Kanun’da SÇD, ‘çevresel faktörlerin plan ve programlara entegrasyonunu sağlamak, plan veya programların çevre üzerindeki muhtemel etkilerini asgarî düzeye indirmek ve karar mercilerine destek sağlamak amacıyla, onay gerektiren plan veya programların onayından önce, planlama/programlamanın en başından başlayarak katılımcı bir anlayışla yürütülen ve yazılı bir raporu da ihtiva eden değerlendirme çalışmaları’ biçiminde tanımlanmaktadır. Çevre Kanunu ayrıca SÇD gerektiren plan/programların ve konuya dair prosedürlerin Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nca çıkarılacak yönetmeliklerle belirleneceğini öngörmektedir. Nihayet yirmi yıllık bir hazırlık sürecinin ardından SÇD Yönetmeliği (Resmi Gazete, 2017) 2017 yılında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

İşte bu çalışmada geniş kapsamlı ÇED’i ifade eden SÇD yaklaşımı ve bunun Türkiye uygulaması ele alınmaktadır. Literatür taramasına dayanan çalışmada önce SÇD kavramı, SÇD ile ÇED arasındaki farklar ve SÇD’nin AB’de ortaya çıkış ve gelişim süreci ele alınacak, ardından Türkiye’deki SÇD Yönetmeliği ve bu düzenleme uyarınca hayata geçirilen uygulamalar ortaya konulacaktır.

1. Stratejik Çevresel Değerlendirme

Bir sürdürülebilir kalkınma enstrümanı olarak SÇD, plan, program ve politikaların çevre üzerindeki muhtemel olumsuz tesirlerinin asgarî düzeye indirilmek üzere değerlendirildiği bir süreci ifade etmektedir. SÇD, çevresel yönetimin teknik enstrümanlarından biri olan ve projeler düzeyinde tatbik edilen ÇED’in ileri bir aşamasını teşkil etmekte, böylece belirli plan ve programların çevresel açıdan değerlendirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla SÇD, plan/programların hazırlanması ve onaylanması sürecine çevresel faktörleri dâhil etmek ve böylece çevrenin yüksek düzeyde korunmasını sağlamak amacıyla uygulanan bir değerlendirme sürecidir (Dikmen, 2019, s. 537).

SÇD politikalar, planlar ve programlar da dâhil olmak üzere geniş bir faaliyet yelpazesine uygulandığından, SÇD'nin kapsamını bu kavramların anlamları ve birbirleriyle olan ilişkileri üzerinden netleştirmek mümkündür. 'Politika', belirli faaliyetlerin hedefe ulaşmasını sağlayan genel amaç ve prensiplerin uzun vadeli olarak belirlenmesini ifade ederken, 'plan'; politika sürecinde öngörülenleri hayata geçirmek üzere bütünleşik ve daha geniş bir zamana ihtiyaç duyan hedefleri içermektedir. Bu bağlamda SÇD genellikle ulaştırma ve enerji gibi belirli sektörlerdeki planlar için yürütülmektedir. 'Program' ise planlarda belirlenen prensiplere göre gerçekleştirilecek projeler dizisini içeren metni ifade etmektedir. Buna mukabil ÇED'in konusunu teşkil eden 'proje', programlara dayalı olarak gerçekleştirilmek istenen somut, sınırlı ve zamana bağlı yatırım faaliyetinden ibarettir (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 215-216). Dolayısıyla çevrenin korunması faaliyeti, politika, plan ve programların değerlendirilmesini de içeren geniş bir faaliyet yelpazesini kapsarken, dar kapsamlı ÇED'de yer alan proje değerlendirmesi bu silsilenin ancak son aşamasını oluşturmaktadır.

Bu bağlamda ÇED, önceki aşamalarda stratejik düzeylerde alınan kararları etkilemekte yetersiz kalmaktadır. Planlanan bir faaliyetin alternatiflerinin değerlendirilmesi, ancak projenin yeri ve alternatiflerinin niteliği düzeyinde söz konusu olabilir. Bu durum çevresel değerlendirmenin program ve planlara da uygulanmasının önemini açıkça ortaya koymaktadır (Gökalp-Alica, 2019, s. 328). Dolayısıyla SÇD, çevresel etkilerin farkına erken bir aşamada varılabilmesi açısından projelere dayanak teşkil eden politika, plan ve programların hazırlık sürecinde çevresel değerlendirme yapılması gerekliliğine istinaden geliştirilmiş bir yöntemdir. Şu hâlde ÇED müstakil projeler için söz konusuysa, SÇD plan, program ve politika gibi stratejik düzeyi daha yüksek kararlara varılmasında belirleyici bir süreçtir (Olcay, 2021, s. 52). Bu açıdan çevre korumaya daha bütüncül bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan SÇD, çevre hukuku ve politikasında 'entegrasyon ilkesi'nin² hayata geçirilmesi bakımından önemli bir işlev görmektedir.

1.1. Stratejik Çevresel Değerlendirmenin Artıları ve Eksileri

Uzun zamandır çevre politikasının önemli bir bileşeni olan SÇD, politika hedeflerinin çevre üzerindeki potansiyel etkilerinin geniş bir şekilde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Ayrıca SÇD; ekonomi politikaları, sektörel politikalar, bütçeler ve mevzuatın yanı sıra ulaşım, tarım, atık ve uluslararası yardımları içeren plan ve programlara da uygulanmaktadır. Çevresel değerlendirmenin kapsamında görülen bu genişleme, yaklaşımın genellikle birbiriyle ilişkili karar alma süreçlerine katkıda bulunurken çok çeşitli konuları kapsama kabiliyetinin bir yansıması olarak görülmelidir (Holder & Lee, 2007, s. 597).

SÇD ve ÇED, metodoloji ve izlenen süreçler açısından büyük benzerliklere sahiptir. İstişare, bilgilendirme ve katılım, alternatiflerin değerlendirilmesi, raporun hazırlanması, olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması veya asgarî düzeye indirilmesi için öneriler, izleme için önlemler ve raporda teknik olmayan bir özet hem ÇED hem de SÇD'nin ortak özellikleridir. Süreçteki aşamalar açısından da iki yaklaşım arasında çeşitli ortaklıklar bulunmaktadır. ÇED'de olduğu gibi SÇD'de de plan veya programın kayda değer bazı çevresel etkileri olup olmadığına yönelik bir ön inceleme, hangi çevresel boyutların değerlendirileceğine dair kapsam belirleme, rapor hazırlama ve değerlendirme ve nihayet sonuçlandırma aşamaları bulunmaktadır (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 216-217). Ancak bu ortak özelliklere rağmen, SÇD'yi ÇED'den ayıran bazı önemli faktörler vardır. İlk olarak SÇD, değerlendirme sürecinin çok daha erken bir aşamasında devreye girerek projeleri şekillendirmekte ve üstlenilecek proje türlerini etkileyebilmektedir. Benzer şekilde SÇD, tüm bir

² Bu ilke bir yandan sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, sosyo-ekonomik ve insan hakları boyutlarının, diğer yandan da mevcut ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılıklı bağımlılığını ifade etmektedir (McIntyre, 2013, s. 104). Bu bakımdan entegre bir çevre politikası, bütün bu hususların bütüncül bir anlayışla hesaba katılmasını zorunlu kılmaktadır.

alanın yeniden geliştirilmesinin trafik üzerindeki etkileri gibi kümülatif ve sinerjik etkiler de dâhil olmak üzere, proje düzeyinde ele alınması son derece zor olan konulara odaklanmaktadır. Öte yandan SÇD, iklim değişikliği ve biyoçeşitlilik gibi büyük ölçekli çevresel etkilerin ele alınmasında dar kapsamlı ÇED'e nazaran daha etkili bir araçtır. Bunun nedeni, SÇD'nin alternatiflerin daha iyi değerlendirilmesine olanak tanınmasıdır. Çoğu zaman, hâlihazırda alınmış olan üst düzey kararlar, önerilen projelerin alternatiflerini engellemektedir. Sözgelimi enerji stratejisi fosil yakıtlı enerji santrallerini teşvik eden bir bölgenin yenilenebilir enerji gelişmelerini hayata geçirmesi pek mümkün değildir. Gelgelelim SÇD, seyahat ihtiyacının en aza indirilmesi veya hareketlilik yerine erişilebilirliğin artırılması gibi talep azaltıcı alternatiflerin değerlendirilebileceği bir aşamada karar alma sürecini şekillendirebilmektedir. Dolayısıyla SÇD'nin, çevresel sürdürülebilirliği stratejik karar alma süreçlerine dâhil etmesi mümkün olmaktadır. Bu bağlamda SÇD, fosil yakıt kullanımının çevresel etkileri, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği gibi konularda karar vericileri bilgilendirme kudretine sahiptir. Bu sonuçların daha sonra siyasi, teknik ve mali açılarından değerlendirilebilmesi söz konusudur. Bu nedenle, SÇD'nin karar alma süreçlerine geniş bir bakış açısı sağladığı açıktır. Ayrıca SÇD, stratejik karar alma süreçlerine halkın katılımını kolaylaştırarak bu kararların daha sağlam ve şeffaf olmasını sağlamaktadır (Therivel, 2004, s. 14-17). Son olarak, SÇD'nin kapsayıcılığı sayesinde, proje bazlı ÇED daha kolay, hızlı ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilir ve projeye yönelik itirazların sayısı azaltılabilir (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 217). Tüm bu özellikleriyle SÇD, ÇED'den daha güçlü bir politika koordinasyon ve entegrasyon kabiliyetine sahiptir (Holder & Lee, 2007, s. 597). Dolayısıyla, SÇD ve ÇED esasen birbirini tamamlayan süreçler olmakla birlikte, ilkinin kapsayıcılığı nedeniyle çevre koruma açısından bazı önemli avantajlar sağladığı açıktır.

Tablo 1: SÇD ve ÇED Karşılaştırması

	SÇD	ÇED
İçerilen konular	Stratejik ve vizyona ilişkin	İnşaata ve işletmeye ilişkin aktiviteler
Karar alma evresi	Politikalar, planlar ve programlar	Projeler
Karar alma sürecindeki yeri	Yardımcı, kolaylaştırıcı	Yönlendirici, yaptırımlı
Alternatifler	Teknolojik, sosyo-ekonomik, mekânsal ve fizikî stratejilere dair alternatifler	Mekân, inşaat, işletme ve tasarım tekniğine dair alternatifler
Etki ölçeği	Makro (global, ulusal ve bölgesel ölçek)	Mikro (çoğunlukla lokal)
Etki kapsamı	Sürdürülebilirlik kapsamında sosyo-ekonomik meselelere, fizikî ve ekolojik konulardan daha fazla yer verilebilir.	Sürdürülebilirlik kapsamında fizikî ve ekolojik meseleler, sosyo-ekonomik konulara nazaran önceliklidir.
Zamanlama	Orta ve uzun erimli	Kısa ve orta erimli
Temel bilgi kaynakları	Çevreye ilişkin ulusal düzeyde stratejik raporlar, Yerel Gündem 21, istatistikî datalar	Alan çalışmaları, numune analizleri, istatistikî datalar
Bilgi türleri	Çoğunlukla betimleyici ve soyut bilgilere dayanır.	Çoğunlukla sayısal datalara dayanır.
Karar sürecindeki etkisi	Belirsiz	Belirli
Çıktılar	Yüzeysel	Ayrıntılı
Halkın katılımı	Mevcut	SÇD'ye kıyasla daha etkili

Kaynak: (Gökçe & Barış, 2015, s. 788).

Gelgelelim SÇD'nin bazı zayıf yönlerinden bahsetmek de mümkündür. Öncelikle SÇD kaynak ve zamana ihtiyaç duyan bir süreçtir. Bunlara ne ölçüde ihtiyaç duyulduğu, stratejik eylemin türü ve sürecin verimli bir şekilde yürütülüp yürütülmediğiyle yakından ilişkilidir. SÇD'nin bir diğer zaafı nispeten yeni bir süreç olmasıdır. Bu bağlamda planlamacıların tecrübe edinmesi veya halkın sürece katılımını sağlayacak mekanizmalar için zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca birçok ülkede SÇD'nin kapasite geliştirme ve özel kaynaklara ihtiyaç duyması da ihtimal dâhilindedir.

Öte yandan SÇD, uluslararası politikadan proje düzeyindeki yerel ayrıntılara kadar çok çeşitli karar alma durumlarıyla karşı karşıyadır. Stratejik eylemler çok çeşitli olası projeleri içerir. Bu nedenle karar alma sürecinin mükemmel bir şekilde planlanmadığı yahut bazı kararların süratli bir şekilde alındığı durumlar söz konusu olmaktadır. Bu da SÇD'nin bazı hâllerde beklendiği kadar ayrıntılı, sağlam ve 'bilimsel' olamayabileceği anlamına gelmektedir (Therivel, 2004, s. 18). Ayrıca büyük ölçekli değerlendirmelerin çeşitli idari birimler arasında fikir birliği ve koordinasyon sağlamada zorluklara ve gizlilik gibi gerekçelere sıkça başvurulmasına yol açabileceği de göz ardı edilmemelidir. Dahası prosedürel belirsizlikler de SÇD'nin ÇED'e kıyasla başarısız olmasının nedenleri arasında sayılmak gerekir. Ancak SÇD'nin mevzuata aktarıldığı ve uygulandığı ülkelerde bile asıl etken bilhassa kamu yönetiminin yetkili ve güçlü birimlerindeki politikacıların ve bürokratların isteksizliği türünden politik zorluklardır (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 217-218).

1.2. Stratejik Çevresel Değerlendirmenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

SÇD kavramının olgunlaşarak ÇED sürecinden farklı bir düzeye yerleşmesinde Birleşmiş Milletler (BM) ve bilhassa AB tarafından yürütülen çalışmaların önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. SÇD'nin ortaya çıkışında, daha önce de belirtildiği üzere, 1969 tarihli NEPA ve 1978 tarihli ABD Çevresel Kalite Konseyi'nin kararı önemli kilometre taşlarını oluşturmaktadır (Güneş, 2010, s. 39-41). Benzer şekilde, 1987 yılında yayımlanan, Brundtland Raporu olarak da bilinen ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ortaya konulduğu Ortak Geleceğimiz raporunda da SÇD, 'yaygın çevresel değerlendirme' olarak teklif edilmektedir. Raporda yaygın ÇED'in (SÇD) yalnızca projelere değil, çevreyi etkilemesi muhtemel temel makroekonomik, mali ve sektörel politikalar başta olmak üzere, politika ve programlara da uygulanması gereğine dikkat çekilmektedir (Keleş & Ertan, 2002, s. 107-108).

İzleyen dönemde SÇD açısından en önemli gelişme, 1991 yılında BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından hazırlanan Sınıraşan Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesinin (ESPOO Sözleşmesi) kabul edilmesi olmuştur. 1997'de yürürlüğe giren bu sözleşme, taraf devletlerin politika, plan ve programlarında ÇED'i uygulamaya çalışmasını öngörmektedir. Bu gelişme SÇD'ye ilişkin hükümlerin hem ulusal hem de uluslararası düzenlemelerde daha fazla yer almasını beraberinde getirmiştir. 2003 yılında ESPOO Protokolü olarak da bilinen SÇD Protokolü (Espoo Sözleşmesi Stratejik Çevresel Değerlendirme Protokolü) kabul edilmiştir. Protokol, plan ve programların hazırlık ve kabul süreçlerinde çevresel hususlara yer verilmesi ve çevre/sağlık üzerinde kayda değer tesirleri olabilecek plan ve programların mümkün olan en erken aşamada çevresel değerlendirmeye tabi tutulması hususlarında taraf devletleri yükümlü kılmaktadır (Güneş, 2023, s. 200). Bu bağlamda SÇD'nin tarım, enerji, kırsal kalkınma ve sanayi gibi farklı alanlardaki plan ve programlara uygulanması gerekmektedir (Güneş, 2010, s. 39-41). AB dâhil 35 ülkenin taraf olduğu bu protokol 2010 yılının temmuz ayında yürürlüğe girmiştir. Dahası AB tarafından 2001 yılında kabul edilen 2001/42/EC sayılı SÇD Direktifi, ESPOO Protokolü için bir örnek teşkil etmiş ve SÇD'nin hem AB düzeyinde hem de diğer birçok ülkede benimsenmesi ve uygulanmasında önemli bir rol oynamıştır (Güneş, 2023, s. 200). AB Komisyonu bu Direktifin ilk taslağını 1991 yılında önermiş ve kabul edilmesi için on yıl süren müzakereler yapılmıştır. Bu gecikmenin nedeni, politikalar, planlar ve programlar da dâhil olmak üzere stratejik belgeler için çevresel değerlendirmenin teknik zorlukları ve bazı üye devletlerin siyasi muhalefeti olmuştur. Nihayetinde AB, 27 Haziran 2001 tarih ve 2001/42/EC sayılı SÇD Direktifini yayımlamış ve üye devletlerden 21 Temmuz 2004 tarihine kadar bunu kendi mevzuatlarına aktarmalarını talep etmiştir (Gökalp-Alıca, 2019, s. 333). Direktifin (Official Journal, 2001) 3. maddesinin ikinci bendinin (a) paragrafı; sanayi, enerji, telekomünikasyon, ulaştırma, turizm, ormancılık, tarım, balıkçılık, su yönetimi, atık yönetimi, arazi kullanımı veya şehir ve ülke planlaması için hazırlanan ve 85/337/EEC sayılı Direktifin Ek I ve II'sinde listelenen projelerin gelecekteki gelişim onayı

bakımından çerçeve sağlayan tüm plan ve programların çevresel değerlendirmeye konu olmasını salık vermektedir.

AB Direktifi ve ESPOO Protokolündeki düzenleme genel olarak kabul edildiği ölçüde geniş değildir ve her ikisi de sadece plan ve programları esas almakta; politikayı içermemektedir. Hangi plan ve programların SÇD'ye tabi olacağı konusunda iki metin arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Bunun nedeni Protokolün AB Direktifi dikkate alınarak hazırlanmış olmasıdır. Plan ve programların belirlenmesinde genel kriter çevre üzerindeki önemli etkilerdir. Bu da AB SÇD Direktifinde (Ek-II) yer alan kriterlere göre belirlenmektedir. Bu kriterler plan ve programların özellikleri, çevresel etkilerin nitelikleri ve etkilenecek alanlar baz alınarak gruplandırılmıştır. AB Direktifindeki düzenlemenin oldukça karmaşık olduğunu da belirtmek gerekir. Basit bir ifadeyle, belirli konularla ilgili olan ve önemli çevresel etkiye sahip olmak dışında belirli koşulları karşılayan plan ve programlar değerlendirme kapsamına alınmaktadır. Önemli çevresel etkileri olabilecek ve yatırım izni için bir çerçeve sağlayan diğer plan ve programlar için SÇD yapılıp yapılmaması üye ülkelerin takdirine bırakılmıştır. Amacı sadece ulusal savunmaya hizmet etmek olan plan ve programlar ile mali konular veya bütçeyle ilgili plan ve programlar SÇD sürecinin istisnaları olarak bırakılmıştır (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 216).

SÇD henüz dünya çapında ÇED kadar geniş bir uygulama alanı bulamamış olsa da (Yılmaz-Turgut, 2009, s. 215) gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. SÇD'nin ilk izlerinin NEPA aracılığıyla ABD'de görüldüğünden daha önce bahsetmiştik. SÇD'nin ilk aşamalarında Hollanda'da sınırlı bir SÇD uygulamasına gidilmiş, Fransa'da bazı projeler için program düzeyinde SÇD gerçekleştirilmiş, Yeni Zelanda, Kanada ve Avustralya'da yasal düzenlemelerde SÇD'ye imkân tanıyan bazı hükümler öngörülmüştür. Bu örnekler çevresel değerlendirmenin proje düzeyinin ötesinde kapsamlı bir şekilde uygulanmasına yönelik ilk gelişmelerdir (Keleş & Ertan, 2002, s. 115-116). Günümüzde Japonya'dan Brezilya'ya, Güney Kore'den Meksika'ya, Çin'den Güney Afrika'ya ve Rusya'dan Hindistan'a kadar pek çok ülke ya ÇED'in bir uzantısı olarak veya SÇD'ye ilişkin müstakil yasal düzenlemeler yoluyla politika, plan ve program düzeyinde çevresel değerlendirme uygulamalarını hayata geçirmiştir.

2. Türkiye'de Stratejik Çevresel Değerlendirme

Bu başlık altında önce Türkiye'deki SÇD sürecinin arka planına ve bu bağlamda hayata geçirilen birtakım öncü projelere yer verilecektir. Ardından sırasıyla 2017 yılında çıkarılan Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği ve bu düzenleme doğrultusunda yürütülen SÇD uygulamaları ele alınacaktır.

2.1. Arka Plan

Türk çevre mevzuatında, 2017 yılında yürürlüğe giren SÇD Yönetmeliği dışında, SÇD'yi ihtiva eden iki önemli düzenleme bulunmaktadır. Bunlardan ilki, daha önce de belirtildiği gibi, 2006 yılında değiştirilen 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunu'dur (Resmi Gazete, 1983). Kanun'un 2. maddesinde SÇD, 'çevresel faktörlerin plan ve programlara entegrasyonunu sağlamak, plan veya programların çevre üzerindeki muhtemel etkilerini asgarî düzeye indirmek ve karar mercilerine destek sağlamak amacıyla, onay gerektiren plan veya programların onayından önce, planlama/programlamaya ilişkin sürecin en başından başlayarak katılımcı bir anlayışla yürütülen ve yazılı bir raporu da ihtiva eden değerlendirme çalışmaları' biçiminde tanımlanmış, 10. maddesinde ise 'SÇD uygulanacak plan/programlar ile konuya ilişkin prosedürün Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na çıkarılacak yönetmeliklerle belirlenmesi' hükme bağlanmıştır. Bir diğer önemli düzenleme ise 2018 yılında çıkarılan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'dir (Resmi Gazete, 2018). Kararnamenin dördüncü bölümü Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığını düzenlemektedir. Bu bölümde 'Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü' başlıklı 104. maddede 'SÇD'ye ilişkin çalışmaları yürütmek, bu konuda gereken kararları almak, takip etmek

ve denetim yapmak' Müdürlüğün görevleri arasında sayılmıştır. Kuşkusuz SÇD ile ilgili en önemli düzenleme 2017 yılında yürürlüğe giren SÇD Yönetmeliğidir.

SÇD Yönetmeliğinin detaylarına geçmeden önce belirtmek gerekir ki Türkiye'de hem ÇED hem de SÇD ile ilgili gelişmeleri AB çevre politikasındaki gelişmelerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Türkiye'de özellikle ÇED mevzuatı alanındaki gelişmeler, ülkenin Birliğe adaylığının onaylandığı 1999-Helsinki toplantısından sonraki dönemde ivme kazanmıştır. Türkiye'nin çevre konusundaki yasal düzenlemeler açısından Birliğe uyum sağlama çabaları, AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve 2001 yılında AB Bakanlar Konseyi tarafından kabul edilen Katılım Ortaklığı Belgesi temel alınarak aynı yıl Türkiye tarafından açıklanan AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Ulusal Program ile yeni bir boyuta evrilmiştir (Güneş, 2020, s. 83-84). Katılım Ortaklığı Belgesinde Türkiye'nin hayata geçirmesi gereken kısa ve orta vadeli öncelikler arasında kısa vadede Birliğin ÇED Direktifinin kabul edilmesi, orta vadede ise yürürlüğe konulması ve uygulanması yer alıyordu (Bozkurt, 2016, s. 222-223). Bu bağlamda Türkiye'deki uyumlaştırma çalışmaları 2002 tarihli ÇED Yönetmeliğinin yürürlüğe girmesiyle başlamış (Güneş, 2020, s. 83-84), sonrasında bu Yönetmeliğin yerini daha önce bahsi geçen ve en sonuncusu 2022 yılında çıkarılan yeni yönetmelikler almıştır.

Türkiye'de SÇD'ye ilişkin yasal düzenlemeler ve uygulamalar da AB uyum çalışmaları kapsamında gündeme gelmiştir. 2017'de yürürlüğe giren SÇD Yönetmeliğinin dördüncü maddesinde, Yönetmeliğin AB'de yürürlükte olan 2001/42/EC sayılı SÇD Direktifi doğrultusunda, Birlik mevzuatına uyum kapsamında hazırlandığı belirtilmektedir. Türkiye'de SÇD hazırlık çalışmaları, SÇD Yönetmeliğinin yürürlüğe girdiği 2017 yılından çok önce; AB SÇD Direktifinin yayımlandığı 2001 yılından sonra başlamıştır. Bu kapsamda, SÇD için yeterli kapasitenin oluşturulması amacıyla 2003-2016 yılları arasında üç önemli proje gerçekleştirilmiştir (Dikmen, 2019, s. 537-538):

1. *AB SÇD Yönetmeliğinin Türkiye İçin Uyumlaştırılması ve Uygulanması Projesi (2003-2005)*: MATRA Programı çerçevesinde 2003-2005 arası dönemde Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından 'Türkiye İçin Taslak Bir SÇD Yönetmeliğinin Uyumlaştırılması ve Uygulanması Projesi' hayata geçirilmiştir. Proje kapsamında AB SÇD Direktifinin öngördüğü bütün sektörlerden temsilciler ve ilgili tarafların katılımıyla bir SÇD yönetmelik taslağı ortaya konmuş ve bu taslağın işlerliği turizm sektöründeki bir örnek uygulamayla teste tabi tutulmuştur. İlaveten, SÇD hususunda ülkedeki kurumsal altyapının ilerletilmesi ve sonraki uygulamalar için hazır hâle getirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Proje çerçevesinde proje ortaklarının tamamına SÇD eğitimi sağlanmış ve SÇD uygulamaları için bir başvuru rehberi geliştirilmiştir.

2. *Türkiye'nin SÇD Uygulama Kapasitesinin Geliştirilmesi Projesi (2008-2009)*: SÇD'ye ilişkin çalışmalar 2008 yılında MATRA programı tarafından desteklenen bu projeye sürmüştür. Projeye, SÇD Yönetmeliğinin uygulanmasına yönelik kapasite ve farkındalığın artırılması, kamu sektöründe SÇD eğitimi verebilecek kapasitede bir ekibin teşkil edilmesi ve SÇD'ye yönelik kaynak ve eğitim araç-gereçlerinin sağlanması amaçlanmıştır. Proje kapsamında Kayseri ilinin Çevre Düzeni Planı (1/50.000), SÇD'nin tatbik edileceği pilot uygulama olarak belirlenmiştir. SÇD yönetmelik taslağındaki süreçten ayrı olarak, kapsam belirleme toplantısından önce iki ön toplantı yapılarak yöredeki problemlerin ve güçlü yanların tespit edilmesi, ayrıca SÇD farkındalığının artırılması amaçlanmıştır.

3. *Türkiye'de SÇD Yönetmeliğinin Desteklenmesi Projesi (2014-2016)*: AB ve Türkiye'nin finanse ettiği 'SÇD Yönetmeliğinin Uygulanması Teknik Destek Projesi', Çevre ve Şehircilik Bakanlığının eş güdümünde ilgili kamu kurum ve kuruluşları, meslek odaları, STÖ'ler ve üniversitelerin katılımıyla iki yıl boyunca yürütülmüştür. Proje; (a) dört ayrı sektörde SÇD deneme uygulamaları, (b) kapasite artırma faaliyetleri ve (c) SÇD yönetmelik taslağının revizyonu

çalışmaları şeklinde üç alt başlıktan oluşmaktadır. Proje çerçevesinde yenilenebilir enerji, tarım, su yönetimi ve bölgesel kalkınma olarak dört sektörde ilgili kamu kurumları ile iş birliği içerisinde SÇD pilot uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Proje boyunca kapasite geliştirme faaliyetleri kapsamında kamu kurum ve kuruluşları, STÖ'ler, üniversiteler ve özel sektörden bin civarında temsilciye SÇD eğitimi verilmiştir. AB üyesi ülkelerde SÇD Direktifinin ülke mevzuatlarına aktarılması ve bu ülkelerdeki ÇED/SÇD süreç ve organizasyonel yapısının değerlendirilmesi konularında raporlar hazırlanmıştır.

Son olarak, 2005 yılında hazırlanan SÇD yönetmelik taslağı, tüm bu hazırlık çalışmalarından elde edilen deneyimler doğrultusunda geliştirilmiş ve 2017 yılında yürürlüğe giren SÇD Yönetmeliğine dönüştürülmüştür.

2.2. Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği

Türkiye’de 2017 yılında yayımlanan SÇD Yönetmeliğinin (Resmi Gazete, 2017) amacı, ‘çevreyi korumak üzere sürdürülebilir kalkınma prensibi çerçevesinde, önemli çevresel etkileri olması beklenen plan/programların hazırlık ve tasdik sürecine çevreye ilişkin hususların dâhil edilmesi için yürütülen SÇD sürecinde izlenecek idari ve teknik prosedürleri düzenlemektir’ (md. 1). Yönetmelik; ‘atık, enerji, balıkçılık, mekânsal planlama, kıyı, sanayi, ormancılık, su, tarım, telekomünikasyon, ulaştırma ve turizm sektörlerine yönelik olarak hazırlanan ÇED Yönetmeliğinin Ek-I ve Ek-II kısmında listelenen projelere çerçeve teşkil eden plan/programlara SÇD uygulanması için gereken idari ve teknik prosedürleri kapsamaktadır’ (md. 2).

Yönetmelik, SÇD’ye tabi olan plan/programları 23 maddelik bir liste hâlinde sıralamaktadır (Ek-I). Bu plan ve programlar; “bölgesel planlar, bölge kalkınma idareleri eylem planları, çevre düzeni planları, entegre kıyı alanı planları, enerji sektöründeki planlama çalışmaları, havza bazlı atık su arıtma eylem planları, havza bazlı atık yönetim planları, havza kuraklık yönetim planları, havza koruma eylem planları, havza taşkın yönetim planları, havza master planları, kültür ve turizm koruma ve gelişme bölgeleri ve turizm merkezlerindeki planlar, kırsal kalkınma programları, nehir havza yönetim planları, mekânsal strateji planları, operasyonel programlar, turizm kıyı yapıları master planı, tarım master planları, Türkiye turizm stratejisi, Türkiye sanayi stratejisi, ulusal havza yönetim stratejisi, ulaşım ve iletişim stratejisi, ulaşım master planları”dır. Yönetmelik doğrultusunda bunlarda yapılacak revizyonlar da SÇD’ye konu olacaktır. Ayrıca Ek-I’deki listede yer almayan ancak yukarıdaki ‘Madde 2’ kapsamına giren plan/programlar ve bunlarda yapılan revizyonlar ile Yönetmelik kapsamındaki plan/programlarda söz konusu olacak değişikliklere SÇD uygulanıp uygulanmayacağını tespit etmek için Ek-II’deki eleme kriterlerine göre belirlenen plan/programların da SÇD’ye tabi oldukları hükme bağlanmıştır (md. 8).

Şekil 1: Ek-I'deki Listede Sektörlere Göre Planlar

Kaynak: (Şahin-Hamamcı, 2024, s. 7'den uyarlanmıştır).

SÇD'nin uygulanacağı plan veya programların belirlenmesine yönelik eleme yöntemine dair detayları Yönetmeliğin Ek-II kısmında bulmak mümkündür. Buna göre üç aşamadan oluşan bir eleme yönteminin tasarlandığı görülmektedir. Bunlardan ilki 'ön eleme' aşamasıdır. Ön eleme, SÇD uygulanacak plan/programların Ek-I'deki listesi dikkate alınarak gerçekleştirilen bir kontroldür. Böylece sadece plan veya program türünün belirlenmesiyle başlangıç aşamasında SÇD tatbik edilmesine ilişkin hususların kesinlik kazanması mümkündür. İkincisi 'duyarlı yöreler' aşamasıdır. Ek-I'deki plan/programlar arasında yer almamasına rağmen Yönetmeliğin Ek-5 kısmında yer alan duyarlı yöreler üzerinde olumsuz etkiler yaratması muhtemel plan/programlar veya bunlarda gerçekleştirilecek revizyon ve değişikliklere de SÇD uygulanmaktadır. Üçüncü aşama ise 'plan/program bazında eleme' aşamasıdır. Bu aşama, çevre üzerinde muhtemel kayda değer etkileri olup olmayacağını belirlemek için her bir plan veya programın müstakil olarak incelenmesini içermektedir. Bu plan/programların veya bunlarda yapılacak herhangi bir revizyon yahut değişikliğin SÇD'ye tabi olup olmayacağına inceleme sonucunda karar verilmektedir.

Yönetmeliğe göre yetkili kurum; Yönetmeliğin kapsamına giren bir planlama/programlamanın başlatılması kararı alındığı andan itibaren sürecin başladığını Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına bildirmek, SÇD sürecini planlama/programlamayla eş anlı biçimde

yürütmek, SÇD’ye ilişkin raporu hazırlamak/hazırlatmak ve plan/programın tasdikine dair yasal işlemler başlamadan önce raporu Bakanlığa arz etmekle yükümlüdür (md. 6). Öte yandan Yönetmelik SÇD ve ÇED’in birbirini tamamlayan süreçler olduğunu teyit etmektedir. Buna göre, Yönetmelik kapsamında gerçekleştirilen hiçbir işlemin ÇED Yönetmeliği’nde bulunan yükümlülükleri ortadan kaldırmayacağı hükmüne bağlanmıştır. Yönetmelikte ayrıca SÇD raporunda yer alan hususların, SÇD raporu hazırlanmış ve onaylanmış bir plan/program kapsamına giren ÇED Yönetmeliği’ne tabi projelere uygulanacak ÇED sürecinde dikkate alınacağı da belirtilmektedir (md. 7).

SÇD’nin ‘eleme’ haricindeki aşamaları olan ‘kapsam belirleme’, ‘istişare toplantısı’, ‘SÇD raporunun hazırlanması ve kalite kontrol’, ‘plan veya programa dair karar’ ve ‘bilgilendirme ve izleme programı’ ile ilgili ayrıntılar Yönetmeliğin 10. ila 14. maddelerinde yer almaktadır.

Şekil 2: SÇD Yönetmeliğinde Aşamalar

Kaynak: (Şahin-Hamamcı, 2024, s. 8).

2.3. SÇD Uygulamaları

8 Nisan 2017 tarihinde yayımlanan SÇD Yönetmeliği, SÇD’nin uygulanma tarihleri bakımından sektörel bir ayrıma gitmiştir. Buna göre SÇD Yönetmeliği hükümlerinin; mekânsal planlama, kıyı yönetimi, su yönetimi, turizm ve tarım sektörlerinde hazırlanan plan/programlar için yayımlandığı tarihten itibaren, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinde 1 Ocak 2020 tarihinden itibaren, sanayi, enerji, atık yönetimi, ulaştırma ve telekomünikasyon sektörlerinde ise 1 Ocak 2023 tarihinden itibaren uygulanmaya başlaması öngörülmüştür. Yönetmelikte ayrıca, yukarıda belirtilen plan/programlarda öngörülen revizyonlar için ilgili sektörün uygulamaya geçtiği tarihten itibaren, yapılacak değişiklikler içinse 1 Ocak 2023 tarihinden itibaren Yönetmelik hükümlerinin uygulanmaya başlayacağı belirtilmektedir (geçici md. 2).

Yönetmeliğin uygulanmasına geçmeden önce bu kapsamda yürütülen muhtelif çalışmalardan bahsetmek gerekir. Bunlardan en önemlisi, AB ve Türkiye Cumhuriyeti’nin müştereken finanse ettiği Stratejik Çevresel Değerlendirme (SÇD) Yönetmeliğinin Uygulanmasının Desteklenmesi Projesi’dir. Nisan 2019-Şubat 2021 dönemini kapsayan bu projenin amacı, AB SÇD Direktifi

doğrultusunda kurumsal kapasiteyi artırmak ve Türkiye SÇD Yönetmeliği uygulamasını ülke sathına yaymaktır. Bu bağlamda projenin beklenen çıktısı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile diğer yetkili makamların SÇD uygulaması konusundaki uzmanlıklarını artırmanın yanı sıra ulusal ve yerel paydaşlara SÇD Yönetmeliği'nin temellerine dair bilgi sağlamaktır (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022). Bu doğrultuda Bakanlık bünyesinde bir dizi çalıştay düzenlendiğini de belirtmek gerekir.

SÇD Yönetmeliğinin yürürlüğe girmesinden bu yana, 2017-2024 yılları arasında, Türkiye'de toplam 49 plan SÇD'ye tabi tutulmuş ve bunlardan 31'i tamamlanmıştır. Tamamlanan her bir plan için kapsam belirleme raporu, SÇD raporu ve SÇD izleme raporu hazırlanmış, çevre ve sağlıkla ilgili kurumlardan görüş almak üzere kapsam belirleme toplantısı ve istişare toplantısı tertip edilmiştir. Bu planlara entegre edilmek amacıyla Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nca SÇD Bildirimleri yayınlanmış ve ilgili makamlara iletilmiştir (Şahin-Hamamcı, 2024, s. 15). SÇD süreci tamamlanan 31 plandan 26'sı su yönetimi planı, 4'ü kıyı yönetimi planı ve 1'i tarım planıdır. SÇD süreci tamamlanan planları aşağıda görmek mümkündür (ÇŞB, 2024b).

Tablo 2: SÇD Süreci Tamamlanan Planlar

Su Yönetimi (Nehir Havza Yönetimi Planı)	Su Yönetimi (Havza Taşkın Yönetimi Planı)	Su Yönetimi (Havza Kuraklık Yönetimi Planı)	Kıyı Yönetimi (Bütünleşik Kıyı Alanları Planı)	Tarım (Nitrat Eylem Planı)
Kuzey Ege	Van Gölü	Akarçay	Ordu-Giresun- Trabzon	Kuzey Ege Havzası
Gediz	Konya Kapalı	Yeşilırmak	Kocaeli-Sakarya- Düzce	
Küçük Menderes	Asi	Batı Karadeniz	Zonguldak-Bartın- Kastamonu	
Burdur	Seyhan	Sakarya	Edirne-Tekirdağ- Kırklareli	
Akarçay	Çoruh	Susurluk		
Yeşilırmak	Doğu Karadeniz	Konya		
Batı Akdeniz	Marmara	Doğu Karadeniz		
Sakarya	Susurluk	Kızılırmak		
		Marmara		
		Meriç-Ergene		

Kaynak: (ÇŞB, 2024b'den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur).

SÇD süreci devam eden 18 plan/programın 15'i su yönetimi, 2'si mekânsal planlama ve 1'i de tarım planıdır. SÇD süreci devam eden plan/programları aşağıda görmek mümkündür (Şahin-Hamamcı, 2024, s. 14; ÇŞB, 2024c).

Tablo 3: SÇD Süreci Devam Eden Plan/Projeler

Su Yönetimi (Nehir Havza Yönetimi Planı)	Su Yönetimi (Havza Taşkın Yönetimi Planı)	Su Yönetimi (Havza Kuraklık Yönetimi Planı)	Su Yönetimi (İçme Suyu, Atıksu ve Yağmur Suyu Mater Planları)	Mekânsal Planlama	Turizm
Doğu Akdeniz	Merç-Ergene	Aras	İstanbul	Türkiye Mekânsal Strateji Planı	İzmir Çeşme Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi Çevre Düzeni Planı Değişikliği Teklifi
Marmara	Sakarya	Çoruh	Ankara	Düzce İli Çevre Düzeni Planı	
Kızılırmak	Yeşilırmak				
Batı Karadeniz	Antalya				
Antalya					
Doğu Karadeniz					
Seyhan					

Kaynak: (ÇŞB, 2024c'den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur).

Eleme sürecinin söz konusu olduğu 6 plana gelince; bunların tamamının eleme süreci tamamlanmıştır. Bu planlardan 2'si su yönetimi-atık (İstanbul İçme Suyu ve Kanalizasyon Master Planı ile Ankara İçme Suyu, Atıksu ve Yağmursuyu Yönetimi Master Planı), 1'i tarım-su yönetimi-atık (Nitrat Eylem Planları), 1'i balıkçılık (Potansiyel Su Ürünleri Yetiştiricilik Alanlarının Belirlenmesi Eylem Planı: Adana'nın Yumurtalık İlçesi Kıyı Alanları), 1'i balıkçılık-tarım-atık (Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi) ve sonuncusu da mekânsal planlama (Adana-Mersin Planlama Bölgesi 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı Değişikliği) üzerinedir. Eleme süreci sonucunda bunlardan balıkçılık-tarım-atık ve mekânsal planlama sektörlerindeki planların SÇD'ye tabi olmadığına karar verilmiştir (ÇŞB, 2024d).

3. Sonuç

İnsan eylemlerinin çevre üzerinde yarattığı olumsuz tesirleri ortadan kaldırmak yahut asgarî düzeye indirmek için kullanılan en etkili çevre politikası araçlarından biri hiç kuşkusuz ÇED'dir. Elli yılı aşkın bir süredir dünyanın pek çok ülkesinde tatbik edilen bu yöntem, gerçekleştirilecek projelerin çevreye muhtemel etkilerinin önceden belirlendiği, bu etkileri en aza indirecek önlemlerin tartışıldığı ve bütün bu değerlendirmelerin raporlandığı bir süreci ihtiva etmektedir. Ne var ki ÇED'in yalnızca proje düzeyinde ele alınması önemli bir zaaf oluşturmaktadır. Bu nedenle birkaç on yıldır bilhassa Avrupa ülkelerinde, çevre korumanın sadece proje düzeyini değil, politika, plan ve program düzeyini de kapsaması ve böylece daha bütüncül bir çevre koruma anlayışının hayata geçirilmesi gerektiği düşüncesinin bir sonucu olarak SÇD yaklaşımı ön plana çıkmıştır.

Türkiye'de çevre sorunlarına ilişkin kaygının Batı ülkelerine nazaran görece geç bir dönemin ürünü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye, çevre korumaya yönelik ilk kurumsal adımını 1978 yılında Başbakanlığa bağlı Çevre Müsteşarlığı'nın kurulmasıyla atmış, ilk Çevre Kanunu 1983 yılında çıkarılmış ve ÇED kavramı ilk kez bu Kanun'la mevzuata dâhil olmuştur. Buna bağlı olarak ilk ÇED Yönetmeliği çok daha sonraları, ancak 1993 yılında çıkarılabilmektedir.

SÇD ise Çevre Kanunu’nda 2006 yılında yapılan değişiklikle ilk kez çevre hukuku ve politikasının bir parçası hâline gelmiş ve ilgili yönetmelik nihayet 2017 yılında yürürlüğe girmiştir.

Türkiye’de SÇD uygulamaları, uzun sayılabilecek bir hazırlık evresinin ardından, bu yönetmelik bağlamında hayata geçirilmeye başlamıştır. Yukarıda yer verilen Tablo-2 ve Tablo-3’te görüldüğü üzere, kısa bir zaman zarfında, başta ‘su yönetimi’ alanında olmak üzere, tamamlanmış yahut hâlen devam eden SÇD çalışmalarının sayısı elliye yaklaşmıştır. Bu çalışmalar, yönetmelikte SÇD’ye tabi olması öngörülen toplam dokuz farklı sektörün (bkz. Şekil 1) altısına tekabül etmektedir. Yönetmeliğin, SÇD’ye tabi plan ve programlar bağlamında referans olarak alınması gereken mevzuata yer verdiği Ek-5 kısmında on bir madde hâlinde sıralanan ‘Türkiye’nin kendi mevzuatı bağlamında koruması gereken alanlar’, beş madde hâlinde sıralanan ‘Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler gereğince koruması gereken alanlar’ ve yine beş madde olarak sıralanan ‘korunması gereken alanlar’ dikkate alındığında, SÇD çalışmalarının önümüzdeki dönemde diğer sektörleri de kapsayacak biçimde sayıca artması beklenmektedir. SÇD’nin, çevre koruma pratiğini ‘projelerin’ ötesine geçerek ‘plan ve programlar’ düzeyinde ve zamansal açıdan daha erken bir dönemde ele alma niteliği göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’deki SÇD uygulamalarının mevcut ÇED pratiğinde görülen eksiklikleri gidereceği ve var olan tablonun ötesinde bir çevresel koruma sağlayacağı açıktır.

Kaynakça

- Bilgin, A. (2015). Analysis of the environmental impact assessment (EIA) directive and the EIA decision in Turkey. *Environmental Impact Assessment Review*, 53, 40-51.
- Bozkurt, Y. (2016). *Çevre sorunları ve politikaları*. Ekin.
- ÇŞB (2024a). *İlk ÇED Yönetmeliği’nin yayımlandığı 1993 yılından 2023 yılı sonuna kadar verilen ÇED kararları*. Erişim adresi: <https://ced.csb.gov.tr/ced-istatistikleri-i-111186>.
- ÇŞB (2024b). *Stratejik çevresel değerlendirme süreci tamamlanan plan/program listesi*. Erişim adresi: <https://scd.csb.gov.tr/scd-sureci-tamamlananlar-i-88842>.
- ÇŞB (2024c). *Stratejik çevresel değerlendirme süreci yürütülen plan/programlar*. Erişim adresi: <https://scd.csb.gov.tr/scd-sureci-yurutulenler-i-88863>.
- ÇŞB (2024d). *Stratejik çevresel değerlendirme eleme süreci yürütülen plan/program listesi*. Erişim adresi: <https://scd.csb.gov.tr/eleme-sureci-yurutulenler-i-91511>.
- Dikmen, A. Ç. (2019). Stratejik çevresel değerlendirme (SÇD) yönetmeliğinin Türkiye’nin çevre politikasına katkısı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 15, 535-541.
- EC (2024). *Environmental impact assessment*. Erişim adresi: https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/environmental-assessments_en.
- Ertaş, Ş. (1997). *Çevre hukuku*. DEÜHF.
- Gökalp-Alıca, S. S. (2019). *İdari yargı kararları kapsamında çevresel etki değerlendirmesi*. Adalet.
- Gökçe, G. C. & Barış, M. E. (2015). Çevresel etki değerlendirmesi (ÇED)-stratejik çevresel değerlendirme (SÇD) ilişkisi ve peyzaj planlama sürecinde stratejik çevresel değerlendirmenin önemi. *International Journal of Science Culture and Sport*, 3, 782-792.
- Güneş, A. M. (2010). Çevre hukuku açısından stratejik çevresel değerlendirme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 91, 33-66.
- Güneş, A. M. (2023). *Çevre hukuku*. Adalet.

- Güneş, Ş. (2020). Environmental impact assessment in Turkey: A principal environmental management tool. Z. Savaşan & V. Sümer (Eds.), *Environmental Law and Policies in Turkey* (s. 83-97). Springer.
- Holder, J. & Lee, M. (2007). *Environmental protection, law and policy*. Cambridge University Press.
- Keleş, R. & Ertan, B. (2002). *Çevre hukukuna giriş*. İmge.
- McIntyre, O. (2013). The principle of “integration” in international law relating to sustainable development: Sobering lessons for European Union law. L. Westra et al. (Eds.), *Confronting Ecological and Economic Collapse* (s. 104-119). Routledge.
- Resmi Gazete (1983). *Çevre kanunu*. 18132, 11 Ağustos.
- Resmi Gazete (2002). *Çevresel etki değerlendirmesi yönetmeliği*. 31907, 29 Temmuz.
- Resmi Gazete (2006). *Çevre kanununda değişiklik yapılmasına dair kanun*. 26167, 13 Mayıs.
- Resmi Gazete (2017). *Stratejik çevresel değerlendirme yönetmeliği*. 30032, 8 Nisan.
- Resmi Gazete (2018). *Cumhurbaşkanlığı teşkilatı hakkında cumhurbaşkanlığı kararnamesi*. 30474, 10 Temmuz.
- Official Journal (2001). *Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment*. Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0042>.
- Olca, S. (2021). *İdare hukuku boyutuyla çevresel etki değerlendirmesi*. Seçkin.
- Olgun, H. & Işık, V. (2017). Bir ‘insan hakkı’ olarak ‘çevre hakkı’ ve Türk hukukundaki yeri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 33-52.
- Şahin-Hamamcı, N. (2024). *Türkiye’de stratejik çevresel değerlendirme yönetmeliği ve uygulamaları*. Etkinlik 6.3, SÇD Eğitim Çalıştayı. Ankara.
- Şengül, M. (2002). *Türkiye’de ÇED ve çevresel etki değerlendirmesi yönetmeliği içerik çözümlemesi*. Detay.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı (2022). *Stratejik çevresel değerlendirme (SÇD) yönetmeliğinin uygulanmasının desteklenmesi projesi*. Erişim adresi: https://ab.gov.tr/stratejik-cevresel-degerlendirme-scd-yonetmeliginin-uygulanmasinin-desteklenmesi-projesi_53002.html.
- Therivel, R. (2004). *Strategic environmental assessment in action*. Earthscan.
- Turan, E. S. & Güner, E. D. (2017). Türkiye’de çevresel etki değerlendirme mevzuatındaki değişimler. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 3(1), 39-47.
- Yılmaz-Turgut, N. (2009). *Çevre politikası ve hukuku*. İmaj.

MEHMET ÂKİF ERSOY'UN “DURMAYALIM” ADLI ŞİİRİ ÜZERİNE SÖYLEM ÇÖZÜMLEMESİ ÇALIŞMASI*

Meriç GÜVEN¹
Cüneyt AKKUŞ²

Öz

İnsanlar duygu ve düşüncelerini çeşitli göstergeler aracılığıyla başkalarına iletirler. Muhataba iletmek istenen her mesaj sadece anlam değil aynı zamanda bir amaç da içerir. Mesajın anlam ve amacının belirleyicisi bağlamdır. Bağlam, bir olayı, fikri ya da metni anlamak ve değerlendirmek için gerekli olan unsurlar ve çevresel koşullar bütünüdür. Dolayısıyla dil aracılığıyla verilen her ürün kendi özgün koşulları içinde değerlendirilmelidir. Bir iletinin kullanımı sırasında üstlendiği anlamlar ve işlevler “söylem” olarak adlandırılır. Söylem, bir ifadeyi sözdizimsel olarak değil, pragmatik olarak ele alır. Dili aktarmak için kullanılan cümlelerin dilbilgisi öğeleri ve kurallarıyla bir araya gelerek bir bütünlük oluşturması sözdizimsel yönü iken, cümlelerin hangi amaçla söylendiği ve sonuç olarak ne istediği ise dilin pragmatik yönüdür. Söylemlerin ne söylemek istediğiyle ilgilenen disiplin ise bağlamsal Dilbilimdir. Bağlamsal Dilbilim, metinlerin nitel bir analiz yöntemi olan söylem analizi yoluyla incelenmesidir. Makalede Mehmet Âkif Ersoy'un “Durmayalım” şiiri söylem çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir. Makalenin amacı, Âkif'in şiirinin kuru sözlerden ibaret olmadığı, aksine derin, aydınlatıcı, zengin ve kapsamlı bir sanat eseri olduğu düşüncesidir. Makalede şiirin anlam evreni, şiirin kendi inanç ve değerlerinin yanı sıra şiirin yazıldığı iklim dikkate alınarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Söylem, Söylem çözümlemesi, Bağlamsal dilbilim, Göstergebilim, Mehmet Âkif Ersoy

A DISCOURSE ANALYSIS STUDY ON MEHMET AKİF ERSOY'S POEM “DURMAYALIM”

Abstract

People convey their emotions and thoughts to others through various signs. Every message intended to be communicated to the recipient contains not only meaning but also a purpose. The determinant of the meaning and purpose of the message is the context. Context is the totality of elements and environmental conditions necessary to understand and evaluate an event, idea, or text. Therefore, every product conveyed through language should be evaluated within its own unique conditions. The meanings and functions an utterance assumes during its use are referred to as "discourse." Discourse deals with an expression not syntactically but pragmatically. While the syntactic aspect involves the grammatical elements and rules of sentences coming together to form a whole, the pragmatic aspect of language concerns the purpose behind the sentence and what it ultimately aims to achieve. The discipline that deals with what discourses intend to convey is contextual linguistics. Contextual linguistics is the examination of texts through discourse analysis, a qualitative analysis method. In the article, Mehmet Âkif Ersoy's poem "Durmayalım" (Let Us Not Stop) is analyzed using the discourse analysis method. The aim of the article is to demonstrate that Âkif's poem is not merely a collection of dry words but rather a profound, enlightening, rich, and comprehensive work of art. The article analyzes the poem's universe of meaning, taking into account the poet's own beliefs and values as well as the climate in which the poem was written.

Keywords: Discourse, Discourse analysis, Contextual linguistics, Semiotics, Mehmet Âkif Ersoy

* Bu makale, yazım süreci devam eden “Mehmet Akif Ersoy’un Safahat Kitabındaki Seçme Şiirler Üzerinde Söylem Çözümlemesi” adlı doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

¹ Doç. Dr., İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0003-2533-5272

² Doktorant, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Manisa-Alaşehir Bilim ve Sanat Merkezi Müdürü), ORCID: 0000-0002-7023-6401

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): cuneytakkus@hotmail.com

Başvuru Tarihi (Received): 03.02.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Çalışmamızda Mehmet Âkif Ersoy'un "Durmayalım" şiirinin temaları, dili ve tarihsel bağlamı hakkında kapsamlı inceleme yapmak hedeflenmiştir. Şiir çözümlenirken Mehmet Âkif Ersoy'un şiir tarzının inceliklerine ışık tutmak için şiirin yapısı, dili ve imgeleri irdelenmiştir. Buna ek olarak, büyük bir imparatorlukken neredeyse yok olmaya evrilen bir devletin yeniden dirilmesinin kodları Mehmet Âkif özelinde bir Türk aydınının söylemleri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece dönemin sosyopolitik ikliminin bağlamsal analizi de ortaya çıkarıldı.

Bireylerin veya bireylerden oluşan toplumun zihniyeti, araştırma nesnesi olarak incelendiğinde, zihniyeti en açık şekilde ortaya koyulabilecek göstergelerin söylemler olduğu görülecektir. Söylemler, metinler aracılığıyla kayda geçer ve aktarılır. Metinlere iletişim işlevi kazandıran söylemler, geniş kitlelere hitap edebileceği gibi, özel grup veya kuruluşlara yönelik dar bir çevreye de hitap edebilir. Bir bakıma, söylemler somut metinler içinde kendini gösteren soyut fenomenlerdir.

Söylem, ağızdan çıkan veya çıkmayan her şey -ses tonu, jest, mimik hatta susma- olabilir. Bu bakımdan söylem sadece bir cümle değil, cümleler üstü kullanımdır. Cümleler üstülük, anlamın tek cümleyle sınırlandırılmadığı paragraf hatta eldeki iletinin söz gelimi metnin veya kitabın tamamından hareketle anlamın ve bağlamın ortaya çıkarılmasıdır. Söylem, günlük hayatta genellikle 'bir düşünceyi ortaya koyma tarzı' ya da 'klişeleşmiş, kalıplaşmış söz' anlamında kullanılsa da Dilbilimde sınırlarını genişleterek iletişimsel işlev ve amaçlarıyla bağımsız bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Dilbilimle birlikte anılan ve bazen bir alt başlık olarak kabul edilen göstergebilim de söylemi kendi alanına dâhil eder. Söylem, üzerinde tartışmalı olan, çoğunlukla iki seçenekli bir çelişki durumu oluşturan ikilemleri ve dilemmaları ifade eder. Bu, insanı istenmeyen seçeneklerden birini seçmeye zorlayan bir tartışma, sorun veya düşünme sürecidir. Sonuç olarak, söylem her zaman var olduğu için, metinler belirli yöntemler kullanılarak incelenmeli ve nitel bir inceleme yöntemi olan söylem çözümlemesiyle tahlil edilmelidir.

Bir söylemin çözümlenmesi, yalnızca söylemi iletenin iletişim ortamını değil, aynı zamanda iletme süreciyle ilişkili psikolojik, sosyal ve tarihi bağlamları da göz önünde bulundurmaya gerektirir. Ancak alan yazında, söylem çözümlemesi için net bir yöntem önerisi bulunmamaktadır. Bu çalışmada, metin merkeze alınarak ve metnin sunduğu bulgulara dayanarak, çözümlenmeye çalışıldı.

1. Mehmet Âkif Ersoy

Mehmet Âkif Ersoy, Türk edebiyatının önemli şahsiyetlerindendir. İstiklal Marşını yazdığı için Türk milletinin sinesinde haklı şöhrete sahiptir. Bu yönüyle, yalnızca edebi mirasıyla değil, aynı zamanda milli mücadelenin sembollerinden biri olmasıyla da bilinir. İstiklal Marşı, sadece bir sonucun değil, uzun sürecin ürünüdür. Âkif, Türk milletinin yüzyıllar süren kültürel ve toplumsal gelişimini derinlemesine inceleyerek kemale ermiş devletin süreç içerisinde bozulmasının ve çözülmesinin neticelerini tespit etmiştir. Kendisine sunulan her fırsatta, tespitini topluma aktarmaya çalışmış, farklı mecralarda – sohbetlerde, kürsülerde ya da edebi eserlerde – çöküşün sonuçlarını ve olası çözüm yollarını anlatıldı.

Âkif, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, sosyal ve kültürel çöküşünün ne yapılırsa yapılsın önlenemez hale geldiği dönemde yaşamış önemli bir şair, mütefekkir ve toplumsal analizcidir. İmparatorluğun hem dış tehditler hem de iç çözümler nedeniyle zayıfladığı tarihsel arka plan, Âkif'in düşünce dünyasını ve edebi üretimini derinden etkilemiştir. Eserlerinde, dönemin siyasi karmaşası, toplumsal çalkantılar ve kimlik bunalımları detaylıca işlenmiştir. Âkif'in yazıları yalnızca edebi metin değil, aynı zamanda dönemin gerçek yansımasıdır. Âkif'in döneminde birçok farklı ideolojik akımların kendi arasında çatışmaları da düşünürlerin eserlerinde de kendini göstermekteydi. Mehmet Âkif'in düşünce dünyasında "İslamcılık" ve "Batıcılık" gibi iki temel

akım öne çıkmakta, buna karşılık "Milliyetçilik" veya "Türkçülük" gibi fikirler daha geri planda kalmaktadır. Âkif'in fikirsiz tutumu eserlerinde belirleyici rol oynamıştır. Âkif'in düşüncelerini ve edebi ürünlerini değerlendirirken, onun içinde yaşadığı tarihsel koşullar göz ardı edilmemelidir (Dalkılıç, 2017). Mehmet Âkif Ersoy, eserlerinde dönemin panoramasını ortaya koyarak aydınları ve okurlarını bilinçlendirmiş, içinde bulunulan menfi durumun farkına varılmasını sağlamıştır. Halkın ve askerin cesaretini artırarak, ülkenin olası zorluklara karşı direncini güçlendirmiştir. Mehmet Âkif'in en temel amacı, refah içinde ve geleceğinden emin, vicdanı hür, ahlakı sağlam ve inancı tam bağımsız Türk/İslam milletinin varlığıdır. Dergilerine verdiği Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad isimlerinin anlamlarından da anlaşılacağı üzere o, okurlarına en doğru yolu göstermeyi hedefledi.

Mehmet Âkif Ersoy, Millî Mücadelenin önemli aktivistlerindendir. Mondros Mütarekesi ile varlığı tehdit altına alınan Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Millî Mücadele'de aktif rol almıştır. Sürekli savaş içinde olan bir toplumun duygularının en önemli itici gücü moral ve mânevi destektir. Mehmet Âkif'in dînî donanımı ve edebi yeteneği, Millî Mücadele sürecinde etkin olmuştur. Onun söyledikleri, Millî Mücadele'nin özünü oluşturuldu.

Âkif'in aksiyoner ve edebi kişiliği Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine Burdur Milletvekili sıfatıyla Meclis'te görev almasına vesile olmuştur. Mebus olduktan sonra Millî Mücadele'nin ruhunu canlandırmak ve halkın direniş azmini güçlendirmek amacıyla Eskişehir, Burdur, Sandıklı, Dinar, Afyon, Antalya, Konya ve Kastamonu gibi Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde halka ve askerlere yönelik etkili konuşmalar gerçekleştirmiştir. Âkif'in konuşmaları hem cephedeki Mehmetçiğin moralini yükseltmeye hem de Millî Mücadele'nin meşruiyetini toplumsal düzeyde pekiştirmeye yönelikti. Özellikle Kastamonu'daki Nasrullah Camii'nde verdiği vaaz, Millî Mücadelenin maneviyatı açısından dikkat çekici örneklerinden biridir. Meclis kararıyla gerçekleştirilen vaaz, "Kastamonu Vaazı" olarak tarihe geçmiştir. Âkif, sözü edilen vaazda Batı'nın Osmanlı coğrafyası üzerindeki emperyalist emellerini derinlemesine tahlil etmiş, işgalci güçlerin siyasi ve kültürel hedeflerini teşhir ederek, halkı birlik ve direnişe çağırmıştır. Kastamonu vaazı Millî Mücadele'nin ideolojik temellerini güçlendirmesinde etkili bir konuşma olarak değerlendirilmiştir. Âkif'in faaliyetleri, onun yalnızca bir şair ve düşünür değil, aynı zamanda Millî Mücadele'nin aktif bir neferi olduğunu göstermektedir. Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Devleti için felaket olduğunu halka halkın diliyle anlatmıştır. Batılı sömürgecilerin karşısına iman ve silahla direnmenin imanın bir parçası olduğunu telkin etti.

Âkif'in konuşmaları kayıtlara da geçtiği için Millî Mücadelenin en önemli belgelerindendir. Âkif, bir aydın olarak üzerine düşen vazifeyi dergilerinde edebi yazılarıyla; cami kürsülerinde ise dînî konuşmalarıyla yerine getirdi.

2. Söylem ve Söylem Çözümlemesi

Söylem, birçok anlamı barındırabilen çok katmanlı anlama ve kullanıma sahip bir kelimedir. Temelinde söz, ileti veya ifade anlamlarını taşısa da süreç içerisinde Dilbilimle birlikte bilimsel bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Göstergibilim alanında ciddi çalışmalar yapan Mehmet Rifat söylemi, sözü üretenin sorumluluğunu üstlendiği ve ortaya koyduğu söz, ifade ve göstergeler olarak tanımladı (Rifat, 2018).

Ahmet Kocaman'ın söylem konusundaki çalışmaları kapsamında, söylem kavramının kullanım alanları ve anlamları şu şekilde özetlenmiştir: "Söylem, retorik (etkili söz söyleme sanatı), anlatım tarzı, felsefî perspektif, dünya görüşü, doktrin, ideoloji, kavramsal çerçeve, sözlü ve yazılı ifade biçimleri, iletişimsel değer taşıyan birim, bireysel dil kullanımı (idiolect), üslup, dilsel yapı, perspektif ve ifade tarzı gibi çeşitli bağlamlarda ele alınmaktadır. Aynı zamanda sav, tez ve görüş bildirme anlamlarında da kullanılmaktadır" (Kocaman, 1996). Söz konusu açıklamalar söylem kavramının disiplinler arası nitelik taşıdığını, Dilbilim, felsefe, iletişim bilimleri ve sosyal bilimler gibi alanlarda geniş bir kullanım yelpazesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsanlar arasında anlaşma aracı olarak kullanılan dil, anlaşmanın yanında farklı işlevler de üstlenmektedir. Söz üreticisi, içinde bulunduğu toplumun kendine verdiği imkanlarla yani ortak dille ileti üretir. İletiler, kim tarafından hangi amaç doğrultusunda üretildiğine göre farklı anlamlar kazanabilir. Bununla birlikte iletilerin edime dönüşme ihtimali de vardır. Dil, sadece sözden ibaret olarak kullanılabildiği gibi vücut hareketleri, yüz şekilleri ve ses tonuyla desteklenebilir. Her şekilde bir aktarım aracı olan dil, bu destekleyici unsurlar aracılığıyla, kullanıldığı yer ve zamana göre anlamlandırılır. Söz gelimi "Aybüke okula gitti." cümlesi bilgi vermek amacıyla kullanılabildiği gibi çeşitli edimleri yarı açık veya örtülü ifade edebilen sözceler yerine kullanılabilir. Söz gelimi:

1. Artık işe gidebiliriz.
2. Aslında bir yere gitmedi saklandı senin onu bulmanı bekliyor.
3. Uzun zamandır hastaydı okula gidememişti şimdi gitti. O artık iyileşti
4. Onu beklemeyin, siz gidin.
5. Zor da olsa en sonunda gönderebildim.

En sıradan cümleye hatta tek başına bir kelimeye bile kullanım durumuna göre sonsuz anlamlar yüklenebilir. Dolayısıyla cümle sadece kelimelerin gramatik ve sentaktik olarak belli düzende bir araya gelmesi değildir. Sentaktik ilişkiler arasındaki ilişkilerin yorumlanması ve en açıklayıcı düzeyde yapılandırılmasıdır. Özellikle duygu ve düşünce aktarım aracı olarak kullanılan dil, genel anlamda insanı ve toplumu ilgilendiren her türlü yönlendirme, siyasal doktrin ve fikir aktarımında başat rol üstlenir. Dilbilimde cümle ötesilik veya cümle üstülük diye tanımlanan kullanım dilin sınırlanamaz anlamlarını göz önüne serer.

Dilin sunduğu imkanların kendi terminolojisiyle sistemli şekilde incelenmesi Dilbiliminin doğmasına sebep olmuştur. Temelinde Ferdinand de Saussure'nin verdiği derslerin olduğu Dilbilim, yazın özelinde söylenirse edebi eserlerin oluşum süreçlerini ve anlam derinliklerini çözmeyi amaçlar. Yazarlar, metin aracılığıyla duygularını, fikirlerini ve daha baskın olarak doktrinlerini bir kodla aktarır. Yazarın dili kullanma becerisi ve bakış açısı yani biçemi metni zenginleştirirken metnin derin oylumlar kazanmasını sağlar. Yazar, iletisini aktarırken düşüncesinin hayata geçirilmesini bekler.

Göstergebilime göre anlamı olan her türlü yazın türü bir metindir ve inceleme nesnesi olarak kullanılabilir. Göstergebilimciler, çoğunlukla metinlerin çözümlenmesinde Greimas'ın "Göstergebilimsel" çözümleme yöntemini kullanır. Onlara göre Greimas'ın yöntemi evrenseldir dolayısıyla her türlü göstergeye uygulanabilir.

Dilbilimci Jacobson iletişimin net olarak ortaya çıkması için altı unsurun olması gerektiğini söyler. İletide altı unsurla bağlamı etkileyen ön kabul veya ön bilgiler sahip olunmazsa anlam duru şekilde kendini göstermez.

Jacobson'un bahsettiği altı unsur: Bir iletide öncelikle gönderici ve dolayısıyla bir alıcının olmasıdır. İki unsur "gönderici-alıcı" arasında bir ileti olması gerekir. İletiyi iletmeye yarayan araç kanaldır. İleti bir kodla iletilir. Bütün bu unsurları anlamlı kılan bağlamdır.

Dil ve dil dışı unsurlarla üretilen anlamın zihinde nasıl tasarlandığı ve ilişkilendiğini ve bu ilişkinin anlama nasıl etki ettiğini araştıran bir inceleme tarzıdır (Kalelioğlu, 2020).

Göstergebilimin ülkemizdeki öncü isimlerinden Tahsin Yücel de Göstergebilimin asıl konusunun 'anlam' olduğunu söyler. Ona göre göstergebilimin uğraş alanının merkezinde "anlam, anlamlama ve anlamlandırma" vardır (Yücel, 2015).

Göstergebilim, bu anlamlandırma etkinliği içinde ele aldığı inceleme nesnesini kendi sınırları içinde, kendi dilinde, tutarlı ve eşzamanlı olarak açık ve somut örnekler temelinde inceler. Yücel'e

göre göstergebilim, anlamlı bütünün anlam evrenini araştırmaya, bu evrenin oluşumuna katkıda bulunan ve bir işlevi olan her türlü olgu arasındaki ilişkileri ortaya koymaya ve böylece anlam üretim süreçlerini, yani anlamlandırmanın oluşum ve kavranış süreçlerini açıklamaya odaklanan bir yöntemler bütünüdür.

Dilbilimin öncüsü Saussure'ye göre Dilbilimin inceleme nesnesi "insan dilinin tüm yönleridir. Dilbilim, dile ait olan her şeyin kendi sınırları içinde çözümlenmesi ve tanımlanmasıdır. Saussure, ayrıca dil sistemleri ile göstergeler arasındaki ilişkiye değinerek, dil kavramları gösteren bir göstergeler sistemi olduğunu söyler.

İnsanlar, günlük hayatta yaşadığı çoğu şeyi ister istemez bir muhabata aktarma ihtiyacını hisseder. Belki de bu yüzden sosyal paylaşım platformları insanlar tarafından rağbet görmektedir. İnsanoğlu kendini, duygu ve düşüncelerini dil yoluyla aktarır. Bu anlatım sürecinin etkin bir şekilde gerçekleşmesi bireylerin içinde yaşadığı sosyokültürel olguların özelliklerine ve bunların bireyler tarafından karşılıklı olarak bilinmesine bağlıdır.

Günlük yaşamda, dilin sunduğu cümle yapılarıyla iletişim sağlarız. Dilin incelendiği bir bağlamda, derin sosyokültürel ve politik anlamlar taşıyan "güç" kavramını ele alınan olguların dışında bırakmak mümkün değildir. Bu doğrultuda dil; toplumsal, kültürel, siyasal ya da ideolojik düşüncelerin ifade edilmesinde ve bu yapıların arkasında güçlü toplulukların oluşmasında hem beceri hem de etki açısından vazgeçilmez bir role sahiptir. Bu nedenle, farklı toplumların kültürel ve ideolojik düşünce çerçevelerini şekillendiren söylemlerin temel yapı taşı "düşünce", bu düşünceleri ortak bir görüşe dönüştüren "ikna" çabasıdır. Düşünceleri dışı vuran araç ise dildir. Bu özellikler, anlatıların çeşitli anlam katmanlarında yapılandırılma süreci için de geçerlidir. Kültürel ve ideolojik düşünceler genellikle anlatıların derin katmanlarında saklıdır. Böyle bir durumda, bu düşünceler etrafında, toplumsal bakış açıları ve ideolojilere dayalı bir anlatı oluşturulur ve bu anlatıdaki hedef çoğunlukla okuyucuyu ikna etmektir (Kalelioğlu, 2020).

İnsanoğlu tarafından iletişim kurmak için kullanılan cümleleri tek başına dilbilgisel bağlaşık olarak ele almak cümleleri sınırlandırmaktır. Dilbilgisel bağlaşıklık cümlelerin yüklem, özne, nesne tümleçlerden oluşmasıdır. Oysa dil, sadece öğelerden oluşan yapı değildir. Dil kendisine sınırsız anlamlar yüklenebilmesiyle durağan olmayan, zenginleşebilen bir fenomendir.

Dil, kullanıcının tercihi göre yan anlamlar, mecazlar vs. ifadelerle, zamana, uzama, kullanım amacına göre anlamca genişleyebilir. Bunların çözümlenmesi ilk olarak bireysel veya toplumsal uzlaşmalarla olur. Dilin uzlaşmacı boyutu bizi "sözce" kavramına götürür.

TDK Çevrimiçi Sözlüğünde sözce, konuşmada konuşucunun ürettiği iki susku arasındaki söz zinciri parçası olarak tanımlanıyor. Mehmet Rifat'ın Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü'nde sözcük, Dilbilimdeki kullanımı ve göstergebilimdeki kullanımı olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. Rifat'a göre sözce, dilin kendi içinde tamamlanmış ve anlamlı bir birimini oluşturur; sözce sözceleme eylemi sonucunda ortaya çıkan dil yapısıdır. İfadelerin biçimi ve kapsamı, söyleme eyleminin niteliğine bağlı olarak farklılık gösterir: Tek bir ünlem sözcüğünden, birden fazla cümleden oluşan anlamlı bir parçaya kadar her şey sözce olarak değerlendirilebilir (Rifat, 2018).

Boğumlama yoluyla ortaya çıkan insan sesi (articulé, articulated), kelimelerin oluşturduğu sözce (énoncé, utterance) ya da tümceleri, soru, ünlem, bildirim gibi anlamlı ezgilerle, bir çeşit armoniyle çeşitlendirir. Bu da sözlerin etkisini kevvettendirerek daha ayrıntılı, anlaşılır hale getirir. Örneğin, soru tümcesi ile bildirim tümcesinin ezgileri birbirinden farklıdır. Ayrıca sözceyi üretenler, birbirlerine söyledikleri, henüz tamamlanmamış sözlerinin tonlamasıyla, bu konuşma dilinin armonisini önceden ileterek iletişim kurarlar. (Sarica & Sarica, 2021).

Sözce, sözcelemeyle ortaya çıkar. Sözceleme TDK Çevrimiçi Sözlükte: "Sözceğin belli bir bağlam ve durum içinde gerçekleştirilmesi şeklinde tanımlanmıştır." Bu dilsel pragmatiktir. Sözceğin

eylemsel karşılığı sözcelemedir. Sözceleme, dilin; öznel, bireysel amaçlı kullanımı olarak tanımlanabilir (Maingueneau, 1994). İletişimin karşılıklı olarak anlaşılması için biçimbirmelerin ve sözcelerinin bir düzen içerisinde kullanılması gerekmektedir. Bir düzenden bahsedildiğinde kurallardan da söz etmek gerekir ancak Göstergebilimciler kural yerine "yapı"yı kullanmayı tercih ederler. (Erkman-Akreson, 2005). Sözü edilen verilerden hareketle denilebilir ki söylem, kısaca sözcelerinin kullanım esnasındaki bağlamsal değeridir yani pragmatiktir.

Söylemin araştırma nesnesi olmasında önemli yeri olan Gee söylemi tanımlarken Dil, sosyal bir kurum olarak, bireylerin düşüncelerini, değerlendirmelerini, yorumlarını, eylemlerini ve etkileşimlerini doğru zaman, bağlam ve araçlarla ifade etmeleri sonucunda ortaya çıkan dilsel yapılar bütünü olarak kabul edilir. Birey, söylemlerinde bir sosyal gruba ya da topluluğa üyeliğini, yakınlığını, ilgisini ya da karşıtlığını, aynı zamanda yargılayıcı veya değerlendirci bakış açılarını yansıtarak kendini konumlandırır (Gee, 2005). İletiler, barındırdıklarıyla kullanıcıyı deşifre eder.

Söylem kavramına ilişkin söylenebilecekler, sınırlı çerçeveye indirgenemeyecek kadar geniş ve kapsamlıdır. Söylem, bir iletişim sürecinde ortaya çıkan her türlü veridir. Dilbilimsel açıdan, söylem yalnızca cümle düzeyini aşan birim olarak ele alınırken, sosyolojik perspektiften bakıldığında toplumsal pratikler ve uzlaşım sal etkileşimlerle şekillenen sözel bütündür. (Elbirlik & Karabulut, 2015). Söylem, yalnızca dilsel yapı olmanın ötesinde, toplumsal ve kültürel bağlamlarla girift olgudur.

Dil, hiçbir zaman tek bir bütün olarak ortaya çıkmaz; her zaman söylemler halinde karşımıza çıkar. Ancak söylemlerin anlaşılabilmesi ve iletişim işlevlerini yerine getirebilmesi için, dilin ortak şifresine ihtiyaç duyulur. Yine de her bireyin söylemi birbirinden farklıdır. Dizge (sistem), bir anlamda söylemlerin toplamıdır, ancak söylemler de dilin ortak şifresini kullanır. Bu nedenle, bireysel söylem ile ortak şifre/dizge arasında karşılıklı bir etkileşim vardır; biri olmadan diğeri var olamaz (Erkman-Akreson, 2005). İletişimin kodları anlamın ortaya çıkmasını sağlar.

Söylem, ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesi gibi dil pratiklerinin eyleme dönüştüğü süreçleri kapsar. Söylem, sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlar da dahil olmak üzere, toplumsal hayatın tüm yönleriyle yakından ilişkilidir (Sözen, 1999). Yapılan söz konusu tanım söylemin hayatın her alanında insanın karşısına çıkmasının doğal olduğunu gösterir.

Bir metin, temelde bir göstergedir. Ancak şunu unutmamak gerekir: Gösterge, kendisine değil, daima kendi dışındaki bir şeye işaret eder. Gösterge, gösterdiği durum, nesne ya da olgunun bizzat kendisi değildir; yalnızca o durum, nesne veya olgu hakkında bize bilgi verir (Erkman-Akerson, 2005: 21). Roland Barthes, S/Z adlı eserinde metinleri çözümlerken beş temel koddan bahseder. Bunlardan biri de Söylem (Symbolic) Kod'dur. Barthes'e göre bu kod, metindeki semboller, imgeler ve temalar aracılığıyla metnin daha derin ve geniş anlamlarını ortaya çıkarır (Barthes, 1996).

Söylemlerin kullanılması söylemlerin çözümlenmesine yönelik çalışmalara zemin hazırlamıştır. Z. S. Harris'in tümceleri de öbür birimler gibi dağılımsal açıdan incelemeye başlamasıyla Dilbilimin önünde yeni bir alan (söylem çözümlemesi) açılmıştır. Böylece tümcelerin birbirlerine eklenme kuralları araştırılmış, dağılımsal ölçütler dışında dönüşümsel ölçütler de incelemelere yön vermiştir. Söylem, sözceleme ediminin gözlemlenebilir sonucudur. İletişim amacıyla dilsel araçların kullanılmasından kaynaklanır. Söylem, yalnız bilgilerin iletilmesi için değil, alıcıyı eyleme özendirmek ya da sadece kişilerarası ilişkiler kurmak için de kullanılır (Harris,2002).

Söylem analizi, dilin yalnızca iletişim aracı olmasının ötesinde, sosyal bağlamlarda nasıl kullanıldığını, anlamlandırıldığını ve yorumlandığını inceleyen disiplinler arası bir alandır. Söylem analizi söylemi bir "sosyolinguistik çalışma", bir "metin analizi", bir "sosyal analiz" ya da bir "eleştirel analiz" olarak değerlendirir. Her ne kadar bu yaklaşımlar farklı perspektifler sunsa

da, söylem analizi genellikle bu bakış açılarını birleştiren ve söylemi "refleksif" ya da "eleştirel" inceleyen bir yöntemdir. Söylem analizi, dili yalnızca bir "eylem" ya da "iletişim formu" olarak değil, bir "sosyal pratik" olarak görür. Bu yaklaşım, dilin toplumsal bağlamlarda nasıl işlev gördüğünü, iktidar ilişkilerini nasıl yansıttığını ve sosyal gerçekliği nasıl şekillendirdiğini anlamaya çalışır. Söylem analizi, dilin her türlü boyutunu bir arada ele alan kapsayıcı bir analiz yöntemidir (Sözen,2017). Söylem analizi, dilin dinamik ve çok boyutlu doğasını anlamak için farklı disiplinlerden beslenen ve söylemi hem bir iletişim aracı hem de bir sosyal eylem olarak yorumlayan bir yaklaşımdır.

2.1. Söylem Çözümlemesi

Söylem Çözümlemesi Dilbilimle beraber gelişen ve geçmişi çok eskilere dayanmayan bir inceleme yöntemidir. Temel ilkesi üretilen ürünleri kendi bağlamı içerisinde değerlendiren sözceler cümleler üstü ve disiplinler arasıyla incelemektir. Söylem analizi (discourse analysis), dilin bağlam temelinde incelenmesi olarak tanımlanabilir. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren Batı'da dil alanında çalışma yapan akademik çevrelerde büyük ilgi görmüştür. Dilbilimaraştırmacıları, dili ve dil ile verilen ürünleri cümleden büyük birimler olarak analiz etme eğilimine girmişlerdir. Söylem analizinin ilgi görmesine kadar dil çalışmaları genellikle dilin gramer kurallarıyla sınırlandırılmış, cümle, dil incelemelerinin temel birimi görülmüştür. Cümle yapılarının analizine dayanan dilbilgisi metinDilbilimle beraber (text linguistics) gramer kurallarının cümle düzeyinden metin düzeyine taşınması gerektiğini ortaya koymuştur. Söylem çözümlemesi anlamı merkeze alan "metin grameri" olarak adlandırılabilir farklı ve bütüncül incelemeyi esas alır (Çakır, 2020). TDK Çevrimiçi sözlüğe göre disiplinler arası ifadesi belirli bir kavramın, sorunun veya konunun farklı disiplinlerin bakış açılarıyla değerlendirildikten sonra bir bütün hâline getirilmesi yaklaşımı olarak tanımlanmıştır. Söylem çözümlemesi yapılırken açık ifadelerin anlamlandırılmasından ziyade örtük anlamların üzerinde durulur. Söylem çözümlemesi, bir şeyi ifade etme biçimi olan söylemi inceleyen bir yöntemdir ve bu alanda ilk çalışmalar Harris (1952) tarafından gerçekleştirilmiştir (van Dijk, 1997). Postmodern paradigma içinde değerlendirilen bu yöntem, post-yapısalcı ve sosyal yapılandırmacı yaklaşımlarla ilişkilendirilir. Araştırmacıların ihtiyaçlarına ve bakış açılarına göre farklı teknikleri bünyesinde barındıran söylem çözümlemesi (Gür, 2013), dilin sosyal fenomenleri nasıl şekillendirdiğini inceler. Bu yöntem, söylemi sosyal dünyanın temel unsuru olarak kabul eder ve sosyal gerçekliğin ancak söylemin analiz edilmesiyle anlaşılabilirliğini öne sürer (Phillips ve Hardy, 2002).

Söylem çözümlemesi, söylemin oluşumunu ve sürekliliğini sağlayan kuralları, yapıları ve koşulları açığa çıkarmayı hedefler. İncelenen olay veya konuyu daha derinlemesine bir bakış açısıyla ele alarak, insana dair olguları bütüncül bir şekilde ve bağlamı içinde değerlendirmesi nedeniyle, geleneksel yöntemlere kıyasla daha fazla tercih edilmektedir (Fairclough,2003). Söylem Çözümlemesi sadece söyleneni çözmekle yetinmez. Asıl gayesi söylen/e/meyeni sebepleriyle birlikte araştırmaktır. Sosyal bilimlerde giderek önem kazanan söylem çözümlemesi, yorumlayıcı ve nitel araştırma yöntemleri arasında öne çıkan bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Nitel araştırmalar, temelde "olguların, kavramların, sosyal gerçekliğin ve sosyal dünyanın" insanlar için taşıdığı anlamı keşfetmeyi amaçlar. Söylem çözümlemesi de toplumsal düzeyde kabul gören doğruların, değerlerin, gerçeklerin, güç dinamiklerinin ve fikirlerin nasıl ortaya çıktığını, sürdürüldüğünü, paylaşıldığını, çatıştığını ve değerlendirildiğini inceleyen bir yöntemdir. Söylem çözümlemesi, tanımlayıcı veya genellemeci bir yaklaşımdan ziyade, üretken ve dönüşlü (refleksif) bir araştırma yöntemi olarak kabul edilir (Parker, 1992). Bu nedenle, bir söylem çözümlemecisi, incelediği söylemin yarattığı etkileri de dikkate alarak yorumlamalar yapar ve bu süreçte yeni bir söylem üretir (Gür, 2013).

Söylem Çözümlemesi yapılırken bağlam, söylemi üretenlerin her türlü psikolojik ve sosyal durumları, söylemin doğmasını etki eden öncüller ve söylemin oluşumunda kullanılan kelimelerin

tercih edilmesindeki sebepler irdelenir. Bu çalışmanın inceleme nesnesi Mehmet Âkif Ersoy'un Durmayalım adlı Manzumesidir.

2.2. Durmayalım Manzumesinin Söylem Çözümlemesi

Herhangi bir formda verilen bir iletinin bazı unsurları barındırması beklenir. Bu unsurları Jacobson iletişim şeması olarak adlandırmıştır. Jacobson'un iletişim şemasında altı unsur vardır. Bunlar: gönderici, alıcı, ileti, kanal, kod ve bağlamdır. "Durmayalım" adlı manzumede

Gönderici: Mehmet Âkif Ersoy'dur.

Alıcı: Okuyucudur.

İleti: Mehmet Âkif Ersoy'un "Durmayalım" adlı manzumesinde vermek istediği mesajlardır.

Kanal: Manzume (şiirsel metin)

Kod: 20.yy.nin ilk ilk çeyreğinin Osmanlı Türkçesi

Bağlam: Yıkılma devrinin Osmanlı Devleti

Gönderici

Manzumenin yazarı Mehmet Âkif Ersoy'dur. Âkif, resmi bir otorite değildir. Bu bağlamda muhatabına karşı müeyyide yetkisi yoktur. Âkif, bir münevver ve kanaat önderi vasfıyla vicdanî sorumluluk taşıyarak bu manzumeyi yazmıştır. Âkif, Mekteb-i Mülkiye ve Baytarlık Mektebinde okuyarak tahsil yapmanın yanında başta babası olmak üzere birçok din âliminden dersler almıştır. Bu arada Arapça, Farsça ve Fransızca da öğrenmiştir. Bunca ilmi faaliyetlerin yanında hafız da olmuştur.

Âkif Kuran-ı Kerimi sadece ezberlememiş aynı zamanda hayatına da tatbik etmiştir. Kuran-ı Kerim'de "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten meneden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa eren onlardır (3/104)." Mealindeki ayetinde belirtildiği gibi Mehmet Âkif, topluma yol gösterme vazifesini öncelikle kendinde uygulamıştır. "Bana sor sevgili kâri" şiirinde söylediği gibi onun eserleri bir hisli yüreğin ağlayışından dökülen gözyaşlarıdır. Mehmet Âkif Ersoy'un, şiirlerinde söylenmesi gereken en acı sözleri bile kendine özgü estetik bir forma dönüştürdüğünü görmek çok zor değildir.

Alıcı

Manzumede Mehmet Âkif, muhatabına yani karşısındakine seslenmektedir. Karşısındaki ikinci tekil şahıs okuyucusudur. Fakat buradaki asıl hedef sorumluluk duygusunu taşımayan ve harekete geçmeyen kişilerdir. Zira Âkif'in şiirleri öylesine vakit geçirmek için okunabilecek sıradan şiirler değildir. Âkif'in şiirlerini okuyanların da Âkif kadar sorumluluk duygusu taşıması muhtemeldir. Hâl böyleyken şiirde hitap Âkif'in kendisine ve muhatabının dışında kalan üçüncü şahıslardır. Yani okumayanlar ve memleket adına kafa yormayanlardır. Âkif çeşitli vesilelerle okuyucularına bir hoca, önder veya rehber edasıyla seslenir. Bildiklerini ve değerlerini anlatır. Böylece okuyucusunda farkındalık duygusu yaratır ve örtülü olarak onlara toplumsal sorunlara karşı sorumluluk yükler.

Kanal

Durmayalım manzumesi Safahat'ın birinci kitabının altıncı sırasında yer almaktadır. Her ne kadar birimlere "dize kümelerine" ayrılmasa da manzume mesnevî kâfiye örgüsüyle yazılmıştır. Manzumenin ilk on altı dizesinde tahkiye "hikâye ederek anlatma" vardır. Metin ilerledikçe tahkiyenin açıklaması yapılır. Anlatımın dili didaktiktir.

Kod

"Durmayalım" adlı manzumenin de içinde bulunduğu Safahatın birinci kitabının yayım tarihi 1911'dir. Devrin edebî dili bu şiirde hâkimdir. Manzumenin dili ne divan şiirinin dili kadar ağır ve ağıdalı ne de aynı devirde bir akım hâline gelen Milli Edebiyatın dili kadar sadedir. Mehmet Âkif'in üslubuna hâkim olan bu kodun anlaşılması için en az orta düzeyde nahiv bilgisine ihtiyaç vardır.

Bağlam

Safahat kitabının içinde yer alan "Durmayalım" adlı manzume Devlet-i Aliye'nin hükmünü kaybetmesine ve dağılma dönemine girmesine denk gelmektedir. Bu dönemden önce Devlet-i Aliye'nin duraklama ve gerileme dönemleri yaşanmıştır. Bu süreçlerin olmasında birçok sebep sayılabilir. Mehmet Âkif'in yetişme tarzının ona vermiş olduğu formasyon gereği onun bakış açısı Kur'an merkezlidir. Ona göre yıkılışa götüren sebepler Kur'an'ın mesajlarından uzaklaşmanın sonucudur.

Mehmet Âkif Ersoy bu durumu "Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı, asrın idrakine söyletmeliyiz İslâmı" sözleriyle gözler önüne serer. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında onun düşüncelerinin aksine dini durağanlaştıran ve çağı yakalayamayan düşünceleriyle devleti etkisi altına almaya çalışan grupların varlığı bilinmektedir. Osmanlı geri kalmaya devam ederken batı muasır devlet olmuş ve Osmanlı devletinin topraklarına göz dikmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemleri aynı zamanda İslam'ın da iyi temsil edildiği ve yükseldiği dönemlerdir.

Manzumenin Söylemi

Durmayalım manzumesi iki katmanda değerlendirilebilir. Birinci katman bireysel katmandır.

"Durmayalım" dilbilgisel olarak "dur-ma-y-a-lım" istek kipinin (optatif, subjuncitif) olumsuzluk birinci çoğul şahıs çekimidir. İstek kipi emir ve istek şekillerinin karışması ile ortaya çıkmıştır. Çekim her ne kadar istek kipi çekimi olsa da kip'in zaman'la hiç ilgisi olmadığı ve sadece ruh durumunu yansıttığı için başlık dua, azar, tavsiye hatta kuvvetli bir emir anlamı taşımaktadır. Aslında tüm anlatılar, en nihayetinde bir kurgu temeline dayanır. Yazar olarak adlandırdığımız kişi, belirli bir amaç doğrultusunda bir konu seçer ve kendi sanatsal yeteneğini kullanarak bu konuyu, çeşitli araçlar aracılığıyla okuyucunun zihninde canlandırır. Bu sürecin ötesinde ise metnin uzunluğu ya da kısalığı, biçimsel ve üslup farklılıkları ile kullanılan unsurların metin içindeki işlevleri gibi detaylar devreye girer (Tökel, 2017).

Manzume yolculuk metaforuyla başlamaktadır. Yolculuk bazı peşin kabulleri beraberinde getirir. Öncelikle amaç bir yere ulaşmaktır. Yolculuk öncesinde ön hazırlık yapılmalı ve olumsuz ön görülerin tedbiri alınmalıdır. Alınan tedbirlerle zihnen ve bedenen yolculuğa hazır olunur.

Yolculuk esnasında süreç bitene kadar durulmaması esastır. Yolculukta hedeflenen durmak yerleşmek değil mola. Mola, belli bir zaman sonra başlayacak olan hareketin peşinen kabulüdür. Yolculukla başlayan manzumenin izleği (anlamla ortaya konan sezdiriş veya yönelim) yolculuk ile ilgili kelime ve kelime gruplarıyla örülmüştür.

Manzumenin Birinci İzleği

Bu izlek manzumenin ilk 16 mısralık birimidir. Bu birim Sa'dî diyor ki diye başlamıştır. Anlatıcı, Sa'dî'den anlattığı hikâyeyi kahraman (ben) bakış açısıyla anlattığı için manzumenin içindeki hikâyenin kahramanı Sa'dîdir.

Hikayedeki olay ayırıcı özellikleriyle bir kervan yolculuğundan alınan kesittir. Bu kesitte kervanın yolu çöle düşmüştür. Çölde yolculuk emniyetli olmadığı için yolcular istirahatlerinden vaz geçerek yollarına devam etmek zorunda kalmış fakat manzumenin kahramanı "Hiç kalmamış ki düşmüşüm

artık zebûn-i hâb" mısrasında söylendiği üzere yorgunluk ve uykusuzluğuna yenik düşerek uyumuş ve kervandan geride kalmıştır.

Kahramanın bu hâlde iken hikâyeye bir kişi daha dahil olur. Hikâyeye katılan kişinin "Uykum benim de yok değil amma bu deşt-zâr" sözleri onun da tıpkı kahraman gibi uykusu olduğu nufakat uykusuna yenik düşmediğini gösteriyor. Hikâyenin kahramanına uyarıda bulunmasından onun feraset sahibi, deneyimli ve tecrübeli birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Hikâyeye sonradan katılan kişi, yolcunun durumunun ve çöl tehlikelerinin farkındadır. Karbân, yolcuya çölün emniyetli bir yer olmadığını yolcunun uykuya yenik düşmemesini, kervana yetişmesini ve kervandan geri kalmamasını söyler ve onu uyarır. Tecrübesi olmayan yolcunun emin bir şekilde yola devam etmesi için bu olumsuzlukları bertaraf edecek donanımlara sahip olması gerekmektedir. Bu donanımlar, karbânın dilinden yolcuya aktarılır.

Manzumenin birinci izleğinde kahraman Sa'dîdir. Sa'dînin değer nesnesi yolculuğun emin bir şekilde sonlanmasıdır. Sa'dînin yolculuğunu emin bir şekilde tamamlanmasına engel olanlar tecrübesizlik, yorgunluk ve olumsuz çöl şartlarıdır. Çöl, susuzluğu ve kaybolma tehlikesini akla getirir. Manzumede yolcunun yardımcısı kervandaki bir başka yolcudur.

Manzumenin mekânı olan çölden söz edilirken: "beyaban-ı vahşet (vahşi çöl), deşt-zâr, âramgâh olur mu, aramgâh olur mu, bin bir türlü tehlike var" kelimeler ve kelime grupları kullanılmıştır. Manzumede kullanılan kelimeler ve kelime grupları çölün esenliksiz bir yer olduğunun göstergesidir. Tasvirler çölün neden bir anda geçilmesi gerektiğinin sebeplerini izah eder. Kullanılan kelime ve kelime grupları zihinlerde çöl hakkında olumsuz bir imaj uyandırır.

Manzumenin İkinci İzleği

Birinci izlek Sa'dî diyor ki mısrasıyla başladığı ve bir hikâye ile devam ettiği için anlatıcı hikâyenin bitmesiyle birlikte değişmiştir.

İkinci izlekte şair sözü teslim almış, sözlerini kendi anlatımıyla devam ettirmiştir. Anlatıcı ve dinleyici ekseninde sözler devam eder. İkinci izlekte şair manzumenin başındaki hikâyeyi anlatma sebebini açıklar.

Hikâye geleneğinde anlatıcı, muhatabının kıssadan hisse almasını ister. Anlatıcı, kıssadan alınması gereken hissenin alımlama yoluyla karşısındakinden anlamasını isteyebileceği gibi hikâyenin sonunda doğrudan kendi de söyleyebilir. Şair, "Varmak istersen -diyor Sa'dî- eğer bir maksada/ Tuttuğun yollar tükenmekten muarrâ olsa da Şedd-i rahl et, durmayıp git, yolda kalmaktan sakın" mısralarıyla okuyucu yormadan vermek istediği mesajı doğrudan veriyor. Anlamı, gitmek istediğin yolların sonu gelmeyecek gibi görünse de sen yükünü al ve kervandan geride kalmaktan sakındır.

Mesaj okuyucuya aktarılırken bir yandan yüreklendirici üslup kullanılmış, diğer yandan okuyucunun birinci izlekteki yolcu gibi olmaması için şair tarafından uyarılmıştır. Tembihleyici ve uyarıcı tonda olsa da şairin söylediklerinin içselleştirilmemesi okuyucunun istikbali için olumsuzlukla sonuçlanacağından karbânın dikkat çektiği donanımlara sahip olmak hayati bir zorunluluktur.

Şair, yol ve yolcu metaforuyla okuyucuya birinci izlekteki engelleyicilerin giderilmesi için gereken donanımları burada vermiştir. Bahsi geçen engelleyiciler çöl şartları, yorgunluk, uykusuzluk, tecrübesizlik, karamsarlık ve umutsuzluktur. Bunlara karşın elde etmesi gerekenler şedd-i rahl etmek, himmete sahip olmak, kendinden öncekilere bakıp onların eserlerinden ders almak, tuttuğu yolda ısrarcı olmak ve içinde olduğu durumun farkında olmaktır.

İkinci izlekte geçen "Hangi müşküldür ki himmet olsun âsân olmasın" dizesindeki "himmetin olması" aslında bir kişinin kendisinden beklenmesi gereken edim ve dönüşümleri başkasına havale ederek onun yardımıyla yapması anlamında kullanılmıştır.

Tasavvufta "himmet istemek" bir müridin yapacağı işte şeyhinden onay alması veya dua beklemesi o duayla işin Allah tarafından kerametle çözülmesi anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla mısra manzumenin vermek istediği mesaja muhâlif bir mısradır. Kelimenin genel kullanımında bu anlam olsa da "himmet" kişinin kendi gücünü işi bitireceğine inanarak kullanmasıdır. Cihat etmek de aynı anlama gelmektedir. Mısradan sonra gelen "ibret al erbâb-ı ikdâmın bakıp âsârına" mısrası bu söylediklerinin dayanağıdır.

Eserler sadece kişilerin o anda gördüğünün kendisi değil bir sürecin sonucudur. Her eser kendinde aynı zamanda bir hikâye barındırır. Eserlerin hikayeleri en az kadim eserler kadar kıymetlidir. Kadim eserlerin yapılma süreçleri ve onu bırakanların yaşadıkları yolcuya örnek olmalıdır.

Şaire göre söz konusu donanımlarla donanmak kişinin başına gelebilecek her türlü zorluğun aşılmasında itici güçtür. Her şeyden önce olması gereken içinde bulunulan durumun farkına varmak, uyanmak ve eyleme geçmektir.

Manzumenin Üçüncü İzleği

Şair, ilk iki izlekte yol ve yolculukla ilgili metaforlar kullanmıştı. Üçüncü izlekteki "düşmemek madem elinden gelmemiş evvel senin" mısralarından yolcunun tercih etmediği dahası sonradan farkına vardığı bir yolculukta olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü izlekte kullandığı metaforların nelerin göstergesi olduğunu "İşte âtidir o ser menzil denen âramgah/ karbân akvâm; çöl mazi, atalet sedd-i râh" mısraları açıklamaktadır. Mısralara göre varılması gereken menzil: gelecek, karbân: kavimler, çöl: geçmiş, atalet ise yola engel olan her şeydir. Şair, maznemenin devamında mâziyi tasvir ederken mugaylanzâr-ı dehşetnâk (dehşetli bir devedikenliği) kelime grubunu kullanmıştır.

Devedikeni güzel bir görüntüye sahip olsa da güzelliği bir yolcuyu aldatmamalıdır. Çünkü dikenler eziyet ve korku vericidir. Deve dikenliğinin olduğu yerde hayat bir ızdıraptır. Mazinin alternatifi âtidir. Âti, emin ve kutsal yerdir. İki tercih arasında yolda kalmak zahmetsiz olduğu için tercih edilebilir. Yolda kalmak zahmetsizdir ama yolda kalmanın -ataletin- bedeli mutlaka ağır olur. Hatta bu bedel intihar edercesine canını teslim etmek dahi olabilir. İntihar dinen haram olduğu için meskenete kapılıp yolda kalan sadece dünyasını değil ahiretini de tehlikeye atar.

Şair yolcuya olumsuz tutumları tercih etmesinden "şedaid iktihâmı" yani atalete karşı şiddetli karşı gelişi ve azmi kendisine düstur etmesini kuvvetli bir ısrarla tavsiye etmektedir.

Yolcunun bu teklifi kabul etme veya etmeme gibi tercihi elbette vardır. Fakat Şairin sözünü dinlememesi yolcunun canına mal olacağından yolcu her durumda iki tercih yerine yalnızca bir tercihe mecbur kalmaktadır. Bu da canının kurtulacağı ser menzil denen aramgahtır. Yani yolun asıl hedeflendiği sondur.

Bunun aksi hâl ve keyfiyet bir insan için kabullenilemez bir durumdur. Çünkü kurtuluş imkânı olmayan bir çölden zahmetsizce kurtuluşu beklemek ancak bir meleğin eliyle ref ref inmesini beklemektir.

Gökten ref ref inmesi Hazret-i Muhammed Peygamberin yaşadığı İsra ve Miraç adı verilen mucizedir. Mucize beklemek Kuran-ı Kerimin Necm Suresinin 39 ayetinde geçen "insan ancak çabasının sonucunu elde eder" ayetine muhâlifliktir. Mucizenin gelmeyeceğini bile bile mucize beklemek ancak miskinliktir. Âyete göre insan elde etmek istediği ne varsa onu kuvvetli bir istek ve azimle ve ancak çalışarak elde edebilir.

Manzumenin Dördüncü İzleği

İlk üç izlekte şair, okuyucusuna yol/yolcu/yolculuk metaforuyla içinde bulunduğu durumun farkına varması için betimleyici tasvirlerle tavsiye ve telkinde bulunmuştur. Tasviri yaparken okuyucuda eksik olan donanımları söylemsel olarak ifade etmiştir.

Dördüncü izlekte şair, "Davran artık kârbanın arkasından durma, koş" mısrasında söylediklerinin eyleme geçirilmesini istemektedir. Eylem olmadan içinde bulunduğu atalet durumunda ısrar etmesi, içinde bulunduğu hâlin dönüşümü için eyleme girmemesi muhatabın felaketine sebep olacaktır.

Çetin bir yolculukta olan kişinin en baştaki bahanesi yorgunluktur. Şair, "Menzil almışlar da yorgun, belki senden bîmecal" mısrasında yolculuğun meşakkatinden ötürü bu durumu normal karşılamakla beraber yolun uzun olması sebebiyle bir dakika bile durulmasının kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Çünkü kendisiyle birlikte yola çıkanlar bu yorgunluğu bahane etmeden ilerlemektedir. Onlar ilerledikçe de manzumede ifade edilen metaforik yolcu durduğu sürece bu yolculukta geride kalacak ve tehlikeye açık hâle gelecektir.

Metaforik yolcuya geride kalmamayı ve karbâna yetişmeyi öğütleyen şair, son on mısrada sözlerinin tonunu yükseltir ve en yüksek perdeye çıkarır. Çünkü kâinata mevcut olan her şey hatta zerre "çok küçük parçacık" bile miskinlik yapmamaktadır. Her şey çalışırken yolcunun oturması bir utanmazlıktır. Yolcunun sunacağı hiçbir bahane kabul edilmeyecektir. Şairin buna baştan bir ahdi ve andı vardır.

Zerrenin, âsmanın, yerin ve göğün hiç durmadan çalıştığını dikkat çeken şair, en vurgulayıcı tonunu "Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile" mısrasıyla en zirveye çıkarmıştır. Hâlik, Allahın yaratma sıfatına bir atıftır. Allah her daim yaratma içindedir. Dolayısıyla kâinata sürekli eylemler ve eylemlerden meydana gelen eserler vardır.

Kuran-ı Keirinde Secde Suresi 7,8,9. ayetlerde "Yarattığı her şeyi güzel yaratan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu, bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ruhundan ona üfleyen Allah'tır. Size kulaklar, gözler, kalpler verilmiştir. Öyleyken, pek az şükrediyorsunuz." ifadesi geçmektedir. Allah, insanı yaratan ve kendi ruhundan üfleyendir. Bu üfleme Kuranî metafordur. Üfleme eylemi Allah'ın, keline ait olan vasıflarından insana da vermesi şeklinde yorumlanmaktadır. İnsanın elinde olan irade cüzi iradedir. Hâl böyleyken Allah'ın dahi sürekli eylem içinde olmasına rağmen insanın fitratına muhâlefet etmesi kabul edilemez.

Şairin en yüksek tonu "Ey, bütün dünya ve mâfiha ayaktayken, yatan/Leş misin, davranmıyorsun? Bari Allah'tan utan" diye seslendiği son iki mısradadır.

Buraya kadar olan uyarılarının muhatap tarafından hâlâ algılanmadığını ve eyleme dönüşmediğini düşünen şair, muhatabına söylenebilecek son sözleri söylemiştir. Keza önceki mısralarda geçen "leş misin", "sıkılmazsan" gibi sözceler şairin de tahammülünün sonuna geldiğinin göstergesidir.

Mehmet Âkif, İslam/Kur'an şairi olarak devrinde kabul görmüştür. Kur'an şairi kabul edilmesinin sebebi aldığı eğitim ve fitratı olabileceği gibi bazı manzumelerinin başında bir ayeti ser levha olarak yazıp daha sonra eserlerini o ayetin mealini verircesine yazmasıdır. Hâl böyleyken onun şiirlerindeki üslup, şiir söyleyen bir şairden daha çok kürsüde veya minberde konuşan hatip edasıdır. Dolayısıyla bir hikâyeyle başlayan manzumenin tonu, gerilimi hissettirerek en zirveye çıkmış sonunda şair neredeyse patlamıştır.

Mehmet Âkif Ersoy'un kendine has olan bu üslup, onun lider ve aksiyoner tarafını gösterir. Okuyucunun azarlandığı üslup aslında her okuyucu tarafından kabul edilebilir bir üslup değildir. Ama Mehmet Âkif samimiyetiyle bu üslubunu okuyucusuna kabul ettirmiştir

Mehmet Âkif Ersoy'un "Durmayalım" adlı manzumesinde Kuran-ı Kerimin otuz altıncı suresi olan "Yâ-sin" suresinin izlerini görmek mümkündür. "Ya-Sin" hitabının bazı meallerde Ey insan anlamına geldiği yazmaktadır (Bkz: Gölpınarlı, Bayraklı, Esed, Okuyan). Yâsîn suresi ölümlere okunmasıyla bilinir ama anlam bakımından Kuran-ı Kerimin bütün sureleri gibi bu sure de hayattakilere hitap eder. Mehmet Âkif, bir şiirinde "inmemiştir hele Kuran şunu hakkıyla bilin ne mezarlıkta okunmak ne fal bakmak için." mısralarıyla okuyucusunun dikkatini sunar.

Yâsîn suresinin beşinci ve altıncı ayetinde "Kur'an, ataları uyarılmamış, bu yüzden de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için mutlak güç sahibi, çok merhametli Allah tarafından indirilmiştir (Diyanet Meali)" buyrulmaktadır. Yâsîn suresinde bu anlamlara gelen başka ayetler olmasıyla beraber son iki ayet olan 38-39. ayetlerde "Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur." ifadeleri geçmektedir. Ayetler ele alındığında verilen mesajlar ve istenen edimler ortaktır. Bahsi geçen ifadeler sadece söz değil söz eylemsel edimleri salık vermektedir. Ayetler yer çalışsın gök çalışsın diye başlayan mısralarının hareket noktasıdır.

Şiir formu duygulara hitap ettiği için mesajların şiir formunda olması daha etkileyicidir. Mehmet Âkif, araştırma nesnemiz olan manzumede Kur'anın üslubunda olduğu gibi kıssaya da yer vermiş, vermek istediği mesajı kıssayla ve dramatize ederek daha çarpıcı bir biçimde vermiştir. "Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile: Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile" mısraları her şeyi yaratanın dahi boş durmadığını, her gün yeni döngüler ve devinimlerin olduğunu dikkat çekerken insanın boş boş durmasını kabullenemez ve eleştirir. Mehmet Âkif Ersoy'un, "Durmayalım" adlı şiiri söylemsel açıdan bahsini ettiğimiz söz eylemler üzerine kurulmuştur.

Çalışmamızda buraya kadar yapılan yorumlar birey içindir ve manzumenin birinci katmanının yorumudur.

Manzumenin ikinci katmanı kolektif yapıya yani devlete hitap eder. Mehmet Âkif, Osmanlı münevveridir. O, devletinin geçmişindeki kemâlin ve yaşadığı ândaki yerle yeksan hâlinin farkında olan münevverdir. Mehmet Âkif'in

"Donanma, ordu yürürken muzafferin ileri,

Üzengi öpmeye hasretti garbın elçileri!

O ihtişâmı elinden niçin bıraktın da,

Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında?

Mısralarında idrakimize emanet ettiği söylemi manzumede vurgulamak istediği hâlin özeti gibidir. Hatta Safahat sadece bozulmuş olan yapının tekrar ikamesi üzerine kurulmuştur denilebilir.

Osmanlı Devleti takvimlere bakıldığında her ne kadar yüzyıllar boyu var olsa da kuruluşunun sonrasında yakaladığı ivmeyi bir süre sonra kaybetmiş ve duraklama dönemine girmiştir.

Duraklama önce beraberliği sonra yenilgiyi ve nihayetinde yok olmayı getirmiştir. Osmanlı Devleti son evrelerini yaşarken Mehmet Âkif, sağduyunun sesi olarak üzerine düşenleri Kuran'dan ilham alarak haykırmıştır. Kullandığı üslubu ve sözlerinin içeriği onun "İslam Şairi" unvanını almasına vesile olmuştur.

Mehmet Âkif, söylemlerini halka duyurmak ve halkı aydınlatmak amacıyla önce Sırat-ı Mustakîm sonra da Sebilürreşad dergilerini kurmuştur. Her iki derginin isim sözleri farklı olsa da anlamları aynıdır. Sırat ve Sebil yol/istikamet anlamına gelirken müstakim ve reşad da: hak/dosdoğru anlamını taşımaktadır. Yani iki derginin adı da "dosdoğru yol/istikamet" demektir. Sırat-ı Mustakim Kuranın ilk suresi olan Fâtiha'da geçer. Mehmet Âkif, yeniden dirilişin dosdoğru yolda yani Kuranın çizdiği yolda yürümekle olacağını anlatmaya çalışır.

Osmanlının çöküşünde dinin mesajlarına muhâlif olmanın etkisi büyüktür. Ehil olmayanların görev aldığı makamlar devletin işleyişini bozmuş; aklın, ilmin ve fennin hüküm sürmesi gereken her makam ifsat edilmiştir. Asrın durumu Osmanlı devleti tarafından idrak edilmezken aydınlanma çağını yaşayan Batı kendini geliştirmiş ve gözünü Osmanlının varlığına dikmiştir. Manzumede ilerleyen kabile Batılı devletlerdir. Yorgunluğu bahane eden piyade ise kurum ve kuruluşlarıyla Osmanlı devletidir. Mehmet Âkif, bütün uyarılarını önce nefesine, sonra Müslümanlara nihayetinde devlete yapmaktadır. Âkif'in serzenişi sadece yaşadığı zamana değil tüm zamanlardır.

Mehmet Âkif'in çağırılarını Safahat'ta görebildiğimiz gibi Milli Mücadele sürecinde Balıkesir ve Kastamonu vaazlarında da görmek mümkündür.

Zaman: Mehmet Âkif Ersoy'un ilk kitabı olan Safahat, Âkif 38 yaşındayken 1911 yılında yayımlanmıştır. Durmayaalım şiiri birinci kitapta bulunduğu için 1911 yılından önce yazıldığı söylenebilir. Safahat'ın birinci kitabı dışındaki şiirlerin altında tarih görölse de Durmayaalım şiirinde tarih yoktur.

Şiirin temasına zamansal bağlamda bakıldığında tema geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayacak bir içlemdedir.

Uzam

Manzumenin ilk satırlarında uzam olarak çöl kullanılmıştır. Fakat çöl manzumenin geneline ait bir uzam değildir. Uzam, manzumede sadece dekoratiftir. Genel anlamda uzam dünyadır. Manzume her ana ve her uzama hitap edebilir. Manzumede önemli olan zaman ve uzamdan çok metnin verdiği mesajdır.

Kelime ve Kelime Gruplarının Analizi

"Durmayaalım" manzumesinde genellikle yolculukla ilgili kelime ve kelime grupları kullanılmıştır. Bahsi geçen kelimeler: karbân (kervan), seyr, tayy, istirahat, kabile, piyade, rahl et-, sarban (deve sürücüsü), aramgâh (dinlenme yeri), menzil, çöl, yol, uzak, yakın ve seyyah gibi kelimelerdir. Merkezinde bu ve benzeri kelimeler olan bir metin, gerçek anlamda yolculukla bağdaştırılır. Metin yorumlanırken aşırı yorumdan kaçınıldığı metnin sabititesi olan yan anlamlı, mecaz anlamlı kelimelere yer verildiği görülür.

Kiplik ve Refleksivite:

Kerimoğlu, "Kiplik" kavramını bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği olarak iki ana kategoriye ayırır. Bilgi kipliğinde, bir ifadeden çıkarılabilecek anlam veya sonuç ön plandadır. Örneğin, "Ayşe evdedir" gibi bir cümle, bağlama bağlı olarak ya kesin bir bilgiyi ya da bir olasılığı ifade edebilir. Yükümlülük kipliği ise daha geniş bir yelpazede ele alınır ve şu şekilde sınıflandırılır: 1. Yeterlilik, 2. Olanak, 3. Zorunluluk, 4. Gereklilik, 5. İzin, 6. Emir, 7. İstek, 8. Niyet veya Gönüllülük, 9. Olasılık, 10. Çıkarım ve 11. Varsayım. Bu sınıflandırma, kipliğin farklı anlam ve kullanımlarını daha detaylı bir şekilde incelemeyi mümkün kılar. (Kerimoğlu, 2020).

"Durmayaalım şiirinde yukarıdaki kipliklerden gereklilik ve zorunluluk kiplik kategorilerinin ağır bastığı görülür. Metinden çıkarılabilecek söylemler aşağıda sıralanmıştır.

Âvâre bir piyâdeyi bekler mi kâfile? Cevabı beklenmeyen soru cümlesi. Kabile, avare bir piyadeyi beklemez. Kendi hatası yüzünden geride kalan kimseyi kimse beklemez. Zamana ayak uyduramayanlar zamanın gerisinde kalır.

Ârâmğâh olur mu ki bin türlü korku var? Cevabı beklenmeyen soru cümlesi. Başlanan bir yolculuk en kısa sürede bitirilmelidir. Yolculuk esnasında dinlendiğin hiçbir yer tekin değildir. Tehlikeye açıktır. Tehlikeyi umursamazsan elindeki sermaye elden gidebilir.

Hangi müşküldür ki, himmet olsun, âsân olmasın? Cevabı beklenmeyen soru cümlesi. Himmet olunca müşküller de kolaya evrilir. Himmet genellikle görünmeyen bir elden beklenen yardımdır.

Bununla birlikte himmetin çalışma, gayret etme anlamı da vardır. Eğer çölde bir yolculuğun içindeysen çölün tehlikelerini bilerek önlemini almalısın. Eğer zamanın gerisinde kaldıysan zamanın gerektirdiği ilmi ve fenni donanıma sahip olamaz, yok olursun.

Hangi dehşettir ki insandan hirâsân olmasın? Cevabı beklenmeyen soru cümlesi. Hirasın olur. Korkmak yerine bir işin bitmesi için gereken adımlar atılırsa kişi korkudan emin olur.

İntihar etmek değilse yolda durmak, gitmemek Cevabı beklenmeyen soru cümlesi. İntihar etmektir. Yolda olan bir insanın yolculuğun gereğini yerine getirmesi gerekir. Yoldaki atalet insanın kendi kendini öldürmesinden farklı değildir. İntihar et- günlük hayatta bir kişinin kendisini zora sokması veya içinden çıkamayacağı duruma düşmesi anlamında da kullanılır.

Ölmeden olsun mu, ey miskin, bu çöller medfenin? Şiddetli tavsiye. Olumsuz bir cümlemin olumlu anlamda kullanılması. Bu çöller senin mezarın olmasın. Yukarıdaki mısranın devamı mahiyetindedir. Bir yolculuğunun gereğini yapmayan ya kendini zor durumda bırakır ya da menzile ulaşamaz.

Âsûmandan refref indirsin demektir bu melek! Beklenti. Olmayacak bir şey istemek, gayreti Allaha havale etmek. Kişinin kendisinin hiçbir şey yapmaması.

Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur! Ayıplama anlamı vardır. Yer çalışıyor, gök çalışıyor. Var olan hiçbir şey çalışmadan duramaz. Çalışmamak kâinatın fıtratına aykırıdır. Sen de çalışmalısın.

“Kalk ey zavallı yolcu, uzaklaştı kârban! Zorunluluk, kervan gidiyor ve sen geride kalıyorsun bu durum senin zavallı olduğunu gösteriyor. Menzile ulaşmak istiyorsan kalkmalı ve kervana yetişmelisin.

Vak’a hiçbir şey değildir; haklısın, lâkin düşün. İstek, içinde bulunduğun duruma öz eleştiri yaparak bakmalı ve çözüm aramalıdır.

Başka bir düstûr-i hikmet var mı, insâf et, bugün? İçinde bulunduğun durumların farkına var, çıkarımda bulun. Yolculuğunun bitmesi dışında başka bir alternatifin yoktur.

Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur! Uyarı. Düşünmeli, idrak etmelisin.

Şedd-i rahl et, durmayıp git, yolda kalmaktan sakın! Zorunluluk, yolculuğu tamamla, menzile ulaş.

İbret al erbâb-ı ikdâmın bakıp âsârına: İstek, örnek ve şahit gösterme. Senden öncekilerden kalanlar sadece kalıcı eserler bırakanlardır.

Menzil-i maksûda varmazsın uyanmazsan eğer Kesinlik.

Durumun farkına varmazsan ve gerekeni yapmazsan menzile varamazsın.

Durma, mâzî bir mugaylanzâr-ı dehşetnâktir; Zorunluluk, uyarı. Bağlam olarak deve dikenlik bir alandan bahsedilmiştir. Çünkü bir kervanın yolculuğu anlatılmaktadır. Geçmişe saplanıp kalman, içinde dikenlik olan korkulu bir yer gibidir.

Git ki, âtî korkusuzdur, hem de kudsî hâktir! İstek, tavsiye.

Geçmişe saplanıp kalmayanlar için menzil emin bir yerdir. Yolculuğun gereğini yaparsan senin için kutsal bir haktır.

Davran artık kârbânın arkasından durma, koş! Gereklilik.

Kervana yetişmen için eyleme geçmen lazım. Pasiflikten aktifliğe geçiş. Değişim/dönüşüm

Leş misin, davranmıyorsun? Bâri Allah’tan utan! Şiddetli uyarma ve kınama.

Bunca tavsiye sonucunda hâla uyanmazsan ve gereğini yapmazsan Allah’a karşı vazifeni yerine getirmemen demektir.

Metinlerarasılık: *metinlerarasılık*: (Fr. *intertextualité*; İng. *intertextuality*, İt. *intertes- tualità*). Bir metnin bir başka metin içinde etkin olarak var olması; birçok metnin alıntı, telmih (kimi kez de *intihâl*) yoluyla aynı anda aynı yerde kurduğu birliktelik ilişkisi (Rifat, 2018, s. 198).

metinlerarasılık içeren beyitler şunlardır:

Ser-menzil-i merâma varır durmayıp giden;

Varmak istersen -diyor Sa'dî- eğer bir maksada,

Şedd-i rahl et, durmayıp git, yolda kalmaktan sakın!

Menzil-i maksûda varmazsın uyanmazsan eğer

Yukarıdaki üç beyit Edirne'li Hatemi'ye ait olan "Tiz-i refât olanın pâyine dâmen dolaşır /Erişir menzil -i maksûduna aheste giden" beyitlerine anlam olarak uzaksa da lafzen yakındır.

Dağ dayanmaz erlerin dağlar söken ısrârına. Bu beyit İstiklal Marşımızdaki "Kükremiş sel gibiyim; bendimi çiğner, aşarım; Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım." Dizelerini anımsatır.

Âsûmandan refref indirsin demektir bu melek! Refref, Süleyman Çelebinin "Mevlid" adıyla bilinen "Vesîletü'n-Necât" adlı eserinde: "Söyleşürken Cebrâil ile kelâm geldi Refref önüne verdi selâm" mısralarında geçer. Bu şiirde Kuranda geçen "Miraç" bahsi anlatılır.

Git ki, âtî korkusuzdur, hem de kudsî hâktir! İstiklal Marşındaki hakkıdır hakka tapan milletimin istiklal mısralarını anımsatmaktadır.

3. Sonuç:

Söylem çözümlemesi, dilin bağlamı içinde anlamın çözülmesi ve yorumlanmasını ifade eder. Yöntem, dilin bir toplumsal ve kültürel pratiğin parçası olarak nasıl işlediğini anlamayı hedefler. Söylem çözümlemesi yapılan bir metinde, söylenenin ötesine geçilerek, söylenmek istenenler ve söylenenlerin arkasındaki anlamlar açığa çıkarılmaya çalışılır. Söylemin biçimi ve içeriği, söylemi üreten kişinin toplumsal konumu ve dil kullanımıyla doğrudan ilişkilidir. Mehmet Âkif Ersoy'un eserleri de söylem çözümlemesi açısından zengin analiz alanı sunmaktadır. Mehmet Âkif Ersoy, sadece bir şair değil, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel ve toplumsal mücadelesine derinlemesine tanıklık eden mütefekkidir. İstiklal Marşı, Türk milletinin bağımsızlık mücadelesinin sembolü olarak onun en önemli eserlerinden biri olmuştur. Ancak, Âkif'in bu eseri yazarken kullandığı dil ve söylem anlayışı, onun tüm edebi mirasında olduğu gibi, karmaşık ve çok katmanlıdır. Safahat, Âkif'in düşünsel dünyasını, estetik anlayışını ve toplumsal eleştirisini en açık şekilde ortaya koyan eseridir. Bu çalışmada, Safahat içerisindeki "Durmayalım" başlıklı manzume özelinde söylem çözümlemesi yapılmıştır. "Durmayalım", hem içerik hem de biçim açısından, Âkif'in toplumsal sorunlara karşı duyduğu derin endişeyi yansıtan bir metindir. Âkif'in kullandığı dil ve üslup bireysel çağrı olmanın ötesinde toplumun kolektif bilincine hitap eder. Manzumenin dilindeki anlam katmanları, söylemi üreten kişinin toplumsal konumunun ve sosyal sorumluluğunun yansımasıdır. Âkif'in kullandığı kelimeler, sadece bireysel mesaj vermekle kalmaz, aynı zamanda toplumun ahlaki ve dini değerlerine, millî kimliğine ve toplumsal dayanışmasına atıfta bulunur. Metnin anlamı, sadece dilsel unsurların ötesinde, bir toplumsal ve kültürel söylem olarak şekillenir. Ayrıca, açık bir anlatım olmasa da çağın gerisinde kalan Osmanlı devletinin anlatılmasıyla, metnin derinlikli analizi yapılabilir ve manzumenin tarihi, sosyolojik, teolojik ve psikolojik referansları ortaya çıkarılabilir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): 1. Yazar %51, 2. yazar %49 oranında çalışmaya katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Barthes, R. (1996). *S/Z*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çakır, A. (2020). *Söylem analizi*. Konya: Palet Yayınları.
- Dalkılıç, B. (2017). *Mehmet Âkife göre mantık yanlışları*. Konya: Kendözü.
- Elbirlik, T., & Karabulut, F. (2015). *Söylem kuramları: Bir sınıflandırma çalışması*. Dil Araştırmaları, 9(17), 31-50.
- Erkman-Akerson, F. (2005). *Göstergebilime giriş*. İstanbul: Multilingual.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse*. London: Routledge
- Gee, J. P. (2005). *An Introduction to discourse analysis: Theory and method* (2nd Edition). New York: Routledge.
- Gür, T. (2013). *Post-Modern bir araştırma yöntemi olarak söylem çözümlemesi*. Zeitschrift für die Welt der Türken, 185-202.
- Harris, Z. (2002). *Discourse analysis*: Language 28(1952), 474-494
- Kalelioğlu, M. (2020). *Yazınsal göstergebilim*. Ankara: Seçkin Yayınları
- Kerimoğlu, C. (2020). *Kiplik ve kip*. 2020: Pegem Akademi Yayınları.
- Kocaman, A. (1996). *Dilbilim söylemi*. A. Kocaman içinde, *Söylem Üzerine* (s. 1-16). Ankara: Hitit Yayınevi.
- Phillips, N., ve Hardy, C. (2002). *Discourse analysis*. Londra: Sage Publications
- Rifat, M. (2019). *XX. Yüzyılda dilbilim ve göstergebilim-2*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rifat, M. (2018). *Açıklamalı göstergebilim sözlüğü*. İstanbul: Alfa.
- Rifat, M. (2019). *Roman kurgusu ve yapısal çözümleme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sözen, E. (2017). *Söylem*. İstanbul: Profil Kitap.
- Sarıca, Mve Sarıca, N. (2021). *Göstergebilim anlama yolculuk*. Konya: Çizgi.
- Uçan, H. (2006). *Yazınsal eleştiri ve göstergebilim*. Ankara: Hece Yayınları.
- Yücel, T. (2019). *Anlatı yerlemleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yücel, T. (2015). *Yapısalcılık*. İstanbul: Can Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

İSKOÇ MİLLİYETÇİLİĞİ'NİN YÜKSELİŞİ: BİRLEŞİK KRALLIKTAN AYRILMA ARZUSUNUN GERÇEKLEŞMESİ HAYALLERİ

Zeynep Deniz ALTINSOY¹

Öz

Araştırma İskoçya'nın Birleşik Krallıkla olan bütünlüğünün tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve İskoç Milliyetçilik anlayışının ne yönde şekillendiği bu anlayışın bağımsızlığa katkısının ne olacağı konularını açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmada literatür taraması İskoç Milliyetçiliğinin gelişim sürecinden başlanarak yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmada nitel çalışma yöntemi kullanılmıştır. Birleşik Krallığın BREXİT süreci ile bu milliyetçilik anlayışının yeniden nasıl şekillendiği konusu ele alınmış, ülkenin, mevcutta yürütülen politikalarla Birleşik Krallıktan ayrılma arzusunun temellerinde, milliyetçiliğin ne denli etkili olacağı tartışılmıştır. Çalışmanın bulguları İskoç Milliyetçiliğinin siyasi yapıda bir değişime henüz hazır olmadığı ve hatta bu değişimde milliyetçilik dışı etkenlerin daha baskın argümanlar olarak ortaya çıktığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Etnisite, İskoçya, İskoç Milliyetçiliği, Birleşik Krallık, Referandum, Ayrılıkçılık.

THE RISE OF SCOTTISH NATIONALISM: DREAMS OF THE REALISATION OF THE DESIRE TO LEAVE THE UNITED KINGDOM

Abstract

The research aims to explain the historical development of Scotland's integrity with the United Kingdom and the direction in which the understanding of Scottish Nationalism is shaped, what will be the contribution of this understanding to independence. The literature review in the study was conducted starting from the development process of Scottish Nationalism. In this context, the qualitative study method was used in the study. The issue of how this understanding of nationalism has been reshaped by the BREXIT process of the United Kingdom has been discussed, and how effective nationalism will be in the foundations of the country's desire to leave the United Kingdom with the current policies have been discussed. The findings of the study have revealed the fact that Scottish Nationalism is not yet ready for a change in the political structure, and even non-nationalist factors have emerged as the more dominant arguments in this change.

Keywords: Nationalism, Ethnicity, Scotland, Scottish Nationalism, United Kingdom, Plebiscite, Separatism

¹ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, deniz.altinsoy@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0335-3181,

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Westphalia Barışı ile temelleri atıldığı kabul edilen ulus devletlerin XX. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir sorunu haline gelmiş olan milliyetçilik, yalnızca uluslaşma sürecini tamamlayamamış toplumlarda değil, Avrupa kıtasında olduğu gibi ekonomik ve siyasal bütünlüğünü sağlamış ülkelerde de yükselişe geçmiştir. Toplamlar gerek kimliklerinin kabul edilmeyişi gerek kişilik haklarının ihlali gerek ekonomik zenginliklerden faydalanamadıkları gibi nedenleri öne sürerek siyasal veya şiddet eğilimli ayrılık hareketleri göstermektedir. Özellikle üniter devletlerin bu tür etnik sorunlarla karşı karşıya kaldığı sanılsa da kültürel türdeşlik kaygısıyla hareket etmeyen ve kültürel zenginlik vurgusuyla birlikteliğini korumaya çalışan ülkelerde de etnik ayrılıkçı hareketler görmek mümkündür.

Kanada'da-Quebec, Belçika'da-Flaman/Valon, İspanya'da-Katalan ve Bask ve nihayetinde Birleşik Krallıkta-İskoçya ve İrlanda olarak örnekler verilebilir. Etnik çatışmalara dair yapılan çalışmalar federal yapıları devletlerin etnik çatışmaları ve etnik ayrılık taleplerinin daha sağlıklı yönetebildiklerini ve bunları bastırıp sakinleştirmekte daha başarılı oldukları sonucuna varıldığını söyler.(ÇELİK, 2009, s.164-188) Ancak, yukarıda verilen örneklerin hemen hepsi federal yapıları ya da üniter olmasına rağmen yerel yönetim özerklikleri ile bölgesel yetkileri genişleterek ayrılık taleplerini baskılamaya çalışan ülkelerdir. Buna rağmen ne Basklar, ne İskoçlar, ne de Quebeciler ayrılma taleplerinden vazgeçmiş durumda değildirler. Bu yüzden ki milliyetçilik bugün, çağın üniter devletinin değil federe devletinin de sorunu gibi gözükmektedir.

Bugün, Büyük Britanya adıyla anılan adanın yerli halkı olarak bilinen Keltleri, İskoçlar ataları olarak kabul eder. Norman ve Anglo Sakson kökenli kavimlerin ise adaya daha sonradan yerleştikleri bilinmektedir. Roma İmparatorluğu'nun istilasının hemen sonrasında İskoçya'da yaşayan halk Pict, Scotti, Norman, Sakson ve Cermen topluluklarından oluşmaktaydı. Bu dönemde Pictlerin ağırlıklı nüfus olduğu bilinse de ilerleyen zamanlarda Scottiler burada daha baskın topluluk olarak varlıklarını sürdürdüler (Densmore, 1918, s. 233-244). İskoç halkı, atalarının bu topluluklara karşı büyük özgürlük mücadeleleri verdiğini söylerler; bunun sonucunda da İskoçya'nın tam bir bağımsızlığı hak ettiğini düşünmektedirler. Günümüzde de bir ayrılma ve bağımsızlık kaygısına düşmüş durumdadırlar.

İskoçlar, bu ayrılık mücadelesini son zamanlarda siyasal ve söylemsel bazda yürütmeyi tercih ettiler demek yanlış olmayacaktır. Öyle ki, İskoç tarihinde İngiltere ile yapılan özgürlük savaşları dönemsel ve parmakla sayılacak kadar azdır. İskoç tarihinin sayfalarından çıkarılmaya çalışılan efsanevi ataları Calgacus ve Wallace'ın² (Wallace: 2016) savaşçı ruhu bugün İngiltere'ye karşı daha sakin hatta bir vazgeçmişliğin emareleri ile torunları üzerinde tezahür etmektedir. Pict ataları Calgacus'un "*geride bıraktığımız hiçbir şey yoktur*" sözü İskoçları bulundukları toprağa belki de daha çok bağlı kılmıştır. Ancak, bu toprakların gerçek anlamda özgürlüğünü istiyor olmalarının sebebi, ne atalarının ruhu ne de tarih gibi görünmektedir.

1707 yılında, "*taçların birleşmesi*" olarak bilinen birleşme yasasından sonra İngiltere ve İskoçya tek bir kral tarafından yönetilmeye başlanmıştır. 1853 yılından itibaren ise İskoçya'da milliyetçilik temelinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır (Kurubaş, 2006, s.239). Adanın geneline yayılan milliyetçilik akımının yol açtığı bağımsızlık hareketi, İskoçya'da bu sefer İrlanda'nın aksine silahlı mücadele değil siyasi bir mücadele şeklinde varlığını gösterdi (Bayraklı, 2016). Aslında yüzyıllardır yaşadıkları toprakların ekonomik kazancından gelir elde etmek istemeleri ve bu toprakların sağladığı ekonomik zenginliği de İngiltere ile yeteri kadar paylaştıklarını düşünmeleri, İskoç milliyetçiliğinin yeniden körüklenmesine sebep olmuştu demek çok da yanlış bir ifade

² Calgacus: İskoçya'nın doğu ve kuzeydoğusunda yaşamış bir halk olan Piktlerin efsanevi lideri. Cornelius Tacitus isimli Roma tarihçisinin Agricola isimli eserinde söz edilen Calgacus, Roma'ya karşı savaşmıştır. (Wallace: 2016) 1296 da İskoçya'nın özgürlüğü için İngiliz Kralı I. Edward'a karşı savaşmış İskoç ulusal halk kahramanı. <http://global.britannica.com/biography/William-Wallace>, Erişim Tarihi: 15.03.2016.

olmayacaktır. Nairn'in söylediği gibi, İskoçların milliyetçilik tutkusu tamamen bir kazadan mı ibaret, tartışmaya açıktır. Gerçekten de görünen aslında, kurumsallaşmış bir milliyeti bağımsız bir devlet olmadan sürdürebilmiş, ulusal bir kimliğe ulaşmış bir ulusun artık özgür bir devlete ihtiyaç duyduğudur (Nairn, 2015, s. 305). XXI. yüzyılın getirdiği her faydadan, uluslararası alanda kendi kaynaklarıyla tek başına yararlanmak isteyen İskoçya, yüzyıllar öncesinde kendi isteğiyle özgürlüğünü teslim ettiği İngiltere'den ayrılmaya niyetlenmiş görünmektedir. Ancak, bu niyetin halkın içindeki geçerliliği tartışma konusu olmaktadır. Ayrılmaya dair yapılmış ilk teşebbüs sonrasında İskoçya, yine kendi halkı tarafından hüsrana uğratılmıştır. İngiltere'den ayrılmak isteyenlerle istemeyenler arasında derin uçurumlar olmasa da bu milliyetçi yaklaşımlar ve söylemler toplumun önemli bir kesimi üzerinde etki etmektedir. Sonuç ne olursa olsun (gerek tam bağımsızlık gerek birliğe devam) gerçek şudur ki, İskoçya'da milliyetçi söylemlerle şimdilik bir bağımsızlık sağlanamamıştır.

O halde, İskoç milliyetçiliğinin alevi sönmüş müdür? Bu sorunun cevabını şimdilik görmek mümkün değil gibi; ancak bu çalışmada eğer bir vazgeçmişlik varsa bunun nedenlerini incelemekten daha çok İskoçları bağımsızlık kaygısına düşürenin ne olduğunu açıklamaya çalışmak daha anlamlı olacaktır. Çünkü İskoçlar kendi elleriyle teslim ettikleri özgürlüklerini şimdi geri istiyorlarsa ki durum son üç yüz yılı aşkındır böyle değildi; o halde bunun önemli bir nedeni olmalıydı.

1. Tarihsel Arka Plan

İskoçya olarak anılan bölgenin 843 yılından bugüne kadar varlığı kabul edilmektedir. Bu bölge kısa dönemlerle de olsa İngiliz hakimiyetine girmiştir. 1314 Bonnockburn Muharebesi ile başlayan İskoçların İngiltere'ye karşı verdiği özgürlük mücadelesi 1328 yılında bağımsızlıkla neticelenmiştir. İngiltere ve İskoçya daha sonra 1603'den itibaren tek bir hükümdar tarafından yönetilmeye başlandı. 1707 yılında birleşme yasası İngiliz ve İskoç parlamentosunda kabul edilmişti. 1715 ile 1745 yılları arasında ortaya çıkan ayaklanmaları 1800 yılında yapılan yeni bir birleşme yasası izledi (Enterili, 2014, s. 121-136). Bundan sonra bağımsızlığa dair yapılan ilk referandum İskoçya'da 1979 yılında yetki devri çerçevesinde olmuştu. İskoçya bu yetki devri referandumunu %52 "evet" oyuyla oylamış olmasına rağmen yasaya sonradan ilave edilen toplam seçmen sayısının %40'ını aşması nedeniyle kabul edilmedi. Çünkü Galler Bölgesi'nde de aynı zamanda yapılan referandumun neticesi o bölge için %80 "hayır" idi. Toplam oyların %40'ını aşmayan "evet" ile bu referandumun sonucunu uygulamaya koyamadı. İskoçya için ikinci referandum 1997 yılında iki soru ile yapıldı. Yetki devri yine İskoçya için birinci soru iken ikinci soru parlamentonun vergi yetkisine sahip olup olmaması idi. İskoçlar yine bu sorulara %75 ve %64'lük oranlarla evet cevabı vererek parlamentolarına bir yetki devrini ve vergi yetkisini layık gördü. Referandumun bu umut verici sonucu, İskoçya'da bir parlamentonun 129 üye ile kurulmasını sağladı. 1 Temmuz 1999 tarihinde açılan İskoç Ulusal Parlamentosu, bir önceki parlamento kurulması girişiminden sonra önemli bir adım oldu. Daha önce kurulması amaçlanan parlamento verilmesi planlanan yetkilerden daha çok kapsamlı yetki devri bu parlamentoya verildi. Ormancılık, bankacılık, yerel yönetim, hukuk, sosyal güvenlik, eğitim, sağlık, sosyal hizmetler bu yetkilerin bir kaçı idi (Kurubaş, 2006). Böylelikle Nairn'in ifadesinde olduğu gibi İskoçya devletsiz bir uluslaşma sürecinin en önemli adımlarından birisini atmıştı. Tam bağımsız bir devlet olamamış ancak ulusal bir devletin herhangi bir şehrinin sahip olduğunun çok daha ilerisinde özerklik elde etmişti. Bu özerklik, bir anayasal teoriden ve siyasal retorikten nasiplenmiş olmasa da fiilen sağlanmıştı (Nairn, 2015).

İskoçya'nın 1200'lü yıllara kadar verdiği özgürlük mücadelesinin dönem dönem şiddet içerdiğini söylemek doğru olacaktır. 1707 Birleşme Yasası ile özgürlüğünden vazgeçmesinin nedenlerini İskoç aydınlanmasının da başladığı dönemlere denk gelmesi ile bağdaştırmak zorlama olmayacaktır. İskoç aydınlanmasını, Kıta Avrupası aydınlanmasından daha farklı kılan sosyal teori

ve tarihe yaptığı vurgu idi. Gelenekçi bir yaklaşım ile İskoçya'yı etkilediklerini söyleyebiliriz. İskoç aydınlar XVII. yüzyıl itibariyle, kilise okulları ile İskoç aydınlanmasına dair toplumda daha çabuk kabul görecektir fikirleri Edinburg, Glasgow vb. üniversitelerde, ayrıca toplanma merkezleri olan daha evvelinden belirlenen halka açık yerlerde günlük olarak tartışıyorlardı.

XVIII. yüzyılın önemli filozoflarından İskoç Adam Smith'in Quesnay gibi fizyokratların tarımsal üretimi merkeze oturarak devletin vergiyi yalnızca tarım sektöründen alması gerektiğini savunan anlayışa karşı çıkışı belki de İskoçların toprağa olan bağlılıklarının tam bağımsız devlet olma çabası önünde fikri bir engel oluşturmuştu. Smith; toprağın öneminin vurgusundan ziyade, iş gücünün üstünlüğüne inanıyor ve işçi sınıfının üretimin artmasında en belirleyici unsur olduğunu savunuyordu. Britanya'da hızla yayılmaya başlayan serbest ticaret anlayışı İskoç topraklarında varlığını göstermeye başladığında, İskoçlar en az İngiltere kadar zengin olmayı düşünüyordu. İskoç milliyetçiliğinin ateşlediği bağımsızlık arzularını harekete geçiren şey de tam da bu noktadan başlıyordu. Smith'in teorisindeki "iş bölümü"nin bütün gerekliliğini İskoçlar yerine getirirken İngiltere daha çok "ulusların zenginliğini" yaşıyordu. İskoç milliyetçiliğinin temellerini yine de bu yüzyıldan itibaren ele almak sığ bir yaklaşım olabilir. Bu nedenle İskoç milliyetçiliğinin başına, Herder'in "her halk bir halk olarak nasıl kendi diline sahipse, kendi ulusal terbiyesine de sahiptir" (Anderson, 2007, s.83) sözünden yola çıkarak geçmişten gelen bağları ve Anderson'un tabiri ile İskoçların hayali cemaatlerinin tarihsel oluşumuna dönmek gereklidir.

2. Etnisiteden Ulusa İskoçya'nın Kavramsal Değerlendirilmesi

Etnik sözcüğünün kökeni eski Yunancada "ethnos" olarak ifade edilen ulus kavramına tekabül ediyordu. Ancak bu kavram Yunancada siyasi bir birlikten ziyade ortak bir kökeni, kan bağına karşılıyordu. Latince "ethnics" olarak kullanılmaya başlayan "ethnos" anlam olarak "yabancı" "öteki" "ilkel" gibi kelimelerle karşılığını buldu. Etnik kavramının aslında azınlık ya da ırkla doğrudan bir ilgisi olmadığı bilinmektedir. Etnisite kavramı daha çok paylaşılan kültür olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda kişisel bir inanmışlık içeren ve bunun sonucu olan etnisite kavramı XX. yüzyılın başlarında Max Weber'in "paylaşıldığı varsayılan kültür" tanımına daha çok uymaktadır (Somersan, 2004: 22-23).

Smith'e göre ise etnik grup tarihsel niteliklerini, sembolik ve kültürel özelliklerini ön planda tutan, mit ve tarihi anıları olan, din, gelenek, dil gibi özelliklerine göre ayırt edilebilen kolektif ve aynı zamanda kültürel bir yapıdır (Smith, 1991/2004).

Etnisiteyi diğer sosyolojik yapılardan "klan, halk, kabile, akraba vb." ayıran nitelikleri bir soybağı, anayurda olan duygusal bağ, kolektif isim, ortak tarihsel bağlar, ortak kültür gibi özelliklerdir. Ancak etnisite geçirgenliği sert olan bir yapı değildir. Etnisiteyi kuramsal olarak değerlendiren Primordialistlerin etnisite yapısının tarih içinde değişmeyeceği iddiası bu durumda çok doğru olmayan bir yaklaşımdır (Kurubaş, 2008, s.11-41). Öyle ki, Hobsbawm'a göre başlangıçta etnik bir oluşum olduğunu varsaydığımız İskoçların ataları olan Keltler, İskoçya'nın batı kesiminde varlık sürdürür durumda iken kültürel ve ırksal olarak daha çok İrlanda'ya yakındı. Adaların lordları olarak tanımladığı Danlar, bu bölgede İskoç ve İngiltere'den daha fazla hakim unsurdur. Buradaki bu halkın kültürü tamamen İrlanda kültürüydü. Buradaki İskoçlar Hobsbawm'a göre daha zayıf bir kültürdü; çünkü İrlanda'dan gelen harpçılar, ozanlar hatta hekimler İrlanda kültürünü onlara tamamen yerleştirmişti. Bu durumda bugünkü İskoçlar İrlanda'nın kötü bir taklidinden öte değildi (Hobsbawm ve Ranger, 2000/2006). Yukarıda sözü edildiği üzere az ya da çok geçirgenlik arzeden etnik grupların sınırları toplumsal bir inşa neticesinde ortaya çıkmaktadır ve tarihsel süreç içerisinde bu sınırlar bir şekilde değişmektedir (Kurubaş, 2008).

Hobsbawm İskoç kültürünü İrlanda'nın kötü bir taklidi olarak yorumlarsa da Gellner'in okuma yazma bilen ve bilmeyen toplumların arasındaki farklılıklardan yola çıkarak tarihin tanımını ırksal ve kalıtsal bir çerçeveye açıklamaktan ziyade bir örgütlenme ve kültürle ilişkilendirmesi İskoç

kültürünün İrlanda kültüründen etkilenen ancak bir örgütlenme ile yeniden inşa edilmiş olduğunu göstermektedir (Gellner, 1993/2013).

Eğer tarih bir örgütlenme ve diğer kültürden dönüşme ise İskoç kültürünün bir tarihinin olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu tarihin kurgulanmış olması, netice itibarıyla, bir etnik grubun özelliklerinden olan ortak tarih ve mitleri tamamlamış görüntüsünü ortadan kaldırmamaktadır. Bugün İskoçya’da yaşayan halkın hemen hepsi atalarının M.Ö 5. yüzyılda Romalılarla kahramanca savaşan Kaledonyalılar olduğunu söyleyecektir. Ulusal devletin gerek kültürel gerek ekonomik anlamda dışında bırakılan etnik bir grubu siyasallaşmaya yöneltmek için tarih, dil, etnik din, gelenekler vb. unsurlar kullanılarak siyasal iktidar sahiplerine karşı etnik bir milliyetçilik duygusuyla hareket etmesi kaçınılmaz bir durumdur (Smith, 1991/2004). Bugün, İskoçların ayrılıkçı siyasal söylemlerinin temelinde yatan durum tam da budur. O halde İskoçya’da etnik milliyetçi bir tutum söz konusudur. Bu milliyetçi tutumun temeli elbette yalnız ortak bir tarih miti ile açıklanamaz. İskoçya’da bugün konuşulan resmi dil İngilizcedir ancak İskoçlar kadim dilleri olarak kabul ettikleri Gaelik dili ulusal dil olarak kabul etmiş ve bu dili koruma altına almıştır. Ancak uygulamaya konulan bu korumaya rağmen Gaelik dili konuşanların sayısı zaman içinde azalmıştır. Gaelik dilin desteklenip konuşulması için İskoç Ulusal Parlamentosu da üyelerinin parlamentoda bu dili konuşmalarını teşvik etmiştir (Kurubaş, 2006). Dilin konuşulduğu dönemler konuşan sayısına göre kıyaslandığında 1891 yılında İskoçya genelinde konuşma oranı yüzde 6,3 iken, 2001’e gelindiğinde bu oran yüzde 1,2’ye kadar düşmüş durumdadır (Smith, 2004, s.38).

İskoçya’nın Gaelik dil konusundaki hassasiyeti doğrultusunda İngiltere tarafından 1991 yılında düzenlemeler yapılmış; tıpkı kültür, tarih konularında olduğu gibi serbestlikler sağlanmıştır. Bununla birlikte İskoçya’nın dini inanç bağlamında İngiltere’den farklı olarak Presbiteryen Kilisesi³ inanç akidesi üzerinden bir ayrımı göz önünde bulundurması da aslında dini inançların serbestisi konusunda İngiltere uygulamalarının sınırlayıcı olmadığından yola çıkarak çok fazla tutarlılık sağlamamıştır. Presbiteryen Mezhebi’nin ağırlıklı olduğu İskoçya, İngiltere’nin Anglikan Kilisesi’nin öğretilerine nazaran daha tutucu inanç sistemi olduğu halde İngiltere din konusunda da serbest bir anlayışla İskoç Presbiteryen öğretisinin önünde engel olmamayı tercih etmiş görünmektedir. XVII. yüzyıl sonlarına doğru tamamen dogmalardan yola çıkan Hristiyanlığın akla dayanması gerektiğini savunan Kalvinist öğretisi, İngiltere’de Protestanlık ve Katoliklik arası olan Anglikanizm olarak ifadesini bulurken İskoçya’da Presbiteryanlık anlayışına bürünmüştü (Taşkın, 2007, s.34-35).

İskoçya’da 1690 yılında Presbiteryanlık Kilisesi’nin tanınması ve güvenli bir şekilde İskoç Kilisesi’nin yerleşmesine karşı çıkılmadı. İskoç İngiliz birliğinin varlığı için bu mezhepsel ayrılığın, İngiliz Parlamentosu’nda oluşturulan bir kararla sakıncalı olmadığı kabul gördü (Laski, 1916: August). İngiltere, Hristiyan mezheplerinin aynı Tanrının yolundan barış ve kurgu ile hareket etme düşüncesinin XVII. yüzyıldan itibaren kabul görmüş olması nedeniyle mezhepsel ayrılıkların etnik milliyetçi uyanışlara zemin olmasını o dönemden engellemiş durumdadır. Ancak yine de bu ayrılıkların toplumsal alandaki küçük gruplar arasında önemli farklar olarak

³ Presbiteryen Meshebi piskoposluğu reddederek, İhtiyar Meclisi tarafından yönetilen, temellerini Kalvinizm’den alan mezheptir. Protestan Reform Kilisesi içerisinde yer almaktadır. Presbiteryenizm Havariler tarafından vaaz edilmiş bir sistem olarak görülür. Modern Presbiteryen Kilise İsviçreli U. Zwingli tarafından ortaya atılmış bir yapı iken Fransız J. Kalwin tarafından geliştirilmiştir. 1572 yılında Kraliçe Elizabeth döneminde İngiltere’ye yerleşmeye başlamıştır. İskoçya’da ilk olarak John KNOX tarafından kurulan Presbiteryen Kilise daha sonrasında İrlanda, Galler, İngiliz Dominyonlarında, Amerika vb. varlık göstermeye başlamıştır. Temel doktrinler 1643-1644 yılları arasında “Westminster Asamblesi” tarafından belirlenmiş ve “Westminster İman İkrarı”nda açıklanmıştır. Kiliseleri gösterişsiz, törenler kolay ve sade, ilahiler Kitabı Mukaddes’ten direkt alıntılar şeklindedir. Genelde bu tutumla ve uygulamayla ilk kiliseleri ve ilk Hristiyanları taklit edilmektedir. Bknz: Catholic Encyclopedia, <http://www.newadvent.org/cathen/12392b.htm>

addedilmesini önleyebilmek her zaman mümkün olmayacaktır. İskoçların ayrılma taleplerinde, ihtiyaç duyulduğu anda gündeme gelebilecek bir farklılık olarak değerlendirilmelidir.

Görüldüğü üzere İskoçya'nın bağımsızlık mücadelesinin temelleri daha çok tarihi kurgular üzerinden hareketle uygulanmaya başlanmıştır. IX. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş şekillenmeye başlayan uluslaşma sürecinde, İngiltere'ye karşı yapılan mücadelelerin Berwick Katliamı'nın hemen sonrasında, 1298 yılında (Menzies, 2002, s.179) yaşanan daha büyük bir savaşın kahramanlık öyküsü ile daha da alevlenmiştir. Öyle ki, ulus bilincinin sağlam temellere oturtulmasının bir aracı olan tarih, kimi antropologların belirttiği gibi aslında geçmişin ürünü olmaktan çok bugünün gereksinimidir (Eriksen, 1993/2004). Bu nedenledir ki, bugün kimliğin oluşturulması için gerekli olan tarihin sayfalarından çıkarılan bir kahramanın önderliğidir. İskoçya, İngiltere'den ayrılma taleplerinin 1960'lardan itibaren hız kazanmasının devamında kültürel ve tarihsel donelerin kullanılması kadar doğal bir davranış yoktur. İskoç Ulusal Parlamentosu'nun açılması için 1999 yılında yapılan referandumun yüzde 75 oyla kabulü (Kurubaş, 2006) en önemli desteğini referandumdan üç yıl önce sinemalarda "Özgür İskoçya" sloganı atan William Wallace'dan almıştır. Her ne kadar filmin tarihçiler tarafından eleştirilen tarihsel hatası olsa da İskoçya için bu hataların öneminden çok, atalarının İngiltere karşısında verdiği silahlı mücadelenin bugünün şartlarına uyarlanmış siyasi mücadeleye dönüşmesi daha mühim olmuştur. Baskın ORAN'a göre milliyetçiliğin toplumda oluşmasını hazırlayan üç önemli etkenden bahsedilmelidir. Bu etkiler, duygusal boyut, ideolojik boyut ve toplumsal boyuttur (Oran, 1977, s.14-23). İskoçya özelinde bu durum incelendiğinde ise duygusal boyutun varlığını 1200'lü yıllara kadar uzandırmak doğru olacaktır. Kültürel ve tarihsel olayların ve argümanların tıpkı Braveheart filmi örneğinde kullanılması ise milliyetçilik duygusunu ihtiyaç duyulan önemli dönemeçlerde yükselmesiyle ilgilidir. Diğer taraftan İskoçya'nın ayrılıkçı taleplerine göz atıldığında oranın "toplumsal boyutunun" sınırlarının aşıldığı görülmektedir. Nitekim toplumsal boyutun varlığı neticesinde bir özerklik, federasyon belki daha ideali olarak da ayrılma isteği İskoçya'da mevcuttur.

3. Birleşik Krallık Uygulamalarının İskoç Ayrılıkçılığına Etkileri

Etnik milliyetçiliğin yükselmesinde ve bir sorun olarak ortaya çıkmasında devletin iç politikalarındaki tutumlarının etkili olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu politikaların baskıcı, inkar edici ve etnik grubu asimile etme yönünde şekillenmesi, etnik topluluğun tepkisini ortaya çıkarmaktadır. Bu tepki genelde kimliğin kabulü, tanınma ya da özerklik, federasyon ya da ayrılma isteği olarak tezahür edecektir (Kurubaş, 2012, s. 7-9). İskoçya'nın devlet olarak ayrılma duygusu tarihten beslenmektedir. Çünkü İskoçlar 1603 yılında tahta varis bırakmayan İngiliz Kraliyeti'nin devamını sağlamıştır. Bu dönemde dâhi, İskoçya'da bir parlamentonun varlığı İskoçların ulusal kimliğinin o yüzyıldan itibaren sağlanmış olduğu duygusunu hep sıcak tutmuştur. Bu nedenledir ki İskoç bağımsızlığının temeli tarihe dayanmaktadır. İskoçlar, İngiltere ile birleşme kararını almışlar ve kendiliklerinden bu özgürlüklerinden vazgeçmişlerdir. Buna rağmen Galler'den farklı olarak hiçbir kurumsallaşma sorunu ile yüz yüze gelmemişlerdir. Kurumsallaşma anlamında sorun yaşamayan İskoçya'nın, Birleşik Krallık karşısında ayrılmaya dair öne sürdüğü geçerli tek argüman çoğunlukla ekonomik gerekçeler olmuştur. Öyle ki, evvelinde gemi inşası alanında gelişmiş bir bölge olan İskoçya, beraberinde ağır endüstri ve fabrikalarında bulunduğu bir yerdir. Buna rağmen İngiltere'nin faydalandığı ekonomik zenginlikten fazlasıyla hakkını alamayan bir bölge olarak kendisini isimlendirmektedir (Potter, 1979).

Birleşik Krallık üniter bir devlet özelliği taşıırken, 1990 yılından itibaren Kuzey İrlanda, İskoçya ve Galler bölgesinin seçimle oluşturulmuş meclislerinin baskıları neticesinde, üniter yapısını gevşetme gereği duymuştur (Roskin, 2009/2009). Birleşik Krallık merkezi hükümet olma özelliğini devam ettirirken bu bölgelerin meclislerine tanıdığı yetki devri ile (Wollmann, 2012, s.41-70) XX. yüzyılın milliyetçi hareketlerinden etkilenerek etnik milliyetçi ayrılık idealleri olan İskoçya ve diğer bölgelerinin siyasi birlikteliklerini güçlendirmeye çalışmıştır.

Kurubaş’a göre bu yüzyılın getirdiği milliyetçilik akımlarından etkilenen üniter yapıli devletlerin hemen hepsinin siyasal birlikteliğini ille; dil, din, soy, gelenek ve göreneklerin bir olduğu türdeşlik içerisinde oluşturmaları gerekmektedir. Her ne kadar üniter devlet yapısı bunu gerektiriyor görünse de Kurubaş, toplumsal farklılıklarını koruyan ABD, İngiltere gibi ülkelerin de sağlıklı siyasal birliktelikler göstermekte olduğunu belirtir (Kurubaş, 2012). Gerçekten Birleşik Krallık, İskoçya’nın parlamentosuna birtakım yetkilerini yok etmeye çalışmıştır. İskoçlar, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası’nda temsil edilmektedir. Bununla birlikte, yerel yönetimler olarak isimlendirilen bölgelerinin, devlet iç harcamalarını yüzde 24 oranda uygulamaktadır. Yerel yönetimlerin toplam harcama içindeki paylarını yüksek tutmaktadır.

Ancak, bütün bunlara rağmen, AB uygulamalarının çoğunluğu İngiltere’de aksi yönde uygulamaya konulmuş performans yönetimi, finansal kontroller ile Birleşik Krallık, yerel yönetimleri kendisine bağlamayı tercih etmiştir (Martin, 2016).

1985 Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, AB içerisindeki ülkelerin yerel yönetimleri ile ilgili uygulamaları anayasal ve yasal zemine oturtmuş aynı zamanda merkez yönetimler ile yerel yönetimlerin ilişkisinin düzenlemesini yapmıştır. Bu şart uyarınca kamu hizmetlerinin vatandaşlara en yakın makamları tarafından yapılması tercih edilirken merkezi denetleme yetkisinin hukuken tanındığı vurgulanmıştır.

1998 yılında İskoç Yasası çıkarılmış ve bu yasa gereğince de UK, kendi adına yürüteceği yönetsel yükümlülükleri “Revize edilen yetkiler” olarak yeniden tanımlamıştır. UK’nın savunma, dış ilişkiler, ulusal güvenlik, gibi yetkileri üzerinde toplamış olmasına rağmen, İskoçya etkisiz de olsa, İskoç Ulusal Kurtuluş Ordusuna (Kurubaş, 2006) dâhi sahip durumdadır. İskoç halkı tarafından seçilen Bakanlar ve Başbakan eliyle kurulan kurumlar, eğitim, sağlık, yerel yönetim, adalet vb. alandaki yetkileri yürütürler (The Scottish Government, 2016) UK’nın tüm bu yetki genişliği tanıma çabalarına rağmen İskoçya’da etnik bir milliyetçiliğin yükselmesi engellenememiştir.

4. İskoç Bağımsızlık Hareketinde Siyasi Partilerin Konumu

İskoçya’nın bağımsızlık taleplerinin, siyasal alanda yapılan mücadele çerçevesinde şekillendiğini söylemek doğru olacaktır. Bu bağlamda, 1934 yılında kurulan İskoç Milliyetçi Partisi (SNP) Margeret Thatcher’in Başbakanlığı döneminde Thatcher hükümetinin politikalarına karşı yürüttüğü muhalefetle İskoçya’da milliyetçiliğin öncü partisi haline gelmiştir. 1997 yılında Birleşik Krallık’ta yapılan seçimin sonucunda İşçi Partisi iktidara gelmiş ve İskoçya’ya özerklik verilmesi yönünde girişimlerde bulunulmuştur. İskoçya’da özerk bir parlamentonun kurulmasına vesile olan bu girişimler neticesinde Edinburgh’ta parlamento kurulmuş ve İskoç milliyetçiliği 292 yıl sonrasında yeni bir zafer kazanmış oldu (Bayraklı, 2016).

SNP İskoçya’da milliyetçi parti olarak bilirse de, 1999 yılında yapılan seçimlerde, Liberal Demokrat Parti ile İşçi Partisi koalisyon hükümeti kurmuştur. SNP ise, 2007 yılında yeşillerin desteği ile birinci olarak seçimden çıkmıştır. SNP’nin Bağımsızlık Referandumu Programı’nı ilk olarak 2010 yılında seçmenlerin önüne getireceğini söylemiş olsa da bu vaadi yerine getirememiştir. 2011 yılında tek parti olarak seçimlerden çıkan SNP, UK’ye 2014’ün 18 Eylül’ünde bir bağımsızlık referandumu yapılması konusunu kabul ettirmiştir.

SNP’nin İskoçya’nın, UK’dan ayrılması konusunda siyasal hayatı boyunca yaptığı çalışmalarını ise Tom Nairn içeriği olmaya ortak gaye olarak değerlendirir. Ona göre SNP aslında bir burjuvazi haline gelmiştir. İskoçya gibi toplulukların tarihten yola çıkarak devletlerini öncelemesi gerekmektedir. Ancak milliyetçi bir agresif tavırla oluşturulması gereken hayali kimliğin gelişmesinde SNP’nin oynadığı rol sadece saf milliyetçiliktir. Saf milliyetçilik SNP ile yükselmektedir ve bu durum fantaziden öteye gidememektedir. İskoçya’nın özgürlüğü için saf milliyetçi duygunun tüm İskoçlarda ortaya çıkmadığını söyleyen Nairn, bu konuda 2014 referandumunun sonuçlarını önceden görmüş gibidir (Nairn, 2015).

Nairn'e göre İskoç Ulusal Partisi İskoçya'nın orta sınıfında hiçbir zaman destek alamamıştı. Bunun nedeni ise bu sınıfın milliyetçiliğe kuşku içinde yaklaşmış olmalarıydı. İskoçya Anayasa Konvansiyonu toplandığında her kesimden temsilcinin bulunduğu bir toplantıda, orta grubun siyasal anlamda ortak bir yol izlemeye çalıştıklarından örnek verirken, bu orta kesimi "hadım" sınıfı olarak değerlendiriyordu. Nairn'e göre, milliyetçiliğe temkinli yaklaşımları orta sınıfı "hadım" olarak ifade etmenin en doğru yoluydu. Orta kesim olarak bilinen entellektüel topluluğun, kendilerini mirasların ötesinde yeniden yapılandırmaya çalışmalarını doğru buluyor, bu şekilde ulusal kimliğin oluşması için Thatcher Hükümeti'nin tutumunun bu topluluk üzerinde ulusal partiden daha etkili olduğunu vurguluyordu (Nairn, 2015).

Nairn bu konuda İskoç aydınlarını oldukça sert bir şekilde eleştirmektedir. İskoç milliyetçiliği, toplumda bir ideoloji olarak karşılık bulmuş durumdadır. Aydın ve siyasi liderlerin, ideoloji olarak İskoç milliyetçiliğini toplumda kabullendiremediğini söylemek gerçekten uzak bir yorum olacaktır. Kaldı ki, İskoç toplumunda bu ideoloji kabul görmemiş olsa idi bugün İskoçya UK'dan ayrılma isteği içerisinde olmayacaktı. Nairn'in bu yorumu daha çok eserin yazılmış olduğu tarihle irtibatlandırılırsa dönemin toplumsal yapısıyla daha çok örtüşecektir.

5. İskoç Milliyetçiliğinin Yükselmesinde Ekonomik Argümanların Etkisi

Bugünün modern devletinin tanımını yapıp onu şekillendiren siyasi çekişmeler ve uluslararası ya da ulusal ekonomik pazarlar ulus devletin yapısını çözüp değiştirmeye yönelik tehditlerden en önemlisi haline gelmiş durumdadır (Moggash, 2002). UK toplamda dört yerel yönetim olarak ayırdığı bölgelerine belirli konularda verdiği yetki devri ile birliğin bozulmasına yol açacak engelleri ortadan kaldırmak için formüller üretmeye çalışmıştır. Ancak ekonomik alanda yetkilerin tamamı UK tarafından kullanılmaktadır. İskoç Ulusal Partisi (SNP) İskoçya Parlamentosu'na verilen yetkilerin yeterli olmadığı iddiasıyla ekonomik yetkilerin de kendisinde toplanması gerektiğini vurguluyor. İskoçya açısından özellikle coğrafi değerlendirme neticesinde ulaşılan sonuç Kuzey Buz Denizi petrollerinin tamamına yakını İskoç karasularından temin edilmekte, eğer bağımsız bir İskoçya bu petrolerin çıkarılması hakkını kullanacak olursa, 40 milyon varili henüz çıkarılmış rezervlerin geri kalan 24 milyar varili 30 ila 40 sene (T24 Haber, 2016) içerisinde İskoçya'yı ekonomik anlamda Avrupa Birliği sınırları içinde varlık gösterebilecek bir ülke haline dönüştürecektir. İskoçlar 2014 referandumu için evet oyu kullanıp bağımsızlığı oyladıklarında, özellikle ekonomik ve toplumsal düzenlemeler konusunda bu kaynakların önemli rol oynayacağını söylüyor (UKWA, 2016) ve bu argümanı fazlaca kullanmaktadırlar. Ayrıca, ekonomik olarak kendilerini dışlanmış olduğu hissiyle hareket eden İskoçlar, bu varsayımı tarihe de dayandırmaktadırlar. İstanbul Üniversitesi'nde 1979'da bir konferansa katılan İskoç Prof. Allan Potter, konuşmasında "İskoçya daha evvel gemi sanayisi alanında gelişmiş tersanelere sahipti ve ayrıca ağır endüstri fabrikaları da bizim kendi topraklarımızda işliyordu..." diyordu (Potter, 1979).

Görüldüğü üzere, İskoçya'daki etnik sorunun temelinde ekonomik anlamda yoksunluk vurgusu ağır basmaktadır. Teorik olarak İskoçya'nın tezi; "görelî yoksunluk" olarak değerlendirilebilir düzeydedir. Görelî yoksunluk neticesinde, siyasi bir hareketin ortaya çıkması için dört temel adımdan bahsedilmektedir.

Toplumun yoksunluğun farkında olması, sadece kendilerine bu yoksunluğun yansıyor olması, bunu bir haksızlık olarak addetmeleri ve değişim için ise tek çarenin harekete geçme olduğunun benimsenmesidir (Çelik, 2009, s.163-186). İskoçya açısından durum ele alındığında UK'nın ağır basan İngiliz siyasi kanadının ürettiği ekonomi politikaları nedeniyle kendi topraklarında var olan enerji kaynaklarından faydalanamamaktadırlar. Bunun sonucu olarak da, ayrılmanın temellerinde tarihe hep atıf yaparken beraberinde ekonomik bir özgürlükten yoksun olduklarını da vurgulamaktadırlar. Ekonomik bağımsızlıkla İskoçya'nın güvenli bir yola gireceğini savunan propagandaları "İskoçya'nın geleceği İskoç halkının" vurgusunun üzerinden yapıyorlardı. Bununla birlikte birçok kapının kendilerine açılacağını söylüyorlardı. Milliyetçi kanat, hayır

oyunu ağırlığı ile İskoçya'nın yerinde sayacağını ve 2014 referandumunun kaçırılan çok büyük fırsat olacağını ifade ediyorlardı (UKWA, 2016). İskoçlar, SNP'nin siyasi çabaları ile bunu her fırsatta dile getirmektedirler. Özellikle vergi yükünden yakınmakta ve ekonomik kaynaklarının zengin olmasına rağmen tüm yükü kendi halklarının omuzlarında olduğunu söylüyorlar.

İskoçya örneği teorik olarak “iç sömürgecilik” teorisine de oturabilecek argümanlar taşımaktadır. Marksist yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkmış olan iç sömürge teorisine (Çelik, 2009) göre; etnik sorunun temeli siyasi ve ekonomik olarak bir grubun baskın olması neticesinde ortaya çıkan merkez ve çevre bağlantısındadır. Bu durumda, baskın siyasi grup merkez de yer almakta ve çevre olarak belirlenen grubun tüm enerjisi ve ekonomisi merkeze aktarılmaktadır.

Marksist yaklaşıma göre çevre bu sömürünün er ya da geç farkına vararak mevcut durumu değiştirmek için harekete geçecektir. Bu hareket şiddet eğilimli ya da siyasi olarak vücut bulacaktır. İskoçya, siyasi olarak bağımsızlık mücadelesi vermeyi tercih etmiş durumdadır. Aslında, bunun en önemli sebeplerinden biri UK'nin bu ayrılık hareketlerinin farkına varmış olması ve önemli oranda yetki devri ile yerel yönetimlere özerklik vererek önlemeye çalışmış olmasıdır. Ancak şimdilik görülüyor ki bu özerklik yetkileri İskoçya için yeterli olmamaktadır.

6. İskoçya'nın Self Determinasyon Hakkının (Kendi Kaderini Tayin Hakkı) Teorik Zemini

Kendi kaderinin tayini kavramı, temel bakımından Fransız İhtilali'nin sonucu olarak yayılan insan ve vatandaş hakları bildirgesine dayanan bir hak kavramıdır. Modern anlamda kullanımı ise 20. yüzyılın başlarından itibaren. Ancak, Yugoslavya'nın dağılması neticesinde kendi kaderini tayin hakkı özellikle akademik alanda yeniden tartışılmaya başlanan bir konu olarak gündeme geldi. Bugün uluslararası hukukta kendi kaderini tayin hakkı belirli sınırlar içerisinde kabul görmektedir (Kalaycı, 2010, s. 27-28).

Bu sınırlar ise yapılan akademik çalışmalara konu olmakla teorik bir alana taşınmıştır. Uluslararası hukukun çizdiği sınırlar neticesinde, Nairn'in tabiri ile İskoçya gibi birçok “devletsiz ulus”un kendi kaderini tayin hakkı uluslararası alanda kabul görmemektedir.

Self Determinasyon Hakkı'na dair literatürdeki teorilerden “iyileştirici haklar teorisi” açısından İskoç ayrılıkçılığını değerlendirdiğimizde, İskoçya'nın ayrılma taleplerinin temelindeki argüman en çok ekonomik hakların teslimiyeti ile ilgilidir. Elbette bu iddiayı savunurken tarihsel zemini göz ardı etmiş değiliz. Kurubaş'ın örneğinde verdiği “İskoç futbol liginde Celtic ve Glaskow Rangers oyuncular ve taraftarları arasında yaşanan sözlü saldırıların (Kurubaş, 2006)” dönem dönem yaşandığı da bilinmektedir. Bunların tamamen ekonomik kaynaklı olduğunu söylemek de temelsiz olurdu.

Muhtemelen, bu tür grupların karşı karşıya geldiği durumlarda seçilmiş olan travma⁴ tarihten seçilmiş olmalıdır. İyileştirici haklar teorisi açısından İskoç ayrılıkçılığı, ekonomik ayrımcılık yapıldığı gerekçesi ile kabul görebilme olasılığı yüksek bir ayrılıkçı harekettir. Ancak, ekonomik ayrımcılığı uygulayan devlet politikalarının zaman içerisinde farklılaşabileceği için bu durumun sistematik bir biçimde devam ediyor olması belirleyici etken olacaktır. Bu durumda ekonomik ayrımcılık etnik grupla devlet arasında bir uzlaşma yoluyla aşılabılır bir durumdur. Bu nedenle kültürel ayrımcılık bu ayrımcılık şekline daha önemli konumdadır (Kalaycı, 2010). Bu konudan ise UK ırksal ilişkiler yasası ile etnik farklılıklar taşıyan toplulukların, bireysel haklarını korumaya yönelik düzenlemeler yapmıştır. Ülkedeki İskoçları, İrlandalıları, Gallileri azınlık olarak değil ulusal özellikli ırksal grup olarak nitelendirdiği için kültürel haklarını bu yasa ile güvence altına

⁴ Etnik gruplar kendi kimliklerini oluştururken ataları olarak kabul ettikleri nesillerinin dönemseller olarak yaşadıkları savaş, soykırım, yenilgi gibi olayları mevcut durumlarındaki mağduriyetlerine temel olarak algılayabilirler ve bu durumu etnik grubun kimlik algısının merkezine koyabilirler. Bu tür olaylar etnik grubun siyasi temsilcileri tarafından gündemde tutulmaya çalışılır ve sürekli ön planda tutulur. Bu olaylar kimi zaman gerçek kimi zaman abartılı halde sıcak tutulur. Literatüre Vamık Volkan tarafından kazandırılmıştır.

aldığını ve böylece çok uluslu bir devlet olduğunu belirtmektedir (Kurubaş, 2006). Aralık 1992 yılında kurulan Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin, Helsinki belgesindeki erken hareket ilkesine diplomatik anlamda işlerlik kazandıran bir siyasi atak olduğunu düşünülecek bu vurgunun (Preece, 1198,2001) UK tarafından bakıldığında kazanımlarının olduğunu söylemek doğru olacaktır. Çünkü her ne kadar bu ilke etnik savaşları önlemeye yönelik olarak toprak bütünlüğünün ve egemenlik haklarının önceliğine uygun olsa da siyasal düzlemde yürütülen ayrımcılığa da karşıdır. İyileştirici haklar teorisinin temelinde bireylerin haklarına saygı gösterilmesi vardır. UK'nın, İskoçya ve diğer ulusal ırksal grupların birçoğuna bu saygı çerçevesinde birçok hakkı teslim ettiğini daha önce belirtmiştik. Ancak, teoriye yöneltlen eleştiriler doğrultusunda, İskoçya'da bir soykırım tehlikesi ya da sistematik insan hakları ihlali söz konusu olmadığı için bu teoriye göre İskoçya'nın ayrılmaya yönelik tavrı haklı ve meşru görülmeyecektir. Teoriye göre, topluluktaki bireylerin fiziksel şiddete devlet eliyle maruz kalması ya da önceden egemenlikleri altında olan topraklarının başka bir devlet tarafından işgali söz konusuysa veya devlet tarafından verilmiş sınırlı öz yönetim hakkının yine devlet tarafından ihlale uğratılıyor olması İskoç ayrılıkçılığını haklı çıkaracaktır. Yukarıda belirtildiği üzere İskoçya tarihinde bağımsız bir krallık iken bir anlaşıma neticesinde Birleşik Krallık'a dahil olmuştur. Bu durumda, teori açısından İskoçya'nın bağımsızlık arayışı yine desteklenmemektedir. Literatürdeki bir diğer teori olan “demokratik tercih teorisi” açısından ise İskoçya, 2014 yılında yaptığı referandum ile bu teorisinin temelinde kendisine uygun olmadığını göstermiştir. Öyle ki, demokratik tercih teorisi, toplumun kolektif kararının sonucuna odaklanmaktadır. Ayrılma talebinde bulunan topluluğun içerisindeki bireylerin ayrılmaya yönelik bir oylama neticesi ile kendi kaderlerinin tayinin belirleyecekleri demokratik bir anlayıştan yola çıkar (Kalaycı, 2010). İskoçya'da 2014 yılında yapılan referandum, İskoçların ayrılmak için yeterli kolektif bilincinin oluşmadığını göstermiştir. Ya da bu bilinç oluşmuşsa bile önemli bir kesim ayrılmanın, İskoçya için yüksek fayda sağlamayacağı konusunda hemfikir durumdadır. Ancak, bu durum İskoçya'da milliyetçi bir hareketin olmadığı anlamına gelmemektedir. Bunun perde arkasında İskoçya'da bir kesimin yerel kaynaklara dayanarak bağımsız bir ülke halinde varlığını devam edebileceğine inanırken bir diğer grubun UK'nın varlığı içinde AB'nin sunduğu tüm faydalardan yararlanmayı doğru bulduğu yatmaktadır.

7. İskoç Ayrılıkçılığının Uluslararası Alana Etkisi

Uluslararası hukuk devlet ülkesinin bütünlüğü ilkesi neticesinde ülkelerin bölünmezliği ve sınırının siyasi yapısının korunması konusunu güvence altına almıştır (Pazarcı, 2005, s.15). Bununla birlikte self determinasyon hakkı ise Wilson ilkelerinin 3. Maddesi ile XX. yüzyılda anılmaya başlanmış, bu ilkeye dayanılarak ülkeler içerisindeki etnik topluluklar bağımsızlık talep etmeye başlamışlardır. Sovyetler Birliği'ni ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla yeniden şekillenen uluslararası sisteme yeni devletler eklenmiştir. Bu dağılan iki imparatorluk içindeki etnik yapıların kendi kaderlerini tayin etme hakları kendilerine teslim edilmiştir. Bu iki imparatorluğun dağılmasından önceki uygulama yalnızca sömürgelerin bağımsızlıklarının teslim edilmesine yönelik iken 1992 yılından itibaren “evvelinde federal bir devletin içinde bulunan federe yapıların” ayrılma konusundaki isteklerine de temel oluşturabilir hal almıştır. Öte yandan, uluslararası hukukta devlet içinde bir parça olarak kabul görmüş, tam olarak temsil hakkına sahip olan toplulukların bu hakkı kullanarak ayrı bir devlet kurmalarının önü kapatılmıştır. Buradaki nüans hiçbir ırksal ya da etnik ayrım yapmadan devletlerin hükümetleri ve toplumları içerisinde temsil hakkı kullanabilen etnik yapıların kendi kaderini tayin etme hakkının temel olarak ayrılma talebinde bulunamayacağıdır (Pazarcı, 2005). İlkesel olarak bir ayrılıkçı hareketin karşısında devletlerin, uluslararası alanda tanınmış devletin yanında yer almaları ve etnik ayrımcılık tarafında ya da lehine bir tutum sergilememeleri gerekmektedir. İskoçya'nın bağımsızlık arayışları siyasi alanda kimlik bulan bir ayrılıkçı harekettir. Özellikle 1979 yılından itibaren bağımsızlık anlamında idealini yürütmek ve İskoç kimliğinin yeniden yapılandırılmasını politik yolla yansıtmaya karar vermiştir. Her ne kadar bu dönem sivil siyaseti daha çok şehir ve kent politikaları üzerinden

yürütülse de güncel İskoç siyasi tavrına temel teşkil etmişti (Smith, 2004, s. 38). Bu nedenle, UK ayrılıkçı hareketi daha çok kendi iç meselesi olarak yansıtmada başarılı ve şanslıdır. İskoçya'nın ayrılma taleplerini siyasi partiler nezdinde demokratik bir çerçevede yürütme isteği dışarıdan bir müdahaleyi de çoğunlukla engellemektedir. UK, 1 Mayıs 1998'de yürürlüğe koyduğu çerçeve sözleşmeye dair uygulama raporunu Avrupa Komisyonu'na vermiş ve etnik azınlıkların korunması için birçok yasal düzenlemeyi de yapmış durumdadır. Dolayısıyla İskoçya'daki ayrılıkçı hareketlerin eğilimi şiddet çerçevesinde olmayışı nedeniyle üçüncü tarafların çıkarları doğrultusunda destek görecektir bir yapıya sahip değildir. Ayrılıkçı hareketin zemini tamamen siyasi düzeyde ve parlamenter temsil şeklinde yürütülmektedir. Ancak, ayrılıkçı hareketin şiddete evrilmeyeceği iddiasında olmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Birçok yerel yetki genişliği ile ya da özgürlükçü uygulamalar neticesinde şiddet içeren bir ayrılıkçı hareket siyasi zemine oturuyor ise siyasi zeminde varlığını sürdüren bir hareketin arzu ettiği bağımsızlığı alabilmesi için araç değiştirmesi kaçınılmazdır. Şiddete dayalı bir ayrılıkçı hareketin yabancı aktörlerin karışması için daha uygun bir yapıda olduğunu söylemek doğru olacaktır. Devletler, ülkesel çıkarları gereği, rakip devleti zayıf düşürme amacı uluslararası alanda bozulan dengeyi sağlamak amaçlı ya da akraba topluluklarının çıkarlarını gözetmek çatışma alanındaki etnik topluluk üzerinde hak iddiası gibi neden ve amaçlarla çatışmanın içerisine kolaylıkla dahil olabilirler. Bunların yanı sıra insani yardım, emperyalist yayılma güdüsü ya da ideolojik kaygılarla da müdahil olunabilir (Taras ve Ganguly, 2010, s. 88).

İskoçya'da her ne kadar silahlı bir çatışma ortamı söz konusu olmasa da yürütülen siyasi amaçlar doğrultusunda -bu en çok tamamen bağımsız İskoçya'dır- yine de dış müdahalelerin etkisini görmektedir. Ancak, bu dış müdahaleler İskoçya'dan ziyade Birleşik Krallık lehine hizmet etmektedir. Olası bir İskoç bağımsızlığı neticesinde, İskoçya'nın NATO üyeliği ve AB'ye üyeliği tartışma konusu haline gelecektir. İskoç siyaseti, NATO üyesi birçok ülkenin nükleer silah tesisi olmamasını emsal göstererek Trident Nükleer Tesisi'nin kapatılmasının önemin dile getirirken, NATO Genel Sekreteri'nin konuya ilişkin söylemleri UK ile aynı düzlemde. Nükleer silah tesisinin varlığının, NATO müttefiki ülkelerin bağımsızlık ve güvenliğinin garantisinin olduğu (Bayraklı, 2016) ifade edilmesi üçüncü tarafların İskoç ayrılıkçı hareketine karşı tarafını belirleyen bir söylemdir. Birleşik Krallık'tan ayrıldığı takdirde AB üyeliği de tartışmalı bir hal alacak olan İskoçya, kendisinin zaten AB üyesi bir topluluk olduğunu ve ayrılık durumunda tartışmasız AB üyeliğinin onaylanmasının gerektiğini söylerken, AB Komisyonu'nun açıklaması yine Birleşik Krallık'ı destekler nitelikte olmuştur. İskoçya'nın bağımsızlığı ile ilgili Birleşik Krallık'ın karşı karşıya kalacağı sorunlar göz önünde bulundurulduğunda bu soruna AB ve NATO üyeleri de dahil olmak üzere birçok taraf katılmaktadır. Ancak, bu durum etnik çatışmanın siyasal düzlemde demokratik şartlarda yürütülmesi neticesinde yalnızca siyasi söylem ve ikna yolları, telkinler çerçevesinde kendisini göstermektedir. AB'nin bu tutumunun asıl temelini Kuzey İrlanda, Galler başta olmak üzere İspanya, Belçika gibi ülkelerdeki etnik ayrılığı tetikleyeceği ve benzer hareketlerin ortaya çıkacağı kaygısı da yatmaktadır.

8. Sonuç

Milliyetçilik bir topluluğu uluslaştırma ideolojisidir. Bir ulusu devletleştirmenin, ulus-devlet olanı da ebedileştirmenin ideolojisi olarak değerlendirilir (Prof. Dr. Erol Kurubaş ile yüz yüze görüşme, 2016). Smith'e göre milliyetçilik modern bir olgu olmaktan ziyade etnik ve kültürel bir bakış açısından yol almakta ve her zaman var olan bir olguydu (Smith, 1991/2004). Hobsbawm modern çağın ortaya çıkardığı şartların sonucu olarak gördüğü milliyetçiliği daha çok sanayileşmenin neticesi olarak aktarırken, Gellner'in milliyetçilik tanımından aslında çok uzaklaşmış değildir. Gellner'e göre milliyetçiliğin en önemli sebebi gelişmiş devletlerin neden olduğu eşitsizliklere karşı bir başkaldırıdır ve bu başkaldırı ezilmiş olan tarafa aidiyet duygusundan beslenmektedir (Gellner, 1993/2013).

Modern milliyetçi yaklaşımların öncülerinin görüşleri doğrultusunda açıklanmaya çalışılan milliyetçilik aslında bir dolgu malzemesi gibidir. Bu ideoloji en çok sentez kurabilme özelliğine sahip olması nedeniyle içine girdiği ekonomik-sosyopolitik koşulların farklılığı yüzünden her milliyetçi hareketi birbirinden farklı kılar (Prof. Dr. Erol Kurubaş ile yüz yüze görüşme, 2016). 1970 yıllarda Birleşik Krallık'ın ekonomisinde meydana gelen ciddi gerileme (Chambers, 2016) İskoçya'ya da yansımış durumdaydı. Bu yıllarda İskoçya'nın ekonomisi İngiltere'den daha kötüydü. İşsizlik oranı İngiltere'nin iki katından fazlaydı. Bu durum İskoçya halkı içindeki milliyetçi harekete önemli bir ivme kazandırmıştı. İskoç milliyetçiliğinin asıl en yüksek safhaya ulaştığı nokta ise İngiliz Hükümeti'nin, Kuzey Buz Denizi'ndeki petrol rezervlerine el koyduğu dönemdir (Birch, 2002, s. 77-93). Evvelinde ise SNP'nin 1934 yılında kurulup İngiltere'ye karşı verilen milliyetçi mücadelenin siyasi temsilciliğini üstlenmiş olması ile İskoçya'da bir bağımsızlık hareketi siyasi arenada vücut bulmuştur. Margeret Thatcher'in politikaları karşısında SNP'nin muhalefetine yükselişe geçtiği 1980'lerden itibaren parti artık İskoç bağımsızlık mücadelesinin öncüsü haline gelmişti. Siyasi alanda ayrılma taleplerini kendi gerekçeleri ile yürütmeye çalışan SNP'nin ayrılma konusunda, özellikle üzerinde durduğu argümanları yüksek vergiler ve birtakım kurumsal alandaki özelleştirme politikalarından duyulan rahatsızlıklarla birlikte İskoç halkı hakkındaki her kararın İskoç Parlamentosu tarafından alınması gerektiğidir. Ancak, İskoç Parlamentosu'nun, ana muhalefet partilerinin yürüttüğü birlikte kalma kampanyaları, SNP'nin ayrılıkçı milliyetçi söylemlerini desteklemedi. 2014 yılında yapılan ilk ayrılma referandumunun sonucu, birlikte kalma yolunda neticelendi. Horowitz'in dediği gibi, İskoçya'da demokratik bir seçim yapıldı; ancak buradaki çoğunluk sanıldığı gibi görünen çoğunluk değil muhalif çoğunluğun iktidarıyla sonuçlandı (Horowitz, 2000, s.86). Tüm bunların neticesinde İskoçya'da gün geçtikçe yükselen milliyetçi duygular birlikten ayrılmaya elverişli bir ortam yaratmadı. Ayrılmanın getireceği olumsuz etkilere vurgu yapan kampanyalar halk üzerinde milliyetçi ve ayrılıkçı söylemlerden daha etkili oldu. SNP yüzde elli bir oranda yükselttiği ayrılma taraftarlarının oylarının yeterli olmadığını gördü. İskoçlar ise ne Kuzey Buz Denizi petrollerinin ekonomiye olacak muhtemel katkısını ne sınır kontrollerinin kaldırılıp İskoç nüfusun artırılacağı vaadini ne de AB üyeliğinin devamının sağlanacağını ayrılmak için yeterli gerekçeler olmadığını göstermiş oldu. İngiliz halkı ile İskoç halkı arasındaki yüzyılların getirdiği duygusal bağın da bu karar üzerinde etkili olduğunu söylemek gerekmektedir. AB üyeliği, ayrılma neticesinde İskoçya ile İngiltere arasında bir sınır kontrolü noktasının kurulmasını gerektirecektir. Yaklaşık 700 yıllık bir birlikteliğin, bir sınırla ayrılması İskoçların ve İngilizlerin arasındaki duygusal bağda yok edeceği algısını oluşturmuştur.

Uluslararası siyasete İskoç ayrılığının etkilerinin yansımaları ise, aslında tüm AB için bir dizi sorunu çözüme ve ardından birçok düzenleme yapma zorunluluğu getireceği için Birlik şimdilik Birleşik Krallık tarafında yer almayı tercih etmekte. Birleşik Krallık'ın ekonomik sorunlarının ileride daha da çözülmesi güç hal aldığındaki İskoç bağımsızlığı tekrar gündeme gelebilir gibi görünmekte. 2015 yılının son çeyreğinde Birleşik Krallık'ta ekonomik büyümenin zayıfladığı bilinmektedir. Hizmet sektöründeki 0,7'lik büyüme ve petrol, gaz üretimindeki birlik artış (Para&Borsa, 2016) göstermektedir ki büyüme dengesiz bir biçimde ve dominant özellik gösteren hizmet sektörü üzerinden yürümektedir. Son iki yılda GSMH tipik seviyelere geri döndüyse de bu büyüme ve artışta etkili olan finansın yükselmesi ve özellikle Kuzey Buz Denizi üretiminin artmasıdır. Bu durum İskoçya'nın bağımsızlık ısrarını daha da kuvvetlendirmektedir. İskoçlar özellikle Kuzey Buz Denizi'nin kaynaklarının bağımsızlık kazandıktan sonra kendi ekonomilerini güçlendirmek için önemli bir kaynak olarak görmektedirler. Bu durumda yeni bir bağımsızlık referandumu talebi muhtemel olasıdır. Ancak, bağımsızlık söz konusu olsa bile, İskoçya AB içinde ekonomik anlamda sırtlanacak bir ülke olmayacaktır. Daha yukarıda belirtildiği üzere Kuzey Buz Denizi kaynaklarının önemli ölçüde yeryüzüne çıkarıldığı, kalan rezervin ise en fazla 30 ila 40 yıl için yeterli bir miktar olduğu tespit edilmiştir. İskoçya'nın bu süre içerisinde ekonomisini yalnız bu rezervler üzerinden inşa etmeyi planlaması reel politik bir yaklaşım değildir. Ekonomisi bunalımlı

bir İskoçya'ya en başta Almanya elinden geldiğince karşı duracaktır. AB'nin içerisindeki birçok ekonomik bunalım yaşayan ülkenin sorunları henüz çözüme ulaşmamışken bir yenisine AB olumlu bakmayacaktır. Ekonomik anlamda geleceğin belirsizliği ve bu belirsizlikten kaynaklanan kaygılar sadece İskoç halkı için değil İngiliz halkı için de önemli oranda etkili olmuştur. 2011 yılında yapılan kamuoyu araştırmaları sonucunda, İskoçların ayrılması durumunda İngiliz ekonomisinin daha güçlü olacağına inanların sayısı İngiltere'de yüzde 40 iken 2014 yılında yapılan araştırmada ise bu oran yüzde 24'lere kadar (Bayraklı, 2016) düşmüştür. Aynı zamanda bu yıllarda İskoçlarda birlikten ayrılmayı doğru bir karar olarak görmemiştir. Bununla beraber yetki genişliği konusunda, parlamentodaki muhalefet partileri ve hükümet İskoç Parlamentosu'nun yetkilerinin daha fazla artırılması konusunda hemfikir olmuşlardır. Devam eden süreç İngiltere'nin Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanan geri çekilme anlaşması İskoçya'nın gerek ekonomik kaygılarını gerek siyasi alandaki kaygılarını ikiye katlamıştır, beraberinde İngiltere halkı için ise 17. Yüzyılda yaşanan bölünmeden sonra yaşanan en büyük ayrışmayı yaşatmıştır. İngiltere toplumu artık oy verme alışkanlığına yeni bir yaklaşım getirmiş ve ekonomik hatlar üzerinden yapılan tercihini kimlik ve kültür üzerinden yeniden şekillendiriyor. Bu bağlamda İskoçya ne Brexit'in sonuçlarını ne de İngiltere'nin yaklaşımını ayrılıkçı siyasetinin gerekçesi olarak kullanamaz durumda. Diğer taraftan güvenlik sorunlarının ayrılıkla birlikte baş göstereceği de bir gerçek. Faslane ve Coulport bölgelerindeki nükleer unsurlar başta olmak üzere bu unsurların bölgeden geri çekilmesi, askeri kapasitenin yeniden İskoçya'ya yapılandırılması gibi güvenlik sorunlarının İngiltere'nin kabul edeceği ve yeniden yapılandırma söz konusu olduğunda gerekli mali desteği kendi güvenliği söz konusu olsa bile destekleyeceği rasyonellikten uzak. Şartlar yeni bir devletin güvenlik unsurlarının ekonomik argümanların kullanılarak desteklenmesini karşılar düzeyde değildir. Netice itibarı ile dünyanın birçok bölgesinde beklenmedik şekilde ortaya çıkan silahlı çatışmalar da hali hazırda güvenlik algıları yeniden değişmiş olan bir İngiltere'yi işaret etmektedir. Ukrayna Rusya Savaşında tartışmalı şekilde pozisyon alan İngiltere Rusya tehdidini diğer komşu ülkelerin hissettiği kadar hissetmektedir. Bu bağlamda İskoçya'nın ayrılması gündeminin en alt sıralarında bile yer işgal etmeyecektir. Görünen o ki; İskoç milliyetçiliği şimdilik mevcuttaki ayrılık arzusu ile kalacaktır.

Kaynakça

- 11 Soruda İskoçya'nın bağımsızlık referandumu. (2014, Nisan 8). Erişim adresi: <http://t24.com.tr/haber/11-soruda-iskocyadaki-bagimsizlik-referandumu,270472>
- Anderson, B. (2007). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökeni ve yayılması* (İ. Savaşır, Çev.) (4. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eser yayımlanma tarihi belirtilmemiş)
- Bayraklı, E. (2014). İskoçya'nın bağımsızlık referandumu: Avrupa'da yeni bir devlet mi doğuyor. Seta Perspektif, (71). Erişim adresi: <http://setav.org.tr/iskocyanin-bagimsizlik-referandumu-avrupada-yeni-bir-devlet-mi-doguyor/perspektif/17484>
- Birch, A. H. (2002). *Nationalism and national integration*. London: Routledge.
- Catholic Encyclopedia. (t.y.). *Presbyterianism*. Erişim adresi: <http://www.newadvent.org/cathen/12392b.html>
- Chambers, G. (t.y.). Gündem: Gordon Brown'ın ekonomi politikalarına bakış. Erişim adresi: http://www.ekonomikorumlar.com.tr/dergiler/gundem/Gundem_1_Sayi_515.pdf
- Çelik, A. B. (2009). Etnik çatışmaların çözümünde siyaset bilimi ve uyuşmazlık çözümü yaklaşımları. A. B. Çelik (Ed.), *Çatışmadan uzlaşmaya: Kuramlar süreçler ve uygulamalar* (1. Baskı) içinde (ss.163-188). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Densmore, F. (1918). Proceedings of the Anthropological Society of Washington. *American Anthropologist*, 20(2), 143-248.

- Enterili, Y. (2014). İskoçya'nın 18 Eylül 2014 bağımsızlık referandumunun tarihsel süreci. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 121-136.
- Eriksen, T. H. (2004). *Etnisite ve milliyetçilik: Antropolojik bir bakış* (E. Uşaklı, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve ulusçuluk* (B. Ersanlı & G. G. Özdoğan, Çev.). İstanbul: Hil Yayın.
- Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (2006). *Geleneğin icadı* (M. M. Şahin, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Horowitz, D. L. (2013). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Ichijo, A. (2004). *Scottish nationalism and the idea of Europe: Concept of Europe and the nation*. New York: Routledge Taylor & Francis.
- Laski, H. J. (1916). The political theory of the disruption. *The American Political Science Review*, 10(3), 862-880.
- Kalaycı, H. (2010). *Ulus-devletin baş ağrısı ayrılıkçılık: Kanada Quebec örneği* (1. Baskı). Ankara: Liberte Yayınları.
- Kurubaş, E. (2006). *Asimilasyondan tanınmaya: Uluslararası alanda azınlık sorunları ve Avrupa yaklaşımı*. Ankara: Asil Yayın.
- Kurubaş, E. (2008). Etnik sorunlar: Ulus-devlet ve etnik gruplar arasındaki varoluşsal ilişki. *Doğu Batı Etnisite*, 11(44), 11-41.
- Kurubaş, E. (2012). *Kürt sorununun çözüm mantığını anlamak: Zorluklar zorunluluklar ve idealler* (Rapor No: 2012-2). Ankara: Ankara Strateji Enstitüsü.
- Martin, M. (2011). Local government improvement in England: Policies, progress and prospects. *Commonwealth Journal of Local Governance*, 8/9. Erişim adresi: <http://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/cjlg/article/viewFile/2426/2657>
- Menzis, G. (2002). *Who are the Scots? And the Scottish nation* (1st ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Moggash, D. (2002). Egemenlik kavramları; devlet, ekonomi ve kültür üzerine tarihsel yansımalar. F. Keyman (Der.), *Liberalizm, devlet, hegemonya içinde*. (ss. 9-31) İstanbul: Everest Yayınları.
- Nairn, T. (2015). Milliyetçiliğin yüzleri: Janus'a yeni bir bakış. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (1977). *Az gelişmiş ülke milliyetçiliği: Kara Afrika modeli*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Para&Borsa. (2016). *İngiltere büyüme oranı/2015/2. çeyrek*. Erişim adresi: <https://www.paraborsa.net/i/ingiltere-buyume-orani-20152-ceyrek/>
- Pazarcı, H. (2005). *Uluslararası hukuk dersleri 2* (8. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Preece, J. J. (2001). *Ulusal azınlıklar ve Avrupa ulus devleti sistemi* (A. Demir, Çev.). İstanbul: Don Kişot Yayınları.
- Potter, A. (t.y.). *İskoçya'ya kısmi özerklik* (T. Akgüner, Çev.). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 22, 338-340
- Roskin, M. (2009). *Çağdaş devlet sistemleri: Siyaset, coğrafya, kültür* (B. Seçilmişoğlu, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Smith, A. D. (2004). *Milli kimlik* (B. S. Şener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Somersan, S. (2004). *Sosyal bilimlerde etnisite ve ırk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Taras, R. C. ve Ganguly, R. (2010). *Understanding ethnic conflict* (4th ed.). New York: Longman.
- Taşkın, A. (2007). *İskoç aydınlanması* (1. Baskı). İstanbul: Birey Yayınları.
- The Scottish Government. (2016). Erişim adresi: <http://home.scotland.gov.uk/home>
- UKWA. (2013). Scotland's future: Your guide to an independent *Scotland*. *Scottish Government*. Erişim adresi: <http://www.gov.scot/resource/0043/00439021.pdf>
- William Wallace. (t.y.). *Encyclopedia Britannica*. Erişim adresi: <http://global.britannica.com/biography/William-Wallace>
- Wollmann, H. (2012). Local government reforms in (seven) European countries: Between convergent and divergent, conflicting and complementary developments. *Local Government Studies*, 38(1), 41-70.

Araştırma Makalesi / Research Article

THE EFFECTS OF THE NATO-EUROPEAN DIVERGENCE ON TURKEY'S SECURITY ARCHITECTURE

Hüsamettin İNAÇ^{1*}
Sevim Nur AYDIN²

Abstract:

This article examines the effects of NATO-EU divergence on Turkey's security architecture from historical, structural, and contemporary perspectives. The tension between NATO's collective defense and the EU's strategic autonomy shapes Turkey's role and security policies. Turkey's defense industry rise, geopolitical position, risks (S-400 crisis, EU exclusion), and opportunities (Black Sea leadership, technological autonomy) are analyzed. In 2025, Trump's withdrawal of Ukraine support deepened the divide, increasing Turkey's importance to the EU, raising demands like visa liberalization and Customs Union revision, and highlighting Turkey's potential in a new world closer to the second group (EU, UK, China) while balancing ties with the first (US, Russia, India, Iran, Israel). Effective management could position Turkey as a global actor, contingent on internal stability, economy, and diplomacy.

Keywords: NATO-EU divergence, Turkish security Architecture, Strategic autonomy, New World Order, Geopolitical advantages

NATO-AVRUPA AYRIŞMASININ TÜRKİYE'NİN GÜVENLİK MİMARİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Öz

Bu makale, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği (AB) ayrışmasının Türkiye'nin güvenlik mimarisine etkilerini tarihsel, yapısal ve güncel açılardan inceler. NATO'nun kolektif savunma yapısı ile AB'nin stratejik özerklik arayışı, Türkiye'nin ittifak içindeki rolünü ve güvenlik politikalarını şekillendirir. Savunma sanayisindeki yükseliş, jeopolitik konum, riskler (S-400 krizi, AB'nin dışlayıcılığı) ve fırsatlar (Karadeniz liderliği, teknolojik özerklik) analiz edilmiştir. Trump'ın Ukrayna desteğini kesmesi ayrışmayı derinleştirirken, Türkiye'nin AB için önemi artmış; vize serbestisi, Gümrük Anlaşması revizyonu gibi talepler gündeme gelmiş ve yeni dünya düzeninde Türkiye'nin ikinci grup (AB, İngiltere, Çin) ile yakın, birinci grup (ABD, Rusya, Hindistan, İran, İsrail) ile dengeli ilişkileri öne çıkmıştır. Türkiye, bu ayrışmayı iyi yönetirse küresel bir aktör olabilir; başarı iç istikrar, ekonomi ve diplomasiye bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: NATO-AB ayrışması, Türk güvenlik mimarisi, Stratejik özerklik, Yeni dünya düzeni, Jeopolitik avantajlar

¹ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6922-2010

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): husamettin.inac@dpu.edu.tr.

² Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-6884-6916

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Introduction

As a strategic member of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and a long-standing candidate country of the European Union (EU), Turkey is directly affected by the transformation of relations between these two structures. With its accession to NATO in 1952, Turkey played a key role on the alliance's southeastern flank throughout the Cold War, and the Ankara Treaty signed with the EU in 1963 initiated an economic and political partnership. Today, however, the divergence between EU policies shaped around the concept of 'strategic autonomy' and the US-led NATO structure is triggering significant transformations in Turkey's security architecture. The ongoing effects of the Ukraine war, disputes over energy resources in the Eastern Mediterranean, the S-400 crisis, Turkey's global position in the defense industry, and strategic developments in the Black Sea provide key contexts for understanding the implications of this divergence for Turkey. With Turkey's second presidential election in 2025, the US's tendency to reduce its NATO commitments, for example by cutting support to Ukraine and forcing Europe to assume its own defense, has deepened this divergence. This has made Turkey's geopolitical advantages more important in relation to Europe's security needs.

This article aims to systematically analyze the formation of NATO and EU security architectures, the dynamics of the divergence between the two structures, and their impact on Turkey's national security policies. The paper consists of three main parts: (1) a historical and structural analysis of the NATO-EU security architecture, (2) a comprehensive examination of the causes and dynamics of the NATO-EU divergence, and (3) a detailed assessment of the implications of this divergence on Turkey's security architecture.

1.1. The Security Architecture of NATO and the EU

1.2. The History of NATO's Security Architecture

NATO's security architecture was shaped in the geopolitical environment of the Cold War when it was established by the Washington Treaty on April 4, 1949. This alliance, which was created to ensure the security of the Western bloc against the expansionist policies of the Soviet Union, is based on the principle of collective defense, and Article 5 guarantees that an attack against any member state will be considered an attack against the entire alliance (Bilgin, 2003). The establishment of NATO should be seen not only as a military alliance but also as a mechanism that reinforces the ideological unity of the Western world. Turkey joined NATO in 1952 along with Greece, gaining a strategic position on the southern flank of the alliance. This membership enabled Turkey to function as a buffer zone against the Soviet threat throughout the Cold War, and Turkey's contribution to NATO's deterrence capacity was demonstrated by the Incirlik Base hosting US strategic bombers and the Kürecik Radar Station playing a role in ballistic missile defense (Aydın, 2015). During the Cold War, the Incirlik Base served as a hub for US nuclear capabilities in the region, while the Kürecik Radar System enhanced early warning and tracking capabilities against ballistic missile threats (Yiğittepe, 2018). With the election of Donald Trump as president for the second time, the strategic use of Incirlik has become a matter of debate again, and the US withdrawal of support from Ukraine has made NATO's operational capacity more dependent on Turkish bases (Reuters, 2025).

NATO's security architecture is based on a system that standardizes the military capabilities of member states. Joint exercises, standard defense systems, and intelligence sharing are key elements of this architecture. AWACS (Airborne Early Warning and Control) aircraft, which are part of the Patriot Air Defense, increase intelligence and surveillance capacity (Ünüvar, 2024). Turkey's hosting of these systems has contributed significantly to NATO; for example, the Patriot batteries deployed in Turkey in 2012 against threats from Syria are an indication of this (Yiğittepe, 2017). Large-scale exercises such as the Trident Juncture alliance have strengthened operational readiness and Turkey's strategic position in the Black Sea and the Mediterranean has enabled it to

actively participate in these exercises (Baykara, 2022). In the post-Cold War period, NATO's assumption of new tasks such as crisis management and peacekeeping shows that the alliance's mission has expanded and transformed into a more flexible structure (Bölme, 2022). The peace operations in Bosnia and Kosovo are some of the examples of NATO's new practices; Turkey played an important role in these operations with logistical support and troop contribution.

NATO's security architecture in the current era reflects an effort to adapt to modern threats. Cyber defense systems have strengthened the alliance's adaptation to next-generation threats such as warfare elements and cyber attacks. The NATO Cyber Defense Center (CCDCOE) plays an important role in this field, and Turkey contributes to this field with cyber security solutions developed by national defense companies such as ASELSAN and STM (Doğan and Kabayel, 2023). The 2021 Strategic Concept reflects the alliance's effort to move its security architecture into the future by focusing on technological innovations; Turkey's place in this vision draws attention to its geographical location and technological capacity (Aydın, 2019; Casale, 2022). Especially since the outbreak of the war in Ukraine, NATO's deterrence strategy on its eastern flank has been strengthened, additional troops have been provided to Poland and the Baltic states, and security measures in the Black Sea region have been significantly increased (Ünüvar, 2024). Turkey's role in this period became concrete with the implementation of the Montreux Straits Convention and military support to Ukraine; NATO's operational presence in the Black Sea is shaped by Turkey's strategic moves (Baykara, 2022). In 2025, Trump's withdrawal of support to Ukraine and the cyber defense move made the contributions of Turkish companies such as ASELSAN more critical in NATO's hybrid threat strategies; Russia's major attack on March 8, 2025, made this need clear (The Guardian, 2025).

The evolution of NATO's security architecture is not only military but also political and technological. In the post-Cold War period, the alliance's expansion and adaptation to new threats have been an indication that NATO is a dynamic organization. In this process, Turkey, with its geographical location and military capabilities, has served as a bridge on the southern flank of the alliance; the use of the Incirlik base in operations in the Middle East region and the role of the Kürecik Radar Station against regional threats such as Iran are the most concrete examples of this contribution (Aydın, 2015)

1.3. Historical Development of the EU's Security Architecture

Unlike NATO, the European Union's security architecture has evolved as an extension of the processes of economic and political integration. The 1992 Maastricht Treaty launched the Common Foreign and Security Policy (CFSP) as the first sign of the EU's effort to create a unified foreign policy voice. The Cologne Summit in 1999 launched the Common Security and Defense Policy (CSDP), aiming to give the EU an independent role in peacebuilding, crisis management, and humanitarian operations (Efe, 2008). Initially, CSDP relied on NATO's military capacity; for example, the EUFOR Althea operation in Bosnia was logistically supported by NATO. However, since the 2010s, the EU has taken significant steps to develop its own defense systems in search of strategic autonomy, reflecting the EU's claim to be not only an economic union but also a security actor (İnaç, 2021). With Trump's rise to power, the EU's quest for autonomy gained momentum; the commitment to increase defense spending at the summit held in Brussels on 6 March 2025 crystallized the effort to develop a system independent of NATO (The Telegraph, 2025).

The EU's defense system is based on a hybrid system that combines 'soft power' elements with military capacity. Operation EUNAVFOR MED demonstrated the EU's maritime security capacity in the fight against migrant smuggling in the Mediterranean, showing its importance in crisis management (Aşçı and Öztürk, 2017). The EU Global Strategy document, published in 2016, presented a vision of a NATO-independent defense, centered on the concept of 'strategic

autonomy' and supported by Permanent Structured Cooperation (PESCO) and the European Defense Fund (EDF) (Çelik, 2017). PESCO provides a framework covering more than 60 defense projects, and the EDF provided €8 billion to the defense industry in the 2021- 2027 budget (Turhan, 2019). PESCO projects include Eurodrone, next-generation tanks, and cyber defense systems. These initiatives have enhanced the EU's quest for technological autonomy (Fiott, 2020). Today, the EU's investments in the defense industry have increased; artificial intelligence-based technologies and defense systems developed against hybrid threats are improving the EU's security architecture (Özışık, 2023).

The EU's operational capacity has been strengthened through missions such as EUFOR and EUTM. Operation EUFOR Althea promoted stability in Bosnia and Herzegovina, while EUTM Mali enhanced the EU's role in crisis management in Africa (Aydın, 2019). As an operational reflection of the EU's quest for autonomy, these EU missions have generally been conducted without relying on NATO's military power. However, Turkey's exclusion from these projects highlights the EU's exclusionary policies in its security architecture; its exclusion from EDF funding in 2021 shows that this stance is shaped by political tensions (Atatorun, 2023; Kalyalev, 2020). Current EU dynamics are characterized by issues such as the Ukrainian war and energy security. Russia's invasion of Ukraine has led the EU to increase its financial and military aid to Ukraine, which has reached a significant level (European Commission, 2022). However, EU coordination with NATO remains limited and reinforces the operational dimension of the divergence.

The energy resources of the Eastern Mediterranean are an important test for the EU's security architecture. The tensions between Turkey and Greece keep the EU's sanctions against Turkey on the agenda; the support given to Greece and the decisions taken against Turkey show that political biases are effective in EU security policies (Tsakiris, 2021). This attitude of the EU contradicts NATO's neutral mediation efforts and highlights both the operational and political dimensions of the divergence in the security architectures of the two structures.

1.4. Fundamentals of Cooperation and Divergence between NATO and the EU

Cooperation between NATO and the EU has been shaped especially in the post-Cold War period. The 1999 Helsinki Summit gave the EU access to NATO's military system, and this relationship was finalized in 2003 with the Berlin Plus Agreement (Efe 2008). Operation Concordia (2003) was the first EU military mission to use NATO resources in Macedonia, signaling the mutual relationship and commitment of the two structures (Aşçı and Öztürk, 2017). However, political tensions between Turkey and Cyprus hindered this cooperation and Turkey used its veto in NATO-EU negotiations to block some of the EU's initiatives (Aydın, 2015; Bölme, 2022). This shows how sensitive cooperation is to political dynamics.

NATO-EU relations are currently undergoing a new test. While NATO's 2021 Strategic Concept aims to enhance the partnership with the EU, problems in aid coordination during the war in Ukraine and divergent approaches in the Eastern Mediterranean have led to criticism (Kostak, 2024). Although Turkey contributes as an active NATO member, tensions in its relations with the EU have cast a shadow over this cohesion. NATO's mechanism in the Eastern Mediterranean attempted to reduce tensions between Turkey and Greece in 2020, but EU sanctions against Turkey undermined these efforts and reinforced both the operational and political dimensions of the divergence (Aydın, 2019; Casale, 2022). NATO's operational presence in the Black Sea is determined by Turkey's strategic contributions, while the EU's role in the region is mainly limited to political and economic instruments. This difference shows the reasons for the divergence in the security architectures of the two structures.

2. NATO-EU Divergence

2.1. Historical Origins and First Breaks

The initial reasons for the divergence between NATO and the EU can be traced back to the transformation of Europe's security needs at the end of the Cold War. The breakup of Yugoslavia in the 1990s led the EU to develop its own crisis management capacity, and this process triggered the EU's desire to become an independent security actor without questioning NATO's leadership (Bilgin 2003). In this period, while NATO continued its collective defense mission, the EU's effort to become a single foreign policy voice through the Common Foreign and Security Policy (CFSP) gave the first signals of the differentiation between these two structures. In the 2000s, the unilateral US military interventions in Afghanistan and Iraq raised serious doubts about NATO's effectiveness among European allies, and Turkey, while supporting US policies, experienced tensions in its relations with the EU (Purtaş, 2005). The US's tendency to use NATO for its own strategic interests accelerated the search for an autonomous defense capacity in Europe. This was one of the first breaking points of the NATO-EU divergence.

In the post-Berlin Plus Agreement period, the Turkey-Cyprus issue was a factor that deepened the divergence. By restricting the EU's access to NATO resources, Turkey hindered alliance cooperation and increased the EU's motivation to develop an autonomous defense structure (Aydın, 2015). The 2008 global financial crisis led the EU to question its dependence on NATO and increase its defense budgets; the decline in European countries' defense expenditures brought NATO burden-sharing debates to the agenda (Yiğittepe, 2017). In this period, the security situation arising from the EU's economic and political integration began to diverge from NATO's military-oriented structure; this divergence highlighted the differences in the strategic priorities of the two structures.

2.2. Strategic Autonomy and the EU's New Policies

The EU's quest for strategic autonomy has been an important policy objective since the 2010s. The EU's goal of reducing its dependence on the US and NATO in its security policies was clearly set out in the Global Strategy Paper published in 2016, which extended the EU's claim to be a global actor to the field of defense (Çelik, 2017). Strategic autonomy was not limited to military capabilities but also included dimensions such as economic resilience and technological independence. In line with this goal, Permanent Structured Cooperation (PESCO), a mechanism that funds joint defense projects with the participation of 25 member states, was launched in 2017. The European Defense Fund (EDF) aims to strengthen the EU's technological autonomy by allocating €8 billion to the defense industry in the 2021-2027 budget (Turhan, 2019). PESCO projects such as Eurodrone and the Future Combat Air System (FCAS) reflect an effort to create an alternative to US technological hegemony; these projects have embodied the EU's goal of creating an independent ecosystem in the defense industry (Özışık, 2023).

The Brexit deal is an important turning point in the quest for strategic autonomy. The UK's departure from the EU in 2020 allowed Europe to pursue an independent path in defense policies; however, it also challenged NATO's influence in Europe (Yiğit, 2024). In the post-2019 period, the EU's defense expenditures increased by 10% and this increase was evaluated as a financial determination supporting the EU's autonomy goal (Aydın, 2019). Turkey has been unable to seize defense cooperation opportunities with the EU after Brexit; political tensions, especially disputes in the Eastern Mediterranean, and Turkey's exclusion from PESCO projects have hindered this process (Doğan and Kabayel, 2023). The EU's strategic autonomy policies reflect Europe's effort to build its own security architecture away from NATO's collective defense structure, which has exacerbated the differences between the priorities of the two structures.

2.3. Current Dynamics and the Role of the US

The current dynamics of the NATO-EU divergence have been highlighted by crises such as the war in Ukraine and tensions in the Eastern Mediterranean. Russia's annexation of Crimea in 2014 and its invasion of Ukraine in 2022 led NATO to strengthen its deterrence strategy, deploying additional troops to Poland and the Baltic states and increasing security measures in the Black Sea (Ünüvar, 2024). The EU demonstrated its capacity by providing Ukraine with significant financial and military aid (European Commission, 2022). Turkey, which has adopted a neutral stance in the implementation of the Montreux Straits Convention, drew attention by selling UCAVs to Ukraine, supporting NATO's operational presence in the Black Sea (Baykara, 2022).

Energy resources and drilling activities in the Eastern Mediterranean are another current cause of divergence. The tensions between Turkey and Greece have brought the EU's sanctions against Turkey to the agenda, and as these threats continue, NATO's cohesion within the alliance has been questioned (Erol and Oğuz, 2021). The EU's 2021 report characterized Turkey's activities as 'provocative', while NATO's silence on the issue underlined the difference in the approaches of the two structures (Tsakiris, 2021). This tension has deepened the divergence as an area where geopolitical interests and energy security intersect.

The role of the US is one of the main reasons for the divergence. Under Donald Trump, his 'old-fashioned' criticism of NATO-led European leaders to develop their defense capacities, accelerated the EU's quest for autonomy (Yiğit, 2024). Although tensions have eased under the Biden administration, the US strategic shift towards the Asia-Pacific has put a strain on its obligations in Europe. Turkey's purchase of the S-400 and its exclusion from the F-35 program strained cohesion within NATO; the US Indo-Pacific strategy overtook NATO's Europe-focused mission (Oğuz, 2023; Howorth, 2020). This accelerated the EU's efforts for autonomy and enhanced the transatlantic dimension of the NATO-EU divergence.

3. The Effects of NATO-EU Divergence on Turkish Security Architecture

3.1. Historical Perspective and Current Developments

Throughout the Cold War, Turkey's security architecture was closely linked to NATO's collective defense framework. Upon joining NATO in 1952, Turkey positioned itself as a strategic buffer zone against the Soviet Union on the alliance's southeastern flank; the opening of Incirlik Base to US strategic bombers demonstrated Turkey's contribution to NATO's air defense system (Bilgin, 2003). The role of the Kürecik Radar Station in ballistic missile defense reinforced Turkey's support for the deterrence capacity of the alliance; this facility enhanced early warning and surveillance capabilities against ballistic missile threats in the post-Cold War era (Aydın, 2015). The security umbrella NATO provided to Turkey during this period was not only a military alliance but also the cornerstone of an ideological and strategic bond with the Western world. Turkey's NATO membership enabled Turkey to undertake the mission of protecting its southern flank in the bipolar Cold War structure; this role became one of the cornerstones of Turkey's security policies. With Donald Trump's second term as US president, the strategic importance of the Incirlik base has come under renewed debate; Trump's suspension of military aid to Ukraine has increased NATO's dependence on Turkish bases and put this historic role in a contemporary context (Reuters, 2025).

Relations with the EU have progressed in a different direction. The process, which started with the Ankara Treaty in 1963 with the aim of economic and political integration, evolved into a new phase with the candidate status in 1999. However, political and structural obstacles in full membership negotiations, especially the Cyprus problem and the EU's conditional attitude towards Turkey, prevented Turkey from fully integrating into the EU's security architecture (Efe, 2008). In the 1980s and 1990s, internal and external threats such as PKK terrorism and the 1991 Gulf War

increased Turkey's dependence on NATO, and NATO's military support, logistical assistance, and intelligence sharing played a key role in managing these crises. On the other hand, the EU's limited role in these processes created a perception of marginalization in Turkey and led Turkey to continue to shape its security policies around the NATO axis (Algür, 2019). Historically, Turkey's position in NATO can be defined as a "flanker", while relations with the EU have been more in the political and economic framework; this context suggests that Turkey's security architecture has been shaped under NATO's collective defense umbrella, while relations with the EU have a more limited security dimension.

Today, the divergence between NATO and the EU creates a new and multi-layered dynamic in Turkey's security architecture. Russia's invasion of Ukraine in 2022 reaffirmed Turkey's geopolitical importance in the Black Sea and increased NATO's dependence on Turkey in its security strategies. The rigorous implementation of the Montreux Straits Convention has transformed Turkey into an actor protecting NATO's interests and providing a neutral balance in relations with Russia (Kostak, 2024). In this process, the sale of Bayraktar TB2 UCAVs to Ukraine demonstrated the international influence of the Turkish defense industry, and Baykar's plans to open a production facility in Ukraine made this cooperation even more important (Doğan and Kabayel, 2023). The Black Sea Grain Corridor Agreement signed in July 2022 underlined Turkey's diplomatic capacity on a global scale. Despite Russia's withdrawal in 2023, Turkey's mediation efforts continued and played an important role in the negotiations between Ukraine and Russia (Kısacık and Helvacıköylü, 2020). While these initiatives increased NATO's reliance on Turkey for its security needs in the Black Sea, the EU limited itself to financial and humanitarian aid in this process, making the impact of the divergence on Turkey more pronounced.

Drilling activities in the Eastern Mediterranean are another major factor escalating tensions between the EU and Turkey. While the operations of the Oruç Reis and Barbaros Hayreddin Pasha vessels in 2020 led to clashes with Greece and France, the commissioning of the Abdülhamid Han drillship in 2023 accelerated energy exploration activities and the EU put sanctions threats back on the table (Balcı, 2023). Turkey's geopolitical position in the Eastern Mediterranean makes it an important actor in terms of Europe's energy security; however, the EU's stance describing Turkey as "provocative" and its support for Greece further increases the pressure of the NATO-EU divergence on Turkey's security architecture (Erol and Oğuz, 2021). NATO's efforts to provide a neutral mechanism to mediate these tensions have been overshadowed by EU sanctions that hinder cohesion within the alliance. Greece's provocations in NATO exercises have further increased the impact of these tensions on Turkey (Kısacık and Helvacıköylü, 2020).

The S-400 crisis plays an important role in NATO-Turkey relations. The purchase of the S-400 air defense system from Russia triggered US CAATSA sanctions and Turkey's exclusion from the F-35 program, shaking trust within NATO and putting Turkey's relations with the alliance in question (Yiğittepe, 2017). The integration of the S-400 system into Turkey's air defense network has created political and technical problems by creating incompatibility with NATO standards; while this crisis challenges Turkey's position within the alliance, it also reveals Turkey's effort to develop an autonomous defense capacity (Yiğittepe, 2018). With this move, Turkey seeks an alternative to NATO's collective defense structure while maintaining its strategic importance on the alliance's southern flank. This dilemma demonstrates the direct impact of the NATO-EU divergence on Turkey's security policies.

Turkey's rise in the defense industry is one of the most striking results of this divergence. Ranked second in the world in defense industry exports, Turkey has increased its technological autonomy and global influence with the export of Bayraktar TB2 and Akıncı UCAVs to Ukraine, Pakistan, and Azerbaijan, the first prototype flight of the TF-X project and the mass production of the Hürjet (Özışık, 2023). Baykar's exports exceeded \$1.5 billion in 2024, and further increases in this figure

show that Turkey is on its way to becoming an independent actor by getting rid of its dependence on NATO's defense industry. Turkey's geopolitical position at the crossroads of the Black Sea, the Eastern Mediterranean, and the Middle East makes these developments all the more important as Turkey plays an indispensable role in NATO's southern flank and Europe's energy security (Aydın, 2015). This success in the defense industry reinforces the opportunities offered to Turkey by the NATO-EU divergence and provides an opportunity to redefine its position within the alliance.

3.2. Risks and Opportunities

The effects of the NATO-EU divergence on Turkey's security architecture pose both serious risks and significant opportunities. The exclusion of Turkey in projects such as PESCO and EDF, which the EU has developed as part of its quest for strategic autonomy, limits the possibilities for technological cooperation and threatens the development potential of the defense industry. The exclusion of Turkey from the European Defense Fund has been an indicator of the EU's exclusionary policies; this attitude has increased the risk of a deeper rift between the EU and Turkey and has led Turkey to distance itself from European defense technologies (European Commission, 2022; Erol and Oğuz, 2021). This makes it difficult for Turkey to adapt to NATO technological standards and reinforces the EU's tendency to perceive Turkey as a 'competitor'. Energy tensions in the Eastern Mediterranean exacerbate this risk, while Greece's provocations in NATO exercises and the EU's threats of sanctions against Turkey weaken NATO's intra-alliance unity and have the potential to expose Turkey to regional isolation (Tsakiris 2021). While Turkey's geopolitical position is an important factor for Europe's energy security, the EU's exclusionary policies increase the pressure of divergence on Turkey. While disputes over energy resources in the Eastern Mediterranean test Turkey's capacity to act as a regional actor, the EU's support for Greece and Southern Cyprus complicates Turkey's efforts to defend its legitimate rights in the region. The EU's sanctions against Turkey are used as a tool of economic and political pressure, encouraging Turkey to pursue a more independent path in its security architecture rather than developing a partnership with the EU (Tsakiris 2021). The risk of isolation that Turkey faces in this process has the potential to create fragility not only in relations with the EU but also in cohesion within NATO.

The risks within NATO are becoming more evident with the S-400 crisis. Turkey's purchase of the S-400 air defense system from Russia triggered US sanctions (CAATSA Countering America's Adversaries Through Sanctions Act) and led to Turkey's exclusion from the F-35 program (Yiğittepe, 2017). This has called into question Turkey's role in NATO's integrated defense systems; the S-400's incompatibility with NATO standards risks creating a technical gap in the alliance's air defense network (Yiğittepe, 2018). While Turkey's move reflects a search for an alternative autonomy to NATO's collective defense structure, it has had a destabilizing effect on trust within the alliance. In particular, Turkey's use of its veto power during the accession process of Sweden and Finland to NATO-led to serious debates within the alliance. While this step showed Turkey's effort to protect its strategic position in NATO, it was perceived by some allies as weakening alliance solidarity (Yiğittepe 2017). The ongoing debate over the use of the S-400s jeopardizes Turkey's operational contributions within NATO, such as the strategic use of the Incirlik base and the role of the Kürecik radar station in ballistic missile defense.

These risks complicate Turkey's efforts to strike a balance in its relations with NATO and the EU. Turkey's exclusion from projects such as PESCO and EDF by the EU increases the risk of technological isolation, while the S-400 crisis in NATO undermines trust within the alliance. Turkey's involvement in the divergence between these two structures has the potential for uncertainty in the security architecture; in particular, continued tensions in the Eastern Mediterranean strengthen the possibility of Turkey facing regional isolation. EU sanctions against Turkey could indirectly affect Turkey's ability to finance defense industry investments by

increasing economic pressure, which risks hampering Turkey's long-term pursuit of technological autonomy. Moreover, increased NATO criticism of Turkey could weaken solidarity within the alliance, forcing Turkey to reconsider its reliance on NATO in its security architecture.

On the other hand, the NATO-EU divergence also offers Turkey important opportunities. The developing defense industry is one of the biggest advantages of this divergence. The export of Bayraktar TB2 and Akıncı UCAVs to Ukraine, Pakistan, and Azerbaijan, the first prototype flight of the TF-X project, and the serial production of the Hürjet have made Turkey's technological autonomy and global influence more evident (Özışık, 2023). Baykar's exports exceeded \$1.5 billion in 2024, and the further increase in this figure shows that Turkey is on its way to becoming an independent actor by getting rid of its dependence on NATO's defense industry. This achievement has also increased Turkey's contributions to NATO allies, for example by influencing the course of the war with its UCAV support to Ukraine, thereby demonstrating Turkey's strategic value within the alliance. This autonomy in the defense industry acts as a lever against exclusionary EU policies; by developing its own technology, Turkey can move forward without relying on EU projects such as PESCO.

The balancing policy in the Black Sea is another important opportunity for Turkey. The implementation of the Montreux Straits Convention during the Ukrainian War made Turkey a strategic actor in the eyes of both NATO and Russia; this neutral stance demonstrated Turkey's capacity to maintain regional stability (Baykara, 2022). The Black Sea grain corridor agreement signed in July 2022 demonstrated Turkey's contribution to global food security, and Turkey's continued mediation efforts strengthened its diplomatic competence despite Russia's withdrawal in 2023 (Kısacık and Helvacıköylü, 2020). This role has increased NATO's dependence on Turkey in its Black Sea security strategy and created a potential situation for detente in relations with the EU. Turkey's leadership in the Black Sea provides an opportunity to play a bridging role in the NATO-EU divide, potentially strengthening Turkey's military and diplomatic capabilities on a global scale.

Turkey's geopolitical position makes the opportunities offered by this divergence even more important. Situated at the crossroads of the Black Sea, the Eastern Mediterranean, and the Middle East, Turkey constitutes a strategic fulcrum on NATO's southern flank and plays an indispensable role in Europe's energy security (Aydın, 2015). Energy resources in the Eastern Mediterranean increase Turkey's potential to become a regional energy hub and strengthen its ability to develop alternative energy routes despite the EU's exclusionary policies towards Turkey. For example, Turkey's maritime jurisdiction agreement with Libya has changed the balance in the Eastern Mediterranean and is one of the steps Turkey has taken to increase its energy security and geopolitical influence (Baykara, 2022). The NATO-EU divergence opens space for such independent initiatives, and Turkey can take advantage of these opportunities to autonomously shape its security architecture.

These risks and opportunities present Turkey's position in the NATO-EU divergence as a dilemma. While the EU's exclusionary policies and NATO's S-400 crisis put Turkey at risk of isolation, the boom in the defense industry and geopolitical advantages offer an opportunity to turn these pressures in its favor. Turkey's strategy in this process will determine the short-term and long-term future of its security architecture. While the risk of a rupture in relations with the EU pushes Turkey to pursue a more independent path, weakening ties with NATO complicates Turkey's efforts to maintain its strategic value within the alliance. On the other hand, autonomy in the defense industry and leadership in the Black Sea gives Turkey the opportunity to turn this divergence to its advantage, and this balance has the potential to redefine Turkey's role in the global security architecture.

While NATO's collective defense umbrella continues to provide security guarantees for Turkey, the EU's quest for strategic autonomy and exclusionary policies are forcing Turkey to develop an autonomous security architecture from its role as a "wing player" within the alliance or to take a more active role in the EU. Turkey is in a very important situation for the EU; Turkey's geopolitical position at the intersection of the Black Sea, the Eastern Mediterranean, and the Middle East and its second place in the defense industry are indispensable for the EU, especially when we evaluate the recent events. Therefore, Turkey can analyze this situation well and voice its demands. However, risks such as the S-400 crisis, tensions in the Eastern Mediterranean, and EU sanctions require a careful strategy to manage this process. In particular, recent developments in the Ukraine-Russia war and the Trump administration's tendency to withdraw its support for Europe bring the NATO-EU divergence to an unprecedented breaking point.

4. Conclusion

The divergence between NATO and the European Union (EU) is a multifaceted and complex process shaping Turkey's security architecture. While NATO's collective defense structure offers Turkey a basic assurance, the EU's pursuit of strategic autonomy and exclusionary policies have led Turkey to develop a more autonomous security architecture. The lingering effects of the Ukraine-Russia war, tensions in the Eastern Mediterranean, and developments in the defense industry present Turkey with both risks and opportunities. However, recent events, especially in recent weeks, have taken this divergence to a new level. US President Donald Trump's decision to suspend military aid and intelligence sharing with Ukraine during his second term and his desire to shift the burden from NATO to Europe have raised serious questions about the alliance's solidarity (Reuters, 2025). Trump's statements forced Europe to take on its own defense and brought back to the agenda a discourse questioning the applicability of NATO's Article 5, forcing the EU to take urgent steps to increase its own defense capacity (Borger, 2025). In this process, European leaders tried to form a united front against Trump's policies. On 6 March 2025, at a special EU summit in Brussels, leaders underlined their determination to increase defense spending and support for Ukraine, while European Commission President Ursula von der Leyen declared that Trump's withdrawal of support was a 'wake-up call for Europe' (Reuters, 2025). At the same summit, concrete steps were taken, including Norway's commitment to increase its military aid to Ukraine to €8 billion by 2025, demonstrating the EU's determination to support Ukraine independently of the US (The Telegraph, 2025). Trump's statement in the Oval Office on March 7, 2025, in which he increased pressure on Ukraine by describing Russian President Vladimir Putin's actions as 'something anyone can do' and said that Russia was easier to work with, can be seen as a breaking point that deepened the divergence between NATO and the EU (The Guardian, 2025). These speeches compel Europe to develop its own security architecture in the face of Trump's threat to withdraw from NATO's commitment to collective defense.

If Turkey can manage the NATO-EU divergence with a careful strategy in light of these new dynamics, it can move from being a "flanker" of the alliance to an autonomous and influential country in the global security architecture. Its position in the defense industry and geopolitical advantages support this potential. The fact that Trump's policies in recent weeks have pushed Europe to trust Turkey more may provide Turkey with an opportunity to articulate its long-awaited demands, such as EU membership and a revision of the Customs Agreement. Realizing this vision requires domestic political stability, economic resilience, and diplomatic competence. Turkey can build on this divergence by strengthening its relations with NATO, striking a pragmatic balance with the EU, and maintaining its autonomy in the defense industry. In this context, Turkey's growing strategic importance for the EU has become even more evident with recent events. The fact that Trump's policies have made Europe more dependent on Turkey for security and energy creates a unique opportunity for Turkey to put on the table issues that it has long demanded from the EU. In particular, visa liberalization for Turkish citizens and the revision of the Customs

Agreement, which entered into force in 1996, have become renegotiable in this period. While visa liberalization stands out as a step towards strengthening Turkey's human mobility and cultural ties with the EU, the revision of the Customs Agreement has the potential to protect Turkey's economic interests and increase its competitiveness in the EU market (Tocci, 2021). Moreover, Turkey's rise in the defense industry and its pioneering role in the Black Sea may cause the EU to reconsider its exclusionary policies towards Turkey and increase Turkey's chances to demand a more equal partnership ground in its relations with the EU.

Turkey's strategic position brings with it the opportunity to make additional demands when all developments are taken into account. For instance, Turkey's participation in EU projects such as PESCO and the European Defense Fund (EDF) could be mutually beneficial in terms of technological cooperation and defense industry integration. While Turkey's technological capabilities offered by companies such as ASELSAN and Baykar offer a capacity to support the EU's quest for autonomy, Turkey's involvement in these projects could reduce the risk of long-term technological isolation (Doğan and Kabayel, 2023). Moreover, proposing a cooperative framework for the joint management of energy resources in the Eastern Mediterranean could strengthen both Turkey's and the EU's energy security and potentially turn current tensions into a win-win scenario (Tsakiris 2021). Turkey's bridging role in the NATO- EU divide also justifies the demand for a broader security dialogue with the EU. These demands could enable Turkey to use its geopolitical advantages and autonomy in the defense industry to adopt a more proactive stance in relations with the EU. This breakpoint in 2025 provides a favorable ground for Turkey to demand from the EU not only economic and political benefits but also strategic partnership status. Moreover, Turkey's demand for deeper cooperation with the EU in areas such as migration management and cybersecurity could support regional stability and positively transform the EU's security perception of Turkey. While migration management reinforces Turkey's demand for burden-sharing, which it has been undertaking since 2016, cooperation in the field of cybersecurity could provide an opportunity to integrate the solutions offered by Turkish companies such as ASELSAN and STM against hybrid threats with the EU (Aydın, 2019).

At the same time, these developments point to the emergence of a new global order and balance. It reveals a tendency for the great powers to split into two main groups: a bloc of the United States, Russia, India, Iran, and Israel on the one hand, and an alliance of the United Kingdom, EU countries, and China on the other. This potential new world order reflects a redefinition of geopolitical competition and strategic alliances. The first group, led by the United States, constitutes an axis focused on military power and regional influence, while the second group, including the EU and China, represents an approach based on economic integration, technological autonomy, and multilateral cooperation (Walt, 2021). Turkey may be closer to the second group (EU, UK, China) due to its geographical proximity, economic ties, and historical relations with the EU, but the need to maintain balanced relations with the first group (especially the US, Russia, and Iran) stems from Turkey's geopolitical position and multilateral foreign policy tradition (İnaç, 2021). For instance, Turkey's NATO membership and strategic partnership with the United States require Turkey to maintain ties with the first group of actors, while energy and security relations with Russia and neighborhood dynamics with Iran necessitate this balance. On the other hand, Turkey's EU integration goals, cooperation with China on Silk Road projects, and defense industry partnerships with the UK post-Brexit place Turkey closer to the second group (Tocci, 2021).

In the context of this new world order, Turkey's demands in its relations with the EU go beyond bilateral relations and are part of a strategy to strengthen its position in global balances. Visa liberalization and the revision of the Customs Agreement could enable Turkey to participate more effectively in the economic and human mobility networks of the second group, while participation in PESCO/EDF and cooperation on cybersecurity could contribute to Turkey's quest for technological autonomy in this bloc. Demands for energy cooperation and migration management

in the Eastern Mediterranean could deepen Turkey's strategic partnership with the second bloc, while balanced relations with the first bloc could allow Turkey to maintain energy and security ties with actors such as Russia and Iran (Tsakiris, 2021). Turkey's ability to play a bridging role in this divergence could make it not only a regional power but also a global counterweight in the new world order, a role that depends on Turkey's ability to strengthen its relations with both NATO and the EU and develop pragmatic cooperation with rising powers such as Russia, China and India (Walt, 2021).

In conclusion, Turkey's recent strategic position is a turning point for maximizing the opportunities offered by the NATO-EU divergence. With Trump's policies pushing the EU to rely more on Turkey, Turkey's chances of negotiating with the EU on visa liberalization, revision of the Customs Agreement, participation in PESCO/FED, energy cooperation, security dialogue, migration management, and cybersecurity are increasing. These demands could combine Turkey's geopolitical advantages, defense autonomy, and diplomatic capacity to build a more equal and mutually beneficial partnership with the EU. Realizing these opportunities, however, depends on Turkey maintaining its domestic political stability, strengthening its economic resilience, and effectively using its diplomatic competence. If Turkey can manage this divergence with a careful strategy, it can position itself not only as a regional power but also as an independent and influential actor in the global security architecture. It offers a window of opportunity that embodies Turkey's potential to realize this vision; its effective use will shape Turkey's long-term security and prosperity goals. Moreover, this process reveals Turkey's potential to become a key player in the reshaping of global balances by assuming a balancing role between the two great power blocs in the new world order.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Algür, B. (2020). Changing Turkey, US, and NATO policies in the light of recent international developments in Cyprus and the Eastern Mediterranean. *Anatolian Strategy Journal*, 2(2), 55-70.
- Aşcı, F. K., & Öztürk, K. (2017). The normative power of the European Union: A conceptual analysis. *Süleyman Demirel University Journal of Institute of Social Sciences* 28, 359-370.
- Atatorun, M. (2023). Establishing the moral ground of Turkey-NATO relations. *Electronic Journal of Social Sciences*, 22(85), 274-291.
- Aydın, E. (2019). EU security and Turkey's role: NATO missile shield. *Eurasian Journal of International Studies*, 7(16), 719-735.
- Aydın, M. (2015). *Turkey's foreign policy and security architecture*. İletişim Publications.
- Balcı, M. M. (2023). The Eastern Mediterranean issue and Turkey's Blue Homeland doctrine. [Unpublished doctoral dissertation]. Selçuk University, Konya.
- Baykara, S. T. (2022). Turkey's role in the common security and defense policy (CSDP) as a non-EU NATO member. *International Relations and Diplomacy*, 5(1), 1-19.
- Bilgin, P. (2003). The role of security culture in Turkey-EU relations. *Europe and Turkey after the Cold War*, 192-220.
- Borger, J. (2025, March 7). Trump says Putin launching a massive strike on Ukraine is 'what anybody would do'. *The Guardian*.
- Bölme, S. M. (2022). NATO-Turkey relations. *Studia Europejskie*, 26(3), 93-116.

- Casale, G. (2022). Turkey and the future of Europe: A history. *Transatlantic Policy Quarterly*, 21, 77-83.
- Çelik, Ü. (2017). EU's global strategy and the EU army debate. *EURO Politika (2017 Special Issue)*, 205-217.
- Dogan, A., & Kabayel, E. (2023). Defense expenditures: An assessment of Turkey. *Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Social and Economic Research*, 25(45), 1336-1351.
- Efe, H. (2008). The common foreign and security policy of the European Union. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 7(1), 66-78.
- Erol, M. S., & Oğuz, Ş. (2021). Turkey and NATO: Questioning the solidarity. *Journal of International Relations Studies*, 1(2), 130-148.
- European Commission. (2022, March 10, 10). EU announces €2 billion military aid package for Ukraine. European Commission. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_6237
- Fiott, D. (2020). Financing rhetoric?: The European Defense Fund and dual-use technologies. In *Emerging Security Technologies and EU Governance* (pp. 42-57). Routledge.
- Howorth, J. (2020). Strategic autonomy and EU-NATO cooperation: Threat or opportunity for transatlantic defense relations? In *Transatlantic Relations in Times of Uncertainty* (pp. 18-32). Routledge.
- Inaç, H. (2021). *International security, new world order, and Turkey*. Bilge Culture and Art Publications.
- Kalyayev, A. (2020). European realities of collective defense: NATO and EU relationship issues. *Studia nad Bezpieczeństwem*, 5, 197-210.
- Kısacık, S., & Helvacıköylü, G. (2020). Reflections of energy-based military security developments in the Eastern Mediterranean on Turkey's relations with its Eastern Mediterranean neighbors and global powers. *UPA Strategic Affairs*, 1(1), 85-145.
- Kostak, E. (2024). The establishment of NATO as a defense alliance during the Cold War and the road to Turkey's membership. *History Studies*, 16(2), 201-223.
- Oğuz, Ş. (2023). F-35 crisis between the US and Turkey. *Insight Turkey*, 25(1), 75-91.
- Özışık, F. U. (2023). Frames of reference in public policy analysis and the case of Turkey: The rising national defense industry policies in the "domestic and national" new Turkey. *Academic Sensitivities*, 10(23), 523-559.
- Purtaş, F. (2005). Turkish-American military relations within the framework of NATO's transformation and expansion after the Cold War. *Journal of Security Strategies*, 1(02), 7-30.
- Russia launches devastating attack on Ukraine after Trump's defense of Putin. (2025, March 8). *The Guardian*.
- Tocci, N. (2021). Turkey and the European Union: Scenarios for the future. *Istituto Affari Internazionali*, 21(10), 1-15.
- Trump needs EU support to end the war, says Ursula von der Leyen. (2025, March 7). *The Telegraph*.
- Trump threatens Russia with sanctions until Ukraine peace is reached. (2025, March 7). *Reuters*.

- Tsakiris, T. (2021). The energy security evolution of the Eastern Mediterranean: The rise of Turkish revisionism, its counter-coalitions and the geopolitical significance of the East Med Gas Pipeline. *In The new eastern mediterranean transformed: emerging issues and new actors* (pp. 139-158). Cham: Springer International Publishing.
- Turhan, E. (2019). The role of PESCO in the development of the defense dimension of the European Union's common security and defense policy: Opportunities and challenges. *Journal of Dokuz Eylül University Faculty of Business Administration*, 20(2), 347-374. doi: 10.24889/ifede.627263
- Ünüvar, A. (2024). The development of the EU security architecture and Turkey's place in it.
- Yigit, H. (2024). Security paradoxes emerging within the framework of NATO's open door policy and its impact on transatlantic relations. *Journal of Academic Approaches*, 15(2), 1122-1148.
- Yiğittepe, L. (2017). NATO's security perception and Turkey debates. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(9), 344-359.
- Yiğittepe, L. (2018). Turkey's security perception between NATO and Russia: The case of the S-400 crisis. *Journal of Management and Economics Research*, 16(1), 276-289.

Araştırma Makalesi / Research Article

**YALIN İSRAFLAR VE YALIN UYGULAMALARIN BELİRLENMESİ İÇİN
BİRLEŞTİRİLMİŞ BİR BULANIK-QFD-BDANP YAKLAŞIMI**

Esra YILDIRIM SÖYLEMEZ¹

Öz

Yalın üretim, tüm dünyada tanınan uygulamalar aracılığıyla israfları ortadan kaldırarak işletmenin veya üretim sürecinin performansını iyileştirmeyi hedefleyen bir yönetim felsefesidir. Bu çalışma, üretim sürecinde karşılaşılan öncelikli israf türlerinin ve bu israfların ortadan kaldırılması için uygun yalın uygulamaların belirlenmesini amaçlamaktadır. İsfaf türlerinin ve yalın uygulamaların gerek kendi aralarında gerek birbirleriyle olan ilişkilerini dikkate alan bir hibrit modelin sunulduğu çalışmada; Kalite Fonksiyon Göçerimi (QFD), bulanık sayılar, DEMATEL ve Analitik Ağ Süreci (ANP) yöntemleri entegre edilmiştir. Yalın üretim konusunda danışmanlık hizmeti veren uzmanların görüşlerinin veri olarak kullanıldığı analiz sonuçlarına göre fazla stok bulundurmak en öncelikli israf türü; israfların ortadan kaldırılmasında; çalışan katılımı, kanban ve hücreli imalat önemli yalın uygulamalardır arasında yer almaktadır. Literatürde yenice yer bulan kullanılmayan yetenek israf türünün de dikkate alınmasıyla literatüre katkı sağlanırken; belirsizliğin ve bağımlılıkların hesaba katılması açısından sunulan hibrit yaklaşım; çalışmanın ilgili alandaki önemini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yalın israf, Yalın uygulamalar, QFD, Bulanık sayılar, DEMATEL, ANP.

Jel Kodları: M11, C44

**A COMBINED FUZZY-QFD-BDANP APPROACH FOR IDENTIFYING LEAN
WASTES AND LEAN PRACTICES**

Abstract

Lean manufacturing is a management philosophy that aims to improve the performance of a business or production process by eliminating waste through globally recognized practices. This study aims to determine the priority types of waste encountered in the production process and the appropriate lean practices for eliminating these wastes. The study, which presents a hybrid model that takes into account the relationships between waste types and lean applications both among themselves and with each other, has integrated Quality Function Deployment (QFD), fuzzy numbers, DEMATEL, and Analytical Network Process (ANP) methods. According to the analysis results, which used the opinions of experts providing consultancy services on lean production as data, overstock is the most important type of waste; employee participation, kanban, and cellular manufacturing are critical lean practices in eliminating waste. While the study contributes to the literature by considering the type of waste of unused talent that has recently been identified, the hybrid approach that considers uncertainty and dependencies increases the study's importance in the relevant field.

Keywords: Lean waste, Lean practices, QFD, Fuzzy numbers, DEMATEL, ANP.

Jel Codes: M11, C44

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi esra.yildirim@dpu.edu.tr , ORCID: 0000-0003-4690-9298

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Belirsizlik ve karmaşanın hâkim olduğu piyasa koşullarında günümüz işletmeleri yoğun bir ulusal ve küresel rekabet baskısı ile karşı karşıyadır. Her ne kadar çevresel duyarlılık, kurumsal sosyal sorumluluk gibi daha yeni sayılabilecek gereklilikler ve beklentiler karşılanmaya çalışılsa da hızla gelişen teknolojiyi yakalayarak maliyet ve kalite avantajının sağlanması, işletmeler açısından önemini korumaktadır. Dolayısıyla rekabet edebilme becerisi; sürekli değişen ve çeşitlenen müşteri taleplerinin yüksek kalite ve düşük maliyetle kısa sürede sağlanması, çevre üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılması ve mevcut kaynakların maksimum verimlilikle kullanılmasına ilişkin iyileştirme çabalarını, işletmelerde zorunlu kılmaktadır. Nitekim yalın üretim paradigması, düşük maliyetli ve optimize edilmiş üretim süreçlerinde müşteri odaklılığıyla yaratılan değeri artırmak için son otuz yılda işletmelerde bir gereklilik haline gelmiştir (Minh vd., 2019).

Yalın üretim, giderek küreselleşen pazarda rekabetçi kalma çabasıyla dünyadaki birçok büyük işletme tarafından benimsenen Toyota üretim sisteminden gelmektedir (Thürer vd., 2017). İsrâfi en aza indirerek daha fazla değer yaratma, maliyeti düşürme ve eş zamanlı olarak verimliliği üst düzeye çıkarma ideolojisine dayanan yalın üretim, bir felsefe ve bir strateji olarak tanımlanmaktadır (Womack ve Jones, 2003, s.146; Minh vd., 2019, s. 37). Dolayısıyla yalınlığın özünde israf yer almakta (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011) ve değer yaratılmasına doğrudan katkıda bulunmayan her şey israf olarak tanımlanmaktadır (Novirani vd., 2024, s. 2). Gereksiz eylemleri içeren israf türleri; aşırı işleme, aşırı üretim, fazla stok, gecikme-bekleme, gereksiz hareket, taşıma, kusurlar şeklinde sıralanmakta; bunların ortadan kaldırılması hedeflenmektedir (Rawabdeh, 2005; Rahmanasari vd., 2021). Zira israflar zaman, kaynak veya alan tüketimine neden olurken (Novirani vd., 2024); değer iyileştirme, kaynak tüketimi, kalite, maliyet, çevresel etki, iş sağlığı ve güvenliği vb. üzerinde doğrudan olumsuz etkiler yaratmaktadır (Verrier vd., 2016). Bu nedenle işletmeler israfların azaltılmasını önemli ve öncelikli hedefler arasında tutarken; en iyi uygulamalar yoluyla bu hedefe yönelik hiç bitmeyen bir taahhüt olduğu belirtilen (Bergmiller ve McCright, 2009) yalın paradigmayı giderek daha fazla benimsemekte ve önermektedir (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011; Verrier vd., 2016).

Literatürde yalın üretim kapsamında tanımlanmış 5S, tam zamanında üretim (JIT), kanban, değer akış haritalama (VSM) gibi yaklaşık yüz yalın uygulama bulunmaktadır (Pavnaskar vd., 2003; Leksic vd., 2020, Bhasin ve Burcher, 2006). Bu uygulamaların, üretim sürecinde oluşan israfları ortadan kaldırma hedefini destekleyerek (Rewers vd., 2016); kalite, maliyet, verimlilik gibi işletme performansında önemli oranda iyileştirmeler sağlayabildiği pek çok çalışmada doğrulanmaktadır (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011; Belekoukias vd., 2014, Choudhary vd., 2019). İsrâfların azaltılmasına ilişkin çalışmalar farklı sektörlerde yapılmış ve farklı yaklaşımlar izlemişlerdir. Nitekim bu çalışma, üretim sürecinde en sık karşılaşılan israfları ve bu israfların ortadan kaldırılmasında etkili yalın uygulamaların belirlenmesini amaçlamaktadır. İsrâf türleri ve yalın uygulamaların hem kendi aralarında hem de birbirleri arasındaki ilişkilerin dikkate alındığı bir değerlendirme modeli sunan bu çalışma; Kalite fonksiyon göçerimi (Quality Function Deployment-QFD) yöntemi ile bulanık sayılar, DEMATEL ve Analitik ağ süreci (Analytic Network Process-ANP) yöntemlerini entegre etmektedir. Zira yalın yaklaşımın performans boyutlarından biri olan kalitenin tanımında yer alan müşteri memnuniyetinin teknik gereksinimlere dönüştürülmesi amacı taşıyan tek yöntemin QFD olduğu; fakat yöntemdeki dilsel yargıların belirsizliğinin de hesaba katılması gerektiği belirtilmektedir (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011). Ayrıca QFD'nin sınırlılıklarının aşılmasında çok kriterli karar verme yöntemleri ile desteklenmesine ilişkin öneriler (Wolniak, 2018, s. 16) de bu çalışmanın metodolojik açıdan motivasyon kaynağı olmuştur.

Çalışmanın devam eden kısmında literatür taramasına yer verilmiştir. Metodoloji bölümünde geliştirilen hibrit model ve bu modelde entegre edilen yöntemler, adımları ile birlikte ayrıntılı

olarak anlatılmıştır. Üçüncü bölümde araştırma bulgularından bahsedilmiş; sonrasında sonuç ve tartışma sunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Japonca’da muda kelimesi ile ifade edilen (Rawabdeh, 2005); zaman, kaynak veya alan tüketimine neden olan (Novirani vd., 2024) israf türleri yedi sınıfta toplanmaktadır. Bunlar; aşırı işleme, aşırı üretim, fazla stok, gecikme-beklemeler, gereksiz hareketler, gereksiz taşımalar ve kusurlardır (Rahmanasari vd., 2021; Choudhary vd., 2019; Çetindere Filiz vd., 2018). Son yıllarda çalışanların ve insan davranışının operasyonlar ve işletme performansındaki öneminin farkındalığının artması ile “kullanılmayan yetenek”, yalın yaklaşıma sekizinci israf olarak eklenmiştir (Verrier vd., 2016; Caldera vd., 2019). İsrif türleri ve tanımları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: *Yalın İsrif Türleri ve Tanımları*

İsrif türleri	Tanımları
Aşırı işleme	Parçaların işlenmesinde gereksiz adımların takip edilmesi, müşteri talebini aşan kalitede ürünlerin üretilmesi
Aşırı üretim	Müşteri talebine göre daha fazla ve/veya istenilen zamandan önce üretim yapılması
Fazla stok	İşlem ve/veya taşınmayı bekleyen, stokta tutulan malzeme, yarı mamul veya ürünler vb.
Gecikme-Bekleme	Faaliyetlerdeki gecikmeler ve çalışanların süreçte bilgi, makine, malzeme vb. beklemesi
Gereksiz hareketler	Çalışanların, ekipmanların ürün üzerinde değer yaratmayan gereksiz hareketleri
Taşımalar	Malzeme/ürünlerin uzun mesafelere taşınması, gereksiz yere ve tekrarlı olarak hareket ettirilmesi
Kusurlar	Hatalı, tekrar işleme gerektiren ve maliyete yol açan ürünlerin üretilmesi, kalite kaybı
Kullanılmayan yetenek	İyileştirme potansiyeline sahip fakat kullanılmayan işgücü yeteneği

Kaynak: (Choudhary vd., 2019, s. 355; Verrier vd., 2016, s. 153; Thüerer vd., 2017, s. 246)

Literatürde yalın israf türleri arasında doğrudan ve dolaylı karmaşık ilişkiler olduğu kabul edilirken (Rawabdeh, 2005), bu ilişkilerden dolayı israfların birbirlerini tetiklediği (Anggraini vd., 2022, s. 3) savunulmaktadır. Rawabdeh (2005, s. 805)’e göre aralarındaki ilişkilerin türü ve doğası, israf türlerinin eşit ağırlıkta ve önemde olmadığını da göstermektedir. Bu nedenle üretim sürecinin analizinde israf türleri arasındaki bağımlılıkların, etkilerin ve önemlerinin dikkate alınması gerektiği önemle belirtilmektedir (Gładysz vd., 2020, s. 148). İsrif türleri arasındaki ilişkileri inceleyen literatürdeki çalışmaların imalat (Novirani vd., 2024; Rawabdeh, 2005; Rahmanasari vd., 2021) ve inşaat (Anggraini vd., 2022; Elmalky vd., 2024) sektörlerinde yoğunlaştığı fakat literatürde yeni yeni yer bulan sekizinci israf türü “kullanılmayan yetenek”in de dikkate alındığı çalışmaların (Elmalky vd., 2024) henüz çok sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. İlgili israf türlerinin işletme maliyetlerini artırdığı, verimliliği ve üretkenliği sınırlandırdığı, kaliteyi de olumsuz yönde etkileyerek operasyonel performansı düşürdüğü hatta motivasyon kaybına neden olduğu ifade edilmektedir (Verrier vd., 2016). Nitekim yalın üretim yaklaşımının, israfların ve bunların üretim süreci ve sonrasındaki etkilerinin azaltılabileceği pek çok çalışmada kanıtlanmıştır (Leksic vd., 2020; Belekoukias vd., 2014; Choudhary vd., 2019).

Yalın paradigmanın atıkları azaltmak için güçlü ve en etkili yol olduğu savunulurken (Rahmanasari vd., 2021), Womack ve Jones (2003, s. 261)’a göre yalın üretim paradigması, üretim sürecindeki israfların (muda) ortadan kaldırılması için sistematik bir yöntem olarak görülmektedir. Literatürde israfın azaltılmasına ilişkin yalın paradigmanın stratejik düzeyde benimsediği temel yaklaşımlar; vizyon ve strateji, inovasyon, ortaklık ilişkisi, operasyonlar ve destek hizmetler şeklinde sıralanmaktadır (Bergmiller ve Mccright, 2009). Fakat Leksic vd. (2020, s. 82) stratejik düzeyde felsefe olarak tanımlanan yalın üretim paradigmasının, operasyonel düzeyde; israfın ortadan kaldırılması için yöntemler ve uygulamalarla dolu bir araç kutusu olduğunu belirtmektedir. Nitekim tam zamanında üretim (JIT), toplam önleyici bakım (TPM) gibi yaklaşık yüz yalın araç (Pavnaskar vd., 2003; Leksic vd., 2020, Bhasin ve Burcher, 2006) bulunmasına rağmen özellikle

israfların azaltılmasında veya ortadan kaldırılmasında tanımlı yalın araçlar konusunda literatürde bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Womack ve Jones (2003), projelerde israfların azaltılması için her düzeydeki faaliyette JIT, Kanban (pull production), Toplam kalite yönetimi (TKY), Kalite güvence sistemi, TPM ve uygun denetimler gibi uygulamaların gerekliliğini belirtmişlerdir. Pavnaskar vd. (2003), üretim atığı (muda) sorunları ile yalın uygulamaları ilişkilendirecek bir sınıflama yapma amacı taşıyan çalışmalarında; atıkların tanımlanması, ölçülmesi ve ortadan kaldırılması için hücresele imalat, tesis yerleşim grafikleri, yük dengeleme, altı sigma, değer akış haritalama (VSM) uygulamalarını önermişlerdir. Duque ve Cadavid (2007), yalın uygulamaların çeşitli performans ölçütleri üzerindeki etkilerini belirlemişler; yalın atıkların azaltılmasında üretim düzgünleştirme, Kanban, SMED, TPM, standartlaştırma, hücresele imalat, 5S, görsel kontrol uygulamalarının yararlı etkileri olduğunu belirtmişlerdir. Leksic vd. (2020), çalışmalarında çeşitli yalın atık türlerinin azaltılması için istatistiksel olarak anlamlı yalın uygulamaların belirlenmesini amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda istatistiksel olarak anlamlı yalın uygulamalar; birkaç yalın atık türünü azaltan yalın uygulamalar (TPM, poka-yoke, kaizen, 5S ve kanban) ve yalnızca tek yalın atık türünü azaltan yalın uygulamalar (altı sigma, poka-yoke, heijunka, takt time, andon, OEE, SMED ve KPI) şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Farklı çalışmalarda kalite çemberleri ve çalışan katılımının da israf türlerinin azaltan edilen uygulamalar arasında yer almaktadır (Caldera vd., 2019; Maxwell vd., 1998). İsraf türleri özelinde literatürde uygulanması önerilen yalın uygulamalar ve referansları Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: İsraf Türlerinin Azaltılmasına İlişkin Yalın Uygulamalar

İsraf türleri	Yalın uygulamalar	Referanslar
Aşırı işleme	5S, Poka-yoke, TPM, Kanban, TKY, Standartlaştırılmış iş	Leksic vd., 2020; Shams Bidhendi vd., 2018
Aşırı üretim	VSM, Kanban, SMED, TPM, JIT, Kaizen, TKY, Heijunka, Standartlaştırılmış iş	Leksic vd., 2020; Dara vd., 2024
Fazla stok	Kanban, TPM, Takt time, JIT, Kaizen, TKY, Hücresele imalat, Altı Sigma, VSM, Heijunka, SMED, Çalışan katılımı	Maxwell vd., 1998; Leksic vd., 2020; Dara vd., 2024; Ramesh ve Ravi, 2017; Duque ve Cadavid, 2007; Pavnaskar vd., 2003; Shams Bidhendi vd., 2018
Gecikme-Bekleme	5S, TPM, Takt time, Andon, JIT, Kaizen, TKY, SMED	Leksic vd., 2020; Dara vd., 2024; Duque ve Cadavid, 2007
Gereksiz hareketler	5S, Standartlaştırılmış iş, SMED, Kaizen, Heijunka, JIT, TKY, VSM	Leksic vd., 2020; Dara vd., 2024; Shams Bidhendi vd., 2018
Taşımalar	VSM, Poka-yoke, 5S, Kanban, Hücresele imalat, Standartlaştırılmış iş	Leksic vd., 2020; Duque ve Cadavid, 2007; Pavnaskar vd., 2003; Shams Bidhendi vd., 2018
Kusurlar	Jidoka, Poka-yoke, Kaizen, TPM, TKY, Standartlaştırılmış iş, Hücresele imalat	Leksic vd., 2020; Ramos vd., 2020; Shams Bidhendi vd., 2018
Kullanılmayan yetenek	Çalışan katılımı, Kalite çemberleri, TPM, Kaizen	Maxwell vd., 1998; Leksic vd. (2020), Veseli vd., 2024

Kaynak: Caldera vd. (2019, s. 579) ile Rewers vd. (2016, s. 138) kaynaklarından faydalanıp genişletilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yalın israf türleri ve bu israf türlerinin azaltılmasında öncelikli uygulamaların belirlenmesine ilişkin literatür, metodolojik açıdan da incelenmiştir. Yalın israf türlerinin azaltılmasında etkili yalın uygulamaların belirlenmesinde çoklu lineer regresyon yöntemi (Leksic vd., 2020), en küçük kareler yöntemi ve yapısal eşitlik modellemesi (Dara vd., 2024), atık ilişki matrisi ve Hata türü ve etkileri analizi (HTEA) (Rahmanasari vd., 2021) gibi yöntemlerin kullanıldığı çalışmalar literatürde yer bulmaktadır. Fakat bu çalışmaya konu olan QFD yöntemi özelindeki literatür bu kısımda dikkate alınmıştır. Rawabdeh (2011) üretim israfları, israfların nedenleri ve yalın araçlar olmak üzere üç süreç için ayrı ayrı kalite evi oluşturarak israfları ortadan kaldıracak bir QFD modeli sunmuştur. Dubey vd. (2017) en yaygın üretim israf türlerini belirlenmeye çalışırken bu israfların azaltılmasına ilişkin teknik gereksinimleri QFD ile tespit etmişlerdir. Bhuvanesh Kumar ve Parameshwaran (2018) ile Reda ve Dvivedi (2022)’nin çalışmalarında üretim ortamında

karşılaşılan israflar ve israflarla ilişkili kritik kaynakların (insan, ekipman, malzeme, çizelge) önceliklendirilmesinde bulanık QFD ve HTEA yöntemleri ile hibrit bir model sunmuşlardır. Devnath vd. (2020), üç farklı üretim ortamındaki israf belirtilerini yalın yaklaşımdaki yedi israf türü olarak tanımlayarak bunları ortadan kaldırmak için uygun ve öncelikli yalın araçların belirlenmesinde QFD ile TOPSIS yöntemini entegre etmişlerdir.

1.1. Araştırma Boşlukları

Literatürde yalın israf türleri ve bu israf türlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik yalın uygulamaları, QFD ile inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır. Ancak bu çalışmaların yalın üretimin yedi israf türü ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Reda ve Dvivedi (2022) işgücü verimliliğini bu israf türlerine dahil etse de yalın üretimde sekizinci israf türü olarak kabul edilen (Verrier vd., 2016; Caldera vd., 2019; Thüner vd., 2003) “kullanılmayan yetenek”in dahil edildiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmalarda yer edinmeye başlayan sekizinci israf türünün de sürece dahil edilmesinin literatür açısından önem taşıyacağı düşünülmektedir.

Yalın uygulamaların kendi arasında ve yalın uygulamalar ile israf türleri arasındaki bağlantılar QFD yönteminin rutin adımları arasında yer aldığından literatürdeki çalışmalarda incelenmiştir. Fakat çalışmalarda israf türleri arasındaki ilişkiler göz ardı edilmiştir. Zira Gladysz vd. (2020, s. 148) üretim sürecinin analizinde israf türleri arasındaki bağımlılıkların veya ilişkilerin dikkate alınması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Nitekim bu çalışmada, hem israf türlerinin hem de yalın uygulamaların gerek kendi içinde gerek birbirleriyle ilişkilerini dikkate alarak analiz edilmesi ile literatürdeki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

İsrafları odak alan yalın üretim paradigmasının performans boyutlarından birinin kalite olduğunu belirten Vinodh ve Kumar Chintha (2011)’ya göre, kalitenin tanımında yer alan müşteri memnuniyetinin teknik gereksinimlere dönüştürülmesi amacı taşıyan tek yöntem QFD’dir ve fakat yöntemdeki dilsel yargıların belirsizliğinin de hesaba katılması gerekmektedir. Bu yönüyle önemi vurgulanan QFD’nin öznel nitelikte olan büyük miktarda veriyi analiz etme ihtiyacı ve ilgilenilen alana ilişkin fazlaca bilgi ve beceri gerektirmesi, esneklikten uzak olması gibi sınırlılıkları bulunmaktadır (Wolniak, 2018, s. 16). Bu sınırlamalara çözüm getirmek amacıyla QFD ile Çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin bütünleştirilmesi literatürde kapsamlı bir şekilde önerilmiş ve incelenmiştir. Farklı araştırma alanları ve sektörlerde DEMATEL (Yazdani vd., 2020), AHS (Hsu vd., 2022), ANP (Lee ve Lin, 2011), MULTIMOORA (Chen vd., 2021) gibi ÇKKV yöntemleri ile QFD entegre edildiği hibrit yaklaşımlar sunulmuştur. Fakat israf türleri ve bu israf türlerinin azaltılmasında kullanılan yalın uygulamalara ilişkin literatürde çok sınırlı sayıda çalışmaya ulaşılabilmektedir. Devnath vd. (2020), üç farklı üretim ortamındaki yalın israf türlerini ortadan kaldırmak için uygun ve öncelikli yalın araçların belirlenmesinde QFD ile ÇKKV yöntemi olan TOPSIS yöntemini entegre etmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışma literatürdeki bu boşluğu; QFD’ne bulanık sayılar ile DEMATEL ve DEMATEL tabanlı ANP (DANP) gibi ÇKKV yöntemlerini entegre ederek doldurmayı hedeflemektedir. Zira Lee ve Lin (2011), farklı araştırma alanlarında Bulanık yaklaşımın ve ANP’nin QFD’ye dâhil edilmesinin ihtiyaca binaen yaygınlaştığını ifade etmektedir.

İlgili yöntemlerin entegrasyonu alanda ilk olma açısından önem taşıyan bu çalışma bulanık yaklaşım ile karar vericilerin belirsizlik tercihlerini esnek bir şekilde ifade edebilmelerini (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011) sağlamaktadır. Ek olarak DEMATEL ve ANP yöntemleri ile sekiz israf türünün birbirleriyle olan ilişkilerini göz ardı etmeden önceliklerinin belirlenmesi ve uygulanabilecek yalın uygulamalar ile etkileşimlerini bir bütün olarak sentezleyecek hibrit QFD modeli çerçevesi, üretim ortamında karşılaşılan israfların kapsamlı bir şekilde incelemesini kolaylaştırabilir ve iyileştirmelerin sistematik şekilde yürütülmesine katkı sağlayabilir. Çalışmada cevaplanacak araştırma soruları aşağıda sıralanmaktadır:

- Üretim ortamında karşılaşılan temel yalın israf türleri nelerdir?

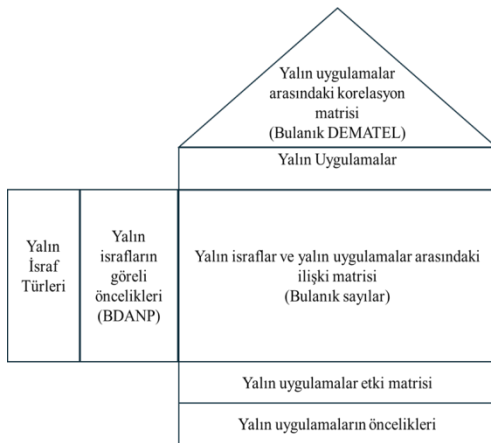
- İsrar türlerinin birbirleri üzerindeki olası etkileri ve aralarındaki ilişkileri durumları nasıldır?
- İsrarların azaltılmasında yararlanılan yalın uygulamalar arasındaki ilişki nedir?
- İsrarların azaltılması için uygulanabilecek en önemli ve öncelikli yalın uygulamalar nelerdir?

2. Araştırma Tasarımı ve Yöntem

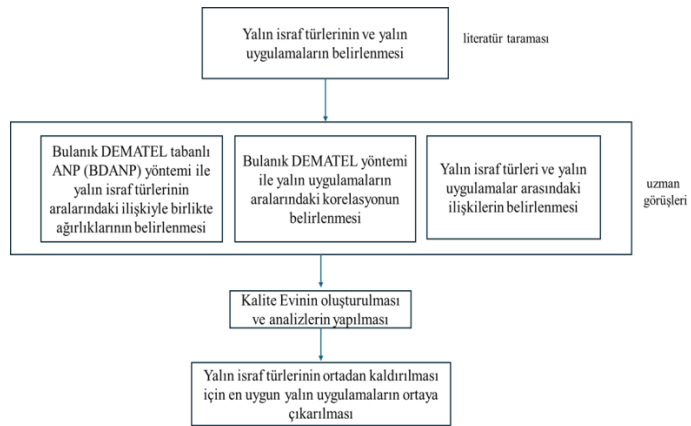
Bu çalışma, yalın üretim paradigmasının temel hedefi olan israrlardan arındırılmış bir üretim ortamının sağlanması için gerekli yalın uygulamaların belirlenmesine ilişkin hibrit bir analitik yaklaşım sunmaktadır. Üretim sektöründe ve süreçlerde bulanık mantığın büyük fayda sağladığı (Reda ve Dvivedi, 2022) gerçeği de dikkate alınarak Kalite Fonksiyon Göçerimi (QFD) yönteminin Bulanık sayılar ve DEMATEL, Analitik Ağ Süreci (ANP) ile entegre edilebilmesi, bu çalışmanın metodolojik amacını oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan Bulanık-QFD-BDANP çerçevesinin Kalite evi modeli ve araştırma tasarımı Şekil 1a ve Şekil 1b’de verilmektedir. Araştırmaya başlamadan önce Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu’ndan (Karar no: 2025/83) etik kurul izni alınmıştır.

Çalışmada sunulan hibrit model devam eden kısımda verilmektedir.

Şekil 1a: Bulanık-QFD-BDANP Hibrit Modeline İlişkin Kalite Evi

Şekil 1b: Araştırma Tasarımı

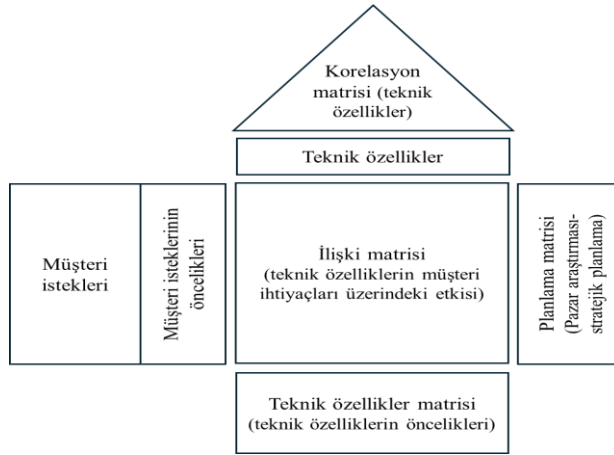

Bulanık-QFD-BDANP Hibrit Modeli

QFD, ürün tasarım sürecinde müşteri ihtiyaçlarını teknik parametrelere etkili şekilde dönüştürebilen müşteri odaklı bir tasarım yöntemi olarak tanımlanmaktadır (Zhu vd., 2021, s. 7; Kecek ve Akıncı, 2016, s. 113). 1960'lı yılların sonlarında ortaya çıkan QFD, özellikle planlama fonksiyonunu yakından ilgilendiren bir araç olup, örgüt içindeki pek çok bölümün ortak çalışmasını gerektirmektedir (Tunca ve Bayhan, 2012). Dolayısıyla işlevlerarası entegrasyonun vurgulandığı QFD'nin; fonksiyonlar arası bir ekip aracılığıyla müşteri ihtiyaçlarını tasarıma, servise, üretimin tüm aşamalarına ve nihai ürünlere/hizmetlere dönüştürdüğü için; her aşamada yeterli düzeyde kalitenin sağlanmasında etkili bir yöntem olduğu savunulmaktadır (Hsu vd., 2022, s. 346). Bilgi ve deneyimi bir arada kullanan QFD'nin temel aracı Kalite evi'dir (Kecek ve Akıncı, 2016). Kalite Evi, ürün/hizmet tasarımına ilişkin önemli bilgilerin QFD ekibi tarafından görüntülenmesini sağlayan bir dizi odalardan oluşan matrisler setidir (Tunca ve Bayhan, 2012). Kalite evi; müşteri ihtiyaçlarının ve ağırlıklarının belirlenmesi, müşteri ihtiyaçları ile teknik (mühendislik) özellikler arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve teknik özellikler arasındaki korelasyonun ve önemlerinin açıklığa kavuşturulması olmak üzere üç temel aşamadan oluşmakta;

bu aşamalarda matris yapılardan faydalanmaktadır (Şekil 2) (Hsu vd., 2022, s. 346; Zhu vd., 2021, s. 7).

Şekil 2: Kalite evi

Kaynak: (Tunca ve Bayhan, 2012, s. 57)

QFD, teknik gereksinimlerin bilimsel önceliklendirilmesi yoluyla karar alma, ürün tasarımı ve müşteri memnuniyeti süreçlerini iyileştirmek için etkili ve sistematik bir yöntem olarak birçok endüstride yaygın olarak uygulanmaktadır (Bhuvanesh Kumar ve Parameshwaran, 2018, s. 406). QFD'nin adında yer alan kalite, yalınlığın performans boyutlarından biri olup müşteri memnuniyetini hedef almaktadır. Müşteri memnuniyetinin sağlanmasında, müşteri isteklerinin işletme içindeki teknik gereksinimlere dönüştürülmesi büyük önem arz etmektedir. Bu amaç için kullanılan bir yöntem olan QFD'deki kalite evinin oluşturulmasında dilsel yargıların belirsizliğiyle başa çıkmak gerektiği belirtilmektedir (Vinodh ve Kumar Chintha, 2011). Diğer taraftan geleneksel QFD yönteminin öznel nitelikte olan büyük miktarda veriyi analiz etme ihtiyacı ve ilgilenilen alana ilişkin fazlaca bilgi ve beceri gerektirmesi, esneklikten uzak olması gibi sınırlılıklara neden olmaktadır (Wolniak, 2018). Bu sınırlamalara çözüm getirmek amacıyla literatürde pek çok çalışmada QFD ile ÇKKV yöntemleri entegre edilmiştir (Yazdani vd., 2020; Chen vd., 2021).

Uygulama ve analiz kolaylığı açısından pek çok alan ve sektörde en yaygın kullanılan ÇKKV yöntemlerinden biri AHP (Analytic Hierarchy Process) olsa da bu yöntem karar problemindeki faktörler arasındaki karşılıklı ilişkileri göz ardı etmektedir (Hatefi ve Tamošaitienė, 2019). Karşılıklı ilişkileri dikkate alabilen ANP yönteminin de; içsel bağımlılık durumlarının tespit edilmesinde fazlaca ikili karşılaştırma sorularına ihtiyaç duyması nedeniyle karmaşık anket formuna sahip olması ve özellikle anketler için tutarlılığın sağlanma zorluğu (Jiang vd., 2018) gibi gerekçelerle yaygın kullanılmadığı görülmektedir. Literatürde, karmaşık problemlerin neden-sonuç ilişkilerini belirlemek ve analiz etmek için DEMATEL yönteminin güçlü bir araç olduğu savunulmaktadır (Chen, 2015). En önemli özelliği, ampirik yapısal bir model oluşturarak karşılıklı bağımlılıkları daha anlaşılır hale getirebilmesidir (Büyüközkan ve Cifci, 2012; Hatefi ve Tamošaitienė, 2019). Son yıllarda çeşitli alanlarda karmaşık ve karşılıklı ilişkilere dayalı problemlerin etkin çözümünde DEMATEL ve ANP yöntemlerin birleştirildiği çalışmaların ön plana çıktığı fark edilmektedir. Daha fazla anket sorusunun cevaplandırılmasının önüne geçilmesi ve karar vericilerin yargısına bırakılan ağ yapısının hesaplanabilir değerlere dönüştürülebilmesi, kriterlerin ikili karşılaştırılmasının sadece kümeler içinde değil sistemin bütünü içinde dikkate alınarak bu karşılaştırmaların daha pratik hale getirilmesi (Kim vd., 2021) açısından DEMATEL tabanlı ANP (DANP) hibrit yaklaşımının pragmatik olduğu ifade edilmektedir (Büyüközkan ve Cifci, 2012). Daha da önemlisi DANP yönteminin, anketlerin tutarlılık testinden bağımsız olması ANP'ndeki tutarlılık zorluğu sorununu da etkili bir şekilde çözebilmektedir (Jiang vd., 2018).

DEMATEL-ANP entegrasyonuna dayalı hibrit yaklaşım, karşılaşılan problemlerin değerlendirilmesinde pek çok avantaja sahip ve faydalı olmasına rağmen gerçek karmaşık ortamın belirsizliğini yansıtmayıp kesin değerlerle çalışması nedeniyle sınırlıdır (Kim vd., 2021; Büyükoğkan ve Cifci, 2012). Nitekim özellikle belirsiz durumlarda uzmanların görüşlerini kesin rakamlarla tahmin etmek çok zordur, çünkü kararların sonucu büyük ölçüde kesin olmayan ve belirsiz zihinsel yargılara bağlıdır. Bu nedenle faktörler arasındaki ilişkileri anlamak ve karmaşıklığı ölçmek için bulanık yaklaşım ÇKKV yöntemlerinde şiddetle tavsiye edilmektedir (Hatefi ve Tamošaitienė, 2019; Kim vd., 2021). Buna istinaden bu çalışmada Bulanık-QFD-DEMATEL tabanlı ANP (Bulanık-QFD-BDANP) yöntemlerinin entegrasyonuna dayalı bir hibrit model sunulmaktadır. Modele ilişkin analiz adımlarının oluşturulmasında Hsu vd. (2022) ile Zhu vd. (2021) çalışmalarından faydalanılmıştır. Analizde takip edilen adımlar aşağıda sıralanmaktadır.

Adım 1: Yalın israf türlerinin ve bu israf türlerinin azaltılmasına ilişkin yalın uygulamaların belirlenmesi

Çalışmada, yalın üretim paradigmasının tanımladığı ve literatüre yerleşmiş yedi israf türü temel alınmakla birlikte son yıllarda çalışanların ve yeteneklerinin öneminin artmasıyla gündeme gelen “kullanılmayan yetenek” israf türü de çalışmaya dahil edilmiş sekiz yalın israf türü inceleme kapsamına alınmıştır (Tablo 1).

İsraf türlerinden farklı olarak bu israf türlerinin azaltılmasında kullanılan yalın uygulamalara ilişkin literatürde standart bir araç seti bulunmamaktadır. Çalışmalarda bahsi geçen uygulamaların da (Tablo 2) bir kısmı araç bir kısmı yöntem olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla yalın strateji şemsiyesi altındaki yöntem ve araçlar içiçe geçmiş farklı sınıflandırmalara sahiptir. Bu çalışmada yöntem veya araç yerine yalın uygulama ifadesinin kullanılmasının hem daha kapsayıcı olacağı hem de daha spesifik öneriler geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmüş; çalışmayı karmaşıktırmadan, yeterince yalın uygulamanın çalışmaya dâhil edilmesi hedefiyle Tablo 3’de verilen yalın uygulamalar temel alınmıştır.

Adım 2: Bulanık DEMATEL tabanlı ANP (BDANP) yöntemi ile yalın israf türlerinin ağırlıklarının belirlenmesi

Yalın israflar, birbirleriyle doğrudan ve dolaylı olarak ilişkidir (Anggraini vd., 2022, s. 3) ve her bir israf türü farklı durumlarda farklı önem düzeylerine sahiptir (Rawabdeh, 2005, s. 805). Nitekim bu çalışmada kendi aralarındaki ilişkileri de dikkate alarak israf türlerini önceliklendirmek için BDANP yöntemi kullanılmaktadır. Yalın üretim danışmanları, bulanık DEMATEL dilsel ölçeği (Tablo 4) aracılığıyla israfları ikili olarak karşılaştırarak değerlendirmiştir. Elde edilen veriler devam eden kısımda yer alan BDANP adımları takip edilerek analiz edilmiş ve israf türlerinin ağırlıkları (öncelikleri) hesaplanmıştır. İsraf türlerinin ağırlıkları (W1), kalite evinin sol tarafını tamamlayarak bir sonraki sürece hazırlanmıştır (Şekil 1a).

Adım 3: Bulanık DEMATEL yöntemi ile yalın uygulamalar arasındaki korelasyon matrisinin oluşturulması

İşletme süreçlerinde yalın uygulamaların birbirlerini etkilediği çoğu zaman karşılıklı olarak birbirlerini desteklediği literatürde belirtilmektedir (Knol vd., 2022, s. 263). Yalın uygulamalar arasındaki içsel bağımlılıkların belirlenmesine ilişkin veriler; yalın danışmanların (nxn) boyutundaki matrisi Bulanık DEMATEL dilsel ölçeğine (Tablo 4) göre değerlendirmeleri ile elde edilmiştir. Bulanık DEMATEL yönteminin adımları takip edilerek yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisi (W2) oluşturulmuş, kalite evinin çatısında yer alacak şekilde sonraki sürece hazırlanmıştır (Şekil 1a).

Tablo 3: *İsraf Türlerinin Azaltılmasında Kullanılan Yalın Uygulamalar ve Tanımları*

Yalın uygulamalar	Tanım
VSM	Hammaddelerin satın alınmasından nihai ürünlerin müşteriye teslimine kadarki süreçte tüm özel faaliyetlerin tanımlanması, malzeme ve bilgi akışının grafiksel olarak sunulması olup; israfların ortadan kaldırılmasını, görevlerin hızlı ve kolay hale gelmesini sağlar.
5S	Ayıklama, düzenleme, temizleme, süreklilik, disiplinin Japonca karşılığı olan kelimelerin (Seiri, Seiton, Seiso, Seiketsu, Shitsuke) baş harflerinden oluşur. İsrafların azaltılmasının ilk adımı ve modüler çözümü olup; çalışma ortamının düzenlenmesini sağlayan bir dizi kuralı ifade etmektedir. Üretimdeki tezgâh veya makinelerin değişim süresinin kısaltılmasına öncülük eden bir dizi tekniktir. Uzun vadeli hedefin sıfır kurulum olduğu bu yaklaşımda değişikliklerin anında gerçekleşmesi ve üretimdeki duruluşların olmadığı sürekli akışa ulaşmak istenir.
SMED	Müşterinin ürünü satın alma hızını ifade etmekte olup; üretim hızının müşteri talebine uyacak şekilde ayarlanmasını sağladığından yalın bir sistemin merkezi olarak tanımlanır.
Takt time	Taşıma, bekleme ve işlem sürelerini azaltmak için belirli bir ürün veya ürünler için tüm sürecin, tüm ekipmanın, makine ve operatörlerin bir hücre halinde sistemleştirilmesi olarak tanımlanır.
Hücreyel imalat	Üretim ve teslimat emirlerinin alt aşamalardan (müşteri) üst aşamalara (tedarikçi) doğru kademeli olarak iletildiği, çekme tipi üretim sistemidir. Üretim emirlerinin müşterilerden alınan siparişlerle senkronize edilmesini, malzeme/ürünlerin israf olmadan hareket etmesini sağlamaktadır.
Kanban (Pull production)	İşlerin ve üretim süreçlerinin devamlılığı için kullanılan bir araç olup; tüm operatörler tarafından yapılan tekdüze operasyonlar/görevler anlamına gelmektedir. Tüm adımların aynı şekilde, aynı sırayla ve aynı zamanda, sabit bir maliyetle uygulanmasına olanak tanımaktadır.
Standart operasyon prosedürü	Sipariş veya üretim sırasındaki kusurların önlenmesi için kullanılan hata önleyici bir cihaz veya prosedür olarak tanımlanmaktadır. Çalışanların eğitimi için harcanan sürenin azaltılması, birçok kalite kontrol işleminin ortadan kaldırılması, hata miktarının azaltılması ve sürecin kontrol altına alınmasını sağlamaktadır.
Poka-Yoke	Üretim sırasında bir arıza veya sorun ortaya çıktığında operatörün üretim hattını veya makineyi durdurma yeteneğini ifade etmekte; daha verimli bir üretim süreci sağlamaktadır.
Jidoka	Çeşitli sorunları inceleyen ve çözümler sunan üyelerden oluşan ekibi ifade etmekte; israfların azaltılmasına ilişkin girişimlerin geliştirilmesi ve uygulanmasını sağlamaktadır.
Kalite çemberleri	Çalışanların sürekli iyileştirme sürecine, sorunların çözümü ve süreçlerin geliştirilmesine dahil edilmesini ifade etmekte; öneri programlarını yönetmelerini ve işlevler arası eğitimden geçmelerini sağlamaktadır.
Çalışan katılımı	

Kaynak: Womack ve Jones, 2003; Rewers vd., 2016; Bhasin ve Burcher, 2006; Veseli vd., 2024 kaynaklarından faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Adım 4: Yalın israf türleri ve yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisinin elde edilmesi

İsraflar ile yalın uygulamalar arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde; katılımcılara kolaylık sağlamak için diğer anket kısımlarındaki gibi bulanık dilsek ölçek (Tablo 4) kullanılmıştır. Yalın danışmanların bulanık görüşlerinin durulaştırılması ve ortalamalarının alınmasıyla elde edilen israflar ve yalın uygulamalara ilişkin ilişkisel matris (W3), kalite evinin ortasında yer almaktadır (Şekil 1a).

Adım 5: Yalın uygulamaların önceliklendirilmesi-sıralanması

Adım 3’de elde edilen yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisi (W2) ile Adım 4’de elde edilen israflar ve yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisi (W3) çarpılmıştır. Elde edilen matris (W4), Adım 2’deki israf türlerine ilişkin ağırlıklar (W1) ile çarpılmış; yalın uygulamaların ağırlıklarına ulaşılmıştır.

Devam eden kısımda QFD ile entegre edilen bulanık sayılar, Karar Verme Deneme ve Değerlendirme Laboratuvarı (DEMATEL), bulanık DEMATEL tabanlı ANP (BDANP) yöntemleri anlatılmaktadır.

Bulanık Sayılar

Karar vericilerin karar verme sürecinde karşılaştıkları en önemli zorluklardan biri; doğru/yanlış, çok yüksek, yüksek, orta ya da evet/hayır gibi belirsiz bilgilerle uğraşmalarıdır (Reda ve Dvivedi, 2022). Bu belirsiz bilgilerin matematiksel karar sistemlerine entegrasyonu bulanık mantık ile

mümkün olmaktadır (Başkaya ve Öztürk, 2011). Bulanık mantık, bilginin tam ve kesin olmadığı veya konuşma dilinde kullanılan sözcüklerden kaynaklanan belirsiz ve karmaşık durumlarda, insan algılamasına ve karar vermesine dayanan süreçlerde kullanılan matematiksel bir yol olarak tanımlanmaktadır (Başkaya ve Öztürk, 2011, s. 115). Bulanık mantık, modellemede araç olarak bulanık kümeleri kullanarak kesin olmayan önermelerin yaklaşık muhakemesi için esaslar ortaya koymaktadır (Kabak ve Erdebili, 2021, s. 3).

Bir $\tilde{A}$ bulanık kümesi, $[0,1]$ kapalı aralığında tanımlanan ve üyelik fonksiyonu ($\mu_{\tilde{A}}$) adı verilen karakteristik bir fonksiyon ile ifade edilmektedir. Bulanık kümede yatay ekseninde bir gerçek sayı (x), dikey ekseninde 0 ile 1 arasında değişen üyelik derecesine ($\mu_{\tilde{A}}(x)$; $0 \leq \mu_{\tilde{A}}(x) \leq 1$) dönüştürülmektedir (Kabak ve Erdebili, 2021, s. 4). Bulanık mantıkta bulanık sayıları temsil etmek için en yaygın kullanılan üyelik fonksiyonlarından biri üçgen bulanık sayılardır. $\tilde{A}$ üçgen bulanık sayılar üç elemandan oluşmakta (l, m, r); l ve r alt ve üst sınırları, m ise üçgen bulanık sayının tepe noktasını ifade etmektedir. Üçgen bulanık sayılar için, üyelik fonksiyonu Denklem 1'de gösterilmektedir (Başkaya ve Öztürk, 2011, s. 117; Reda ve Dvivedi, 2022, s. 2):

$$\mu_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} x = b, 1 \\ \frac{(x-l)}{m-l}, l \leq x \leq m \\ \frac{(r-x)}{r-m}, m \leq x \leq r \\ 0, \text{aksi durumlarda} \end{cases} \quad (1)$$

Bulanık DEMATEL Yöntemi

DEMATEL (Karar verme deneme ve değerlendirme laboratuvarı) yöntemi, karmaşık ve iç içe geçmiş problemlerin çözülmesi için geliştirilmiş grafiksel temelli bir yöntem olup karar sürecinde etkili kriterlerin ilişkilerini açıklayıcı bir model ile ortaya koyarken, ilişkinin cinsi ve birbirleri üzerindeki etkileri açısından kriterlerin önem sıralarının belirlenmesini sağlamaktadır (Ayçin, 2019, s. 90). Bulanık DEMATEL yöntemi ise insan yargılarının belirsiz olduğu ve kesin sayısal değerlerle ifade edilmesinin zor olduğu durumlar için kullanılmaktadır. Kesin yargılar (0-1 mantığı) yerine dilsel ifadeler yardımıyla değerlendirme yapılmasını sağlayan bulanık DEMATEL yönteminin aşamaları aşağıda sıralanmaktadır (Eroğlu ve Gencer, 2021, s. 67):

I. *Kriterlerin belirlenmesi*: Karşılaşılan problemin amaç ve kapsamına uygun olacak şekilde değerlendirilmesi gereken kriterler araştırmacı veya karar vericiler tarafından belirlenir (Eroğlu ve Gencer, 2021, s. 69).

II. *Başlangıç bulanık direkt ilişki matrisinin oluşturulması*: DEMATEL'de kriterler arasındaki ilişkilerin incelenmesi için ikili karşılaştırmalar aracılığıyla bir kriterin diğer kriter üzerindeki etki oranının değerlendirilmesi gerekmektedir. Değerlendirmelerde mevcut belirsizliklerin dikkate alınması ve uzmanların niteliksel yanıtlarını niceliksel değerlere dönüştürmek için yüksek yeteneğe sahip olduğu savunulan (Hatefi ve Tamošaitienė, 2019) bulanık dilsel değişkenler ölçeği kullanılabilir (Tablo 4).

Tablo 4: *Bulanık Dilsel Ölçek*

Dilsel değişkenler	Etki değeri (bulanık üçgen sayılar)
Etkisi yok	(0, 0, 0.25)
Çok düşük etki	(0, 0.25, 0.50)
Düşük etki	(0.25, 0.50, 0.75)
Yüksek etki	(0.50, 0.75, 1.00)
Çok yüksek etki	(0.75, 1.00, 1.00)

Kaynak: (Kim vd., 2021; Hatefi ve Tamošaitienė, 2019)

K adet uzman veya katılımcıdan ($k = 1, 2, \dots, p$) elde edilen, n adet kriter arasındaki karşılaştırmalar ve etkilerin dilsel ifadeleri üçgen bulanık sayılara dönüştürülür ve her uzman için (k adet) $n \times n$ boyutlu; $\tilde{Z}^k = [\tilde{z}_{ij}^k]$ başlangıç bulanık direkt ilişki matrisi elde edilir (Kim vd., 2021). Kriter i'nin

kriter j üzerindeki etkisi hakkında k'inci uzmandan elde edilen bulanık değerlendirme $\tilde{z}_{ij}^k = l_{ij}^k, m_{ij}^k, r_{ij}^k$ şeklinde ifade edilir ve bu ifadenin başlangıç bulanık direkt ilişki matrisinin ($\tilde{Z}$) bir elemanı olduğu varsayılır (Hatefi ve Tamošaitienė, 2019).

III. *Başlangıç bulanık direkt ilişki matrisinin durulaştırılması:* Başlangıç direkt ilişki matrisinin durulaştırılarak kriterler arasındaki ilişkilerin kesin değerlere dönüştürülmesi gerekir. Bulanık sayıların durulaştırılması sürecinde; daha büyük üyelik fonksiyonu ile daha büyük kesin değerleri verdiği gerekçesiyle CFCS (Converting fuzzy data into crisp scores- CFCS) yöntemi önerilmektedir (Opricovic ve Tzeng, 2003; Hatefi ve Tamošaitienė, 2019). Başlangıç bulanık direkt ilişki matrisinin durulaştırılmasında aşağıdaki beş aşama takip edilmektedir (Opricovic ve Tzeng, 2003; Hatefi ve Tamošaitienė, 2019):

- Başlangıç bulanık direkt ilişki matrisinin normalizasyonu; matrisin tüm elemanları için Denklem (2),(3),(4),(5) yardımıyla gerçekleştirilir.

$$\Delta_{\min}^{\max} = \max r_{ij}^k - \min l_{ij}^k \text{ olmak üzere; [tüm } a_j (j = 1, 2, \dots, J) \text{ için } xl_{ij}^k, xm_{ij}^k, xr_{ij}^k] \quad (2)$$

$$xl_{ij}^k = (l_{ij}^k - \min l_{ij}^k) / \Delta_{\min}^{\max} \quad (3)$$

$$xm_{ij}^k = (m_{ij}^k - \min l_{ij}^k) / \Delta_{\min}^{\max} \quad (4)$$

$$xr_{ij}^k = (r_{ij}^k - \min l_{ij}^k) / \Delta_{\min}^{\max} \quad (5)$$

- Sol (ls) ve sağ (rs) normalize değerler; matrisdeki üyelik fonksiyonlarına ilişkin sol ve sağ değerler (tüm $j=1, 2, \dots, j$ için) Denklem (6), (7) ile elde edilir.

$$xls_{ij}^k = xm_{ij}^k / (1 + xm_{ij}^k - xl_{ij}^k) \quad (6)$$

$$xrs_{ij}^k = xr_{ij}^k / (1 + xr_{ij}^k - xm_{ij}^k) \quad (7)$$

- Normalize edilmiş toplam kesin değerlerin hesaplanmasında; (tüm $j=1, 2, \dots, j$ için) Denklem (8) kullanılır.

$$x_{ij}^k = [xls_{ij}^k (1 - xls_{ij}^k) + xrs_{ij}^k xrs_{ij}^k] / [1 - xls_{ij}^k + xrs_{ij}^k] \quad (8)$$

- Tüm $j = 1, 2, \dots, J$ için kesin değerler Denklem (9) yardımıyla hesaplanır.

$$z_{ij}^k = \min l_{ij}^k + x_{ij}^k \Delta_{\min}^{\max} \quad (9)$$

- p adet uzman görüşüne karşılık gelen kesin değerler Denklem (10) ile birleştirilir.

$$Z_{ij} = \frac{1}{p} (z_{ij}^1 + z_{ij}^2 + \dots + z_{ij}^p) \quad (10)$$

Z_{ij} ifadesi kriter i'nin kriter j üzerindeki etki derecesini temsil etmektedir. Dolayısıyla Z matrisi, p adet uzman değerlendirmelerinin durulaştırılması ile elde edilen durulaştırılmış başlangıç direkt ilişki matrisidir.

IV. *Direkt ilişki matrisinin oluşturulması:* Durulaştırılmış başlangıç direkt ilişki matrisi Z'nin, Denklem (11), (12) yardımıyla normalleştirilmesi ile her bir elemanı 0-1 arasında değer alan direkt ilişki matrisi (Y) elde edilir (Opricovic ve Tzeng, 2003):

$$Y = s \cdot Z \quad (11)$$

$$s = \min \left[\frac{1}{\max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n Z_{ij}}, \frac{1}{\max_{1 \leq j \leq n} \sum_{i=1}^n Z_{ij}} \right] \quad i, j = 1, 2, \dots, n \quad (12)$$

V. *Toplam ilişki matrisinin hesaplanması:* Kriterler arasındaki direkt ve direkt olmayan etkilerini gösteren Toplam ilişki matrisini (T) hesaplamak için Y^∞ değeri hesaplanmalı ve DEMATEL'in başarılı bir şekilde çalışabilmesi için bu matrisin sıfır matrise

$[0]_{n \times n}$ yakınsaması gerekmektedir ($\lim_{k \rightarrow \infty} Y^k [0]_{n \times n}$). Normalize edilmiş ilk direkt ilişki matrisi (Y) sadece direkt ilişkileri göstermektedir. Problemlerin direkt olmayan etkilerinin sürekli azalışı Y matrisinin kuvvetleri ile hesaplanmaktadır. Toplam ilişki matrisi T; Denklem (13) ile elde edilir (I birim matris olmak üzere) (Opricovic ve Tzeng, 2003);

$$T = Y (I - Y)^{-1} \quad (13)$$

VI. *Kriterler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi:* Kriterler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde toplam ilişki matrisinin (T); satır toplamaları (D) ve sütun toplamalarının (R) Denklem (14),(15),(16)'dsn faydalanılır. D, bir kriterin diğer kriterlere kazandırdığı hem dolaylı hem de doğrudan etkileri; R ise kriterin diğer kriterlerden aldığı hem dolaylı hem de doğrudan etkileri göstermektedir. 'Önem' olarak bilinen (D+R) indeksi, kriter tarafından verilen ve alınan toplam etkileri ifade etmenin yanında kriterin tüm sistemdeki önem derecesini de göstermektedir. 'İlişki' olarak adlandırılan (D-R) indeksi ise kriterin sisteme katkıda bulunduğu net etkiyi gösterir. Bu değer pozitif (+) ise kriter net neden grubunda yer alırken, değer negatif (-) olduğunda kriter net etki (alıcı) grubunda yer alır (Srdjevic ve Lakicevic, 2022).

$$T = [t_{ij}]_{n \times n}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n, \quad (14)$$

$$D = [\sum_{j=1}^n t_{ij}]_{n \times 1} = [t_i]_{n \times 1} \quad (15)$$

$$R = [\sum_{j=1}^n t_{ij}]_{1 \times n} = [t_i]_{n \times 1} \quad (16)$$

DEMATEL'de, kriterler arasındaki tüm ilişkiler dikkate alındığında; değerli bilgileri gözden kaçırabilecek kadar karmaşık bir yapı elde edilebilir (Srdjevic ve Lakicevic, 2022). Bu nedenle kriterler arasındaki küçük ilişkilerin göz ardı edilerek güvenilir bir ilişkiler ağı oluşturulması için eşik değerden (α) faydalanılmakta; T matrisinde eşik değerden büyük olan kriterler arasındaki ilişkilerin dikkate alınması tercih edilebilmektedir (Herat vd., 2012). Eşik değer (α), toplam ilişki matrisinin elemanlarının ortalama değeri alınarak belirlenmektedir (Yang vd., 2008).

VII. *Kriter ağırlıklarının belirlenmesi:* Kriter ağırlıkları, (D+R) ve (D-R) indeksleri yardımıyla Denklem (17) ve (18) yardımıyla hesaplanır (Eroğlu ve Gencer, 2021;73).

$$W_i = \sqrt{(D + R)^2 + (D - R)^2} \quad (17)$$

$$w_j = \frac{W_i}{\sum_{j=1}^n W_i} \quad (18)$$

Bulanık DEMATEL Tabanlı ANP (BDANP)

Bulanık DANP yöntemine ilişkin süreç; bir önceki bölümde bahsedilen Bulanık DEMATEL yöntemi ile toplam ilişki matrisinin (T) elde edilmesi akabinde aşağıdaki aşamaları takip etmektedir.

I. Ağırlıklandırılmış süper matrisin elde edilmesi: DEMATEL yöntemi ile elde edilen toplam ilişki matrisi (T), ağırlıklandırılmış süper matris (W_W) olarak kabul edilmektedir (Yang vd. 2008).

II. Limit süper matrisin elde edilmesi: Ağırlıklandırılmış süper matrisin belli bir sayıda (n =rastgele seçilmiş büyük sayı) kuvveti alınarak ağırlıklandırılmış süpermatrisin yakınsaması sağlanır; her satırda elemanların değerleri birbirine eşitlenene kadar Denklem (19)'daki hesaplama yapılır (Hsu vd., 2022; Koca vd., 2021). Limit süper matris olarak ifade edilen bu matris kriterlere ilişkin öncelik vektörlerini yani ağırlıklarını vermektedir (Yang vd. 2008).

$$\lim_{n \rightarrow \infty} (W_W)^n \quad (19)$$

2.1. Veri Toplama

Çalışmada israflar ve yalın uygulamalara ilişkin değerlendirme verileri anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Birinci anket israf türleri arasındaki ilişki ve karşılıklı etkilerin değerlendirileceği DEMATEL soruları (ANP yöntemi doğrudan DEMATEL sonuçlarına dayanmakta); ikinci anket yalın uygulamalar arasındaki ilişki ve karşılıklı etkilerin değerlendirileceği DEMATEL soruları; üçüncü anket her bir israf türünün azaltılması için gerekli yalın uygulamaların değerlendirilebileceği sorularından oluşacak şekilde tasarlanmıştır. Anketlerde uzman değerlendirmeleri için “Etkisi yok”, “Çok düşük etki”, “Düşük etki”, “Yüksek etki” ve “Çok yüksek etki” şeklindeki beş seviyeli bulanık dilsel ölçek kullanılmıştır. Bu değerlendirmeler, verilerin düzenlenme sürecinde bulanık üçgen sayılara dönüştürülmüştür (Tablo 4).

Bu çalışmanın örnekleme kapsamı; uzmanlık ve deneyim açısından ilgili verilerin en rasyonel şekilde sağlanabilmesi için yalın üretim ve felsefesi hakkında işletmelere eğitim ve danışmanlık hizmeti veren uzmanlarla sınırlı tutulmuştur. Nitekim örnekleme yöntemi konusunda DEMATEL, ANP gibi ÇKKV yöntemleri açısından farklı yaklaşımlar sunulmakla birlikte Herat vd. (2012)’ne göre DEMATEL yöntemi, uzmanların bilgilerini kullanarak bir sistem yapısı tasarlamaktadır. Bu nedenle katılımcıların seçilmesinde ilgili alandaki uzmanlık bilgisi ve deneyim düzeyinin önemli olması (Farooq vd., 2018), minimum veri ile olası sonuçları ortaya koyabilmesi; bu yöntemin diğer yöntemlere göre sunduğu başlıca avantajlar olarak ifade edilmektedir. Hem kullanılan yöntem de hem de bu çalışmanın amacı göz önünde bulundurularak çalışmada heterojen bir örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Kim vd., 2021). Görüşülen uzmanların gönüllü olarak çalışmaya katılmasının ve kararlılıklarının; veri zenginliği ile veri kalitesini arttıracığından, ayrıca bilgi açısından zengin veya uygun görüşmecileri seçmek için kolayda örnekleme ile amaçlı örnekleme yöntemleri benimsenmiştir. Çalışmaya uygun katılımcıların belirlenmesinde; yalın üretim ve felsefesi konusunda işletmelere danışmanlık ve eğitim hizmeti veren bir şirkette çalışıyor olmasının yanında en az beş yıllık deneyim sahibi olması koşulları istenmiştir.

Örneklem büyüklüğü gereklilikleri açısından farklı araştırmalar ÇKKV yöntemlerinde; uzmanların mevcudiyeti ve ulaşılabilirliğine bağlı olarak katılımcı sayısının 3 ile 21 arasında değişebileceğinden bahsedilmektedir (Chen, 2015). Hatta bazı araştırmalarda teorik olarak karar verme sürecinde katılımcı sayısında bir sınır özellikle alt sınır olmadığı ifade edilmektedir (Lee vd., 2018). Bu kapsamda İzmir, İstanbul, Ankara, Bursa, Kocaeli gibi şehirlerinde yalın üretim hakkında işletmelere hizmet veren onbeş danışmanlık şirketi ile görüşülmüştür. Çalışmaya ilişkin bilgi verilmiş, katılım konusunda onayları alınarak belirttikleri mail adreslerine anketler gönderilmiştir. İlgili danışmanlık şirketlerinde aktif çalışan dört yalın üretim uzmanı geri dönüş sağlayarak anketleri gönüllü olarak cevaplamıştır. Uzmanlar; makine mühendisi (üç uzman) ile gemi inşaatı ve makineleri mühendisinden (bir uzman) oluşmakta, 49-61 yaş aralığında ve yalın üretim danışmanlık şirketlerinde 8-15 yıl deneyime sahiptirler.

3. Bulgular

Yalın israfların azaltılması için öncelikli yalın uygulamaların belirlenmesine amacıyla yalın üretim danışmanlarından elde edilen birincil verilerin kapsamlı analizleri MS Excel 2016 tabloları ve Mathworks MATLAB (online)’da gerçekleştirilmiştir.

İsraf Türlerine İlişkin Bulgular

Üretim sürecinde karşılaşılan israf türlerinin birbirlerine bağımlılığı ve ağırlıkları (öncelik sırası) BDANP yöntemiyle belirlenmiştir. Analize, danışman değerlendirmelerinin bulanık üçgensel sayılara dönüştürülmesi ve her bir katılımcı değerlendirmesi için israflara ilişkin başlangıç direkt bulanık ilişki matrislerinin oluşturulması ile başlanmış; ardından toplam ilişki matrisi (T_i) elde edilmiştir (Tablo 5).

Tablo 5: *Yalın İsrar Türleri Toplam İlişki Matrisi (T_i)*

İsrar türleri	Ger.taş.	Faz.stok	Ger.hark.	Gec.-Bek.	Aşr.ür.	Aşr.işl.	Ksrlar	Kullm.yet.
Ger.taş.	0,3981	0,4876	0,5738	0,5044	0,429	0,4381	0,2812	0,1833
Faz.stok	0,6611	0,5186	0,6387	0,6061	0,5382	0,568	0,4082	0,226
Ger.hark.	0,5483	0,5483	0,447	0,567	0,5305	0,5371	0,28	0,2463
Gec.-Bek.	0,5574	0,6272	0,5939	0,443	0,4812	0,5285	0,289	0,2669
Aşr.ür.	0,664	0,691	0,6226	0,5661	0,44	0,5483	0,3767	0,2623
Aşr.işl.	0,7253	0,7801	0,6607	0,6982	0,6628	0,5214	0,4661	0,3194
Ksrlar	0,5652	0,5815	0,5185	0,5688	0,4888	0,5155	0,2701	0,2563
Kullm.yet.	0,5042	0,5467	0,5226	0,5168	0,4764	0,4861	0,3939	0,186
Eşik değeri: 0,4899								

*Koyu renkli hücreler eşik değerden yüksek olan önemli ilişkileri göstermektedir.

Toplam ilişki matrisine (T_i) göre israrlar arasındaki ilişkiler için eşik değeri “ $\alpha=0,4899$ ” olarak elde edilmiş; eşik değerden yüksek olan önemli ilişkiler Tablo 5’de koyu yazılmıştır. İsrar türleri arasındaki yoğun ve karmaşık ilişkilerden bahsetmek mümkündür. Eşik değeri üzerindeki ilişkiler kapsamında “kusurlar” ve “kullanılmayan yetenek” israrlarının diğer israr türlerinden etkilenmedikleri; “fazla stok” ve “aşırı işleme” israr türlerinin diğer tüm israr türlerini (kusurlar ve kullanılmayan yetenek hariç) etkilediği görülmektedir.

İsrar türleri arasındaki bağımlılıkların belirlenmesi için toplam ilişki matrisindeki (T_i); satır toplamaları (D_i) ve sütun toplamaları (R_j); Denklem (14)-(16) yardımıyla hesaplanmış; doğrudan ve dolaylı ilişkiler belirlenmiştir (Table 6).

Tablo 6: *Yalın İsrar Türleri Neden-Sonuç İlişkileri*

İsrar türleri	D_i	R_j	D_i+R_j	D_i-R_j	Neden/etki kümesi
Gereksiz taşımalar	3,2954	4,6236	7,9191	-1,3282	Etki
Fazla stok	4,1648	4,781	8,9458	-0,6162	Etki
Gereksiz hareketler	3,7046	4,5779	8,2825	-0,8733	Etki
Gecikme-Bekleme	3,7872	4,4703	8,2576	-0,6831	Etki
Aşırı üretim	4,171	4,0468	8,2178	0,1242	Neden
Aşırı işleme	4,834	4,1431	8,977	0,6909	Neden
Kusurlar	3,7646	2,7651	6,5296	0,9995	Neden
Kullm.yet.	3,6326	1,9464	5,579	1,6862	Neden

Tablo 6’ye göre, diğer israr türlerine kazandırdığı hem dolaylı hem de doğrudan etkileri en yüksek israr “aşırı işleme” ($D = 4,8340$) olup; diğer israr türlerinden aldığı hem dolaylı hem de doğrudan etkileri en yüksek israrın ise “fazla stok” ($R = 4,7810$) olduğu görülmektedir. “Aşırı işleme” israrı, sistemde alınan ve verilen toplam etki açısından önem düzeyi ($D + R = 8,9770$) en yüksek olan isrardır. Önem düzeyi en düşük israr türü ise “kullanılmayan yetenek” ($D + R = 5,5790$)’tir. “Gereksiz hareketler”, “gereksiz taşımalar”, “fazla stok”, “gecikme-bekleme” israrlarının ilişki indeksi ($D - R$) değerlerinin negatif olması net etki (alıcı) kümesinde yer aldıklarını göstermektedir. “Aşırı üretim”, “aşırı işleme”, “kusurlar”, “kullanılmayan yetenek” israrları ise ilişki indeksi ($D - R$) değerlerine göre net neden kümesinde yer almakta; diğer israr türlerini etkilemektedir.

İsrar türlerinin ağırlıkları (W_1) Denklem (17) (18) aracılığıyla hesaplanmış ağırlıklar ve öncelik sırasına ilişkin elde edilen sonuçlar Tablo 7’de verilmiştir.

Table 7: *İsraf Türleri Ağırlık ve Öncelik Sırası*

İsraf türleri	Gereksiz taşımalar	Fazla stok	Gereksiz hareketler	Gecikme-Bekleme	Aşırı üretim	Aşırı işleme	Kusurlar	Kullm.yet.
Ağırlıklar	0,1469	0,1517	0,1474	0,1425	0,1293	0,1331	0,0869	0,0623
Öncelik sırası	3	1	2	4	6	5	7	8

İsraf türlerinin aralarındaki ilişkilerin de dikkate alınarak önceliklerinin hesaplandığı BDANP analiz sonuçlarına göre üretim sürecinde en öncelikli israf türü “fazla stok”tur. Bu israf türünü “gereksiz hareketler” ve “gereksiz taşıma” takip etmektedir. En düşük önceliğe sahip israf türleri ise “kusurlar” ve “kullanılmayan yetenek”tir.

Yalın Uygulamalara İlişkin Bulgular

Yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisi Bulanık DEMATEL yöntemi ile elde edilmiştir. Bulanık dilsel değişkenler şeklinde toplanan danışman görüşlerinin bulanık üçgen sayılara dönüştürülmesi ve durulaştırma işlemlerinden sonra aritmetik ortalama alınarak (Hsu vd., 2022) başlangıç ilişki matrisi ve akabinde toplam ilişki matrisi oluşturulmuştur (Denklem 1-13). Toplam ilişki matrisi, satır toplamlarına göre normalleştirilerek (Zhu vd., 2021) normalize edilmiş ilişki matrisi (W2) elde edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8: *Yalın Tekniklere İlişkin Normalize Edilmiş İlişki Matrisi*

Yalın uygulamalar	VSM	5S	SMED	Takt time	Hücreli imlt	Kanban	St.oper. prosd.	Poka-yoke	Jidoka	Kalite çmb.	Çalışan katılımı
VSM	0,0720	0,0822	0,0868	0,0581	0,1127	0,1162	0,0883	0,0794	0,0955	0,1033	0,1057
5S	0,0863	0,0717	0,0983	0,0533	0,1062	0,1052	0,0899	0,0794	0,0890	0,1045	0,1160
SMED	0,0976	0,0922	0,0699	0,0638	0,1055	0,1111	0,0873	0,0743	0,0855	0,0999	0,1128
Takt time	0,1012	0,0853	0,0923	0,0458	0,1264	0,1240	0,0727	0,0743	0,0855	0,0952	0,0974
Hücreli imlt	0,0898	0,0910	0,0875	0,0662	0,0836	0,1033	0,0901	0,0815	0,0972	0,1015	0,1082
Kanban	0,0997	0,0897	0,0866	0,0659	0,1140	0,0812	0,0872	0,0786	0,0941	0,0982	0,1048
St.oper. prosd.	0,0969	0,0970	0,0921	0,0539	0,1071	0,1004	0,0689	0,0717	0,0905	0,1046	0,1168
Poka-yoke	0,0883	0,0904	0,0882	0,0524	0,1040	0,1004	0,0824	0,0621	0,1006	0,1176	0,1136
Jidoka	0,0922	0,0904	0,0808	0,0458	0,1059	0,0995	0,0914	0,0845	0,0742	0,1166	0,1187
Kalite çmb.	0,0931	0,0967	0,0862	0,0528	0,1013	0,0995	0,0914	0,0809	0,0996	0,0822	0,1164
Çalışan katılımı	0,0868	0,0973	0,0957	0,0534	0,1044	0,0968	0,0909	0,0839	0,0953	0,1088	0,0869

Tablo 8’de yer alan yalın uygulamalar ilişki matrisi (W2) kalite evinin çatısını oluşturmaktadır. Yalın uygulamalar arasındaki bağımlılıkların belirlenmesi için toplam ilişki matrisindeki (T); satır toplamları (D_i) ve sütun toplamaları (R_j); Denklem (14)-(16) yardımıyla hesaplanmış; doğrudan ve dolaylı ilişkiler belirlenmiştir (Table 9).

Tablo 9’a göre, “çalışan katılımı”nın; dolaylı ve doğrudan diğer uygulamalara kazandırdığı etkilerin ($D = 4,3433$); ve diğer uygulamalardan aldığı etkilerin en yüksek değere sahip olduğu ($R = 4,0261$) görülmektedir. Nitekim “çalışan katılımı”, sistemde alınan ve verilen toplam etki açısından önem düzeyi ($D + R = 8,3694$) en yüksek olan yalın uygulamadır. Önem düzeyi en düşük uygulama ise “takt time” ($D + R = 4,7083$)’dır. “VSM”, “hücreli imalat”, “Jidoka” ve “kalite çemberleri”nin ilişki indeks ($D - R$) değerlerinin negatif olması; net etki (alıcı) kümesinde yer aldıklarını göstermektedir. Diğer yalın uygulamaların ilişki indeks ($D - R$) değerlerine göre net neden kümesinde yer alması diğer uygulamaları etkilediklerini göstermektedir.

Tablo 9: *Yalın Uygulamaların Neden-Sonuç İlişkileri*

Yalın uygulamalar	D _i	R _j	D _i +R _j	D _i -R _j	Neden/etki kümesi
VSM	3,1181	3,3749	6,4929	-0,2568	Etki
5S	3,9547	3,3213	7,276	0,6334	Neden
SMED	3,2984	3,2669	6,5654	0,0315	Neden
Takt time	2,6449	2,0634	4,7083	0,5815	Neden
Hücreli imlt	3,1292	3,9325	7,0618	-0,8033	Etki
Kanban	3,2356	3,8134	7,0489	-0,5778	Etki
St.oper. prosd.	3,6326	3,1804	6,813	0,4522	Neden
Poka-yoke	3,1337	2,875	6,0087	0,2588	Neden
Jidoka	2,8764	3,4066	6,283	-0,5302	Etki
Kalite çmb.	3,707	3,8134	7,5205	-0,1064	Etki
Çalışan katılımı	4,3433	4,0261	8,3694	0,3172	Neden

Yalın İsrarlar ve Yalın Uygulamalar Arasındaki İlişkiler, Öncelikli Uygulamalara İlişkin Bulgular

İsrarlar ve yalın uygulamalar arasındaki ilişki matrisi, danışman değerlendirmelerinin bulanık üçgen sayılara dönüştürülmesi ve durulaştırma işlemlerinden sonra aritmetik ortalama alınarak elde edilmiş (W3), kalite evinin ortasına yerleştirilmiştir. Daha sonra bu matris, Tablo 8'deki yalın uygulamaların normalize edilmiş ilişki matrisi (W2) ile çarpılarak etki ilişki matrisi (W4) elde edilmiştir (Hsu vd., 2022, s. 20) (Tablo 10).

Tablo 10: *Etki İlişki Matrisi*

	VSM	5S	SMED	Takt time	Hücreli imlt	Kanban	St.oper. prosd.	Poka-yoke	Jidoka	Kalite çmb.	Çalışan katılımı
Gereksiz taşımalar	0,5734	0,5609	0,5525	0,3588	0,6596	0,6524	0,5425	0,4916	0,581	0,6368	0,6832
Fazla stok	0,7039	0,6851	0,6665	0,4375	0,8172	0,7973	0,6586	0,596	0,7045	0,7781	0,8292
Gereksiz hareketler	0,5859	0,5775	0,5643	0,3723	0,6744	0,6644	0,5583	0,5051	0,5975	0,6526	0,6988
Gecikme-Bekleme	0,7198	0,7016	0,688	0,4427	0,8372	0,813	0,6699	0,6083	0,7214	0,7981	0,8489
Aşırı üretim	0,5672	0,5523	0,5455	0,3517	0,6742	0,6492	0,5322	0,4841	0,5723	0,6309	0,6666
Aşırı işleme	0,5301	0,5248	0,5086	0,3255	0,6136	0,5975	0,4992	0,4512	0,5362	0,5936	0,6269
Kusurlar	0,5441	0,5471	0,5304	0,327	0,6273	0,6087	0,5133	0,4635	0,5537	0,6242	0,6558
Kullm.yet.	0,4928	0,4923	0,4723	0,2982	0,5668	0,5499	0,4649	0,4192	0,4959	0,5569	0,5905

Son aşamada yalın uygulamaların göreceli önemleri için; BDANP ile elde edilen yalın israf önem düzeyleri (W1) (Tablo 7) ile israf-uygulama etki matrisinde (W4) (Tablo 10) ilgili uygulamaya ilişkin hücre verilerinin çarpımı ve bu uygulamanın sütun toplamı alınarak yalın uygulamaların ağırlığı hesaplanmıştır (Zhu vd., 2021) (Tablo 11).

Tablo 11: *Yalın Uygulamaların Ağırlık ve Öncelik Sırası*

Yalın uygulamalar	VSM	5S	SMED	Takt time	Hücreli imlt	Kanban	St.oper. prosd.	Poka-yoke	Jidoka	Kalite çmb.	Çalışan katılımı
Ağırlıklar	0,6018	0,5909	0,5772	0,3728	0,6982	0,6811	0,5661	0,5128	0,6074	0,6710	0,7135
Öncelik sırası	6	7	8	11	2	3	9	10	5	4	1

Tablo 11'e göre üretim sürecindeki israf türlerinin ortadan kaldırılmasında en öncelikli yalın uygulama "çalışan katılımı" olup, bu uygulamaları, "hücreli imalat" ve "kanban" ve "kalite çemberleri" takip etmektedir. Danışman görüşlerine göre "takt time"ın en düşük önceliğe sahip yalın uygulama olduğu görülmektedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Üretim sürecinde karşılaşılan en önemli israfların belirlenmesi ve bu israfların ortadan kaldırılması için kullanılabilecek yalın uygulamaların önceliklendirilmesini amaçlayan bu çalışmada QFD ile bulanık sayılar, DEMATEL ve ANP yöntemlerini entegre eden bir hibrit model sunulmuştur. Yalın üretim ve felsefesi hakkında işletmelere danışmanlık hizmeti veren katılımcı görüşlerini veri olarak kullanan bu çalışma, örneklem grubu ve hibrit model açısından araştırma alanı özelinde yenilikçi bir yaklaşım benimserken, yalın israf ve uygulamalar açısından keşfedici nitelik taşımaktadır.

Yalın üretim paradigmasında tanımlanan, zaman ve kaynak tüketimine neden olan israflar; kalite, maliyet gibi önemli işletme performansı boyutları üzerindeki doğrudan olumsuz etkileri (Verrier vd., 2016) nedeniyle sanayide ilgi odağı olurken; bu durum akademik alana da yansımaktadır. İsraf türlerini konu edinen pek çok çalışmadan farklı olarak bu çalışma, yalın üretimde tanımlanmış yedi israf türüne ek olarak çalışmalarda yenecek yer bulan kullanılmayan yetenek israf türünü de dikkate alarak literatüre katkı sağlamaktadır. Yalın israf türlerinin, aralarındaki bağımlılıkların da dikkate alındığı önceliklendirme analiz sonuçlarına göre fazla stok; üretim sürecinde karşılaşılan en önemli israf türü olup; bu israf türünü gereksiz hareketler ve gereksiz taşıma takip etmektedir. Bu sonuç Devnath vd. (2020), Anggraini vd. (2022), Reda ve Dvivedi (2022)'nin çalışma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Zira yüksek miktarda stok bulundurma; daha fazla depolama alanı ve yönetim ihtiyacı gerektirmesi, yüksek maliyet artışına ve süreçte aksaklıklara sebep olması nedeniyle üretim ve işletme performansı üzerindeki doğrudan etkisi (Hilmola, 2020) düşünüldüğünde fazla stok'un en önemli israf türü olması şaşırtıcı değildir. Bu çalışmanın, kapsamında yer alan alarak literatürü zenginleştirdiği noktalardan biri olan kullanılmayan yetenek israfı; analiz sonuçlarına göre en düşük önceliğe sahip israf türüdür. Bu israf türünü dikkate alan çok kısıtlı çalışmadan Elmalky vd. (2024)'de benzer bir sonuçla karşılaşmışlardır. Brito vd. (2019), çalışanların yeteneklerinin kullanımının işletmelerin performansı ve rekabet avantajı açısından çok önemli olmasına rağmen, araştırma eksikliğine vurgu yapmaktadır. Bu çalışmanın, kullanılmayan yetenek israf türü açısından gerek sanayi gerekse akademik alanda farkındalık yaratması umulmaktadır.

Üretim sürecinde karşılaşılan israfların ortadan kaldırılmasında en öncelikli uygulamanın çalışan katılımı olması, önemli sonuçlar arasında yer almakla birlikte ulusal işletmeler açısından önemli bir gereksinimi düşündürmektedir. Knapíca vd. (2023) ile Marin-Garcia ve Tomas Bonavia (2015), çalışan katılımı olmadan işletmelerde yalın paradigmanın tam anlamıyla benimsenmesinin sektöre uğrayacağını; Veseli vd. (2024) ile Ramesh ve Ravi (2017) ise yalın israfların azaltılmasında çalışan katılımının etkili olduğunu belirterek bu çalışmanın sonucunu desteklemektedirler. Fakat AB Eurofound (2015)'in çalışma koşullarına ilişkin araştırmasında Avrupa Birliği, Norveç ve İngiltere'deki çalışanların sadece %29'nun çalışan katılımını benimseyen organizasyonlarda çalıştığı belirtilirken; Amerikan danışmanlık şirketi Gallup (2024)'un araştırma sonuçlarına göre 2024 yılında bu oran tüm dünyada %21'e düşmüştür. Türkiye'deki işletmelerde çalışan katılımı uygulamasının benimsenme düzeyi bu çalışma açısından merak uyandırırken, işletme yönetimi açısından önemli bir geri bildirim niteliği taşımaktadır.

Çalışan katılımının yanında hücreli imalat ve Kanban uygulamaları israfların azaltılmasında etkili ve önemli yalın uygulamalardır. Devnath vd. (2020), Rawabdeh (2005)'in çalışmalarında da bu uygulamalar önceliklenmektedir. Nitekim Kanban ve hücreli imalat uygulamalarının

üretim sürecinde pek çok israf türünü ortadan kaldırdığı literatür tarafından kabul edilmektedir (Popa ve Gupta, 2024). İsrâflardan arındırılmış bir üretim sürecinin sağlanması hedefi taşıyan bu çalışma sonuçlarının, aynı hedefi güden tüm işletmeler açısından bir rehber olabileceği düşünülmekte; yalın olma yolunda ışık tutması umulmaktadır.

Yalın felsefenin işletmelerde benimsenmesinin ve sonuçlarının elde edilmesinin zaman alıcı ve çaba gerektiren bir süreç olduğu düşünüldüğünde bu çalışmanın işletme yöneticileri için bir farkındalık ve motivasyon sağlayabileceği; adımların atılmasında rehber olabileceği düşünülmektedir. Nitekim yalın felsefenin temelinde işletme yönetiminin misyonun ve liderliğinin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Kaldı ki bu çalışmada sunulan ve ilgili alana katkı sağlayacağı umulan bulanık-QFD-DANP hibrit modelinin; üretim sürecindeki temel israf türlerinin ve bunlara yönelik uygulamaların belirlenmesinde etkili bir yol sağladığı söylenebilir. Yöneticilerin israflar arasındaki karşılıklı ilişkileri sistematik bir şekilde tanımalarına ve israfları azaltmak için önerilen uygulamaların kendileri için ne ölçüde uygun olduğunu belirlemelerinde yardımcı olabilir. Bu çalışma yalın üretim danışmanlarının görüşleri ile sınırlandırılmıştır. Gelecekteki çalışmalar, akademisyen ve sanayiden katılımcıların dahil olacağı daha geniş bir örneklem çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Ayrıca belirli bir işletme ve spesifik bir üretim ortamı için gerek çalışan ve yönetici görüşleri gerekse ölçüm ile elde edilen verilerle yürütülebilecek çalışma sonuçlarının da faydalı olacağı düşünülmektedir.

Teşekkür

Araştırmaya katılmayı kabul ederek yalın israf ve yalın uygulamalar hakkında değerli görüşlerini paylaşan M. Biricik ve diğer yalın üretim danışmanlarına teşekkür ederim.

Kaynakça

- Anggraini, W., Harpito, Siska, M. ., & Novitri, D. (2022). Implementation of lean construction to eliminate waste: a case study construction project in Indonesia. *Jurnal Teknik Industri*, 23(1), 1–16. doi: 10.22219/JTIUMM.Vol23.No1.1-16
- Ayçin, E. (2019). *Çok kriterli karar verme-bilgisayar uygulamalı çözümler*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Başkaya, Z. ve Öztürk, B. A. (2011). Bulanık analitik hiyerarşi süreci ile bir alışveriş merkezinde mağaza kuruluş yerinin seçimi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(15), 110-133.
- Belekoukias, I., Garza-Reyes, J. A., & Kumar, V. (2014). The impact of lean methods and tools on the operational performance of manufacturing organisations. *International Journal of Production Research*, 52(18), 5346-5366.
- Bergmiller, G. G., & McCright, P. R. (2009, May). Parallel models for lean and green operations. *Proceedings of the 2009 Industrial Engineering Research Conference* içinde (Vol. 1, No. 1, s. 22-26). Tampa, FL, USA: University of South Florida and Zero Waste Operations Research and Consulting.
- Bhasin, S. & Burcher, P. (2006). Lean viewed as a philosophy. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 17(1), 56-72.
- Bhuvanesh Kumar, M., & Parameshwaran, R. (2018). Fuzzy integrated QFD, FMEA framework for the selection of lean tools in a manufacturing organisation. *Production Planning & Control*, 29(5), 403–417. doi: 10.1080/09537287.2018.1434253.
- Brito, M., Ramos, A.L., Carneiro, P & Gonçalves, M.A. (2019). The eighth waste: non-utilized talent. *Lean Manufacturing: Implementation* (Ed: F.J.G. Silva, L.C.P. Ferreira), *Opportunities and Challenges*, içinde (s. 151-163) New York: Nova Science Publishing.

- Büyüközkan, G. & Çifçi, G. (2011). A novel fuzzy multi-criteria decision framework for sustainable supplier selection with incomplete information. *Computers in Industry*, 62(2), 164-174.
- Caldera, S., Desha, C., & Dawes, L. (2019). Evaluating the enablers and barriers for successful implementation of sustainable business practice in 'lean' SMEs. *Journal of Cleaner Production*, 218, 575-590.
- Chen, C. (2015). Construct a multi criteria decision making tool: DEMATEL and MMDE methods. *International Journal of Decision Support System Technology (IJDSST)*, 7(4), 36-50. doi: 10.4018/IJDSST.2015100103
- Choudhary, S., Nayak, R., Dora, M., Mishra, N., & Ghadge, A. (2019). An integrated lean and green approach for improving sustainability performance: a case study of a packaging manufacturing SME in the U.K. *Production Planning & Control*, 30(5–6), 353–368.
- Çetindere Filiz A., Duran C., & Behdioğlu S. (2018). Just in Time (JIT) Production System. Özer Özçelik (Ed.), *Studies on Interdisciplinary Economics and Business -Volume I* içinde (s.85-99). Berlin: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Dara, H.M., Raut, A., Adamu, M., Ibrahim, Y.E. & Ingle, P.V. (2024). Reducing non-value added (NVA) activities through lean tools for the precast industry, *Heliyon*, 10, 7.
- Devnath, A., Islam, M. S., Rashid, S., & Islam, E. (2020). An integrated QFD-TOPSIS method for prioritization of major lean tools: a case study. *International Journal of Research in Industrial Engineering*, 9(1), 65-76.
- Dubey, H., Paharia A.K. & Joshi, C. (2017). Application of quality function deployment and lean to minimize industrial wastes. *International Journal of Research in Management*, 7(1), 15-35.
- Duque, F.M.D. & Cadavid, L.R. (2007). Lean manufacturing measurement: the relationship between lean activities and lean metrics. *Estudios gerenciales*, 23(105), 69-83.
- Elmalky, A., Mohamed, S. A., & Eldash, K. (2024). Impact of adopting lean principles on construction waste in developing countries. *Engineering Research Journal (Shoubra)*, 53(2), 82-93.
- Eroğlu, Ö. ve Gencer, C. (2021). Lojistik destek üssü yer seçiminde kriter ağırlıklarının bulanık DEMATEL yöntemi ile değerlendirilmesi. Kabak ve Erdebili (Ed). *Bulanık çok kriterli karar verme yöntemleri* (s. 65-87), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Eurofound (2015). Working conditions and sustainable work - How does employee involvement in decision-making benefit organisations?. <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2020/how-does-employee-involvement-decision-making-benefit-organisations> Erişim Tarihi: 18.04.2025
- Farooq, M. U., Thaheem, M. J., & Arshad, H. (2018). Improving the risk quantification under behavioural tendencies: A tale of construction projects. *International Journal of Project Management*, 36(3), 414-428.
- Gallup (2024). *State of Globak Workplace*. <https://www.gallup.com/workplace /349484/state-of-the-global-workplace.aspx> Erişim Tarihi: 15.03.2025
- Gładysz, B., Buczacki, A., & Haskins, C. (2020). Lean management approach to reduce waste in Horeca food services. *Resources*, 9(12), 144.

- Hatefi, S. M. & Tamošaitienė, J. (2019). An integrated fuzzy DEMATEL-fuzzy ANP model for evaluating construction projects by considering interrelationships among risk factors. *Journal of Civil Engineering and Management*, 25(2), 114-131.
- Herat, A.T., Noorossana, R., Parsa, S., & Serkani, E.S. (2012). Using DEMATEL-Analytic network process (ANP) hybrid algorithm approach for selecting improvement projects of Iranian excellence model in healthcare sector. *African Journal of Business Management*, 6, 627-645.
- Hilmola, O. (2020). Role of inventory and assets in shareholder value creation. *Expert Systems with Applications*, 5, 100027.
- Hsu, C. H., Yu, R. Y., Chang, A. Y., Liu, W. L., & Sun, A. C. (2022). Applying integrated QFD-MCDM approach to strengthen supply chain agility for mitigating sustainable risks. *Mathematics*, 10(4), 552.
- Jiang, P., Hu, Y. C., Yen, G. F., & Tsao, S. J. (2018). Green supplier selection for sustainable development of the automotive industry using grey decision-making. *Sustainable Development*, 26(6), 890-903.
- Kabak, M. ve Erdebilli, B. (2021). *Bulanık çok kriterli karar verme yöntemleri - MS Excel ve software çözümlü uygulamalar* (1. baskı), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kecek, G. ve Akinci, Ö.C. (2016). Quality function deployment and an application in an insurance company. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(4), 111-135.
- Kim, S. Y., Nguyen, M. V., & Dao, T. T. (2021). Prioritizing complexity using fuzzy DANP: Case study of international development projects. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 28(4), 1114-1133.
- Knapić, V., Rusjan, B. & Božić, K. (2023), Importance of first-line employees in lean implementation in SMEs: a systematic literature review. *International Journal of Lean Six Sigma*, 14(2), 277-308.
- Knol, W. H., Lauche, K., Schouteten, R. L., & Slomp, J. (2022). Establishing the interplay between lean operating and continuous improvement routines: a process view. *International Journal of Operations & Production Management*, 42(13), 243-273.
- Koca, G., Eğilmez, Ö., & Güler, S., (2021). Kayıt dışı istihdama neden olan faktörlerin DEMATEL tabanlı Analitik Ağ Süreci yöntemi ile değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*, 29(48), 249-270.
- Lee, A. H., & Lin, C. Y. (2011). An integrated fuzzy QFD framework for new product development. *Flexible Services and Manufacturing Journal*, 23, 26-47.
- Lee, Y. C., Zeng, P. S., Huang, C. H., & Wu, H. H. (2018). Causal relationship analysis of the patient safety culture based on safety attitudes questionnaire in Taiwan. *Journal Of Healthcare Engineering*, 2018(1), 4268781.
- Leksic, I., Stefanic, N., & Veza, I. (2020). The impact of using different lean manufacturing tools on waste reduction. *Advances in Production Engineering & Management*, 15(1), 81-92.
- Marin-Garcia, J. A., & Bonavia, T. (2014). Relationship between employee involvement and lean manufacturing and its effect on performance in a rigid continuous process industry. *International Journal of Production Research*, 53(11), 3260–3275.
- Maxwell, J., Briscoe, F., Schenk, B., & Rothenberg, S. (1998). Case study: Honda of America Manufacturing, Inc.: Can lean production practices increase environmental performance? *Environmental Quality Management*, 8(1), 53-61.

- Minh, N. D., Nguyen, N. D., & Cuong, P. K. (2019). Applying lean tools and principles to reduce cost of waste management: An empirical research in Vietnam. *Management and Production Engineering Review*, 10(1), 37-49.
- Novirani, D., Zulkarnain, F. P., & Darrent, T. (2024). *Application of lean manufacturing to minimize waste in the production process of tin stabilizer*. In E3S Web of Conferences (Vol. 484, s. 01002). EDP Sciences.
- Opricovic, S. & Tzeng, G.H. (2003). Defuzzification within a multicriteria decision model. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 11(05), 635-652.
- Pavnaskar, S. J., Gershenson, J. K., & Jambekar, A. B. (2003). Classification scheme for lean manufacturing tools. *International Journal of Production Research*, 41(13), 3075-3090.
- Popa, A.M. & Gupta, K. (2024). Using lean manufacturing to improve process efficiency in a fabrication company. *Applied Engineering Letters*, 9(3), 2024: 172-184.
- Rahmanasari, D., Sutopo, W., & Rohani, J. M. (2021, March). *Implementation of lean manufacturing process to reduce waste: a case study*. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 1096, No. 1, s. 012006). IOP Publishing.
- Ramesh, N., & Ravi, A. (2017). Determinants of total employee involvement: a case study of a cutting tool company. *International Journal of Business Excellence*, 11(2), 221-240.
- Rawabdeh, I.A. (2011). Waste elimination using quality function deployment. *International Journal of Services And Operations Management*, 10(2), 216-238.
- Rawabdeh, I.A. (2005). A model for the assessment of waste in job shop environments, *International Journal of Operations & Production Management*, 25(8), 800-822.
- Reda, H., & Dvivedi, A. (2022). Decision-making on the selection of lean tools using fuzzy QFD and FMEA approach in the manufacturing industry. *Expert Systems with Applications*, 192, 116416.
- Rewers P., Trojanowska J. & Chabowski P. (2016-June). *Tools and methods of lean manufacturing-a literature review*. Proceedings of 7th International Technical Conference Technological Forum, Czech Republic.
- Shams Bidhendi, S., Goh, S., & Wandel, A. (2018). A multi-objective methodology for selecting lean initiatives in modular construction companies. *World Academy of Science, Engineering and Technology (Industrial and Manufacturing Engineering)*, 12(9), 1254.
- Srdjevic, B., & Lakicevic, M. (2022). Causality and importance of sustainable forestry goals: Strategic and tactical assessment by DEMATEL and AHP. *Forests*, 14(1), 77.
- Thürer, M., Tomašević, I., & Stevenson, M. (2017). On the meaning of ‘Waste’: review and definition. *Production Planning & Control*, 28(3), 244–255.
- Tunca, M. Z., & Bayhan, M. (2012). Kalite fonksiyon göçerimi yönteminin tedarikçi seçiminde kullanımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 53-69.
- Verrier, B., Rose, B., & Caillaud, E. (2016). Lean and green strategy: the lean and green house and maturity deployment model. *Journal of Cleaner Production*, 116, 150-156.
- Veseli, A., Bajraktari, A., & Trajkovska Petkoska, A. (2024). The implementation of lean manufacturing on zero waste technologies in the food processing industry: insights from food processing companies in Kosovo and North Macedonia. *Sustainability*, 16(14), 6016.

- Vinodh, S., & Kumar Chintha, S. (2011). Application of fuzzy QFD for enabling leanness in a manufacturing organisation. *International Journal of Production Research*, 49(6), 1627-1644.
- Wolniak, R. (2018). The use of QFD method advantages and limitation. *Production Engineering Archives*, 18, 14–17.
- Womack, J.P. & Jones, D.T. (2003) *Lean thinking: banish waste and create wealth in your corporation*. New York: Simon and Schuster.
- Yang, Y. P. O., Shieh, H. M., Leu, J. D., & Tzeng, G. H. (2008). A novel hybrid MCDM model combined with DEMATEL and ANP with applications. *International Journal of Operations Research*, 5(3), 160-168.
- Yazdani, M., Wang, Z. X., & Chan, F. T. (2020). A decision support model based on the combined structure of DEMATEL, QFD and fuzzy values. *Soft Computing*, 24(16), 12449-12468.
- Zhu, J., Wang, H., & Xu, J. (2021). Fuzzy DEMATEL-QFD for designing supply chain of shipbuilding materials based on flexible strategies. *Journal of Marine Science and Engineering*, 9(10), 1106. doi: 10.3390/jmse9101106.

KUTSALA YÖNELİŞİN SEKÜLER TEZAHÜRÜ OLARAK FUTBOL

Zehra ÖĞÜT¹

Öz

Bu çalışma, kutsal kavramının insan bilincindeki ontolojik kökenlerinden hareketle, modern toplumlarda seküler bağlamlarda nasıl yeniden üretildiğini futbol örneği üzerinden analiz etmektedir. Durkheim, Otto ve Eliade'nin kutsala dair kuramsal yaklaşımlarından yola çıkılarak, kutsalın bireysel ve toplumsal işlevleri ortaya konulmaktadır. Modernleşme süreciyle birlikte dinin nüfuzunun azalması, kutsala duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmamış; aksine kutsallık, seküler alanlarda, özellikle futbol gibi kitlesel ve ritüelistik yapılar taşıyan alanlarda, yeniden şekillenmiştir. Futbolun, ritüelleri, sembolleri, kahraman figürleri ve kolektif bilinç yaratıcı özellikleriyle seküler bir kutsal haline geldiği tespit edilmektedir. Taraftar pratikleri, stadyum mekânının kutsallaştırılması ve futbolcuların mitolojik figürlere dönüşmesi bu kutsallaştırma sürecinin unsurları olarak değerlendirilmiştir. Çalışma, futbolun yalnızca bir spor etkinliği olmadığını, aynı zamanda bireylerin aidiyet, kimlik ve anlam arayışlarına yanıt veren bir sembolik alan olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, kutsalın modern toplumlarda din dışı formlarla varlığını sürdürdüğü ve futbolun bu seküler kutsallıklardan biri olarak öne çıktığı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kutsal, Din, Futbol.

JEL Kodlar: L82, L83

FOOTBALL AS A SECULAR MANIFESTATION OF THE ORIENTATION TOWARDS THE SACRED

Abstract

This study analyzes how the concept of the sacred, rooted ontologically in human consciousness, is reproduced in secular contexts within modern societies, using football as a case example. Drawing on the theoretical frameworks of Durkheim, Otto, and Eliade, the paper explores the individual and social functions of the sacred. Although the influence of religion has decreased in the process of modernization, the human need for the sacred has persisted. In fact, this need has found expression in secular domains—especially in football, which embodies ritualistic and symbolic structures. The study asserts that football has evolved into a form of secular sacredness through its rituals, symbols, mythological figures, and its capacity to generate collective consciousness. Fan practices, the sacralization of stadium spaces, and the transformation of football players into heroic icons are examined as key components of this process. The research demonstrates that football is not merely a sporting activity, but also a symbolic domain that addresses individuals' needs for belonging, identity, and meaning. In conclusion, it is argued that the sacred persists in modern societies through non-religious forms, with football emerging as one of these secular manifestations of sacredness.

Keywords: Sacred, Religion, Football.

JEL Codes: L82, L83

¹ Dr, zehracetin19@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7668-2111.

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Kişiliğin gelişiminin spiritüel ve metafizik yönünü psikoloji biliminin sınırları içerisinde kabul edilebilir şekilde geliştiren Jung, insanın manevi yönünün, kişiliğin dengeli gelişimi için gerekli olduğunu savunmaktadır. Ona göre kutsallık ve manevi arayış bireyin psikolojik bütünlük ve kendini gerçekleştirme yolculuğunda önemli bir yer tutar (Jung, 2005, s. 61-65). İnsanlar, kutsal semboller veya ritüeller aracılığıyla kendilerini aşan bir şeyle bağ kurarak, yaşamlarında güvenlik, aidiyet ve anlam bulurlar. Kutsal insan için yalnızca dini bir kavram olmanın ötesinde, psikolojik ve toplumsal bir ihtiyaç olarak da değerlendirilebilir. Bu ihtiyaç kutsallık kavramını güçlendirmektedir. Kutsalın toplumsal boyutu ayrıca önemlidir. Kutsal, bireyler için anlam, yön ve güven sağlarken, toplumsal düzeyde de dayanışma ve kimlik yaratır. Kutsalın, insanın manevi ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayan evrensel bir olgu olduğu söylenebilir.

Tarih boyunca insan, kendini aşan, aşkın bir gerçeklikle temas kurma ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç mitler, ritüeller, semboller ve dini sistemler aracılığıyla toplumsal ve kültürel düzeyde somutlaşmıştır (Turner, 1966, s. 94-106). Otto kutsalı rasyonel ve sezgisel unsurları ile birlikte apriori bir kategori olarak tespit etmektedir (Otto, 1958, s. 23). İnsanı sarsan, dönüştüren ve ona var oluşunun sınırlarını hatırlatan kutsalın kaynağının, Otto'ya göre ruhun derinliklerinde bağımsız kökleri mevcuttur. Eliade ise kutsalın insan bilincinin yapısal unsuru olduğunu belirterek, insanın tarih boyunca kutsalla kurduğu ilişkinin sadece kültürel eğilim değil, bir ontolojik zorunluluk olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre insan doğası gereği “homo religiosus”tur, yani kutsala yönelme onun varoluşsal temelidir (Eliade, 1991, s. 15).

Kutsal aynı zamanda bireyin içsel bütünlüğünü sağlayan ve toplumsal düzende birleştirici işlev gören bir referans alanıdır. Durkheim'in sosyolojisinde kutsal, toplumsal hayatın merkezinde yer alan kolektif değerlerin simgesi olarak tespit edilebilir. Kutsal ve profan ayrımı toplumların anlam üretiminde temel bir kategoridir. Dini inançlar ve ritüeller yalnızca bireysel tatmin sağlamaz, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı ve kimlik oluşumunu mümkün kılar (Durkheim, 2011, s. 56-63).

Modernleşme süreciyle birlikte dinin kurumsal etkisinde azalma yaşanmış olsa da kutsallık, insan bilincinin yapısal bir unsuru olarak din dışı alanlarda yeniden üretilmiştir. Bu bağlamda modern toplumlarda ulusal ideolojiler, popüler kültür figürleri, tüketim sembolleri ve özellikle spor, seküler kutsallık biçimleri olarak öne çıkmıştır. Hughson modern spor kültürlerinin yalnızca bedensel etkinlikler olmaktan öte, kolektif kimliklerin, ritüellerin ve sembolik anlamların üretildiği kültürel alanlar haline geldiğini vurgular (Hughson, 2009, s. 103). Modernitenin epistemolojik zemininin pozitivist ve rasyonalist bir çerçevede şekillendiği bilinmektedir. Modernliğin metafiziği dışlayan doğasına rağmen, insanın kutsal olanı yeniden üretme eğilimi bastırılmamıştır, yeni biçimlere bürünmüştür (Bauman, 2003). Bu bağlamda futbolun rasyonel modernliğin açıklayamayacağı anlam yoğunlukları taşıyan seküler bir kutsal alan haline geldiği tespit edilebilir. Weber'in “büyü bozumu” (Weber, 2009, s. 373) tespitine bu noktada yer verilmelidir. Modernlik, doğaüstü olana ve metafiziğe mesafeli yaklaşırken, bu sürecin merkezinde Weber'in mezkur kavramsallaştırması yer alır. Weber'e göre modern toplumlar bilimsel akılcılık doğrultusunda dünyanın anlamını kutsal öğelerden arındırmış, evreni nesnel ve hesaplanabilir hale getirmiştir. Ancak bu rasyonelleşme süreci, kutsalın toplumsal bilinçte tamamen yok olmasıyla sonuçlanmamış; aksine insanın kutsala yönelik eğilimi seküler biçimlerde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda futbolun taşıdığı ritüelistik yapılar, kolektif duygular ve sembolik anlamlar, modernitenin büyüsunu bozduğu bir dünyada “yeniden büyülenme” işlevi görerek futbolu seküler bir kutsal alan haline getirmiştir. Bu durum Weberci çerçevede modernliğin kendisiyle çelişen, beklenmedik bir sonucu, sosyolojik bir paradoks olataak değerlendirilebilir. Critchley'e göre ise futbol modern dünyada yeniden büyülenmenin en açık ifadesidir. İnsanlara güzellik, dram, trajedi, neşe ve umutsuzluk vermektedir. Futbol absürt bir dünyada anlam üretme çabasıdır (Critchley, 2017, s. 16-18).

Futbol seküler kutsal biçimlerinden en görünür olanıdır. Yalnızca bir spor dalı olmanın ötesine geçen futbolun, taraftarlık pratikleri, kolektif ritüeller, semboller ve mitolojik kahramanlarıyla bir seküler kutsal haline geldiği söylenebilir. Taraftar gruplarının stadyumlara yüklediği anlam, marşların ve tezahüratların birer ayin gibi icra edilmesi, formaların ve renklerin birer kimlik sembolü haline gelmesi bu dönüşümün en belirgin göstergeleridir. Futbol bireylerin aidiyet duygusunu pekiştiren, kolektif bilinç oluşturan ve kutsalın deneyimlenmesini seküler bir zeminde mümkün kılan bir yapıya bürünmüştür. Futbolun kutsallaşması modernliğin indirgemeci rasyonalite anlayışının sınırlarını ve yetersizliklerini gösteren bir toplumsal olgu olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmanın temel amacı, insanı manevi yönünün toplumsal düzeydeki yansımalarını kutsallık ve kutsallaştırma eğilimi bağlamında ele alarak, modern toplumlarda futbolun nasıl bir seküler kutsallık biçimi olarak yapılandığını analiz etmektir. Durkheim, Otto ve Eliade'nin teorik çerçeveleri doğrultusunda kutsal, insanın ontolojik boyutu olarak tespit edilecek, kutsala yönelme eğiliminin insan bilincinin yapısal bir unsuru olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda futbolun hem anlam üretici, hem de kolektif bilinç kurucu bir seküler ritüel alanı haline geldiği ortaya konulacaktır.

1. Kutsal-İnsan İlişkisi

İnsan varoluşuna anlam katma ve kaotik dünyayı düzenli bir yapıya dönüştürme ihtiyacı hisseder. Bu arayış insanın sınırlı dünyasını aşan bir gerçeklikle bağ kurma ihtiyacını ortaya koyar. Diğer bir ifadeyle bu arayış kutsal ile ilişki kurarak gerçekleşir. Jung'a göre, kutsal arayışı ve manevi deneyimler; bireyin psikolojik bütünlüğünü sağlamasına, anlam arayışına katkıda bulunmasına, ruhsal dengesizlikleri gidermesine ve bireyleşme sürecinde bilinçdışı unsurları keşfederek bunları bilinçle bütünleştirmesine yardımcı olur (Jung, 1975, s. 167).

Modernleşmeyle dinin teşkilatçı yapısından uzaklaşıp, nüfuz alanının daraltılması ile birlikte tespit edilmesi gereken önemli husus dinin “anlam sistemi” olarak etkisini insanlık tarihi boyunca koruduğudur. İnsanlığın en temel sorusu olarak “yaşamın anlamı” sorusunun cevabı din/kutsal/metafizik izler taşımaktadır. Dine dair getirilen tanımlamalarda objektif yönünü ihmal etmemesi, basit ve kuşatıcı olması nedeniyle Otto'nun “kutsalın tecrübesi” şeklindeki tanımı geniş kabul görmektedir (Wach, 1995, s. 37). Ayrıca Eliade'nin kutsalın insanın bilincinde yapısal bir unsur olduğuna dair tespiti de bu çerçevede dikkate değerdir. “Kutsal” kavramının merkeze alınması, insanın varoluşsal arayışına dair daha kapsayıcı bir projeksiyon sunmaktadır. Bir başka şekilde ifade edilecek olunursa “kutsal” kavramı “din” kavramıyla aynı anlam düzleminde ele alınamayacaktır. Her ne kadar tarihsel olarak kutsal çoğunlukla dini bağlamlarda tecrübe edilmiş olsa da, din yalnızca kutsalın kurumsallaşmış bir biçimidir. Kutsal, dini yapılardan daha geniş ve ontolojik bir kategori olarak değerlendirilmeli; insanın varoluşsal anlam arayışını, korku, huşu, hayranlık ve toplumsal aidiyet gibi duygularla şekillenen bir deneyimi ifade etmektedir. Din kutsalın bir formudur; ancak kutsal sadece dinle sınırlı değildir. Bu bağlamda kutsal, bireyin anlam dünyasını şekillendiren çok katmanlı bir referans alanı iken; din bu kutsallığın belirli bir yapısal ifadesidir. Modern toplumlarda kutsal, dini yapılardan bağımsız olarak da deneyimlenebilmekte, seküler bağlamlarda kendini yeniden var edebilmektedir. Bu anlamda insanlık tarihi boyunca birbirinden ayrılmayan/ayrılmayacak olan insan ve kutsal kavramlarının birlikteliğinin en temelde işaret ettiği husus “insanın kutsala duyduğu ihtiyaç” ve “kutsallaştırmaya” yönelik temayülüdür. Diğer bir ifade şekliyle “kutsal”, “kutsal arayışı”, “kutsallaştırma” insanın ontolojik meselesidir. Varoluşunun temelini anlamlandırmaya çalışırken referans aldığı temel dayanak noktalarını oluşturur. Bu bağlamda Emile Durkheim, Rudolf Otto ve Mircea Eliade, kutsalın bireysel ve toplumsal düzeydeki işlevselliğini, insanın varoluşsal anlam arayışıyla kurduğu ontolojik bağı ve kutsallaştırma eğilimini açıklayan kapsamlı bir teorik çerçeve sunmaktadırlar.

Durkheim, dinlerin kökenine dair “mutlak başlangıç” şeklinde bir açıklamayı reddetmektedir (Durkheim, 2011, s. 20). Din ona göre beşeri eylemin bir tezahürüdür. Dolayısıyla ait olduğu toplum hakkında bilgi vermektedir. Yanlış hiçbir din yoktur, bütün dinler kendilerine göre doğrudur ve hatta aynı ihtiyaçları yerine getirme, aynı rolü temsil etme ve aynı nedenlerle ortaya çıkmaları sebebiyle aynı derecede din ve aynı derecede değerlidirler (Durkheim, 2011, s. 13). Durkheim sosyolojisinde din insanların dünyayı ve kendilerini anlamak için oluşturdukları ilk sistemlerin de temelinde bulunmaktadır. İki temel düşünce sistemi olarak felsefe ve bilimin dinden doğduğunu kabul etmesinin yanında bilginin elde ediliş ve işlenme şeklinin de din menşeli olduğunu savunmaktadır. Buna göre zamanın dinsel törenler arasındaki aralıkların sayılması ile tespit edildiği söylenebilir. Anlamın kategorileri olarak tespit edilen ve dahi zaman, mekan, sebep gibi düşünmeye imkan tanıyan temel çerçevenin kaynağının din olduğunu vurgulayan Durkheim’ın temel argümanı “dinin açıkça toplumsal bir şey olduğu”dur (Durkheim, 2011, s. 22). Dini düşünce ona göre istisnai ve normal olmayı değil, sürekli ve düzenli olarak cereyan eden şeyleri ifade etmeyi ve açıklamayı hedeflemektedir (Durkheim, 2011, s. 46).

Kutsallık atfedilen şeyin bir din ile ilişkisi olması gerekmez. Kutsallık dinden daha geniş bir kavramdır ve insan bilincinin yapısal bir unsurudur. Modern dönemde dinin etkisinin azalacağını düşünen Durkheim’a göre, dinden beslensin veya beslenmesin ahlak da kutsaldır (Durkheim, 1973, s. 8). Geleneksel toplumlarda ahlaka dinin kaynaklık etmesi bakımından bu doğal karşılanacak olmakla birlikte, dinin etkisini yitirdiği nüfuz alanının oldukça daraldığı modern toplumlarda da ahlak kutsallığını korumaktadır. Modern toplumun seküler ahlakı bireylerin yararını gözeterek ve onları dokunulmaz kılarak kutsal bir nitelik kazanmaktadır. Nitekim Durkheim ahlakın aklileştirilmesi noktasında kutsal niteliği göz ardı edilecek olursa bireylere yapılan ahlaki telkinin başarısız olacağı kanaatindedir (Durkheim, 2007, s. 371).

Durkheim’ın dikkat çektiği önemli bir husus da dinde birbirine zıt iki sınıf halinde tasavvur edilen gerçek ya da hayali şeylerin tasnifidir. Kutsal (sacred) ve profan bu iki cinsi ifade etmektedir (Durkheim, 2011, s. 56-57). Bu noktada altı çizilmesi gereken yer bu ayrımı toplumun bireyler aracılığıyla gerçekleştirdiği ve bu haliyle de dinin oluştuğudur. Toplumsal gerçekliğin kutsal olarak kabul edilen dairesi hiçbir zaman sınırlanamamaktadır ve dinin özünü oluşturmaktadır. Bu dairenin dışında kalan basmakalıp, faydalı ve sıradan (Ritzer ve Steonisky, 2014, s. 99) olarak değerlendirilebilecek alan ise dünyevi olarak tanımlanmaktadır. Kutsal ve profan arasındaki ilişki ise “kutsal şeyler, yasaklarla korunan ve tecrit edilen şeylerdir; profan olanlar ise yasakların uygulandığı ve kutsal olandan uzak tutulması gereken şeylerdir.” şeklindedir. Dini fenomenlerin ilkinin oluşturan dini inançlar, kutsalın doğasını, diğer kutsal şeylerle ya da profan alanla ilişkisini dile getiren tasavvurlar olmaktadır. Dini fenomenlerin bir diğeri ayinler ise kutsal olan şeylere nasıl davranılması gerektiğini emreden davranış kurallarıdır (Durkheim, 2011, s. 61-62). İnsanın evrimsel gelişmesinde edindiği ilk zihinsel kategorilerden biri olarak kutsal ve profan ayrımı dinin oluşumu ve dahi gelişimi noktasında ilk aşama olmaktadır. Söz konusu bu ayırım, inançlar ve ayinler olarak tespit edilen dini fenomenler ve cemaat Durkheim’ın din kuramının temel sacayaklarıdır. Durkheim dinin kutsalla, diğerlerinden ayrılmış ve yasaklanmış şeylerle ilgili inançlar ve amellerden oluştuğunu, bu inançların ve amellerin ise kendilerine inanan bütün insanları kilise/cemaat diye isimlendiren tek bir manevi toplum haline getirdiğini ifade etmektedir. Din fikrinin cemaat düşüncesinden ayrı düşünülemeyeceğini ve dinin fazlasıyla ortak bir şey olduğunu vurgulamaktadır (Durkheim, 2011, s. 70). Durkheim düşüncesinin temelinde dinin doğuşu ile ilgili ilkel insanların birbirlerini karşılıklı yönlendirmeleri, böylece kendi üstlerinde ve uzak dışsal ve zorlayıcı bir gücün varlığını hissetmelerini sağladığına yönelik kabul yatmaktadır (Turner, Beeghly ve Powers, 2012, s. 377). Dinin kökenini tespit adına en ilkel din olarak tespit ettiği totemizm ve Avusturyalı Aborjinler üzerine odaklanan Durkheim dinin nedeni olarak insanlar arasındaki en basit toplum biçimi olan klan içinde bir araya gelmeleriyle yarattıkları etkileşimi kabul etmektedir (Turner ve diğerleri, 2012, s. 378).

Modern ekonomi anlayışı bireyleri homo economicus olarak ele almaktadır ve buna göre insanlar faydalarını maksimize etmek için rasyonel ve hesaplı kararlar almaktadır. Bu bireysel çıkar temelli sistemler verimlilik ve yenilikçilik sağlasa da güçlülerin zayıfları ezmesine zemin hazırlamıştır. Durkheim sosyolojisinde çok temel bir yere sahip olan toplumsal uzlaşısı ortadan kalkmıştır. Söz konusu modern ekonomik sistemin aşırı bireyselleşmeyi teşvik etmesi, ekonomik eşitsizlikleri artırması ve anomiyi körüklemesi toplumsal uzlaşmayı zayıflatmıştır. Durkheim’a göre bu sistem daha yüce bir yasa tarafından kontrol altına alınmalıdır. Bu bağlamda Durkheim düşüncesinin toplumsal konsensüsü yeniden kurma, zorlayıcıların ve ortak yasaların otoritesini güçlendirmeyi amaçlayan bir özelliği vardır (Aron, 2021, s. 285). Bu kontrolü sağlayacak güç olarak Durkheim meslek örgütlerine işaret etmektedir. Çünkü ona göre modern insan gününün büyük bir kısmını daha evvel kontrol mekanizması sayılan aile, mahalle ve akrabalık gibi topluluklar içerisinde değil, ahlaki kontrolün bulunmadığı sanayi ve ticaret ortamlarında geçirmektedir (Özyurt, 2007, s. 104). Böylece kutsal değerler etrafında yeniden birleşilmiş olacak, toplumsal düzen ve ahlaki denetimin tesisine zemin oluşacaktır. İnsanların bir araya gelip bir grup oluşturdıklarında, bu gruptaki bireylerin belirli ortak inançlar, değerler ve simgeler etrafında birleştiği söylenebilir. Durkheim, toplumsal düzenin temelinde “kutsal” ile “dünyevi” olanın arasındaki ayrımı ve bu kutsallığın toplumun birleştirici gücü olarak nasıl işlediğini vurgulamaktadır. Bireyler yalnızca ekonomik, sosyal ya da pratik çıkarlar için bir araya gelmezler, aynı zamanda belirli bir inanç ya da değer sistemine, hatta sembolik bir kutsallığa dayalı bir bağ kurarak ortak bir anlam yaratırlar. Bu anlamda grubun bir araya gelmesi, bir tür kutsallaştırma sürecini de içermektedir. Kutsal toplumun ortak paydada bulunduğu, ahlaki ve kültürel değerlerin yüksek bir anlam taşıdığı güçlü bir referans noktasıdır. İnsanlar kutsal etrafında birleşerek toplumsal bütünlüğü sağlayabilirler ve grup dinamikleri bu kutsallığa olan bağlılıkla güçlenir. İnsanlar bir araya geldiklerinde, onları birleştiren ortak değerler; grup içinde paylaşıldıkça kolektif bilinçte güç kazanır ve zamanla kutsal bir anlam taşımaya başlar. Sağlanan bütünlük ile bir kimlik, bir aidiyet ve bağlılık duygusu oluşmaktadır. Bireyler aralarında uzlaşıda bulundukları kutsal değerlere olan ortak bağlılıkları aracılığıyla birbirlerine karşı sorumluluk duygusu da geliştirmektedirler.

Kutsalı toplumsal bir gerçeklik olarak ele alan Durkheim, insanın kutsallaştırma eğilimini kolektif bilinç ve toplumsal düzen bağlamında açıklamıştır. Otto ise, insanın kutsalı doğrudan hissetme ihtiyacına odaklanmış; kutsal kavramını felsefi ve fenomenolojik bir çerçevede değerlendirerek, kutsalın yalnızca ahlaki ve rasyonel bir kavram değil, aynı zamanda doğrudan deneyimlenen bir fenomen olduğunu savunmuştur. Otto *The Idea of the Holy* kitabında kutsallığı, mukaddes olanı, din alanına ait bir değerlendirme kategorisi olarak tespit etmektedir (Otto, 1958, s. 6). Bu bağlamda din de “kutsalın tecrübesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Kutsal Otto’ya göre rasyonel ve sezgisel olmak üzere iki unsurun birleşimidir. En temelde *numinous* kavramı üzerinde durmaktadır. Bu kavram esasında kutsala açılan kapıdır. İnsanın akıl ve duyularının ötesinde aşkın bir gerçeklikle karşılaştığı bir deneyimin ifadesidir. Kutsalın irrasyonel ama son derece etkileyici ve anlamlı boyutudur. Bir diğer ifadeyle *numinous* kutsalın insan deneyimindeki en temel ve doğrudan tezahürüdür. Tamamen sezgisel ve duygusal bir tecrübedir. Otto’ya göre *numinous* kategorisi tartışılmaya imkan tanır ancak tanımlanamaz. *Numinous*, kendisi dışındaki hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Fiziksel dünya için birincil bir veri olarak yalnızca kendi üzerinden tanımlanabilecektir. Bu noktada kutsalın tamamen irrasyonel bir deneyimle başladığı tespit edilebilir. Kutsal düşüncesinde diğer şeyler için kullanılmayan fazla bir anlam bulunmaktadır. Otto bu fazlalığın kutsal kelimesinin sonradan kazandığı bir içerik olmadığını, bütün antik dillerin “kutsal” kelimesiyle bu fazlalığa işaret ettiğini ifade etmektedir.

Numinous “belli bir hislenme haliyle insan zihnini yakalayıp harekete geçiren” bir doğaya sahiptir (Otto, 1958, s. 6-12). Otto kutsal deneyimi “*mysterium tremendum et fascinans*” formülüyle açıklar. *Mysterium*, kutsalın kavranamaz, bilinemez ve akıl sınırlarını aşan doğasını ifade eder. Bu gizemli yön, insan zihninde hem hayranlık uyandıran hem de dehşete düşüren bir farkındalık yaratır.

Mysterium'un iki yönü vardır: tremendum, bu aşkın gizemin sarsıcı ve korkutucu yanıdır; fascinas ise onun cezbedici, büyüleyici ve hayranlık uyandıran tarafını temsil eder. Otto'ya göre bu üçlü bütünlük, kutsalın numinous doğasını oluşturan temel boyutlardır. (Otto, 1958, s. 57) Tremendum bu "belli hallerden" biridir. Tremendum yani insanın sınırsız bir güç karşısında hissettiği (huşu) ürperti/korku, haşmet/majestas ve kudret duygusudur. İnsan bununla kendi küçük ve sınırlı dünyasının farkına varmaktadır. Bu kutsalın yüce ve korkutucu yanıdır. Otto "ruhun derinliklerinden spazm ve sarsılmalarla gelen patlamalara" benzettiği tremendum duygusunun "bütün yaratılmışların üstünde ve tarif edilemez olan sırrın önünde" uyandığına yer verir. Sır ile kastedilen insan zihninin açıklamakta yetersiz kaldığı olağanüstü bir durumdur ve bu olağanüstülük ancak kutsal olanla bağlantılı dini duygular aracılığıyla deneyimlenebilecektir. Sır olan gizemli duygunun yani kutsalın dinin temeli olduğunu ancak din ile, insan ve kültür etkileşimi içinde kutsala farklı anlam ve yapılar atfedilir. Bir şeyi kutsal saymak demek Otto'ya göre, onu sıradan bir korku hissiyle değil, özel bir ürperti hissiyle numinous kategorisine sokmak demektir. İnsanın kendi üstünde bir varlığın mutlak kudreti karşısında bir alçalma, bir hiç olma hissi dini tevazunun numinous kökenini oluşturur.

Fascinas bu aşkın gerçekliğin insanı büyüleyerek kendine çekmesini ifade eder. Kutsalın insanda hayranlık ve çekim uyandıran yönüdür. Numinousun bu iki temel ögesi insanın kutsalı hem korkutucu hem de çekici bulmasına neden olmakta ve onu aşkın bir çekime yaklaştırmaktadır. Otto kutsalı bu noktada korkutuculuk ve büyücülüğün kutuplarından neşet eden bir sır olarak tespit etmektedir. Bu sırrın anlatılması imkansızdır ve bütün yaratılmışların üzerindedir. Bu olağandışılık ona göre yalnızca dini duygularla yani kutsal ile tecrübe edilebilecektir. Otto kutsalı dehşet verici bir güç olarak tanımlayarak onun insan deneyiminde şok edici, gizemli ve mutlaka bir kudret barındırdığını vurgular. Ancak aynı zamanda bu gizem hayranlık uyandıran bir cazibe taşır; insanı vecd haline sürükleyen ve adeta sarhoş eden bir çekim gücüne sahiptir. Tremendum ve fascinas yani korkutan ve büyüleyen, tuhaf bir zıtların birliği uyumuyla birleşir. Burada iki husus tespit edilmelidir. Birincisi kutsal rasyonel ve sezgisel unsurlarıyla birleşik ve karmaşık bir kategoridir. İkincisi bu iki bileşeniyle de apriori bir kategoridir (Otto, 1958, s. 93). Kaynağı varsayımlara dayanmaz ve ikisinin de ruhun derinliklerinde sahip olduğu bağımsız temelleri mevcuttur (Otto, 1958, s. 95).

Kutsal esasında insanın varoluşsal deneyiminde bir mutlak ihtiyaç olarak değerlendirilmelidir. Otto'da takip edilebileceği üzere insan varlığının sınırlarını aşan bir güçle karşılaştığında tremendum ve fascinas zıtların birliği ile bir uyum yakalar. Bu yalnızca insanın kendini değil, aynı zamanda evrendeki yerini anlamlandırma ihtiyacına da karşılık gelmektedir. Kutsal korku verici tüm gizemiyle hayata gerçek anlamını veren tek varlıktır (Alıcı, 2007, s. 321).

"İnsan zihninin dünyada indirgenemez gerçek bir şeyin bulunduğu kanısı olmadan nasıl işleyebileceğini hayal etmek güçtür, insan deneyimlerine ve dürtülerine bir anlam yüklenmeksizin bilincin nasıl ortaya çıkabileceğini düşünmek olanaksızdır. Gerçek ve anlamlı dünya bilinci kutsallığın keşfiyle yakından ilintilidir. İnsan zihni gerçek, güçlü, zengin ve anlamlı olarak ortaya çıkanla bu niteliklerden yoksun olan, yani şeylerin, kaotik ve tehlikeli akışı, onların raslantısal ve anlamsız beliriş ve yok oluşları arasındaki farkı kutsalın deneyimi sayesinde yakalayabilmiştir. Sonuç olarak "kutsal" insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısı içerisinde bir unsurdur. Kültürün en arkaik düzeylerinde insan olarak yaşamak kendi içinde bir dinsel eylemdir; çünkü beslenmenin, cinsel hayatın ve çalışmanın ayinsel bir değeri vardır. Başka bir deyişle insan olmak –ya da insan haline gelmek- 'dinle ilişkili' olmak demektir" (Eliade, 2003, s. 11).

Eliade'ye göre kutsal evrensel boyuta sahiptir. Başka bir deyişle kutsal ve profan arasındaki kutupsallık arkaik ve evrenselidir. Kutsal bambaşka bir şeydir (Eliade, 2013, s.50). Kutsal ile profan arasında diyalektik bir ilişki kurmaktadır. Buna göre profan bir nesne kutsallık kazanarak

her iki vasfı da bünyesinde barındırabilmektedir. Mevzubahis iki kavram birbirine tamamen karşıt olsa da kutsal tez olarak, profan antitez aynı anda aynı nesnede sentez olarak var olabilmektedir. Eliade bu durumu *coincidentia oppositorum* yani karşıtların birleşmesi kavramıyla ifade etmektedir (Adıbelli, 2011, s. 87).

İnsan mutlaka kutsalın bilincine varacaktır; çünkü kutsal kendisini profandan tamamen değişik bir şekilde gösterecektir (Eliade, 1990, s. 9). Ona göre insan dini bir varlık olmak demektir. İnsanın dinî tarihi boyunca görülen fenomenler, temelde bazı dinî deneyimlerin çok sayıda ifadesinden oluşmaktadır. Bu sebeptendir ki dinî fenomenler özlerinde bulunan kutsal üzerinden anlaşılmalıdır (Eliade, 2003, s. 21-22). Eliade'ye göre kutsal, insan bilincinin yapısal bir unsurudur. Kutsalın insan yaşamında belirleyici bir rol oynadığını, insanın kendisini yalnızca maddi dünyanın sınırlarına hapsedmek istemediğini, manevi ve ruhsal derinliğine ihtiyaç duyduğunu belirtir. Gerçek ve anlamlı bir dünya şuurunu kutsalın keşfine bağlamaktadır. Gerçeklik ve kutsal arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre bir şey veya davranış kendini aşan bir gerçekliğin parçası haline geldiği için değer kazanmakta, yani gerçek olmaktadır. Bu gerçeklik ontolojik bir gerçeklik değil, hermenötik bir durumdur. Diğer bir ifadeyle inanan kişinin gerçekliğe inanmasıdır (Adıbelli, 2011, s. 102).

Kutsal daima belirli şeyler vasıtasıyla tezahür etmektedir. Bu tezahürde görünen, Eliade'nin isimlendirmesi ile hiyerofaniler gerçek dünyadan bir nesne ya da kozmik alemden tanrısal bir figür, simge, ahlak kuralı ve dahi düşünce olabilecektir. Kutsalın tezahür etmesiyle nesnenin ontolojik statüsü değişmektedir. Bu noktada bu sürecin insan zihninde gerçekleştiğinin altı çizilmelidir. Gerçekleşen değişim tamamen sembolik ve metafiziktir. Bu anlamda hiyerofanilerin bütünüyle göreceli ve insana dair olduğu belirtilmelidir. Kutsalın kendisini tamamen olduğu gibi açıklamayacağı bilinmelidir. O ancak kendi dışında başka bir şey aracılığıyla ortaya konulacaktır. Hinduizm'deki Ganj Nehri, Budizm'deki Bodhi ağacı, eski Roma'nın Jupiteri'nin bir heykeli olabilir. Bütün bu ve bunun gibi hiyerofanilerde kutsal somutlaşmış ve sınırları çizilmiştir (Eliade, 1958, s. 26). Kutsalın kendisinde tezahür ettiği nesne çevresindeki kozmik ortama katılmaya devam eder, bu sebeple de kendi olma özelliğini kaybetmez (Eliade, 1991, s. 13). Bütün hiyerofanilerde kutsal ve kutsal olmayan, ruh ve madde, sonsuz ve fani, iyi ve kötü gibi iki zıt öz bir arada olur (Eliade, 1958, s. 29). Kutsal kendisini sınırlandırır, göreceli bir nitelik kazanır. Bu durum hiyerofaninin diyalektiği olarak adlandırılır (Eliade, 2024, s. 29).

Kutsalın insanın zihninde, bahsi geçtiği üzere, zuhur ettiğine dair tez insanın böyle bir yetiye sahip olduğu ön kabulünü gerektirir. Eliade insanın bu yönüne atıf yaparak onu *homo religiosus* olarak isimlendirmektedir. Eliade dini fenomenleri hiyerofaniler ve semboller olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hiyerofani ile kutsallık kazandırılmayan bir nesne sembole katılarak kutsal hale gelmektedir (Eliade, 2024, s. 416). Eliade sembolün işlevini bir nesneyi veya bir fiili profan tecrübe perspektifinden görünenden başka bir şeye dönüştürmek şeklinde tespit eder. Dikkat çekilmesi gereken husus sembolün bu işlevinin insanın yapısal özelliğinden kaynaklandığıdır. Ona göre sembol insanın sonsuza kadar dünyayı kutsallaştırmaya devam etme ihtiyacını yansıtmaktadır. *Homo religiosus* olan insanın en temel özelliği tamamen kutsal bir bölgede sürekli bulunma isteğidir (Eliade, 2024, s. 430).

Eliade insanları dini bakımdan iki karşıt kategoriye ayırmaktadır. Bu bölünmeye sebep olan tarihsel süreç ise modernliktir. Buna göre *homo religiosus* mutlak bir gerçekliğe, kutsala inanmakta ve buna göre bir hayat tarzı benimsemekte; dinsiz insan ise aşkınlığın varlığını reddetmektedir. Modern insan dünyasını kutsallıktan arındırmış ve tamamen profan bir var oluşu benimsemiştir (Eliade, 1991, s. 24). Eliade *homo religiosus*un tanımını "içinde bulunduğu tarihi bağlam ne olursa olsun, her zaman kutsala, bu dünyayı aşmasına rağmen onda tezahür eden ve dolayısıyla da onu kutsallaştıran ve ona gerçeklik kazandıran mutlak bir gerçekliğin varlığına inanan" (Eliade, 1991, s. 171-172) şeklinde yapmaktadır. Eliade *homo religiosus*/dindar insanı

modernlik öncesi, iptidai, geleneksel ve Doğulu toplumlarla; dinsiz/dindar olmayan insanı ise modern toplumlarla eşitlese de bu duruma bir şerh düşmektedir. Buna göre geçmişteki büyük kültürlerde, arkaik kültürlerde de dinsiz insan olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte dinsiz insanın modern dönemle birlikte zikredilmesi ise yeni bir varoluşsal durum sebebiyledir. Modern dinsiz insan kendisini yalnızca tarihin öznesi olarak kabul etmekte ve aşkınlığa her türlü başvuruyu reddetmektedir. Kutsal, homo religiosusun aksine onun önündeki en büyük engeldir (Eliade, 1991, s. 175).

Eliade modern dönemde homo religiosusun tamamen yok olduğunu iddia etmemektedir. Kutsallıktan bütünüyle arındırılmış olduğunu ileri sürdüğü modern toplumda bile saf haliyle dinsiz bir insan bulmanın imkansız olduğunu ifade etmektedir. Dini olmayanların çoğunluğu da ona göre dindar bir şekilde hayatını sürdürmektedir. Bunun sebebinin Eliade dinsiz insanın homo religiosusun soyundan geldiğini, arzu etse de etmese de onun eseri olduğu şeklinde açıklamaktadır. Bu haliyle dinsiz insan kutsallıktan arındırılma sürecinin bir sonucu olmaktadır. Diğer bir ifade şekliyle profan insan dindar insanın tavırlarının izlerini muhafaza etmektedir. En net ifadesiyle profan insan homo religiosusun mirasçısıdır (Eliade, 1991, s. 173). Bu noktada önemli olan bir diğer husus, Eliade'nin homo religiosusun yaşadığı dünyayı ifade etmek için kozmos tabirini, profan insanın yaşadığı dünya içinse tabiat kavramını kullanmakta olduğudur. Böylelikle ritüeller vasıtasıyla gerçeklik kazanan bir mekan kaostan kozmosa dönüşmektedir (Eliade, 1991, s. 152; Eliade, 1994, s. 35-41). Eliade'nin temel tezi insanın içindeki homo religiosus mirasını yok sayamayacağıdır.

Tarihin her döneminde ve de dünyanın her yerinde insan dini tecrübe ihtiyacı hissetmiş, belirsiz de olsa bir Tanrı bilgisine sahip olmuştur (Adıbelli, 2011, s. 178). İnsan hiyerofaniler aracılığıyla hayatına anlam katmaya, gerçekte bütünleşerek kurtuluşa ulaşmaya çabalar. Eliade'ye göre bir nesne kutsal olarak algılanan nesne, eski sıradan halini kaybedecektir. Bir ağaç dini bir sembol halini aldığı anda, kutsalın kendisini orada ifşa etmesi sebebiyle, kutsalın kendisinde tezahür ettiği bir nesne olarak kabul edilir. Eliade'ye göre insanın hayatının hiçbir döneminde kutsaldan tamamen uzaklaşamayacağını ileri sürer ve kutsaldan uzak kalma konusunda şüphe edileceğini belirtir (Eliade, 1991, s. VIII-XI). Bütün dini fenomenler kutsalın tecrübesi olmakla birlikte bütün kutsallık tecrübelerinin birer dini tecrübe olması gerekmediği, dolayısıyla dinsiz bir insanın da kutsal bir tecrübe yaşayabileceği söylenebilir (Adıbelli, 2011, s. 181). Modern bireyin/profan insanın yalnızca bireysel boyuta sıkışan varoluşunun aksine, homo religiosusun en temel özellikleri; gerçekliğe ulaşma arzusu, ebedilik anlayışı ile aşkınlık ve mutlak özgürlük isteği olarak öne çıkmaktadır (Adıbelli, 2011, s. 189-194). Eliade insandaki dini tecrübe arzusunun fitri olduğundan bahseder. Ona göre insanı özel kılan, onun aşkınlık güdüsü, kendini aşarak başkasına geçme, bireysellik çemberini bir an önce kırma arzusudur (Adıbelli, 2011, s. 192). İnsan kendiyi sınırlı kalamaz hep bir “öte”ye, bir “başka düzene” yönelir.

Eliade modern insanı, beşeri tarihin geç bir döneminde ortaya çıkmış bir insanlık halini tasvir için kullanmaktadır. Bu anlamda modern insan, tarihi insan olarak adlandırılmaktadır. Bu haliyle de homo religiosusun eksilmiş bir versiyonu olmaktadır. Kutsallık duygusunu insanın bilincinin yapısal bir unsuru olarak gören Eliade'ye göre homo religiosus asıl kategori, modern insan homo religiosusun tarihi süreçte değişime uğramış hali olmaktadır (Adıbelli, 2011, s. 291-292).

Dikkat çekilmesi gereken önemli bir hususa Eliade'nin kutsalın zıddının sadece profan olmadığına yönelik tespitidir. Kutsal daha derin bir düzeyde ayrıca kaos kategorisine sahiptir. Bu bağlamda zıtlık yeniden kurulacak olursa düzen/kozmos ve karmaşa/kaos şeklinde olacaktır. Bir diğer ifade şekliyle kutsal kozmos, kaostan doğar ve onu karşısına koyarak yerleşir. Realitenin düzene sokulması özelliği ile insanı aşan ve dahi onu kapsayan kutsal kozmos, modern bireyin büyük problemi olarak kabul edilebilecek anomiyeye karşı insana adeta siper olur. Bu anlamda kutsal

kozmosla doğru bir ilişki içerisinde olmak kaosun tehditlerine karşı güvende olmak anlamına gelmektedir (Eliade, 1991, s. 15; Eliade, 1959).

Modern dönemdeki profan insan homo religiosustan devraldığı mirası sürdürmekle birlikte, bu mirastaki kutsal boyutu eritmektedir. Bu durum kutsalın bilinçaltındaki konumunu etkilememektedir. Kutsallıklar yok olmuş gibi görünmekle birlikte kutsalın yapıları bilinçaltında, rüyalarda ve muhayyilede var olmaya devam etmektedir. Eliade din ile herhangi bir müesses bir dini değil, genel anlamda kutsalın tecrübesini kastetmektedir. Bambaşka olanın tecrübesi demek olan kutsalı, insanın içerisinde bulunduğu mekan ve tarihi zamandan kopararak sembolik ya da muhayyel surette başka yer ve zamanlara taşıyan bütün tecrübeler kutsal bir niteliğe sahiptir (Adıbelli, 2011, s. 306). Kutsal modern dönemde bilinçaltına münhasır hale gelmiştir. Aşkın boyuttan yoksun olan profan zaman, insanı tek boyuta, beşeri boyuta indirgenmiş bir var oluşa mahkum etmektedir (Eliade, 1991, s. 30).

Otto'ya göre rasyonel ve sezgisel olan iki temel boyutuyla kutsal apriori bir kategoridir. Durkheim'a göre din insan eylemlerinin toplumsal bir tezahürü olup insan toplumlarının en temel yapı taşlarından biridir. Toplumsal düzenin temeli olarak kutsal ile profan arasındaki ayrım ve bu kutsallığın toplumun birleştirici gücü olarak işleme şekli Durkheim sosyolojisinde önemli bir yer tutar. İlk bilgi sistemlerinin de kökeninde yer alan din bireyleri bir araya getirerek kolektif bilinç oluşturur ve toplumsal düzenin inşasında belirleyici bir rol oynar. Kutsal toplumsal bütünlüğü sağlayan ortak değerlerin, ritüellerin ve sembollerin merkezi bir unsuru olarak, bireylere kimlik ve aidiyet kazandıran güçlü bir referans noktasıdır. Bu çerçevede kutsal, dinin ötesinde toplumsal düzeni ve kolektif kimliği şekillendiren bir olgu olarak işlev görmektedir. Eliade de benzer şekilde insanın kutsalla kurduğu ilişkiyi ontolojik bir gereklilik olarak ele almaktadır. Ona göre insan yalnızca maddi dünyanın sınırları içinde var olmaz, kutsal ile ilişki kurarak yaşamına anlam kazandırmaya çalışır. Eliade'nin homo religiosus kavramı insanın tarih boyunca kutsalı deneyimleyen ve onunla var oluşunu şekillendiren bir varlık olduğunu ileri sürer. İnsan hiyerofani aracılığıyla kutsalı keşfeder ve kutsalın kendisini gösterdiği nesneleri, mekanları ve ritüelleri merkeze alarak yaşamını düzenler. Ancak modernleşme ile birlikte geleneksel dini yapılar dönüşüme uğramış ve kutsal, yeni formlar kazanarak farklı alanlara yayılmıştır. Eliade'ye göre profan insan dahi kutsalın izlerini taşımaya devam eder ve kutsallaştırma eğiliminden tamamen kopamaz. Bu bağlamda kutsal kavramı insanlık tarihi boyunca varlığını sürdürmüş ve toplumsal değişimlere bağlı olarak yeni biçimlere bürünmüştür. Modernleşme süreci geleneksel dinlerin etkisini azaltmış gibi görünse de kutsala duyulan ihtiyaç ortadan kalkmamış, aksine, insanlar yeni kutsallıklar üreterek kolektif bilinçlerini ve kimliklerini şekillendirmeye devam etmişlerdir. Ulusal semboller, ideolojiler, popüler kültür figürleri ve spor gibi unsurlar, modern dönemde kutsallaştırılan yeni alanlar haline gelmiştir. Özellikle futbol, ritüelleri, taraftar grupları, sembolleri ve mekânsal aidiyetleriyle geleneksel kutsal deneyimlere benzer bir yapı sunarak, bireylere anlam ve bağlılık sağlayan bir fenomen olarak ortaya çıkmıştır. Nihai olarak tespit edilmelidir ki insanın kutsalla kurduğu bağ tarih boyunca değişmemiş, yalnızca farklı formlar olarak varlığını sürdürmüştür. Geleneksel dini pratiklerin yerini modern toplumlarda seküler kutsallıklar almış ve kutsallaştırma süreci farklı alanlara kaymıştır. Bu durum, kutsalın insan bilincinin yapısal bir unsuru ve bireylerin varoluşsal anlam arayışlarını yönlendiren temel bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

2. Modern Dönemde Kutsala Duyulan İhtiyaç ve Yeni Kutsallıklar

Modern dünyanın büyük bir manevi kriz içerisinde bulunduğu bugün sosyal bilimlerde birçok alanda teslim edilmektedir. Modern bireyin yaşadığı manevi krize, anlam arayışına "varoluşunun kutsal boyutunun tekrar nasıl elde edileceğine" dair iddiası olan sistemlerin karşılık geleceği ortadadır (Adıbelli, 2011, s.360). Modernliğin insanın bu arayışına dair tatmin edici anlatılar üretmediği açıktır. İnsanın anlam arayışına dair modernliğin yarattığı hoşnutsuzluğun sebebini

en temelde yalnızca maddi varlığa dönük, bireyin kendisi ve çevresi ile olan ilişkilerini büyük oranda anlamsızlaştıran mekanikleşmede aramak gerekecektir (Berger, Berger, Kellner, 1973, s. 16). Weber modern toplumların, aşırı rasyonelleşmesi ile dünyanın büyüden arındırılması sonucunda bir “anlam problemi” yaşandığına dair tespitte bulunmaktadır (Weber, 1996, s. 125). Sennet “dünyevi bir toplumda kutsal sığınak yaratmanın kültürel zorunluluğu” (Sennet, 1999, s. 43). ifadesini kullanmaktadır. Anlam arayışının cevabı kutsal/metafizik/dini izler taşıyacaktır. Touraine’nin ifade ettiği üzere, modern dünya toplumun merkezindeki Tanrı’nın yerine bilimi koymuş, dinsel inançları, en iyi olasılıkla, özel yaşam sınırları içerisinde bırakmıştır (Touraine, 2002, s.23-24). Sosyolojinin kurucu babaları din kurumundan boşalan bu alana dair seküler eğitim, yargı kurumları ve boş zamanların değerlendirilebileceği oluşumlara ihtiyacı vurgulamışlardır (Aldridge, 1999, s. 23-24, 60).

Modernleşmeyle ve özellikle “bilimsel ve endüstriyel toplum gelişme gösterdikçe dini inanç ve bu inanca özlem gerileyecektir” (Özay, 2007, s. 16-17) iddiasındaki klasik sekülerleşme teziyle beraber dinin toplumsal yaşamın her alanından çekileceği beklenmekteydi. Dinin gücünü kaybetmekte olduğu veya yükselişte olduğuna yönelik tezlerin yapılan din tanımları üzerinden geliştiğine dikkat edilmelidir. Vurgunun bir yüce varlığa inanma ve kurumsal dini organizasyonlar üzerine olduğu tanımları esas alan tezlerin dinin gücündeki kaybın altını çizirken, dini bir anlam sistemi olarak tanımlayan tezlerin ise dinin düşüşte değil, kalıplardan daha bireyci ve kişisel yorumlara doğru geçiş halinde olduğunu vurguladığı görülecektir (Thompson, 2004, s. 11).

Modern dönemle birlikte oluşan manevi boşluk bazı yeni inanç hareketlerine zemin hazırlamıştır (Arslan, 2010, s. 200). Weber’in modern toplumlara dair tespitinde de görüleceği üzere, rasyonelleşme gerçeğinin yanında, ontolojik anlam sorununu da içine alan “bireysel kurtuluş arama alanları” bulunacaktır (Weber, 1996, s.358). Modern dönemde büyük dini sistemlerin yerini mistik ve büyüsel nitelikteki yeni dinsel formlara bıraktığı söylenebilir. Modernliğin bu yeni kutsallık tarzları keşfeden yönü kendi iç dinamiklerinin bir sonucudur (Arslan, 2010, s.202). Bireylerin ve toplumların oluşan bu manevi boşluğu bireysel ve kolektif olarak yücelttikleri din-dışı kutsallıklar aracılığıyla doldurmaya çalıştıkları gözlenmektedir” (Albayrak ve Karayel, 2022, s. 2). Aron’un *The Opium of the Intellectuals* adı eserinde komünizm ve benzeri modern ideolojilerin birer seküler din haline geldiğini savunması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Ona göre bu sistemler geleneksel dinlerin işlevlerini seküler biçimde üstlenir. Dogmalar, şehitler, ritüeller ve kutsal metinlerle örülü bir anlam dünyası sunarlar. Aron’un yaklaşımı, modern toplumlarda dinin çekildiği alanların ideolojilerle, sembollerle ve kitlesel bağlılıklarla dolduğunu gösterir (Aron, 1962, s. 25, 73). Tekin, Berger’e referansla “kutsal şemsiye” altında yaşanan hayattan, modern dönemle kutsal ve şemsiyenin parçalandığı bir hayata geçiş yapıldığını, bununla birlikte beklendiği üzere din dışının lehine bir alan büyümesinin gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Bugün geline nokta da tam bir sekülerleşmenin gerçekleşmeyeceği artık bir ortak kanaat hükmündedir. Kutsaldan arınmaya doğru gitmesi beklenen süreç aksi yönde işlemiş ve din dışının kutsallaşmasına varılmıştır. Burada dikkate alınması gereken önemli bir diğer husus ise kutsalla ilgili düşüncelerde yaşanan anlam kayması ile beraber dinin insan hayatına ilişkin algılanış biçimindeki değişimdir (Tekin, 2009, s. 45).

Modern birey kendisine modern kentin kalbinde, cemiyet içerisinde kendini gerçekleştirebileceği cemaatleşme modelini keşfetmiş ve tercih etmiştir (Tekin, 2004, s. 111). Bir anlam dünyası inşa etmek aynı zamanda benlik algısını kurmasına katkıda bulunan her türlü düşünce tarzı ve anlam sistemi dinin gördüğü işlevi yerine getirebilecektir. Sekülerleşme süreci bu anlamda esasında görünmeyen bir dinin kapısını da aralamıştır. Bu görünmeyen din ile modern birey kendi kimliğini ve anlam dünyasını inşa etmektedir. Altı çizilmesi gereken husus din denilen olgunun esasında milli bayramlar, müzik konserleri, futbol maçları gibi kolektif coşkun ve birlikteliğin deneyimlendiği alanları da içerdiğidir (Repstad ve Furseth, 2011, s. 117). Bugün dinlere ve mistik yönelişlere ilgedeki artışla beraber dikkat edilmesi gereken bir diğer husus modern toplumlardaki

yeni tarz dini bilinçlenmenin seküler etkilere maruz kaldığıdır. Bu bağlamda “yamalı bohça din, yeni din, yarı inanç, taklit din, alternatif ruhsallık, okült eğilim, doğu gizemciğili” (Arslan, 2010, s. 207) gibi isimlendirmeler yapılmaktadır. Nihai anlamda görülen seküler algı kalıpları ile dinsel/ruhsal anlam alanların etkileşimi olmakta ve yeni kutsallıklar oluşmaktadır. Modern dönemde dinin yerini sekülerleşmiş ama kutsallık atfedilen çeşitli alanlar doldurmaktadır. Futbol, milli bayramlar, popüler kültür figürleri ya da ideolojiler gibi fenomenler, kolektif anlamlar yüklenerek kutsal bir nitelik kazanmaktadır. Bu bireylerin manevi tatmin arayışlarını ve aidiyet duygularını dini çerçeve dışındaki kutsallık atfedilen unsurlara yönlendirdikleri görülmektedir. Kutsal kavramının kapsamının modern dönemde yeniden tespiti önemlidir. Bu kapsam, modern bireyin dünyasında “anlamın” nasıl inşa edildiğini daha iyi açıklayacaktır.

Kutsal ve kutsallık duygusunun etkileşim yarattığı tespit edilmelidir. Kutsal olan bir şey, bireylerin ve toplulukların ona atfettikleri anlamlarla güçlenir ve bu anlamlar kolektif ritüeller, semboller ve pratikler aracılığıyla zamanla pekişmektedir. Bu süreçte kutsallık, bireylerin yalnızca kendileriyle değil, aynı zamanda birbirleriyle etkileşim kurmalarına da aracılık eder. Bu bağlamda bir stadyum ya da bir formaya yüklenen anlam, bireyleri bir cemaat gibi bir araya getirir. Futbol kulüplerinin modern dönemde yeni kutsal cemaatler olarak işlev gördüğü söylenebilir. Futbol yalnızca bir spor etkinliği olmanın ötesinde, bireylerin aidiyet ve kimlik duygusunu pekiştiren, kolektif ritüellerin deneyimlendiği bir alan haline gelmiştir. Stadyumlarda toplanan kalabalıklar, kulüp sembollerine yüklenen anlamlar ve taraftar gruplarının bir arada yaşadığı yoğun duygusal deneyimler, dini cemaatlerin sunduğu birliktelik duygusunun seküler bir yansımasıdır. Bu bağlamda futbol, modern bireyin anlam arayışına karşılık gelen yeni bir kutsal alan olarak değerlendirilebilir.

3. Futbol- Kutsal İlişkisi

Günümüz dünyasında kültür endüstrisinin temel işlevi din-dışı kutsallıklar üretmek olarak tespit edilebilir. Bu üretme işlemi spordan sinemaya televizyondan sanal dünyaya kadar geniş bir yelpazede gerçekleşmektedir (Albayrak, Karayel, 2022, s. 84-85). Futbolun günümüzün din dışı kutsallıklarının başında geldiği görülmektedir. Gökdemir (1999, s. 30) futbolun bu derece kutsal bir ritüel halini almasını onun yalnızca futbol olmaması, ulus devletin tanımlayarak konumlandığı bir siyasallığı kendinde içkin olarak barındırması üzerinden okumaktadır. Futbolun modern toplumda dini pratiklere benzer bir tür kutsallık oluşturduğu görülmektedir. Büyük dinlerin toplumsal hayattaki görünürlüğü ve etkisinin azaldığı modern dünyada insanın, bilincinin yapısal unsuru olan kutsal arayışını farklı alanlara kaydıracağı görülmektedir. Futbol modern toplumlarda bu boşluğu dolduran en güçlü araçlardan biridir. Futbol, izleyicilerine yalnızca bir oyun zevki sunmakla kalmaz; aynı zamanda eğlence, güç, zafer, üzüntü, sevinç, milli gurur gibi duyguları yaşatır ve bireyler ile toplumların kendi kimliklerini ortaya koyabildikleri bir anlam dünyası oluşturur. Geleneksel dinlerin yerini alan ve bireylerin anlam dünyasına hitap etmesi bakımından bu tür insani girişimler kutsal arayışı olarak yorumlanabilir (Albayrak, 2022, s. 75). Bazı futbolcuların “futbolun ilahı” olarak kabul edilmesi, laik kutsallığın “azizleri” olarak kabul edilen futbolcuların ölmeden önce tapınma konusu yapıldığı da bilinmektedir. Futbol aynı zamanda bir kahramanlık kültüründen de beslenmektedir:

“Futbolun doğasından gelen bir ayinsellikten ve bir kültürden söz edilebilir. Futbolu pagan bir etkinlik sayarsak, tapınma kahramanlar ve bu kahramanlar etrafında oluşturulan mitlerden doğar. Leter’in kıvraklığı, Hagi’nin “beyin”liği ya da Pele, Maradona gibi “İlah”ların oyunlarının “yüceliği” futbolun kült karakterini ortaya koyan efsanelerdir. Antik dünyanın “aşağı alemler”den gelen “canavarları” yenerek dünyanın kaosa teslim olmasını önleyen kahramanlarını konu alan mitler gibi bu “İlah” oyuncular etrafında oluşturulan efsaneler ekseninde medyanın ürettiği bu kahramanlara tapınılır. (...) Kendisine karşı eleştirisiz bir saygı ve bağlılık duyulan her nesnenin (ikon) mutlaka birileri tarafından kutsandığı ilkesi modern ahlaklılığın

gereğidir. Çağdaş toplumun ikonları dinsel olmamakla birlikte kendilerine atfedilen yücelik ile dinsel bir (manevi) içerik taşırlar” (Demirağ, 2002, s. 86-87).

Demirağ’dan yapılan alıntı futbolun sıradan bir eğlence faaliyeti olmaktan öteye geçerek, bünyesine dahil edilen kutsal niteliğinin altını çizmektedir. Futbol adeta doğasındaki ayinsel ve kült karakteriyle, mitler kahramanlar ve onların etrafında oluşturulan efsanelerle bir tür tapınma pratiğine dönüşmüş gibidir. Futbol hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kutsallaştırılmaktadır. Tekin (2009, s. 47), futbolu sıradan bir toplumsal faaliyet değil, kan gibi ontolojik bir sembolle ilişkilendirmenin onun toplumsal düzeydeki ciddi boyutunu gösterdiğini ifade etmektedir. Futbolun bu şekilde ontolojik düzeyde algılanması insan ve toplum yaşamında mevcut hiyerarşiler içerisindeki konumunu da muhkem kılmaktadır. Bu haliyle futbol en üst derecede kutsallar arasına yerleşmekte günlük hayatın en önemli mevzuları arasında üst sıralardaki yerini muhafaza etmektedir.

Futbolun popüleritesini bünyesinde barındırdığı mitik, dinsel, sınıfsal özellikleri ile birlikte sembolik değerlerle olan irtibatı üzerinden de okumak gerekmektedir (Talimciler, 2008, s. 91). Futbolun toplumsal kimlik inşa aracı olması, ritüelistik yapıları ve taraftar grupları üzerinden aidiyet duygusu oluşturmaya da popüleritesini artıran hususlardandır. Kahraman figürleri yaratması mitik bir yapıya sahip olduğunun göstergelerindedir. Maradona, Pele veya Messi gibi futbolcular, yalnızca sporcu değil; taraftarlar ve medya tarafından sembolik olarak yüceltilen, adeta kültürel ikonlara ve seküler kutsal figürlere dönüştürülen kişilikler haline gelmiştir. Maradona’nın “Tanrı’nın Eli” golü iyi bir örneklik sunmaktadır. Onların başarıları, destansı anlatılar ve mitlerle bezeli bir şekilde aktarılmaktadır. Büyük turnuvalar bu konuda ayırıcı özelliği haizdir. Çünkü bu karşılaşmalar kahramanlık öykülerinin doğduğu ve yeniden anlatıldığı alanlardır. Taraftarların maç öncesi toplanmaları, tezahüratlar, marşlar ve ritüelistik davranışlar, futbolu modern bir dini etkinlik haline getiren noktalarlardır. Liverpool taraftarlarının Anfield Stadyumu’na yaşamını yitiren sevdiklerinin küllerini serpmeleri, Hillsborough faciasının ardından düzenlenen anma törenleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Yine Liverpool taraftarlarının “You’ll Never Walk Alone” marşı kolektif bir dua veya ilahi gibi algılanabilir (The Guardian, 2021). Bu marşın 11 Mart 2004’teki Madrid saldırılarının ardından İspanya’da söylenmesi konuyla ilgili iyi bir örneklik sunmaktadır (AS, 2024). Sınıfsal açıdan bakıldığında futbol, farklı sosyal sınıfların bir araya geldiği bir ortam sunmaktadır. Özellikle büyük derbiler ve uluslararası turnuvalar toplumun farklı kesimlerinin bir araya geldiği ve bu yolla kolektif bir kimliğin inşa edilmesine imkan tanıyan ortamlardır. Sembolik değerlerin oyunun merkezinde bulunması onun kabulü ve benimsenmesine katkıda bulunan önemli özelliklerindendir. Formalar, bayraklar, atkılar ve marşlar taraftarlar için aksesuar olmasının ötesinde kimlik ve aidiyetin sembolleri olarak değerlendirilmelidir. Türkiye’de özellikle dört büyükler olarak kabul edilen Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe ve Trabzonspor kulüplerinin topluluk bilinci oluşturdıkları açık bir şekilde takip edilebilmektedir. Avrupa’da ise FC Barcelona’nın “Bir kulüpten daha fazlası” (Més que un club) mottosu kulübün Katalan kimliği ve bağımsızlık mücadelesiyle olan irtibatını göstermektedir.

“Avrupa’nın büyük kulüpleri, daima, bir futbol kulübü olmaktan fazla bir şey idiler. Oluşum tarihi, takımın bileşimi ve oyun üslubu, bir bölgenin, bir kentin veya bir mahallenin, bir toplumsal, etnik veya dinsel grubun gerçek veya muhayyel kimliğinin metaforları olduğunu ifade etmektedir. FC Barcelona “Katalan halkının epik yücelişi”, Glasgow Rangers militan Protestanlığın (Celtic ise militan Katolikliğin) bir forumudur; FC Napoli oğulları, kızları İtalya’nın güneyinden tüm dünyaya göçmüş olan “Vezüv ailesi”nin sportif misyonudur, aynı zamanda da Güneyli yerel yurtseverliğin zengin Kuzey’e dönük savaş çağrısıdır, bir bakıma. Zengin gelenekli kulüplerin tarihini süsleyen hikayeler ve mitlerdir, yüz yıldan fazladır Avrupa üzerinde yuvarlanan meşin yuvarlığın köşelerini görölür kılan” (Horak ve Reiter, 2015, s. 22).

Yukarıda alıntılanan paragraf göstermektedir ki futbol kulüpleri temsil ettikleri topluluklar üzerinde sosyal ve kültürel bağlamda işlevseldir. Toplumsal kimliklerin inşasının, kolektif hafızanın şekillenmesinin ve hatta sosyo-politik mücadelelerin bir yansımasıdır. Bu anlamda bazı futbol kulüpleri, ait oldukları bölgenin tarihsel, siyasi ve sosyo-kültürel mücadelelerini sembolize eden yapılar haline geldikleri görülmektedir. Örneğin FC Barcelona, Katalan halkının tarihsel mücadelesini ve ulusal kimlik arayışını temsil etmektedir. Glasgow Rangers ve Celtic kulüpleri İskoçya’da Protestanlar ile Katolikler arasındaki tarihsel ve toplumsal ayrışmayı derinleştiren dinsel kutuplaşmanın önemli bir parçası olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda futbol bir spor dalından öte giderek toplumsal gerilimlerin ve kimlik mücadelelerinin bir sahnesi haline gelmektedir. İtalya’nın güneyi ile zengin kuzeyi arasındaki ekonomik, kültürel ve sosyal eşitsizliklere gönderme olarak kullanılan “Vezüv ailesi” metaforu güneyin yoksulluk, dışlanmışlık ve göçle özdeşleşen kimliğine işaret etmektedir. Napoli futbol kulübü bu anlamda bir mücadele ve direniş sembolüdür (Foot, 2010, s. 53, 108). Bu metafor, futbolun sınırları aşan bir anlam dünyasına sahip olduğunu ve toplumsal mücadelelerin bir platformu olarak işlev gördüğüne dair iyi bir örneklik sunmaktadır. Benzer bir okuma Türkiye örneğinde Trabzonspor üzerinden yapılabilir. Trabzonspor Karadeniz bölgesinin bir simgesi olarak görülür ve İstanbul takımlarının egemen olduğu Türk futbolunda bir meydan okuma olarak çıktığı söylenebilir. 1975-76 sezonunda ligde şampiyon olmasıyla bölgesel bir direnişin ve gururun sembolü olmuştur. Beşiktaş’ın Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren “halkın takımı” olarak anılması ve Çarşı taraftar grubu, “batılılaşmanın sembolü” olarak görülen Galatasaray ve “bağımsızlık ve direniş sembolü” olarak Fenerbahçe Türkiye’de de futbol kulüplerinin Avrupa’da olduğu gibi sporun ötesinde birtakım anlamları içermektedir (Aydın, Hatipoğlu ve Ceyhan, 2008, s. 26). Bu örnekler göstermektedir ki, futbol kulüpleri yalnızca sportif başarılarla değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin ve kolektif hafızanın inşa edildiği, toplumsal gerilimlerin ve kimlik mücadelelerinin yansıtıldığı sembolik alanlar olarak işlev görmektedir. Futbolun tarihsel ve kültürel dinamiklerle iç içe geçmiş bir olgu olduğu göz önüne alındığında, kulüplerin yalnızca bir spor organizasyonu olmanın ötesinde sosyo-politik aidiyet ve temsil mekanizmaları olarak da değerlendirilmeleri gerektiği belirtilmelidir.

Futbol, yalnızca toplumsal kimliklerin ve kolektif hafızanın inşa edildiği bir alan olmakla kalmaz, aynı zamanda ritüellerle çevrili, duygusal ve sembolik bir deneyim sunan bir fenomen gibi de işlev görür. Taraftar gruplarının maç öncesi ve sonrası uyguladıkları ritüeller, marşlar, tezahüratlar ve mekânsal aidiyet hisleri, futbolun bir tür seküler ayin niteliği taşıdığını göstermektedir. Bu bağlamda Bromberger futbolun ritüelistik yapısını ve büyük maçların dini törenlerle olan benzerliklerini ele alarak, futbolun yalnızca bir spor etkinliği olmanın ötesinde modern toplumlarda nasıl bir kutsallık alanına dönüştüğünü incelemektedir (Bromberger, 1995). Bromberger’in analizi futbolun kolektif vecd yaratma gücü ve topluluk dinamikleriyle dini pratiklerle olan paralellliğini göstermesi bakımından iyi bir örneklik sunmaktadır.

4. Bromberger ve Futbolun Ritüel Boyutu

Futbol özellikle ülkemizde bireyin kendisinden çok karşı tarafı kapsaması bakımından kutsal olarak addedilmeye müsaittir. Durkheim’a göre din, bireyleri bir araya getiren ve kolektif duyguları güçlendiren bir sosyal olgudur. Bireyi aşan kolektif bir deneyime dönüşmeye oldukça elverişlidir. Bu durum futbol dışında basketbol, voleybol ve olimpiyatlar gibi birçok spor dalında gözlemlenebilecek olmakla birlikte futbolun öne çıktığı kabul edilmelidir. Bunun sosyolojik izahı şu şekilde yapılabilir: Futbol dünya çapında en yaygın ve en çok takip edilen spor olarak bilinmektedir. Futbol sadece oyun değil, aynı zamanda ulusal ve yerel kimliklerin bir parçası kabul edilmektedir. Milli maçlar bu durumun en net göstergesidir. Futbolun bu konuda toplumsal etkisinin genişliği bakımından diğer spor dallarından öne çıktığı teslim edilmelidir. Diğer bir nokta da futbol taraftarlarının, maç öncesi toplanmalar, tezahüratlar, uğur getiren kıyafetler gibi belirli ritüelleri diğer spor dallarına kıyasla daha yoğun şekilde yaşatırlar. Sosyolojik olarak en öne çıkan gerekçelendirme ise futbolun basitlik ve ulaşılabilirlik hususundaki elverişliliğidir. Oynaması ve

anlaması en kolay spor dalıdır. Herhangi bir alan ve bir top futbol oynamak için yeterlidir ve bu erişilebilirlik futbolun halkın sporu olarak görülmesine ve onun kutsallaştırılmasına imkan tanımaktadır.

Bromberger büyük bir futbol maçı ve dini bir ritüel arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Karşılaştırma yaptığı hususlardan biri “belirli bir mekânsal yapılandırma”dır. Büyük bir kentsel stadyum sıklıkla “endüstriyel dünyanın tapınağı” olarak sunulmuştur. Anıtın uyandırdığı hislere, tutumlara, onun iç sınırlarına ve kullanım şartlarını belirleyen kurallara odaklanılacak olunursa bu paralellik metaforik sınırları aşmakta gibidir. Bromberger konuyla ilgili İtalya futbolundan örnek vermektedir. İtalya’da oyuncular pazar bölümünün oynanacağı sahada asla antrenman yapmamaktadırlar. Yalnızca ana etkinliğe ayrılmış bu sahada düşük rütbeli iki takım arasında perde açılışı yapılmamaktadır. Oyuncular asla orada ısınma yapamazlar. Başlama vuruşundan bir saat önce takım elbiseleri ile sahaya bakmaya gelen oyuncular daha sonra tribünlerin altında veya sahanın alt kısmında bulunan bir spor salonunda hazırlanmaya giderler. En ateşli taraftarlar için bu saha kutsal bir zeminin bütün özelliklerine sahiptir. Yatak odalarında sahadan bir parça toprak bulundurmaktadırlar (Bromberger, 1995, s. 293-311). Bromberger’in aktardığı bu örnek Eliade’nin kutsal mekan kavramına güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Profan mekanlardan tamamen farklı bir yapıya sahip olan kutsal mekan kozmosun merkezi, dünyanın eksenini bir *axis mundi* olarak kabul edilmektedir. İtalyan futbol sahasına dair bu algı modern toplumlarda kutsalın seküler alanlarda nasıl varlığını sürdürdüğüne güzel bir örneklik sunmaktadır. Futbol sahası burada bir ritüel alanı olarak görülmekte ve orada gerçekleştirilen etkinlik sıradan bir aktivite değil, bir ayin mesabesinde olmaktadır. Oyuncular sahanın kutsallığını koruma ve ona duydukları saygı sebebiyle orada antrenman yapmamaktadır. Bu durum bir tapınağın ya da mabedin sıradan faaliyetlerden arındırılması ile benzerlik göstermektedir. Sekülerleşmiş toplumlarda dahi kutsalın izlerini koruduğunu gösteren bu örnek modern dünyada futbol ve benzeri alanların bireylerin kolektif kimliklerini inşa ettikleri ve ritüel benzeri deneyimler yaşadıkları sembolik kutsal alanlar haline geldiklerine işaret etmektedir.

İkinci kıyaslama noktası stadyum sınırları içerisindeki seyircilerin dağılımıdır. Bromberger seyirci dağılımını önemli dini törenlere katılan farklı sosyal grupların titiz bir şekilde sıralanmasına benzetmektedir. Her iki durumda da eş zamanlı işleyen seyircilerin sıralanmasını belirleyen üç ana ilkedden bahsetmektedir. Birincisi, en iyi koltuklarda ve localarda konumlanan VIP’ler aracılığıyla görünür olan, alışıldık sosyal hiyerarşi düzenidir. İkincisi futbol dünyasına özgü hiyerarşidir. Yöneticiler, lig ve federasyon temsilcileri ve benzeri üyeler kendilerine ayrılmış özel koltuklarda ağırlanmaktadır. Üçüncü ilke ise coşkunun derecesine ve desteğin canlılığına dayanan hiyerarşidir. Bu hiyerarşi taraftar kulüplerinin ortadaki uçtan dış kenarlara dağılımlarını yönetmektedir (Bromberger, 1995, s. 305). Bu benzetme modern toplumlarda ritüelistik davranışların ve hiyerarşik yapıların nasıl farklı alanlarda benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dini ritüeller ve futbol maçları insanları bir araya getiren toplumsal olaylar olarak benzer bir düzen ve aidiyet duygusu yaratmaktadır. Dini ritüeller ve futbol maçları arasındaki paralelliklerin derecesinin dinin yapısına ve toplumsal bağlamına göre değişiklik arz edeceği de burada belirtilmelidir. Kiliselerde psikopos, rahip ve dini liderlerin bulundukları alanların genellikle daha merkezi ve ayrıcalıklı olduğu bilinmektedir. Futbol maçları ve dini ritüeller arasındaki paralellikler her dinin kendine özgü ritüel yapısı, toplumsal düzeni ve coşku düzeyi benzetmenin geçerliliğini sınırlandırdığı da tespit edilmelidir.

Bromberger’in üçüncü benzetme noktası zamansal ve ritimsel yakınlıklardır. Futbol sezonlarının belirli bir düzen içinde ilerlemesi, özellikle İlkbahar gibi belirli bir dönemde yoğunlaşması, dini takvimlerdeki önemli bayramlar veya kutlamalar gibi döngüsel bir ritme benzetilmektedir. Bu takvimsel düzen futbolun bir nevi ritüelistik yıl döngüsünü oluşturduğunu göstermektedir. Son dönemde modern yayıncılık anlayışları ve seyirci talebi doğrultusunda yeni düzenlemelere gidilse

de İtalya’da futbol maçlarının geleneksel olarak pazar öğleden sonra oynanması Bromberger’in konuyla ilgili verdiği örnektir.

Bromberger dördüncü olarak gösteri sırasında rollerin dağıtılmasının ve kalabalığın davranışının da törensel bir nitelik yaydığını belirtmektedir. Bromberger’in “sadıklar” olarak isimlendirdiği taraftarlar yaş grupları veya bölgelere dayalı kardeşliklere mensuptur ve maç boyunca sahada görev yapan oyuncularla sembolik bir iletişim kurarlar. Oyuncuların performansı taraftarlar için bir tür “kurban” olarak görülürken, taraftarlar da sahadaki eylemlere hepsi kodlanmış sözlerle ve jestlerle vurgulayarak bu ritüele katılırlar. Her bir tezahürat her bir jest futbol kültürünün ritüelistik yapısını yansıtan birer sembol gibidir. Maç günlerinde taraftarların giydiği formalar, atkılar, taşıdıkları bayraklar, çaldıkları davullar ve çingiraklar bu ritüelin önemli parçalarıdır. Bu husus futbolun modern toplumlarda seküler bir ritüel haline gelmesini sağlar.

Bromberger beşinci olarak futbol dünyasının organizasyonu ve işleyiş ilkeleri ile bir evrensel dinde bazı ortak noktalar tespit etmektedir. O bu noktada Hristiyanlık üzerinden ilerlemektedir. Buna göre kilise teşkilatlarında olduğu üzere futbol dünyasının da özerk bir hukuku ve FIFA’dan yerel kulüplere uzanan, yalnızca erkekler tarafından yönetilen katı bir hiyerarşisi vardır. Bu yapı her yerde aynı kuralları ki her zaman büyük harfle yazılan Oyun Kurallarının On Yedi Maddesi kastedilmektedir, uygular ve bunların denetimini en üstte yer alan Uluslararası Kurul sağlamaktadır (Bromberger, 1995, s. 305).

Bromberger, ister uygulama ister gösteri açısından bakılsın, bir futbol maçının ardışık yapısının dini bir ritüeli anımsattığını ifade etmektedir. Oyuncuların önemli maçlardan önce ister evinde ister deplasmanda olsun girdikleri kamplarda oyuncuların ikiye ayrılarak odaları paylaştıklarını ve bu eşleşmenin sezon boyunca devam ettiğini belirtmektedir. Vurguladığı husus ise bu eşleşmenin ritüel kardeşliklerini hatırlatan sahte bir akrabalığa dayanan bir topluluk oluşturduğudur. Taraftarlar için de durum şöyledir: Maç öncesi, maç sırası ve maç sonrası her bir maçın önemi ve ilerleyişiyle şekillenen sabit bir ritmik şema halinde ayrılır. Mesela maçtan bir gece önce veya sabahında amblemler hazırlanır, taraftarlar her zaman aynı sabit noktada toplanır ve oradan stadyuma giderler. En ateşli taraftarlar için bu maç öncesi aşama gerginlik ve tefekkürle geçmektedir. Maçtan önce yemek yenmez ya da çok az yenir. Bromberger bunu ayin öncesinde uygulanan orucu hatırlattığına yer vermektedir. Stadyumdaki destek gösterilerinin nispeten değişmez bir senaryoya göre yürütülmesi, maç öncesinde amblemlerin sergilenmesi ve tezahüratların taraftar liderlerinin belirlediği bir düzene göre gerçekleşmesi, takım tünelden çıkarken yapılan kodlanmış jestler ve maçın gidişatına göre öfke veya coşku gibi kalıplaşmış tepkiler bu ardışık yapıya dahildir (Bromberger, 1995, s. 306).

Bromberger’in yedinci kıyas noktası ise maç sırasında oluşan vicdan birliği ve bu doğrultuda olağan hiyerarşilerin zayıflaması, hatta tamamen yok olmasıdır. Futbol maçı günlük yaşamda kaybolmuş veya yok olmuş gibi görünen topluluk duygusu oluşturmaktadır. Jestler, kelimeler, davranışlar sosyal ilişkilerin bu geçici dönüşümünü ifade etmektedir. Taraftarların tanımadıkları diğer taraftarlarla kucaklaşmaları, karşılaştıkları ilk kişiyle samimi sohbetler, ritüel anlarında olduğu gibi yabancılarla birlikte yenilen yemeklerin bir uyum ve dayanışma duygusu meydana getirdiği görülmektedir. Tasvir edilmeye çalışılan bu süreç sosyal sınırların geçici olarak kalktığı ve bireylerin ortak bir kimlikte bulunduğu bir an meydana getirmektedir (Bromberger, 1995, s. 307).

Gündelik yaşamdan kopuş, belirli bir mekânsal ve zamansal çerçeve, tekrarlayan ve kodlanmış davranış biçimi, görünüm ve hiyerarşilerin dönüşümü, duygusal coşku, devreye giren değerlerin sembolik yoğunluğu şeklinde özetlenebilecek yapısal benzerliklerin birlikteliği büyük futbol maçı ile dini bir tören arasında kurulabilecek paralelliği ciddiye almayı gerektirecektir. Bromberger’e göre futbol insanların sembolik verimliliğe inandığı büyü-dini uygulamalar yaratan bir sığınak olarak görünmektedir. Futbol, her kesimden gelen çeşitli inançların kesişim noktasında yer alan,

bir tür “ritüel toplayıcısı” olarak, kötü şanslı uzaklaştırmaya yönelik mevcut tüm geleneklerin senkretik bir şekilde bir araya geldiği bir alan halindedir. Unutulmaması gereken husus futbolun kendine özgü, bağımsız bir doğaüstü dünya yaratmadığı, münferit bir aşkın inançlar bütünü futbol alanında kök salamayacağıdır. Futbol yalnızca diğer ritüel alanlardan ödünç alınan büyü-dini pratiklerin uygulanması için verimli bir alandır (Bromberger, 1995, s. 309-310). Futbol modern dünyada seküler bir kutsal olmakla beraber akılda tutulması gereken husus futboldaki kutsallığın doğa üstü bir temele dayanmadığıdır. Onun kutsallığı insan yapımı ve toplumsal olarak inşa edilmiştir. Bununla birlikte bazı taraftarların takımlarına duyduğu bağlılık ve futbolun etrafında gelişen ritüeller dini inançları andıracak kadar güçlüdür. Futbol modern dünyadaki ritüel boşluğunu dolduran seküler bir kutsal olarak kabul edilmelidir.

5. Futbolun Kutsallaştırılması: Gözlem ve Yorumlar

Modern toplumlarda geleneksel dinin etkisinin azalmasıyla birlikte bazı seküler pratikler kutsal bir işlev görmeye başlamıştır. Futbol da insanları bir araya getiren ve güçlü duygusal bağlar oluşturan bir etkinlik olarak seküler bir kutsal halini almıştır. Durkheim’a göre kutsal, toplumsal yaşamın merkezindedir ve toplumun birleştirici gücüdür. Kutsal kavramını toplumun kolektif bilinciyle ilişkilendirerek ele almaktadır ve insanların kutsala ve kutsallaştırmaya olan ihtiyacını toplumsal bir zorunluluk olarak değerlendirmektedir. Durkheim’ın kutsalı toplumun kendi kolektif gücünün yansıması olarak kabul etmesi bu bağlamda önemlidir. Modern dönemde ortaya çıkan yeni kutsallıklardan biri olarak futbol ritüelistik karakteriyle bireyleri bir araya getirerek toplumun kolektif bilincine katkı sunmaktadır. Stadyumlar kutsal mekanlara dönüşmekte, taraftar grupları ise insanların bir araya geldiklerinde, ortak inançlar ve değerler etrafında birleştikleri düşünüldüğünde, kutsal bir nitelik kazanmaktadır. Futbol maçlarında taraftarların galibiyet için belirli kıyafetler giymeleri, aynı yerden maç izlemeleri veya maç günü belirli yiyecekleri yeme gibi totem tutma davranışları, bireyleri ortak bir inanç ve topluluk duygusu etrafında birleştirmektedir. Yine futbol maçları sırasında taraftarların yaşadığı coşku, aidiyet hissi, zafer ve yenilgi duyguları, dini törenlerde hissedilen duygulara benzemektedir. Özellikle büyük turnuvalar ve derbi maçlar, taraftarlar için bir ritüel niteliği taşımaktadır. Durkheim ritüellerin kutsalı yeniden üretmedeki önemini altını çizer (Durkheim, 2011, s. 466-470). Ritüellerle bezeli bir etkinlik olması hasebiyle futbolda bu anlamda kutsal yeniden üretilmektedir. Stadyumların bir tür kutsal mekan olarak görülmesi ki taraftarlar için orada bulunmak bir tür ayine katılmak gibi görülmektedir, takım marşlarının bir ilahi niteliğini alması, maç öncesi ve sonrası yapılan gelenekler, adeta dini ikon muamelesi gören, renk, bayrak, atkı, logo gibi taraftarların grup sembolleri, neredeyse yarı ilahi bir statüye ulaştırılan efsanevi futbolcular, kutsal emanet mesabesindeki kupalar ve şampiyonluklar futbolun kutsallaştırılma noktalarındandır. Aynı zamanda maç esnasında taraftarların bireysel kimliklerinden sıyrılıp kolektif bir heyecan içerisinde kaybolmaları, dini törenlerde yaşanan yoğun duygusal coşkulara benzetilebilir. Durkheimcı bir okumayla futbolu, modern toplumlarda dini inanma biçiminin seküler bir versiyonu olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Otto’nun kutsal anlayışı doğrudan dini bir bağlam içerse de tecrübe etme ve hissetme sürecinde insanı merkeze alması, insanın yapısal bir unsuru olarak kutsala/kutsal arayışına işaret etmekle birlikte, onun tanımladığı kutsallık deneyiminin seküler alanlara uygulanabilmesine imkan tanımaktadır. Otto’ya göre kutsalın en temel bileşeni numinoustur ve numinous insan zihnini yakalayıp harekete geçiren bir hislenme halidir; irrasyoneldir, fakat son derece anlamlıdır. Doğrudan bireysel deneyimle hissedileceğini vurgulamaktadır. Otto’nun işaret ettiği tremendum yani insanın hissettiği ürperti, çekicilik ve hayranlık anlamındaki fascinas da insanın hisleri üzerinden belirlenmektedir. Dolayısıyla Otto’nun bu çerçevesi kutsallığın yalnızca dini anlamda değil, insanın yoğun ve dönüştürücü deneyimler yaşadığı her alanda ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Eliade kutsal yalnızca dini pratiklerle sınırlanamamaktadır, kutsalın insan bilincinin yapısal bir unsuru olduğunu savunmaktadır. Ona göre insan kutsal deneyimleme eğilimindedir ve bu eğilim modern toplumlarda da devam eder. Zira profan/modern insan içindeki homo religiosusun mirasını yok sayamaz. Buna göre kutsallıktan bütünüyle arındırıldığı iddia edilen modern dönemde dahi tamamen dinsiz/kutsaldan âri insan bulmak imkansızdır. Katalan kimliği ve siyasi mücadeleleri ile olan güçlü bağı ile bilinen ve bu kimliğin kolektif hafızada kutsallaştığı bir mekan olarak Camp Nou Stadı (FC Barcelona, t.y.), Brezilya futbol kültürünün duygusal, tarihsel ve mitolojik hafızasını taşıyan kutsal bir mekan olarak Maracana Stadı (Linesman, 2023). Eliade'nin hiyerofani kavramı ile okunabilir. Maradona'nın "Tanrı'nın Eli" ve Messi'nin "futbol tanrısı" olarak anılması futbolcuların seküler kutsal figürlere dönüşmesine örnektir. Maçın belli bir zamanı, kuralları ve mekanı olması, hakemler ve oyun kuralları ve büyük futbol organizasyonları hayatın kaotik doğasına karşı düzen sağlama ihtiyacına karşılık olarak okunabilir. Eliade ritüellerin kutsal zaman ve mekanı yeniden ürettiğini, kaostan kozmos yaratma sürecinin parçası olduğunu ve kutsal olanı canlı tutarak zamanı döngüsel bir şekilde yeniden inşa ettiğini ifade etmektedir (Eliade, 1991, s. 27-40; Eliade, 1994). Bu anlamda ritüelistik boyutu oldukça güçlü olan futbol, inananların hermenötik bir gerçekliği olarak kutsalı yeniden üretmektedir.

Futbolun kutsal bir zemine taşınmasının en önemli örneğini Maradona Kilisesi (Iglesia Maradoniana) oluşturduğu söylenebilir. Arjantin'de 1998 yılında Diego Maradona'nın hayranları tarafından kurulan dini temalı bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Arjantinli üç futbol hayranı tarafından kurulan kilisenin futbolu kutsal bir ritüel ve Maradona'yı tanrısal bir figür olarak gören bir tür mizahi ve sembolik hareket olarak başladığı aktarılmaktadır. Zaman içerisinde dünya çapında binlerce üyesi olan bir topluluk haline gelmesi ise oldukça dikkat çekicidir. Kilisenin, esprili dahi olsa, kendine mahsus ritüel ve inançları bulunmaktadır. "On Emir" ile futbol ve Maradona'ya adanmış bir dizi kural kastedilmektedir. "Diego'yu tüm kalbinle sev" veya "Diego'nun adıyla oğlunu vaftiz et" gibi espi içerikli kurallar bu On Emire dahildir. Kilise üyeleri maçlardan önce Maradona'ya dua ederek ve onun önemli gollerini izleyerek toplanmaktadır (Esquire, 2012). Bir dini hareket olmamakla birlikte bu topluluk futbol sevgisini ve Maradona'ya duyulan hayranlığı esprili şekilde yücelten bir topluluktur. Söz konusu kilise mizahi ve sembolik bir topluluk olarak neşet etse de bu fenomenin arkasında insanın kutsallaştırma ve anlam arayışının yatmakta olduğu görülmelidir. Futbol gibi seküler bir alanın ritüelistik hale gelmesi ve efsane figürlerin neredeyse dini figürlerle eş tutulması modern toplumlarda kutsalın yeniden inşa biçimlerine işaret ediyor gibidir. Ayrıca altı çizilmesi gereken husus Maradona Kilisesi ironik bir topluluk olarak görülse de katılımcılar için bu deneyimin oldukça ciddi olduğudur. Maradona'nın posterleri, heykelleri ve anıları kutsal bir obje gibi muamele görmektedir. Bu ise kutsal ve profan arasındaki sınırların bulanıklaştığını göstermektedir.

Chiaretti dini sermayenin futbol endüstrisindeki görünürlüğünün artışına dikkat çekmektedir. Brezilya'daki Atletico de Socoroba futbol kulübünün Sun Myung Moon'un Birleşme Kilisesi (Unification Church) ile bağlantısı bulunmaktadır. Yine Brezilya'daki Universal kulübü (Universal Futebol Clube) 2000 yılında Evrensel Tanrı Krallığı Kilisesi (Igreja Universal do Reino de Deus) tarafından Rio de Janeiro'da kurulmuş bir futbol kulübüdür. Yalnızca bir sezon faaliyet gösteren kulübün amacı, kilisenin değerlerini ve misyonunu spor aracılığıyla yaymak olarak verilmektedir (Chiaretti, 2009, s. 177-187).

Futbolun modern dünyada seküler bir kutsal olarak görüldüğüne dair bir örnek Liverpool taraftarlarının arasında, öldükleri zaman küllerinin Anfield Stadyumu'na serpilmesini isteyen taraftarlardır. Küllerinin stadyuma serpilmesini isteyen taraftarların stadyumu bir mabed/tapınak olarak benimsediği, aynı zamanda futbolu da yalnızca spor olarak değil manevi ve ruhsal bir deneyim olarak gördükleri açıktır (Erdoğan, 1993, s.28; Gürel, 211, s. 19). 1989 senesinde İngiltere Sheffield'daki Hillsborough Stadyumu'nda meydana gelen trajik olayda Liverpool taraftarlarının aşırı kalabalık sebebiyle ezilmesi sonucu çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

Hayatını kaybedenler için her sene anma etkinlikleri düzenlenmekte, benzer olayların tekrar etmemesi için kurban adanmaktadır (Taylor, 2020, s. 57-72). Toplumun kolektif yas tutma ritüeli olarak isimlendirilebilecek bu törenlerde sessiz duruşlar, marşlar ve dualar yer almaktadır. Stadyum ise bu anma etkinliklerinin merkezi haline gelmiş bulunmakta ve bu haliyle kutsal bir mekan statüsü kazanmış olmaktadır. Futbolun modern toplumlarda dini pratiklere benzer şekilde deneyimlendiğinin güzel bir örnekliliğini oluşturan mevzubahis etkinlikler aynı zamanda yaşanan trajedilerin de manevi bir bağlamda yorumlandığını göstermektedir.

Futbol kulüpleri maç günlerinde belirli ritüelleri yerine getirmektedirler. Formalar, marşlar ve stadyumda bir araya gelme pratikleri, dini ibadetlerin seküler bir yansıması olarak kabul edilebilir. Kulüp amblemleri, bayraklar ve oyuncular adeta kutsal figürler gibi görülür. Bu semboller tıpkı dini ikonalar gibi taraftarların aidiyet duygularını pekiştirir. Taraftarlar kendilerini bir kulübe adadıklarında, bir topluluğun parçası olurlar. Bu aidiyet duygusu, dini cemaatlerdeki kardeşlik hissine benzetilebilir. Taraftarların kulüplerine maddi ve manevi anlamda destek verir. Sadakat olarak isimlendirilebilecek bu destek dini cemaatlere yapılan bağışlar ya da adanmışlık pratikleri ile kıyaslanabilir. Stadyumlar modern dönemin kutsal mabetleri gibi işlev görmektedir. Bir futbol kulübünün stadyumu, taraftarlar için kutsal bir ziyaret alanıdır. Tespit edilen bu ortak noktalar modern bireyin anlam arayışının ve kolektif aidiyet ihtiyacının sekülerleşmiş yapılar içerisinde nasıl karşılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Futbol kulüplerinin doğrudan kutsal bir niteliği ya da dinsel bir inanç sistemi gibi, kodlanmış bir inancı olmasa da, taraftarların kulüpleriyle kurdukları bağ, neredeyse dini bir bağlılık ve ritüellik sergileyebilir. Sonuç olarak futbol kulüpleri geleneksel anlamda kutsal veya dini bir inanç sistemine sahip olmasa da ritüeller, semboller, mekânsal aidiyet ve kimlik yaratan unsurlarıyla taraftarları için bir tür dünyevi kutsallık sunabilir. Bu özellikle laik ve modern toplumlarda, insanların ortak bir inanç ya da değer etrafında toplanma ve bir cemaat yaratma ihtiyaçlarını karşılayarak futbol kulüpleri bir seküler kutsal haline gelmiştir.

6. Sonuç

Bu çalışma, kutsal olgusunun insan bilincinin yapısal bir unsuru olduğu tezinden hareketle, modern toplumda din dışı alanlarda ortaya çıkan yeni kutsallık biçimlerini anlamlandırmaya yönelik bir çabadır. Kutsalın yalnızca dini kurumlarla sınırlı olmadığı, insanın varoluşsal ihtiyaçlarının bir yansıması olarak bireyin ve toplumun anlam arayışında daima farklı biçimlerde kendini gösterdiği ortaya konulmuştur. Durkheim'ın kutsalı toplumsal düzenin birleştirici gücü, Otto'nun onu doğrudan sezgi ve deneyimle ilişkilendiren numinous kategorisi ve Eliade'nin kutsalı insanın tarihsel ve ontolojik bir ihtiyacı olarak ele alan yaklaşımı, bu bağlamda birbirini tamamlayan üç kuramsal temel olarak değerlendirilmiştir.

Modernleşme süreciyle birlikte dini kurumların etkisinde bir azalma yaşanmış olsa da, kutsalın toplumsal yaşamdan tamamen çekildiği söylenemez. Aksine, modern bireyin anlam arayışı, kolektif bilinç oluşturma ihtiyacı ve aidiyet hissi, kutsalı seküler alanlarda yeniden üretmiştir. Bu bağlamda futbol, yalnızca fiziksel bir spor etkinliği değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin, ritüellerin ve sembollerin yeniden üretildiği bir seküler kutsallık alanı olarak değerlendirilmiştir.

Futbolun ritüelistik yapısı, kolektif duygulanım pratikleri, mekânsal aidiyet unsurları ve sembolik değerleri, bireylerin kendilerini aşan bir anlam alanıyla temas kurmalarını mümkün kılmakta; dolayısıyla dini cemaatlerde görülen birliktelik ve maneviyat duygusunun seküler bir yansımasını sunmaktadır. Taraftar gruplarının kolektif ritüelleri, marşlar, stadyum deneyimi ve formalar gibi semboller üzerinden inşa edilen aidiyet bağları, kutsalın modern bir biçimde yeniden üretilmesinin en somut örneklerindendir. Bu durum, modern bireyin cemaatleşme ihtiyacına seküler bir yanıt olarak futbolun rolünü daha da görünür kılmaktadır.

Weber'in "büyü bozumu" kavramsallaştırması ile açıklanan modern dünyanın anlam kaybı, futbolun bir "yeniden büyülenme" alanı olarak öne çıkmasını sağlamaktadır. Critchley'in işaret ettiği üzere futbol, absürd bir dünyada anlam üretmenin bir yolu, kolektif bir vecd deneyimi,

dramatik bir ritüel alanı ve seküler bir ibadet biçimidir. Bu anlamda futbol, yalnızca bir spor değil, insanın kendini aşan bir anlam alanına ulaşma çabasında dönüştürdüğü bir kültürel fenomen haline gelmiştir.

Modern bireyin sekülerleşmiş dünyada bile kutsala benzer bir yapı inşa etme eğiliminde olması, modern seküler toplumlarda bireylerin anlam, aidiyet ve ruhsal tatmin arayışlarına yönelik bir ihtiyacı vurgulamaktadır. Modern toplumlarda bireyler geleneksel dini yapılardan uzaklaşmalarına rağmen, manevi ve duygusal tatmin sağlayan yeni kutsallık alanları yaratmaya devam etmektedir. Bu kutsal sığınaklar, dini olmayan ama ritüeller, semboller ve kolektif deneyimler içeren toplumsal mekanizmalar aracılığıyla şekillenmektedir. Bu durum, insanın yalnızca rasyonel ve materyalist değerlerle değil, aynı zamanda derin anlam ve kolektif bağlar içeren pratiklerle var olma ihtiyacının bir sonucudur.

Bu bağlamda modern toplumlar geleneksel dini kutsallıkları kaybettikçe, seküler kutsallar üretmeye devam etmektedir. Üç düşünürün de ortak kabulü olan “insanın dini bir varlık” olduğu tezi, bu dönüşümün temel dayanağını oluşturmaktadır. Eliade’nin isimlendirmesiyle, profan insan homo religiosusun mirasını yok sayamaz ve modern zamanın ruhuna göre yeni kutsallar üretir. Bu üretim, futbol gibi alanlarda kendini gösteren seküler kutsallık biçimleriyle toplumsal anlam üretimini sürdürmektedir.

Sonuç olarak kutsal olgusu modern insan için yalnızca dini alana ait bir deneyim olmaktan çıkmış, seküler alanlarda –özellikle de futbol gibi popüler kültür fenomenleri üzerinden– yeniden üretilmiştir. Bu bağlamda futbol, toplumsal kimliklerin inşa edildiği, kolektif duyguların paylaşıldığı ve ritüelistik pratiklerle kutsallaştırılan bir kültürel alan haline gelmiştir. Bu süreç, kutsalın insan bilincindeki derin yerini ve modern insanın anlam üretme çabasının seküler tezahürlerini anlamak açısından önemli bir örneklik sunmaktadır. Nihai olarak bu çalışma, kutsalın tarihsel, toplumsal ve psikolojik boyutlarını ele alarak, modern dünyanın seküler kutsallarından biri olan futbolun, insanın anlam arayışındaki merkezi konumunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Adıbelli, R. (2011). *Mircea Eliade ve din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Albayrak, A. ve Karayel, S. E. (2022). Kutsalın futboldaki tezahürleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(2), 73-90.
- Aldridge, A. (1999). *Religion in the contemporary world: A sociological introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Alıcı, M. (2007). *Dinler tarihinin batılı öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aron, R. (1962). *The opium of the intellectuals*. New York: The Norton Library.
- Aron, R. (2014). *Sosyolojik düşüncenin evreleri* (9. Baskı). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Arslan, M. (2010). Seküler toplumda kutsal arayışları: Geç modern dönemde büyü-din ilişkisinin sosyolojik analizi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 195-210.
- AS. (2024). <https://as.com/futbol/champions/no-solo-el-liverpool-los-otros-equipos-que-usan-el-youll-never-walk-alone-como-himno-n/> (Erişim Tarihi ve Saati: 05.01.2025, 08:25)
- Aydın, B., Hatipoğlu, D. ve Ceyhan, Ç. (2008). Endüstriyel futbol çağında “tarafarlık”. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26, 289-316.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, P. (1993). *Dinin sosyal gerçekliği*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berger, P., Berger, Brigitte ve Kellner H. (1973). *The Homeless Mind*. Random House.

- Bromberger, C. (1995). Football as world, view and as ritual. *French Cultural Studies*, 6(18), 293-311.
- Chiaretti, D. (2009). Tanrı yuvarlaktır. D. Azzelini ve S. Thimmel, (Ed). *Futbolistas-futbol ve Latin Amerika içinde* (s. 177-187) (S. Bucak, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Critchley, S. (2017). *What we think about when we think about football*. London: Profile Books.
- Demirağ, D. (2002). Futbolun “büyü”sü ya da top bir dünya mıdır?. *Umran Dergisi*, (Haziran), 226-239.
- Durkheim, E. (1973). *Moral education* (E. K. Wilson ve H. Schnurer, Çev.). New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (2007). Laik ahlak laik eğitim (N. Sadık, Çev.). *Teorik ve pratik yönleriyle ahlak*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Durkheim, E. (2011). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Eliade, M. (1959). *Cosmos and history*. New York, Harper.
- Eliade, M. (1990). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve dindışı*. Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi dönüş mitosu* (Ü. Altuğ, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi: Taş devrinden Eleusis Mysteria'larına* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2013). *Yoga: Ölümsüzlük ve özgürlük* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2024). *Dinler tarihine giriş* (5. Basım). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Erdoğan, N. (1993). Popüler futbol kültürü ve milliyetçilik. *Birikim Aylık Sosyalist Dergisi*, 49, 26-33.
- Esquire. (2012). <https://www.esquire.com.tr/spor/2012/04/25/tanrının-yeni-evi--maradona-kilisesi> (Erişim Tarihi ve Saati: 03.01.2025, 22:02)
- Foot, J. (2010). *Calcio: A history of italian football*. New York: HarperCollins Publishers.
- Furseth, I., & Repstad, P. (2011). *Din sosyolojisine giriş: Klasik ve çağdaş kuramlar* (H. Aydınalp, Çev.). Ankara: Birleşik Kitabevi.
- Gökdemir, O. (1999). Bir politik söylem aracı olarak futbol. *Düşünen Siyaset*, 2(Futbol Özel Sayısı), 29-32.
- Gürel, E. ve Akkoç, U. (2011). Stadyum: Benzerlikler, koşutluklar ve izdüşümler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(19), 346-370.
- Horak, R., & Reiter, W. (2015). *Futbol ve kültürü: Takımlar, taraftarlar, endüstri, efsaneler* (8. Basım) (T. Bora (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hughson, J. (2009). *The making of sporting cultures*. United Kingdom: Routledge.
- Jung, C. G. (1975). *Psychology and religion: West and east*. Collected Works Vol. 11, Princeton University Press.
- Jung, C. G. (2005). *Modern man in search of a soul*. United Kingdom: Routledge.
- McGinn, A. R. (2014). *Rudolf Otto ve kutsala dair*. İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.
- Otto, R. (1958). *The idea of the holy*. Oxford: Oxford University Press.

- Özay, M. (2007). *Sekülerleşme ve din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özyurt, C. (2007). Durkheim sosyolojisinde ahlaki kontrol sorunu. *Değerler Eğitim Dergisi*, 5(13), 95-121.
- Ritzer, G., & Steonisky, J. (2014). *Sosyoloji kuramları* (9. Basım) (H. Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Yayınları.
- Sennet, R. (1999). *Göziin vicdanı* (S. Sertabiboğlu ve C. Kurultay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Talimciler, A. (2008). Futbol değil iş: Endüstriyel futbol. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26, 89-114.
- Taylor, I. (2020). "Hillsborough: 15 Nisan 1989 gelenek ile modernleşme arasında İngiliz futbolu". R. Horak, W. Reiter (Ed.). *Futbol ve kültürü: Takımlar, taraftarlar, endüstri, efsaneler içinde* (ss. 57-72) (T. Bora, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, M. (2009). Futbol: Bir seküler kutsal. *Eski Yeni*, 14, 45-51.
- Tekin, Ü. (2004). Düünden bugüne sosyolojik açıdan cemaat ve cemiyet kavramları. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2, 107-120.
- The Guardian. (2021). <https://www.theguardian.com/music/2021/jan/04/how-youll-never-walk-alone-came-to-define-liverpool-fc-spirit-gerry-marsden> (Erişim Tarihi ve Saati: 05.01.2025, 22:27)
- Thompson, I. (2004). *Odadaki sosyoloji* (B. Z. Çoban, Çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi* (4. Basım) (Hülya Tufan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turner, J. H., Beeghly, L., & Powers, C. H. (2012). *Sosyolojik teorinin oluşumu* (2. Basım) (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Sentez Yayınları.
- Turner, V. (1966). *The ritual process*. New York: Cornell University Press.
- Wach, J. (1995). *Din sosyolojisi* (Ü. Günay, Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
- Weber, M. (1996). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Weber, M. (2009). *From Max Weber: Essays in sociology* (H. H. Gerth & C. Wright Mills, Trans.). New York, NY: Oxford University Press.

CONTRIBUTION OF FOREIGN FUNDED PROJECTS TO LOCAL DEVELOPMENT: AN OVERVIEW OF MUNICIPALITIES IN TÜRKİYE

Akif ÇARKCI^{1*}
İskender GÜNEŞ²

Abstract

Local governments are recognized as the most accessible entities providing local services to the public, holding a critical role in local development and transformation. This study examines how municipalities, as the most successful and powerful forms of local government, can effectively address local needs within the context of a globalizing world while operating under financial constraints. The primary research question investigates how externally financed initiatives can enhance the institutional capacity and service quality of Turkish municipalities.

This research uses a mixed-method approach, combining qualitative and quantitative data. It analyzes case studies of municipalities that have benefited from external funding and surveys and financial analyses of municipalities involved in externally funded projects. The findings reveal that these projects significantly contribute to the strategic management and urban planning processes of municipalities, enabling them to implement global development tools, enhance human resources, and improve service quality despite limited financial resources. The study highlights the importance of clear project goals, understanding the municipality's structure, and alignment with strategic objectives for successful project implementation, emphasizing the need for strategic management and capacity building for local governments.

Keywords: External assistance, Project, Municipality, Local government, Development.

JEL Codes: F35, O22, H7, R58

YABANCI KAYNAKLI PROJELERİN YEREL KALKINMAYA KATKISI: TÜRKİYE'DEKİ BELEDİYELERE GENEL BİR BAKIŞ

Öz

Yerel yönetimler, halka yerel hizmetler sunan en erişilebilir kuruluşlar olarak kabul edilmekte ve yerel kalkınma ve dönüşümde kritik bir rol üstlenmektedir. Bu çalışma, yerel yönetimin en başarılı ve güçlü biçimi olan belediyelerin, mali kısıtlamalar altında faaliyet gösterirken küreselleşen bir dünya bağlamında yerel ihtiyaçları nasıl etkili bir şekilde karşılayabileceğini incelemektedir. Birincil araştırma sorusu, dış finansmanlı girişimlerin Türk belediyelerinin kurumsal kapasitesini ve hizmet kalitesini nasıl artırabileceğini araştırmaktadır.

Bu araştırma, nitel ve nicel verileri birleştiren karma bir yöntem yaklaşımı kullanmaktadır. Dış finansmandan yararlanan belediyelerin vaka çalışmaları ve dış finansmanlı projelerde yer alan belediyelerin anketleri ve mali analizleri analize edilmektedir. Bulgular, bu projelerin belediyelerin stratejik yönetim ve kentsel planlama süreçlerine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu, küresel kalkınma araçlarını uygulamalarını, insan kaynaklarını geliştirmelerini ve sınırlı mali kaynaklara rağmen hizmet kalitesini artırmalarını sağladığını ortaya koymaktadır. Çalışma, başarılı bir proje uygulaması için net proje hedefleri, belediyenin yapısının anlaşılması ve stratejik hedeflerle uyumun önemini vurgulamakta ve yerel yönetimler için stratejik yönetim ve kapasite geliştirme ihtiyacına dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış yardım, Proje, Belediye, Yerel yönetim, Kalkınma

JEL Kodları: F35, O22, H7, R58

¹ Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, 0000-0001-6522-7140

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): akif.carkci@gmail.com

² Dr., Esenyurt Üniversitesi, 0000-0003-4829-3220

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Introduction

Over the past 250 years, the concept of 'development' has grown significantly, resulting in increased interest and works across various disciplines. This diversity in ideas and studies has contributed to a rich body of knowledge in art, literature, science, and other fields, deepening and diversifying the concept of development (Cypher, J.M. and Dietz, J.L., 2004, p. 73). Today, local administrations are also included in the rich field of interest of the increasingly diversified development in proportion to the power they possess.

In the post-Cold War period, Keynesian economists had an optimistic view of the role of the national state but did not fully understand the structural challenges facing developing countries. It is understood that the experience of this period has forced experts to make judgements about the relationship between the success of economic reconstruction and the role of the national state, using examples from Europe, Japan and the Marshall Plan. (Cypher, J.M. and Dietz, J.L., 2004, p. 71). Globalization has profoundly transformed the economic, political, social, and cultural spheres, bringing local values and actors to the forefront. Traditional national or international development models have often proven insufficient in addressing complex and context-specific challenges. In response, a growing emphasis on local development has emerged, empowering communities to take ownership of their own processes and priorities. Multilateral organizations such as the European Union, the accelerating pace of globalization, and the diffusion of international norms have collectively encouraged local authorities to transcend their conventional role as mere service providers. Instead, they are increasingly recognized as pivotal actors in domains such as social integration, environmental governance, sustainable development, and local diplomacy.

In this transformation process, the World Bank does not perceive local development merely as a tool for economic growth, but rather as a multi-stakeholder governance model grounded in the active participation of local actors. In this context, local development is defined as the outcome of cooperation among local public authorities, various administrative units, and stakeholders; and the emphasis is placed on the inclusive nature of this cooperation, which contributes to enhancing regional competitiveness. The World Bank's approach suggests that sustainable development can be achieved by mobilizing local resources, knowledge, and institutional capacity. Accordingly, local governments are encouraged to move beyond their traditional role as service providers and to become active agents in the development process ((Worldbank and Bertelsmann Stiftung, 2004, p. 1). As a result of the prioritization of local development, different views have been put forward and evaluations have been made in order to understand this model. Accordingly, it has been emphasized that the priorities of local development should include values such as human orientation, egalitarianism and inclusiveness, multidimensionality including economic, social, political and cultural processes (Göymen, 2004, p. 5). The emergence of local development as a prioritized agenda item has led to a diversification of perspectives, each attempting to conceptualize and evaluate the model in relation to evolving global dynamics and localized needs. The emphasis on values such as human orientation, egalitarianism, and inclusiveness highlights a normative turn in development thinking—moving away from purely growth-centric models toward frameworks that center on human well-being and participatory processes. Moreover, the recognition of the multidimensional nature of local development—encompassing economic, social, political, and cultural dimensions—underscores the complexity of localized transformation. This reflects a departure from one-size-fits-all development strategies and points toward context-sensitive approaches that account for local specificities, power relations, and cultural contexts. Such a perspective aligns with contemporary paradigms such as sustainable development, rights-based approaches, and inclusive governance. In sum, the discourse around local development has evolved into a multifaceted domain where normative principles and empirical realities intersect, requiring an interdisciplinary lens to fully grasp its implications.

In this process, it is seen that externally supported projects offer important opportunities to municipalities by increasing the resources of municipalities as a local government element, improving service quality and supporting sustainable local development. Municipalities receive funding from national and international organizations for externally funded projects, crucial for local development. The European Union, World Bank, Türkiye's development agencies, and international aid organizations like UNDP, UNICEF, and UN-Habitat support these projects. Understanding these agencies' funding and support programs is essential for selecting the best agency for municipal services.

1. Literature Review

It can be challenging for towns to carry out all service functions internally. The best way out of this difficult situation is to outsource municipal functions. If a municipality decides to use outsourcing in its services, it should accurately identify the department to which it applies outsourcing and have enough understanding of outsourcing (Lafaive, 2000, p. 3). Given the increasing complexity and scope of public service delivery, it is often challenging for municipalities to internally manage all functions effectively. In such cases, outsourcing emerges as a viable strategy to enhance operational efficiency and service quality. However, when a municipality opts to utilize outsourcing mechanisms, it is essential that it clearly identifies the specific departments or service areas where outsourcing will be applied. Moreover, a comprehensive understanding of the principles, implications, and management of outsourcing is crucial to ensure successful implementation and oversight.

Businesses can benefit from operating on an external supplier, but implementing foreign funding may have negative impacts on overall performance. Some potential drawbacks include misidentification of core competences, legal gaps in contracts, risk of insufficient cost reductions, increasing supplier dependency over time, selecting unqualified suppliers, losing control over supplier companies, losing enterprise knowledge and capabilities, negatively impacting personnel, and risking the loss of critical capabilities over time. Additionally, a critical function may fail due to performing a critical function with foreign funding, leading to a crisis. These drawbacks should be considered when implementing Official Development Assistance (ODA) in businesses (Lankford and Parsa, 1999, p. 310-312).

The demand for infrastructure services in Türkiye, like in many other countries, is growing due to urbanization, although inhabitants have access to essential services such as drinking water, waste water treatment, solid waste disposal, and urban transportation. However, the financial status of municipalities impedes the timely and efficient implementation of essential services. In the event of inadequate share holder ownership, municipalities are introducing financing alternatives to complete major infrastructure projects (Tozar, 2005, p. 14).

Türkiye's constitutional foundation for local governance is established under Article 127 of the 1982 Constitution, defining local administrations as entities responsible for addressing the collective needs of provinces, municipalities, and villages. (İnaç and Ünal, 2015, p. 7). This decentralized structure consists of provincial administrations, municipalities, village administrations, and special provincial administrations, forming a decentralized structure. Local governments are tasked with fostering participatory governance and mobilizing resources to enhance socio-economic welfare, aligning with the objectives of Local Economic Development (LED). LED aims to revitalize local economies by leveraging regional assets, creating employment opportunities, and mitigating poverty through collaborative governance. In Türkiye, this approach is operationalized through partnerships between constitutional local entities and international stake holders like the Japan International Cooperation Agency (JICA), the Canadian Fund for Local Initiatives (CFLI), and the Netherlands Development Finance Institution (FMO). These institutions provide critical support for projects aligning with Türkiye's sustainable development

goals, such as environmental resilience, social inclusion, and economic diversification.

Foreign-funded projects, often facilitated by international non-governmental organizations, have become important instruments for promoting democratic governance, intercultural dialogue, and community-based development. These projects enrich the landscape of local development by introducing diversified funding sources and innovative approaches, necessitating a careful balance between global standards and local priorities. In Türkiye, municipalities play a key role in adapting and implementing such projects at the local level, particularly in fields such as sustainable energy, participatory budgeting, and urban transformation. Legal authorization for such collaborations is provided by Municipal Law No. 5393, which enables local governments to establish partnerships with international organizations and access external resources for critical areas including infrastructure, education, and environmental management. While these projects offer significant opportunities, their implementation can occasionally be shaped by structural and operational challenges. Issues such as administrative procedures, capacity constraints, and intercultural coordination may require additional attention to ensure effective outcomes. In some cases, public discussions around foreign funding reflect concerns rooted in the importance of transparency, national interest, and community engagement. These perspectives underline the need for clear communication, inclusive planning, and robust oversight mechanisms. Despite these considerations, the contributions of foreign-funded projects—particularly in strengthening institutional capacity, supporting local entrepreneurship, and improving public service delivery—demonstrate their potential to create long-term value. For municipalities, the focus remains on building strategic collaborations that enhance local development while aligning with national goals and community needs.

Case studies from Turkish municipalities reveal the tangible impacts of foreign funding on local development efforts, such as the İzmir Zero Waste Project funded by the EU, Ankara Metro Expansion, and the EU-Türkiye Town Twinning Program. These examples underscore Türkiye's commitment to aligning with international sustainability frameworks, such as the UN-Habitat's City Prosperity Index. In conclusion, foreign-funded projects are essential for advancing local development in Türkiye, providing municipalities with the tools to confront socio-economic obstacles while aligning with global sustainability imperatives. The effectiveness of these projects depends heavily on sound governance practices, stakeholder collaboration, and adaptable policy frameworks.

2. Methodology

This study aims to analyze the contributions of externally funded projects to municipalities considering the information provided above, was gathered from a variety of sources, including academic sources, project executing institutions, embassies, international and national funders. The information acquired was analyzed by analyzing the information on external help received by certain towns, as well as documentation pertaining to project development, execution, and results. The research findings suggest that externally sponsored initiatives can have a major impact on towns. These programs can help towns build capacity, enhance service quality, and contribute to local development. This study used a combination of qualitative and quantitative research approaches. Qualitative research approaches were employed to acquire a better understanding of how externally aided initiatives affect municipalities. Quantitative research methodologies were employed to assess the prevalence and extent of externally aided initiatives. The study's findings demonstrate that externally sponsored programs may have a major impact on towns. These initiatives can assist towns in expanding their capacity, improving service quality, and contributing to local development. Within the restrictions of the research, the study concentrated on a small number of towns and the effects of externally sponsored initiatives on them.

3. Local Development Orientated Institutes

Local Economic Development is a worldwide concept that aims to revitalize local economies, create job opportunities, reduce unemployment, and battle poverty. Policies and concepts that take into account the region's potential and requirements must be developed with the participation of competent local administrations. This concept seeks to improve social welfare and rejuvenate the local economy, which necessitates the collaboration of successful local governments (Darıcı, B. 2007, p. 218).

In line with these objectives, it is necessary to take into consideration the contributions of embassies that support local development at the state level. In this respect, through their embassies; Germany (Economy and Economic Cooperation/ Culture and Education), Australia (Direct Grants Programme) Japan (JICA), Canada (Canadian Fund for Local Initiatives), UK (Cooperation Fund/Unit in Europe Funds), Netherlands (MATRA) offer grants and scholarships for local governments, NGOs and entrepreneurs (DOĞAKA, 2024). In addition, the institutions that support the projects if they will contribute to the local economy are; Finland Industrial Partnership Fund, UNDP GEF Small Support Programme, Netherlands Development Finance Institution, Spanish Development Finance Institution COFIDES, Swedish Development Fund, Japan Chamber Aid, Black Sea Trade and Development Bank, Global Environment Programme, Social Development and Participatory Economic Partnership Institution/The Société de Promotion et de Participation pour la Coopération Economique (PROPARCO), International Finance Corporation IFC (DOĞAKA, 2024), (TBB, 2017, p. 26-27). Besides, it is also known that there are many local and foreign non-governmental organizations that position themselves to support local development. Although not all of them can be included within the limitations of the study, it is possible to list some of these organizations as follows; Urgent Action Fund, Open Society Foundations, Mediterranean Women Fund, Family Care Foundation, United States Institute for Peace, The German Marshall Fund of USA, Anna Lindh Foundation, European Cultural Foundation, Bernard Van Leer Foundation, Charles Stewart Mott Foundation, Chrest Foundation, Christensen Foundation, CIVICUS World Alliance For Citizen Participation, The International Initiative on Exploitative Child Labour, The Global Fund for Children, Whitley Fund For Nature, Institute Electrical And Electronics Engineers, Friedrich Ebert Stiftung, the Emerging Market Foundation, Ther Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Heinrich BöllStiftung, King Boudouin Foundation, Global Dialogue, Global Heritage Fund, OAK Foundation, Prince Claus Fund, Robert Bosch Stiftung, The Rufford Small Grants Foundation, The Sasakawa Peace Foundation, The Sigrid Rausing Trust, Toyota Fund For Europe, Centre For International Private Enterprise(TBB, 2017, p. 20-25).

4. Local Development and the Position of Municipalities

Concrete projects, past and present, provide important examples of strengthening democracy and governance at the local level. These projects advance local democracy by contributing to the development of local governments and communities. Moreover, they allow to set the agenda for future local politics and local democracy and to further mainstream participatory democracy. The diversity of these concrete projects represents a great wealth (Şehitoğlu, R.&Çarkçı, A., 2022, p. 257). For example, local sustainable energy projects, education programs, and community-based budgeting initiatives are crucial for environmental sustainability and the local economy. They promote local engagement in public expenditure and policymaking, strengthening democracy and enhancing participatory governance.

Local development aims to strengthen the economy, support local enterprises, and increase economic potential, creating new employment opportunities, reducing unemployment rates, and increasing income levels. It also aims to reduce poverty and eliminate social inequalities by improving social and economic welfare. Strengthening local democracy and promoting

participatory management are crucial for a healthier economic and social structure (Sakınç, 2013, p. 26).

The sustained implementation of foreign-funded projects holds considerable potential for enhancing governance at the local level and fostering participatory democracy. By increasing the capacity of local communities to design and implement policies that are responsive to their specific needs, such initiatives contribute directly to the institutionalization of sustainable development practices. These efforts not only strengthen local administrative capabilities but also promote inclusive decision-making and citizen engagement, which are foundational to democratic local governance.

However, in the context of Türkiye, an ongoing debate centers on the perceived limitations of local governments in relation to development and employment generation. Certain administrative perspectives continue to view these functions as the exclusive domain of central government institutions, thereby framing local authorities primarily as service providers rather than as active agents of socio-economic transformation. This perception may constrain the full potential of municipalities, particularly in leveraging external resources and engaging in long-term development planning. Scholarly and policy-oriented research could provide valuable insights into this administrative stance, examining its roots, discourse, and implications for decentralization and local autonomy. If unaddressed, such a perspective may pose a significant challenge to efforts aimed at empowering municipalities and building resilient, locally-driven development strategies. Therefore, advancing a more integrated and developmental understanding of local governance—one that embraces the economic and social roles of municipalities—remains a critical step for Türkiye's broader democratization.

4.1. Challenges and Benefits of the Implementation of Externally Supported Projects

Externally funded projects support municipalities for specific purposes can be challenging due to resources and administrative processes. Municipalities must develop project-specific strategies and communicate effectively with other organizations. Short-term projects can increase community motivation and trust, while medium and long-term projects may require more time. (Worldbank and Bertelsmann Stiftung, 2004, p. 7). In both cases, it is important that projects are supported by specific individuals or stakeholder groups for successful completion. Externally supported projects manage resources, meet commitments, and provide critical skills, enabling effective advancement. However, they can cause problems for communities, including financial difficulties, handling complex projects, engaging international groups, political disagreements, sustainability concerns, and language and cultural barriers. Good planning and management can help address these risks, while outsourcing projects may be compromised by outdated technology or access issues.

Municipal initiatives worldwide and in Türkiye help local governments build capacity, reinforce institutions, and adopt new techniques, enhancing service quality, increasing public access, boosting the economy, providing job opportunities, and addressing social issues. Türkiye is experiencing a surge in interest in externally funded projects due to EU accession and financial support. Some other municipal projects are funded by various sources, including the EU, international organizations like World Bank, United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Children's Fund (UNICEF), World Health Organization (WHO) and United Nations Environment Programme (UNEP) and non-governmental organizations.

The European Solidarity Corps (ESC) is an EU initiative that encourages young people aged 17-30 to volunteer, work, or network in societal projects. The program covers expenses like travel, accommodation, food, and insurance, providing learning experience and allowing young people to explore different cultures. The ESC aims to develop young people's ability to respond to societal needs and address challenges. Volunteers contribute to local communities by bringing new ideas

and a multicultural perspective to their projects. Upon completion, volunteers receive a certificate certifying their participation (ESC, 2023).

The COSME Programme, an EU initiative aimed at enhancing SMEs' competitiveness and fostering sustainable growth, requires careful consideration of key aspects when addressing local municipalities. (COSME, 2023). The COSME Program is a European initiative aimed at supporting small and medium-sized enterprises (SMEs) by improving access to finance and enhancing the business environment. It helps municipalities access finance through local banks, enabling businesses to grow and create jobs. The program simplifies regulations, improves tax policies, and supports businesses, boosting local economies, living standards, and employment opportunities. The European Union is implementing Fiscalis 2020, a program aimed at enhancing fiscal and economic cooperation by focusing on tax and fiscal experts in the public sector. The program encourages sharing good tax practices and supports municipalities in candidate countries to update their tax policies and administration to EU norms.

The City Prosperity Index (CPI) is an UN-Habitat-developed tool used to assess the sustainability of cities. It measures factors such as productivity, infrastructure development, quality of life, equality and social participation, environmental sustainability, and governance and legislation. These dimensions help assess a city's welfare and sustainability, contributing significantly to its development. The CPI allows for comparisons between cities, monitoring changes, and guiding policymakers for urban development, ultimately making cities more livable and sustainable. This externally supported project contributes significantly to the development of cities (Loose S& Suzanne Maguire, 2020). UN-Habitat's 'Data-Based Project Management for Cities' initiative promotes sustainable urban development by addressing data gaps, strengthening institutional capacity, and building trust among stakeholders. It aims to improve decision-making processes, enhance urban development, and contribute to a sustainable future. (Loose S& Suzanne Maguire, 2020). UN-Habitat has launched the 2023 World Habitat Awards, recognizing innovative and sustainable housing projects. The awards, presented to completed or implemented projects, offer gold, silver, and bronze awards, with Gold Award winners receiving £10,000 and sharing solutions (World Habitat, 2023).

Horizon Europe, a €100 billion research and innovation initiative proposed by the European Commission in 2018, is crucial for city development. A provisional agreement was reached between the European Parliament and Council in 2019, which was approved by the European Parliament. In December 2020, the EU institutions reached a political agreement, financing Horizon Europe with €95.5 billion at current prices, and €5.4 billion from the EU's Next Generation Recovery Fund (Avrupa Komisyonu, 2024). Horizon Europe provides financing for large projects in infrastructure development, environmental sustainability, education, and health. It helps local authorities contribute to the European Union's scientific and technological objectives, improving quality of life, stimulating economic growth, and creating job opportunities.

The European Commission's Horizon Europe Program's 'Climate Neutral and Smart Cities Mission' aims to establish 100 climate-neutral and smart cities by 2030, contributing to all European cities' climate neutrality by 2050. The Climate Neutral and Smart Cities Mission, a part of the Horizon Europe Program, aims to address climate change and digital transformation in municipalities with a population of at least 50,000. However, larger cities with over 100,000 populations are crucial for emission reduction. Additionally, candidates must be motivated to achieve a zero-emission goal by 2030, demonstrating their dedication and potential for success (TBB, 2024). These conditions contribute to the proper implementation of the mission and the accomplishment of the intended results by ensuring that the towns applying for the call have a particular size and objectives.

The EU Mission Label, created to encourage cities to become carbon neutral by 2030, has been

awarded to 23 cities as part of the EU Mission for Climate Neutral and Smart Cities. The first ten cities, including Ioannina, Kalamata, Kozani, Thessaloniki, Heidelberg, Leuven, Espoo, Lahti, Lappeenranta, Tampere, Turku, Barcelona, Seville, Pecs, Malmö, Guimaraes, Lisbon, Florence, Parma, Marseille, Lyon, Limassol, and Izmir, are making progress (Avrupa Komisyonu, 2024).

Giving this distinction to cities emphasizes their readiness and commitment to being carbon neutral. Furthermore, improved access to public and private funding can assist these communities in achieving their sustainability goals. This is anticipated to inspire cities to play a more active role in combating climate change and taking significant steps toward a greener, more sustainable future. The EU will continue supporting programs assisting cities achieve their goals, including fresh funds from the European Investment Bank (EIB). The Commission and EIB have agreed to supplement EIB's financial consulting services for Mission Cities, providing services like European Local Energy Assistance (ELENA) and Joint Assistance to Support Projects in European Regions (JASPERS) via a single point of contact. This agreement is intended to be implemented as part of the planned modification to the Horizon Europe Work Programme in 2024. These efforts show that support and collaboration will continue to grow to help communities achieve their lofty goals (Avrupa Komisyonu, 2024).

Catalytic Grants (CATF) are funding provided by the Cities Alliance, a global alliance of cities, to assist programs aimed at reducing poverty. These subsidies are intended exclusively for cities, municipalities, organizations, and governments. Project subjects include city development methods, impoverished neighbourhood development initiatives, and long-term income programs. The awards range between \$50,000 and \$250,000 USD, and they must be backed by a City Alliance member. Cities Alliance provides grants for sustainable development and anti-poverty efforts in countries like Egypt, Morocco, and Azerbaijan. These grants support projects such as the development of poor neighborhoods and planned urbanization. Examples include the \$130,000 project support in Islamiye, Egypt, \$490,000 in Morocco, and \$500,000 in Azerbaijan. The Cities Alliance works in Africa (50%), Asia (20%), Middle East and North Africa (20%), and Latin America and the Caribbean (10%). The projects cover capacity building, national urban policies, infrastructure, local strategies, and citizen participation (Cities Alliance, 2017 Annual Report, 2017).

Türkiye's municipal initiatives receiving foreign funding span various sectors, including environment, social services, culture, arts, education, and health. To apply, towns must develop detailed project proposals, budgets, and financial planning. High competition for externally financed initiatives necessitates careful proposal development.

5. Examples of Externally Supported Projects Offered to Municipalities in Türkiye

Türkiye's municipalities receive externally funded projects financed by international organizations, governments and non-governmental organizations. As of 2015, there are 30 metropolitan municipalities, 51 provincial municipalities, 519 metropolitan district municipalities, 400 district municipalities, 396 town municipalities, totalling 1396 municipalities in Türkiye. Article 60 of the Municipal Law No. 5393, which is one of the laws on municipalities in Türkiye, specifies that the municipality may spend on joint services and projects with domestic and foreign public and private sectors and non-governmental organizations, while Article 74 of the same law states that the authority to carry out joint activities and service projects, including membership, with international organizations and organizations operating on issues related to the municipality's field of duty is subject to the decision of the municipal council. (Durukal et al. 2015)

Related with this law Turkish towns have received external support in the form of grants, cash, or legal initiatives in recent years, enabling them to participate in international projects supporting local culture, arts, and environment, as well as developing projects on environmental protection, sustainability, tourism, health services, infrastructure, education, social assistance, cultural

activities, environmental protection, tourism, and health services and education. Countries like Germany, France, the United Kingdom, Sweden, Japan and the United States of America provide technical assistance, training and capacity building to local governments in Türkiye. Within the context of the study's constraints, some of these supports include externally funded initiatives announced or executed in 2024. Some of these initiatives, which municipalities in Türkiye can profit from, are listed below. Table 1 has been prepared based on insights and information drawn from multiple sources, including CoR (2024), The Net Zero Cities (2024), CBC.AB.GOV.TR (2024), JICA (2024), European Commission (2024), European Innovation Council (2024), and JICA and UMT (2024).

Table 1. *Externally Funded Projects Türkiye Participated in 2024*

External Support	Beneficiary	Supporting Organisation
Young Elected Politician Program 2024	Young Elected Politicians	European Committee of the Regions
The Twinning Learning Programme	Any city within EU Member States and Horizon Europe Associated Countries	European Union's Green Deal
Cross-Border Cooperation in the Black Sea Basin	Turkish Cities in the Black Sea Basin	Interreg NEXT
Municipal Solid Waste Management Practice	Local Governments' Organizations, or Private Sectors who are Entrusted Solid Waste Management	JICA
EU Green Pioneer of Smart Tourism	EU Member States and Single Market Programme countries (Albania, Bosnia and Herzegovina, Iceland, Kosovo, Liechtenstein, Moldova, Montenegro, North Macedonia, Norway, Serbia, Türkiye and Ukraine), with demographic population between 25,000 – 100,000	European Commission
The European Capital of Innovation Awards	Towns and Cities With a Population of More Than 50,000 and Less Than 250,000 Inhabitants	European Innovation Council and SMEs Executive Agency
European Enterprise Promotion Awards	EU countries, as well as Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo*, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Türkiye, Armenia, Moldova, Ukraine, Iceland and the United Kingdom	Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs
Local Authorities Capacity Building for Waste Management, Pollution Control, and Disaster Management and Response	Japan's experience and knowledge on disaster prevention and waste management issues for mayors, deputy mayors, district mayors, and other local government officials in Türkiye.	JICA and the Union of Municipalities of Türkiye (UMT)

Source: Generated by authors

Externally funded projects in Türkiye, funded by international organizations, governments, and civil society organizations, are implemented in various sectors such as environment, infrastructure, social services, culture, arts, education, and health. Examples include zero waste projects in Izmir, a metro project in Ankara, UNDP capacity building in Istanbul, urban renewal projects in Adana, and improvements in urban transport in Bursa. These projects aid local governments in enhancing services and enhancing social welfare. Germany supported urban renewal projects in Adana and France contributed to improving urban transport in Bursa. These projects help local governments to improve their services and increase social welfare.

The EU is also seeking proposals for the Town Twinning between Türkiye and the EU-II: Twinning for a Green Future Grant Scheme, aiming to enhance cooperation between Turkish and EU local authorities. The scheme, with a €2.5 million budget, will provide €60,000 to €100,000 in grant support for joint projects in climate change and environmental areas (TBB, 2021).

On the other hand, the EU and World Bank provide financial support to Türkiye, granting grants to local governments in areas such as environment, infrastructure, social services, culture, arts,

education, and health. The EU has supported the Izmir Zero Waste Project, aiming to improve waste management, while the World Bank has provided loans to Ankara Metropolitan Municipality for the 'Ankara Metro' project, which plans to expand the city's metro network and construct new lines. The UN Development Program (UNDP) has been working in Türkiye since 1986, implementing over 80 programs across the country, particularly in Inclusive and Sustainable Growth, Inclusive and Democratic Governance, Climate Change, and Environment, with a focus on the Southeastern Anatolia Region for over 20 years (UNDP). The World Bank has also approved additional financing for Türkiye's Sustainable Cities Program to improve infrastructure, environmental protection, disaster preparedness, and social services. The European Union's Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA) focuses on strengthening rule of law, democratic reforms, governance, environmental issues, competitiveness, and inclusive growth. The IPA III period 2021-2027 promotes regional and cross-border cooperation, crucial for EU accession. Türkiye can participate in EU programmes like Erasmus, Horizon Europe, European Solidarity Programme, Civil Protection Mechanism, Creative Europe, and Customs and Taxation. (IKSV, 2021).

The UNDP and EU are jointly supporting Türkiye's local governments in capacity building and institutional management through a reform project. This project, which includes phases LAR I, LAR II, and LAR III, aims to strengthen local governments' capacities and promote participation and set to run from 2018-2020, has a budget of EUR 5.4 million. The first phase focuses on improving services and strengthening democratic processes, while the second phase focuses on administrative efficiency and participatory decision-making. UNDP invested over \$30,656,000 in capacity building activities for four municipalities in 2014, resulting in 39 projects, 71 vehicles, and increased solid waste management capacity (UNDP). France is also supporting local administrations in Türkiye with infrastructure and services projects. The European Union (EU) is financing a project to improve water and sanitation infrastructure in the southern Turkish provinces of Kilis, Şanlıurfa, Gaziantep, Mardin, Mersin, Malatya, Hatay, and Adıyaman. The project, supported by local governments and İbank officials, was signed on 6 July 2021 in Ankara. The French Development Agency will support 19 out of 40 projects in eight provinces, totaling 277 million euros (AFD). In addition, it is seen in the Bursa Metropolitan Municipality Assembly decision numbered 1991/132 that Japan made a grant of \$860.000 to Bursa Metropolitan Municipality through the World Bank within the framework of Bursa Urban Development Project (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 1997).

The United Nations Children's Fund (UNICEF) and IKEA Türkiye are collaborating to protect and promote children's rights in Türkiye. The 'Child Friendly Cities Project', implemented between 2014 and 2015, aims to support municipalities in Türkiye in developing child-friendly policies, programs, and spaces. The project, in collaboration with the World Academy for Local Government and Democracy Foundation (WALD), Union of Municipalities of Türkiye (UMT), and United Cities and Local Governments Middle East and West Asia (UCLG-MEWA), aims to improve the quality of life for children in cities. The project was implemented in Mersin and Manisa Metropolitan Municipalities, Bitlis, Giresun, Kırklareli/Lüleburgaz, Yüreğir, Ankara/Mamak, Erzurum/İspir, İzmir/Bornova, and Şanlıurfa/Eyyübiye Municipalities. The project focuses on children's education, health, and protection needs, while raising public awareness. The project's results aim to contribute to better living conditions for children in cities and the development of cities that better meet their needs. (WALD, 2015). The Ministry of National Education, UNICEF, and Pendik Municipality have established a temporary school in Pendik for 235 Syrian children, who are unregistered and do not have Turkish nationality. The school offers Turkish and Arabic classes up to grade 9, a significant initiative supporting Syrian refugee education (Pendik Belediyesi, 2015). UNICEF is also interested in the Mersin Yenışehir Municipality's Early Childhood Education Project and the International Early Childhood

Development Non-Governmental Organisations Platform (EÇG-P) Congress, which focuses on From Science to Policy. The project, which has benefited hundreds of children and families for two years, was introduced at the international congress held between 18-21 November 2021 (Yenişehir Belediyesi, 2021).

In addition, UNICEF also organizes joint studies and visits with various municipalities. One of these is the visit of the representatives of the Children's Assembly of Ankara Metropolitan Municipality to the UNICEF Türkiye Children and Youth Unit (Ankara Metropolitan Municipality, 2013). UNICEF officials, examined the work carried out by the children's center run by Bursa Metropolitan Municipality within the framework of the Internal Migration Integration Project (IGEP), were interested in the work carried out by municipalities on a subject that falls within their field of expertise and cited this center as an example for other cities (Bursa Metropolitan, 2009). UNICEF uses Article 77 of Municipal Law No. 5393 as the basis for project work with municipalities in Türkiye. This law allows municipalities to promote voluntary participation in various areas, including health, education, sports, environment, social services, libraries, parks, traffic, and cultural services. It aims to foster community solidarity and service provision to disadvantaged groups like the elderly, women, children, disabled, and the poor. Municipalities can combat child labor through prevention, education, and protection projects, collaborating with organizations and raising community awareness, resulting in positive changes (ÇSGB, 2017, p. 49).

At this phase Türkiye's rapidly growing cities face challenges like infrastructure needs, environmental sustainability, disaster preparedness, and social service development. The World Bank provides financing and financial support for sustainability and resilience (Dünya Bankası, 2019). The World Bank has allocated EUR 500 million to Türkiye's Sustainable Cities Program, aiming to promote economic, financial, environmental, and social sustainability in cities. The funds will fund infrastructure projects, improve quality of life, and enhance disaster resilience. The initiative encourages public-private sector collaboration, promoting faster project completion and improved services. The First Sustainable Cities Project (SCP-1) and Second Sustainable Cities Project (SCP-2) have helped improve infrastructure, environmental sustainability, disaster preparedness, and social services in Türkiye's cities.

The World Health Organisation's Healthy Cities Project is an externally supported initiative aimed at encouraging local governments to contribute to health development and develop policies that positively impact human health. The project supports capacity building efforts and promotes a health-oriented perspective in policy making and implementation. The WHO European Healthy Cities Network combines European cities to discuss health-related issues, share best practices, and develop projects. It hosts an annual Business and Technical Meetings in June, allowing progress monitoring and planning (Çankaya Belediyesi, 2023). Within the framework of the Healthy Cities Project established under the umbrella of WHO, the Union of Healthy Cities of Türkiye was established in Türkiye. The Union of Healthy Cities is a union established to promote the development and dissemination of the Healthy Cities Movement in Türkiye. This union was established on 2 December 2004 with the initiative of 10 founding municipalities (Bursa, Yalova, Van, Kadıköy, Afyonkarahisar, Tepebaşı, Çankaya, Ürgüp, Ordu, Kırıkkale) and with the decision of the Council of Ministers numbered 2004/8226 within the framework of the Law No. 5355 on Local Administration Unions. It was officially published in the Official Gazette dated 22 December 2004. Türkiye's Healthy Cities Network of 1400 cities and municipalities in 5 regions, is part of the European Union. Türkiye is one of 27 countries and 100 cities/municipalities in the network. The Healthy Cities Alliance promotes healthier cities and public health by integrating health policies into urban planning and management, encouraging best practices exchange, and supporting health-oriented projects (Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği, 2025).

Japan's 'Grants for Local Projects Programme (GGP)' is a grant programme for development initiatives in developing countries with limited resources. On 11 September 2000, Japan and Türkiye signed an agreement for the implementation of this initiative in Türkiye. The Grant Scheme for Local Projects (GGP) is a Japanese government development assistance program that provides non-refundable financial support to development-oriented projects in underdeveloped and developing countries since 1989. The program has been implemented in over 140 countries and regions, aiming to meet humanitarian needs and contribute to local development. Projects must be completed within one year and are supervised by the Japanese Embassy. In Türkiye, Eastern and Southeastern Anatolia regions receive the most funding. The Grant Scheme for Local Projects (GGP) is a financial assistance program launched in Türkiye for civil society organizations and municipalities. Applicants must have their own budget and work for a non-profit organization. Projects can receive up to \$90,000 in funding. The program aims to support local development efforts of these organizations, ensuring they can effectively implement and sustain development projects at the local level (Japonya Büyükelçiliği, 2023). Table 2 has been prepared based on insights and information derived from the Japan Embassy in Türkiye and the Local Grant Assistance Program.

Table 2. *Current Projects Supported in Türkiye under the Grant Scheme for Local Projects*

Project Application Date	Project Name	Project Owner Organisation	Project Province	(\$) Grant Amount
2021	Renovation of Atatürk Primary School in Gercüş	Gercüş Municipality	Batman	89.524
2021	Search and Rescue Vehicle Provision Project in Genç	Genç Municipality	Bingöl	90.516
2021	Provision of Transport Vehicle for Disabled Persons in Çankırı	Çankırı Municipality	Çankırı	46.744
2021	Provision of Transport Vehicle for Disabled Persons in Alanya	Alanya Municipality	Antalya	74.281
2021	Provision of Patient Transport Vehicle in Karataş	Karatas Municipality	Adana	60.378
2021	Provision of Mobile Health Screening Vehicle in Tarsus	Tarsus Municipality	Mersin	85.652
2020	Provision of Mobile Oral and Dental Health Vehicle in Bergama	Bergama Municipality	İzmir	81.700
2020	Provision of Patient Transport Vehicle in Sogutlu Project	Sogutlu Municipality	Sakarya	54.565
2020	Transport Vehicle Supply Project for Disabled Persons in Trabzon	Trabzon Metropolitan Municipality	Trabzon	58.270
2020	Search and Rescue Vehicle Provision Project in Çiftlikköy	Çiftlikköy Municipality	Yalova	89.700
2020	Provision of Vocational Training Centre for Women in Laçın	Laçın Municipality	Çorum	89.283
2020	Provision of Mobile Health Screening Vehicle in Çekerek	Çekerek Municipality	Yozgat	88.700
2020	Provision of Mobile Breast Cancer Screening Vehicle in Bor	Bor Municipality	Niğde	89.900
2020	Provision of Vocational Training Workshop for Women in Fatsa	Fatsa Municipality	Ordu	68.545
2020	Provision of Mobile Gynaecology and Health Screening Vehicle in Eyyübiye	Eyyübiye Municipality	Şanlıurfa	86.675
2019	Provision of Patient Transport Vehicle Project	Ankara Metropolitan Municipality	Ankara	57.545
2019	Transport Vehicle Project for Disabled Individuals	Malatya Metropolitan Municipality	Malatya	88.250
2019	Transport Vehicle Project for Disabled and Elderly People	Nevşehir Municipality	Nevşehir	44.400
2019	Transport Vehicle Project for Disabled Individuals	Osmaniye Municipality	Osmaniye	56.173
2019	Bolvadin Search and Rescue Vehicle Project	Bolvadin Municipality	Afyon	89.650
2019	Seydişehir Mobile Health Screening Vehicle Project	Seydisehir Municipality	Konya	74.810
Total		1.565.261		

Source: Generated by authors

An Integrated Assessment of Grant-Supported Local Projects in Türkiye (2019–2021)

Türkiye's *Grant Scheme for Local Projects (GGP)* between 2019 and 2021 has supported a wide range of initiatives across the country, primarily through municipal governments. These grants were strategically distributed to address locally identified service gaps and to improve the quality of life through practical, service-based interventions. Projects were implemented in both metropolitan and rural municipalities, underscoring a commitment to territorial equity.

Thematic and Functional Focus

The dominant themes that emerge from the funded projects include public health, social inclusion, accessibility, and disaster preparedness:

In 2021, municipalities such as Gercüş, Genç, Çankırı, Alanya, Karataş, and Tarsus implemented projects ranging from the renovation of educational facilities to the provision of search and rescue vehicles and transport services for disabled individuals.

The 2020 cycle expanded thematically, including mobile oral and dental health units (e.g., in Bergama), breast cancer and gynecology screening vehicles (e.g., in Bor and Eyyübiye), and vocational training centers for women (e.g., in Laçın and Fatsa). These projects, spread across municipalities from İzmir to Şanlıurfa, demonstrate a deliberate effort to address both health inequalities and gender-based disparities in local service provision.

The inclusion of search and rescue vehicles in municipalities like Çiftlikköy and Bolvadin reflects increasing attention to local-level disaster risk reduction in the face of Türkiye's vulnerability to natural hazards, especially earthquakes.

Implementation and Financial Profile

The grant amounts ranged from approximately \$44,000 to \$90,000 per project, with an overall funding envelope of \$1.56 million. The majority of projects centered on the procurement of equipment and vehicles—mobile health units, patient transport vans, and emergency response vehicles—pointing to an emphasis on immediate service delivery and infrastructure needs rather than long-term systemic transformation.

Notably, the diversity of recipient municipalities—ranging from metropolitan centers like Ankara and İzmir to smaller towns like Çekerek, Laçın, and Söğütlü—indicates an intentional approach to geographic and socioeconomic inclusivity in project selection.

Strategic Reflections and Policy Relevance

From a governance perspective, these projects reveal several strategic orientations:

1. **Short-Term, High-Impact Interventions:** Most projects aim to produce tangible service delivery outcomes in the short term, especially in underserved or rural areas.
2. **Socially Inclusive Priorities:** A significant number of projects target vulnerable groups—particularly the elderly, women, and disabled individuals—indicating a growing alignment with inclusive local development paradigms.
3. **Public Health as a Core Concern:** The prevalence of mobile screening and transport projects underlines the role of municipalities in promoting preventive health and reducing spatial inequalities in healthcare access.
4. **Underdeveloped Areas of Innovation and Capacity Building:** Despite the operational effectiveness of equipment procurement, there remains limited emphasis on institutional capacity-building, digital governance, and sustainable innovation, which are crucial for long-term development resilience.

The GGP-supported local projects have made important strides in expanding municipal service capacity, enhancing social inclusiveness, and strengthening local governance. However, for these projects to have sustainable, transformative impact, future iterations should incorporate components such as policy innovation, institutional learning, and community participation. This would allow municipalities not only to deliver services more effectively but also to act as catalysts of local development in alignment with both national priorities and international norms such as the Sustainable Development Goals (SDGs).

In the past, Türkiye has received \$2,374,371 in grants from Japan's "Local Projects Grant Programme" (GGP) since 2006, covering various projects such as Vocational Training Centers for Women, Mobile Health Centres, Women's Skill Development Centers, Multi-Purpose Community Centers, and Education Centers. These grants total \$809,110, with Diyarbakır Tepe Municipality receiving \$76,060 in 2012, Ağrı Taşlıçay receiving \$66,175 in 2012, Hilvan receiving \$106,203 in 2010, and Van Gürpınar receiving \$93,889 in 2009. According to these statistics, municipalities in Türkiye have received a total of \$2,374,371 in grants from Japan's "Local Projects Grant Programme" (GEKA, 2014, p. 87).

The Australian Embassy's Direct Assistance Programme (DAP) supports small grant projects to address long-term humanitarian issues, focusing on disadvantaged groups like women and children. Eligible applicants include institutions, organizations, and non-governmental organizations. DAP funds range from AUD 3,000 to AUD 10,000 and supports public health, education, infrastructure, rural development, and environmental benefits. Australia's safeguards policy requires online applications with detailed budgets and technical feasibility. Some examples of organizations and projects in Türkiye that have received support under this fund are Sarıyer Municipality Women Entrepreneurs Support Workshop, Denizli Governorship Project: Freeing Project - Children with Visual Disabilities, Trabzon Life Women's Centre (Australian Embassy Türkiye, 2023), (GEKA, 2014: 80).

The Canadian Fund for Local Initiatives (CFLI) is a program that supports small-scale, high-impact initiatives in less developed countries, aligning with Global Affairs Canada's thematic interests. The program focuses on initiatives planned and developed by local partners in the target country. The Canadian embassy or high commission is involved in selecting and approving these projects. The CFLI aims to enhance participation and cooperation among local actors in recipient countries, particularly in civil society sectors, and enhance bilateral links between Canada and host countries. The financial support is capped at between 20,000 and 40,000 Canadian dollars (Nevşehir Üniversitesi, 2022).

The 'Women in Political Leadership' training programme, in collaboration with the International Centre for Local Democracy (ICLD) and the Swedish Association of Local Authorities and Regions (SALAR), aims to empower women in elected positions in local or regional governments in many countries, including Türkiye, by 2025. The programme aims to strengthen local democracy, promote justice, participation, transparency, and accountability, and support women politicians as effective role models. It also aims to promote the participation of underrepresented groups in decision-making processes (ICLD, 2023).

The programme aims to enhance leadership skills, increase political participation, and create a network for women in similar positions. It also focuses on communication and advocacy competences in inclusive governance. Participants receive advanced training in communication, strategic planning, and leadership through a three-day study visit to a Swedish municipality or region. The program is suitable for elected women politicians in Türkiye, with all costs financed by the Swedish International Development Cooperation Agency (Sida) (ICLD, 2023).

6. Conclusion

This study aimed to examine the role and outcomes of externally funded local projects in Türkiye, particularly in the context of municipal capacities and local development. The research was guided by several key questions: How do foreign-funded projects contribute to the institutional and service delivery capacities of municipalities in Türkiye? What are the recurring thematic priorities among supported projects? What challenges and opportunities do these projects present, especially in terms of local ownership?

The findings suggest that externally funded projects, when well-aligned with local needs and institutional priorities, serve as vital instruments for enhancing the service delivery effectiveness, organizational learning, and developmental role of municipalities. Given the resource limitations many local governments face, such projects provide not only financial assistance but also technical support, visibility, and motivation for performance improvement.

This study set out to investigate the role, outcomes, and sustainability of externally funded projects implemented by local governments in Türkiye. Within the context of increasing demands on municipalities and constrained financial and administrative capacities, foreign-funded initiatives have gained importance as instruments to support service delivery, institutional development, and strategic transformation at the local level. Guided by the core questions of how these projects contribute to municipal capacities, what thematic priorities dominate, and what challenges emerge in their implementation, the research offers a multidimensional assessment of foreign-funded local initiatives between 2019 and 2021.

The findings indicate that externally funded projects—when effectively aligned with local needs and institutional priorities—serve not only as financial resources, but also as catalysts for capacity building, innovation, and improved public visibility. They offer municipalities access to technical expertise, foster organizational learning, and provide motivation for improving service performance. Case analyses reveal that the most frequently supported projects center around health services, transportation for disadvantaged groups, disaster preparedness, and vocational education—reflecting both immediate community needs and the service-based orientation of many municipal administrations.

However, while the operational value of such projects is indisputable, their transformational potential remains limited in many instances. This is due, in part, to an institutional mindset within the public sector that still views municipalities primarily as service delivery agents rather than as active actors of development and employment generation. Despite the legal authority granted by Municipal Law No. 5393 to engage in international partnerships, a cautious or even skeptical perception toward foreign funding persists in certain segments of Türkiye's bureaucracy and public discourse. These perceptions can hinder the effective use of external resources and undermine project sustainability.

The study also emphasizes the importance of embedding externally funded projects within the strategic vision of municipalities. Successful project outcomes depend heavily on institutional readiness, including robust organizational structures, skilled human resources, and clearly defined strategic objectives. Municipalities need to incorporate foreign-funded initiatives into their broader planning processes to ensure consistency, integration, and impact. Strengthening technological infrastructure, improving financial literacy, and fostering participatory governance are crucial for creating the necessary environment for sustainable development.

Moreover, the long-term sustainability of externally funded projects must become a focal point of local governance. Research shows that many grant-based initiatives lose their effectiveness once external funding ends, particularly if they lack strong institutional anchoring or mechanisms for local ownership. To address this, municipalities should develop clear exit strategies, explore co-

financing models, and institutionalize successful pilot projects into mainstream service delivery. Monitoring and evaluation systems should be built into the project lifecycle to assess both short-term outputs and long-term developmental outcomes, thereby enhancing accountability and learning.

In conclusion, externally funded projects present a critical opportunity for municipalities in Türkiye to transcend resource constraints, improve service quality, and strengthen their developmental roles. Yet, these opportunities can only be fully realized through a combination of strategic alignment, institutional preparedness, and multi-level coordination. Effective integration of such projects into local governance frameworks, coupled with efforts to cultivate a more informed and constructive public and administrative perception of foreign-funded initiatives, will determine whether these interventions remain isolated or evolve into pillars of resilient, inclusive, and forward-looking local governance.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- AFD (2021). *An ambitious project to improve water and sanitation infrastructure in southern Türkiye*. Retrieved from: <https://www.afd.fr/en/actualites/ambitious-project-improve-water-sanitation-infrastructures-cities-southern-turkey> 19.01.2025.
- Ankara BŞB (2013). *Çocuk meclisinden Unicef'e ziyaret*. Retrieved from: <https://www.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/haberler/arsiv-3/cocuk-meclisinden-unicef-e-ziyaret> 19.01.2025.
- Australian Embassy Türkiye (2023) *Doğrudan Yardım Programı - Türkiye*, Retrieved from: https://Türkiye.embassy.gov.au/ankaturkish/Development_cooperatTR.html 19.01.2025.
- Bursa Büyükşehir (2009). *Unicef'ten Çocuk Merkezi'ne tam not*, Retrieved from: <https://www.bursa.bel.tr/?sayfa=haber&id=1649> 19.01.2025.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (1997). *239 No'lu meclis kararı*, Retrieved from: https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/meclis_karar_yeni/2635_MEC1997-14_239.pdf 19.01.2025.
- Çankaya Belediyesi (2023). *Dünya Sağlık Örgütü - Sağlıklı kentler ağı (DSÖ) / World Health Organization - Healthy cities network (WHO)* Retrieved from: <https://www.cankaya.bel.tr/pages/330/Dunya-Saglik-Orgutu---Saglikli-Kentler-Agi-DSO--World-Health-Organization---Healthy-Cities-Network-WHO/> 19.01.2025.
- CBC.AB.GOV.TR (2024). *Karadeniz havzası Programının 2021-2027 Dönemi ikincive son çağrısına başvurular başladı*. Retrieved from: <https://cbc.ab.gov.tr/duyuru/50823/karadeniz-havzasi-programinin-2021-2027-donemi-ikinci-ve-son-cagrisina-basvurular-basladi?lang=tr> 19.01.2025.
- Cities Alliance (2017). *2017 Annual report*. Retrieved from: https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-01/CA_AR2017_MainReport_0.pdf 18.02.2025.
- CoR. (2024). *Young elected politicians programme*. Retrieved from: <https://cor.europa.eu/en/our-work/cooperations-and-networks/young-elected-politicians-programme> 18.02.2025.
- COSME. (2023). Retrieved from: <https://cosme.kosgeb.gov.tr/hakkinda/> 18.02.2025.
- ÇSGB (2017). *Çocuk işçiliği ile mücadele ulusal programı*. Retrieved from: https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2017*2023_%C3%87ocuk%20%C4%B0%C5%9F%C3%A7ili%C4%9Fi%20%C4%B0le%20M%C3%BCcadele%20Ulusal%20Program%C4%B1.pdf

- Cypher, J.M., & Dietz, J.L. (2004). *The Process of economic development*. London. Routledge.
- Darıcı, B. (2007). Yerel kalkınma’da küresel yaklaşımlar ve Türkiye’nin konumu. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(3), 215-221.
- Developing and implementing local economic development strategies and action plans*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/763491468313739403/pdf/337690REVISED0ENGLISH0led1primer.pdf> 10.01.2025.
- DOĞAKA. (2024). *Büyükkelçilik fonları*. <https://www.dogaka.gov.tr/destekler/diger-destekler/buyukelcilik-fonlari> 10.01.2025.
- DOĞAKA. (2024). *Yerli ve yabancı vakıflara ait fonlar*: <https://www.dogaka.gov.tr/destekler/diger-destekler/yerli-ve-yabanci-vakiflara-ait-fonlar> 10.01.2025.
- Durukal, O., & Genç, N. (2015). Belediyelerde dış mali kaynak kullanımı: Büyükşehir Belediyeleri üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 333-359.
- European Commission (2024). *The European Capital of innovation awards*. Retrieved from: https://eic.ec.europa.eu/eic-prizes/european-capital-innovation-awards/european-capital-innovation-awards-icapital-2024-25-winners_en 10.01.2025.
- European Commission, (2024) *How Horizon Europe was developed*. Retrieved from: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe/how-horizon-europe-was-developed_en 16.02.2025.
- European Commission, (2024). *23 Cities awarded with the EU mission label*. Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_1645 16.02.2025.
- European Commission. (2024). *The European green pioneer of smart tourism*. Retrieved from: https://smart-tourism-capital.ec.europa.eu/about/european-green-pioneer-smart-tourism_en 16.02.2025.
- European Commission. (2024). *Directorate - general for internal market, industry, entrepreneurship and SMEs, European enterprise promotion awards*. Retrieved from: https://single-market-economy.ec.europa.eu/smes/learn-and-plan-entrepreneurship/european-enterprise-promotion-awards_en 15.02.2025.
- Fiscalis (2020). Retrieved from: https://www.ab.gov.tr/_49616.html 15.02.2025.
- GEKA (2014). Belediyelere yönelik destek mekanizmaları. Retrieved from: https://geka.gov.tr/uploads/pages_v/belediyelere-yonelik-destek-mekanizmalari.pdf 11.02.2025.
- GEKA. (2014). Avustralya Büyükelçiliği Doğrudan Yardım Programı (DAP) Retrieved from: https://geka.gov.tr/uploads/pages_v/belediyelere-yonelik-destek-mekanizmalari.pdf 11.02.2025.
- Göymen, K. (2004). *Yerel kalkınma önderi ve paydaşı olarak belediyeler. Yerel Kalkınmada Belediyelerin Rolü, Uluslararası Sempozyum Kitabı* içinde. Pendik Belediyesi Kültür Yayınları.
- ICLD (2023). Programme Objectives. Retrieved from: <https://icld.se/en/international-programmes/the-programmes/itp-gender-mainstreaming-local-democracy/programme-objectives/> 11.02.2025.
- ICLD (2023). Women’s Political Leadership. Retrieved from: <https://icld.se/en/international-programmes/the-programmes/itp-local-political-leaders-capacitating-women-in-politics/> 11.02.2025.
- IKSV (2021). Türkiye’nin katıldığı AB Birlik Programları AB Birlik Programları. Retrieved from:

- <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=43> 09.01.2025.
- IPA Katılım Öncesi Yardım Aracı. (2011). <https://ab.gov.tr/45848.html> 09.01.2025.
- İnaç, H., and Ünal, F. (2015). Avrupa yerel yönetimler özerklik şartı ve Türkiye’de Belediyeler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17.
- Japonya Büyükelçiliği, Türkiye, Yerel Projelere Hibe Programı (GGP), (2023). Retrieved from: https://www.tr.emb-japan.go.jp/itpr_ja/hibeyardimi.html 09.01.2025.
- JICA (2024). Municipal solid waste management practice. Retrieved from: https://www.tbb.gov.tr/sites/default/files/attachments/2025-04/Detayl%C4%B1%20Bilgi_0.pdf%2009.01.2025.
- JICA and UMT (2024). Local authorities capacity building for waste management, pollution control, and disaster management and response. Retrieved from: <https://www.jica.go.jp/english/overseas/turkey/information/topics/2022/221109.html> 09.01.2025.
- Lafaive, M. (2000). Nine steps to successful outsourcing.
- Lankford, M. W. and F. Parsa (1999), Outsourcing: A primer, *Management Decision*, 37(4), 310-316.
- LAR-III-Proje-Bilgi-Notu (2019). <https://www.lar.org.tr/wp-content/uploads/2019/12/LAR-III-Proje-Bilgi-Notu.pdf>, 1-2.
- Loose S& Suzanne Maguire (2020). İnsani yardım ve kalkınma bağlamında kentsel profil oluşturma: Göçten ve mülteci krizinden etkilenen Türkiye Belediyeleri için bir el kitabı. Retrieved from: https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/12/turkish_-_reslog_kit_profil_yontemleri_tr_online.pdf 09.01.2025.
- Nevşehir Üniversitesi (2022). Kanada Büyükelçiliği proje teklif çağrısı: Kanada Yerel Girişimler Fonu. <https://nevsehir.edu.tr/tr/33739> 19.01.2025.
- Pendik Belediyesi (2015). Savaş Mağduru Çocuklar Okullu Oldu. <https://www.pendik.bel.tr/haber/detay/savas-magduru-cocuklar-okullu-oldu>
- Sakınç, S., (2013). Yerel Kalkınma Politikalarında Yerellik ve Katılımcılık, Yerel ve Bölgesel Kalkınma, Küresel Yerel Bakış Açıları. Doç. Dr. Süleyman Yaman Koçak'a Armağan, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Manisa, 25-36
- Şehitoğlu, R., & Çarkçı, A., (2022). Yerel siyaset ve katılımcı yerel demokrasi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 245-260.
- TBB (2017). Hibe rehberi, Retrieved from: https://www.tbb.gov.tr/online/kitaplar/hibe_rehberi_2017/html5forpc.html 19.01.2025.
- TBB (2021). *Türkiye ve Avrupa Birliği Arasında şehir eşleştirme hibe programı-II*. https://www.ab.gov.tr/turkiye-ve-ab-arasinda-sehir-eslestirme-projesi_51815.html 20.01.2025.
- TBB (2024). *Horizon EU- 100 Climate-Neutral and Smart Cities Mission Meeting*. Retrieved <https://www.tbb.gov.tr/en/node/1505> 22.01.2025.
- TBB. *Şehirler ortaklığı*. Retrieved from: [https://www.tbb.gov.tr/sites/default/files/storage/userfiles/mali_kaynaklar/Sehirler_Ortakligi_\(Cities_Alliance\).pdf](https://www.tbb.gov.tr/sites/default/files/storage/userfiles/mali_kaynaklar/Sehirler_Ortakligi_(Cities_Alliance).pdf) 22.01.2025.
- The Net Zero Cities (2024). Consortium. Retrieved from: <https://netzerocities.eu/consortium/> 05.03.2024.

- Tozar, Aslı (2005). *Türkiye’de yerel yönetim projelerinin dış finansmanı, Bu tür projelerin finansmanına ilişkin dünya örnekleri ve Türkiye için öneriler*. □Hazine uzmanlık tezi□, Ankara.
- Tübitak. (2024). *İklim - nötr ve akıllı şehirler misyonu* Retrieved from: <https://ufukavrupa.org.tr/tr/iklim-notr-ve-akilli-sehirler-misyonu>. 18.03.2024.
- Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği Retrieved from: <https://www.skb.gov.tr/birlik-hakkinda/birlik-hakkinda/>
- Ufuk Avrupa (2023). Retrieved from: <https://ufukavrupa.org.tr/tr/ufuk-avrupa-genel-bilgiler>.
- Ulusal Ajans (2023). *Avrupa Dayanışma Programı* (ESC) Retrieved from: <https://www.ua.gov.tr/anasayfa/icerikler/esc/>.05.03.2024.
- UNDP (2018). *UNDP support to Municipal Resilience in Türkiye*. Retrieved from: <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/undp-support-municipal-resilience-turkey>. 05.03.2024.
- WALD (2015) Retrieved from: <https://www.wald.org.tr/tr/projeler/tamamlanan-projeler/cocuk-dostu-sehirler-projesi>. 18.03.2024.
- World Habitat (2023). Retrieved from: <https://world-habitat.org/world-habitat-awards/>.
- Worldbank (2019). *More cities in turkey to benefit from sustainable municipal services*. Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/05/23/more-cities-in-turkey-to-benefit-from-sustainable-municipal-services>. 25.03.2024.
- Worldbank and Bertelsmann Stiftung (2004). *Local economic development: A Primer developing and implementing local economic development strategies and action plans*. Retrieved from: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/763491468313739403/pdf/337690REVISED0ENGLISH0led1primer.pdf>. 20.03.2024.
- Yenişehir Belediyesi (2021). *UNICEF, Yenişehir Belediyesinin gurur projesini yerinde inceleyecek*. Retrieved from: <https://www.yenisehir.bel.tr/tr/unicef-yenisehir-belediyesinin-gurur-projesini-gerinde-inceleyecek>. 22.03.2024.

Araştırma Makalesi / Research Article

BİR HİBRİT SAVAŞIN ANATOMİSİ: RUSYA- UKRAYNA SAVAŞININ ÇATIŞMA NOKTALARI VE KAZANAN- KAYBEDEN ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Şeniz ANBARLI BOZATAY¹

Öz

Rusya-Ukrayna savaşı, psikolojik çatışma, enformasyon, propaganda, küçük çaplı operasyonlar, siber saldırı ve özel kuvvet askerlerinden oluşan uzmanlaşmış grupların hâkim olduğu hibrit bir savaş görünümündedir. Bu melez savaş yöntem ve stratejileri elbette yeni değildir. Yeni olan, araçları güçlendiren ve maliyetini düşüren sanal veya dijital alandır. Çalışmada dolaylı ve asimetrik eylemlerin kullanıldığı Rusya-Ukrayna hibrit savaşının anatomisi incelenirken, öncelikle stratejik ortaklığa dayanan çıkarların savaşa nasıl evrildiği üzerinde durulmaktadır. Böylelikle Ukrayna'nın NATO ve AB'ne katılma ihtimalinin Rusya nezdinde yarattığı düşünülen tehdit algılaması dışında, siyasi, kültürel ve dini nedenlerin de çatışmaya etkisine dikkat çekilmektedir. İkinci olarak hibrit savaşın hedef ülke topraklarını işgal ederek ya da etmeksizin düşmanı egemenlikten mahrum bırakacak yöntem ve taktikleri tartışılmaktadır. Üçüncü olarak bu hibrit savaşın kazananları ve kaybedenleri üzerine bir değerlendirme yapılmakta, savaştan en çok zarar görenlerin savaş mağduru kitleler olduğu belirtilmektedir. Çalışmanın son teması, Rusya-Ukrayna Savaşında geline noktanın tartışılmasına ayrılmış olup, özellikle taraf ve aktörlerin yaklaşımlarına odaklanılmıştır. Çalışma, bir hibrit savaş görünümündeki Rusya-Ukrayna savaşının anatomisini çok boyutlu bir inceleme ile ele almakta, Putin ve Zelenskiy'nin liderlik stratejileri ve son gelişmelere yer vererek alana geniş perspektifle katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hibrit savaş, Küresel güvenlik, Göç, NATO, AB.

JEL KODU: K 33

ANATOMY OF A HYBRID WAR: AN EVALUATION ON THE CONFLICT POINTS OF THE RUSSIA-UKRAINE WAR AND THE WINNER-LOSER

Abstract

The Russia-Ukraine war is a hybrid war dominated by psychological conflict, information, propaganda, small-scale operations, cyberattacks and specialized groups of special forces soldiers. These hybrid war methods and strategies are of course not new. What is new is the virtual or digital space that strengthens the tools and reduces their cost. While the anatomy of the Russian-Ukrainian hybrid war, in which indirect and asymmetric actions are used, is examined in the study, the primary focus is on how interests based on strategic partnership evolved into war. In this way, apart from the perceived threat to Russia from Ukraine's potential accession to NATO and the EU, attention is drawn to the impact of political, cultural and religious reasons on the conflict. Secondly, the methods and tactics of hybrid warfare that will deprive the enemy of sovereignty by occupying or not occupying the target country's territory are discussed. Thirdly, an assessment is made of the winners and losers of this hybrid war, and it is stated that those who suffer the most from the war are the masses that are victims of the war. The final theme of the study is devoted to the discussion of the current state of affairs in the Russian-Ukrainian War, focusing particularly on the approaches of the parties and actors. The study examines the anatomy of the Russian-Ukrainian war, which appears as a hybrid war, through a multi-dimensional examination, and aims to contribute to the field with a broad perspective by including Putin and Zelensky's leadership strategies and recent developments.

Keywords: Hybrid war, Global security, Migration, NATO, AB.

JEL Code: K 33

¹ Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. sanbarli10@gmail.com ORCID: 0000-0003-4690-9650

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 17.07.2024

Giriş

Uluslararası ilişkiler, zamanın akışıyla birlikte, bilimsel araştırmaların gelişimi noktasında yenilikçi, hatta evrimsel bir yeni biçim ve yapı alırlar. Ukrayna'daki çatışma konusuna savaşın yeni bir boyutu olarak değinen yazarlar, bu boyutun karakterini; Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya yönelik politikası, Ukrayna'daki çatışmanın nedenleri ve Rusya-Ukrayna çatışmasındaki yeni savaşın özellikleri gibi birkaç hayati kavramla birlikte ele almaktadır. Son unsur ise Rusya ve Ukrayna arasındaki siyasi ve askeri ilişkileri özetleyen sonuçların yanı sıra bu çatışmanın her iki ülkenin işleyişini etkileyen sonuçlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla Rusya-Ukrayna savaşı, savaş sürecine dair yeni boyutlarıyla karakterize edilmektedir. Bu savaşta psikolojik ve enformasyon, propaganda, küçük çaplı operasyonlar, özel kuvvet askerlerinden oluşan uzmanlaşmış gruplar da hakimdir. Ukrayna'daki hibrit savaş iki ana savaş türüne ayrılabilir; İlk olarak Kırım ele geçirilmesinde olduğu gibi “el koyma” (ilhak) yoluyla savaş yöntemidir. Diğeri ise Ukrayna'nın doğusundaki savaştır. (Demedziuk, 2017, s. 92, 101-102).

Son çatışmalar, tarafların yaratıcı bir şekilde akıl yürütme kapasitesine sahip olduğunu hatırlatmaktadır. Mattis ve Hoffman'a (2005) göre savaş olarak bilinen rekabetçi süreçte düşman, karşı tarafın kurallarına göre oynamak zorunda değildir. Sosyal, politik ve teknolojik güçler çatışmanın karakterini etkilese de temel doğasını değiştirmez. Hibrit Savaşlarda, biyolojik silahlara veya füzelere sahip olan ancak bunların kontrolünü kaybeden başarısız bir devletin çöküşüyle karşılaşabilirken, etnik olarak motive olmuş bir paramiliter güçle ve yerinden edilmiş bir grup radikal teröristle mücadele ederken aynı anda başa çıkmayı bekleyebiliriz. Gelecekteki savaşlarda bir haydut devletin sahaya sürdüğü ordunun kalıntılarıyla da karşılaşabiliriz. Bunlar geleneksel silahları çok yeni veya geleneksel olmayan şekillerde kullanabilirler. Ayrıca kritik altyapıya veya ulaşım ağlarına karşı bazı devlet dışı aktörler tarafından alışılmadık saldırılar veya rastgele şiddet eylemlerine başvurulabilme tehlikesi de vardır. Askeri veya finansal hedeflere karşı başka ekonomik savaş biçimleri veya felç edici bilgisayar ağı saldırıları da görebiliriz (s.1-2)

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın öne çıkarılan sebepleri, Ukrayna'nın NATO ve AB'ye üye olma olasılığının Rusya tarafında neden olduğu tehdit olarak öne çıkarılsa da Rusya'nın bir zamanlar stratejik ortağı olan Ukrayna'nın sadece coğrafi konumu değil, siyasi, kültürel, ekonomik bağların da iki devlet ilişkilerinde belirleyici olduğu görülmektedir. Dolayısıyla öncelikle bahse konu bağ ve ilişkiler temelinde, siyasi, ekonomik, kültürel ve dini çatışmaların belirleyiciliğine dikkat çekilmektedir. Çalışmada ikinci olarak iki ülke arasındaki çatışmanın bir hibrit savaş olma özellikleri değerlendirilmektedir. Bu hibrit savaş, geleneksel savaş yöntem ve taktiklerinin uzağında bir görünüm sergilemektedir. Rusya-Ukrayna savaşının kazanan ve kaybedenleri konusu çalışmanın ilgi odağına dahil edilmekte, yaşanan son gelişmelere bu bağlamda dikkat çekilmektedir. Son olarak çatışmaların geldiği nokta, taraf ve aktörlerin açıklamaları üzerinden değerlendirilmektedir.

1. Stratejik Çıkarlardan Çatışmaya Rusya ve Ukrayna İlişkileri

Rusya'nın Ukrayna konusuna yaklaşımını tam olarak anlayabilmek için bölgeye yönelik stratejisi ve jeopolitiği hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Sovyet sonrası devletler bağımsız devletlerden olan Ukrayna, 603.500 kilometre kare yüzölçümü ile Rusya'dan sonra en büyük ikinci ülkedir. Nüfusu yaklaşık 5 milyondur. Doğal kaynaklar açısından zengindir. Ukrayna ekonomisi çoğunlukla tarıma dayalıdır. Ukrayna'nın en önemli doğal kaynakları demir cevheri, kömür, manganez ve az miktarda gaz ve petroldür. Ukrayna, yolsuzluk, borçlu ekonomi ve dengeyi garanti edecek herhangi bir politika olmaksızın Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik açık saldırganlığının yol açtığı jeopolitik krizde olmuştur. Ukrayna'da çatışmaların patlak vermesinin pek çok nedeni vardır. Ancak ana nedeni, Ukrayna'nın Avrupa Birliği'ne katılım konusundaki aktif ilgisi ile bağlantılıdır (Demedziuk, 2017, s. 95-99).

Rusya'nın, Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması akabinde Ukrayna üzerindeki etkisini azaltacağını savunan D'Anieri'ye (2007) göre Ukrayna, politik devrimden çok ulusal bağımsızlığı öne çıkardığından, kurumsal yapılanmasını Sovyetlerin meydana getirdiği kurumsal yapı içinde oluşturmuştur. Bu yüzden yazara göre, Bağımsız Ukrayna kurumları “*boş bir anlayıştan*” yola çıkılarak tasarlanmıştır (s.14). Ukrayna'daki ekonomik reformların hızlı ilerlemeyişinin temel sebebi, SSCB dağıldığında Ukrayna'nın bağımsız bir devleti oluşturacak yapıları kurarken, ekonomiyi dönüştürmek ve demokratik geçiş süreci ile karşı karşıya kalmasıdır. Baltık ülkelerinin komünizm altında 45 yıl geçirmelerine karşılık Ukrayna 70 yıl SSCB'nin bir parçası olmuştur. Bir başka sorun da Ukrayna'nın devlet geleneğinin bulunmamasıdır (Święcicki, 2011, s.66).

Ukrayna'nın bağımsızlık tarihinin önemli kısmında rejim, gelişmiş demokrasi ile konsolide otokrazi arasındaki “gri bölgede” sıkışmış izlenimi vermektedir. Devletin, otokraziyi yaymak noktasında takip ettiği siyasete karşı sivil toplum ve muhalefet direniş göstermiştir. Bu bağlamda Turuncu Devrim'in etki yaratması umut edilmiş, Ukrayna'nın Avrupa'ya doğru yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Devrimin akabinde yeni otoriteler, maliyetli kurumsal reformlardan kaçınırsalar da demokratik birleşmelerden yana olmuşlardır (Kudelia, 2011, s.1).

Ukrayna ile ilişkiler Rus dış politikasının ana meselesi olmuştur. Bunda Ukrayna'nın coğrafi ve jeopolitik konumunun yanında iki ülke arasındaki kültürel, siyasi, ekonomik bağlar da önemli rol oynamıştır. Dikkati çeken, Rusya'nın ikili ilişkilerde hâkim konumda olduğudur. Ukrayna ve Rusya'nın stratejik çıkarlarla birbirine bağlılığı, iki ülkeyi yakınlaştıran ana faktördür. Bahse konu stratejik çıkarlara karşın birtakım çelişkiler, ilişkileri zaman zaman gergin bir atmosfere itmiştir. Ukrayna'nın ana çıkarı, bağımsızlığını ve Rusya Federasyonu'ndan azami ölçüde özerkliğini muhafaza etmektir. “NATO Karadeniz kıyısına yerleşiyor” algısı, Rusya'nın Kiev'e dair politikasında belirleyicidir. Moskova'nın Ukrayna üzerindeki kontrolünü yeniden sağlama teşebbüslerinden vazgeçtiği aralıklarda temel çıkarların çelişkili olmaktan çıkarak uyumun arttığı iddia edilmektedir (Olszański, 2001, s.33,42). Rusya'nın Ukrayna'yı stratejik bir ortak olarak görmekten vazgeçmesini başlatan neden ise elbette Ukrayna'nın NATO'ya katılma iştiağıdır (Minakov ve Rojansky: 2018, s.11).

Ukrayna'nın temel hedefleri; siyasi bağımsızlık, etkili devlet kurumları, şeffaf karar alma, hükümet süreçlerine kamuoyu güveni, egemenlik, toprak bütünlüğü ve tüm bölgeler üzerinde tam kontrol, güvenilir güvenlik garantileri, ekonomik bağımsızlık, olası AB üyeliğine giden yolun bir parçası olarak iç reformlar, Batı ile daha fazla entegrasyon ve 2020 yılına kadar NATO savunma ve güvenlik standartlarını karşılayan tam işlevli modern ordudur. Ülkenin zayıf yönleri ise yaygın yolsuzluk, kamu otoritelerinin kurumsal ve kişisel çıkarlara tabi kılınması, kamu fonlarının zimmete geçirilmesi, liyakatten ziyade sadakate dayalı siyasi atamalar, kritik siyasi sorunları ele alamayan zayıflamış ve etkisiz kamu kurumları (özellikle askeri ve güvenlikle ilgili), silah ve ekipmanların eskiliği ve yetersizliği, yetersiz bir lojistik destek sistemi ve istihbarat/karşı istihbarat gücü eksikliği, Ukrayna hükümetindeki suç ağları ve yolsuzluk, Rus hükümeti veya ticari kuruluşlarla resmi veya gayri resmi bağları olan siyasi ve ticari bağlantılardır. Ukrayna'ya yönelik tehditler ise Rusya Federasyonu tarafından aktif olarak desteklenen ayrılıkçılık biçiminde en üst düzeyde toprak ihlali, Doğu Ukrayna'daki Rus askeri varlığı, Ukrayna devletinin istikrarsızlaştırılması, Rusya Federasyonu'nun, Ukrayna'daki mevcut zaafı siyaseti etkilemek için suç şebekeleri marifetiyle kullanması, Rusya'nın dezenformasyon kampanyaları yürütmesi ve Ukrayna devletini istikrarsızlaştırmasıdır (NATO StratCom COE, 2019, s. 89).

2. Rusya-Ukrayna Savaşı: Bir Hibrit Savaşın Anatomisi

Günümüzün savaşları, yüksek yoğunluklu ve belirli bir zaman aralığında gerçekleşen bir eylemden düşük yoğunluklu ve süreklilik arz eden eyleme dönüşmüştür. Bu durumun, savaşın ortaya çıkışı ve uygulanışında değişimlere sebep olması kaçınılmazdır. Başarılı bir geleneksel savaş, psikolojik

harekattan elektronik savaşa kadar birçok metot gerektirir. Düşük yoğunluklu ve devamlı çatışma hali ise tarafların belirsizliği ve saldırının gizliliği ile eklenmiştir. Savaşın sürekliliğinde hedef ülkelere saldırının belli olmadığı ve hedefin gücünü azaltıcı saldırılara “hibrit savaş” (hybrid warfare) adı verilmektedir. Bu özellikteki savaşlarda, saldırıyı anlamak, saldırının başlangıcını tahmin edebilmek zordur. Hibrit savaş yöntemlerinde sıklıkla kullanılan yöntemlerden birisi olan yanlış bilgilendirme sürekli ve değişken sahalarda sürdürülmektedir (Bıçakçı, 2019, s. 1).

Brüksel'deki 2018 NATO zirvesinin son bildirisinde, NATO ülkelerinin “barış, kriz ve çatışma arasındaki çizgileri bulanıklaştırmayı ve belirsizlik yaratmayı amaçlayan karma faaliyetler kullanan devlet dışı aktörlerin giderek artan bir tehdit altında olduğu” belirtilmiştir. “Karma” terimi, dezenformasyon, siber saldırılar, göç, casusluk, uluslararası hukukun manipüle edilmesi, güç tehditleri (hem düzensiz silahlı gruplar hem de konvansiyonel kuvvetler tarafından), siyasi yıkıcılık, sabotaj, terörizm, ekonomik baskı ve enerji bağımlılığını tanımlamak için kullanılmıştır. NATO hibrit tehditleri, zaman ve mekânda geleneksel, düzensiz ve asimetrik faaliyetleri birleştiren bir tehdit türü olarak tanımlamaktadır. Hibrit tehditlerin en güncel tanımları, büyük ölçüde Ukrayna ve Kırım'daki Rus eylemlerine dayanmaktadır. Hibrit tehditlerin temel yönü belirsizliktir. Eylemlerin genel niyeti belirsiz veya kasıtlı olarak gizlenmiş olduğundan tanımlaması veya kamuoyuna açıklaması zordur. Hibrit tehditlerin etkileri dağınık olabilir, zamanla somutlaşabilir. Hükümetlerin düşmanca niyeti kanıtlayan kesin kanıtlar bulması veya hassas istihbarat yayınlatabilmesi olası değildir. (NATO StratCom COE, 2019, s. 8).

19.yy'da yüzyılda net olan savaş ve barış arasındaki farklar giderek bulanık hale gelmektedir. Hatta istikrarlı ve gelişmiş ülkelerin bile birkaç ay veya hafta içinde düşmana yenik düşebileceği, saldırganlık ve kaosun arenası haline gelebileceği, insani felaketlerin ve iç savaşın meydana gelebileceğine dikkat çekilmektedir. Gerasimov'a göre Renkli Devrimler böyle bir duruma örnektir. Modern savaşın farklı kuralları vardır; siyasi ve stratejik hedeflere ulaşmak için askeri olmayan araçlar kullanılır. Bu araçların son derece etkili olduğu kanıtlanmıştır. Gerasimov teknolojik ilerleme ile üretim şekli arasında yürütülen savaşlara dikkat çekmektedir. Ona göre yeni bilgi teknolojileri önemli ölçüde mekânın ve zamanın önemini azaltmakta, kontrol organları arasında da boşluklar oluşturmaktadır. Büyük kuvvet çatışmaları stratejik ve operasyonel düzeyde geçmişte kalmaktadır. Uzun mesafeli, temassız eylemler, düşmana karşı mücadelenin başlıca aracı haline gelmektedir. Stratejik, operasyonel, taktik düzeylerde saldırı ve savunma harekâtları giderek azalırken, yüksek hassasiyetli silahların kullanımı yaygınlaşmaktadır. Yeni fiziksel özelliklere dayalı silahlar, prensipler ve otomatik sistemler aktif olarak uygulanarak askeri faaliyetlere dahil edilmektedir. Gerasimov ayrıca şu konulara da dikkat çekmektedir (Raychev, 2019, s. 127-128);

- Asimetrik olanın önemi ve rolü üzerine faaliyetler (özel kuvvetlerin kullanımı),
- İç muhalefet ve bilgi faaliyetleri
- Daha güçlü düşmana karşı üstünlük elde etmeyi sağlayan modern savaş.

Hibrit savaşlarda her türlü teknolojik gelişme farklı mekân ve zamanda kullanılabilir. Dijitalleşme, savaş kavramını da değiştirerek, tarih boyunca kullanılmayan unsurları yeni çatışmalara dahil etmiştir. Hibrit savaşı geleneksel savaştan ayıran temel öge, savaş ilanı olmaksızın düşük yoğunlukta çatışmanın devam ettirilmesidir. Geleneksel savaşlarda ordular karşılıklı çatışırken, hibrit savaşta son aşamaya değin buna tanık olunmaz. Hibrit savaşlarda asimetrik ve dolaylı yöntemlerin kullandığı dikkati çekmektedir. Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'ya saldırılarında temel unsur siber uzay, en etkin araç ise sosyal medyadır. Buradan hareketle hibrit savaşların bilgi üzerinden yönlendirme yaptığı söylenebilir. Hedef devletlerin toplumsal yapıları incelenerek bu yapıların çözülmesi noktasında gerekli olan bilgi operasyonları gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede hedef ülkelerdeki tarihsel çatışmalar, etnik farklılıklar ve ekonomik uyumsuzluklara odaklanılmaktadır. 2014'te Rusya Ukrayna'da milis kuvvetleri

destekleyerek, elektrik üreten santrallere siber saldırılar düzenlemiş, ülkede kaosu artırmıştır. Amaç, devletin yetersizliğini vurgulamaktır. Rusya'nın Kırım'ı Ukrayna'dan koparma hedefine sözü edilen hibrit yöntemlerle ulaştığı söylenebilir (Bıçakçı, 2019, s. 3-5).

Putin'in yakın takipçisi ve yazarı Vladislav Surkov, “Ukrayna'ya karşı hibrit savaş”, “doğrusal olmayan savaş” terimini kullanmaktadır. Ona göre, doğrusal olmayan savaş eski araç ve yöntemlerle analiz edilemez. Kazanan, geleceğe hâkim olandır. Manipülasyon, güç teknolojisinin bir parçası olarak kullanılmaktadır. Nesnesi tarafından fark edilmemesi gereken etki, bir tür gizli manevi ve psikolojik manipülasyondur. Bu hatırı sayılır derecede ustalık ve bilgi gerektiren bir etkidir. Burada insanların manipüle edilenleri bireyler olarak değil nesneler olarak ele almak gerekir. Bu etkinin işareti çift koordineli etki olarak kabul edilir; İlk olarak alıcıya sağlanan bilgilerle birlikte, gönderenin, alıcının eylemlerine ilişkin beklentileri bulunmaktadır. İkinci olarak, manipülatörün istediği kadar bilgi, kendi fikirlerini oluşturur. Eylemler, önyargılı bir şekilde sağlanan bu bilgi etrafında yapılır (Raychev, 2019, s. 136).

Hibrit savaşta kullanılan araçlar hedef ülkedeki etnik, dini veya kültürel yakınlığı olan halkı hedef alır. Yönlendirme ile harekete geçen sivil halk olaylarıyla, rakibin siyasal zafiyetinden yararlanılmakta, ülke istikrarsız hale getirilerek hareket kabiliyeti zayıflatılmaktadır. Karabulut'un (2016) yaptığı tespitle “*hedef ülkede etnik ve kültürel yakınlığı olan halkın bulunmasının, o ülkenin hibrit tehditlerden etkilenme ihtimalini artırdığı sonucuna varmak tutarlı olacaktır*” (s. 39).

Hibrit savaşın dolaylı ve asimetrik eylemleri, topraklarını işgal etmeden düşmanı egemenlikten mahrum bırakacak görünmektedir. Gerasimov, klasik savaşların yöntemleri iyi bilinirse dolaylı savaşın yöntemlerinin tahmin edilebileceğinin bilincindedir. Hibrit savaşın hızla kaosa, iç siyasi krize ve ekonomik krize dönüşmesiyle, devletler yıkılma tehdidi ile karşı karşıya kalacaktır. Gerasimov, hibrit savaşın “gelecekteki” bir savaş olmadığına, günümüzde her askeri çatışmada, askeri ve askeri olmayan araçların kullanıldığı halihazırda yürütülen bir savaş olduğuna dikkat çekmektedir. İç çatışmalarda muhalefetin şiddet içeren eylemleri ve terör örgütlerinin eylemleri dışarıdan destek alınarak örgütlenmektedir. Olaylarda kitle iletişim araçlarının etkisi neredeyse askeri gücün geniş çaplı kullanımı kadar geniş etki yaratmaktadır (Raychev, 2019, s. 130).

Ruslar Mart 2021'den itibaren Ukrayna'nın enerji ve iletişim ağlarında keşif yapıyor ve siber yeteneklerini önceden konumlandırıyordu. Ancak işgal sırasında ve ondan önceki birkaç hafta boyunca Ruslar esas olarak 2008'de Gürcistan'a ve 2014'te Ukrayna'ya karşı saldırıların versiyonlarını üstlendiler. Ruslar, Ukrayna bakanlıklarının ve özel sektör kuruluşlarının web sitelerini bozmuş, DDoS saldırıları (Dağıtılmış hizmet reddi saldırısı) gerçekleştirmiştir. Bilgisayar sabit disklerini silebilen kötü amaçlı yazılımın etkinleştirildiği birkaç vaka tespit edilmiştir. “WhisperGate” olarak etiketlenen kötü amaçlı yazılım, Ukrayna hükümet ağına ve finans kuruluşuna, ayrıca Letonya ve Litvanya'ya yayılmıştır. Ancak genel olarak çok az aksama yarattığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, daha geniş çaplı saldırıların Ukrayna hükümeti ve Batılı siber güvenlik şirketleri tarafından silme amaçlı kötü amaçlı yazılımların tespit edilmesi ve bunlara karşı yama yapılmasıyla aksamış olması mümkündür (Willett, 2022:11).

Tablo 1: *Rusya'nın Ukrayna'ya Karşı Savaşta Hedefleri ve Kullandığı Kavramlar* (Raychev, 2019, s.140).

Hedefler	Kullanılan Konsept
İlhakın askeri niteliğini ortadan kaldırmak	“küçük yeşil adamlar”, “küçük beyler”
İlhakın yasadışı niteliğini ortadan kaldırılmak	“halkın belediye başkanı”, “halkın valisi”, “halkın öz savunması”, “Kırım'ın birleştirilmesi”
Düşmanın olumsuz özelliklerini vurgulamak	"Fırtınacılar", "cezalendirme takımı", "cezalendirme operasyonu", "junta", "kendini ilan eden Kiev hükümeti", "kendini ilan eden başkan"
Kendi eylemlerinin olumlu yönünü ve kutsallığını artırmak	“Kırım bizimdir”, “Kırım Rus'tur”, “Kırım Rus donanmasının yeridir”
Olayların meşrulaştırılması için açıklama yapmak	İdari binaların ele geçirilmesi “Bu bizim, halkın ve biz halkız” ifadesiyle açıklanıyor

Tablo 1'e bakıldığında dikkat çeken, Rusya'nın söz konusu hibrit savaşta gerek hedeflerine ulaşma gerekse kullandığı konsept itibarıyla, oldukça manüvülatif davrandığı, dolayısıyla hibrit bir savaşa dair yöntemleri devreye soktuğu açıkça görülmektedir.

Rusya'nın ABD Demokratik Ulusal Komitesi'nin (DNC) e-posta sunucusuna girmesi, Houston'daki bir cami için protesto ve karşı protestolar, Rus trolleri tarafından organize edilmiş olup, bu eylemlerin 21. yüzyıldaki melez tehditler olduğu görülmektedir. Bu tür yöntemler elbette yeni değildir. Yeni olan, araçları güçlendiren ve maliyetini düşüren sanal veya dijital alandır. Melez ya da hibrit tehditlerin amacı, gerçek savaş olmadan sonuçlara ulaşmak olup, gerçek çatışmadan uzak araçlara odaklanmaktadır (Treverton, Thvedt vd, 2018, s. 3-4).

Çelikaşan (2022) Rusya Ukrayna savaşını, Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte düş kırıklığı yaşayan güvenlikçi Rus bürokrasisi ve elitlerinin Sovyet devlet sistemindeki gücü ele geçirmelerinin bir sonucu biçiminde yorumlamaktadır. Nitekim yakın çevre doktrini ve bir dizi doktrin belgesi, Rus güvenlikçi elitlerinin rahatsızlığının ifadesidir (s. 54).

2014- 2022 tarihleri arasında Kırım, Donetsk ve Luhansk işgalleri, sürecin Kasım 2004'e kadar geri götürülebileceği göstermektedir. Ukrayna'daki Batı ve Rusya yanlısı partilerin ayırt edici ayrılığı 2004'te Ukrayna Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde açıkça görülmektedir (Türkiye Bilimler Akademisi, 2022, s.11). SSCB'nin dağılmasıyla son bulan Soğuk Savaş, ABD ve NATO merkezli tek kutuplu dünya düzenine geçişin ilk hamleleridir. Sonrasında ABD, askeri ve siyasi müdahale ile güç sahasını genişletmeyi sürdürmüş, 2004'deki Ukrayna seçimlerine müdahil olunarak, Ukrayna'nın Rusya ekseninden uzaklaştırılması hedeflenmiştir (Çalışkan, 2022, s. 34-35).

2014'de Viktor Yanukoviç'in Ukrayna'dan ayrılmasıyla başlayan Meydan Olayları istikrarsızlığa yol açmış, Kırım'ın Rusya tarafından aynı sene ilhak edilmesi sonrasında Ukrayna, fiilen durumu kabul etmiştir. Uluslararası toplumun zayıf ve dağınık tepkiler verdiği dikkati çekmektedir. Ukrayna'nın Doğu ve Güney bölgeleri asimilasyona maruz kalan ve genel olarak Rusça konuşulan, Ortodoks ve endüstri bölgeleri olup, Kuzey ve Batı bölgeleri ise Ortodoks olmakla birlikte Katolik ve uzun süre Lehistan (Polonya) yönetiminde kalmıştır. Bu noktada savaşların kimlik üzerindeki etkisi üzerinde durulmalıdır. Putin'in işgaliyle, farklı siyasal ve jeopolitik tercihlerdeki kesimlerle Ukraynalılar, Ukrayna ulusal kimliğinde konsolide edilmiştir. Kiev'in Ortodoks Hristiyanlık bakımından önemi ve ülkenin enerji aktarımı, Rusya için Ukrayna'yı vazgeçilmez duruma getirmiştir. Rusların çoğunluk olduğu tek yer Kırım olup, Kırım'a sistemli olarak Ruslar yerleştirilmiştir. Kırım'da 1783'deki ilk Rus işgalinde yüzde 90'lara yaklaşan Kırım Tatar nüfusu, Stalin tarafından II. Dünya Savaşı gerekçe gösterilerek 1944'te Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürülmüş, Kırım Tatarlarına 1944 öncesindeki topraklarına dönüş imkânı tanınmamıştır

(Türkiye Bilimler Akademisi, 2022, s.11-12). Açık olan, Sovyet Hükümetinin Kırım Tatarlarının kültürel mirasını ve aidiyet duygusunu ortadan kaldırmayı hedeflediğidir (Uraz, 2015, s.104).

Rusya, NATO'nun genişlemesinden duyduğu rahatsızlığı her fırsatta ifade etmiştir. Ukrayna ve Gürcistan'ın etki alanından çıkmasını istemeyen Putin, Ukrayna'yı yapay bir devlet olarak görmektedir. Ukrayna'yı işgal eden Rus tanklarına Sovyet bayraklarının asılması, eski Sovyetler Birliği güdüsünün açık göstergesidir. Rus işgalinde din unsurunun da önemi açıktır. Ukrayna'daki Rus Ortodoks Kilisesi Ukrayna'nın bağımsızlığı sonrasında bölünerek bağımsız bir yapıya dönüşmüştür (Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikhanesi) (Haran, 2011, s. 32). Ukrayna milliyetçisi olarak tanınan Kiev Patrikhanesi ve Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi 2018'de birleşerek, 2019'de kendi patrikliğini duyurmuş, Ukrayna'daki yeni kilisenin otosefal statüsünü reddeden Moskova Patrikhanesi ise İstanbul Fener Rum Patrikhanesiyle ilişkilerini sonlandırma kararı almıştır (Türkiye Bilimler Akademisi, 2022: 13).

3. Savaşın Kazananları ve Kaybedenleri

Yeni nesil savaşın bariz bir örneğine dönüşen Ukrayna krizinin, Rusya, Batı ve Ukrayna için olumlu ve olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığına dair farklı görüşler dikkati çekmektedir. Rusya nezdinde olumlu sayılabilecek olan, Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna'nın AB ve NATO'ya yönelmesinin önlenmesidir. Ancak Baltık ve Doğu Avrupa ülkelerinde eski Sovyet korkusunun canlanması, kamuoyunda ve kamu kurumlarındaki bilinçlenmenin artmasıyla Rus faaliyetlerine karşı önlemler alınmaya başlanmış, enerji bağımlılığını ortadan kaldırmaya dair planlamalar gündeme gelmiştir. Yönetime Batıya yakın bir hükümetin gelmesiyle, Rusya'ya yakınlaşma olasılığı önemli ölçüde azalmıştır (Karabulut, 2016, s. 37).

Hibrit savaşta hedef, savaşçılar değil, karşıt toplumlardır. Bu nedenle, savaşçılar ile vatandaşlar arasındaki, onlarca yıldır belirsizleşen ayrım neredeyse tamamen ortadan kalkmaktadır. Taktik, savaş tehditlerinden propagandaya ve aradaki her şeye kadar olası araçların eş zamanlı olarak kullanılmasıdır. Putin, stratejik hedefleri konusunda son derece net davranmış, Rusya'nın "yakın çevresine" hâkim olmak ve Rusya'nın büyük bir küresel güç olarak tanınmasını sağlamak amacını deklere etmiştir. Rusya, özellikle 2012'den bu yana çıkarları ve güvenliği için önde gelen zorluklar olarak ABD ve NATO'yu görmektedir. Ancak herhangi bir büyük askeri çatışmayı kaybedeceğini bilen Rusya, ekonomik bir rekabeti de kazanamayacak durumdadır. Avrasya Ekonomik Birliği'nin bir çekim merkezi olma olasılığı da pek yoktur. Bu çerçevede Rusya, rakiplerinin kurumları arasında karışıklık, kaos ve belirsizlik yaratmaya çalışmaktadır. Özellikle Rusya, Rusları konsolide etme noktasında “*Batı'ya bakın, onlar sizin düşündüğünüz kadar yozlaşmış ve beceriksizler. Yine de bize bakın, Suriye'de yerimizi koruduk, Kırım'ı haklı toprağımız olarak geri aldık. Belarus ve Ukrayna'daki etnik Rusları koruyoruz*” diyerek toplumu ikna etme çabasıdadır (Treverton, Thvedt vd, 2018, s. 3-4). Rusya'nın belirtilen söylemleri, savaşın kazananının Rusya olduğuna dair iddialardır.

Rusya-Ukrayna savaşının sürmesi sadece global bir güvenlik tehdidi değildir. Aynı zamanda küresel çapta tahıl ve enerji güvenliğinde olası problemler üzerinde durulmaktadır (Ece, 2022, s. 1405). Eski Sovyet cumhuriyetleri için gıda tedarik zincirinde yaşanacak krizler hibrit savaşın artçı sonuçlarıdır. Ukrayna'da savaş sebebiyle tahıl ekiminin mümkün olmamasından kaynaklanan sorunlar ortaya çıkmaktadır. Belirtilen durum bu ürünlerin Avrupa'ya ihracatını da sıkıntıya sokacaktır (Türkiye Bilimler Akademisi, 2022, s. 25).

Savaşın, AB'nin ekonomik büyümesini azaltacağı iddia edilmektedir. Rus işgaliyle, 6 milyonu aşan bir nüfus ülkesinden ayrılmış, bu da büyük bir insani kriz ortaya çıkarmıştır. Savaşın başlamasından bu yana Avrupa'ya dair ekonomik büyüme tahminleri de revize edilmektedir. Yüksek gıda ve enerji fiyatları Avrupa Birliği'ndeki yoksulları etkileyecek, savaşın tetiklediği enflasyon Avrupa'da özel tüketimi azaltabilecektir. Enerji ve gıda fiyatlarındaki artış, daha duyarlı

ülkelerde yoksulluk riskini de artıracaktır. Nitekim Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri krizden daha fazla etkilenme eğilimindedir (European Investment Bank, 2022, s. 3-4).

Rusya bombardımanları, Ukrayna'nın kültürel mirasına zarar vermiştir. Uluslararası hukuk sivil ölümleri durdurma ve kültürel mirasın yok edilmesi noktasında kurallar getirirse de Rusya'nın savaş suçu (EPRS, 2022:5) işlemeye devam ettiği iddia edilmektedir. Bahse konu iddialarıyla ilgili olarak Uluslararası Adalet Divanı, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik başlattığı savaşa gerekçe olarak sunduğu soykırım iddiasını araştırmaya karar vermiştir. Rusya, Ukrayna işgali öncesinde Donetsk ve Luhansk'da Rusça konuşan halka soykırım yapıldığını iddia etmiştir. Rusya Ukrayna'yı işgaline bu gerekçe ile başladığını duyurmuştu. Kiev yönetimi de Moskova'yı Uluslararası Adalet Divanı'na şikâyet ederek "*soykırım ile işgalin Birleşmiş Milletler (BM) Soykırım Sözleşmesi'ni ihlâl ettiği*" konularının araştırılmasını istemiştir. Mahkeme Mart 2022'de, Rusya'ya Ukrayna'daki askeri operasyonlarını sonlandırma emri vermesine (Euronews, 03.02.2024) karşın sürece dair bir etkisi olmamıştır.

Ukraynalılara göre Euromaidan (21 Kasım 2013 tarihinde Kiev'deki Bağımsızlık Meydanı'nda başlayan, Ukrayna'daki protestolar) ve onunla bağlantılı olaylar bir demokratik devrimle gelecek değişimi amaçlıyordu. Ancak Ruslar bunu siyasi, askeri ve ekonomik hakları ihlal eden bir darbe olarak görmekte, Ukrayna'nın doğusundan gelen yurttaşlarının kurtuluşunun ancak Ukrayna'dan bir bütün olarak ayrılmak olduğunu düşünmektedirler. İyi bir işe, eğitim olanaklarına ve bir hayata sahip olmak için Avrupa'da yer almak Ukraynalıların boş hayali olarak görülmektedir. Kremlin'e göre, Rusya saygın ve güvenilir bir ülkenin tek savunucusu olabilir. Zira bu ülkeleri birleştiren ebedi değerler bulunmaktadır. Rusya, hedeflerinin peşinden gitmeye kararlı olduğundan, çağdaş jeostratejisine ulaşmayı hedeflemektedir. Bu nedenle Batının, Rusya'ya uyguladığı yaptırımlar Moskova'ya göre sadece geçici bir rahatsızlık teşkil etmektedir. Üstelik Batının tavrı, Ukrayna'da Rusça konuşan insanlara yardım etmeyi bırakmak için bir neden olarak da görülmemektedir (Demedziuk, 2017, s. 107-108).

4. Rusya-Ukrayna Savaşında Son Gelişmeler

Bugün savaşın geldiği noktaya bakıldığında, Batı kamuoyu söyleminde, Ukrayna'nın savaşı kaybettiği ve daha fazla kayıptan kaçınmak için bir barış anlaşması yapması gerektiği fikri giderek daha fazla domine edilmektedir. Bu algı muhtemelen medyaya hâkim olma eğiliminden ve takip edilmesi daha kolay olan görünür arazi alanı operasyonlarına orantısız bir şekilde odaklanılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak savaşların taktiklerle değil, stratejilerle kazanıldığı düşünüldüğünde, Ukrayna, Rusya'yı savaş alanında tutmanın net bir yolunu gösterebilirken, bu durum sonunda dayanılmaz kayıplara da yol açabilir. Nitekim Beşar Esad'ın düşüşünden on iki gün önce rejiminin kesinlikle güvenli görüldüğü hatırlanmalıdır (Frolova, 2025).

Donald Trump'ın yeniden başkan seçilmesinden sadece bir ay sonra, Kiev'in gelecekteki Amerikan desteğine dair tüm umutlarını kaosa sürüklediğini söylemesi, Ukrayna nezdinde bir hayal kırıklığı yaratmıştır. The Week'de (The Week, 24 .02. 2025). yer alan habere göre Ukrayna halihazırda iki cephede savaşmaktadır; "Doğuda Rus işgalcilere karşı mücadele ve Batıda Trump'ı kendi safında tutma mücadelesi". Trump, kendi gözetimi altında savaşı sona erdirmek için "hızlı bir anlaşma" yapılacağını duyurmuştur. Zelenskiy'i "seçimsiz diktatör" olarak adlandırması ve Ukrayna'nın savaşı başlattığını veya "saldırıya izin vermemesi gerektiğini" ima etmesi Trump'ın Ukrayna'yı Rus taleplerine boyun eğmeye zorlayabileceği yönünde spekülasyonlara yol açmıştır. Trump'ın Kiev ve Moskova özel temsilcisi ise Washington'ın Ukrayna'nın "yanında" olduğunu ve Rusya ile çatışmaları sona erdirecek herhangi bir anlaşmanın "yeni bir savaş" yaşanmamasını sağlaması gerektiği noktasında yumuşatıcı bir söylemle ifade etmektedir.

Trump uzun zamandır savaşın sonunu hızla getirebileceğini iddia etmektedir. Bu noktada asıl müzakerenin, Ukraynalılar ve Ruslar arasında gerçekleşmesi gerektiğine işaret etmektedir. Trump yönetimi arabuluculuk çabalarına Şubat 2025'de başlamıştır. ABD Savunma Bakanı Pete Hegseth, Ukrayna'nın tüm topraklarını ve NATO üyeliği hedeflerini "gerçekçi olmayan" hedefler olarak

nitelendirmiştir. Trump bu açıklamanın akabinde Putin ile bir telefon görüşmesi yapmış, ardından Rus liderin barış istediğini kamuoyuyla paylaşmıştır. ABD politikasındaki bu ani değişiklikler, Moskova hariç, Avrupa başkentlerinde şaşkınlığa yol açsa da Moskova'da memnuniyetle karşılanmıştır. Zelenskiy, Washington ile koordinasyon sağlamayı umduğunu söyleyerek Ukrayna'nın katılımı olmadan hiçbir anlaşma yapılamayacağını açıkça belirtmiştir. Trump'ın Kongre'den Ukrayna için daha fazla para talep ederek, dondurulmuş Rus Merkez Bankası varlıklarını Kiev'e devretmek için G7 ile çalışarak ve yaptırımları sıkılaştırarak onunla baskı kurması gerektiği düşüncesi dile getirilmektedir. Bu adımlar Putin'e, uzlaşmak yerine savaşa devam etmenin Rusya için daha fazla maliyet anlamına geleceğini açıkça gösterecektir. Ancak şimdiye kadar baskı kurmak için hiçbir şey yapılmadığı da hatırlanmalıdır. ABD yönetiminin Moskova ile ilişki kurmak için gösterdiği acelenin daha karanlık bir yorumu, bu adımların Putin'in gözüne girmek için Ukrayna'yı (onunla birlikte Avrupa'yı) *“otobüsün altına atmaya tamamen hazır, kasıtlı bir plan”* olduğudur. Bu taktiğin, Rusya'yı Çin'den koparma amacıyla işletildiği de ihtimaller arasındadır. Atılacak yanlış adımlar varsayıldığında, ABD'nin tavrı durumu zorlaştırabilecektir. Nitekim bu konudaki başarısızlık, Rusya ve Ukrayna'nın savaşı sürdürmesi anlamına gelecek, Trump'ın küresel bir müzakereci olarak zayıflığını da ortaya çıkaracaktır (Pifer, 2025).

Şubat 2022'de tam kapsamlı savaş başlatıldığından bu yana, savaş dinamiklerinin ve her iki taraftaki taktiklerin değişmesine rağmen, çatışma stratejik düzeyde yıpratıcı olmaya devam etmektedir. Savaş, yıpratma, manevra ve yeniden yapılanma arasında gidip gelmektedir. Hem Ukrayna hem de Rusya, insan gücü ve ekipman açısından ciddi darbelerle karşı karşıya kalmış ve tarafların hiçbirini bunları hafifletmek için büyük ölçekli birleşik silah manevraları gerçekleştirememiştir. Başka bir deyişle, Rusya Ukrayna hatlarından geçse bile avantajını savaşı kazandıran bir etki için kullanacak güçten yoksundur. Peki Ukrayna'nın durumu nedir? Bunu değerlendirmek için çatışmaya stratejik, çok alanlı bir bakış açısıyla yaklaşmak hayati önem taşımaktadır. Ukrayna'nın stratejik konumu, çok alanlı savaşı zorunlu kılmaktadır. Ukrayna, NATO gibi gelişmiş askeri doktrinler tarafından tanınan modern savaşları, kara, hava, deniz, uzay, siber uzay ve bilişsel alanı kullanmak zorundadır. Ukrayna en az dört alanda (hava alanı, deniz alanı, uzay ve siber alanlar ve arazi alanında) üstünlük sağlamaktadır (Frolova, 2025):

- Ukrayna, Rusya'nın hava üstünlüğünü etkili bir şekilde etkisiz hale getirmiş, hava savunma sistemlerinin, artan varlığı, Rus hava kuvvetleri altyapısına yönelik etkili uzun menzilli saldırılar ve hızla gelişen insansız hava araçları ve İHA teknolojilerine dayalı yeni bir hava hakimiyeti konsepti nedeniyle belirleyici bir operasyonel etkiye işaret etmektedir.
- Rusya, askeri uzmanların değerlendirdiği Karadeniz filosunun üçte birinden fazlasını kaybetmiştir. Bu da Rusya'nın operasyonel işlevlerini yerine getirmesini imkânsız hale getirmiştir. Rusya'nın temel yetenekleri çoğu bozulmuş, önemli kayıplara neden olmuştur. Rusya, deniz operasyon yeteneklerini, deniz üslerinin birkaçını ve ticaret yolu koruma yeteneğini kaybetmiştir. Aralık 2023'te Rusya, füze taşıyıcısı da dahil olmak üzere önemli gemilerinin çoğunu Ukrayna'nın saldırılarından korumak amacıyla Kırım limanlarından Novorossiysk'e taşımıştır. Dolayısıyla, Rusya'nın deniz stratejisi geniş bölgedeki hakimiyetini önemli düzeyde ortadan kaldırmaktadır.
- Ukrayna, uzay ve siber alanlarda dikkate değer bir uyum yeteneği göstermiştir. Son teknoloji araçlarından yoksun olan ülke, siber dayanıklılık için ortaklıklar ve toplumun tamamını kapsayan bir yaklaşım benimsemiştir. Vatandaşlar tarafından finanse edilen ve ticari kaynaklardan gelen uydu verilerini kullanarak sağlam hizmetler sağlamaktadır. Rusya ise kamu inisiyatifi ve dayanıklılığı olmayan tekelci ve katı bir sistemle mücadele etmektedir.
- Arazi alanı Ukrayna'nın en zayıf noktası olarak kabul edilse de kara alanı daha farklı bir resim ortaya koymaktadır. 2022'deki tam ölçekli işgalden bu yana Ukrayna yaklaşık

75.000 km²'yi özgürleştirmiş, Kursk bölgesindeki Rus topraklarına (şu anda yaklaşık 800 km²'sini elinde bulunduruyor) sınırlı saldırılar başlatmıştır. Buna karşılık, Rusya 2023'te sadece 505 km² ve 2024'te yaklaşık 4.000 km² kazanmış, toplamda yaklaşık 700.000 ölü ve yaralıya mal olan bir kayıp yaşamıştır

Rusya, Ukrayna'yı yenme projesine yardımcı olmak için Kuzey Kore'den 11.000 asker ve Yemen'den paralı askerler almış, Rusya sıcaklıklar donma noktasının altına düştüğünde ve deneysel orta menzilli silahları ateşlediğinde Ukrayna'nın enerji şebekesini yenilenen bir şiddetle toz haline getirmiştir. Gelişmeler, Ukrayna aleyhine görünmektedir. Savaşın devamı, çok daha fazla maliyete yol açacaktır. Savunma harcamaları, Ukrayna ekonomisinin kayıpları, toplumun güvenliği göz önüne alındığında savaşın maliyeti artmaktadır. Kırım'ın ilhakı ve Rusya'nın 2014'te Ukrayna'nın Donbas'ını işgal etmesinden önce Batının, Ukrayna'ya herhangi bir askeri yardım sağlamayı veya Rusya'ya anlamlı bir yaptırım uygulamayı reddettiği hatırlanmalıdır. Batı 2014'den Rusya'nın 2022'deki tam ölçekli işgali arasındaki sekiz yılda, çok az miktarda askeri donanım sağlasa da Rusya'ya uyguladığı yaptırımlar hafiftir. İşgal başladığında, Almanya sadece kask teklif etmiştir. Tankları ancak bir yıl sonra gelmiş, F-16 savaş uçakları 2024 Ağustos ayında uçmaya başlamıştır. Ekipmanın işgalden önce ve uygun şekilde kullanılmasına izin verilseydi Ukrayna şimdi kesinlikle daha iyi bir konumda olurdu gibi seslerin zaman zaman yükseldiği dikkat çekmektedir. Ancak bu durumda bile Ukrayna'nın Rusya'yı topraklarından çıkaracağı kesin olarak söylenemez. Yine de daha adil bir mücadele olacağı ve daha az Ukraynalının hem cephede hem de büyük şehirlerde can kaybı yaşayacağı tahmin edilebilir. Son olarak Ukrayna'nın ön cephe olduğu konusu da öne çıkmaktadır. Bir zamanlar Kremlin imparatorluğunun bir parçası olan Moldova'nın da Rusya'nın yörüngesinden çıkmakta olduğu, Polonya ve Baltık ülkelerinin de Moskova'nın kontrolünden bağımsız olarak Rusya'yı düşmanlaştırdığı sıkça tekrarlanmaktadır (Nixey, 2024).

5. Sonuç

Rusya-Ukrayna savaşı, bölgesel güvenlik, ticaret, enerji, gıda güvenliği, insan ticareti ve göç olmak üzere oldukça geniş ölçekte sonuçları olan hibrit bir çatışmadır. Savaş nedeni, Ukrayna'nın AB ve NATO'ya üyelik süreci olarak öne çıkarılsa da sosyal, kültürel, siyasal ve tarihi nedensellikler de savaşın tetikleyicileri olmuştur. Çalışmanın temel amacı özü itibarıyla, Rusya ve Ukrayna'yı bir zamanlar stratejik ortak yapan konumdan nasıl ve hangi gelişmelerle uzaklaşıldığına dair bir tartışmayı ve değerlendirmeyi ortaya koymaktır. Başlangıçtan itibaren savaş süreci ve geline nokta savaşın, Putin ve Zelenskiy'nin liderlik stratejilerinden bağımsız olmadığının da altı çizilmelidir.

Liderlik stratejisi açısından bakıldığında Putin'in popülist politikacılara olan benzerliğinin yüzeysel olduğu belirtilmektedir. Halk iradesini elitlere karşı kendi saflarına çekip harekete geçirmeye çalışan popülist liderlerin aksine Putin'in, devletin merkeziliğini pekiştirdiği ve otoritelerin halk için gösterdiği babacan ilgiyi öne çıkarmaya çalıştığı iddia edilmektedir. Düşünsel açıdan, içerik analizi yapıldığında popülist fikirlerin Putin'in söyleminde sadece geçici bir ifade bulduğu ve özellikle iç politikada çok az yankı uyandırdığı, buna kanıt olarak öne sürülmektedir. Putin popülizmi, nadiren dış politika eleştirilerinde, özellikle de 2014 sonrası Ukrayna otoritelerinin eleştirilmesinde kullanmıştır. Ancak, bu tür söylemlerin olgusal taraflılığı (örneğin Ukraynalı "Naziler" bir yana, Putin, ülkelere düşmanca gördükleri faaliyetler için yabancı hükümetlere nutuk atan birçok devlet liderinden pek de farklı görünmemektedir (March, 2023, s.16).

Liderlik stratejisi açısından Zelenskiy ile ilgili olarak şu noktalara işaret edilmektedir; Öncelikle tam kapsamlı işgalin ardından bugün Ukraynalıların yaklaşık %65'i bu zor zamanlarda kendilerini yönlendirecek kişi olarak hâlâ devlet başkanı Zelenskiy'e güvenmektedir. Ancak olası bir seçimde büyük engeller de vardır. Zira Rusya'nın ülkenin beşte birini işgal etmesiyle en az yedi milyon Ukraynalı

yurtdışında yaşamak zorunda kalmıştır. Ayrıca cephede savaşan yüz binlerce asker bulunmaktadır. Ukraynalı yazar Andriy Kurkov, “Alternatif bir cumhurbaşkanı yok” demektedir. Kurkov, Ukrayna liderini tahliye tekliflerini reddedip ülkesinin davasını savunduğunda James Bond'a benzetmişti. Peki şimdi de aynı şeyi hissetmekte midir? Kurkov, bu soruya, "Çok yorgun bir James Bond gibi görünüyor," cevabını vermektedir. Yazarı, bazı hayal kırıklıklarına rağmen başkanın desteğinin devam etmesinin istikrar arzusundan kaynaklandığına inanmaktadır. Dolayısıyla savaş ve popülerlik, Zelenskiy'i görev süresinin dolmasına rağmen iktidarda tutmaktadır denilebilir (Waterhouse, 2024).

Rusya-Ukrayna savaşı birçok yönüyle hibrit bir savaş görünümündedir. Taraflar hibrit savaş yöntem ve taktikleriyle melez bir savaşı yürütmektedirler. Hibrit tehditler yeni güç ve etki ölçütleri sağlamaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi Avrupa'da ani bir askeri çatışma riskini sona erdirmiş gibi görünse de Rusya, Batı cephesinde her zaman kendini savunmasız hissetmiş, çevresindeki ülkeleri kontrol etmek, ülkenin 21. yüzyıldaki temel çıkarlarının merkezinde yer almıştır. Yavaş yavaş Rusya sınırlarına yayılan NATO ittifakı Rusya için son derece sorunludur. Hibrit savaşla hem geleneksel hem de geleneksel olmayan taktiklerin konuşlandırılması, Kremlin'in Batı'ya karşı kendi gücünü güçlendirebilecek herhangi bir alanda nispeten daha küçük adımlar atmasına olanak sağlamıştır. Hibrit savaşı çekici kılan şey, geleneksel veya açık savaş yöntemlerinin artan maliyetleridir. Bu durum, hibrit tehditlerin doğasında bulunan anonimlik ve belirsizlik, yüksek kazanım getirme potansiyeliyle birlikte, hibrit savaşın dış ilişkilerdeki öneminin gelecekte daha da artacağı anlamına gelmektedir (Treverton, Thvedt vd, 2018, s. 68).

Rusya-Ukrayna savaşı siber savaş için birçok unsuru tanımlasa da her iki tarafın birbirlerine karşı en üst düzeyde saldırgan siber yeteneklerini kullanmasını içermemiştir. Dolayısıyla bu nedenle belki de tam ölçekli, tam kapsamlı bir siber savaş tanımlaması yapmak zor görünmektedir. (Willett, 2022, s.23). Savaşın gidişatını belirleyecek olan temel boyutların, Rusya'nın olası nükleer silah kullanımı, Rusya-NATO çatışmasının tırmanma olasılığı, bölgenin kontrolü, savaşın süresi ve savaşın sona erdirilme şekli (Charap, Priebe, 2023, s. 2) olduğu söylenebilir.

Rusya-Ukrayna Savaşında Ukrayna'nın en büyük kaybeden olduğu iddiaları son dönemde daha çok dikkat çekmektedir. Ancak bu savaşta, Ukrayna'nın yanı sıra Rusya ve Avrupa'nın da ekonomik daralma yaşadığı muhakkaktır. Dolayısıyla savaş, kaybedenin birden fazla olduğu bir sürece yol açmıştır. Kayıplar elbette yalnızca ekonomik boyutta değildir. İnsani kayıpların en önemli kayıplar olduğu belirtilmelidir. İnsanlar yakınlarını, evlerini, işlerini kaybetmiş, yerlerinden edilerek göç etmek zorunda kalmıştır. Ekonomik kayıpların uzun sürede de olsa telafisi mümkün iken, umutlarını kaybeden insanların bu savaşın ne çok kaybedeni olarak toparlanabilmeleri o kadar kolay olmayacaktır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk'ün “Yurtta barış, dünyada barış” söyleminin değeri bir kez daha hatırlanmalıdır.

Kaynakça

- Bıçakçı, S. (2019). Hibrit savaş, *Güvenlik yazıları serisi*, No.33, Kasım 2019. https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/11/HibritSavas_SalihBicakci_v.1.pdf (Erişim: 12.03.2025)
- Charap, S.& Priebe, M. (2023). Avoiding a long war u.s. policy and the trajectory of the russia-ukraine conflict, *Perspective Expert Insights On A Timely Policy Issue*, January 2023, 1-32.
- Çalışkan, F. (2022). Adım adım Rusya Ukrayna savaşı ve üçüncü tarafların sürece etkisi, *EURO Politika*, 14, 35-47.
- Çelikaşlan, M. N. (2022). Ukrayna-Rusya savaşı: Avrupalı bir milletin yıkımı, *Türk Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 53-65.

- D'Anieri, P. (2007). *Understanding Ukrainian politics power, politics, and institutional design*, Armonk, M.E., Sharpe, New York London, England.
- Demedziuk, S. (2017). The new dimension of war- the Ukraine conflict, *Security and Defence Quarterly*, 14(1):91-109.
- Ece, N. J. (2022). Rusya-Ukrayna savaşı'nın dış ticaret ve küresel güvenliğe etkisi: Montrö Boğazlar Sözleşmesinin savaşın genişlemesinin önlenmesine katkısı. *Kent Akademisi Dergisi*, 15(3), 1391-1412.
- Euronews, 03/02/2024. <https://tr.euronews.com/2024/02/03/adalet-divanindan-ukrayna-karari-soykirim-iddiasinda-yargi-yetkimiz-var> (Retrieved from: 03.02.2024)
- European Investment Bank (2022). *How bad is the Ukraine war for the European recovery?*, Luxembourg.
- Frolova, A. (2025). Is Ukraine losing the war?. (<https://cepa.org/article/is-ukraine-losing-the-war/>)
- Haran, O. (2011). National integration and national identity in Ukraine, Kuzio, T. and Daniel S. Hamilton, *Open Ukraine: Changing Course towards a European Future*. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 21-39.
- Karabulut, A. N. (2016). Eski savaş, yeni strateji: Rusya'nın yirmibirinci yüzyıldaki hibrit savaş doktrini ve Ukrayna krizindeki uygulaması, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 13, Sayı 49, 2016, 25-42.
- Kudelia, S. (2011). Politics and Democracy in Ukraine, Kuzio, T. and Daniel S. Hamilton, *Open Ukraine: Changing Course towards a European Future*. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 1-20.
- March, L. (2023). Putin: populist, anti-populist, or pseudo-populist?, *Journal of Political Ideologies*, 1-23.
- Mattis, J. & N. Hoffman (2005). Future warfare: the rise of hybrid wars, *Proceedings Magazine* Issue: November 2005 Vol. 132/11/1-2.
- Minakov, M.& Rojansky, M. (2018). Democracy in Ukraine: are we there yet?, *Kennan Cable* No. 30 l January 2018, 1-17.
- NATO StratCom COE (2019). *Hybrid Threats A Strategic Communications Perspective*. stratcomcoe.org
- Nixey, J. (2025). Who is really escalating the war in Ukraine? It certainly isn't ..., 25 Kasım 2024. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/nov/25/who-is-really-escalating-the-war-in-ukraine-it-certainly-isnt-the-west> (Retrieved from: 12.03.2025)
- Olszafski, T. A. (2001). Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them, (Çev. T. Justyna Kubica vd.), *Prace OSW / CES Studies*, 33-50.
- Pifer, S. (2025). Russia-Ukraine after three years of large-scale war, <https://www.brookings.edu/articles/russia-ukraine-after-three-years-of-large-scale-war/> (Retrieved from: 12.03.2025)
- Raychev, Y. (2019). Roots of the concept of hybrid war in Russian political and military thought, *Balkan Social Science Review*, Vol. 13, June 2019, 127-151.
- Świąćicki, M. (2011). Ukrainian Economy and Economic Reforms, Kuzio, Taras and Daniel S. Hamilton, *Open Ukraine: Changing Course towards a European Future*. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 65-92.

The Week (2025). Who is winning the war in Ukraine?, 24.02.2025. (Retrieved from: 12.03.2025)

Treverton, G., Thvedt F. A., Chen, A. R., Lee, K., McCue, M. (2018). *Addressing hybrid threats*, CATS, Bromma.

Türkiye Bilimler Akademisi (2022). *Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ve uluslararası ilişkiler çalıştayı sonuç raporu*, (Der. M. Doğrul), Ankara.

Uraz, O. (2015). A legal analysis of the crimean tatar deportation of 1944, *International Crimes and History*, 16, 95-138.

Waterhouse, j. (2024). War and popularity keep Zelensky in power despite term expiring <https://www.bbc.com/news/articles/cn007p39zdzo> (Retrieved from: 12.03.2025)

Willett, M. (2022) The cyber dimension of the Russia–Ukraine war, *Survival*, 64:5, 7-26.

Araştırma Makalesi / Research Article

PSİKOLOJİK DAYANIKLILIĞIN KARIYER UYUM YETENEKLERİNE ETKİSİNDE BİREYSEL YENİLİKÇİLİĞİN ARACI ROLÜ: TURİZM ÖĞRENCİLERİ ÖRNEĞİ*

Serkan AK^{1**}
Yeşim ARABOĞA²
Fatma EBAN³

Öz

Bu araştırmada turizm alanında lisans eğitimi almakta olan öğrencilerin psikolojik dayanıklılıklarının kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Turizm Fakültesi'ne kayıtlı 206 lisans öğrencisi üzerinde bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde IBM AMOS 24, IBM SPSS 27 ve IBM SPSS Process Macro 4.2 paket programları kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre katılımcıların, psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçilik düzeylerinin ortalama düzeyde, kariyer uyum yeteneklerinin ise yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Ayrıca psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Hipotezlerin testi sonucunda, psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçiliğe ve kariyer uyum yeteneklerine anlamlı bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda bireysel yenilikçiliğin kariyer uyum yeteneklerine anlamlı düzeyde etkisinin bulunduğu saptanmıştır. Araştırma sonucunda psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı rolünün olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik dayanıklılık, Kariyer uyum yetenekleri, Bireysel yenilikçilik, Turizm öğrencileri

JEL Kodu: L83

THE MEDIATING ROLE OF INDIVIDUAL INNOVATIVENESS IN THE EFFECT OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE ON CAREER ADAPTABILITY: THE CASE OF TOURISM STUDENTS

Abstract

This study examined the mediating role of individual innovativeness in the effect of psychological resilience on career adaptability of undergraduate tourism students. In this context, a survey was conducted with 206 undergraduate students enrolled at the Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Tourism. The obtained data were analyzed using the IBM AMOS 24, IBM SPSS 27, and IBM SPSS Process Macro 4.2 package programs. According to the study findings, the participants' psychological resilience and individual innovativeness levels were at an average level, and their career adaptability was high. In addition, significant positive relationships were found between psychological resilience, individual innovativeness, and career adaptability. The test of the hypotheses revealed that psychological resilience significantly affects individual innovativeness and career adaptability. At the same time, individual innovativeness was found to have a significant effect on career adaptability. The findings revealed that individual innovativeness plays a mediating role in the effect of psychological resilience on career adaptability.

Keywords: Psychological resilience, Career adaptability, Individual innovativeness, Tourism students

JEL Code: L83

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından (Karar no: 2024/149) çalışmanın etik açıdan uygun olduğu değerlendirilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9094-4202

^{**} **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): serkan.ak@dpu.edu.tr

² Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6875-8673

³ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-0222-7108

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Yükseköğretime giriş ve yükseköğretimde eğitim görülmesi, genç bireylerin psikolojik bakış açıları üzerinde çeşitli etkilere sahip olabilmektedir. Bu etki gençlerde stresli durumlara ya da psikolojik sıkıntılara yol açabilmektedir (Feyisa, Merdassa ve Biru, 2022, s. 515). Nitekim üniversite eğitimi süreci okul ile sosyal hayat arasındaki kavşakta ortaya çıkan değişikliklere uyum sağlama sürecidir ve özellikle lisans öğrencileri kritik bir geçiş döneminde bulunmaktadır (Wu, Yu, Wu, Wan, Wang ve Lu, 2020, s. 1). Üniversite eğitimi sürecinde öğrenciler akademik beklentilerinin yanında kimlik geliştirme, finansal baskılar, yeni sosyal ağlar ve roller, yeni konut ve duygular gibi birçok zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Bu süreçte akademik performans ve diğer çeşitli sosyal ve psikolojik değişkenler, öğrencilerin bu stresli durumlarla nasıl başa çıktıklarından önemli ölçüde etkilenmektedir (Feyisa ve diğerleri, 2022, s. 515).

Öğrencilerin stres kaynaklarından kurtulma ve zorlukları aşma konusunda yeterli bir donanımına sahip olmamaları, psikolojik ve fiziksel rahatsızlıklar yaşamalarına ve kendilerini güçsüz hissetmelerine neden olabilmektedir. Bu stresli durumlar karşısında öğrencilerin sahip olması gereken en önemli özelliklerinden biri, psikolojik dayanıklılıklarının yüksek olmasıdır (Güngörmüş, Okanlı ve Kocabeyoğlu, 2015, s. 9). Psikolojik dayanıklılık kavramı olarak bir bireyin stres, zorluk, travma veya felaketle karşı karşıya kaldığında gösterdiği uyum sağlama veya dayanıklılık kapasitesine atıfta bulunmaktadır. Böylece psikolojik dayanıklılık, büyük stres faktörlerinden sonra bir bireyin ruh sağlığı durumunun bir göstergesi olarak hizmet etmekte ve stresle başa çıkma çabalarından başarılı bir şekilde kurtulmada belirleyici bir faktör olmaktadır (Fan, Huang, Yang, Cheng ve Yu, 2024, s. 2). Psikolojik dayanıklılığı yüksek olan bireyler herhangi bir zorlukla karşılaştıklarında sonuca ulaşmak amacıyla direnmeye çalışmakta ve mücadeleden vazgeçmemektedir. Hatta bazı durumlarda bu zorlukları kendi kişisel gelişimleri açısından bir fırsat olarak değerlendirerek normal düzenine devam etme eğiliminde olmaktadır (Kavi ve Karakale, 2018, s. 57). Bu bağlamda bireylerin başa çıkma becerileri, psikolojik dayanıklılığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin psikososyal ve duygusal gelişimini ve ruh sağlığını etkileyen bu süreçte, onların zorlukları nasıl aştıklarını anlamak oldukça önem arz etmektedir.

Küreselleşmeyle birlikte yaşanan değişimler, psikolojik dayanıklılığın yanında bireylerin yeni durumlara da uyum sağlamalarını zorunlu kılmaktadır. Bireylerin gerek iş gerekse de eğitim hayatında rekabet edebilmeleri için yenilikçi özellikler taşımaları da gerekmektedir (Işık ve Türkmendağ, 2016, s. 70). Bu bağlamda değerlendirilmesi gereken konulardan biri de bireysel yenilikçilik kavramıdır. Bireysel yenilikçilik; bireylerin yeni olan durumları kabullenmesi, bunlara yönelik risk alma, uyum sağlama ve yeni şeyleri tolere ederek deneyime açık olmasını ifade etmektedir (Genç, Yavuz ve Aydemir, 2017, s. 242). Yeniliklerin Yayılması Kuramı'na göre, bireysel yenilikçiliğe ilişkin farklılıklar, insanların yeni bir fikir, uygulama ya da nesneye karşı farklı tepkiler vermesine sebep olmaktadır. Bu aynı zamanda bir yeniliği benimsemeye yönelik yatkınlığı ifade etmektedir. Ayrıca bireyin yenilikçilik düzeyi, yeni bir durumun ortaya çıkmasında bireyin temel doğasını yansıtan kalıcı bir özellik olmaktadır (Yi, Fiedler ve Park, 2006, s. 394). Bireylerin birbirinden farklı olması nedeniyle bazı kişiler yeniliği daha fazla bazıları ise daha az benimsemekte, bazı kişiler değişime istekli olurken bazıları hiç ilgi duymamakta ve bazı kişiler risk alabilirken bazıları daha az risk alabilmektedir (Yenice ve Yavaşoğlu, 2018, s. 109).

Birçok yeniliği beraberinde getiren üniversite eğitiminin getirdiği yeni koşullardan biri de meslek seçimidir. Üniversite öğrencileri açısından meslek seçimi, bireylerin sosyoekonomik imkânları, iş çevresi ve yaşam koşulları açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle bireylerin kendileri açısından en doğru kararı vermeleri, yaşamı anlamlandırmaları ve mutlu bir yaşam sürmeleri kariyer gelişimlerini desteklemektedir (Niles ve Harris-Bowlsbey, 2013, s. 412-413). Çünkü bireyler üniversite yaşamının belirli bir süreye hitap ettiğini ve sonrasında iş yaşamına başlayacağını

bilmektedir. Bu nedenle çevresel değişikliklere uyum sağlamanın yanında bireylerin kariyer gelişimlerini devam ettirecekleri meslek koluna da uyum sağlama kapasitesine sahip olmaları ve kariyer uyum yeteneklerini geliştirmiş olmaları gerekmektedir.

Kariyer uyum yeteneği, bireylerin mevcut veya öngörülen kariyer geliştirme görevleri, kariyer geçişleri ve kariyer zorluklarıyla başa çıkmaları için bir psikososyal kaynak veya öz ayarlama kapasitesi olarak görülmektedir (Xu, Lu, Fu, Zhu ve Zhao, 2025, s. 168). Bu yetenek, bireylerin fırsatları araştırmalarını, gelecek için planlar yapmalarını, optimal kararlar almalarını ve amaçlara ulaşmada etkili olan çevresel ve kişisel faktörleri yönetmelerini içermektedir (Duru ve Gültekin, 2020, s. 330). Kariyer uyum yetenekleri gelişmiş olan bireyler, mesleki ve sektörel geçişlere uyum sağlayabilmektedir. Bireylerin kariyer gelişim sürecinde hangi durumlarla ya da engellerle karşılaşabileceklerini ve bunları nasıl aşacaklarını planlamaları gerekmektedir. Bireyler bu engelleri doğru öngörüp çözümler üretebilirse kariyerlerine de o düzeyde uyum sağlayabilmektedir (Genç ve diğerleri, 2017, s. 242).

Üniversite eğitimi sürecinde öğrencilerin kariyerlerine yönelik belirledikleri hedefleri değişime de uğrayabilmektedir. Bu doğrultuda öğrenciler söz konusu değişimi her zaman kolaylıkla yönetememekte hatta bu hedeflere ulaşamayacaklarını düşünüp vazgeçebilmektedir. Bu değişimi yönetebilmek için bireylerin yeni durumlara uyum sağlayabilme gücüne sahip olmaları gerekmektedir (Bitmiş, Sökmen ve Turgut, 2013, s. 32). Bu noktada bireylerin yeni durumlara daha iyi uyum sağlayabilmeleri ve karşılaştıkları problemlere daha kolay çözüm bulabilmeleri açısından *psikolojik dayanıklılık* (Barnum, Snyder, Rapoff, Mani ve Thompson, 1998, s. 16), yeniliklere açık olup değişen koşullara ayak uydurabilmeleri açısından *bireysel yenilikçilik* ve yeniliklere açık olup öğrencilerin vizyonunu genişleterek iş yaşamlarında rekabet avantajı sağlayacak potansiyellerinin gelişmesine katkı sağlayabilmesi açısından (Yüksel, 2024, s. 251) ise *kariyer uyum yetenekleri* arasında bir bağlantı kurulabilmektedir. Zira dayanıklı bir yapı ve yenilikçi özellikler, öğrencilerin iş arama tekniklerini değiştirmeleri, işe uyum gösterebilmeleri, farklı meslekler arasında geçiş yapabilmeleri ve tekrar iş bulabilmelerine kadar kariyer yollarının her adımında etkili olabilmektedir. Dolayısıyla bireylerin kariyer uyum yetenekleri eğitim ile geliştirilebilir bir özelliğe sahip olsa da kişinin sahip olduğu karakteristik yapısı ve psikolojik özelliklerinden önemli ölçüde etkilenebilmektedir. Böylece kariyer uyum yeteneğinin farkında olan bireyler hem bilişsel hem de duygusal olarak kariyer hayatları boyunca daha özgüvenli, meraklı, sorumluluk sahibi ve başarılı olabilmektedir (Taş ve Alparlan, 2020, s. 418).

Turizm sektörünün diğer sektörlerden farklı nitelikler sergilemesi, bu sektörde ele alınan faaliyetlerin içerik ve yapısının farklı gelişmesi ve turizmin bir hizmet sektörü olması, bu alanda eğitim alan potansiyel insan kaynağının yetiştirilmesini ve belirli bir plan program dâhilinde eğitilmesini zorunlu kılmaktadır (Keleş, Çınar ve Akmeşe, 2020, s. 667). Bu bağlamda turizm eğitimi alan öğrenciler, eğitim sürecinde fiziki altyapı, staj, istihdam ve kariyer sorunlarıyla karşı karşıya kalabilmektedir. Bu sorunlar genellikle uygulama imkânının kısıtlı olması, turistik bölgelerdeki öğrencilere göre dezavantajlı olmaları, motivasyon kaybı, staj yeri ve deneyiminin yetersiz olması, eğitim alınan alanda istihdam edilememe ya da kariyer aşamalarının zor geçilmesi gibi çeşitli durumlar şeklinde ortaya çıkmaktadır (Gülenç Birsen ve Erdoğan, 2024, s. 31-33). Bu kapsamda özellikle turizm eğitimi alan öğrencilerin kariyer uyum yetenekleriyle birlikte psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçilik seviyelerinin yüksek olması iş yaşamında başarılı olmaları açısından çok önemlidir.

Üniversite eğitimi alan bireyler, toplumun değişimi ve gelişimi açısından temel yapı taşlarından biridir. Bu bireylerin gelecek ile ilgili umut ve beklentileri hem ruh sağlıklarını hem de yaşamlarından memnuniyet seviyelerini etkileyebilmektedir (Yavuzer, Demir, Meşeci ve Sertelin, 2005, s. 94). Bundan dolayı öğrencilerin bu konuya ilişkin düşüncelerinin tespit edilmesi önemlidir. Alan yazında öğrencilerin psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum

yeteneklerini inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak yapılan alan yazın taraması sonucunda söz konusu değişkenleri birlikte ele alan ve özellikle turizm eğitiminde bunu irdeleyen bütüncül çalışmalara rastlanmamıştır. Bu araştırma ile alan yazındaki bu boşluğun doldurulması hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada turizm alanında lisans eğitimi almakta olan öğrencilerin psikolojik dayanıklılıklarının kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı rolünün incelenmesi amaçlanmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Psikolojik Dayanıklılık

İlk kez 1970’li yıllarda kullanılan ve “olumsuzlukların varlığında bile sağlıklı ve uyarlanabilir sonuçları sürdürme kapasitesi” şeklinde geniş bir çerçevede ifade edilen (Garmezy, 1974, s. 77-98) dayanıklılık kavramı, “zorluk, travma, trajedi, tehditler veya önemli stres faktörleri karşısında yüksek düzeyde uyum sağlama süreci” olarak tanımlanmaktadır (Denckla ve diğerleri, 2020, s. 3). Latince “resiliens” kelimesinden türeyen psikolojik dayanıklılık kavramına ilişkin yapılan tanımlamaların alan yazında farklılaştığı görülmektedir (Doğan, 2015, s. 94). Genel anlamda psikolojik dayanıklılık, uyum sağlama ve başarıya ulaşma durumunu belirtmektedir (Tosunoğlu ve Yıldırım, 2019, s. 23). Tusaie ve Dyer (2004, s. 3-4), bu kavramı zorlu hayat tecrübelerinden kurtulma yeteneği, değişim veya kötü olayların üstesinden başarıyla gelme yeteneği olarak tanımlamaktadır. Öte yandan psikolojik dayanıklılık Türkçe alan yazında “psikolojik sağlamlık”, “kendini toparlama gücü” ve “yılmazlık” şeklinde de kullanılmaktadır (Doğan, 2015, s. 94).

Alan yazında farklı araştırmacılar tarafından geliştirilmiş çeşitli dayanıklılık kuramları bulunmaktadır. Bu kuramların ortak görüşü, dayanıklılığın zaman içinde değişen dinamik bir süreç olduğudur. Araştırmaların çoğu, bireyin dayanıklılık gösterip göstermemesinin, süreçteki çeşitli faktörlerin etkileşimine bağlı olduğunu kabul etmektedir. Bazı kuramlar kişilik ve mizaç gibi bireysel özelliklere, bazıları ise sosyal destek gibi çevresel faktörlere odaklanmaktadır. Genellikle belirli gruplara yönelik geliştirilen bu kuramlar, her yaş ve duruma uyarlanabilecek genel bir kuram ihtiyacını doğurmuştur. Bu alanda sıklıkla kullanılan Richardson’ın (2002) Dayanıklılık Kuramı; birey, aile ve toplum düzeyinde uygulanabilen ve birçok bilim alanından beslenen kuramlardan biridir. Richardson (2002), dayanıklılık araştırmalarını üç döneme ayırmaktadır. İlk dalga, zor koşullara olumlu tepki veren bireylerin koruyucu özelliklerini; ikinci dalga, stres ve zorluklarla başa çıkmayı; üçüncü dalga ise bireyleri kendini gerçekleştirmeye yönlendiren motivasyonları incelemektedir. Bu kuram, bireyin içinde zorluklar, yaşam olayları ve koruyucu faktörlerden etkilenen biyolojik, psikolojik ve ruhsal bir denge olduğunu savunmaktadır (Richardson, 2002, s. 307; Fletcher ve Sarkar, 2013, s. 16-17).

Psikolojik dayanıklılık alt boyutlar açısından incelendiğinde alan yazında kavramsal olarak farklı kullanımlarının olduğu görülmektedir. Nitekim Kobasa’ya göre (1979, s. 5-6) psikolojik dayanıklılığın; “bağlanma”, “mücadeleci kişilik” ve “kontrol” olmak üzere üç temel alt boyutu bulunmaktadır (Mund, 2016, s. 35). Bu doğrultuda bağlanma, bireyin çevresindeki ilişkilerde, zorlayıcı ve stresli durumlarla başa çıkabilmek için inanç ve değerlerinden faydalanarak güç kazanmasıdır (Terzi, 2008, s. 2). Kontrol eğilimi, kişinin çevresinde olan olayları kendi gayretiyle etkileyebileceğine inanma ve bu doğrultuda hareket etme eğilimi olarak tanımlanmıştır. Mücadeleci kişilik ise istikrardan çok değişimi yaşamın doğal bir parçası olarak kabul eder ve güvenlik tehditlerinden ziyade, kişisel gelişim için teşvik edici fırsatlar yaratmaya odaklanmaktadır (Mund, 2016, s. 35).

Psikolojik dayanıklılığın kariyer gelişimi alanında kullanılması, pozitif psikoloji yaklaşımına ve ilkelerine dayanmaktadır. Bu yaklaşımın temelinde problemleri olaylara ilişkin risk unsurlarını belirlemek yerine, kişilerin stresli durumları aşmasına yardımcı olacak güçlü yönlerini ortaya çıkarmak bulunmaktadır (Barto, Lambert ve Brott, 2015, s. 53-56).

1.2. Bireysel Yenilikçilik

Yenilik; topluma, bireye, gruba ve işletmelere önemli seviyede yarar sağlayacak biçimde tasarlanan ve benimsenen ürünler, düşünceler, süreçler veya prosedürlerin yönetsel açıdan takdim ve uygulaması olarak tanımlanmaktadır (Zacher ve Wilden, 2014, s. 3). Genellikle bilgi sistemleri uygulaması çalışmalarında kabul edilen bir kuram olan Yeniliklerin Yayılması Kuramı, diğer benimseme modellerinde olduğu gibi, bireylerin yenilikleri nasıl algıladığına odaklanarak, bir topluluğun söz konusu yeniliği kabul etme ya da reddetme kararlarını açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda kuram, teknolojinin sürekli evrildiği bir dünyada, bireylerin değişime nasıl adapte olduğunu anlamak açısından değerli bir çerçeve sunmaktadır (Demir, 2006, s. 368). Yenilik, mutlaka dünya genelinde ilk kez ortaya çıkan bir buluş olmak zorunda değildir. Bir şeyin örgütler ya da bireyler tarafından daha önce kullanılmamış ya da deneyimlenmemiş olması, o birey veya örgüt için yenilik sayılmasında yeterli olmaktadır. Bu kapsamda yenilik; yeni bir ürün, teknoloji, düşünsel yaklaşım ya da problem çözme yöntemi şeklinde tanımlanabilmektedir (Tosuntaş ve Çubukçu, 2019, s. 959).

Rogers (1995, s. 6-7) yenilik ile ilişkili olarak yenilikçiliği, “bir bireyin sistem içinde yeni düşünceleri diğerlerinden daha erken benimseme derecesi” şeklinde ifade etmektedir (Bubou ve Job, 2022, s. 5-6). Çelik (2013, s. 57-58) kişilerin yenilikçiliğe karşı farklı yönelimleri ve deneyimleri olduğunu vurgulamaktadır. Yenilikçiliğe yönelik oluşan bu bireysel farklılıklar, alan yazında bireysel yenilikçilik olarak isimlendirilmektedir. Bireysel yenilikçilik kavramı bir bireyin herhangi bir yeni bilgi teknolojisini deneme isteğini ölçmek için tasarlanmıştır (Agarwal ve Prasad, 1998, s. 204-205). Alan yazında bireysel yenilikçilik ile ilgili farklı tanımlar bulunmaktadır. Genel olarak bireysel yenilikçilik, sürekli olan ve bir bireyin yeniliği nasıl algıladığını ve yeniliğe nasıl tepki verdiğini belirleyen bir özellik ve yatkınlık olarak teorize edilmektedir (İmran, 2019, s. 38-39).

Bireysel yenilikçilik çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Kültür, inanç ve toplumu yöneten değerler bu faktörlerden bazılarıdır (Heydari, Rakhshan, Torabizadeh ve Salimi, 2023, s. 2). Bireysel yenilikçilik kişilik özelliği olarak, genel yenilikçilik, yaşam yenilikçiliği, doğuştan yenilikçilik ve küresel özellik yenilikçiliği olarak farklı şekillerde isimlendirilmiştir (Aldahdouh, Korhonen ve Nokelainen, 2019, s. 24-25). Bireysel yenilikçilik yaklaşımına göre, bazı bireyler diğerlerinden daha yenilikçidir ve bu nedenle bir yeniliği grubun çoğunluğundan daha erken benimsemektedir (Hurt, Joseph ve Cook, 1977, s. 59; Martins, 2018, s. 364). Yeniliğin sağladığı kazançları fark etmeyen kişiler, bu kazançları fark etmiş ancak henüz tam anlamıyla kabul etmeyen kişiler olarak değerlendirilmektedir (Özkeçeci, Caymaz ve Akyön, 2022, s. 218).

Bireysel yenilikçilik yaklaşımı, belirli özelliklere ya da eğilimlere sahip bireylerin, değişimlere farklı tepkiler verme eğiliminde olduklarını vurgulamaktadır. Bu özelliğe sahip bireyler diğer insanlardan farklı olarak risk almaya istekli olmakta ve değişikliklere daha kolay uyum sağlamaktadır (Bubou ve Job, 2022, s. 5). Ancak bireyler her zaman yenilikçi davranış sergilememektedir. Bireysel yenilikler, bireylerin daha iyi hayatlar sürmelerini veya sosyal yapılarını yeniden şekillendirmelerine katkıda bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bireysel yenilikler; kişilerin gereksinimlerini karşılamalarına, daima kendilerini geliştirmelerine ve yaşam koşullarını iyileştirmelerine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle sosyal ve bireysel amaçlara ulaşmak için başlangıçta bireysel yenilikçilik teşvik edilmelidir (Basalan, Aslankoc ve Şahin, 2020, s. 352-353).

Bireysel yenilikçiliğin; “değişime direnç”, “risk alma”, “deneyime açıklık” ve “fikir önderliği” olmak üzere toplam dört alt boyutu bulunmaktadır. Bu kapsamda değişime direnç, bireylerin değişime ve yeniliğe karşı olan kaygılarını ifade etmektedir (Kılıçer ve Odabaşı, 2010, s. 157). Fikir önderliği, kişinin yeni fikirleri diğerlerinden daha önce benimsemesi ve diğer kişileri de peşinden sürüklemesi olarak açıklanmaktadır. Deneyime açıklık, yenilikçilerin yeni ürün ve

düşünceleri deneme ve riski benimseyip kabul etme eğilimi olarak belirtilmektedir. Risk alma ise yenilikçi bireylerin deneyime açıklıklarına sebep olan önemli bir özellik olarak yeni gelişmeleri takip edip uygulamaları sonucunda kazanç elde etmeleri şeklinde açıklanmaktadır (Yıldız, 2019, s. 22-26).

Bireysel yenilikçilik konusunda yapılan alan yazın taraması sonucunda çeşitli alanlarda yapılmış çalışmalara rastlanılmıştır. Karahan ve Patır (2019) tarafından öğrencilerin bireysel yenilikçi kapasitelerinin belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmada, kadınların erkeklere kıyasla kendine güven, risk alma ve yenilikçilik puanlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Çalışmada öğrencilerin üniversiteye ilk başladıkları yıl kendine güvenlerinin, risk alma seviyelerinin ve yenilikçi düzeylerinin daha yüksek olduğu bilgisine de ulaşılmıştır. Hendarman ve Cantner (2018) tarafından yapılan başka bir çalışmada ise çalışanların bireysel düzeydeki becerileri ile bireysel yenilikçilik düzeyleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma, çalışanların yumuşak becerileri ile sert becerilerinin bireysel yenilikçilik düzeyleri ile anlamlı ve pozitif bir şekilde ilişkili olduğunu göstermiştir.

1.3. Kariyer Uyum Yetenekleri

Super (1974) tarafından Kariyer Gelişim Kuramı çerçevesinde kullanılan kariyer olgunluğu terimi, kariyer uyum yeteneği (kariyer uyumluluğu) kavramının temelini oluşturmaktadır. Kariyer uyumluluğu, bir kişinin modern zamanlardaki değişikliklere uyum sağlama kapasitesi ve eylemleridir (Pontoh ve diğerleri, 2024, s. 16014). Aslında kariyer uyumluluğu, Savickas (2005) tarafından geliştirilen Kariyer İnşası Kuramı'nın temel unsurlarından biridir. Söz konusu kuram, bireysel kariyer gelişimini, kişinin öznel benliği ile dış dünyadaki nesnel gerçeklik arasındaki uyumu dinamik bir biçimde kurma süreci olarak tanımlamaktadır. Bu kurama göre her birey, kendine özgü yaşam deneyimlerinden yola çıkarak farklı kariyer hikâyeleri inşa etmektedir. Kariyer İnşası Kuramı, geçmiş anılara, güncel yaşantılara ve geleceğe dair planlara kişisel anlam yükleyerek bireylerin kariyerlerini anlamlı bir şekilde oluşturmalarına olanak tanımaktadır. Bu kuram, bireyin kariyer yönünü belirlemesinde anlam duygusuna dayalı bir perspektif sunmaktadır. Kuram; mesleki kişilik, kariyer uyumluluğu ve yaşam teması olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Mesleki kişilik, bireyin kariyerle ilişkili değerlerini, yeteneklerini, ihtiyaçlarını ve ilgi alanlarını yansıtmaktadır. Yaşam teması ise bireyin kariyer tercihlerinin ardındaki motivasyonları, bu seçimlerin anlamını ve bireyin dünyaya bakışını şekillendiren benzersiz anlatısını ifade etmektedir (Savickas ve Porfeli, 2012, s. 662; Wang ve Li, 2024, s. 1-2). Savickas ve Porfeli (2012, s. 662) kariyer uyumunu, “bireyin işte veya çalışma koşullarında karşı karşıya kaldığı sorunlar için kullanabileceği öz düzenleme güçleri veya kapasiteleri” olarak açıklamaktadır (Korkmaz ve Cenkseven Önder, 2019, s. 59; Savickas ve Porfeli, 2012, s. 662).

Kariyer uyumu, bireyin kariyer sürecindeki stresli durumlarla güçlü bir şekilde baş etmesini ve çeşitli durumlardan dolayı değişen kariyer dünyasına kolaylıkla uyum sağlama yeteneğini ifade etmektedir. Bunlar dışında kariyer uyumu; bugün ile geçmiş arasında bağlantı kurma, belirlenen hedeflere ulaşmak için zorluklarla yüzleşme, gelişen kariyer fırsatlarını değerlendirme noktasında kalıcı olma, hem dış dünya hem de kendisi ile ilgili konularda bilgi edinmede istekli olma hususunda kişisel güce sahip olunmasını gerekli kılmaktadır (Harry ve Coetzee, 2013, s. 3; Kaplan, 2019, s. 1612). Johnston (2016, s. 1) kariyer uyumluluğunu; mesleki görevler, farklı alanlardaki işlere geçişler ve beklenmeyen zorluklarla başa çıkabilmek için hem hazırlıklı olma hem de mevcut kaynakları kullanabilme becerisini içeren bir psikososyal yapı olarak tanımlamaktadır.

Kariyer uyum yeteneğinin; “ilgi”, “merak”, “güven” ve “kontrol” olmak üzere toplam dört alt boyutu bulunmaktadır. İlgi, bireylerin geleceğe odaklanmalarına ve bir sonraki aşamalar için hazırlık yapmalarına yardımcı olmaktadır. Merak, kişinin farklı durumlar ve rollerde kendini sorgulamasına rehberlik etmektedir. Diğer yandan araştırma deneyimleri ve bilgi arayışları, bireylerin yaşam tasarımlarını seçmeleri için istek ve güven duygusu yaratmaktadır. Son olarak

kontrol ise bireylerin sebat ve çaba göstererek geleceğe ulaşma sorumluluğunu taşımasına, aynı zamanda kendilerini ve çevrelerini şekillendirmelerine yardımcı olmaktadır (Savickas ve Porfeli, 2012, s. 663; Korkmaz ve Cenkseven Önder, 2019, s. 60).

Kariyer uyum yeteneğini etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler arasında; yaş ve cinsiyet, öz saygı, öz yeterlik, iş yaratma ve işe katılım, kariyer kaynakları, kariyer yeterlikleri, duygusal zekâ, proaktif kişilik, kariyer iyimserliği, kariyer memnuniyeti, mesleki refah, maaş, işten ayrılma niyeti, teknoloji ve iş sosyal desteği yer almaktadır (Pontoh ve diğerleri, 2024, s. 16013). Kariyer uyumluluğu, bireylerin profesyonel yaşamda öz kavramlarını genişletmelerine, iyileştirmelerine ve uygulamaya koymalarına olanak tanımaktadır. Bu süreç, iş yaşamını şekillendirmekte, yaşam tatminini artırmakta ve kariyerin temel yapısını oluşturmaktadır (Chen ve diğerleri, 2020, s. 2-3).

Kariyer uyum yeteneği ile ilgili yapılan alan yazın taraması sonucunda çeşitli değişkenlerle konunun çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Yang, Feng, Meng ve Qiu (2019) kariyer uyum yeteneğinin çalışan refahı üzerindeki etkisini inceledikleri bir çalışmada kariyer uyum yeteneğinin çalışan refahı üzerinde pozitif yönde etkili olduğu sonucunu bulmuşlardır. Benzer şekilde Akkermans, Paradniké, Van der Heijden ve De Vos (2018) tarafından Litvanya'daki lisans öğrencileri ile gerçekleştirilen bir çalışmada, kariyer uyumu ve kariyer yeterliklerinin öğrencilerin refah ve performansı üzerindeki pozitif etkisi ortaya konmuştur. Ayrıca kariyer uyumluluğu, bireylerin yeni veya değişen koşullara verdiği olumlu tepkileri ifade ettiğinden bireysel yenilikçilik kavramı ile ilişkilidir (Rençber ve Paşaoğlu Baş, 2023, s. 163).

1.4. Alan Yazın Taraması ve Hipotez Geliştirme

Bandura'nın (1986) Sosyal Bilişsel Kuramı'na göre, bireyin öz yeterliği; motivasyonun, davranışsal esnekliğin ve yeni durumlara uyumun temel belirleyicisi durumundadır. Bu bağlamda psikolojik dayanıklılığı bireyin öz yeterliğiyle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim psikolojik dayanıklılığın bireyin deneyimlediği öz yeterlik duygusunu güçlendirerek yenilikçi davranışların benimsenmesini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Rogers'ın (2003) Yeniliklerin Yayılması Kuramı'na göre ise yeni fikirlerin benimsenme süreci yalnızca bilişsel veya teknolojik bir tercih olarak değil, aynı zamanda belirsizliği azaltmaya yönelik işleyen bir iletişim süreci olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada belirsizlik, bir olayın gerçekleşmesiyle ilgili olarak bir dizi alternatifin algılanma derecesi ve bu alternatiflerin göreceli olasılıklarıdır (Rogers, 2003, s. 6). Kuram kapsamında psikolojik dayanıklılığın temel bileşenlerinden biri olan bireylerin belirsizlik ve risk karşısındaki tolerans düzeylerinin yenilikçilik davranışlarını etkilediği ortaya konmaktadır (Rogers, 2003, s. 248-249). Bu bağlamda belirsizliği önemli bir stres kuramı olarak kabul gören Hobfoll'un (1989) Kaynakların Korunması Kuramı çerçevesinde ele almak mümkündür. Kuram insanların kaynakları korumaya, korumaya ve inşa etmeye çalıştığı ve onları tehdit eden şeyin bu değerli kaynakların potansiyel veya gerçek kaybı olduğu varsayımına dayanmaktadır (Hobfoll, 1989, s. 513). Bu açıdan öz saygı, kontrol ve psikolojik dayanıklılık gibi kişisel kaynaklar, bireylerin strese yanıt verme yeteneğinde temel unsurlardır. Bu kapsamda önemli olduğu düşünülen kişisel kaynaklar arasında yer alan psikolojik dayanıklılığın stresli ve belirsiz durumlarla başa çıkmada belirleyici olduğudur. Bu durumun da inovasyon gibi riskli davranışlara olan eğilimi doğrudan etkilediği düşünülmektedir (Hobfoll, 2002, s. 311-312). En nihayetinde psikolojik sermaye bileşenlerinden biri olan psikolojik dayanıklılık, bireylerin farklı koşullar içerisinde sergilediği durumları ve bu koşulları karşılama gücünü ifade etmektedir (Luthans, 2002, s. 702). Psikolojik dayanıklılık kuramı da bireylerin farklı koşullar karşısındaki başa çıkma becerileri ile çevresel faktörlerin buna etkilerini açıklamaktadır. Kuram bireylerin doğuştan gelen yeteneklerini çevresel destekler ile işleyerek psikolojik dayanıklılığın arttığını savunmaktadır (Yavrutürk, 2024, s. 264). Yani bireyin karşılaştığı yeni durumlara karşı uyumunu, dayanma gücünü ve yenilikler karşısındaki tepkilerini (Masten, 2001, s. 235) ifade ederken bireyin

yenilikçilik düzeyini de etkilediğini ortaya koymaktadır. Yenilikçilik Kanter'e göre (1988) üç aşamalı karmaşık davranışlar ile oluşmaktadır. Birinci aşamada, birey sorunun farkına varmakta ve buna çözüm önerileri getirmektedir. İkinci aşamada, yenilik fikrini yaratan bireyin bulduğu çözüm önerilerini harekete geçirecek destekler aramaktadır. Üçüncü aşamada ise yenilikçi davranış sergileyen kişi çözümün uygulanıp denenmesi için yeni modeller üretmektedir (Carmeli, Meitar ve Weisberg, 2006, s. 78). Bu durum psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçi özellikler arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Alan yazın incelendiğinde Ziyae, Mobaraki ve Saeediyoun (2015) tarafından yapılan çalışmada sadece psikolojik sermaye boyutlarından biri olan psikolojik dayanıklılığın yeniliği geliştirdiği tespit edilmiştir. Aynı şekilde Amir (2014) tarafından yapılan çalışmada dayanıklılığın bireysel yenilikçilikteki rolü araştırılmış ve dayanıklılık boyutları ile bireysel yenilikçilik arasında pozitif bir ilişki olduğu desteklenmiştir. Darıcan ve Mete (2020) tarafından yapılan çalışmada da psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçilik boyutlarından olan fikir önderliğini %69,4 ve risk almayı %60,7 arttırdığı, değişime direnci ise %56,2 azalttığı belirlenmiştir. Bunun yanında Kemer ve Gökalp (2021) tarafından yapılan çalışmada da psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçilik arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Dolayısıyla alan yazında belirtilen kuramsal yaklaşımlara ve benzer araştırma sonuçlarına dayanarak **H₁** hipotezi ileri sürülmüştür.

H₁: Psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçilik üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi vardır.

Yeniliğin bireyler ve toplum üzerindeki etkisini açıklamaya çalışan Yeniliklerin Yayılması Kuramı, bireylerin bir yeniliği nasıl algıladıklarına ve bu doğrultuda yeniliği benimseme ya da reddetme kararlarına odaklanmaktadır (Demir, 2006, s. 368). Bu kuramsal yaklaşım, bireysel düzeyde yenilikçi eğilimlerin anlaşılması açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bu kapsamda geliştirilen bireysel yenilikçilik kavramı, bireylerin yeni fikir ve uygulamaları ortaya koyma, kabul etme ve uygulama süreçlerini ifade etmektedir (Aslan, 2023, s. 40). Nitekim yenilikleri erken benimseyen bireylerin, söz konusu yenilikleri yalnızca çevresel düzeyde değil, bireysel yaşamlarına da etkili biçimde entegre ettikleri gözlemlenmektedir (Akan ve Abu, 2023, s. 1447). Bu bireysel özelliklerin günlük yaşantının yanında bireylerin kariyer yönelimlerine ve seçim süreçlerine de etki ettiği görülmektedir. Özellikle yeniliğe ve değişime açık bireylerin, kariyer yaşamlarında karşılaştıkları belirsizlikler karşısında daha esnek davrandıkları ve değişen iş koşullarına daha hızlı uyum sağladıkları bildirilmektedir (Genç ve diğerleri, 2017, s. 250). Bu durum, bireylerin değişken mesleki ortamlarda sergilediği psikolojik ve davranışsal esnekliğin, kuramsal düzlemde de ele alınmasını gerektirmektedir.

Lent, Brown ve Hackett'in (1994) Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı çerçevesinde bireylerin kariyer hedefleri ve seçimlerinin; çevresel koşullar, geçmiş başarıları ve sosyal desteklerle şekillenen öz yeterlik düzeyine bağlı olarak gerçekleştiği ele alınmaktadır (Lent ve diğerleri, 1994, s. 88-89). Bu bağlamda öz yeterlik düzeyinin yenilikçiliği artırdığı ve kariyer uyum yeteneklerini geliştirdiği söylenebilmektedir. Savickas'ın (2005) Kariyer İnşası Kuramı da bireylerin mesleki davranışlarına anlam ve yön yükledikleri yorumlayıcı ve kişilerarası süreçlerin kapsamlı bir açıklamasını sağlamaktadır (Savickas, 2005, s. 42). Bu kuram kapsamında öne çıkan kariyer uyum yetenekleri de bir bireyin mesleki belirsizlik ve değişime esnek, yaratıcı ve proaktif bir şekilde yanıt verme kapasitesi olarak dikkat çekmektedir. Yenilikçilik, bu uyum yeteneklerinin önemli alt boyutları olan merak ve güven boyutlarını güçlendirebilmektedir (Savickas, 2005, s. 50-60). Savickas ve Porfeli (2012, s. 662) tarafından detaylı bir şekilde değerlendirilen Kariyer Uyum Yetenekleri, bireylerin iş yaşamında karşılaştıkları sorunlar karşısında kullanabilecekleri öz düzenleme güçleri ve psikolojik kaynaklara vurgu yapmaktadır. Öte yandan, günümüz iş dünyasında sürekli değişen dinamikler, bireylerin yalnızca mesleki yeterlik değil; aynı zamanda esneklik, dayanıklılık ve çeviklik gibi niteliklerle donanmış olmasını zorunlu kılmaktadır. Zacher (2014, s. 21-22), çalışanların farklı iş taleplerine, gruplara ve ortamlara uyum sağlama yeteneğinin

giderek daha stratejik bir önem kazandığını vurgulamaktadır. Bu çerçevede, kariyer gelişiminin sadece bireysel düzeyde değil, örgütsel ve kurumsal düzeyde de desteklenmesi önem arz etmektedir. Özellikle üniversitelerde yer alan kariyer gelişim merkezlerinin, öğrencilerin bireysel özelliklerini dikkate alan, yenilikçiliği teşvik eden ve kariyer planlamalarını destekleyen yaklaşımlar benimsemesi bu sürecin etkinliğini artıracaktır (Genç ve diğerleri, 2017, s. 250). Bu bilgiler ışığında bireylerin bireysel yenilikçilik özelliklerinin kariyer uyum yetenekleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olacağı düşünülmektedir.

Alan yazında yapılan çalışmalara bakıldığında da bu düşünce desteklenmektedir. Brown (2015) tarafından çalışmada oldukça yetenekli ve farklı alanlarda çalışan bireylerin kariyer uyum yeteneklerinin gelişiminde zorlu çalışma ve yeniliğe yol açan faaliyetlere katılma eğilimlerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Genç ve diğerleri (2017) bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yeteneği arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında öncü ve yenilikçi olarak tanımlanan öğrencilerin gelenekçi, kuşkucu ve sorgulayıcı olarak nitelenen öğrencilere kıyasla kariyer uyumluluk düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Abukhait, Bani-Melhem ve Shamsudin (2020) tarafından yapılan çalışmada kariyer uyumluluğu ile yenilikçi davranış arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu kapsamda yüksek kariyer uyumluluğuna sahip çalışanların iş ile ilgili sorunları çözme, yeni teknolojileri takip etme ve yeni çalışma yöntemleri geliştirme gibi yenilikçi davranışlar sergileyebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Pelenk (2017) tarafından yapılan çalışmada ise bireysel yenilikçilik kapsamında risk alma ve fikir liderliğinin iş performansı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık, değişime direnç boyutunun iş performansı üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Kurtuldu, Doğan, İnan ve Yıldırım (2024) tarafından yapılan bir çalışmada, öğretmenlerin olumlu gelecek beklentilerinin ve bireysel yenilikçi düzeylerinin okudukları sınıfa ve üniversite türüne göre farklılaştığı, ayrıca bireysel yenilikçi düzeyinin olumlu gelecek beklentisine pozitif yönlü bir etkide bulunduğu ortaya konmuştur. Alan yazında belirtilen kuramsal yaklaşımlara ve benzer araştırma sonuçlarına dayanarak **H₂** hipotezi geliştirilmiştir.

H₂: Bireysel yenilikçiliğin kariyer uyum yetenekleri üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi vardır.

Psikolojik dayanıklılık, bireylerin güçlü yönlerini ele alarak zorlukların üstesinden nasıl gelebileceklerini göstermektedir. Bireyin olumsuz bir durumla karşılaşması, riskler ve koruyucu etkenlerin etkileşime geçmesi ile duruma uyum sağlamasını ifade etmektedir (Akçakanat, Uzunbacak ve Köse, 2018, s. 175). Bu ise iş ortamında rekabet üstünlüğüne zemin hazırlaması nedeniyle stratejik bir unsur olma özelliği taşımaktadır. Dayanıklılığın da içinde bulunduğu psikolojik sermaye her bireyde mevcut olan, bulunma düzeyleri birçok etmenden etkilenen ve kişiden kişiye farklılık arz eden soyut bir yapıdır. Bu nedenle bireylerin psikolojik sermaye düzeyinin meslek seçimi ve kariyer planlarını etkilediği düşünülmektedir (Taş ve Alparlan, 2020, s. 418). Giderek belirsiz hale gelen ekonomik koşullar için bireylerin beklenmedik veya istenmedik sonuçları planlaması açısından psikolojik dayanıklılığını yüksek tutarak karmaşık ve belirsiz kariyer süreçlerine hazırlık yapmaları gerekmektedir. Böylece bireylerin kariyerlerini yeniden inşa etmelerini sağlayacak bir zihniyet ve davranışsal kapasitesi ortaya çıkacaktır (Lent, 2018, s. 210). Yani, bireylerin stresli ortamlara, yoğun rekabetin yaşandığı iş koşullarına uyum sağlaması gerekmektedir. Bu aşamada bireyin sahip olduğu kariyer uyum yeteneğinin düzeyini bilmesi önem arz etmektedir (Taş ve Alparlan, 2020, s. 418). Kariyer uyum yetenekleri ilgi, kontrol, merak ve güven bileşenlerinden oluşmakta ve bu yeteneklere kaynaklık etmektedir (Savickas ve Porfeli, 2012, s. 663). Dolayısıyla kariyer uyum yeteneklerinin bileşenleri bireylerin kariyerle ilgili sorunların üstesinden gelmesinde olumlu katkıları olan ve sorunu çözmesine yarayan davranışlardan oluşmaktadır. Bu bileşenler bilişsel ve duygusal davranış kapasitesinin bir çıktısı olarak amaçların anlaşılmasını kolaylaştırmakta, iş şartlarını bütün ayrıntıları ile değerlendirmekte ve kariyer gelişimini güçlendirmektedir (Coetzee ve Harry, 2014, s. 92).

Sonuç olarak Hobfoll'un (1989) Kaynakların Korunması Kuramı kapsamında psikolojik kaynakların korunmasının uyum gücünü geliştirmesi (Hobfoll, 1989, s. 516) ve Savickas'ın (2005) Kariyer İnşası Kuramı kapsamında kariyer uyumluluğunun bir bireyin mevcut ve yakın mesleki gelişim görevleri, mesleki geçişler ve kişisel travmalarla başa çıkmak için hazır olma ve kaynaklarını belirten psikososyal bir yapı olarak kabul edilmesi (Savickas, 2005, s. 51) bütüncül açıdan değerlendirildiğinde, psikolojik dayanıklılığın bireylerin kariyer gelişim sürecinde karşılaştıkları belirsizlik, risk ve değişime karşı daha dirençli ve uyumlu davranışlar sergilemelerine yardımcı olduğu söylenebilir. Buradan hareketle psikolojik bir temele dayanan dayanıklılık ve kariyer uyum yetenekleri değişkenleri arasında bir ilişki olduğu ve birbirini etkileyebilme kapasitesine sahip olduğu düşünülmektedir.

Alan yazındaki çalışmalar da bu düşünceyi desteklemektedir. Şeker ve Çapri (2023) tarafından yapılan çalışmada psikolojik dayanıklılık ile kariyer uyumu arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Xu ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada, ergenlerin ruhsal sağlık sorunlarında kariyer uyum yeteneği ve dayanıklılığın rolü araştırılmıştır. Araştırmanın sonucunda, kariyer uyum yeteneğinin ruh sağlığı sorunlarını negatif yönlü etkilediği ve psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneği ve ruh sağlığı sorunları arasındaki ilişkide aracı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Pang, Wang, Liu, Fang, Chen ve Wen (2021) tarafından yapılan çalışmada ise psikolojik dayanıklılık ve kariyer uyumluluğunun öğrencilerin kariyer kararı verme zorluklarını azaltabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda alan yazında belirtilen kuramsal yaklaşımlara ve benzer araştırma sonuçlarına dayanarak H₃ hipotezi ileri sürülmüştür.

H₃: Psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yetenekleri üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi vardır.

Bireylerin psikolojik durumunun göstergesi niteliğinde olan psikolojik dayanıklılık, bireylere zorlu görevler karşısında üstünlük sağlayabilmek amacıyla güvene sahip olma, içinde bulunduğu ya da gelecekteki zamanlarda başarabileceğine yönelik olumlu beklenti ve sorunların üstesinden gelme gibi bazı özellikleri kazandırmaktadır (Erkmen ve Esen, 2013, s. 24). Bu özellikler bireylere belirsizlik, başarısızlık, terslik ya da anlaşmazlık durumlarında kendilerini toparlamaları için katkı vererek stresin azaltılmasını ve bu durumlarla mücadele edebilme yeteneği sergileyen kişisel özellik yüklemektedir (Maddi, 2006, s. 227). Bununla baş edebilmek için başarıyı sağlayan psikolojik dayanıklılığın yanında bireylerin sahip olduğu yenilikçi davranış da buna katkı sağlamaktadır. Yenilikçi davranış sorunun neden kaynaklandığını tespit ederek yeni fikirler ve çözüm seçeneklerini ortaya koyup bu yeniliklerin hemen uygulanmasını sağlamaktadır (Örücü ve Çınar, 2019, s. 278). Dolayısıyla bireylerin yeni fikirlere ve çözümlere uyum sağlayabilmeleri açısından yenilikçi özelliklere sahip olması önem taşımaktadır. Bu nedenle bireysel yenilikçilik bireylere rekabet üstünlüğü sağlayarak kariyer gelişimlerine yardımcı olacaktır. Kariyer gelişiminin en önemli basamaklarından biri ise bireylerin sahip olduğu kariyer uyum yeteneğidir. Kariyer uyum yetenekleri, bireylerin yeni iş bulmaları ya da farklı işlere geçebilmelerinde etkili olan bireysel özelliklerden biridir (Koen, Klehe, Van Vianen, Zikic ve Nauta, 2010, s. 128; Guan ve diğerleri, 2013, s. 562). Mesleki psikolojinin bir temeli olan kariyer uyum yeteneği bireylerin nitelik sorununun ortadan kaldırılması, iş arama stratejilerine etki etmesi gibi birçok kariyer çıktısının da öncülü olmaktadır ve eğitimle geliştirilebilecek psikolojik bir değişkendir. Bu nedenle mesleki eğitim kariyer uyumuna katkı sağlayan önemli bir faktördür (Yeşiltaş, Akdağ, Çeken ve Gürlek, 2014, s. 1287-1288).

Sonuç olarak psikolojik dayanıklılığın bireylerde yaratıcı ve yenilikçi eğilimleri artırarak kariyer uyum yeteneklerini güçlendirdiği düşünülmektedir. Ancak yapılan alan yazın taramasında psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yeteneğini bir arada ele alan ve bu değişkenler arasında aracılık ilişkisini inceleyen bütüncül bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiler konusunda alan yazında bir boşluk olduğunu

göstermektedir. Bu kapsamda Bandura'nın (1986) Sosyal Bilişsel Kuramı; Hobfoll'un (1989) Kaynakların Korunması Kuramı; Lent ve diğerlerinin (1994) Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı, Rogers'ın (2003) Yeniliklerin Yayılması Kuramı ve Savickas'ın (2005) Kariyer İnşası Kuramı gibi konuyla ilişkilendirilen kuramsal gerekçeler ışığında bireysel yenilikçiliğin hem psikolojik dayanıklılık düzeyinden etkilenebileceği hem de kariyer uyum yeteneklerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenebileceği düşüncesine dayanarak **H₄** hipotezi geliştirilmiştir:

H₄: Psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı etkisi vardır.

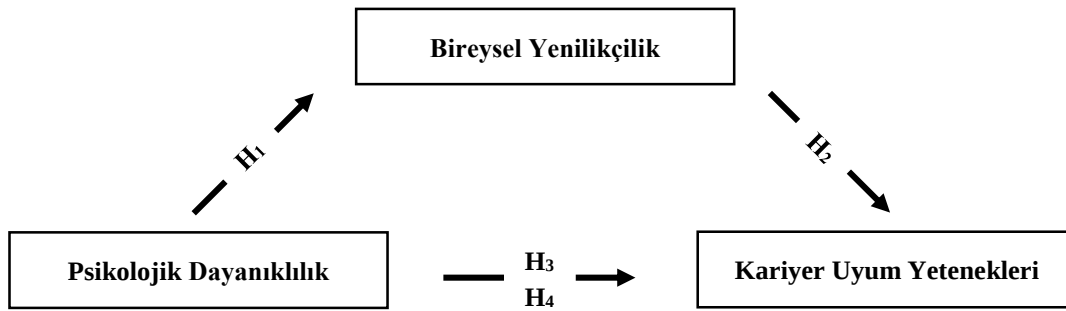
2. Yöntem

Araştırma öncesinde Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (Karar no: 2024/149) izin alınmıştır. Tercih edilen araştırma yöntemi; araştırmanın modeli, evreni, örnekleme, veri toplama aracı ve veri analiz yöntemi alt başlıklar dâhilinde açıklanmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli aşağıda Şekil 1 üzerinde sunulmuştur.

Şekil 1: *Araştırma Modeli*

2.2. Evren ve Örneklem

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan toplam 414 lisans öğrencisi bu araştırmanın evrenini oluşturmuştur. Zaman ve erişilebilirlik gibi birtakım sınırlılıklar nedeniyle araştırmada örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Buna göre minimum örneklem büyüklüğü 414 kişilik evreni yeterli şekilde temsil edebilecek düzeyde %95 güven aralığı ve %5 örnekleme hatası parametrelerine dayanarak 200 olarak belirlenmiştir (Ural ve Kılıç, 2018, s. 43; Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004, s. 89). Bu kapsamda 14 Mayıs ile 11 Haziran 2024 tarihleri arasında 206 kişiye anket uygulanmıştır. Örneklem, olasılıklı olmayan bir örnekleme tekniği olan kolayda örnekleme yöntemiyle seçilmiştir.

2.3. Veri Toplama Aracı

Nicel araştırma yönteminin tercih edildiği bu araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniğinden faydalanılmıştır. Oluşturulan anket formunda öncelikle katılımcılardan demografik ve bireysel özelliklerini (cinsiyet, yaş, sınıf ve bölüm) tespit etmeye yönelik hazırlanan bazı kapalı uçlu soruları yanıtlamaları istenmiştir.

Katılımcıların psikolojik dayanıklılık düzeylerinin ölçülmesinde altı maddelik "Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği" (Doğan, 2015) tercih edilmiştir. Tek faktörde toplanan bu ölçeğin maddeleri, katılımcılar tarafından "hiç uygun değil (1)" ile "tamamen uygun (5)" arasında değişen beşli Likert tipi bir derecelendirme üzerinden değerlendirilmiştir. Ölçekte bulunan üç madde (2, 4 ve 6 numaralı maddeler) ters puanlanmıştır.

Katılımcıların bireysel yenilikçilik düzeylerini ölçmek amacıyla Kılıçer ve Odabaşı'nın (2010) Türkçeye uyarladığı dört faktörlü ve 20 maddeden oluşan “Bireysel Yenilikçilik Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçekte yer alan sekiz madde “değişime direnç” alt boyutu, beş madde “fikir önderliği” alt boyutu, beş madde “deneyime açıklık” alt boyutu ve iki madde “risk alma” alt boyutu altındadır. Katılımcılardan ölçekte yer alan maddelere ne düzeyde katıldıklarını “kesinlikle katılmıyorum (1)” ile “kesinlikle katılıyorum (5)” arasında değişen beşli Likert ölçeği kapsamında derecelendirmeleri istenmiştir. Ölçekte yer alan sekiz madde (4, 6, 7, 10, 13, 15, 17, 20 numaralı maddeler) ters puanlanmıştır.

Son olarak “ilgi”, “kontrol”, “merak” ve “güven” olmak üzere altışar maddeden oluşan dört faktörlü 24 maddeli “Kariyer Uyum Yetenekleri Ölçeği” (Buyukgoze-Kavas, 2014) aracılığıyla katılımcıların kariyer uyum yetenekleri değerlendirilmiştir. Katılımcılar bu ölçek kapsamındaki her bir maddeyi beşli Likert tipi bir derecelendirme üzerinden “hiç güçlü değil (1)” ile “çok güçlü (5)” arasında değişen değerlerde puanlamıştır.

2.4. Veri Analiz Yöntemi

Araştırma kapsamında yürütülen anket uygulaması neticesinde toplanan verilerin analiz edilme sürecinde IBM AMOS 24, IBM SPSS 27 ve IBM SPSS Process Macro 4.2 paket programlarından yararlanılmıştır. Araştırmada öncelikle normal dağılım şartının sağlanıp sağlanmadığının belirlenmesi noktasında verilerin skewness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) değerleri analiz edilmiş ve ortak yöntem yanlılığı probleminin var olup olmadığının saptanması için Harman'ın tek faktör analizi uygulanmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçeklere yönelik birtakım güvenilirlik ve geçerlik analizleri yapılmıştır. Bu kapsamda IBM SPSS 27 aracılığıyla içsel tutarlılık analizi gerçekleştirilmiş IBM AMOS 24 aracılığıyla da doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Ayrıca kullanılan ölçeklere ve katılımcılara ilişkin betimleyici istatistikler ve Pearson Korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Araştırma hipotezleri ise Process Macro 4.2 kapsamındaki Model 4 üzerinden bootstrap tekniğine dayalı olarak yapılan regresyon analizleriyle test edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Katılımcılara İlişkin Genel Bilgiler

Bu araştırmada katılımcılar ağırlıklı olarak (%66,5) kadın öğrencilerden oluşmuştur. Yaş dağılımına bakıldığında, en büyük grubu (%52,9) 21-23 yaş aralığındaki öğrenciler oluştururken katılımcıların sadece %13,6'sının 18-20 yaş aralığında olduğu görülmüştür. Sınıf düzeyleri incelendiğinde ise dengeli bir dağılım söz konusudur. Öte yandan katılımcıların %43,2'si rekreasyon yönetimi, %36,9'u gastronomi ve mutfak sanatları ve %19,9'u turizm işletmeciliği bölümü öğrencisidir.

Tablo 1: Katılımcı Profili

	Değişken	Sayı	%
Cinsiyet	Kadın	137	66,5
	Erkek	69	33,5
Yaş	18-20 Yaş	28	13,6
	21-23 Yaş	109	52,9
	24 Yaş ve Üzeri	69	33,5
Sınıf	Birinci Sınıf	57	27,7
	İkinci Sınıf	55	26,7
	Üçüncü Sınıf	48	23,3
	Dördüncü Sınıf	46	22,3
Bölüm	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	76	36,9
	Rekreasyon Yönetimi	89	43,2
	Turizm İşletmeciliği	41	19,9
TOPLAM		206	100,0

3.2. Normallik Testi

Araştırma verilerinin normal dağılıp dağılmadığının tespit edilmesinde çarpıklık ve basıklık değerleri kontrol edilmiştir. Normal dağılımın sağlanması için çarpıklık ve basıklık değerinin sıfıra yakınlığı arzu edilmekle birlikte (Tabachnick ve Fidell, 2019, s. 68) -2,0 ile +2,0 arasında bulunması da yeterli görülmektedir (George ve Mallery, 2024, s. 115). Bu çalışmada psikolojik dayanıklılık ölçeğinin çarpıklık değeri 0,035 ve basıklık değeri -0,645 olarak hesaplanmıştır. Bireysel yenilikçilik ölçeğinin çarpıklık değeri 0,075 ve basıklık değeri -0,404 olarak saptanmıştır. Kariyer uyum yetenekleri ölçeğinin ise çarpıklık değeri -0,760 ve basıklık değeri 0,462 olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada tercih edilen ölçeklere ilişkin hesaplanan çarpıklık ve basıklık değerleri ile araştırma verilerinin normal dağılıma sahip olduğu ortaya konmuştur.

3.3. Ortak Yöntem Yanlılığı

Bu çalışmada ortak yöntem yanlılığı probleminin bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla Harman'ın tek faktör analizi testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda ilk faktörün toplam varyansın sadece %31,005'ini açıkladığı görülmüştür. Elde edilen değer, kritik (sınır) değer olarak kabul edilen oranının (%50) altında olması nedeniyle kabul edilebilir bir düzeyde olduğu saptanmış ve dolayısıyla çalışmada ortak yöntem yanlılığı probleminin olmadığı tespit edilmiştir (Podsakoff, MacKenzie, Lee ve Podsakoff, 2003, s. 889).

3.4. Doğrulayıcı Faktör Analizi, Güvenirlik ve Geçerlik

Araştırmada kullanılan ölçeklere DFA uygulanmıştır. Altı maddeli psikolojik dayanıklılık ölçeğine gerçekleştirilen DFA sonucunda ölçek üzerinde model uyumu artırmak amacıyla modifikasyon işlemi uygulanmış (pd2-pd4, pd2-pd6 ve pd4-pd6 maddelerine ilişkin hata terimleri arasında kovaryanslar çizilerek) ve bunun sonucunda ölçeğin standardize edilmiş faktör yüklerinin 0,616 ile 0,879 arasında değiştiği görülmüştür. Toplam 24 maddeden oluşan ve dört faktörlü bir yapıda incelenen kariyer uyum yetenekleri ölçeğinin standardize edilmiş faktör yükleri incelendiğinde söz konusu faktör yüklerinin ilgi alt boyutunda 0,860 ile 0,892; kontrol alt boyutunda 0,731 ile 0,923; merak alt boyutunda 0,822 ile 0,924 ve güven alt boyutunda 0,798 ile 0,877 arasında değiştiği belirlenmiştir. 20 maddelik bireysel yenilikçilik ölçeğine dört faktörlü bir yapıda gerçekleştirilen DFA sonucunda ise standardize edilmiş faktör yüklerinin değişime direnç alt boyutunda 0,548 ile 0,771; fikir önderliği alt boyutunda 0,587 ile 0,856; deneyime açıklık alt boyutunda 0,693 ile 0,864 ve risk alma alt boyutunda 0,649 ile 0,677 arasında değiştiği görülmüştür. Sonuç olarak ölçeklerde yer alan tüm maddelerin faktör yüklerinin kritik değer olan 0,50'nin üzerinde olduğu saptanmıştır (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2019, s. 663).

Gerçekleştirilen DFA sonucunda, psikolojik dayanıklılık ölçeğine ait uyum indekslerinin ($\chi^2/df=2,171$; $RMSEA=0,076$; $SRMR=0,014$; $CFI=0,992$; $NFI=0,986$; $TLI=0,980$; $IFI=0,992$;

$GFI=0,979$), bireysel yenilikçilik ölçeğine ilişkin uyum indekslerinin ($\chi^2/df=1,870$; $RMSEA=0,065$; $SRMR=0,065$; $CFI=0,928$; $NFI=0,859$; $TLI=0,917$; $IFI=0,929$; $GFI=0,870$) ve kariyer uyum yetenekleri ölçeğine ilişkin uyum indekslerinin ($\chi^2/df=1,971$; $RMSEA=0,069$; $SRMR=0,041$; $CFI=0,950$; $NFI=0,904$; $TLI=0,944$; $IFI=0,950$; $GFI=0,841$) tamamının kabul edilebilir uyum kriterlerini sağladığı tespit edilmiştir (Awang, 2012, s. 64; Çelik ve Yılmaz, 2016, s. 39; Hooper, Coughlan ve Mullen, 2008, s. 54-55; İlhan ve Çetin, 2014, s. 31; Meydan ve Şeşen, 2015, s. 37; Simon ve diğerleri, 2010, s. 237-239).

Ölçeklerin güvenirliğini değerlendirmek adına içsel tutarlılık analizi uygulanarak ölçeklerin Cronbach's Alpha kat sayıları hesaplanmıştır. Cronbach's Alpha kat sayıları, alt boyutlar düzeyinde incelendiğinde, kariyer uyum yetenekleri ölçeğinin ilgi alt boyutu için 0,953; kontrol alt boyutu için 0,928; merak alt boyutu için 0,953 ve güven alt boyutu için 0,932; bireysel yenilikçilik ölçeğinin değişime direnç alt boyutu için 0,882; fikir önderliği alt boyutu için 0,869; deneyime açıklık alt boyutu için 0,887 ve risk alma alt boyutu için 0,605 olarak hesaplanmıştır. Genel ölçek düzeyinde değerlendirildiğinde ise Cronbach's Alpha kat sayıları, psikolojik dayanıklılık ölçeğinde 0,915; bireysel yenilikçilik ölçeğinde 0,853; kariyer uyum yetenekleri ölçeğinde 0,958 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla katsayının 0,60 ile 0,80 arasında olması durumunda güvenirliğin kabul edilebilir düzeyde olduğu; 0,80 ve üzerindeki değerlerin ise yüksek güvenirliğe işaret ettiği dikkate alındığında genel olarak ölçeklerin güvenirliklerinin ve içsel tutarlılıklarının yüksek olduğu söylenebilir (Garson, 2013, s. 38-39; Kozak, 2018, s. 132).

Ölçeklerin yakınsak (birleşim) ve ıraksak (ayrışım) geçerliğini tespit etmek için CR (Composite Reliability), AVE (Average Variance Extracted), MSV (Maximum Shared Squared Variance) ve ASV (Average Shared Squared Variance) değerleri hesaplanmıştır. Bu kapsamda öncelikle tek faktörlü psikolojik dayanıklılık ölçeği için CR ve AVE değerleri sırasıyla 0,896 ve 0,595 olarak hesaplanmıştır. Bu değerlerden hareketle tek faktörden oluşan psikolojik dayanıklılık ölçeğinde yakınsak geçerliğin sağlandığı görülmüştür ($CR>0,70$; $AVE>0,50$; $CR>AVE$).

Kariyer uyum yetenekleri ölçeğine ilişkin CR, AVE, MSV ve ASV değerleri ise ilgi alt boyutu ($CR=0,953$; $AVE=0,773$; $MSV=0,378$; $ASV=0,294$), kontrol alt boyutu ($CR=0,929$; $AVE=0,687$; $MSV=0,353$; $ASV=0,303$), merak alt boyutu ($CR=0,953$; $AVE=0,773$; $MSV=0,460$; $ASV=0,397$) ve güven alt boyutu ($CR=0,953$; $AVE=0,773$; $MSV=0,460$; $ASV=0,345$) şeklinde alt boyutlar kapsamında ele alınmıştır. Bu değerler doğrultusunda kariyer uyum yetenekleri ölçeğinin tüm alt boyutlarında yakınsak ve ıraksak geçerlik kriterleri sağlanmıştır ($CR>0,70$; $AVE>0,50$; $CR>AVE$; $AVE>MSV$; $AVE>ASV$). Bireysel yenilikçilik ölçeği de değişime direnç ($CR=0,881$; $AVE=0,484$; $MSV=0,095$; $ASV=0,032$), fikir önderliği ($CR=0,869$; $AVE=0,575$; $MSV=0,387$; $ASV=0,194$), deneyime açıklık ($CR=0,889$; $AVE=0,618$; $MSV=0,387$; $ASV=0,258$) ve risk alma ($CR=0,611$; $AVE=0,440$; $MSV=0,292$; $ASV=0,162$) alt boyutları üzerinden ele alınmıştır. Saptanan değerler sonucunda fikir önderliği ve deneyime açıklık alt boyutları için yakınsak ve ıraksak geçerlik kriterlerinin tamamının sağlandığı görülmüştür ($CR>0,70$; $AVE>0,50$; $CR>AVE$; $AVE>MSV$; $AVE>ASV$). Öte yandan ölçekteki değişime direnç ve risk alma alt boyutlarına ilişkin AVE değerlerinin kritik değerin (0,50) biraz altında kaldığı ancak CR değerlerinin AVE değerlerinin üzerinde kabul edilebilir değerlerde ($>0,60$) olduğu ve aynı zamanda AVE değerlerinin de MSV ve ASV değerlerinden yüksek olduğu dikkate alındığında bu alt boyutlar için de yakınsak ve ıraksak geçerliğin kabul edilebilir düzeyde olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda sonuç olarak araştırmada kullanılan ölçeklerin tamamında yakınsak ve ıraksak geçerliğin sağlandığı söylenebilir (Alain ve diğerleri, 2021, s. 491; Awang, Afthanorhan, Mohamad ve Asri, 2015, s. 41; Hair ve diğerleri, 2019, s. 760).

3.5. Ölçeklere İlişkin Betimleyici İstatistikler ve Korelasyon Analizi

Psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri ölçeklerine ilişkin korelasyon katsayıları, genel ortalama ve standart sapma değerleri aşağıda Tablo 2'de

gösterilmiştir. Buna göre, katılımcıların yüksek seviyede kariyer uyum yeteneklerine sahip olduğu, psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçilik düzeylerinin ise ortalama değerlerde olduğu görülmektedir.

Tablo 2: *Betimleyici İstatistikler ve Korelasyon Değerleri*

Ölçekler	Betimleyici İstatistikler		Pearson Korelasyon Katsayıları		
	Genel Ortalama	Standart Sapma	PD	BY	KUY
Psikolojik Dayanıklılık (PD)	3,336	0,931	1	0,284**	0,258**
Bireysel Yenilikçilik (BY)	3,635	0,534	0,284**	1	0,416**
Kariyer Uyum Yetenekleri (KUY)	4,117	0,663	0,258**	0,416**	1

** $p < 0,01$

Tablo 2'deki korelasyon analizi bulguları, psikolojik dayanıklılık ile bireysel yenilikçilik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki ($r=0,284$; $p<0,01$) olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda bulgular bireysel yenilikçilik ile kariyer uyumu arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki ($r=0,416$; $p<0,01$) olduğunu göstermiştir. Ayrıca kariyer uyum yetenekleri ile psikolojik dayanıklılık arasında da pozitif bir ilişki ($r=0,258$; $p<0,01$) gözlemlenmiştir. Bu bağlamda psikolojik dayanıklılık ile bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri arasındaki ilişkilerin düşük/zayıf düzeyde, kariyer uyum yetenekleri ile bireysel yenilikçilik arasındaki ilişkinin ise orta düzeyde olduğunu söylemek mümkündür (Ural ve Kılıç, 2018, s. 232).

3.6. Hipotezlerin Testi

Aracılık etkisinin test edilmesi için tercih edilen Process Model 4 kapsamında psikolojik dayanıklılık bağımsız değişken, kariyer uyum yetenekleri bağımlı değişken, bireysel yenilikçilik ise aracı değişken olarak yer almıştır. Model kapsamında aracılık etkisi, Bootstrap yöntemi ile belirlenen 5000 örneklem üzerinden elde edilen %95 anlamlılık düzeyindeki güven aralıklarına göre değerlendirilmiştir. Bu kapsamda doğrudan ve dolaylı etkiler için hesaplanan analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 3 üzerinde sunulmuştur.

Tablo 3: *Hipotezlerin Testine İlişkin Analiz Sonuçları*

Etki	Değişken	B	β	SE	t	p	R ²	LLCI	ULCI
Direkt	PD → BY	0,163	0,284	0,038	4,229	0,000**	0,081	0,087	0,239
	BY → KUY	0,463	0,373	0,082	5,673	0,000**	0,194	0,302	0,624
	PD → KUY	0,108	0,152	0,047	2,317	0,021*		0,016	0,201
Toplam	PD → KUY	0,183	0,258	0,048	3,816	0,000**	0,067	0,089	0,279
Dolaylı	PD → KUY	0,075	0,106	0,026				0,032	0,134

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; B: Standartlaştırılmamış Beta Katsayısı; B: Standartlaştırılmış Beta Katsayısı; SE: Standart Hata; t: t Değeri R²: Çoklu Açıklayıcılık Katsayısı; LLCI: Alt Sınır Güven Aralığı; ULCI: Üst Sınır Güven Aralığı; PD: Psikolojik Dayanıklılık; BY: Bireysel Yenilikçilik; KUY: Kariyer Uyum Yetenekleri

Aracılık etkisi test edilmeden önce model kapsamındaki direkt etkiler değerlendirildiğinde; psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçiliğe pozitif ve anlamlı bir etkisi ($B=0,163$; $p<0,01$) bulunduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla **H₁** hipotezi desteklenmiştir. Ayrıca başka bir sonuç olarak bireysel yenilikçiliğin kariyer uyum yeteneklerine pozitif yönde anlamlı bir etkisi ($B=0,463$; $p<0,01$) olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda **H₂** hipotezi desteklenmiştir. Öte yandan psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneklerine pozitif ve anlamlı bir etki yaptığı ($B=0,108$; $p<0,05$) belirlenmiştir. Aynı zamanda toplam etki bakımından da psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneklerine pozitif yönlü anlamlı bir etkisi ($B=0,183$; $p<0,01$) söz konusudur. Bu kapsamda **H₃** hipotezi desteklenmiştir. Aracılık etkisi analizi sonucuna göre, bireysel yenilikçiliğin psikolojik dayanıklılık ile kariyer uyum yetenekleri arasında aracılık rolünün olduğu

tespit edilmiştir. Buna göre psikolojik dayanıklılık kariyer uyum yeteneklerini bireysel yenilikçilik üzerinden dolaylı olarak etkilemektedir ($B=0,075$). Bu durumda bootstrap testi sonucunda hesaplanan alt ve üst sınır güven aralığı değerleri sıfırı içermediğinden (0,032-0,134) bireysel yenilikçiliğin aracı etkisinden söz edilebilmektedir (Hayes, 2022, s. 103). Dolayısıyla araştırmanın temel hipotezi olan **H₄** hipotezi de desteklenmiştir.

4. Sonuç

Bu araştırma turizm eğitimi almakta olan lisans öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıklarının kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı rolünün değerlendirilmesi üzerine tasarlanmıştır. Araştırma sonuçları, turizm öğrencilerinin psikolojik dayanıklılık ve bireysel yenilikçilik düzeylerinin ortalama düzeyde, kariyer uyum yeteneklerinin ise yüksek düzeyde olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlar alan yazındaki turizm öğrencileri üzerinde yürütülen ilgili bazı çalışmaların (Akbaba ve Özel, 2021; Işık ve Türkmendağ, 2016; Keleş ve diğerleri, 2020; Mesci, Mesci ve Tizgili, 2019; Söz, Karabulut ve Başer, 2022; Tanrıverdi, Yılmaz, Pala ve Ercan, 2019; Uslu, Doruköz, Durmaz, Çivilidağ ve Demirbaş, 2024; Yeşiltaş ve diğerleri, 2014) bulgularıyla örtüşmektedir.

Psikolojik dayanıklılık bağlamında elde edilen sonuçlar, Söz ve diğerlerinin (2022) turizm öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıklarını ortalama düzeyde tespit ettikleri çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu kapsamda turizm sektöründe çalışma ortamının stres, belirsizlik ve değişkenlik barındırdığı dikkate alındığında turizm alanında eğitim gören öğrencilerin daha yüksek düzeyde psikolojik dayanıklılık geliştirmelerinin beklendiği unutulmamalıdır. Elde edilen bu bulgu, öğrencilerin psikolojik dayanıklılığının geliştirilmesinde turizm eğitiminin kısmen yetersiz kalmasıyla ilişkili olabileceği gibi Türkiye’de genç nüfusu temsil eden öğrencilerin içinde bulundukları sosyokültürel koşullar ile de alakalı olabilir.

Kariyer uyum yeteneklerine ilişkin elde edilen sonuçlar da turizm öğrencilerinin kariyer uyum yeteneklerinin yüksek olarak tespit edildiği bazı çalışmaları (Akbaba ve Özel, 2021; Tanrıverdi ve diğerleri, 2019; Uslu ve diğerleri, 2024; Yeşiltaş ve diğerleri, 2014) destekler niteliktedir. Bu durumda öğrencilerin mesleki hedeflerine ilişkin farkındalıklarının ve yeteneklerinin güçlü olduğu söylenebilir. Bu noktada üniversitelerin kariyer planlamaya ilişkin verdiği hizmetlerin ve uygulamalı eğitimin öğrencilerde bu tür olumlu algılar oluşmasına katkı sunduğu düşünülebilir. Ancak öğrencilerin yüksek uyum yeteneği algısı, mevcut eğitim ortamı ve kısıtlı sektör deneyimleriyle şekillenmiş olabileceğinden gelecekteki kariyer adımlarında uyum sorunları ve hayal kırıklıkları dikkatle takip edilmelidir.

Turizm öğrencilerinin saptanan ortalama bireysel yenilikçilik düzeyleri, gerek bazı alt boyutlar açısından (Işık ve Türkmendağ, 2016) gerek genel bireysel yenilikçilik açısından (Keleş ve diğerleri, 2020; Mesci ve diğerleri, 2019) alan yazın ile paralellik göstermektedir. Bu paralellik gerek dünya genelindeki gerek Türkiye’deki genç nüfusun dijitalleşmeye hızlı uyum sağlaması ve yeniliklere açıklığının beklenen bir çıktısı olarak değerlendirilebilir. Öte yandan öğrencilerin bireysel yenilikçilik düzeylerinin ortalama bir seviyede kalması da bireysel özellikler ile bağlantılı olarak uygulama odaklı turizm sektörü ve turizm eğitiminde öğrencilere yenilikçi davranış sergileme fırsatlarının yeterince sunulamamasına bağlanabilir.

Bu çalışmada psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler ortaya konmuştur. Hipotez testlerinin sonuçları, psikolojik dayanıklılığın hem bireysel yenilikçiliğe hem de kariyer uyum yeteneklerine anlamlı etkisinin bulunduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle öğrencilerin psikolojik dayanıklılık düzeyi arttıkça, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri de artmaktadır. Bu durum Bandura’nın (1986) Sosyal Bilişsel Kuramı’nı, Rogers’ın (2003) Yeniliklerin Yayılması Kuramı’nı ve Hobfoll’un (1989) Kaynakların Korunması Kuramı’nı ve Savickas’ın (2005) Kariyer İnşası Kuramı’nı kısmen doğrular niteliktedir. Bu bağlamda alan yazın incelendiğinde benzer olarak Şeker ve Çapri (2023)

psikolojik dayanıklılık ile kariyer uyumu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiyi tespit etmiştir. Pang ve diğerleri (2021) tarafından üniversite öğrencilerinin psikolojik dayanıklılık ve kariyer uyumluluğunun öğrencilerin kariyer kararı verme zorluklarını azaltabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir çalışmada da (Amir, 2014) psikolojik dayanıklılık alt boyutları ile yenilikçi davranış alt boyutları arasında ilişki saptanmıştır. Aynı şekilde Novi ve Etikariena (2022) tarafından yapılan çalışmada da üniversite öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıkları ile yenilikçi davranışları arasındaki ilişki doğrulanmış, Ziyae ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışmada ise psikolojik dayanıklılığın yeniliği geliştirdiği ortaya konmuştur. Elde edilen bu sonuçlar ışığında psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yetenekleri arasında etkileşim dikkate alınarak eğitsel ve mesleki açıdan önemli bir temel kaynak olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Araştırmanın başka bir sonucu olarak bireysel yenilikçiliğin kariyer uyum yeteneklerine anlamlı düzeyde etkisinin bulunduğu saptanmıştır. Bu etkileşimi Lent ve diğerlerinin (1994) Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı, Rogers'ın (2003) Yeniliklerin Yayılması Kuramı ve Savickas'ın (2005) Kariyer İnşası Kuramı ile ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan alan yazın incelendiğinde de bu sonuca benzer olarak Genç ve diğerleri (2017), öğrencilerin bireysel yenilikçilik düzeylerinin kariyer uyumluluğu algılarını etkilediğini belirlemişlerdir. Brown (2015) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise bireylerin kariyer uyum yeteneklerinin gelişiminde zorlu çalışma ve yeniliğe yol açan faaliyetlere katılma eğilimlerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Abukhait ve diğerleri (2020) tarafından da turizm personelinin kariyer uyumluluğu ile yenilikçi davranış arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda yüksek kariyer uyumluluğuna sahip personelin iş ile ilgili sorunları çözme, yeni teknolojileri takip etme ve yeni çalışma yöntemleri geliştirme gibi yenilikçi davranışlar sergileyebileceği saptanmıştır. Dolayısıyla elde edilen bu sonuç çerçevesinde yenilikçi bireylerin kariyer uyum süreçlerinde daha başarılı olacakları ve istihdam olanaklarının yüksek olacağı öne sürülebilir.

Son olarak araştırmanın temel amacı doğrultusunda geliştirilen hipotezin test edilmesi sonucunda psikolojik dayanıklılığın kariyer uyum yeteneklerine etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, bireysel yenilikçilik, psikolojik dayanıklılık ile kariyer uyum yetenekleri arasında aracılık rolüne sahiptir. Bu kapsamda psikolojik dayanıklılık kariyer uyum yeteneklerini bireysel yenilikçilik üzerinden dolaylı olarak etkilemektedir. Bu sonuçtan hareketle psikolojik dayanıklılığın yeniliğe açık ve eğitime uyum sağlamayı daha kolay geliştirdiği ve bunun da kariyer uyumu ve mesleki hedeflere ulaşma kapasitesini artırdığı söylenebilir. Dolayısıyla elde edilen bu sonuç, kuramsal gerekçelerle (Bandura, 1986; Hobfoll, 1989; Lent ve diğerleri, 1994; Rogers, 2003; Savickas, 2005) ilişkilendirilen bu üç kavramın birbirini tamamlayıcı bir işlev gördüğüne ve psikolojik dayanıklılığın bireysel yenilikçilik yoluyla kariyer uyum yeteneklerini desteklediğine yönelik ampirik bir kanıt sunmaktadır.

Bu araştırmanın psikolojik dayanıklılık, bireysel yenilikçilik ve kariyer uyum yeteneklerini bir arada inceleyen ilk çalışma olması nedeniyle alan yazına önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak sonuçlar değerlendirilirken sahip olunan birtakım sınırlılıklarının da göz önünde bulundurulması önemlidir. İlk olarak, anket yoluyla elde edilen veriler katılımcıların davranışlarını tam olarak yansıtmayabilir. Diğer taraftan, bu araştırma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Turizm Fakültesi öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu konuda farklı üniversitelerde ve farklı demografik gruplarla yapılacak çalışmalar, sonuçların daha geniş bir perspektiften aktarılmasını kolaylaştırabilir. Örneğin turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin de katılımının mümkün olacağı geniş bir örneklem üzerinde başka araştırmaların yürütülmesi önerilebilir. Aynı zamanda spesifik olarak bazı turizm bölümleri özelinde (sadece rekreasyon yönetimi öğrencileri gibi) yapılacak araştırmalar ile alan yazına katkı sağlanabilir. Öte yandan bu konuda çalışacak araştırmacıların, çalışmalarını çeşitli alanlardaki turizm personeli üzerinde yürütmeleri de turizm profesyonellerinin değerlendirilmeleri noktasında fayda sağlayabilir. Son

olarak araştırmacılara turizm sektöründe kariyer yapma niyeti, kariyer kaygısı, yapay zekâ kaygısı ve algılanan stres gibi değişkenlerin eklenmesi yoluyla modeli geliştirmeleri önerilebilir.

Değerlendirilen araştırma sonuçları ışığında üniversitelere de birtakım önerilerde bulunmak mümkündür. Bu doğrultuda üniversitelerde öğrencilerin psikolojik dayanıklılığını yükseltmek için rehberlik ve psikolojik danışmanlık uygulamalarında yenilikçi düşüncenin ve kariyer uyum yeteneklerinin dikkate alınması sağlanabilir. Aynı zamanda öğrencilerin bireysel yenilikçilik düzeylerinin yükseltilebilmesinde teknolojik ve sektörel gelişmelerin yakından takip edilerek ders müfredatlarının geliştirilmesi (yapay zekâ ve turizm sektörü gibi) faydalı olabilir. Ayrıca müfredatlara teorik derslerin dışında işletmede mesleki eğitim gibi dönemsel uygulamalı dersler eklenerek sürecin akademik personel ve turizm profesyonellerinin iş birliğiyle yönetilmesi, öğrencilerin bireysel yenilikçilik davranışları ve kariyer uyum yeteneklerine fayda sağlayabilir. Bununla birlikte birinci sınıftan itibaren başta akademik danışmanları olmak üzere tüm akademik personel aracılığıyla öğrencilerin kariyer planlamalarına ilişkin katkı sağlayacak etkinliklere (sertifika programları, kongreler, kariyer günü etkinlikleri, konferanslar gibi) yönlendirilmesi, katılımlarının teşvik edilmesi ve sürecin etkin takibinin sağlanması, öğrencilerin kariyer uyum yeteneklerini geliştirebilir ve/veya bu konuda bireysel farkındalık kazandırabilir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abukhait, R., Bani-Melhem, S. ve Shamsudin, F. (2020). Do employee resilience, focus on opportunity, and work-related curiosity predict innovative work behaviour? The mediating role of career adaptability. *International Journal of Innovation Management*, 24(7), 1-30.
- Agarwal, R. ve Prasad, J. (1998). A conceptual and operational definition of personal innovativeness in the domain of information technology. *Information Systems Research*, 9(2), 204-215.
- Akan, A. ve Abu, N. K. (2023). Bireysel yenilikçilikle ilgili yapılan tezlere yönelik bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (57), 1446-1469.
- Akbaba, M. ve Özel, G. (2021). Turizm eğitimi alan öğrencilerin proaktif kişilik, kariyer uyum yetenekleri ile yaşam doyumu arasındaki ilişki. *Turkish Studies-Social Sciences*, 16(5), 1659-1678.
- Akçakanat, T., Uzunbacak, H. H. ve Köse, S. (2018). Akademisyenlerin psikolojik sağlamlık ve mutluluklarının belirleyicileri olarak sosyal ve örgütsel destek. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 173-193.
- Akkermans, J., Paradniké, K., Van der Heijden, B. I. ve De Vos, A. (2018). The best of both worlds: The role of career adaptability and career competencies in students' well-being and performance. *Frontiers in Psychology*, 9, 1678, 1-13.
- Alain, C. B., Rostin, M. M. M., Joël, K. N. N., Hypolite, M. M., Donatien, K. N.-N., Koffi, T. A. ve diğerleri (2021). Development and validation of a customer satisfaction measuring instrument with laboratory services at the University Hospital of Kinshasa, Democratic Republic of the Congo (DRC). *American Journal of Industrial and Business Management*, 11, 481-498.
- Aldahdouh, T. Z., Korhonen, V. ve Nokelainen, P. (2019). What contributes to individual innovativeness? A multilevel perspective. *International Journal of Innovation Studies*, 3(2), 23-39.

- Amir, M. T. (2014). *The role of resilience in individual innovation*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. School of Management - Edith Cowan University Faculty of Business and Law, Western Australia.
- Aslan, G. (2023). *Okul yöneticilerinin vizyoner liderlik davranışları ile öğretmenlerin bireysel yenilikçilik düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Awang, Z. (2012). *Structural equation modeling using AMOS graphic*. Shah Alam: Penerbit Universiti Teknologi MARA.
- Awang, Z., Afthanorhan, A., Mohamad, M. ve Asri, M. A. M. (2015). An evaluation of measurement model for medical tourism research: the confirmatory factor analysis approach. *International Journal of Tourism Policy*, 6(1), 29-45.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Barnum, D. D., Snyder, C. R., Rapoff, M. A., Mani, M. M. ve Thompson, R. (1998). Hope and social support in psychological adjustment of children who have survived burn injuries and their matched controls. *Children's Health Care*, 27(1), 15-30.
- Barto, H., Lambert, S. ve Brott, P. (2015). Career adaptability, resiliency and perceived obstacles to career development of adolescent mothers. *Professional Counselor*, 5(1), 53-66.
- Basalan, F, Aslankoç, R. ve Sahin, G. (2020). Individual innovativeness: An example of midwifery of primary health care services in Turkey, *International Journal of Caring Sciences*, 13(1), 352-358.
- Bitmiş, M. G., Sökmen, A. ve Turgut, H. (2013). Psikolojik dayanıklılığın tükenmişlik üzerine etkisi: örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 27-40.
- Brown, A. (2015). Developing career adaptability and innovative capabilities through learning and working in Norway and the United Kingdom. *Journal of the Knowledge Economy*, 6(2), 402-419.
- Bubou, G. M. ve Job, G. C. (2022). Individual innovativeness, self-efficacy and e-learning readiness of students of Yenagoa study centre, National Open University of Nigeria. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*, 15(1), 2-22.
- Buyukgoze-Kavas, A. (2014). Validation of the Career Adapt-Abilities Scale-Turkish form and its relation to hope and optimism. *Australian Journal of Career Development*, 23(3), 125-132.
- Carmeli, A., Meitar, R. ve Weisberg, J. (2006). Self-leadership skills and innovative behavior at work. *International Journal of Manpower*, 27(1), 75-90.
- Chen, H., Fang, T., Liu, F., Pang, L., Wen, Y., Chen, S. ve diğerleri (2020). Career adaptability research: A literature review with scientific knowledge mapping in web of science. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(16), 5986.
- Coetzee, M. ve Harry, N. (2014). Emotional intelligence as a predictor of employees' career adaptability. *Journal of Vocational Behavior*, 84, 90-97.
- Çelik, H. E. ve Yılmaz, V. (2016). *LISREL 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi: Temel kavramlar-uygulamalar-programlama* (3. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çelik, K. (2013). The relationship between individual innovativeness and self-efficacy levels of student teachers. *International Journal of Scientific Research in Education*, 6(1), 56-67.

- Darican, Ş. ve Mete, M. (2020). The effect of psychological capital on personal innovation: The case of education sector. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Econometrics, Statistics & Empirical Economics Journal*, 16, 53-67.
- Demir, K. (2006). Rogers'ın yeniliğin yayılması teorisi ve internetten ders kaydı, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 47(47), 367-392.
- Denckla, C. A., Cicchetti, D., Kubzansky, L. D., Seedat, S., Teicher, M. H., Williams, D. R. ve diğerleri (2020). Psychological resilience: an update on definitions, a critical appraisal, and research recommendations. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1-18.
- Doğan, T. (2015). Kısa psikolojik sağlamlık ölçeği'nin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Duru, H. ve Gültekin, F. (2020). Eğitim fakültesi öğrencilerinin kariyer stresleri, kariyer uyum yetenekleri ve mentörlük arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kastamonu Education Journal*, 28(1), 328-337.
- Erkmen, T. ve Esen, E. (2013). Psikolojik sermaye ölçeğinin geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Öneri Dergisi*, 10(39), 23-30.
- Fan, J., Huang, Y., Yang, F., Cheng, Y. ve Yu, J. (2024). Psychological health status of Chinese university students: based on Psychological Resilience Dynamic System Model. *Frontiers in Public Health*, 12, 1382217.
- Feyisa, B. R., Merdassa, A. B. ve Biru, B. (2022). Psychological resilience and coping strategies among undergraduate students in Ethiopia: A cross-sectional study. *International Journal of Adolescence and Youth*, 27(1), 515-527.
- Fletcher, D. ve Sarkar, M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18(1), 12-23.
- Garnezy, N. (1974). The study of competence in children at risk for severe psychopathology. E. J. Anthony ve C. Koupernik (Ed.), *The child in his family: Children at psychiatric risk: III içinde* (ss. 77-98). New York: Wiley.
- Garson, G. D. (2013). Validity and reliability. *Asheboro, NC: Statistical Associates Publishers*. 9-28.
- Genç, E., Yavuz, K. ve Aydemir, S. (2017). Bireysel yenilikçilik düzeyinin kariyer uyumluluğu algısına etkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (60), 240-252.
- George, D. ve Mallery, P. (2024). *IBM SPSS statistics 29 step by step: A simple guide and reference* (18. Baskı). New York, NY: Routledge.
- Guan, Y., Deng, H., Sun, J., Wang, Y., Cai, Z., Ye, L. ve diğerleri (2013). Career adaptability, job search self-efficacy and outcomes: A three-wave investigation among Chinese university graduates. *Journal of Vocational Behavior*, 83, 561-570.
- Gülenç Birsen, A. ve Erdoğan, H. A. (2024). Turizm öğrencilerinin aldıkları eğitime ve kariyer beklentilerine ilişkin algıları. *NEUGastro*, 3(1), 29-50.
- Güngörmüş, K., Okanlı, A. ve Kocabeyoğlu, T. (2015). Hemşirelik öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıkları ve etkileyen faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 6(1), 9-14.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8. Baskı). Hampshire: Cengage.

- Harry, N. ve Coetzee, M. (2013). Sense of coherence, career adaptability and burnout of early-career Black staff in the call centre environment. *SA Journal of Industrial Psychology*, 39(2), 1-10.
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3. Baskı). New York, NY: Guilford Press.
- Hendarman, A. F. ve Cantner, U. (2018). Soft skills, hard skills, and individual innovativeness. *Eurasian Business Review*, 8, 139-169.
- Heydari, N., Rakhshan, M., Torabizadeh, C. ve Salimi, G. (2023). Research article individual innovation from the perspective of nursing students: A qualitative study. *BMC Nursing*, 22(1), 1-12.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513-524.
- Hobfoll, S. E. (2002). Social and psychological resources and adaptation. *Review of General Psychology*, 6(4), 307-324.
- Hooper, D., Coughlan, J. P. ve Mullen, M. R. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60.
- Hurt, H.T., Joseph, K. ve Cook, C. (1977). Scales for the measurement of innovativeness. *Human Communication Research*, 4(1), 58-65.
- Işık, C. ve Türkmendağ, T. (2016). Atatürk Üniversitesi turizm fakültesi öğrencilerinin bireysel yenilikçilik algılarının belirlenmesi. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1, 70-99.
- İlhan, M. ve Çetin, B. (2014). LISREL ve AMOS programları kullanılarak gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli (YEM) analizlerine ilişkin sonuçların karşılaştırılması. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 5(2), 26-42.
- İmran, A. (2019). Personality traits, individual innovativeness and satisfaction with life, 2018 *Journal Of Innovation & Knowledge*, 4, 38-46.
- Johnston, C. S. (2016). *A systematic review of the career adaptability literature and future outlook*. *Journal of Career Assessment*, 26(1), 3-30.
- Kanter, R. M. (1988). When a thousand flowers bloom: structural, collective, and social conditions for innovation in organization. *Research in Organizational Behaviour*, 10, 169-211.
- Kaplan, B. T. (2019). Üniversitelerin rekreasyon etkinliklerinin kariyer uyum yetenekleri ile ilişkisi üzerine bir araştırma. *International Journal Of Social And Humanities Sciences Research (Jshsr)*, 6(38), 1611-1622.
- Karahan, M. ve Patır, S. (2019). Üniversite öğrencilerinin bireysel yenilikçilik kapasitelerinin belirlenmesi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 42-58.
- Kavi, E. ve Karakale, B. (2018). Çalışan psikolojisi açısından psikolojik dayanıklılık. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7(17), 56-77.
- Keleş, H. Çınar, K. ve Akmeşe, H. (2020). Turizm fakültesi öğrencilerinin bireysel inovasyon algılarının bölüm memnuniyetine etkisi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10(3), 664-679.
- Kemer, A. S. ve Gökalp, K. (2021). Determination of the effects of innovativeness levels of the elderly on their psychological resilience. *Perspectives in Psychiatric Care*, 57(2), 1-6.

- Kılıçer, K. ve Odabaşı, H. F. (2010). Bireysel yenilikçilik ölçeği (BYÖ): Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38(38), 150-164.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1-11.
- Koen, J., Klehe, U. C., Van Vianen, A. E. M., Zikic, J. ve Nauta, A. (2010). Job-search strategies and reemployment quality. The impact of career adaptability. *Journal of Vocational Behavior*, 77, 126-139.
- Korkmaz, O. ve Cenkseven Önder, F. (2019). The relation between life goals and career adaptabilities: An investigation of the mediating role of hope. *Education and Science*, 44(200), 59-76.
- Kozak, M. (2018). *Bilimsel araştırma: Tasarım, yazım ve yayım teknikleri* (4. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kurtuldu, T., Doğan, İ., İnan, M. ve Yıldırım, M. (2024). Examining the relationship between individual innovativeness and positive future expectation levels of physical education teacher candidates. *International Journal of Sport Culture and Science*, 12(2), 234-247.
- Lent, R. W. (2018). Future of work in the digital world: preparing for instability and opportunity. *The Career Development Quarterly*, 66(3), 205-219.
- Lent, R. W., Brown, S. D. ve Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79-122.
- Luthans, F. (2002). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behaviour*, 23, 695-706.
- Maddi, S. R. (2006). Building and integrated positive psychology. *The journal of positive psychology*, 1(4), 226-229.
- Martins, J. (2018). The Individual innovativeness theory: a framework to investigate teachers' views on technology. *ICICTE 2018 Proceedings*, 360-370.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Mesci, M. Mesci, Z. ve Tizgili, S. (2019). Turizm öğrencilerinin yenilikçilik eğilimleri algılarının demografik farklılıkları açısından incelenmesi. *Yorum Yönetim Yöntem Uluslararası Yönetim Ekonomi ve Felsefe Dergisi*, 7(3), 155-164.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları* (2. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mund, P. (2016). Kobasa concept of hardiness. *International Research Journal of Engineering, IT & Scientific Research*, 2(1), 34-40.
- Niles, S. G. ve Harris-Bowlsbey, J. (2013). *Career development interventions in the 21st century* (4. Baskı). New Jersey: Pearson.
- Novi, A. ve Etikariena, A. (2022). The relationship between resilience and innovative work behavior among college students. *Jurnal Humaniora Dan Ilmu Pendidikan*, 1(2), 109-120.
- Örücü, E. ve Çınar, B. (2019). Pozitif psikolojik sermayenin yenilikçi davranış üzerindeki etkisi: bankacılık sektöründe bir araştırma. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 275-291.

- Özkeçeci, Z., Caymaz, E. ve Akyön, F. V. (2022). The relationship between individual innovation and intellectual capital in social media: The case of faculty of fine arts and architecture students at Necmettin Erbakan University. *TRT Akademi*, 7(14), 212-235.
- Pang, L., Wang, X., Liu, F., Fang, T., Chen, H. ve Wen, Y. (2021). The relationship between college students' resilience and career decision-making difficulties: the mediating role of career adaptability. *Psychology*, 12(6), 872-886.
- Pelenk, S. E. (2017). Bireysel yenilikçi davranışların bireysel iş performansı üzerindeki etkisi: Teknoloji çalışanları üzerinde bir araştırma. *JOEEP: Journal of Emerging Economics and Policy*, 2(2), 2-14.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y. ve Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.
- Pontoh, G. T., Ferdiansyah, M. I., Baja, H. K., Nurtanio, I., Jermias, J., Christian, F. ve diğerleri (2024). Career Adaptability of Accounting Profession Toward the Era of Society 5.0. Library of Progress-Library Science, *Information Technology & Computer*, 44(3), 16012-16025.
- Rençber, İ. ve Paşaoğlu Baş, D. (2023). Linking perceived social support, career adaptability, and innovative behavior: A two-wave study. *The Career Development Quarterly*, 71(3), 162-174.
- Richardson, G. E. (2002). *The metatheory of resilience and resiliency*. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 307-321.
- Rogers, E. M. (1995). *Diffusion of innovations* (4. Baskı). New York: The Free Press.
- Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations* (5. Baskı). New York: The Free Press.
- Savickas, M. L. (2005). The theory and practice of career construction. S. D. Brown ve R. W. Lent (Ed.), *Career development and counseling* içinde (ss. 42-70). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Savickas, M. L. ve Porfeli, E. J. (2012). Career adapt-abilities scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80(3), 661-673.
- Simon, D., Kriston, L., Loh, A., Spies, C., Scheibler, F., Wills, C. ve diğerleri (2010). Confirmatory factor analysis and recommendations for improvement of the Autonomy-Preference-Index (API). *Health Expectations*, 13(3), 234-243.
- Söz, F. N., Karabulut, E. ve Başer, G. (2022). Covid-19'un turizm fakültesi öğrencilerinin akademik ve psiko-sosyal durumu üzerindeki etkisi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 1050-1067.
- Super, D. E. (1974). *Measuring vocational maturity for counseling and evaluation*. Washington, DC: National Vocational Guidance Association.
- Şeker, G. ve Çapri, B. (2023). Kariyer uyumluluğu ile yaşam doyumu ve psikolojik sağlık arasındaki ilişkide umudun aracı rolü. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(40), 1274-1292.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics* (7. Baskı). New York, NY: Pearson.

- Tanrıverdi, H., Yılmaz, A., Pala, B. ve Ercan, F. Z. (2019). Kişilik özellikleri, duygusal zekâ, kariyer uyum yeteneği ve turizmde kariyer yapma isteği arasındaki ilişkilerin incelenmesi: İstanbul Üniversitesinde turizm işletmeciliği eğitimi alan öğrenciler üzerine bir araştırma. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi (IJTEBS)*, 3(1), 41-56.
- Taş, M. A. ve Alparslan, A. M. (2020). Kültürel değerler, psikolojik sermaye ve kariyer uyum yeteneği ilişkisine dair bir saha araştırması. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Özel Sayı), 417-440.
- Terzi, Ş. (2008). Üniversite öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıkları ve algıladıkları sosyal destek arasındaki ilişki. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(29), 1-11.
- Tosunoğlu, B. ve Yıldırım, O. (2019). An investigation of psychological resilience sub-dimensions in terms of personality features of bank employees. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 22-31.
- Tosuntaş, Ş. B. ve Çubukçu, Z. (2019). Yeniliklerin yayılması teorisi bağlamında öğretmen adaylarının bulut teknolojisi kullanımlarını etkileyen faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 957-976.
- Tusaie K. ve Dyer, J. (2004). Resilience: A historical review of the construct. *Holistic Nursing Practice*, 18, 3-8.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2018). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi* (5. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uslu, B., Doruköz, K. D., Çivilidağ, A., Durmaz, Ş. ve Demirbaş, A. (2024). Gastronomi öğrencilerinde kariyer uyum yetenekleri ve kariyer stresi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 1404-1423.
- Wang, D. ve Li, Y. (2024) Career construction theory: tools, interventions, and future trends. *Front Psychol.* 15:138123. 1-9.
- Wu, Y., Yu, W., Wu, X., Wan, H., Wang, Y. ve Lu, G. (2020). Psychological resilience and positive coping styles among Chinese undergraduate students: a cross-sectional study. *BMC Psychology*, 8, 1-11.
- Xu, C., Gong, X., Fu, W., Xu, Y., Xu, H., Chen, W. ve diğerleri (2020). The role of career adaptability and resilience in mental health problems in Chinese adolescents. *Children and Youth Services Review*, 112(2), 1-7.
- Xu, M., Lu, H., Fu, J., Zhu, H. ve Zhao, Y. (2025). The relationship between basic psychological needs satisfaction and career adaptability among university students: The roles of grit and career decision-making self-efficacy. *Behavioral Sciences*, 15(2), 167- 181.
- Yang, X., Feng, Y., Meng, Y. ve Qiu, Y. (2019). Career adaptability, work engagement, and employee well-being among Chinese employees: The role of guanxi. *Frontiers in Psychology*, 10, 1029.
- Yavrutürk, A. R. (2024). Okullarda psikolojik sağlamlık ve inovasyon: yenilikçi psikolojik danışmanlık uygulamaları. *Mediterranean Journal of Humanities*, 14(2), 261-275.
- Yavuzer, H., Demir, İ., Meşeci, F. ve Sertelin, Ç. (2005). Günümüz gençliğinin gelecek beklentileri. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 93-103.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Yenice, N. ve Yavaşoğlu, N. (2018). Fen bilgisi öğretmen adaylarının bireysel yenilikçilik düzeyleri ile bireysel yaratıcılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 14(2), 107-128.
- Yeşiltaş, M., Akdağ, G., Çeken, H. ve Gürlek, M. (2014). Kariyer uyum yetenekleri turizm sektörüne bağlılığı etkiler mi? Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilere yönelik bir uygulama. A. Kılıçlar (Ed.), *15. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 1286-1300). Ankara.
- Yıldız, E. (2019). *Okul yöneticilerinin dönüştürücü liderlik davranışlarının öğretmenlerin bireysel yenilikçilik algılarına etkisi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Yi, M. Y., Fiedler, K. D. ve Park, J. S. (2006). Understanding the role of individual innovativeness in the acceptance of IT-based innovations: Comparative analyses of models and measures. *Decision Sciences*, 37(3), 393-426.
- Yüksel, O. (2024). Sağlık kurumları işletmeciliği öğrencilerinin bireysel yenilikçilik algıları ile olumlu gelecek beklentileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 249-264.
- Zacher, H. (2014). Career adaptability predicts subjective career success above and beyond personality traits and core self-evaluations. *Journal of Vocational Behavior*, 84(1), 21-30.
- Zacher, H. ve Wilden, R. G. (2014). A daily diary study on ambidextrous leadership and self-reported employee innovation. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 87(4), 813-820.
- Ziyae, B., Mobarakı, M. H. ve Saeediyoun, M. (2015). The effect of psychological capital on innovation in information technology. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 5(8), 1-12.

Araştırma Makalesi / Research Article

GERÇEKLEŞTİRİLEMEYEN BİR PROJE: İSTANBUL-BELGRAD DEMİRYOLU (1855)*

Mustafa YILMAZ¹

Öz

Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı ve gelişimiyle birlikte dünya, pek çok alanda köklü yeniliklerle tanışmıştır. Bu yeniliklerden biri de ulaşım alanında, özellikle demiryollarında görülmüştür. Avrupa'da demir yolları inşa edilmeye başlamasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, bu yeni ulaşım aracıyla tanışmıştır. Ancak Osmanlı, demiryolu inşa edip geliştirebilecek yeterli bilgi birikimi, teknik donanım ve altyapıya sahip olmadığından, ilk dönemlerde yabancı yatırımcıların sunduğu projelerle bu alandaki eksiklerini gidermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Bâbîâli önerilen projelere kayıtsız kalmamış, sunulan teklifleri dikkatle değerlendirerek uygun gördüklerini hayata geçirmek üzere onaylamıştır.

Ancak, bazı demiryolu projeleri hükümet tarafından uygun bulunmasına rağmen çeşitli sebeplerle hayata geçirilememiştir. Bu projelerden biri de İstanbul-Belgrad Demiryolu projesidir. Bu makale, yabancı yatırımcılar tarafından İstanbul ile Belgrad arasında bir demiryolu inşa etmek için 1855 yılında Bâbîâli'ye sunulan ve oradan da Meclis-i Âli-i Tanzîmât'a havale edilen layihanın detaylarını ve meclisin bu hattın inşası hakkındaki görüşlerini incelemektedir. Bu demiryolu teklifi daha önce hiçbir araştırmacı tarafından ele alınmamış olup, arşiv vesikalarına dayalı olarak ilk kez bu çalışmada açığa çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıslı Mehmed Paşa, İstanbul-Belgrad Demiryolu, Meclis-i Âli-i Tanzîmât

AN UNREALIZED PROJECT: ISTANBUL-BELGRADE RAILWAY (1855)

Abstract

With the emergence and development of the Industrial Revolution, the world encountered profound innovations in many fields. One of these innovations was in transportation, particularly in railways. Shortly after railways began to be constructed in Europe, the Ottoman Empire was introduced to this new mode of transportation. However, lacking the necessary knowledge, technical equipment, and infrastructure to build and develop a railway, the Ottoman state initially sought to address these deficiencies through projects proposed by foreign investors. In this regard, the Sublime Porte did not remain indifferent to the proposed projects; rather, it carefully evaluated the submitted proposals and approved those deemed suitable for implementation.

However, despite government approval, some railway projects could not be realized due to various reasons. One such project was the Istanbul-Belgrade Railway Project. This article examines the details of a memorandum submitted by foreign investors to the Sublime Porte in 1855 for the construction of a railway between Istanbul and Belgrade, which was subsequently referred to the Meclis-i Âli-i Tanzîmât. It also explores the council's views on the construction of this railway line. This railway proposal has not been previously studied by any researcher and is revealed for the first time in this study, based on archival documents.

Keywords: Kıbrıslı Mehmed Pasha, Istanbul-Belgrade Railway, High Council of Reforms

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakıncağ Tarihi Bilim Dalında Prof. Dr. Ufuk Gülsoy danışmanlığında hazırlanan “Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (1813-1871)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, mstfayilmaz@gmail.com, ORCID:0009-0005-2379-1567

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Ulaşım, tarih boyunca tüm devletler için büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle devletler, mevcut imkanları doğrultusunda kara ve deniz ulaşımını geliştirmeye çalışmıştır. Ulaşım araçlarının gelişmesiyle birlikte mesafeler kısalmış, seyahat süresi önemli ölçüde azalmış ve bölgeler arası etkileşim artmıştır. Ayrıca, farklı bölgelerde ihtiyaç duyulan malların daha hızlı ve kolay bir şekilde temin edilmesi mümkün hale gelmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde ise, sanayileşmenin etkisiyle ulaşım sistemleri önemli bir dönüşüm geçirmiş ve hızla gelişmiştir. Sanayi inkılabıyla beraber üretimde yaşanan gelişmeler ithalat ve ihracatı arttırmıştır. Bu dönemde sayısı artan fabrikalara özellikle hammadde ulaştırılması için hızlı ve kullanışlı ulaşım araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla ilgili dönemde en büyük ilerlemelerden biri demiryolları alanında yaşanmıştır. (Çubuk, Uzun, 2024, s.142).

Demiryolu ulaşımında buharlı lokomotifler önemli bir dönüm noktası olmuştur ve kara taşımacılığında devrim niteliğinde bir yenilik olarak kabul edilmiştir. İlk buharlı lokomotif, 1804 yılında İngiliz mühendis Richard Trevithick tarafından üretilmiş ve bu alandaki gelişmelerin öncüsü olmuştur. 1804'ten 1825 yılına kadar, büyük ölçüde Trevithick'in metodu kullanılarak birçok lokomotif tasarlandı. Ancak bu dönemde tasarlanan lokomotiflerin ağırlığı, raylar tarafından kaldırılamadığı için bu girişimlerden olumlu bir sonuç elde edilemedi. 1825'te Marc Seguin, diğer tasarlanan lokomotiflerden farklı olarak borulu kazan kullanarak yeni bir lokomotif geliştirdi. Bu yenilik, demiryolunun gelişimine önemli bir katkı sağladı. Stephenson, Seguin'in tasarladığı lokomotifi geliştirmek amacıyla çeşitli denemeler yaptı. Ardından, iş adamı Edward Pease'den de destek alarak, 1825'te Darlington maden ocağı ile Stockton arasında daha sağlam raylı bir demiryolu hattı inşa ettirdi ve tasarladığı lokomotifi 27 Eylül 1825'te bu güzergahta ilk seferini yaptı. Bu ilk sefer, demiryolu taşımacılığında yeni bir dönemin başlanacağına işaret ediyordu. (Kolay, 2022, s. 413; Yazıcı, 2010, s. 2; Tamçelik, 2000, s. 484)

Bu ilk girişimlerin ardından raylı sistem hızla gelişmeye devam etti. Ancak modern anlamda demiryolunun başlangıcı, 15 Eylül 1830'da açılan Liverpool-Manchester hattının açılmasıyla gerçekleşti. Avrupa'da demiryollarının gelişmeye başladığı 1830 yılından kısa bir süre sonra, Osmanlı Devleti de bu yeni ulaşım aracıyla resmen tanıştı. Sanayi inkılabıyla üretimi artan Avrupa devletleri ürünlerini ihraç edecek yeni pazar arayışındaydı. Osmanlı Devleti de geniş ve stratejik toprakları sayesinde Avrupalı devletlerin dikkatini çekmekteydi. Bundan dolayı Avrupalı devletler Osmanlı topraklarında demiryolu inşa etmek için Bâbîâli'yle yakın temas halindeydi. Özellikle İngilizler bu konuda öncü rolü üstleniyordu. Çünkü İngilizler, Hindistan'a ulaşabilmek için Ümit Burnu'nu, büyük riskler alarak dolaşmak zorunda kalıyordu. Bu sorunu çözmek adına çeşitli faaliyetlerde bulunan İngiliz hükümeti ilk olarak Süveyş'e bir kanal açılması projesi ortaya atmış ancak o dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, bunun ikinci bir boğazlar meselesi sorunu doğurabileceğini düşünerek projeyi onaylamamıştı. İngilizler için Hindistan'a kısa sürede ulaşmak çok önemli olduğundan bu soruna çözüm üretmek için çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı. Bu amaçla İngiliz hükümeti, Chesney'i bir keşif yapmak adına Fırat Havzası'na gönderdi. Chesney, burada yaklaşık bir yıl kadar araştırmalarını sürdürdü ve neticede Fırat vadisinden Basra Körfezi arasında buharlı gemi ulaşımının sağlanabileceğini iddia etti. Zaten, bu bölgede demiryolu projesinin hayata geçirilmesi öncelikle Fırat nehrinden yapılacak nakliyatın elverişli olmasına bağlıydı. Ancak yapılan denemelerden sonra Fırat nehrinin gemi taşımaya elverişsiz olduğu ortaya çıktı ve proje iptal edildi. (Kolay, 2019, s. 3; Gülsoy, 2010, s. 22; Kolay, 2023, s. 331-332)

1845 yılına gelindiğinde, Osmanlı topraklarında demiryolu inşa etme yarışına yalnızca İngilizler değil, Fransızlar da katılarak bu alandaki rekabeti kızıştırdı. Fransız mühendis Villerio, 25 Nisan'da Paris'teki Osmanlı Şehbenderi ile birlikte ortak bir layiha hazırlayarak, İstanbul ile Belgrad arasında bir demiryolu inşa etmek amacıyla Hariciye Nezareti'ne teklifte bulundular. Bu layiha Osmanlı ricali tarafından etraflıca değerlendirildi. Ancak layiha sahiplerinin sonrasındaki

isteksizliği ve güzergâh arazisinin elverişsizliği gibi sebepler yüzünden proje kâğıt üzerinde kaldı. (BOA, HR.TO., 406/11, Lef-2; Tozoğlu, 2024, s. 62)

8 Aralık 1845'e gelindiğinde ise Bourbévell adlı bir Fransız mühendis, Hariciye Nazırı Reşid Paşa'ya yolladığı mektupta, Avrupa devletlerinin ticaret ve fabrikalaşma sayesinde yüksek refaha kavuştuğunu vurgulayarak bunların da ulaşım yani demiryollarına dayandığından söz etti. Ayrıca demiryolu yapımına önem verilmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin ürünlerini kolay ve hızlı bir şekilde Avrupa'ya ulaştırabileceğinden ve bu şekilde ticaret hacmini arttırabileceğinden bahsetti. Bu sebeple İzmir-Üsküdar arasına bir demiryolu hattı yapılmasını önerdi. (BOA, HR.TO. 406/41). 29 Aralık 1845'te ise teklifini detaylandırarak Üsküdar'dan başlayarak Bursa, Bergama ve Manisa'dan geçecek bir demiryolu hattı için bir proje sundu. (BOA HR.TO., 406/46, Lef-1/2/3). Ancak bu teklife Bâbîâli tarafından nasıl bir cevap verildiğine dair herhangi bir bulguya erişemedik.

1845'te demiryolu inşa etmek amacıyla Bâbîâli'ye sunulan bir diğer teklif de Sardunyalı sarraf Kampiyo'ya aitti. Kampiyo, İstanbul'dan Edirne'ye kadar bir demiryolu inşa etmek amacıyla Hariciye Nezareti'ne bir teklif iletti. (BOA, HR.TO., 296/4). Ancak bu teklifi Bâbîâli'nin nasıl cevapladığına dair herhangi bir kaynağa erişemedik. Bununla beraber, sunulan her iki teklifin de hayata geçirilmediği göz önüne alındığında, Bâbîâli'nin bunları olumlu değerlendirmedeği söylenebilir.

Osmanlı yönetimi, demiryolu yapımının önemini idrak ettiği için sunulan projeleri ilk anda reddetmek cihetine gitmeyip, bir ön değerlendirmeden geçiriyor ve kararını değerlendirme sonucunda veriyordu. Yukarıda da değinildiği üzere, İngilizlerin Hindistan yolunu kısaltma çabaları, Osmanlı Devleti'ne bu konuda yeni fırsatlar sunuyordu. İngilizler, Fırat vadisinden geçip Basra'ya demiryoluyla ulaşamayacaklarını anladıkları için, 1850 yılında Mısır Valisi Abbas Paşa'dan İskenderiye ile Kahire arasında bir demiryolu inşası için imtiyaz talep ettiler. Abbas Paşa, İstanbul'a danışmadan bu projeyi kabul etti. Bu durum, Bâbîâli'nin tepkisini çekti. Ancak, İngilizlerin bu projeye oldukça önem vermesi ve Hariciye Nazırı Palmerston'un yoğun çabaları sonucunda Osmanlı Devleti, imtiyazın İngilizlere verilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Yapımına 1851'de başlanan 211 km uzunluğundaki İskenderiye-Kahire hattı, Osmanlı topraklarda inşa edilen ilk demiryolu olacaktı. (Engin, 1993, s. 36)

Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşa girişimlerinin hız kazanması, Kırım Savaşı dönemine tesadüf eder. Bu savaş, ulaşımın önemini bir kez daha gözler önüne sererek demiryolu projelerinin hayata geçirilmesi için teşvik edici bir faktör oldu. Bilindiği üzere, Osmanlı'da demiryolu inşasına yönelik ilk fikirler 1830'lu yıllarda gündeme gelse de, bu alandaki somut adımlar ancak Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru atılabildi. Devlet, tüm ticari getirilerinin yanı sıra demiryollarının sefer lojistiği açısından ne kadar değerli olduğunu son savaş sırasında yakinen tecrübe etti. Savaş esnasında özellikle hava şartlarının olumsuz olduğu dönemlerde askerlerin ve savaş mühimmatının sevinde büyük sorunlar yaşanmış gerek müttefikler ve gerekse Ruslar ulaşım ve nakliyat sorununu hafifletebilmek amacıyla çeşitli alternatif yöntem ve yollara başvurmak zorunda kalmışlardı. Zira yaşanan sorunlar hem maddi kayıplara yol açmış hem de cepheye yapılacak sevkiyatın gecikmesine sebep olmuştu.

1854 yılında Kırım Adası'na çıkan müttefik orduları, cepheye mühimmat sevkiyatında ciddi sıkıntılar yaşıyordu. Özellikle kış mevsiminin etkisiyle, Baklava Limanı'nda biriken askeri malzemelerin taşınması büyük zorluklarla karşılaşıyordu. Dar ve düzensiz bir yapıya sahip olan liman, yeterince organize edilmemişti. Ayrıca, limandan karargâhlara uzanan yolların don, kar ve yağmur nedeniyle çamur deryasına dönüşmesi, özellikle İngiliz ordusu için büyük bir sorun teşkil ediyordu. İngiliz hükümeti, Ocak 1855'te bu talebi onaylayarak, uzun yıllardır demiryolu inşaatı alanında deneyim kazanan Mösyö Peto'yu projeyi hayata geçirmekle görevlendirdi. İngiltere ayrıca, demiryolu yapımında kullanılacak malzemeler ve bu projede görev alacak işçileri de

bölgeye gönderdi. Nihayetinde 1856 yılında, Balaklava Limanı'ndan Sivastopol'a kadar bir demiryolu hattı döşenmiş ve bölgedeki ulaşım sorunları kısmi olarak çözüldü.

Kırım Savaşı sırasında, öncelikli olarak askerî amaçlı birçok yenilik yapılmış ya da bunları hayata geçirmek için çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Örneğin, geleneksel olarak Tatarlar aracılığıyla sağlanan haberleşmenin yerine telgraf hatlarının inşasına başlanmış, Köstence Demiryolu Projesi hazırlanmış, Anadolu'daki bazı nehir ve akarsularda taşımacılığı geliştirme çalışmaları yürütülmüş ve Boğaz'da fenerler kurulmuştu. Ayrıca, Zonguldak'taki Ereğli Kömür Madeni'nin verimliliğini artırmaya yönelik adımlar atılmış, kanal ve köprü inşaatları için projeler hazırlanmıştı. Örneğin, İngiltere vatandaşı iki mühendis, Rumeli'de bir demiryolu, Üsküdar'dan Tophane'ye bir vapur köprüsü, Tuna'dan Köstence'ye kadar bir kanal inşası ve çeşitli madenlerin işlenebilmesi için araştırmalar yapmış ve bir harita hazırlayarak Şubat 1855'te Meclis-i Vâlâ bünyesinde oluşturulan bir komisyona sunmuşlardı. Ancak, mühendislerin yol masrafları ve harcırah bedelleri için Osmanlı hükümetinden talep ettiği 1.600 kese, devletin mali sıkıntıları nedeniyle karşılanamayınca projelerde herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. (Çetin, 2016, s. 118-119; Esiner, 2017, s. 218-219)

Yine Kırım Savaşı sırasında, İngilizler Şubat 1855'te kendi tebaasından Mr. Adman Liz ve Mr. Martin Liz adlı mühendisleri, Rumeli demiryolu için Tuna'dan Köstence'ye uzanacak bir kanal açılması amacıyla güzergâh tespiti yapmakla görevlendirdi. Ayrıca, Mart 1855'te, Tuna Nehri'nden Karadeniz kıyılarına kadar uzanacak demiryolunun güzergâhını belirlemek üzere Köstence, Rossova, Şumnu, Varna, Silistre ve Balçık bölgelerine gönderilen bir Fransız mühendise her türlü desteğin sağlanması için Varna muhafızına ve Silistre kaymakamına bir yazı gönderildi. Yapılacak demiryolu için bir kumpanya şirketi kuruldu. Ancak bu demiryolunun inşası o dönemde gerçekleştirilemedi ve proje aşamasında kaldı. (Keleş, 2009, s. 324-325)

Sonuç olarak, savaş öncesinde henüz telgraf teknolojisi ile tanışmamış ve demiryolu ağına sahip olmayan Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ile birlikte Batı'dan gelen teknolojik yeniliklerle tanışacak ve bu gelişmeleri hızla hayata geçirmeye başlayacaktır.

1. İstanbul ile Belgrad Arasında Yapılması Planlanan Demiryolu Teklifi

Osmanlı Devleti, demiryolu inşası için gerekli teknik bilgi ve donanımına sahip olmadığından, projeler genellikle Avrupalı yatırımcıların teklifleri doğrultusunda şekilleniyordu. Kırım Savaşı sırasında, Osmanlı'nın askeri sevkiyat ve erzak temini konusundaki acil ihtiyacı, yabancı yatırımcılar için önemli bir fırsat doğurdu. Bu bağlamda, Mösyö Edouard Blacque, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey İstanbul ile Belgrad arasında bir demiryolu inşa etmek amacıyla 21 Aralık 1854'te Bâbîâli'ye müşterek bir teklif sundular (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-2/13).

Aslında, Blacque Bey ve Edouard Lafontaine, Osmanlıların yakından tanıdığı isimlerdi. Blacque Bey, II. Mahmud döneminde *Moniteur Ottoman* gazetesini çıkaran Alexander Blacque'nin oğluydu. Lafontaine ailesi ise Fransız kökenliydi; ancak ailenin bir kısmı zamanla Fransız vatandaşlığından çıkarak İngiliz himayesine geçmişti.

Konumuzla ilgili olan Edouard Lafontaine ise, Osmanlılar tarafından yakinen tanınan Charles Lafontaine'nin kardeşiydi. 1798'de İzmir'de doğan Charles, Bank-ı Osmânî'nin İzmir şube müdürlüğünü yapmış, ardından kısa süre içinde İstanbul şube müdürlüğüne atanmıştı. Ticari ve ekonomik bilgi birikimi sayesinde 1883 yılına kadar Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin genel müdürlüğünü de yürütmüştü. Edouard Lafontaine de tıpkı ağabeyi gibi ticari konularda son derece yetenekli bir girişimciydi. Bu nedenle, önemli bir kazanç sağlayacak demiryolu inşasının imtiyaz hakkını almak isteyen Lafontaine ve Lahey, Osmanlı hükümetine yakınlığıyla tanınan Edouard

Blacque'yi projeye dahil ederek gerekli imtiyazları bu sayede elde edebileceklerini düşündüler. (Yılmaz, 2022, s. 89-90-91; Koçu, 1994, s. 2834-2835)²

Blacque Bey, Osmanlı hükümeti tarafından tanınan ve belli bir itibar gören bir isimdi. Ancak Bâbîâli, özellikle demiryolu inşası konusunda tanınırlık ve prestije belli bir ölçüde önem verse de, devletin menfaatlerini her şeyin önünde tutuyor ve imtiyaz taleplerine son derece titiz bir yaklaşım sergiliyordu. Bu nedenle, Bâbîâli, Blacque Bey, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey tarafından müşterek sunulan layihayı daha ayrıntılı değerlendirilmesi amacıyla 30 Temmuz 1855'te Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın riyasetinde bulunduğu Meclis-i Âli-i Tanzîmat'a³ havale etti.

Mösyö Edouard Blacque, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey tarafından imtiyaz talep edilen demiryolu güzergahı Makriköy'den başlayarak Ayastefanos, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Silivri, Ereğli, Çorlu, Ergene, Ergenesuyu, Yeniköy, Ortaköy, Hacıköy, Arnavutköy, Uzunköprü, Yeniköy, Harman, Çirmen, Mustafa Paşa, Habipçi, Madunköy, Harmanlı, Molanköyü, Hacıköy, Semiçe, Papazlı, Filibe, Tatarpazarcığı, Yeniköy, Çirmen, Yanya, Simakov, Sofya, Mustafa Paşa Palankası, Şarköy, Perot, Banya, Niş, Aleksinaç, Chubrika, Yagodin, Hasan Paşa Palankası ve Semendire gibi noktalardan geçecekti. Ayrıca, bu güzergâh boyunca iletişimin kesintisiz sağlanabilmesi için bir de telgraf hattının döşenmesi teklif edilmişti. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-1/4/8).

Mösyö Edouard Blacque, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey, ayrıca, imtiyazın kendilerine verilmesi hâlinde üstlenecekleri yükümlülükleri açıkça beyan etmişlerdir. Buna göre:

1. İmtiyaz hakkı verilen kumpanya tüm faaliyetlerini Osmanlı Devleti adına yürütecektir.
2. Şirketin ana sermayesinin bir kısmı, hiçbir durumda toplam sermayenin üçte birini aşmayacak şekilde, hisse sahiplerine dağıtılacaktır.
3. Şirketin merkezi İstanbul'da olacaktır.
4. Şirket, gerekli arazileri teslim aldığı tarihten itibaren dört yıl içinde tüm hattın inşasını ve düzenlemesini tamamlayacaktır.
5. Her yıl, hisse sahiplerine %10 oranında kâr payı dağıtılacaktır. Eğer kâr bu oranın üzerine çıkarsa, fazladan elde edilen kârın yarısı devlete bırakılacaktır. Hissedarlar, hiçbir zaman bu fazla kârın yarısından fazlasını talep edemezler. Devlet, yılda iki kez şirketin kâr ve faydalarını denetlemek üzere özel memurlar atayacaktır.
6. Osmanlı Devleti, bu ulaşım açısından diğer ülkelere kıyasla daha ayrıcalıklı bir şekilde yararlanacak; sivil ve askerî hizmetlerde görevli olup seyahat edecek devlet memurları ise, tarifede belirtilen ücretin yalnızca %50'sini ödeyeceklerdir.
7. Devlete ait tüm yazışmalar, şirket tarafından herhangi bir ücret talep edilmeksizin taşınacaktır.
8. Gerekli durumlarda, güvenliği sağlamak ve iyi bir yönetim için yeterli sayıda kişi Osmanlı tebaasından istihdam edilecektir. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-4)

Ayrıca, ortaklar, hattın inşa edilmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin yerine getirmesi gereken şartları da tekliflerinde ifade etmişlerdir. Buna göre:

1. Osmanlı Devleti, İstanbul-Belgrad demiryolunun işletme hakkını, 99 yıl süreyle kumpanyaya tahsis edecektir.

² Blacque ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Koloğlu, 1998)

³ Meclis-i Âli-i Tanzîmât, 1854 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla kurulmuştur. Genel anlamda, Tanzimat reformlarının uygulanmasını sağlamaya çalışmış ve aynı zamanda Meclis-i Vâlâ'nın yasama yetkisini üstlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Taşkesenlioğlu, 2018)

2. Osmanlı Devleti, şirket hissedarlarına bu sermaye karşılığında yılda %4,5 oranında faiz verileceğini taahhüt eder. Ancak bu faiz ödemesi, sadece şirketin yıllık gelirleri, hissedarların koyduğu sermayenin en azından bu faiz oranına denk bir kazanç getiremediği durumda devlet tarafından ödenecektir. Eğer şirket zarar ederse bile, Osmanlı Devleti sadece bu %4,5 faizi ödeme yükümlülüğünü üstlenir, zararın diğer kısımlarından sorumlu tutulamaz.
3. Demiryolunun inşası için gerekli olan kereste, Osmanlı Devleti tarafından temin edilecektir. Ayrıca, hattın geçtiği güzergâhtaki araziler için herhangi bir bedel talep edilmeyecek ve bu araziler ücretsiz olarak şirketin kullanımına tahsis edilecektir.
4. Osmanlı Devleti, demiryolu güzergâhı boyunca telgraf hatlarının döşenmesine izin verecek ve bu konuda kumpanyaya yardımcı olacaktır. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-4)

2. Teklifin Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ta Değerlendirilmesi

Bâbîâlî, Blacque Bey, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey tarafından müşterek sunulan layihayı daha ayrıntılı değerlendirilmesi amacıyla, 30 Temmuz 1855'te Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın riyasetinde bulunduğu Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'a⁴ havale etmişti. Demiryolu hattının güzergâhı, teknik ve ekonomik boyutlarını ele alan layiha, mecliste kapsamlı bir şekilde müzakere edildi.

Buna göre, Meclis-i Âlî-i Tanzîmât, İstanbul'u Belgrad'a bağlayacak olan ve birçok bölgeden geçecek olan bu büyük demiryolu projesini iki temel başlık altında değerlendirdi. İlk olarak, sunulan layihanın içerdiği maddeler incelendi. Bu arada, demiryolunun fizibilitesi, teknik konular ve finansal koşullar gözden geçirildi.

İkinci olarak, demiryolu projesinin genel çerçevesi ele alındı. Bu kapsamda, projenin Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı potansiyel faydalar, maliyeti, stratejik önemi ve uygulanabilirliği tartışıldı. Meclis, özellikle İstanbul-Belgrad demiryolu projesi üzerinde yoğunlaşırken, demiryolu yapımıyla ilgili bazı temel sorulara yanıt arıyordu. Bu soruların başında, Osmanlı Devleti'nin gerçekten bir ulaşım ağına ihtiyaç duyup duymadığı geliyordu. Eğer böyle bir ihtiyaç varsa, bunun demiryolu mu yoksa kara yolu ile mi karşılanmalıydı.

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'a göre, Osmanlı Devleti, coğrafi konumundan ötürü Avrupa'nın merkezinde yer alıyordu. Avrupa'da demiryolu yapımında önemli ilerlemeler kaydedilirken, Osmanlı Devleti'nin bu gelişmelere kayıtsız kalması düşünülemezdi. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin de demiryolu yapımına başlaması ve bu konuda ilerlemesi artık kaçınılmaz bir zorunluluktu. Ancak, her bölgeye demir ray döşemek hem imkânsız hem de gereksizdi. Demiryolunun hangi güzergâhtan geçeceği sadece ekonomik sebeplerden değil aynı zamanda stratejik ve toplumsal etkiler açısından da dikkatlice değerlendirilmeliydi. Seçilecek bölgeler, ticaretin yoğun olduğu ya da askerî açıdan stratejik öneme sahip yerler olmalıydı. Bundan dolayı demiryolu ağı, vapurların yanaştığı limanlara yakın olmalıydı, çünkü bu şekilde deniz ve kara yolu arasında bağlantı sağlanarak ticaret ve taşımacılık daha etkin hale getirilebilirdi. Ayrıca, demiryolu güzergâhındaki bölgelerde birkaç büyük caddenin yapılması da şarttı. Bu caddeler, ticaretin ve mal taşımacılığının kolaylaşmasına yardımcı olacak ve bölgenin ulaşım altyapısını güçlendirebilirdi.

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât, İstanbul ile Avrupa'yı demiryolu aracılığıyla birleştirmenin stratejik öneminin farkındaydı. Meclis, bu bağlantının Osmanlı Devleti'ne sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel anlamda da önemli faydalar sağlayacağını düşünüyordu. Avrupa ile demiryolu üzerinden sağlanacak bir bağlantı, ticaret hacmini artıracak, mal ve hizmetlerin daha hızlı ve verimli bir şekilde taşınmasını mümkün kılacaktı. Ayrıca bu hattın yapılmasıyla birlikte Osmanlı'nın Rumeli'de yer alan toprakları kısa zaman içinde daha önemli hale gelecek yani stratejik ve ekonomik olarak değer kazanacaktı.

⁴ Meclis-i Âlî-i Tanzîmât, 1854 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla kurulmuştur. Genel anlamda, Tanzimat reformlarının uygulanmasını sağlamaya çalışmış ve aynı zamanda Meclis-i Vâlâ'nın yasama yetkisini üstlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Taşkesenlioğlu, 2018)

Meclisin üçüncü olarak görüştüğü konu demiryolu inşasının devlet eliyle mi yoksa kumpanyalar aracılığıyla yapılması meselesiydi. Meclis, bu konu hakkında yaptığı uzun tartışalar neticesinde demiryolu inşa edecek gerekli teknik ve mali yeterliliklerin henüz Osmanlı Devleti'nde olmadığı gerekçesiyle ilk etapta bu işin kumpanyalara bırakılmasının daha uygun olabileceğine karar verdi. Hem böylece demiryolunu inşa eden kumpanyadan gerekli teknik bilgiler öğrenilebilirdi. Meclisin işin kumpanyalara devredilmesini istemesindeki tek neden bunlar değildi. Meclise göre, Avusturya Devleti hariç tüm dünya ülkeleri demiryolu yapım imtiyazlarını özel şirketlere devretmişti. Ancak Avusturya Devleti de zamanla demiryolu inşasının mali yüküyle baş edemeyerek imtiyaz haklarını özel şirketlere devretmek zorunda kalmıştı. Bu bağlamda meclis, Avrupa devletlerinin bile demiryolu inşasını şirketler aracılığıyla yürüttüğüne dikkat çekerek, Osmanlı Devleti'nin de bu yöntemi benimsemesinde bir sakınca görmüyordu. Ancak ihale sürecinde son derece titiz davranılması gerektiği belirtilerek, bu sürecin şeffaf ve rekabetçi bir şekilde yürütülmesinin önemi özellikle vurgulanıyordu. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-1/2)

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ta, İstanbul-Belgrad demiryolu projesinin imtiyaz hakkının Mösyö Edouard Blacque, Edouard Lafontaine ve Edmund Lahey'e verilip verilmemesi konusu da tartışıldı. Aslında Bâbîâli, İstanbul ve Belgrad arasında bir demiryolu hattı döşemek için çeşitli kişilerden 1855 öncesinde imtiyaz teklifleri almıştı. Ancak, Bâbîâli bu tekliflerin bazılarını kendi hukukuna ters düştüğü gerekçesiyle bazılarını da coğrafi elverişsizlik ve maddi imkansızlıklar nedeniyle reddetmişti. Bu nedenle hem Bâbîâli hem de meclis imtiyaz meselelerinde oldukça titiz davranıyordu. Bundan dolayı meclis, kendisine havale edilen layihaya hemen olumlu bir cevap vermeyi uygun görmedi. Çünkü meclis, İstanbul ve Belgrad arasında inşa edilecek demiryolu projesinin imtiyaz haklarını elde etmek için birçok kişi veya kurumun rekabet halinde olduğunu biliyordu. Bu rekabet, tekliflerin yükseltilmesine neden olacaktı ve Osmanlı Devleti için daha avantajlı koşullar ortaya çıkaracaktı. Bundan dolayı, bu önemli meselede acele bir karar alınmamalıydı.

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât, demiryolu projesi konusunda Bâbîâli'ye önemli bir uyarıda bulunmayı da ihmal etmedi. Meclise göre, layihayı sunan kişiler ne yeterli sermayeye sahipti ne de projeyi doğrudan yürütebilecek bir şirket sahibiydi. Aslında bu kişiler projeye yalnızca aracılık yapıyor ve Osmanlı Devleti'nden imtiyaz aldıktan sonra Avrupa'ya giderek imtiyazı üstlenebilecek kişi ya da kurumları bulup imtiyaz haklarını onlara satmayı planlıyordu.

Eğer bu araçlar imtiyaz hakkını devredebilecek bir alıcı bulamazsa, projeden vazgeçerek İstanbul'a dönecek ve işi gerçekleştiremeyeceklerini beyan edeceklerdi. Bu durum, Osmanlı Devleti için ciddi bir risk teşkil ediyordu; zira araçlar hiçbir maddi sorumluluk üstlenmezken, başarısızlık halinde tüm zarar devlete kalacaktı. Dahası, böyle bir anlaşmanın başarısız olması Osmanlı Devleti'nin uluslararası itibarına da zarar verebilirdi. Ancak, araçlarla iş yapmayı reddetmek, Osmanlı yönetiminin mülki reformlara (ıslahat-ı mülkiye) karşı çıktığı yönünde bir algı oluşturabilirdi. Bu yüzden, meclis, devletin doğrudan Avrupa'daki sermayedarlara başvurarak en avantajlı teklifi sunan kişi veya kurumla anlaşmasının çok daha rasyonel bir strateji olacağı kanaatindeydi. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-2/3)

Meclis ayrıca, herhangi bir imtiyaz talebinin kabul edilmesi halinde, Bâbîâli'nin mukaveleye mutlaka eklemesi gereken şartları da belirledi. Buna göre, imtiyaz hakkını elde edecek kişilerin "Osmanlı Şirketi" adı altında bir kurum oluşturması zorunluydu. Ayrıca, imtiyaz sahiplerinden en az birinin Osmanlı tebaasından olması gerekiyordu.

Yapılacak demiryolunun inşaat süreci ve genel idaresi Osmanlı Devleti'nin denetimi altında tutulacak, hattın geçtiği bölgelerde bulunan kömür madenlerinin mülkiyeti devlete ait olacaktı. Ancak, bu madenlerin kullanım hakkı belirli koşullar çerçevesinde şirkete devredilebilirdi. Bu karar hem ekonomik hem de stratejik açıdan büyük önem taşıyordu; zira Osmanlı Devleti, kömür madenleri gibi kritik kaynakların mülkiyetini elinde tutarak bu alandaki kontrolünü korumalıydı.

Meclis, belirlenen bu şartlarla birlikte demiryolu ihalesi ve inşaat şartnamesi konusunda son derece titiz ve dikkatli bir tutum sergilemişti. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-3/4)

Meclis'te bu büyük projenin tüm detayları görüşülmüş olmasına rağmen, imtiyaz teklifine nasıl bir cevap verilmesi gerektiği konusunda kesin bir karar alınamadı. Bu belirsizlik nedeniyle meclis başkanı olan Kıbrıslı Mehmed Paşa konuyu Meclis-i Mahsus'a sevk etti. Meclis-i Mahsus, projeyi inceledi ve imtiyazın Blacque Bey, Lafontaine ve Lahey'e verilmesinde bir sakınca görmedi. Bunun üzerine, Bâbiâli meclisin görüşlerini Sultan Abdülmecid'e bildirdi ve Padişah 1 Ağustos 1855'te iradesiyle imtiyaz kararını onayladı. (BOA, İ.MMS., 5/182, Lef-14)

Ancak buna rağmen, Blacque Bey, Lafontaine ve Lahey'in projeyi hayata geçirecek yeterli mali destek bulamamaları ve dolayısıyla projeyi yürütecek şirket teşkil edememeleri yüzünden İstanbul-Belgrad Demiryolu inşaatına başlanamadı.⁵

3. Sonuç

Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeniliklerden biri olan demiryolları, Osmanlı Devleti için modernleşme ve ulaşım alanında önemli bir araç olarak öne çıkmıştır. Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı yönetimi, demiryolu projelerine büyük ilgi göstermiş ancak yeterli teknik bilgi ve mali kaynaklara sahip olmaması nedeniyle başlangıçta yabancı yatırımcılara bağımlı kalmıştır. Bu süreçte Bâbiâli, Avrupalılar tarafından sunulan demiryolu projelerini titizlikle değerlendirmiş; bazılarını doğrudan reddederken, bazılarını ise olumlu yaklaşarak imtiyaz tekliflerini kabul etmiştir. Ancak, 1856 öncesinde, Bâbiâli tarafından onaylanmış demiryolu inşa projelerinden hiçbirisi hayata geçirilememiştir.

Bu çalışmada ele alınan İstanbul-Belgrad Demiryolu projesi de başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerden belki de en önemlisiydi. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın başkanlığını yaptığı Meclis-i Âlî-i Tanzimât'ın projeye dair görüşleri, Osmanlı yönetiminin demiryolu inşasına nasıl yaklaştığını anlamak ve demiryolu imtiyazları verilirken hangi kriterlerin göz önünde bulundurulduğunu ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bu inceleme, daha önce akademik çalışmalarda ele alınmamış bir demiryolu projesini gündeme getirerek Osmanlı Devleti'nin 1856 öncesi demiryolu politikalarına dair bir bakış açısı sunmaktadır.

Genel olarak, İstanbul-Belgrad Demiryolu projesi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki iradesini ve aynı zamanda bu iradenin önündeki engelleri gözler önüne sermektedir. Devlet, her ne kadar altyapı projelerinde kararlı bir tutum sergilese de, imtiyaz sahiplerinin eksiklikleri ve bu konudaki bilgi eksikliği, teknik ve mali yetersizlikleri ve tecrübesizliği projelerin pratiğe dönüştürülememesinde etkili olmuştur. Bu deneyimler, gelecekteki büyük ölçekli projelerde daha dikkatli bir değerlendirme, sağlam bir denetim mekanizması ve daha güçlü bir iş birliği gerektiğine işaret etmektedir.

Kaynakça

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA) Belgeleri

BOA, İ.HR., 141/7398, 24 R 1273 (20 Mart 1857).

BOA, HR.TO, 406/11, Lef-2, 17 R 1261 (25 Nisan 1845).

BOA, HR.TO. 406/41, 8 ZA 1261 (8 Aralık 1845).

BOA, HR.TO., 296/4, 4 N 1261 (6 Eylül 1845).

⁵ Osmanlı Devleti, İstanbul ile Belgrad arasında bir demiryolu inşa edildiği takdirde bu yolun hangi yerlerden geçmesinin daha uygun olacağını öğrenmek adına 1857'de Fransa'dan hususi mühendis getirmiş ve bu konuda bilgi almak istemiştir. Bkz. (BOA, İ.HR., 141/7398, Lef-1-3-4-14, 24 R 1273/20 Mart 1857)

BOA, HR.TO., 406/4629 Z 1261 (29 Aralık 1845).

BOA, İ.MMS., 5/182, 17 ZA 1271 (1 Ağustos 1855).

2-Kaynak Eser ve İncelemeler

Çetin, M. (2016). *Kırım Savaşı (Emperyal güçlerin dünya savaşı pratiği)*. Almatı: Avrasya Araştırma Enstitüsü.

Çubuk, Uzun. (2024). Osmanlı Devleti'nin demiryolu politikasına kısa bir bakış, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 140-154.

Engin, V. (1993). *Rumeli demiryolları*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Esiner, A. M. (2017). *Kırım Savaşı'nda İngiliz politikası*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gülsoy, U. (2010). *Kutsal proje Ortadoğu'da Osmanlı demiryolları*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Keleş, E. (2009). Osmanlı, İngiltere ve Fransa ilişkileri bağlamında Kırım Savaşı. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Koçu, R. E. (1994). Edouard Blacque Bey. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 2834-2835). İstanbul.

Kolay, A. *Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu: İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattı ve uzantıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kolay, A. (2022). II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilemeyen bir proje: Balıkesir-Babaeski demiryolu hattı. A. Kolay ve A. Vurgun (Ed)., *Tarihin engin sularında Vahdettin Engin'e armağan* içinde (ss. 413-426). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kolay, A. (2023). Samsun-Sivas demiryolunun uzantısı gerçekleştirilemeyen bir proje: Turhal-Tokat demiryolu. C. Yılmaz, (Ed). *5. Tokat Sempozyumu, Bildiriler* içinde (C.3, ss. 330-345). İstanbul: Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Yayınları.

Koloğlu, O. (1998). *Osmanlı basınının doğuşu ve Blak Bey ailesi*, İstanbul: Müteferrika Yayınları.

Tamçelik, S. (2000). Osmanlı dönemi demiryollarının tarihi gelişimi içerisinde siyasî, iktisadî ve sosyal Etkiler, *AKM Erdem Dergisi*, 12(35), 483-535.

Taşkesenlioğlu, Y. (2018). *Tanzimat döneminde bir reform meclisi: Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tozoğlu, A. E. (2024). *Demiryolu ve kent*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yazıcı, M. (2010). *Mudanya-Bursa demiryolunun yapımı ve işletilmesi (1873-1908)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, E. (2022). Whittall ve La Fontaine aileleri örneğinde Osmanlı toplumsal yapısında levantenler. E. Işıktaş ve M. N. Tunç (Ed)., *Osmanlı'da Toplum Şehir ve Ticaret*, içinde (C.2, ss. 77-103). Ankara: Son Çağ Yayıncılık.

Araştırma Makalesi / Research Article

**TRUMPİZM VE TRANSATLANTİK İLİŞKİLER
AVRUPA BİRLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLER**

**Murat ERCAN¹
Kürşad Emrah YILDIRI^{2*}**

Öz

Bu çalışma, Donald Trump'ın 2025 yılında yeniden Amerika Birleşik Devletleri başkanlığına seçilmesiyle birlikte uluslararası sistemde şekillenen yeni dinamikleri ve Trumpizm'in Avrupa Birliği üzerindeki olası siyasi ve ekonomik etkilerini analiz etmektedir. Trump'ın, başkanlık görevine başlamadan önce ve sonrasında dile getirdiği söylemler, küresel düzeyde devam eden krizlerle birleşerek transatlantik ilişkilerde yeni gerilim başlıkları doğurmuştur. Çalışmada, bu çerçevede Trumpizm'in temel ideolojik ve politik parametreleri incelenirken, Pax Americana'nın geleceği ve Trump dönemi dış politikasının realpolitik yaklaşımla kurduğu ilişki de tartışılmaktadır. Ayrıca çalışmada, ABD'nin dış politikada benimsediği korumacı ekonomi anlayışı, uluslararası kuruluşlara yönelik mesafeli tavrı, yayılmacı söylemleri ve göçmen karşıtı politikalarının Avrupa Birliği'nin siyasi bütünlüğü ile ekonomik istikrarı üzerindeki muhtemel etkileri analiz edilmektedir. Mevcut gelişmelerin tarihsel süreç ve güncel uluslararası ilişkiler teorileri ekseninde ele alındığı bu çalışmada, Trumpizm'in küresel düzen ve Avrupa merkezli uluslararası dengeler üzerindeki yansımalarını çok boyutlu bir perspektifle tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trumpizm, Transatlantik İlişkiler, Pax-Americana, Avrupa Birliği

JEL Kodları: H83, F50.

**TRUMPISM AND TRANSATLANTIC RELATIONS
IMPACTS ON THE EUROPEAN UNION**

Abstract

This study analyzes the new dynamics shaping the international system with Donald Trump's re-election as President of the United States in 2025 and the potential political and economic effects of Trumpism on the European Union. Trump's rhetoric before and after taking office, combined with ongoing global crises, has given rise to new tensions in transatlantic relations. Within this framework, the study examines the fundamental ideological and political parameters of Trumpism, while also discussing the future of Pax Americana and the relationship between Trump's foreign policy and realpolitik. In addition, the study analyzes the possible effects of the US's protectionist economic approach in foreign policy, its distant attitude towards international organizations, its expansionist rhetoric, and its anti-immigrant policies on the political integrity and economic stability of the European Union. In this study, which examines current developments within the framework of historical processes and contemporary international relations theories, the reflections of Trumpism on the global order and Europe-centered international balances are discussed from a multidimensional perspective.

Keywords: Trumpism, Transatlantic Relations, Pax-Americana, European Union

JEL Codes: H83, F50.

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1315-9200

² Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, , ORCID: 0000-0002-7824-4916

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): keyildirim@anadolu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Donald Trump'ın 20 Ocak 2025 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nde başkanlık görevine yeniden başlamasıyla birlikte ikinci Trump dönemi de başlamış oldu. Ancak, Trump'ın göreve başlamadan önce müttefik ülkelere yönelik yaptığı açıklamalar, uluslararası alanda büyük yankı uyandırmış ve küresel ilişkileri derinden etkilemiştir. Bu açıklamalar, Avrupa'da devam eden Rusya-Ukrayna savaşının yarattığı belirsizlik ve gerilim, Orta Doğu'da İsrail'in bölge ülkelerine yönelik saldırıları ve Gazze'de yaşanan insani kriz gibi faktörlerle birleşerek uluslararası ilişkilerde daha karmaşık bir tablo ortaya koymuştur. Ayrıca, Trump'ın Panama Kanalı'nın kontrolünün ABD'ye devredilmesi, Meksika Körfezi'nin "Amerikan Körfezi" olarak yeniden adlandırılması ve Kanada ile Grönland'ın ABD'ye katılma yönündeki açıklamaları, yalnızca müttefik ülkeler arasında değil, Batı dünyasında da yeni çatışma potansiyellerini gündeme getirmiştir. Bu öneriler, ABD'nin dış politikadaki yönelimlerinin, Batılı müttefiklerle olan ilişkilerini nasıl etkileyebileceğine dair endişeleri artırmış ve transatlantik ilişkilerde gerilimi tırmandırmıştır.

Trump, "Amerika'yı Yeniden Büyük Yapalım" sloganını benimseyerek, Amerika Birleşik Devletleri'ni küresel bir güç merkezi haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu ideoloji, öncelikli olarak sınır güvenliği, ulusal değerlerin korunması ve ekonomik bağımsızlık gibi konulara odaklanırken, aynı zamanda modern toplumsal ve küreselci yaklaşımlara karşı eleştirel bir duruş sergilemektedir. Trump'ın temel ilkeleri arasında geleneksel aile yapısının savunulması, Amerikan tarihinin gurur kaynağı olarak yeniden vurgulanması ve ulusal çıkarların her şeyin önünde tutulması yer almaktadır. Bu bağlamda, Trump'ın politikalarını şekillendirirken, özellikle küresel düzeydeki çok taraflı yaklaşımlara karşı mesafeli bir tutum benimsemesi ve kendi ülkesinin çıkarlarını öncelikli olarak görmesi pekiştirilmiştir. Fakat bu anlayış, yalnızca iç politika düzeyinde değil, aynı zamanda dış politikada da Amerika'nın izole bir yol izlemesine ve diğer devletlerle olan ilişkilerinde ulusal çıkarları merkeze almasına yol açmıştır. "Trumpizm ve Transatlantik İlişkiler Avrupa Birliği Üzerindeki Etkiler" başlıklı bu çalışmada, öncelikle ABD siyasetini derinden etkileyen ve Donald Trump'la birlikte ortaya çıkan Trumpizm olgusunun temel dinamikleri incelenecek; bu akımın siyasi, ekonomik ve ideolojik unsurları sistematik bir şekilde ortaya konulacaktır. Bununla birlikte, çalışmada, küresel düzenin temel taşlarından biri olan Pax Americana'nın geleceği ve Trumpizm'in realpolitik ile olan etkileşimi analiz edilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise, Trump'ın izlediği politikaların genelde küresel sistem, özelde ise Avrupa Birliği üzerindeki olası siyasi ve ekonomik etkileri, mevcut veriler ve teorik çerçeveler ışığında tartışılacaktır. Bu çalışmada ayrıca, Trump'ın korumacı ticaret politikaları, yayılmacı dış politika yaklaşımları, NATO başta olmak üzere uluslararası kuruluşlara yönelik eleştirel tutumu ve göçmen karşıtı söylemlerinin, Avrupa Birliği'nin siyasi bütünlüğü ve ekonomik istikrarı üzerinde ne tür etkiler yaratabileceği sorusunun yanıtı aranacaktır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, literatür taraması yoluyla Trumpizm'in temel dinamikleri analiz edilmiştir. Ayrıca, karşılaştırmalı analiz tekniği kullanılarak, Trump dönemi dış politika söylemlerinin Avrupa Birliği üzerindeki etkileri tarihsel ve kuramsal bir çerçevede değerlendirilmiştir. Çalışmada, güncel siyasi gelişmeler, resmi açıklamalar, uluslararası ilişkiler literatürü ve medya yansımaları esas alınarak kapsamlı bir içerik analizi yapılmıştır.

1. ABD Siyasetini Şekillendiren Yeni Akım ve Temel Dinamikleri; Trumpizm

Donald Trump'ın pragmatik yaklaşımı ve ani açıklamalarıyla şekillenen siyasal tarzı, Trumpizm'i belirli bir ideolojik çerçeveye oturtmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, Trump'ın söylem ve politikalarına bakıldığında, bu siyasal akımın temel bileşenlerini belirlemek artık mümkün hale gelmiştir. Bu çerçevede Trumpizm, ABD siyasetinde derin etkiler yaratan ve geleneksel politik normları sarsan bir akım olarak öne çıkmaktadır. 2016 yılında Donald Trump'ın başkan seçilmesiyle belirginleşen bu siyasi hareket, popülizm, milliyetçilik, anti-küreselleşme ve elit

karşıtlığı gibi unsurlar etrafında şekillenmiştir. Ancak Trumpizm'i yalnızca belirli bir liderin etrafında toplanan bir siyasi fenomen olarak değerlendirmek eksik kalacaktır. Aksine, bu hareket, ABD'nin sosyo-ekonomik ve kültürel dinamiklerindeki yapısal değişimlerin bir sonucu olarak da ele alınması gerekmektedir.

Her şeyden önce Trumpizm'in popülist söylem stratejisidir. Trump, geleneksel politikaların halkın çıkarlarına yeterince hizmet etmediğini ileri sürerek, kendisini Washington'daki "bataklığı kurutacak" lider olarak tanıtmıştır. Bu söylem, özellikle küreselleşmenin olumsuz etkilerini en derinden hisseden toplumsal gruplar arasında karşılık bulmuş ve bu kesimler, Trump'ın politikalarına destek vermiştir. Beyaz işçi sınıfı ve ekonomik olarak dezavantajlı gruplar, Trumpizm'in seçmen kitlesinin önemli bir kısmını oluşturmuş, bu gruplar, ekonomik eşitsizliklere karşı duydukları tepkiyle Trump'ın söylemlerine yönelmiştir. Dolayısıyla, popülist söylem, Trump'ın seçmen tabanını şekillendiren önemli bir araç olmuştur.

Trumpizm'in diğer bir belirgin özelliği ise milliyetçi bir karakter taşımasıdır. "Önce Amerika" (America First) sloganı (Miri ve Omrani, 2022, s. 227), ABD'nin dış politikada çok taraflı iş birliklerinden uzaklaşmasını ve tek taraflı, ulusal çıkarları ön planda tutan bir dış politika anlayışını benimsemesini beraberinde getirmiştir. Bu durum, ABD'nin uluslararası ilişkilerde yalnızlaşmasına ve izolasyonist bir tutum benimsemesine yol açmıştır. Böylece, Trump'ın politikaları, yalnızca iç siyaseti değil, aynı zamanda dış ilişkileri de doğrudan etkilemiştir.

Trump'ın başarısındaki bir diğer kritik unsur ise, sağ-muhafazakâr gruplarla kurduğu güçlü bağlardır. Bu grupların üyeleri milyonları bulmakta ve Trump, onları hedef alarak politik gücünü pekiştirmiştir. Trump, Protestan-Presbiteryen inancına sahip olmasına rağmen seküler bir yaşam tarzını benimsemiş olsa da kabinesinde ve çevresinde özellikle dini açıdan muhafazakâr Hristiyan gruplarına mensup güçlü figürlere yer vererek sağ tabanı konsolide etmeye çalışmıştır. Bu strateji, Trump'ın başkanlık döneminde başkan yardımcısı olarak görev yapan Mike Pence ve Trump tarafından ABD'nin yeni İsrail Büyükelçisi olarak atanan Evanjelist Mike Huckabee gibi isimlerle somutlaşmıştır. Böylece, Trump, dini muhafazakâr grupların desteğini kazanarak, sağ tabanını sağlamlaştırmayı başarmıştır.

Bunun yanı sıra, Trump'ın beyaz üstünlüğünü savunan radikal gruplarla olan ilişkisi de dikkat çekicidir. 2017'de Charlottesville'de yaşanan olaylarda, Trump'ın ırkçı grupları "iyi insanlar" olarak tanımlaması, Amerikan siyasetinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Trump, bu tür söylemlerle sağ popülist bir yaklaşım benimseyerek, ırkçılığın kendisinden çok, etnik kimliklere dayalı alt politikaların ürettiği "beyaz öfke"yi ve bu öfkenin getirdiği siyasi desteği mobilize etmeye çalışmaktadır (Örmeci, 2025, s. 3). Dolayısıyla, Trump, bu stratejilerle, özellikle beyaz işçi sınıfı ve alt sınıflar gibi demografik gruplardan geniş destek toplamış ve Amerikan siyasetinde yeni bir kutuplaşma yaratmıştır. Bu bağlamda, Trumpizm'in başarısında hem iç politikada hem de toplumsal düzeyde derinleşen gerilimlerin önemli bir yeri vardır.

Trumpizm'in en belirgin ve etkili unsurlarından biri, ABD'de kayıt dışı göç ve buna bağlı toplumsal sorunlara karşı sert politikalar benimsemesi ve bu söylemin toplumun geniş bir kesiminde karşılık bulmasıdır. Trump, göç konusunu, yasalara uygun şekilde yaşayan vatandaşlar ile yasa dışı yollarla ülkeye giren ve suçla ilişkilendirilen göçmenler arasında süregelen bir mücadele çerçevesinde ele almakta ve bu ayrımı seçmen kitlesini harekete geçirmek için etkili bir araç olarak kullanmaktadır. Demokrat Parti'nin göç politikalarını daha insancıl bir perspektifle ele almasını ise zayıflık göstergesi olarak sunarak, kendi yaklaşımının güvenlik ve düzeni sağlamaya yönelik olduğunu vurgulamaktadır. Trump'ın göçmen karşıtı söylemi, Avrupa'daki sağ ve aşırı sağ siyasetçilerin—özellikle Jean-Marie Le Pen'den itibaren 1980'lerden bu yana kullandığı retorik ile benzerlik göstermesine rağmen, bu stratejiyi en etkili biçimde hayata geçiren liderlerden biri olmuştur. Göç meselesini iç siyasette merkezi bir konu haline getiren Trump, bu politikasıyla seçim süreçlerini önemli ölçüde şekillendirmiştir. Nitekim 2025 yılı itibarıyla ABD'nin çeşitli

eyaletlerinde, özellikle sınır bölgelerinde ve muhafazakâr eğilimin yüksek olduğu eyaletlerde artan göçmen karşıtı gösteriler, Trump'ın söyleminin tabanda hâlâ güçlü bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Özellikle Haziran 2025'te Los Angeles'te gerçekleşen ve binlerce kişinin katıldığı gösteriler, yasa dışı göçmenlerin artan varlığına karşı yerel halkın tepkisini gözler önüne sermiştir. Gösterilerde, Biden yönetiminin sınır politikaları ve göçmenlere sağlanan sosyal haklar sert biçimde eleştirilmiş; sınır güvenliğinin güçlendirilmesi, sınır dışı işlemlerinin hızlandırılması ve eyaletlerin kendi güvenlik önlemlerini alabilmesi yönünde talepler dile getirilmiştir. Bu gelişmeler, Trump'ın göç politikalarının yalnızca geçmişe ait bir kampanya aracı olmadığını, aynı zamanda güncel siyasi dinamiklerde de belirleyici bir rol oynamaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan, Trumpizm'in ekonomi politikaları da belirgin bir şekilde anti-küreselleşme ve ekonomik milliyetçilik ekseninde şekillenmektedir. Bu bağlamda, Trump yönetimi, ABD sanayisini ve yerli üretimi koruma amacıyla serbest ticaret anlaşmalarına karşı çıkmış, ithalata yüksek gümrük tarifeleri uygulamış ve Çin ile ticaret savaşına girmiştir. Ayrıca, göç karşıtı politikalar da Trumpizm'in temel unsurlarından biri olarak öne çıkmıştır. Özellikle ABD-Meksika sınırına duvar inşa edilmesi projesi, bu yaklaşımın en sembolik örneklerinden biri olmuş ve göçmen karşıtlığını destekleyen seçmen gruplarının Trump'a olan desteğini pekiştirmiştir.

Bunun yanı sıra, Trumpizm'in medya ve bilgi akışı konusundaki yaklaşımı da dikkat çekicidir. Trump, geleneksel medyayı sık sık “yalan haber (fake news)” (Bloomberg, 2017) yaymakla suçlamakta ve ana akım medya kuruluşlarına karşı güveni sarsmaya yönelik söylemler geliştirmektedir. Bu doğrultuda Trump, sosyal medya platformlarını doğrudan seçmen tabanına ulaşmak için etkin bir şekilde kullanmış ve bu sayede kamuoyu algısını yönlendirme noktasında farklı bir strateji izlemiştir. Bu durum, hakikat sonrası (post-truth) siyaset anlayışının güçlenmesine ve toplum içindeki siyasi kutuplaşmanın daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Trumpizm'in yönetim anlayışı, Trump'ın seçtiği kadrolarla medya ilgisini sürekli canlı tutmaya dayanmaktadır. Liyakat yerine sansasyonel ve yüksek ratingli isimleri tercih eden Trump, kamuoyunda yankı uyandıran atamalar yaparak gündemde kalmayı amaçlamaktadır. Örneğin, askeri geçmişi sınırlı ancak televizyon yorumculuğuyla tanınan Pete Hegseth'i Savunma Bakanı olarak ataması bu stratejinin bir örneğidir. Benzer şekilde, Tulsi Gabbard, Robert F. Kennedy Jr., Kristi Noem ve J.D. Vance gibi isimleri önemli görevlere getirmesi, dikkat çekici ve kutuplaştırıcı figürler üzerinden siyasal etkinliğini sürdürme çabasını göstermektedir (Örmeci, 2025). Bu sayede Trump, medyanın ilgisini çekerek hem iç siyasette hem de uluslararası arenada gücünü korumaktadır.

Donald Trump, sağ popülist politikalarının yol açtığı toplumsal tepkileri yönetmek için stratejik hamleler yapmayı sıklıkla tercih etmektedir. Bu bağlamda, söylem ve eylemlerinin hedef aldığı gruplarla aslında bir çatışma içerisinde olmadığı izlenimini oluşturmak adına çeşitli sembolik adımlar atmaktadır. Örneğin, başkanlık döneminde Meksikalılar hakkında yaptığı sert açıklamalar nedeniyle eleştirilere maruz kalan Trump, daha sonra Meksikalı-Amerikalılara yönelik olumlu bir imaj yaratmak amacıyla Meksika mutfağına dair reklam kampanyaları yürütmüştür. Benzer şekilde, ekibi tarafından deepfake teknolojisi kullanılarak Afrikalı-Amerikalı kadın seçmenlerle birlikte gösterildiği sahte görüntülerin oluşturulması da kamuoyundaki algıyı değiştirmeye yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Aynı strateji, Müslüman-Amerikalılara yönelik söylemlerinde de görülmektedir; radikal İslam ve cihatçılık konularında sert açıklamalar yapmasına rağmen, seçim sürecinde Michigan'daki Müslüman toplum liderleriyle yakın ilişkiler sergilemesi, bu yaklaşımın bir parçasıdır.

Trump dönemi, ABD'nin geleneksel politikalarında yaşanan bir diğer önemli değişim dış politikada olmuştur. Trump ABD dış politika stratejisinde değişime giderek ABD'nin küresel liderlik rolünü terk edip daha dar bir perspektiften, “seçici angajman” adı verilen bir yaklaşım

benimsemektedir. Bu politika, Trump'ın Uluslararası Kalkınma Ajansı gibi kalkınma yardımları sağlayan programları kısıtlaması ve ABD'yi küresel bir hegemon dan ziyade kendi ulusal çıkarlarını savunan bir devlet gibi yönetmeye çalışmasıyla kendini göstermiştir. Trump, stratejik olarak önem taşımadığını düşündüğü bölgelerdeki sorunları, diğer ülkelere veya bölgesel aktörlere bırakmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda Trump'ın dış politikada en belirgin tercihlerinden biri, ABD için öncelikli olmayan bölgelerdeki müdahaleleri/politikaları sınırlamaktır. Örneğin, Ukrayna'ya olan askeri ve ekonomik yardımların kesilmesi ve dolayısıyla bu ülkenin Rusya'ya bırakılması, bu yaklaşımın bir örneğidir. Aynı şekilde, Suriye'deki Kürt gruplarının, Türkiye ve Suriye yönetiminin kontrolüne bırakılması da bu stratejinin bir parçasıdır. Trump, kendi için daha önemli gördüğü bölgelere yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Bu bölgeler arasında İsrail-Filistin sorunun merkezi olan Gazze, Körfez bölgesi, Amerika'nın komşuları olan Kanada ve Meksika, Orta Amerika, Güney Amerika'nın kuzeyi ile Çin çevresindeki müttefik ülkeler yer almaktadır. Ayrıca, Trump'ın Avrupa'ya yönelik tutumu da dikkat çekicidir; Avrupa'yı, güvenliğini kendi başına sağlayabilen bir bölge olarak görmüş ve ABD'nin bu bölgedeki askeri varlığını sınırlamayı tercih etmektedir.

Donald Trump'ın yönetim tarzının belirgin özelliklerinden biri, müzakere sürecinde elini güçlendirmek amacıyla başlangıçta oldukça iddialı ve tartışmalı talepler öne sürmesidir. Aslında bu yaklaşım, Trump'ın hem ilk başkanlık döneminde hem de ikinci döneminin başlarında sıkça başvurduğu bir yöntem olarak öne çıkmış ve müzakere süreçlerinde pazarlık gücünü artırma amacı taşıyan bilinçli bir stratejisidir diyebiliriz. Ayrıca Trump'ın iç siyasette yürüttüğü stratejiler (örneğin, sosyal medya kampanyaları, rakiplerine yönelik sert eleştiriler ve dezenformasyon teknikleri) ile dış politikada benimsediği söylemler (örneğin, Çin'e yönelik sert ithamları), onun pragmatik ve çıkar odaklı bir liderlik anlayışına sahip olduğunu göstermekle birlikte, aynı zamanda da kendinin tam bir Makyavelist olduğunu göstermektedir. Zira Makyavelist düşünceye göre amaca ulaşmak için her yol mubahtır (Bingöl, 2018, s. 127). Yani Makyavelist düşünceye göre hedeflere ulaşmak adına etik dışı yöntemlerin, baskıcı yönetim anlayışının, entrikaların, yanıltıcı taktiklerin ve hatta zor kullanmanın gerekli görüldüğünde kullanılabileceği öngörülmektedir. İşte Trump bu tür yönetim anlayışı benimsemiş bir liderdir diyebiliriz.

Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, Trumpizm'in Amerikan siyasetindeki etkisinin yalnızca Trump'ın başkanlık dönemiyle sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Aksine, bu akım, Cumhuriyetçi Parti içinde de ideolojik bir dönüşüm yaratmış ve geleneksel muhafazakâr değerlerin yerine daha sert söylemler ile agresif politikaların benimsenmesine yol açmıştır. Öyle ki, 2024 başkanlık seçim sürecinde Trump'ın yeniden aday olması ve parti içindeki etkisini sürdürmesi, ayrıca ikinci kez seçimleri kazanarak iktidara gelmesi, Trumpizm'in ABD siyasetinde kalıcı bir iz bıraktığını göstermektedir.

2. Pax Americana'nın Geleceği ve Trumpizm'in Reel Politikayla İmtihanı

Pax-Americana, II. Dünya Savaşı sonrası ABD'nin küresel liderliği üzerine inşa edilen uluslararası düzenin temel taşıdır (Korkmaz, 2016, s. 94). Amerikan askeri gücü, ekonomik üstünlüğü ve liberal değerleri temel alan bu sistem, 20. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası siyaseti şekillendirmiştir. Ancak son yıllarda küresel güç dengelerinin değişmesi, Çin ve Rusya gibi aktörlerin yükselişi ve Avrupa'nın stratejik özerklik arayışları, ABD'nin hegemonyasını giderek daha fazla sorgulanır hale getirmiştir. Bu bağlamda, Donald Trump'ın başkanlığıyla ivme kazanan popülist ve izolasyonist dış politika anlayışı, Pax-Americana'nın temel unsurlarına meydan okumuş ve küresel düzenin geleceğini belirsiz hale getirmiştir.

Trumpizm, ABD iç siyasetinde milliyetçi, ekonomik korumacı ve statükoya meydan okuyan bir hareket olarak ortaya çıkarken, dış politikada da geleneksel ittifaklara mesafeli yaklaşan, çok taraflı iş birliklerini zayıflatan (Adatepe, 2022, s. 64) ve pragmatik çıkar temelli bir anlayışı benimseyen bir çizgi izlemektedir. Fakat NATO müttefiklerine yönelik eleştiriler, Paris İklim

Anlaşması'ndan çekilme, Trans-Pasifik Ortaklığı'na katılmaktan vazgeçilmesi ve Çin ile yürütülen ticaret savaşları gibi politikalar, ABD'nin geleneksel diplomatik angajmanlarını zedelemiş ve Pax-Americana'nın sürdürülebilirliğini tartışmaya açmıştır.

Trumpizm'in uluslararası siyasetteki etkileri reel politika açısından değerlendirildiğinde, geleneksel güç dengesi anlayışına kısmen uyum sağlasa da belirli noktalarda çelişkiler içermektedir. Klasik realist yaklaşım, uluslararası sistemin anarşik doğasını kabul ederek, devletlerin çıkar maksimizasyonu ve ittifaklar yoluyla güç dengesi oluşturmalarını esas alırken ancak Trump'ın dış politika anlayışında, bu prensiplerden saparak ittifakları zayıflatan ve tek taraflılığı önceleyen bir tutum sergilemektedir. Örneğin, Çin'e karşı yürütülen ticaret savaşları kısa vadeli ekonomik kazançlar sağlamayı amaçlarken, uzun vadede Pekin'in alternatif ekonomik mekanizmalar geliştirmesine ve ABD'nin küresel ekonomik sistemdeki konumunun aşınmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde, Avrupa ile ticari gerilimler ve NATO müttefiklerine yönelik eleştiriler, ABD'nin güvenilir bir ortak olup olmadığına dair soru işaretlerini ortaya çıkartmıştır.

Trumpizm'in en büyük meydan okuması, ABD'nin küresel liderlik rolü ile demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkeleri arasındaki gerilimi derinleştirmesidir. Amerikan hegemonyası, yalnızca askeri ve ekonomik güce değil, aynı zamanda liberal demokratik değerlerin korunmasına da dayanmaktadır. Ancak Trumpizm'in popülist ve otoriter eğilimlere yatkın politikaları, bu yumuşak gücün aşınmasına yol açmıştır. Trump döneminde ABD, otoriter liderlerle daha pragmatik ilişkiler kurarken, demokrasi ve insan hakları gibi geleneksel dış politika önceliklerini geri plana itmiştir. Bu durum, ABD'nin uzun yıllar boyunca inşa ettiği "liberal dünya düzeninin koruyucusu" kimliğine zarar vermiş ve Pax-Americana'nın iç tutarlılığını zedelemiştir.

Biden yönetimi ile Trumpizm'in yarattığı tahribatı onarmaya çalışarak geleneksel ittifak sistemlerini güçlendirmeye yönelmiştir. Bu doğrultuda NATO'ya verilen desteğin yeniden artırılması, Paris İklim Anlaşması'na dönüş ve Çin ile rekabeti dengeleme çabaları, Pax-Americana'nın devamlılığını sağlamak için atılan adımlar olmuştur. Ancak ABD iç siyasetindeki kutuplaşma ve Trumpizm'in güçlü bir siyasi hareket olarak varlığını sürdürmesi, Amerikan dış politikasının istikrarsızlığını artıran bir faktör olarak öne çıkmıştır. Fakat 2024 seçimleri, ABD'nin küresel liderliğinin yönü açısından kritik bir dönemeç olmuştur. Trumpizm 2024 seçimlerini kazanıp tekrar güç kazanması, ABD'nin küresel düzene yönelik angajmanı daha da zayıflatmış ve çok kutuplu bir dünya düzenine doğru hız kazandırmıştır. Buna karşılık Trump ikinci kez iktidara gelmesiyle Washington'un çok taraflı iş birliklerini zayıflatmış ve ABD'nin hegemonik pozisyonunu koruma şansını zayıflatmıştır.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki Trumpizm, Pax Americana'nın sürdürülebilirliğini tehdit eden ancak onu tamamen sona erdirmekten ziyade dönüştüren bir etkiye sahiptir. ABD'nin askeri ve ekonomik gücü hala belirleyici bir faktör olmakla birlikte, ittifak sistemlerindeki güven kaybı, küresel rakiplerin yükselişi ve Amerikan iç siyasetindeki belirsizlikler, Pax Americana'nın geleceğini risk altına sokmaktadır. Eğer ABD, geleneksel müttefikleriyle iş birliğini güçlendirerek ve küresel düzenin koruyucusu rolünü yeniden tanımlayarak bu krizi yönetebilirse, hegemonik pozisyonunu sürdürebilir. Ancak Trumpizm'in yeniden yükselişi ve ABD'nin uluslararası sistemdeki rolüne yönelik içsel sorgulamalar, Pax Americana'nın sona erme sürecini hızlandırabilir.

3. Donald Trump'ın Politikalarının Küresel Sisteme Yansımaları

Amerikan Başkanı Trump, ABD'nin geleneksel siyaset anlayışına tam anlamıyla dönüş yapmasa da Trumpizm ideolojisi aracılığıyla bugün hem ABD'de hem de uluslararası alanda sosyal ve siyasal dinamikleri dönüştürebilecek bir hareketin öncüsü haline gelmiştir. Bu ideoloji, yalnızca ABD iç siyasetinde değil, küresel ölçekte de yeni bir popülist dalganın şekillenmesine katkı sağlayarak, mevcut siyasi paradigmanın yeniden değerlendirilmesine neden olmaktadır (Dugin,

2025). Bu bağlamda, Trump'ın seçim öncesi ve sonrası söylemlerinden şu temel unsurların ön plana çıktığı görülmektedir:

Trump, Amerikan ordusunun tarihin en güçlü askeri gücü haline gelmesini başlıca hedeflerinden biri olarak belirtmiştir. Bu doğrultuda, ABD 2025 yılı için savunma bütçesi olarak 850 milyar dolar belirlemiş ve savunma bütçesinden ise en büyük payı, 209 milyar dolar (Congressional Budget Office, 2024) ile donanmaya tahsis etmiştir. Bu bütçe, deniz kuvvetlerinin modernizasyonu, yeni nesil gemi ve denizaltıların inşası, ileri teknoloji savunma sistemlerine yatırım yapılması ve küresel caydırıcılığın artırılması amacıyla belirlenmiştir. Donanmaya yönelik bu stratejik öncelik, ABD'nin deniz gücünü koruma ve genişletme hedefinin bir parçası olarak değerlendirilmekte olup, Hint-Pasifik bölgesi başta olmak üzere küresel güvenlik dengeleri açısından kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, güçlü bir askeri yapının, ABD'nin ulusal güvenliğini sağlamak ve uluslararası alandaki etkisini artırmak için kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Trump'ın seçim öncesi ve sonrasında vurguladığı bir diğer husus, küresel çatışmaların sona ereceği konusudur. Bu doğrultuda Trump bilhassa Gazze'deki çatışmaların ABD'nin doğrudan ulusal çıkarlarıyla örtüşmediğini belirtmiştir. Trump'ın bu yaklaşımı, Amerikan dış politikasında daha seçici bir strateji izlenmesi gerektiğine yönelik bir mesaj olarak değerlendirilmiş ve ABD'nin yalnızca kendi çıkarlarına hizmet eden çatışmalara müdahil olmasının önemine vurgu yapılmıştır. Trump'ın açıklamaları, ABD'nin Orta Doğu'daki geleneksel angajmanını yeniden değerlendirme isteğini de göstermektedir. Fakat, Trump, Filistin'deki İsrail saldırılarının ABD çıkarlarıyla çelişmediğini ifade etmiş olsa da başkanlığının ilk gününde, Biden yönetiminin İsrail'e yönelik sınırlı ambargoyu kaldırarak, İsrail'e olan desteğini sürdürmüştür.

Trump'ın söylemlerinden anlaşılan bir diğer önemli unsur, uzay çalışmalarında küresel liderlik hedefini savunuyor olmasıdır. Bu doğrultuda Trump, ABD'nin bu alandaki öncü rolünü pekiştirmek istemektedir. Bu çerçevede Trump, ABD bayrağının Mars'a dikilmesi gibi iddialı bir hedef ortaya koymuş ve uzay araştırmalarına yapılan yatırımları artırmayı planlamaktadır. Fakat Trump'ın, Amerikan bayrağını yeni ufuklara taşıma vizyonu çerçevesinde Mars'ı hedef olarak belirlemesi, uzay hukukunun temel taşlarından biri olan 1967 Dış Uzay Antlaşması'nın prensipleriyle doğrudan çatışmaktadır. ABD'nin Mars üzerindeki olası hak iddialarının hukuki, jeopolitik ve etik yönleri dikkate alındığında, bu girişimin uluslararası toplumda ciddi krizlere neden olması kaçınılmaz görünmektedir. Çünkü 1967 tarihli Dış Uzay Antlaşması, devletlerin uzaydaki egemenlik haklarını kısıtlayan en temel düzenlemelerden biridir. Bu antlaşmaya göre, hiçbir ülke Ay veya diğer gök cisimleri üzerinde egemenlik (NASA, 1967, s.13-15) iddiasında bulunamaz. Dolayısıyla, ABD'nin Mars'ı bir eyalet olarak ilan etme girişimi uluslararası hukuk açısından meşruiyetini yitirmektedir. Bununla birlikte, SpaceX gibi özel şirketlerin Mars üzerindeki faaliyetleri hukuki bir gri alan oluşturmaktadır. Çünkü Dış Uzay Antlaşması devletleri bağlamakta olup, özel şirketlerin hakları ve yükümlülükleri konusunda net bir çerçeve sunmamaktadır. Bu durum, uzayda özel sektör faaliyetlerinin artmasıyla birlikte uluslararası hukukun yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.

Fakat Artemis Anlaşmaları (Oktay, 2020) kapsamında geliştirilen güvenli bölgeler konsepti, ABD'nin doğrudan egemenlik iddiasında bulunmadan fiili kontrol mekanizmaları oluşturmasını mümkün kılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, diğer devletlerin uzaydaki çıkarlarını tehdit edebilir ve uluslararası gerilimleri artırabilir. Çin ve Rusya gibi ülkelerin de Ay ve Mars projelerine hız vermesi, gelecekte uzayda jeopolitik rekabetin daha da yoğunlaşacağını göstermektedir. Özellikle Çin'in kendi uzay istasyonunu kurması ve insanlı Ay misyonlarını planlaması, ABD'nin Mars'taki genişleme stratejisine karşı hamle olarak değerlendirildiğinde devletlerin uzay politikalarında rekabetin artacağını göstermektedir.

Trump'ın bir diğer politik hedefi Panama Kanalı'nın ve Grönland'ın ABD'ye bağlanmasıdır. Bu doğrultuda ABD Başkanı Donald Trump, Kongre'ye yönelik yaptığı bir konuşmada, Grönland'ı ABD'ye katma isteğini yineleyerek, bu konuda halkın kararını göz ardı edecek şekilde “öyle ya da böyle” adayı ele geçireceğini (Türkiye’de İş Dünyası, 2025) belirtmiştir. Bu söylem, Trump'ın dış politikada izlediği agresif ve milliyetçi yaklaşımın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Grönland'ı ABD topraklarına katma fikri, özellikle Trump'ın Amerika'nın egemenlik haklarını genişletme ve küresel güç dinamiklerini yeniden şekillendirme arzusu taşıyan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Ayrıca, Panama Kanalı'nı geri alma planları hakkında da Trump, bu hedefe yönelik ilk adımı attığını duyurarak, bölgesel ve küresel etkisini artırmaya yönelik stratejik hamlelerde bulunma niyetini ifade etmiştir. Bu söylemler, Trump'ın geleneksel uluslararası ilişkiler normlarından saparak, güç ve etki alanlarını yeniden şekillendirme arzusunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca, Trump, toplumsal cinsiyet konusundaki geleneksel anlayışları savunarak, ABD sınırları içinde yalnızca iki biyolojik cinsiyetin, kadın ve erkeğin, var olduğunu (Mohan, 2025) açıkça belirtmiştir. Bu söylemiyle, çağdaş cinsiyet kimlikleri ve toplumsal cinsiyet yaklaşımlarına karşı çıkan bir duruş sergilemiştir. Bu yaklaşım, Trump'ın toplumsal normlara ilişkin muhafazakâr bir çerçeveyi benimsediğini ve bu çerçeveyi, ABD'nin kültürel değerlerinin ve ailenin korunması açısından önemli gördüğünü ortaya koymaktadır.

Trump'ın bir diğer politikası, uluslararası iş birliklerinden çekilmek istemesidir. Bu doğrultuda Trump, çevre ve küresel sağlık politikalarında ulusal öncelikleri ön plana çıkararak, uluslararası iş birliklerinden çekilme kararları almıştır. Hatta Trump, Paris İklim Anlaşması'ndan ayrılma kararını, anlaşmanın ABD ekonomisine ekonomik maliyetler yüklemesi ve enerji sektörünü kısıtlaması gerekçeleriyle savunmuştur. Benzer şekilde, Dünya Sağlık Örgütü'nden (DSÖ) çekilme kararını da ABD'nin bu örgüte sağladığı mali katkıların karşılığını alamadığı ve örgütün küresel sağlık krizlerini yönetmedeki başarısızlıklarıyla ilişkilendirmiştir (Taycı, 2025). Bu politikalar, Trump'ın "Önce Amerika" anlayışı doğrultusunda, uluslararası angajmanlardan uzaklaşarak ABD'nin ekonomik ve stratejik çıkarlarını önceleyen bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Trump, ikinci döneminde de göç politikalarında katı bir yaklaşım benimsemekte olup, bu çerçevede ABD'ye göçü sınırlandırmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, hem vatandaşlık süreçlerini daha zor hale getiren düzenlemeleri desteklemekte hem de göçmenlerin yasal yollarla vatandaşlık kazanmasını kısıtlayıcı önlemleri savunmaktadır (Galvez, 2025). Trump, sınır güvenliğinin artırılması gerektiğini vurgulamakta ve bu kapsamda daha sert tedbirlerin uygulanmasını savunmaktadır. Bu doğrultuda Trump, sınır dışı işlemlerinin hızlandırılması ve yasadışı göçmenlerin hızla ülkeden gönderilmesi gerektiğini ısrarla savunmaktadır. Ayrıca, Trump, sınır duvarı inşası gibi projelerle fiziksel sınırların güçlendirilmesi gerektiğini savunarak, göçmen akışını engellemeye yönelik sert politikaların hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu tutum, Trump'ın “Amerika’yı koru” söylemiyle uyumlu olup, göçmen karşıtı bir politikanın hayata geçirilmesini amaçlamıştır. Bu açıklamalar, Trump'ın “Önce Amerika” politikasını yansıtarak hem iç hem de dış politikada geleneksel yaklaşımlardan radikal bir şekilde ayrıldığını göstermektedir.

Trump'ın ekonomi politikalarında benimsediği bir diğer korumacı yaklaşım, yerli üretimi teşvik etmek amacıyla Kanada ve Meksika'nın yanı sıra Çin ve Avrupa Birliği gibi önemli ticaret ortaklarına yönelik yeni gümrük tarifeleri getirilmesini savunmasıdır. Bu politikayla, ithalatın artması durumunda yerli üreticilerin korunmasının ve ABD'nin ticaret dengesinin iyileştirilmesinin hedeflendiği öngörülmektedir. Buna ek olarak, tüm ülkelerden yapılan ithalata ek vergiler uygulanması yoluyla uluslararası ticaretin Amerika'nın ekonomik çıkarlarına hizmet edecek şekilde şekillendirilmesi amaçlanmaktadır. Özellikle Çin gibi büyük ticaret ortaklarına

karşı uygulanan yüksek tarifeler, Trump yönetiminin küresel ekonomik rekabette daha agresif ve korumacı bir strateji izlediğini göstermektedir. Bu doğrultuda, ithalata yönelik kısıtlamaların yanı sıra, fiyat dalgalanmalarının önüne geçebilmek adına temel tüketim mallarında acil fiyat düzenlemeleri yapılması gerektiği yönündeki görüşü de dikkate değerdir. Bu bağlamda, fiyat kontrolü ve düzenleme politikalarının uygulanması, iç piyasadaki istikrarın sağlanması açısından önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir. Trump'ın bu yaklaşımının, yalnızca mevcut ekonomik dengeyi koruma çabasıyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda daha bağımsız bir ekonomik model oluşturmayı ve dışa bağımlılığı azaltmayı amaçlayan bir stratejiye dayandığı öngörülmektedir. Dolayısıyla, bu korumacı politikaların uzun vadede ABD ekonomisinin küresel ticaret dinamikleri içindeki konumunu yeniden şekillendirebileceği ve uluslararası ekonomik ilişkilerde daha rekabetçi bir çerçeve yaratabileceği söylenebilir.

Trump'ın ikinci başkanlık döneminde dış politika önceliklerinden biri olarak NATO'ya yeniden odaklanması ve ittifak üyelerinden mali katkılarını artırmalarını talep etmesi dikkat çekmektedir. Bu talep, NATO üyesi ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarının (GSYİH) en az %2'sini savunma harcamalarına ayırmalarına yönelik önceki taahhütlerine dayansa da Trump, mevcut harcama seviyelerini yetersiz görmekte ve üye devletlerden savunma bütçelerini daha da artırmalarını istemektedir. Özellikle savunma harcamalarının düzenli ve sürdürülebilir bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulayan Trump, bu doğrultuda NATO üyelerinin finansal yük paylaşımına daha fazla katkıda bulunmasını savunmaktadır. Trump'ın bu yaklaşımı, NATO'nun işlevselliğine yönelik eleştirileriyle de paralellik göstermektedir. İttifakın mevcut yapısının Amerika'nın çıkarlarını yeterince koruyup korumadığı konusunda tartışmalar yaratırken, Trump'ın bu eleştirileri aynı zamanda ABD'nin küresel liderlik rolünü yeniden tanımlama çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Ancak, bu tutumun NATO içerisindeki dayanışmayı nasıl etkileyeceği ve ittifakın geleceği üzerinde ne tür sonuçlar doğuracağı belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte, Trump yönetiminin NATO'dan çekilme ihtimalini gündeme getirmesi, Transatlantik güvenlik mimarisinde köklü değişikliklere yol açabilecek bir senaryo olarak değerlendirilmektedir. ABD'nin NATO'dan ayrılması durumunda, özellikle Avrupa ülkeleri için önemli güvenlik açıkları ortaya çıkabilir ve bu durum, NATO'nun caydırıcılık kapasitesini ciddi şekilde zayıflatırabilir. ABD'nin ayrılması halinde, Avrupa ülkeleri savunma harcamalarını hızla artırmak ve kendi güvenlik mekanizmalarını güçlendirmek zorunda kalabilirler. Özellikle Rusya gibi aktörlerin bu durumdan stratejik avantaj sağlamaya çalışabileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda, ABD'nin NATO'dan çekilme ihtimali yalnızca askeri ve stratejik dinamikleri değil, aynı zamanda Avrupa'nın güvenlik mimarisini ve ABD ile müttefikleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkileri de derinden etkileyebilecek bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. NATO'nun dayanıklılığı ve gelecekteki işleyişi açısından, bu tür bir senaryonun nasıl yönetileceği uluslararası sistemin güç dengeleri açısından kritik bir mesele olarak öne çıkmaktadır.

Trump'ın Rusya ile angajman politikası, Avrupa güvenliği açısından önemli stratejik sonuçlar doğurabilecek niteliktedir. Öncelikle, ABD'nin Moskova ile ilişkilerini normalleştirme çabası, NATO'nun doğu kanadındaki güvenlik kaygılarını derinleştirirken, aynı zamanda Avrupa'nın kolektif savunma anlayışını zayıflatma potansiyeline sahiptir. Bu çerçevede, Trump'ın NATO müttefiklerinden savunma harcamalarını artırmalarını talep etmesi ve ittifakın işlevselliğini sorgulaması, Avrupa'nın güvenlik mimarisinde kırılmalara yol açabilir. Özellikle, ABD ve Rusya arasındaki olası bir uzlaşma, Washington'un Avrupa'daki askeri varlığını azaltmasına neden olabilir. Bunun sonucunda, doğrudan Rus tehdidiyle karşı karşıya bulunan Baltık ülkeleri ve Polonya gibi devletler için ciddi güvenlik riskleri ortaya çıkabilir. Dahası, ABD'nin bölgedeki caydırıcılığının azalması, Rusya'nın Doğu Avrupa üzerindeki nüfuzunu genişletmesine ve sınır bölgelerinde daha agresif bir dış politika benimsemesine zemin hazırlayabilir. Bu doğrultuda, Avrupa ülkelerinin savunma kapasitelerini artırma ihtiyacı giderek daha belirgin hale gelmektedir. Bunun yanı sıra, Trump yönetiminin Rusya'ya yönelik yaptırımlarda esneklik göstermesi,

Moskova'nın ekonomik ve askeri kapasitesini güçlendirmesine olanak tanıyabilir. Böyle bir senaryo, Rusya'nın Ukrayna ve Gürcistan gibi bölgelerdeki askeri varlığını pekiştirmesine ve Avrupa genelinde hibrit savaş stratejilerini daha etkin bir şekilde uygulamasına katkı sağlayabilir. Ayrıca, Avrupa'nın enerji güvenliği de bu süreçten olumsuz etkilenebilir. Zira, ABD'nin Rusya ile ilişkilerini yumuşatması, Avrupa'nın Moskova'ya olan enerji bağımlılığını artırarak enerji arzı üzerinden güvenlik tehditlerini daha da derinleştirebilir. Kısaca Trump'ın Rusya ile angajman politikası, Avrupa'nın güvenlik paradigmasını köklü biçimde değiştirme potansiyeline sahiptir. Bu çerçevede, NATO'nun dayanıklılığı sınanırken, Avrupa ülkelerinin stratejik özerklik arayışları hız kazanabilir ve bölgesel güvenlik tehditleri giderek daha karmaşık bir hale gelebilir. Dolayısıyla, Avrupa'nın gelecekteki güvenlik yapılanmasının, ABD'nin Rusya ile kuracağı ilişkinin niteliğine bağlı olarak yeniden şekillenmesi kaçınılmaz hale gelebilir.

Trump yönetimi, İsrail'e verdiği tam destekle, Filistinlilerin Gazze ve Batı Şeria'dan tahliye edilmesine yönelik projelere de destek vermiştir. Fakat bu öneriler, uluslararası hukuku ihlal etmekte ve iki devletli çözüm anlayışıyla çelişmektedir. Trump'ın Gazze'deki nüfusun yerinden edilmesine dair planı, Filistin halkının temel haklarını göz ardı ederek 1967 sınırlarında bağımsız bir Filistin devleti fikrini sona erdirmektedir. Bu plan, Filistin meselesinin çözümü için gerçekçi olmayan bir yaklaşımı yansıtmaktadır ve bölgedeki çatışmayı daha da derinleştirme potansiyeline sahiptir. Ayrıca, Trump'ın önerisi, Gazze ve Batı Şeria'daki yerinden edilme uygulamalarıyla entegre bir şekilde, Filistin davasını tasfiye etmeye yönelik bir proje olarak değerlendirilmektedir. Trump'ın bu planları, Mısır ve Ürdün gibi bölge ülkeleri için tehdit oluşturmakta, çünkü bu ülkeler Filistinlilerin yerinden edilmesini kabul etmenin, kendilerine yönelik bir sonraki hedef olma riskini taşıdığını düşünmektedir (Alrantisi, 2025). Ayrıca, Trump'ın Filistinlilerin yerinden edilmesini teşvik etmesi, bölgesel güvenliği tehdit etmekte ve küresel istikrarı riske atmaktadır. Son yıllarda İsrail'in işgal politikaları, bir Filistin devletinin kurulmasını engellemekte ve Filistin halkının toprakları üzerinde egemenlik kurmasını zorlaştırmaktadır.

Özetle Trump'ın dış politikasının temel unsurları şu şekilde özetlenebilir:

- ✓ İkili ticari ilişkilerde korumacı politikalar: Gümrük tarifelerini artırarak diğer ülkeleri ekonomik baskı altına alma stratejisi.
- ✓ Rusya ile yeniden angajman: Ukrayna'daki savaşın sona erdirilmesi amacıyla Rusya'yı Çin'den uzaklaştırmayı hedefleyen bir diplomatik girişim.
- ✓ İsrail'e tam destek: Filistinlilerin Gazze ve Batı Şeria'dan tahliye edilmesine yönelik projelere destek verilmesi.
- ✓ Yeni bir Monroe Doktrini: ABD'nin kıtasal hâkimiyetini güçlendirme ve bölgesel güvenliği sağlama yönünde daha sert politikalar izlenmesi.

Trump yönetimi, dış yardımları büyük ölçüde kısıtlayarak yalnızca İsrail ve Mısır'a yönelik yardımları sürdürme kararı almıştır. En dikkat çekici politik hedefleri arasında Kanada ve Grönland'ı siyasi ve ekonomik nüfuz alanına dahil etme, Panama Kanalı üzerindeki kontrolü yeniden sağlama ve Ukrayna konusunda daha pragmatik bir tutum izleyerek Rusya ile dengeli bir ilişki kurma çabaları yer almaktadır. Gazze'ye ilişkin tartışmalı planları ise bölgeyi bir turizm merkezi haline getirme yönündedir.

Trump'ın dış politika yaklaşımı, müzakere süreçlerinde agresif ve baskıcı bir strateji izlemeye dayanmakta olup, karar alma süreçlerinde geleneksel diplomatik analizlerden ziyade doğrudan ticari ve jeopolitik kazanımları önceleyen bir mantıkla hareket ettiği gözlemlenmektedir. ABD'nin küresel stratejisini belirlerken uzman görüşlerinden bağımsız hareket etmesi ve geleneksel müttefiklerini ihmal etmesi, Avrupa başkentlerinde ciddi endişelere yol açmıştır.

Fakat Trump'ın dış politikasını hayata geçirmesi önünde birtakım yapısal engeller bulunmaktadır. Bu engeller:

- ✓ Yönetim içindeki görüş ayrılıkları: Başta Marco Rubio ve başkan yardımcısı J.D. Vance olmak üzere, yönetim içindeki bazı isimler özellikle Ukrayna politikası konusunda farklı görüşlere sahiptir. Ulusal güvenlik danışmanı Mike Waltz'un Ukrayna'ya desteği savunması, bu iç bölünmenin en somut örneklerinden biridir.
- ✓ İç politikaya odaklanma zorunluluğu: Trump, seçim kampanyası boyunca önceliğinin ABD içindeki ekonomik ve toplumsal sorunlar olacağını vurgulamıştır. Bu durum, iddialı dış politika hamlelerine zaman ve kaynak ayırmasını zorlaştırabilir.
- ✓ Amerikan bürokrasisinin ve derin devletin etkisi: ABD ordusu ve istihbarat teşkilatları, yönetim değişikliklerine rağmen stratejik çıkarlarını korumaya devam etmektedir. Bu kurumlar, başkanların kararlarını şekillendirmede önemli bir role sahiptir.
- ✓ ABD'nin demokratik yapısı ve kamuoyu tepkisi: Anayasa, Kongre, medya, sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler gibi birçok aktör, başkanın karar alma süreçlerinde doğrudan veya dolaylı olarak etkili olmaktadır. Trump'a oy veren kesimler, ağırlıklı olarak ekonomik istikrar ve iç politika vaatlerine odaklanmış durumdadır; dolayısıyla radikal dış politika hamleleri kamuoyunda geniş destek bulmayabilir.
- ✓ Uluslararası aktörlerin tepkisi: Trump yönetiminin dış politika hamleleri, başta Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere müttefikleri tarafından dikkatle izlenmektedir. Kanada, Grönland ve Meksika gibi bölgesel aktörler, ABD'nin agresif politikalarına karşı direnç gösterebilir.
- ✓ Politikalarının bilimsel verilere dayanmaması: Trump yönetimi, karar alma süreçlerinde akademik analizlere veya diplomatik geleneklere sıklıkla başvurmadığı için, uzun vadeli etkileri hesaplamadan ani hamleler yapabilmektedir. Bu durum, dış politikada belirsizliği artırmakta ve öngörülemeyen sonuçlara yol açabilmektedir (Yılmaz, 2025, s.12-13).

Tarihsel perspektiften bakıldığında, hiçbir ABD başkanı dış politikasını Trump kadar kişisel özellikleri doğrultusunda şekillendirmemiştir. Kendi görüşlerini destekleyen danışman kadrosu ve medya ağı üzerinden politika yürütmesi, geleneksel dış politika yapım süreçlerinden sapmalar yaratmaktadır. Elon Musk ve J.D. Vance gibi isimlerin etkisiyle şekillenen karar alma süreçleri, uluslararası arenada belirsizliklere yol açmaktadır. Örneğin, Trump'ın Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelensky hakkında dile getirdiği yolsuzluk iddiaları, Elon Musk tarafından daha da ileri götürülerek Ukrayna iç siyasetini hedef alan sert söylemlerle pekiştirilmiştir.

Trump yönetiminin dış politika stratejisi, sert güç kullanımını merkeze alan ve ABD'nin küresel çıkarlarını ekonomik, askeri ve jeopolitik baskılar yoluyla korumaya odaklanan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Önümüzdeki dönemde bu politikaların uygulanabilirliği, ABD iç siyasetindeki gelişmeler ve uluslararası tepkiler doğrultusunda şekillenecektir.

4. Donald Trump'ın Politikalarının Avrupa Birliği Üzerindeki Etkileri

Trump yönetiminin genelde Avrupa özelde ise Avrupa Birliği politikaları üzerindeki en belirgin etkilerinden biri, Transatlantik güvenlik ilişkilerinde izlediği yaklaşım olmuştur. NATO müttefiklerine yönelik savunma harcamaları konusundaki eleştirileri ve Avrupa ülkelerinden ittifak içindeki yük paylaşımına daha fazla katkı sağlamaları yönündeki baskısı, Avrupa'nın güvenlik politikalarında derin dönüşümlere yol açmıştır. Trump, Avrupalı müttefiklerin savunma harcamalarının yetersiz olduğunu sıkça vurgulamış ve NATO üyelerinin gayrisafi yurt içi hasıllarının (GSYH) en az %2'sini savunmaya ayırmaları yönündeki taahhüdü yerine getirmemelerinden duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir. Hatta, bu oranın %5'e çıkarılması gerektiğini savunarak, Avrupa ülkelerinin askeri harcamalarını daha da artırmalarını talep etmiştir (Cingari, 2025). Bu süreçte, ABD'nin NATO'dan ayrılma fikrini gündeme getirmesi, Transatlantik güvenlik mimarisinin istikrarına yönelik ciddi endişeleri beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, Avrupa ülkelerinin ABD'ye olan güvenini sarsarak stratejik özerklik yönündeki girişimlerini hızlandırmıştır. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, Avrupa'nın güvenlik

politikalarında ABD'ye olan bağımlılığını azaltması gerektiğini vurgularken, Avrupa Savunma Gücü'nün oluşturulmasını da savunmuştur. Üstelik Macron, Trump'ın ilk başkanlık döneminde de NATO'nun "beyin ölümü"nün gerçekleştiğini (BBC, 2019) öne sürerek ittifakın iç dinamiklerine yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Öte yandan Almanya, savunma politikalarında daha bağımsız bir yol izlemeye çalışsa da iç politik dengeler ve tarihsel sorumluluklar nedeniyle bu süreci daha temkinli yürütmüştür. Dolayısıyla, Avrupa Birliği'nin stratejik özerklik hedefi, Transatlantik güvenlik iş birliğinin geleceğine dair belirsizlikleri artırırken, NATO içindeki dayanışma ruhunun zayıflamasına da yol açmıştır.

Öte yandan, ABD'nin küresel stratejik önceliklerini Asya-Pasifik bölgesine kaydırma eğilimi, Avrupa'nın güvenlik alanındaki açmazlarını daha da belirgin hale getirmiştir. Avrupa'nın Çin ve Rusya ile ilişkilerini çeşitlendirme çabaları, bazı alanlarda ABD ile çıkar çatışmalarına yol açarken, AB'nin ekonomik ve diplomatik manevra alanını genişletme arayışını da hızlandırmıştır. Bununla birlikte, Trump yönetiminin çok taraflılığa karşı eleştirel tutumu ve uluslararası kurumlara yönelik mesafeli yaklaşımı, AB'nin liberal uluslararası düzeni koruma çabalarını zorlaştırmış ve küresel yönetiminde Avrupa'nın rolüne dair yeni meydan okumalar ortaya çıkarmıştır. ABD'nin NATO'dan çekilme ihtimalinin ciddi bir tehdit olarak gündeme gelmesi, Avrupa'yı kendi güvenlik yapılanmasını güçlendirmeye zorlarken, Transatlantik ilişkilerde derin ve kalıcı bir dönüşüm sürecini tetiklemiştir.

Ayrıca Trump'ın Avrupa'daki aşırı sağa etkisi, günümüzde giderek daha belirgin hale gelmiştir. Trump'ın milliyetçi ve popülist söylemleri, Avrupa'daki benzer ideolojik hareketlere ilham kaynağı olmuş ve onları güçlendirmiştir. Göçmen karşıtlığı, ulusal egemenlik vurgusu ve küreselleşmeye yönelik eleştiriler, Trump'ın ideolojik çizgisiyle Avrupa'daki aşırı sağ arasında güçlü bir benzerlik oluşturmaktadır. Trump'ın politikaları ve söylemleri, Avrupa'daki aşırı sağın propagandalarına benzer bir şekilde, ulusal kimlik ve kültür üzerinden hareket ederek göçmenleri, Avrupa Birliği'ni ve küreselci yaklaşımları tehdit olarak tanımlamaktadır. Özellikle sosyal medya platformlarında yayılan milliyetçi ve popülist söylemler, Avrupa'daki liberal düzenin sorgulanmasına ve bu düzene karşı çıkan hareketlerin daha fazla destek bulmasına yol açmaktadır. Trump'ın kullandığı sosyal medya dili, aşırı sağ partilerin kendi politikalarını meşrulaştırmalarına ve daha geniş bir kitlenin desteğini kazanmalarına olanak sağlamıştır. Bu etki, Avrupa'daki bazı aşırı sağ partilerin seçimlerdeki başarılarını artırırken, AB'nin iç birliğini tehdit eden bir eğilim olarak da kendini göstermektedir. Trump'ın popülist söylemleri, özellikle Avrupa'daki göçmen karşıtı ve ulusal egemenlik vurgusu yapan partiler için bir model oluşturmuş, bu partiler de benzer söylemlerle kendi seçmen tabanlarını güçlendirmiştir. Bu durum, Avrupa'da siyasi kutuplaşmayı derinleştirerek, liberal değerler ve küresel iş birliği anlayışını olumsuz etkilemektedir. Bilhassa Trump'ın söylem ve politikaları Avrupa Birliği'ndeki aşırı sağ partilerinde karşılık bulmuş ve AB'nin iç bütünlüğünü tehdit eden göçmen karşıtlığı, özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde daha katı politikalara yol açmış ve AB içinde bölünmelere neden olmuştur. AB içindeki bu bölünmeler, ortak bir göç politikasının oluşturulmasını zorlaştırmış ve Birlik içindeki dayanışmayı sarsmıştır. Trump'ın etkisiyle şekillenen bu dinamikler, Avrupa'da özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel uyum konusunda derin çatlaklar oluşturmuş, AB'nin içsel bütünlüğünü ve istikrarını tehlikeye atmaktadır.

Ticaret alanında Trump yönetiminin benimsediği korumacı politikalar, ABD ile Avrupa Birliği arasındaki ekonomik ilişkileri önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Özellikle çelik ve alüminyum gibi sektörlerde uygulanan ek gümrük tarifeleri, Avrupa'nın ihracat kapasitesini sınırlandırarak AB ekonomisine zarar vermektedir. Bununla birlikte, Trump yönetiminin Çin'e karşı yürüttüğü ticaret savaşları, küresel tedarik zincirlerini olumsuz etkilemekte ve Avrupa'nın ekonomik çıkarlarını da doğrudan tehdit etmektedir. Bu bağlamda, AB'nin Asya ile ticari ilişkilerini güçlendirme çabaları hız kazanmış, Çin ve AB arasında 2020 yılında imzalanan Kapsamlı Yatırım Anlaşması gibi

girişimler öne çıkmıştır. Ancak, ABD'nin korumacı politikalarını sürdürmesi halinde, Transatlantik ticaret ilişkilerindeki gerilimlerin daha da derinleşmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Trump'ın söylemleri de bu gerilimi pekiştiren unsurlar arasında yer almaktadır. Ticaret politikalarını merkezine alan Trump, uzun süredir dile getirdiği “Önce Amerika” yaklaşımı doğrultusunda, küresel şirketlerin üretim faaliyetlerini ABD'ye kaydırmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Trump'ın başkanlık koltuğuna oturduğu II. başkanlık döneminde katıldığı ilk Davos Konferansı'nda yaptığı konuşmasında, Amerika dışında üretim yapmayı tercih eden şirketlerin mali sonuçlarla karşılaşacağını açıkça belirtmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “*Dünyadaki her işletmeye mesajım çok basit: Gelin ürününüzü Amerika'da üretin, biz de size dünyadaki tüm uluslar arasında en düşük vergileri verelim. Ama bunu yapmazsanız gümrük vergisi ödemek zorunda kalırsınız*” (Yenişafak, 2025). Bu kapsamda, ABD içinde üretim yapan şirketlerin kurumlar vergisinin %21'den %15'e düşürüleceğini duyuran Trump, bu adımın ABD'yi ekonomik olarak en rekabetçi ülkelerden biri haline getireceğini öne sürmüştür.

Ayrıca Trump, AB'yi doğrudan hedef alarak, bloğun düzenleyici sistemini yatırımların önünde bir engel olarak nitelendirmiş ve Avrupa'daki bürokrasinin küresel ticaretin önündeki temel sorunlardan biri olduğunu iddia etmiştir. Trump kendi iş deneyimlerinden örnekler vererek, İrlanda'da yürüttüğü bir emlak projesinin ulusal düzeyde bir hafta içinde onaylandığını, ancak AB düzeyindeki sürecin yıllarca sürdüğünü ve bu durumun yatırımı uygulanamaz hale getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Trump, AB'nin ticaret politikalarını eleştirerek, Avrupa'yı Amerikan ürünlerine karşı adaletsiz davranmakla suçlamış ve “*AB bizim tarım ürünlerimizi almıyor, arabalarımızı almıyor ama bize milyonlarca araba gönderiyor*” (Cingari, 2025) diyerek Transatlantik ticaretteki dengesizliği vurgulamıştır. Özellikle Trump'ın Avrupa ile ABD arasındaki ticaret dengesizliğine yönelik yaptığı vurgu önemli bir noktadır. Trump, iki taraf arasındaki ticaret açığının 350 milyar dolara ulaştığını öne sürerek, bu açığın ABD ekonomisi açısından ciddi bir sorun oluşturduğunu belirtmiştir (Realfonzo, 2025). Bu bağlamda, Trump yönetimi, Avrupa menşeli otomobil ve sanayi ürünlerine karşı ek gümrük vergileri getirme tehdidinde bulunmuş, bu da AB ile ABD arasındaki ticaret ilişkilerinde gerginliğe yol açmıştır. Trump'ın uyguladığı bu politikalar, Transatlantik ticaretinde yeni bir kriz olasılığını gündeme getirmiş ve AB'nin ticari bağımsızlığını güçlendirmek amacıyla alternatif stratejiler geliştirmesine neden olmaktadır.

Trump'ın Grönland, Meksika, Kanada ve Panama Kanalı gibi stratejik bölgeleri ABD'nin eyaleti yapma yönündeki açıklamaları, Avrupa'da önemli diplomatik ve güvenlik kaygılarına yol açmıştır. Bu açıklamalar, sadece küresel güç dengelerini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda ABD'nin dış politikasının Avrupa üzerindeki olası etkilerini de derinleştirmiştir. Özellikle Trump'ın bu bölgelere dair planları, Avrupa'da ABD'nin küresel egemenlik arayışına dair ciddi belirsizlikler yaratmış ve bu durum, Avrupa'nın ABD'nin dış politikasına karşı daha dikkatli ve temkinli bir yaklaşım geliştirmesine neden olmuştur.

Ayrıca Avrupalı devletler, Trump'ın açıklamalarını, ABD'nin izoleci ve genişlemeci bir tutum sergilemesi olarak değerlendirmiştir. Bu tür bir yaklaşım, Avrupa'nın ABD'ye olan güvenini sarsarken, aynı zamanda küresel güvenlik düzeni ve NATO'nun geleceği konusunda kaygıları artırmıştır. Özellikle bu bölgelerin jeopolitik önemi göz önüne alındığında, Avrupa, ABD'nin küresel liderlik rolünü sorgulamaya başlamış ve kendi stratejik özerkliğini sağlama gerekliliği konusunda daha derin düşünmeye yönelmiştir. Bu süreç, Avrupa'nın küresel siyasette daha bağımsız bir pozisyon almasına yönelik çabalarını pekiştirmiştir.

Ayrıca, Trump'ın bu genişleme planları yalnızca askeri ve güvenlik bağlamında değil, ticaret ve ekonomik çıkarlar açısından da Avrupa'da önemli kaygılara yol açmıştır. ABD'nin bu tür genişlemeci stratejilerinin, küresel ticaret ilişkilerinde daha agresif bir tutum benimsemesine yol açabileceği ve Avrupa'nın bu bölgelere yönelik ticaret yolları üzerindeki etkisinin azalabileceği öngörülmektedir. Avrupa, ABD'nin bölgedeki egemenliğini pekiştirmesinin, uluslararası ticaret

dengelerini değiştirebileceğini ve Avrupa'nın ekonomik çıkarlarına zarar verebileceğini düşünmektedir. Bu bağlamda, Trump'ın korumacı politikaları ve ticaret savaşları, Avrupa'nın ticaret stratejilerini yeniden şekillendirme gerekliliğini gündeme getirmiştir.

Buna ek olarak, Trump'ın küresel hegemonya peşinde koştuğu izlenimi, Avrupa'nın ABD'ye olan güvenini zayıflatmıştır. ABD'nin stratejisinin, Asya-Pasifik bölgesine kayması ile birlikte Avrupa, kendisini stratejik olarak yalnız hissetmeye başlamıştır. Çin ve Rusya gibi küresel aktörler arasındaki rekabetin arttığı bu dönemde, Avrupa, ABD'ye olan güvenini sorgulamakta ve güvenliğini kendi başına sağlama ihtiyacı hissetmektedir. Bu durum, Avrupa'nın, özellikle NATO ve AB içindeki stratejik karar alma süreçlerinde daha fazla bağımsızlık ve özerklik talep etmesine yol açmıştır. Ayrıca Trump'ın sınırlarını genişletmeye yönelik yaptığı açıklamaları, sadece ABD'nin iç politikasını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Avrupa'nın mevcut dış politika stratejilerini yeniden şekillendirmesine neden olmaktadır. Bu doğrultuda Avrupa, ABD'nin küresel liderlik rolüne karşı daha bağımsız hareket etme gerekliliğini daha fazla hissederken, aynı zamanda kendi savunma kapasitesini güçlendirme ve stratejik otonomi sağlama amacına yönelik adımlar atmıştır. Bu gelişmeler, transatlantik ilişkilerde uzun vadeli değişimlere ve Avrupa'nın küresel düzeydeki rolünü yeniden tanımlama çabalarına yol açmıştır.

Son olarak Trump'ın Rusya-Ukrayna savaşına yönelik tutumu, Avrupa'da ciddi güvenlik kaygıları doğurmuş ve Avrupa'nın ABD'ye olan güvenini derinden sarsmıştır. Çünkü Trump, Rusya'nın agresif eylemlerine karşı daha sert bir duruş sergilemek yerine, müzakerelere daha açık bir yaklaşım benimsemiş ve NATO'nun genişlemesini eleştirmiştir. Fakat Trump'ın bu yaklaşım, özellikle Doğu Avrupa ülkelerini endişelendirmiştir. Zira onlara göre Trump'ın Rusya'ya karşı daha az müdahaleci bir tutum sergilemesi halinde bölgede güvenlik boşlukları oluşacak ve bu da bölgesel istikrarsızlığı artıracaktır. Dolayısıyla bu düşünce çerçevesinde özellikle Almanya, Fransa ve Polonya gibi ülkeler Avrupa'nın savunma kapasitesini artırması gerektiği ve bu doğrultuda Avrupa'nın yeni stratejiler geliştirmesi gerektiğini vurgulamaya başlamışlardır.

Kısaca Donald Trump'ın Avrupa'ya yönelik politikaları, Transatlantik ilişkilerde köklü dönüşümlere yol açmış ve Avrupa'nın stratejik özerklik arayışını hızlandırmıştır. NATO'daki güvenlik krizleri, ticaret gerilimleri ve aşırı sağın yükselişi, Avrupa'nın Trump sonrası dönemde karşılaşacağı en önemli zorluklar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği, Trump'ın politikalarına karşı koymak amacıyla kendi savunma kapasitesini güçlendirme, ekonomik bağımsızlığını artırma ve küresel yönetimde daha aktif bir rol üstlenme yolunda adımlar atmak zorunda kalmıştır. Ancak, ABD'nin Avrupa üzerindeki etkisinin uzun vadede nasıl şekilleneceği, Trump'ın politikalarının sürekliliğine ve Avrupa'nın iç birliğini ne kadar koruyabileceğine bağlıdır. Eğer AB, stratejik bağımsızlık yolunda somut adımlar atamaz ve birleşik bir dış politika oluşturmakta zorluk çekerse, ABD ile olan bağımlılığı devam edecektir. Bu durumda, Trump'ın uyguladığı politikaların Avrupa üzerindeki etkisi uzun vadede devam edebilir ve Avrupa'nın küresel düzeydeki rolü, ABD'nin belirlediği parametreler doğrultusunda şekillenmeye devam edebilir.

5. Sonuç

20 Ocak 2025 tarihinde Donald Trump'ın ikinci defa başkanlık koltuğuna oturmasıyla ABD'nin Avrupa Birliği politikalarında ve transatlantik ilişkilerinde büyük kırılmalara yol açmış ve Avrupa'nın stratejik özerklik arayışını hızlandırmıştır. Özellikle Trump'ın NATO'ya yönelik eleştirileri ve müttefik ülkelere savunma harcamalarını artırmalarını talep etmesi, Avrupa'da güvenlik kaygılarını derinleştirerek AB ülkelerini daha bağımsız bir savunma politikası geliştirmeye zorlamıştır. Fakat bu durum Avrupa'nın ABD'ye olan güveninin sarsmış ve özellikle Fransa ve Almanya gibi ülkelerin kendi askeri kapasitelerini güçlendirme çabalarını hızlandırırken, NATO'nun geleceği konusundaki belirsizlikleri de derinleştirmiştir.

Trump yönetiminin benimsediği korumacı ekonomi politikaları ve Avrupa Birliği'ne yönelik sert ticaret hamleleri, Avrupalı ülkelerde ekonomik belirsizlikleri artırmış ve yeni stratejik arayışları zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda, AB, ekonomik bağımlılığını azaltmak amacıyla Asya ile ticari ilişkilerini çeşitlendirme çabalarını hızlandırmış, özellikle Çin ile ekonomik iş birliğini güçlendirme yönünde adımlar atmıştır. Bunun yanı sıra, ABD'nin uyguladığı gümrük tarifelerine karşı AB'nin kendi ticari önlemlerini geliştirme çabaları, küresel ekonomik dengelerin yeniden şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, bu dönüşüm sürecinde Avrupa'nın karşı karşıya olduğu en büyük zorluk, iç siyasi bütünlüğünü koruyarak ortak bir ekonomik ve güvenlik politikası oluşturma kapasitesidir. Zira, üye devletler arasında dış ticaret ve ekonomik bağımsızlık konularında farklı yaklaşımların varlığı, AB'nin tutarlı ve etkili bir strateji benimsemesini zorlaştırmaktadır.

Ayrıca Trump'ın Avrupa'daki aşırı sağ hareketler üzerindeki etkisi, özellikle 2016 sonrası dönemde hem siyasi hem de akademik çevrelerde geniş bir tartışma alanı yaratmıştır. Donald Trump'ın Amerikan siyasi sahnesine damga vuran popülist ve milliyetçi söylemleri, yalnızca ABD'de değil, küresel ölçekte, özellikle de Avrupa'daki aşırı sağ partiler ve hareketler üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Bu etki, göçmen karşıtı politikaların, ulusal egemenlik vurgusunun ve geleneksel siyasi elitlere yönelik eleştirilerin Avrupa'da yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Trump'ın "America First" sloganıyla özetlenebilecek milliyetçi yaklaşımı, Avrupa'daki aşırı sağ partiler için hem retorik hem de stratejik bir model teşkil etmiştir. Örneğin, Fransa'da Ulusal Birlik (Rassemblement National), İtalya'da Lig (Lega) ve Almanya'da Almanya için Alternatif (AfD) gibi partiler, Trump'ın söylemlerinden ilham alarak göçmen karşıtı ve Avrupa Birliği (AB) karşıtı politikalarını güçlendirmişlerdir. Bu partiler, Trump'ın başarısını, geleneksel siyasi söylemlerin dışına çıkarak doğrudan halkın duygularına hitap etmenin etkili bir yolu olarak görmüş ve benzer stratejileri kendi ulusal bağlamlarında uygulamaya çalışmışlardır.

Trump'ın Avrupa'daki en belirgin etkilerinden biri, siyasi kutuplaşmanın derinleşmesi ve liberal demokratik değerlere yönelik meydan okumaların artmasıdır. Aşırı sağ partiler, Trump'ın medyayı ve siyasi elitleri hedef alan söylemlerini benimseyerek, kendi ülkelerindeki ana akım siyasi partilere ve kurumlara karşı benzer bir retorik geliştirmişlerdir. Bu durum, özellikle AB'nin çok taraflılık ve insan hakları gibi temel değerlerine yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur. AB'nin göç politikaları ve ulusüstü yapısı, aşırı sağ partiler tarafından sıklıkla hedef alınmış, bu da AB'nin iç bütünlüğünü zayıflatan bir faktör haline gelmiştir. Ayrıca, Trump'ın sosyal medyayı etkili bir şekilde kullanarak doğrudan halkla iletişim kurma stratejisi, Avrupa'daki aşırı sağ liderler için de bir örnek teşkil etmiştir. Geleneksel medya kuruluşlarını "yalan haber" kaynağı olarak nitelendiren ve alternatif bilgi kaynaklarına yönelen bu liderler, Trump'ın taktiklerini benimseyerek kendi tabanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu durum, Avrupa'da medya ve siyaset arasındaki ilişkinin yeniden şekillenmesine ve bilgi ekosisteminin daha da kutuplaşmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak, Trump'ın Avrupa'daki aşırı sağ hareketler üzerindeki etkisi, yalnızca siyasi söylemlerin benzeşmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Avrupa'nın siyasi ve kurumsal yapısını derinden etkileyen bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu süreç, liberal demokratik değerlerin sorgulanması, AB'nin geleceği üzerine tartışmaların yoğunlaşması ve siyasi kutuplaşmanın artması gibi sonuçlar doğurmuştur.

Tüm bu gelişmelere bağlı olarak, Avrupa Birliği'nin Trump'ın etkilerini en aza indirebilmek ve transatlantik ilişkilerde dengeyi koruyabilmek için somut adımlar atması gerekmektedir. Örneğin, AB, öncelikle kendi iç dayanışmasını güçlendirerek aşırı sağ popülizmin yükselişine karşı ortak bir siyasi ve ekonomik strateji geliştirmelidir. Bunun yanı sıra, transatlantik ilişkilerde daha bağımsız ve proaktif bir rol üstlenerek, NATO gibi kurumlar aracılığıyla ABD ile iş birliğini sürdürürken, kendi savunma ve güvenlik kapasitesini artırmalıdır. Ayrıca, AB'nin demokratik

değerlerini ve çok taraflılık ilkesini vurgulayarak, göçmen hakları, iklim değişikliği ve küresel ticaret gibi alanlarda liderlik rolünü üstlenmesi hem Trump'ın etkilerini azaltmada hem de uluslararası sistemdeki konumunu güçlendirmede kritik bir adım olacaktır.

Ayrıca bu süreçte, AB'nin genişleme ve derinleşme politikalarını yeniden canlandırması da büyük önem taşımaktadır. Özellikle Batı Balkanlar ve Türkiye gibi aday ülkelerle ilişkilerin güçlendirilmesi, AB'nin jeopolitik etkisini artırabilir ve aşırı sağ popülizmin yayılmasını engelleyebilir. Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ve üyelik sürecinin yeniden ivme kazanması, hem göç yönetimi ve güvenlik gibi ortak çıkarların korunmasına hem de bölgesel istikrarın sağlanmasına katkıda bulunabilir. Türkiye'nin AB perspektifinin canlı tutulması, aynı zamanda demokratik reformların teşvik edilmesi ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi açısından da önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu çerçevede, AB'nin Türkiye ile diyalogu güçlendirmesi ve üyelik müzakerelerinde somut ilerlemeler kaydetmesi hem Türkiye'nin Avrupa entegrasyonunu destekleyecek hem de AB'nin küresel etkisini pekiştirecektir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Adatepe, H. (2022). *Trump dönemi amerikan güvenlik politikasında NATO'nun araçsallaştırılması* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alrantisi, M. (2025, Şubat 27). *Trump'ın filistinlileri yerinden etme planının bağlamı ve riskleri*. <https://www.setav.org/trumpin-filistinlileri-yerinden-etme-planinin-baglami-ve-riskleri> (Erişim Tarihi: 23.03.2025).
- BBC, (2019, Kasım 7). *Nato alliance experiencing brain death, says Macron*. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-europe-50335257> (Erişim Tarihi: 25.03.2025).
- Bloomberg, (2017, Şubat 7). *Trump ana akım medyayı "sahte habercilikle" suçladı*. Bloomberg. <https://www.bloomberght.com/trump-ana-akim-medyayi-sahte-habercilikle-sucladi-1982706-amp> (Erişim Tarihi: 10.02.2025).
- Cingari, P. (2025, Ocak 1). *Trump at Davos: NATO 5% push, tariff warnings for Europe*. <https://www.euronews.com/business/2025/01/23/trump-at-davos-nato-5-push-tariff-warnings-for-europe> (Erişim Tarihi: 14.03.2025).
- Congressional Budget Office, (2025). *Long-Term implications of the 2025 future years defense program*. <https://www.cbo.gov/publication/61017> (Erişim Tarihi: 12.02.2025).
- Dugin, A. (2025, Şubat 4). *Trumpizm dünyayı sarsabilir*. Independent Türkçe. <https://www.indyturk.com/node/753275/d%C3%BCnyadan-sesler/trumpizm-d%C3%BCnyay%C4%B1-sarsabilir> (Erişim Tarihi: 10.02.2025).
- Galvez, C. M. (2025, Ocak 28). *Trump's sweeping immigration crackdown targets some legal means to enter U.S., too*. CBS News. <https://www.cbsnews.com/news/trump-migrants-crackdown-legal-immigration/> (Erişim Tarihi: 11.03.2025).
- Korkmaz, H. (2016). *Hegemonya inşasında ordunun yeri: soğuk savaş sonrası ABD ordusu örneği* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Miri, S. M. ve Ali O. (2022). The impact of Joe Biden's rise to power on the US transatlantic foreign policy. *Revista CIMEXUS*, XVII(1), 219-239. doi: 10.33110/cimexus170110
- Mohan, M. (2025, Ocak 24). *Trump'ın 'iki cinsiyet' politikası dünya için ne anlama gelecek?*. BBC. <https://www.bbc.com/turkce/articles/czx8edge8ww0> (Erişim Tarihi: 11.03.2025).

- NASA, (1967). Outer Space Treaty – 1967. <https://l24.im/rCX3vt> (Erişim Tarihi: 25.02.2025).
- Oktaı, M. (2020, Ekim 14). *ABD'nin uzay faaliyetlerini düzenleyen Artemis Anlaşmaları'na 7 ülke imza attı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdnin-uzay-faaliyetlerini-duzenleyen-artemis-anlasmalarina-7-ulke-imza-atti/2005546> (Erişim Tarihi: 27.02.2025).
-  rmeci, O. (2025, şubat 27). *Trumpizm diye bir şey var mı?*. <https://politikaakademisi.org/2025/02/27/trumpizm-diye-bir-sey-var-mi/> (Erişim Tarihi: 27.02.2025).
- Realfonzo, U. (2025, Ocak 22). *'The EU is very bad for us': Trump sets up trade war*. The Brussels Times. <https://www.brusselstimes.com/1404829/the-eu-is-very-bad-for-us-trump-sets-up-tariff-trade-war> (Erişim Tarihi: 15.03.2025).
- Taycı, F. (2025, şubat 6). *Trump'ın ikinci dönemi: Küresel iklim ve sürdürülebilirliğe etkileri*. Fokus. <https://www.fokusplus.com/bilim/trumpin-ikinci-donemi-kuresel-iklim-ve-surdurulebilirlige-etkileri> (Erişim Tarihi: 11.03.2025).
- Türkiye'de İş Dünyası. (2025, Mart 5). *Trump'tan Grönland ve Panama Kanalı hamlesi: " yle ya da böyle alacağız"*. <https://turkiyedeisdunyasi.com/trumptan-gronland-ve-panama-kanali-hamlesi-oyle-ya-da-boyle-alacagiz-34948/> (Erişim Tarihi: 11.03.2025).
- Yenişafak, (2025, Ocak 1). *NATO ve AB'yi tehdit etti*. Yenişafak Gazetesi. <https://www.yenisafak.com/dunya/abd-baskani-donald-trump-nato-ve-abdyi-tehdit-etti-4672357> (Erişim Tarihi: 14.03.2025).
- Yılmaz, B. (2018). Çağdaş yönetim biçimi olarak demokrasi. D. Dursun ve M. Altunoğlu (Eds.), *Siyaset Bilimi* (s. 122-149). Anadolu Üniversitesi Yay.
- Yılmaz, S. (2025, Mart 10). *Trump'ın g ç oyunu*. Anka Enstitüsü, <https://ankaenstitusu.com/trumpin-guc-oyunu/> (Erişim Tarihi: 13.03.2025).

Araştırma Makalesi / Research Article

**AR-GE VE YENİLİK FAALİYETLERİNE YÖNELİK TÜBİTAK DESTEKLERİNİN
SEKTÖREL KÂRLILIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN HECKMAN SEÇİM MODELİ İLE
ANALİZİ***

Ebru YALÇIN^{1**}
Alparslan A. BAŞARAN²

Öz

Devletler rekabet gücünü ve ekonomik büyümeyi artırmak için vazgeçilmez bir öneme sahip olan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerini teşvik etmeye yönelik çeşitli politika araçlarından faydalanmaktadır. Türkiye’de de teknoloji odaklı büyüme hedefine ulaşmak için TÜBİTAK tarafından firmalara yıllar itibarıyla artan miktarda doğrudan destekler sunulmaktadır. Bu desteklerin miktar ve yararlanıcılarının kamu kurumları tarafından belirleniyor olması ise seçim yanlılığına neden olmaktadır. Doğrudan desteklerin sektörel kârlılığa olan etkisinin analiz edildiği bu çalışmada, politik önceliklerin ve seçim kriterlerinin teşvik süreci üzerindeki etkisini analize dahil etmeyi mümkün kılan Heckman Seçim Modeli kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, teşviklerin kârlılık üzerinde etkisi olduğunu ve “kazananları seçme” stratejisinin benimsendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge, Teşvik, TÜBİTAK, Heckman seçim modeli

Jel Kodları: H25, O31, O38

**ANALYSIS OF THE IMPACT OF TUBITAK DIRECT SUPPORTS FOR R&D AND
INNOVATION ACTIVITIES ON SECTORAL PROFITABILITY WITH HECKMAN
SELECTION MODEL**

Abstract

Governments utilise various policy instruments to stimulate R&D and innovation activities, which are essential for increasing competitiveness and economic growth. In order to achieve the goal of technology-driven growth in Turkey, TUBITAK has been providing increasing amounts of direct supports to companies over the years. The fact that the amount and beneficiaries of these supports are determined by public institutions causes selection bias. In this study, the impact of direct supports on sectoral profitability is analysed using the Heckman Selection Model, which allows the impact of policy priorities and selection criteria in the incentive process to be taken into account. The findings show that incentives have an impact on profitability and that a “cherry-picking” strategy is adopted.

Keywords: R&D, Incentive, TUBITAK, Heckman selection model

Jel Codes: H25, O31, O38

* Bu çalışma, Ebru Yalçın tarafından Hacettepe Üniversitesi Maliye Bölümü bünyesinde hazırlanmakta olan doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9904-8001

**** Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ebru.kocak@dpu.edu.tr

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1027-8375

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

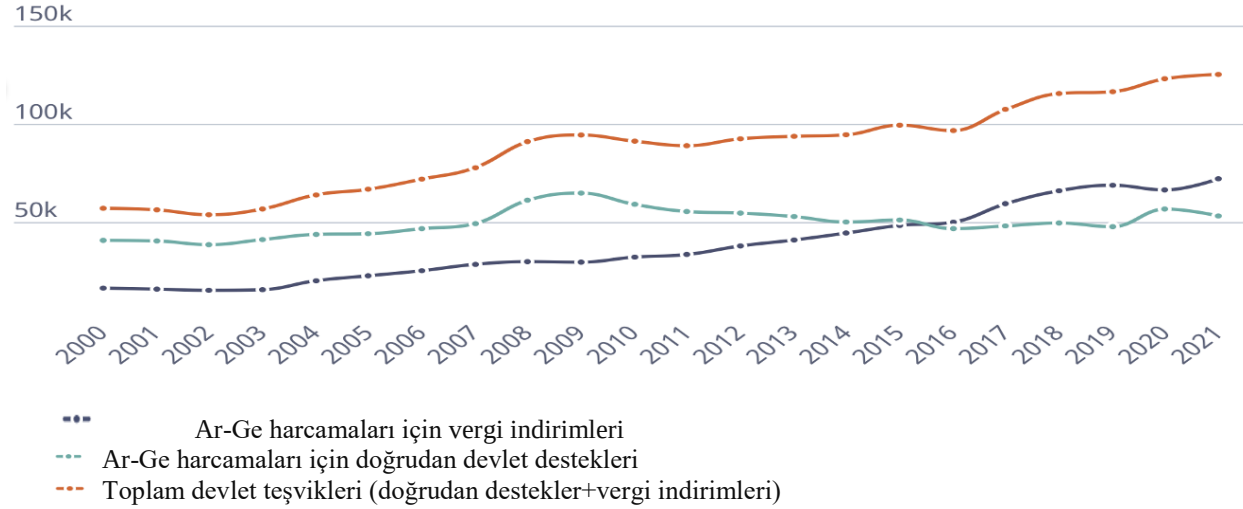
Sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması iktisattaki temel sorunlardan biridir. Buna ilişkin olarak Neo-Klasik iktisat anlayışında, ekonomik büyümenin ulusal tasarruf oranının sermaye çıktı oranına ve işgücü büyüme oranına eşit olduğunda gerçekleşeceği kabul edilmiştir. Ancak verimlilik ve yapısal dönüşüm konusunda tartışılmaz bir önemi olan teknolojik gelişmeler, ekonomik büyüme modeline dışsal bir unsur olarak dahil edilmiş ve işgücü ve sermaye artışıyla açıklanamayan kısım teknolojik gelişmelere atfedilmiştir. Teknoloji ve bilgi üretimi gibi dinamik unsurların model dışında tutulmasına yönelik eleştiriler getiren Romer (1986), Ar-Ge yatırımlarının beşeri sermaye ve bilgi stoğu aracılığıyla teknolojik yenilikler üretilmesini sağladığını ve bu yeniliklerin neticede ulusal ekonomilerin rekabet gücünü ve ekonomik büyümeyi artırdığını ortaya koymuştur (Ulku, 2004). Romer'in Endojen Büyüme Teorisi özellikle 1990'lardan itibaren yaygın kabul gören bir paradigma hâline gelmiş ve Ar-Ge ve yenilik harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileri ampirik çalışmalarla desteklenerek teorik geçerliliğini pekiştirmiştir.

Teknolojik gelişmeler, verimliliği arttırarak üretim maliyetlerini düşürmekte ve ürün kalitesini arttırmaktadır. Bu durum mikro boyutta firmaların, makro boyutta ise ulusal ekonomilerin küresel piyasalarda rekabet avantajı elde etmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, öncü inovasyonlar yeni piyasaların doğmasına da imkân tanımaktadır. Ancak yeni bilgi ve teknolojilerin üretilmesinin giderek daha fazla çaba ve harcama gerektiriyor olması olgusuyla birlikte Ar-Ge ve yenilik yatırımlarının arttırılması kaçınılmaz bir gereklilik hâlini almıştır (Jones ve Summers, 2020). Buna ilişkin olarak, 2022 yılında dünya çapında en büyük 10 şirketin Ar-Ge yatırımları yıllık bazda %16,9, en büyük 50 şirketin ise %13 oranında artarak net satış büyümesini geçmiş ve böylece Ar-Ge yoğunluğu sırasıyla %12,7 ve %10,3'e yükselmiştir (Nindl vd., 2023). 2022'de en büyük 2.500 şirket Ar-Ge'ye toplam 1.249,9 milyar Euro yatırım yaparak küresel ölçekte %12,8'lik bir artış sağlarken, 2023 yılında en büyük 2.000 şirket toplam 1.257,7 milyar Euro Ar-Ge yatırımı yapmıştır (Nindl, vd., 2023; Nidl, vd., 2024).

Ar-Ge yoğunluğundaki artış ülke bazlı incelendiğinde de paralel eğilimler gözlenmektedir. Avrupa Birliği'nde Ar-Ge yoğunluğu oranı, 2013'te %2.08 iken, 2020'de %2.28'e yükselmiş, 2023'te %2.22'ye gerilemiştir (Eurostat, 2024). Bu oranların, 2002 yılında Barcelona Avrupa Konseyi'nde ve 2010 yılında Avrupa 2020 Stratejisi'nde belirlenmiş olan Avrupa Birliği'nin GSYİH'sinin %3'ünü Ar-Ge yatırımlarına ayırma hedefinden uzak oluşu nedeniyle stratejik adımlarla desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir (Rakic, 2021). 2022 yılı verilerine göre en yüksek Ar-Ge yoğunluğuna sahip olan Güney Kore'yi (%4.85), Amerika Birleşik Devletleri (%3.59), Japonya (%3.41) ve Çin (%2.56) takip etmektedir (Eurostat, 2024). Türkiye'de ise 2009 yılında %0.80 olan Ar-Ge yoğunluğu kademeli olarak artış göstermiş 2020'de %1,09'a yükselmiştir. 2021 yılında %1,40 olan Ar-Ge yoğunluğu, 2022 yılında %1,32'ye düşerken; 2023 yılında %1,42'e yükselmiştir (TÜİK, 2024).

Küresel eğilimler dikkate alındığında, endüstriyel inovasyona dayalı rekabet gücünü arttırmak üzere inovasyon odaklı sanayi politikalarının artık stratejik bir araç olarak benimsendiği ve ticaret politikalarıyla entegre edildiği görülmektedir (Nindl vd., 2024). Bu politikalar her ne kadar devletlerin gelişmişlik düzeyine, inovasyon kapasitesine ve sanayileşme aşamasına bağlı olarak değişse de, temel politika araçlarından birinin Ar-Ge ve yenilik (inovasyon) faaliyetlerine yönelik devlet teşvikleri olduğu görülmektedir. Grafik 1'de de görüldüğü üzere dolaylı ve doğrudan teşviklerin oranında sürekli bir artış olmuştur.

Grafik 1: OECD Ülkelerinde Ar-Ge Faaliyetlerine Yönelik Devlet Teşvikleri, 2000-2021

Kaynak: OECD, (2024).

Türkiye’de, 1963 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu’nun (TÜBİTAK) ve 1983 yılında Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu’nun kurulmasıyla başlayan Bilim, Teknoloji ve Yenilik politikalarının sistematik bir çerçevede ele alınması süreci, 2000’li yıllarda özel sektörün Ar-Ge yatırımlarını teşvik eden yapısal ve yasal düzenlemelere zemin hazırlamıştır. 2008 yılında yürürlüğe giren 5746 Sayılı Ar-Ge ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanunla beraber Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine yönelik teşvikler hız kazanmıştır.

Türkiye’nin orta ve uzun vadeli kalkınma ve ekonomik büyüme hedeflerine yön veren üst politika belgelerinden biri olan On İkinci Kalkınma Planı³, teknoloji ve inovasyona dayalı ekonomi modelini önceleyen bir politika perspektifi sunmuştur. Buna dayalı olarak, Ar-Ge ve yenilik ekosisteminin güçlendirilmesi, özel sektörün Ar-Ge harcamalarının artırılması ve beşeri sermayenin güçlendirilmesi ile yüksek katma değerli üretimin desteklenmesi ön plana çıkartılmıştır. Verimlilik artışı ve ihracata dayalı büyüme hedefine yönelik sanayi politikalarının, imalat sektöründe teknoloji odaklı dönüşüm ve sektörel önceliklendirme yoluyla şekilleneceği belirtilmiştir. Buna yönelik olarak, imalat sektöründe yatırımı, üretimi, istihdamı ve ihracatı artırmaya yönelik destekleyici politikalara öncelik verilmeye devam edileceği vurgulanmıştır.

İmalat sektörü, Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı alanlardan biridir. Çünkü bu sektördeki teknolojik gelişmeler, hem üretim verimliliğini artırmakta hem de yeni ürünlerin ortaya çıkmasını sağlayarak firmalara rekabet avantajı sunmaktadır. İmalat sektöründeki Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri, teknolojik gelişmeler, yenilikler ve verimlilik artışı yoluyla diğer sektörler için de pozitif dışsallıklar yaratmaktadır. Gerçekleştirilen bu faaliyetler, imalat sektörünün diğer sektörlerle etkileşimini güçlendirerek, ekonomik büyüme sürecini ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektedir. Türkiye’de 2003-2022 dönemindeki %5,4’lük reel ortalama büyüme hızına karşın, aynı dönemde imalat sektörünün %6,1 oranında büyümüş olması, lokomotif bir sektör olarak On İkinci Kalkınma Planı’nda öne çıkartılmasına neden olmuştur (On İkinci Kalkınma Planı, 2023).

Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin teşvik edilmesinin önemini vurgulayan politik ve akademik perspektiften hareket eden bu çalışmada, üst politika belgeleriyle belirlenmiş hedef ve amaçların, uygulama sonuçlarıyla karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Teşvik politikası araçlarından birisi

³ On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028). Karar No. 1396 Karar Tarihi: 31.10.2023

olarak devletler tarafından yaygın olarak kullanılmasına rağmen doğrudan desteklerin etkinliğini değerlendiren çalışmaların sayısının, vergi teşviklerini analiz eden çalışmalara göre sınırlı olduğu görülmektedir (OECD, 2022). Türkiye’deki literatürde de benzer bir eğilim olduğu, çalışmaların genellikle vergi teşviklerine odaklandığı ve doğrudan desteklerin firma performansı üzerindeki etkisinin görece az çalışmaya konu edildiği görülmektedir.

Mevcut literatüre katkı sunmak amacıyla çalışmada, TÜBİTAK tarafından firmalara sunulan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine yönelik doğrudan desteklerin firmaların finansal performansını yansıtan kârlılık göstergeleri (aktif kârlılığı – ROA, özkaynak kârlılığı – ROE, faaliyet kâr marjı ve faaliyet kârı) üzerindeki etkileri incelenmiştir. Analiz, sektörler arası farklılıkları ortaya koyabilmek amacıyla Avrupa Birliği’nin standart sanayi sınıflaması olan NACE Rev. 2 sınıflamasının iki haneli düzeyinde sektörel ayırım temelinde gerçekleştirilmiştir. Türkiye’deki 58 sektörün 2009-2021 yıllarına ilişkin toplulaştırılmış gelir tablosu ve bilanço verilerinden oluşan ve Girişimci Bilgi Sistemi’nden edinilmiş veri seti kullanılmıştır.

Doğrudan desteklerin bağımsız değişken olarak dahil edildiği ekonometrik modeller, seçim yanlılığına neden olan örneklemelere dayanmaktadır. Çünkü; doğrudan desteklerin miktarı ve yararlanıcıları, firmaların kamu kurumları tarafından bir seçime tabii tutulması neticesinde belirlenmektedir. Doğrudan desteklerden faydalanan firmalar rassal olmadığı için, model sonuçlarında seçim yanlılığı söz konusu olmaktadır (Cerulli ve Poti, 2012). Seçim yanlılığı, belirli özelliklere sahip firmaların teşviklere başvurusu ve yararlanmasından ve politik, sektörel, stratejik ya da bölgesel önceliklere yer veren seçim kriterlerinden kaynaklanabilmektedir. Bunun yanı sıra, daha başarılı ve yenilikçi firmaların desteklenmek üzere tercih edilmesi de söz konusu olabilir. Bu nedenle çalışmada Heckman Seçim Modeli kullanılmıştır. Heckman Seçim Modeli, seçim sürecinin etkisini modele dahil ederek seçim sürecinden kaynaklanan yanlılığı kontrol etmektedir (Certo vd., 2015).

Çalışmada imalat sektörüne öncelik veren politika tercihlerinin etkisini görmek üzere sadece imalat sektörüne yönelik teşvikleri içeren bir model ile tüm sektörlerle yönelik teşvikleri içeren bir model olmak üzere iki ayrı model kurulmuştur. Seçim denklemlerine inovasyon çıktısı, faaliyet giderleri, ihracat ve ithalat değişkenleri dahil edilmiştir. Bu değişkenlerin desteklerden yararlanan firmaların belirlenmesi sürecindeki etkileri analiz edilmiştir.

Heckman Seçim Modeli çerçevesinde TÜBİTAK desteklerinin yapısal dinamiklerine ışık tutulması amacına dayalı olarak yapılandırılmış olan çalışmanın ilk bölümünde, teşvik politikalarının kuramsal çerçevesi ile ilgili konudaki ampirik bulguların yer aldığı literatür taraması yer almaktadır. İkinci bölümde analizde kullanılan değişkenler ile Heckman Seçim Modeli’ne ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik analizin bulguları yer alırken ve sonuç bölümünde bulgular değerlendirilmiştir.

2. Literatür

Ar-Ge, inovasyon ve firma performansı arasındaki ilişkiyi temellendiren Schumpeterci yaklaşıma göre, inovasyon ile kârlılık arasında döngüsel bir ilişki bulunmaktadır (Palikot, 2023). İnovasyon sonrası kâr ne kadar yüksekse, firmaların inovasyon yapma isteği de o kadar büyük olmaktadır (Aghion ve Howitt, 1998; Bogliacino ve Pianta, 2013). Ancak piyasa, Ar-Ge harcamalarına yönelik kaynak dağılımında etkinliği sağlayamamakta ve bu noktada devlet müdahalelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine yönelik devlet müdahalelerinin teorik zemini piyasa başarısızlığı argümanına dayanmaktadır. Buna göre, bilginin ve teknolojinin kamusal mal niteliği, olumlu yayılmaların (spill-over) yolunu açarak, sosyal faydaların özel faydaları aşmasına neden olmaktadır (Nelson, 1959; Arrow, 1962; Romer, 1990; Bronzini ve Piselli, 2016). Bu durum ise firmaların gerçekleştirdiği Ar-Ge harcamalarının sosyal optimumun altında bir seviyede kalmasını

beraberinde getirmektedir. Devlet teşvikleri ise olumlu yayılmaları telafi ederek, firmaların aksi takdirde yapacaklarından daha yüksek düzeyde Ar-Ge faaliyeti gerçekleştirmelerini sağlama amacı gütmektedir (Köhler, Rammer ve Laredo, 2012).

Her ülkede vergi teşvikleri ve doğrudan destekler çeşitli bileşimlerde kullanılmakta ve bunlar arasında tamamlayıcı bir ilişki bulunmaktadır. Doğrudan destekler, proje başlangıcında maliyetlerin üstlenilmesi için finansman sağlarken, mali teşvikler yatırımlardan elde edilen kârlar veya vergi yükümlülüklerine dayalıdır. Doğrudan destekler finansman kısıtlaması yaşayan genç ve küçük firmalar ile yüksek başlangıç maliyeti gerektiren projeler için daha uygunken; mali teşvikler, daha olgun ve büyük şirketlerin vergi yükünü azaltmasıyla avantaj sağlamaktadır. Ayrıca vergi teşvikleri genellikle kısa vadeli uygulamalı araştırmaları teşvik ederken, doğrudan teşvikler daha uzun vadeli temel araştırmaları teşvik etmektedir (Bellak ve Leibrecht, 2016; Busom, Corchuelo ve MartinezRos, 2012). Ar-Ge vergi teşviklerinin deneysel geliştirme üzerindeki etkisi, temel ve uygulamalı araştırma üzerindeki etkiden yaklaşık iki kat daha büyük iken, deneysel geliştirme üzerindeki doğrudan desteklerin etkisi ise temel ve uygulamalı araştırma üzerindeki birleşik etkinin yarısı kadardır (OECD, 2021).

Teşviklerin firma performansı üzerindeki etkisinin sürekli olarak değerlendirilmesi ve politika amaç ve araçları arasında uyum sağlanması gerekmektedir. Çünkü teşviklerin finanse edilebilmesi için devletlerin daha fazla vergi gelirine ihtiyaç duyması neticesinde aşırı yük ortaya çıkabilir ve diğer kamu harcamalarının gözden geçirilmesine ve/veya azaltılmasına neden olabilir (Sylwester, 2001). Bundan dolayı teşviklerin girdi, çıktı ya da davranışsal artımsallığı sağlaması gerekir.

Çıktı artımsallığının ölçülmesinde sıklıkla kullanılan göstergelerden biri kârlılıktır. Teşviklerden yararlanan firmaların Ar-Ge harcamalarını arttırmasının ürün ve süreç yeniliklerine katkı sağlaması ve neticede verimlilik ve satışlardaki artışın firma kârlılığını artırması beklenmektedir. Literatürdeki pek çok çalışma desteklerin kârlılık üzerindeki aracı etkisini göstermiştir (Mairesse ve Mohnen, 2001; Parisi vd., 2006; Guan ve Yam, 2015; Banai vd., 2017; Amendola vd., 2018; Makeeva vd., 2019; Picas vd., 2021).

Yeniliklerin kârlılık üzerindeki etkisi ise pek çok yolla gerçekleşebilir (Falk, 2012). Ürün yenilikleri, firmaların satış hacmini arttırmanın yanı sıra rakiplerinden farklılaşan benzersiz ürün veya hizmetler sayesinde rekabet avantajı sağlayarak ve müşteri kazanımını artırarak marka bilinirliği yaratabilir (Šeligová, 2016; Gómez-Prado vd., 2023; Palikot, 2023). Süreç yenilikleri ise, verimliliği artırarak doğrudan kâr marjlarını etkileyebildiği gibi daha yüksek kalite standartları sağlayıp müşteri memnuniyetini artırarak dolaylı olarak satışlara katkıda bulunabilir (Šeligová, 2016). İnovasyonun kârlılık üzerinde pozitif bir etkisinin olmasının yanı sıra yenilikçi ve yenilikçi olmayanlar arasındaki kârlılık farkı, özellikle kalıcı yenilikçiler lehine daha büyüktür ve kârlılık farklılıkları uzun vadede devam etmektedir (Cefis ve Ciccarelli, 2005). Ancak ürün ve süreç yeniliklerinin genellikle birbiriyle etkileşim hâlinde olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bir ürün yeniliği, yeni bir üretim süreci geliştirmeyi gerektirebildiği gibi süreç yenilikleri de daha karmaşık ve yenilikçi ürünlerin üretilmesini mümkün kılabilir. Dolayısıyla bu iki yenilik türü farklı yollarla kârlılığı etkiler.

Teşviklerin kârlılığı artırması, Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerindeki artışın, başka bir ifadeyle Ar-Ge girdilerindeki artışın etkisiyle gerçekleşmektedir. Bu çerçevedeki pek çok teorik ve ampirik çalışma, teşviklerin girdi artımsallığı üzerindeki olumlu etkisini ortaya koymuştur. Kamu finansmanı olmadan gerçekleştirilemeyecek veya daha küçük ölçekte kalacak projelere yönelik teşvikler yoluyla Ar-Ge harcamalarının artması beklenmektedir. Buna yönelik olarak; Aerts ve Czarnitzki (2004), Ali-Yrökkö (2004), Aerts ve Schmitdt (2008), Ravşelj ve Aristovnik (2018), teşviklerin Ar-Ge harcamalarında artış sağladığını ve dışlama etkisi yaratmadığını ifade ederken; Crespi vd. (2016) vergi teşvikleri sermayenin kullanım maliyetinin azaltılmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu ve özel sektörün Ar-Ge ve yenilik harcamalarında artışa yol açtığını

göstermiştir. Benzer şekilde Güçeri ve Liu (2015), vergi teşviklerinin kullanıcı maliyetindeki yüzde 17'lik düşüşe karşılık, Ar-Ge harcamalarında yüzde 42'lik artış sağladığını, Jia ve Ma (2017), kullanıcı maliyetlerindeki %10'luk azalmanın, firmaların kısa vadede Ar-Ge harcamalarını %3,97 oranında artırmaya yol açtığını ortaya koymuştur. Agrawal vd. (2020), Ar-Ge vergi kredisinden yararlanmaya hak kazanan özel sektör firmalarının Ar-Ge harcamalarını öncesine göre ortalama %17 arttığını ve Ravşelj ile Aristovnik (2018), Ar-Ge vergi teşvikleri ve Ar-Ge artışı arasında güçlü bir korelasyon olduğunu göstermişlerdir. Hu ve Yongxu (2019), doğrudan desteklerin, Ar-Ge harcamalarında artışa yol açtığını ve firmaların destek aldıktan sonra daha kârlı hâle geldiğini göstermiştir. Ayrıca, firmanın ilk destekten sonra Ar-Ge performansını sürdürme olasılığını artırdığı da tespit edilmiştir.

Almus ve Czarnitzki (2003) kamu desteklerinin Ar-Ge yoğunluğunda %4 artış sağladığını; Rao (2016) ise vergi teşvikleri sayesinde Ar-Ge kullanıcı maliyetinde %10'luk bir azalmanın, ortalama bir firmanın Ar-Ge yoğunluğunun kısa vadede %19,8 artırmaya yol açtığını göstermiştir. Son olarak Kahn vd. (2024), 2008-2018 yılları arasında Güney Afrika'da Ar-Ge yatırımlarına yönelik kamu desteğinden yararlanan firmaların Ar-Ge yoğunluğunun, almayanlara göre kısa dönemde %75.1, uzun dönemde ise %100 daha yüksek olduğunu göstermiştir. Vergi teşvikleri ise, kısa dönemde %56.8, uzun dönemde ise %68.2 daha yüksek Ar-Ge yoğunluğu sağlamaktadır.

Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine yönelik teşviklerin çıktılar üzerindeki etkisini inceleyen Czarnitzki vd. (2011), vergi indiriminden faydalanan firmaların daha fazla ürün inovasyonu gerçekleştirdiği ve yeni ürün satışlarının daha yüksek olduğunu göstermiştir. Guo vd. (2016), Ar-Ge teşviklerinin, patent sayısı, yeni ürünlerden satış ve ihracatla ölçülen firma inovasyon çıktıları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Buna göre, teşviklerden faydalanan firmaların diğer firmalara oranla daha yüksek teknolojik ve ticarileştirilmiş inovasyon çıktıları ürettiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer sonuçlara ulaşan Zhao vd. (2022), Ar-Ge sübvansiyonlarının KOBİ'lerin yenilikçiliği üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermiştir. Czarnitzki ve Hussinger (2004) Almanya'da hem tamamen özel olarak finanse edilen Ar-Ge harcamalarının hem de kamu tarafından desteklenmiş Ar-Ge harcamalarının üretkenliği ve neticede patent sayısını artırdığını göstermiştir. Chen ve Yang (2019), vergi indirimlerinin firmaların yenilikçi girdi ve çıktıları önemli ölçüde artırdığını ancak teşviklerin etkisinin sektörler ve ölçekler arasında heterojen olduğunu tespit etmiştir.

Patent şartlarını sağlayan firmalar için oluşturulan bir teşvik programının etkilerini inceleyen Dai ve Wang (2024), faydalı model patent başvurularını artırdığını ancak buluş ve tasarım patentlerini artırmadığını göstermiştir. Hottenrott ve Lopes-Bento (2014), özellikle uluslararası iş birliği yapan KOBİ'lerin kamu desteklerinden daha yüksek fayda sağladığını ve bu desteklerin Ar-Ge harcamalarını önemli ölçüde artırarak yenilik performansına katkı sunduğunu ortaya koymuştur. Kamu destekli Ar-Ge yatırımları, ticarileştirilmiş ürün yeniliklerine dönüşerek piyasa satışlarını pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca, kamu desteklerinin, özel sektörün Ar-Ge harcamalarını ikame etmediği gösterilmiştir.

Özçelik ve Taymaz (2008), Türk imalat sektöründeki Ar-Ge yoğunluğunun belirleyicilerini inceledikleri çalışmada, kamu Ar-Ge desteğinin özel Ar-Ge yatırımlarını olumlu şekilde etkilediğini göstermiştir. Ayrıca, firmaların kendi finanse ettiği Ar-Ge harcamaları üzerinde bir hızlandırma etkisi de saptanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Ar-Ge yapan küçük firmalar, Ar-Ge desteğinden daha fazla yararlanmakta ve daha fazla Ar-Ge faaliyeti gerçekleştirmektedir. Ayrıca, teknoloji ithalatı ile yerli Ar-Ge faaliyetleri birbirini tamamlayıcı bir ilişki sergilemektedir. Büyük firmalar daha fazla Ar-Ge faaliyetinde bulunma eğilimindeyken, Ar-Ge yapan firmalar arasında küçük firmaların Ar-Ge destek programlarına katılım oranı daha yüksektir ve Ar-Ge yatırımları çıktı başına daha yüksektir.

Taş ve Erdil (2023), Ar-Ge işbirliği yapan ve başka Ar-Ge teşviklerinden yararlanan firmalar ile nitelikli Ar-Ge çalışanlarına sahip olan işletmelerin teşviklerden yararlanma olasılığının arttığını

göstermiştir. Ancak imalat işletmeleri ve küçük işletmelerin bu teşviklerden yararlanma olasılığı görece düşüktür. Çalışmada, Ar-Ge vergi teşviklerinden yararlanan firmaların Ar-Ge yoğunluğunun, Ar-Ge vergi teşviklerinden yararlanmamış olsalardı gerçekleşecek olan Ar-Ge oranından daha yüksek olduğu gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, Ar-Ge vergi teşvikleri Türkiye'de işletme Ar-Ge performansını artırmada pozitif ancak sınırlı bir etkiye sahiptir.

Wang vd. (2022), vergi teşvikleri ve devlet sübvansiyonlarının inovasyon yoluyla işletme performansını teşvik ettiğini, bu etkilerin sırasıyla %34,5 ve %16,8 olduğunu tespit etmiştir. Sübvansiyonlar özellikle yüksek teknoloji firmalarının ve büyük işletmelerin performansını artırmada daha önemli bir rol oynamakta iken vergi teşviklerinin büyük işletmeler ile KOBİ'ler üzerindeki etkileri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bronzini ve Piselli (2016), Kuzey İtalya'da uygulanan bir Ar-Ge sübvansiyon programının özellikle küçük firmalar için patent başvuru sayısını ve başvuru olasılığını artırmada etkili olduğunu göstermiştir. Her yeni patent başvurusunun firmalara 206.000- 310.000 € arasında bir hibe gerektirdiği ortaya konulmuştur.

Kamu sübvansiyonlarının firmaların Ar-Ge faaliyetleri üzerindeki etkisini farklı ekonometri yöntemleri kullanarak karşılaştıran Cerulli ve Poti (2012), toplam Ar-Ge harcaması üzerindeki etkinin büyüklüğünün kullanılan yöntemle göre değişkenlik gösterdiğini ancak özel Ar-Ge harcamalarının tamamen ikame edilmediği sonucunun tüm yöntemlerin ortak bulgusu olduğunu vurgulamaktadır. Hussinger (2008), Alman imalat sektöründe Ar-Ge sübvansiyonlarının firmaların Ar-Ge yoğunluğu ve yeni ürün satışları üzerindeki olumlu etkisini ortaya koyarak, kamu destekli Ar-Ge yatırımlarının, tamamen özel finansmana dayalı olan yatırımlar kadar üretken olduğunu göstermiştir. Buna göre, Ar-Ge sübvansiyonlarının Ar-Ge yoğunluğu üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

Busom (2000), İspanya'daki firmalar üzerinde yapılan analizde, kamu desteğinin özel Ar-Ge harcamalarını teşvik ettiğini; küçük firmaların büyük firmalardan daha fazla sübvansiyon alma olasılığına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Genel olarak kamu destekleri daha fazla Ar-Ge harcamasını teşvik etmekle beraber katılımcı firmaların %30'unda dışlama etkisi gözlenmiştir. Kamu desteklerinin seçim yanlılığını dikkate alarak değerlendiren Busom (2000), yaş ile temsil edilen genel firma deneyimi ile önceki yıllara ait patent sayısı ile temsil edilen Ar-Ge deneyiminin destek alma olasılığını artırdığını göstermiştir. Deneyime dayalı değişkenlerin anlamlı olmasının, kamu desteğinin daha önce Ar-Ge faaliyetleri gerçekleştirmeyen firmaları bu alanda faaliyete başlatmak için en iyi politika olmayabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Bunların yanı sıra kimya ve ilaç sektöründe faaliyet gösteriyor olmak da destek alma olasılığını artırmakta ancak firma büyüklüğü ve yabancı sermayenin varlığı destek alma olasılığını azaltmaktadır.

Hussen (2022), Türkiye'de mali teşvik alan firmaların, almayanlara göre %33 daha verimli olduğunu ve beş kat daha fazla ihracat yaptığını; Küçükbaşrak (2023), TÜBİTAK desteklerinden yararlanan firmaların çalışan sayısı, reel net satış ve ihracatta sırasıyla %14,3, %38 ve %43,9'luk artış sağladığı bulmuştur. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2021, 2022) tarafından yapılan etki değerlendirme çalışmaları neticesinde TÜBİTAK 1507 KOBİ Ar-Ge Başlangıç Destek Programı'nın istihdam, çalışan başına katma değer ve yurtiçi satışlar üzerinde sürdürülebilir pozitif etkiler yarattığı; TÜBİTAK 1512 Girişimcilik Destek Programı'nın ise girişimlerin aktif büyüklükleri ve net satışları üzerinde pozitif etkiler oluşturduğu gösterilmiştir.

Anket verilerine dayalı yapılan çalışmaların sonuçları doğrudan desteklerin kârlılığı olumlu etkilediği şeklindedir. Buna yönelik olarak, Peçe (2024), işletmelere sağlanan KOSGEB kredi desteklerinin, Bayraktaroğlu vd. (2015), ihracat teşviklerinin kârlılığı artırdığını göstermiştir. Bölükbaş vd. (2020), TÜBİTAK 1507 ve KOSGEB Endüstriyel Uygulama Programlarından yararlanan firmaların yurt içi satışlardaki büyümeye dayalı olarak net satışlarında uzun vadede artış sağlandığını; Yapar ve Yücel (2023), makine-teçhizat desteğinin satış ve ihracat üzerinde pozitif etkili olduğunu, ancak personel desteğinin etkisiz kaldığını belirtmiştir.

Ezanoğlu ve Çetin (2021), TÜBİTAK'tan teşvik alan bir firma ile almayan bir firmanın yenilik yapma olasılığı arasındaki farkın %29 olduğunu; Ertan (2020), TÜBİTAK desteklerinin Ar-Ge yoğunluğunu artırarak büyük firmalarda kârlılık oranında olumlu etki yarattığı saptamıştır. Gürbüz (2018), TÜBİTAK 1003 *Öncelikli Alanlar Ar-Ge Destek Programı*'nın proje ölçeğine göre girdi artımsallığı sağladığını; Erdil ve Kalkan (2005), eğitim ve pazarlama ve teknoloji desteklerinin kârlılık üzerinde olumlu etkiler sağladığını ancak finans, danışmanlık ve makine/teçhizat desteklerinin kârlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını göstermiştir.

2. Değişkenler ve Yöntem

2.1. Değişkenler

Yatırımların başarısıyla ilişkili olan kârlılık, firmaların performanslarının zaman içindeki gelişiminin değerlendirilmesine imkân tanıyan önemli bir performans ölçütüdür (Picas vd. 2021). Kârlılık doğrudan mutlak değer olarak değerlendirilebildiği gibi kâr marjları ya da getiri oranlarıyla da değerlendirilebilir (Khan ve Jain, 2018). İlgili literatüre dayalı olarak çalışmada dört farklı kârlılık göstergesi bağımlı değişken olarak analize dahil edilmiştir. Bunlar; i) Varlık kârlılığı (ROA), ii) Özkaynak kârlılığı (ROE), iii) Faaliyet kâr marjı ve iv) Faaliyet kârının logaritması olarak belirlenmiştir.

Bağımsız değişken olarak ise 58 sektörün tümü için TÜBİTAK desteklerinden yararlanıldıysa 1; yararlanılmadıysa 0 değerini alan bir destek kuklası ile imalat sektöründe olup TÜBİTAK desteklerinden yararlanıldıysa 1; aksi hâlde 0 değerini alan ikinci bir kukla değişken kullanılmıştır (Fabling, 2008; Tandoğan; 2011; Makeeva vd., 2019).

Kontrol değişkenler ise, i) Sektörel büyüklüğü temsil etmek üzere; toplam aktiflerin logaritması ii) toplam kısa ve uzun vadeli borçların toplam varlıklara oranını ifade eden kaldıraç; iii) istihdam büyüklüğünü temsil etmek üzere çalışan sayısının logaritması olarak belirlenmiştir.

Heckman Seçim Modeli'nin ilk aşamasında uygulanan seçim denkleminde dahil edilen değişkenler ise, i) inovasyon başvuru miktarı, ii) faaliyet giderleri, iii) ihracat miktarı ve iv) ithalat miktarı olarak belirlenmiştir.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin tümü Girişimci Bilgi Sistemi'nden edinilmiştir. Modellerde yer verilen değişkenlerin özeti Tablo 1 ve Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 1: Çıktı Denkleminde Yer Alan Değişkenler

Değişken	Kısaltması	Tanımı
Bağımlı Değişkenler		
Varlık kârlılığı	ROA	Net kâr/Aktif toplamı
Özkaynak kârlılığı	ROE	Net kâr/ Özkaynak toplamı
Faaliyet kâr marjı	FKM	Faaliyet kârı /Net satışlar
Faaliyet kârı	FK	Faaliyet kârının logaritması
Bağımsız Değişkenler ve Kontrol Değişkenler		
İmalat sektörü destek kuklası	Dummy_manı	İmalat alt sektörü olup destek alınması (0/1)
Destek kuklası	Dummy	Destek alınması (0/1)
Aktif toplamı	lnasset	Toplam aktiflerin logaritması
Çalışan sayısı	lnl	Çalışan sayısının logaritması
Kaldıraç	leverage	Toplam borç/Aktif toplamı

Tablo 2: Seçim Denkleminde Yer Alan Bağımsız Değişkenler

Değişken	Kısaltması	Tanımı
Faaliyet Gideri	lnopex	Faaliyet giderlerinin logaritması
Inovasyon Çıktısı	ino	Marka+Patent+Faydalı Model +Tasarım Başvuru miktarının logaritması
İhracat	lnex	İhracat miktarının logaritması
İthalat	lnim	İthalat miktarının logaritması

Analizde kullanılan tüm veriler TÜİK'ten edinilen 2003 baz yıllık fiyat endeksine göre deflate edilerek kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin genel bilgileri veren betimleyici istatistikler Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Betimleyici İstatistikler

Değişken	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
ROA	552	.0465	.0466442	.0030652	.4064925
ROE	551	.1171112	.0830906	.0113615	.5670602
FKM	706	.0770432	.0582032	.0042688	.4601203
FK	706	2.18e+10	6.24e+10	1.34e+07	1.01e+12
dummy	754	.8209549	.3836446	0	1
dummy_manı	754	.3633952	.4812965	0	1
lnasset	748	25.02479	1.891437	18.62629	30.34466
leverage	721	.6454103	.1037282	.2028306	.9743941
lnl	754	11.23803	1.352527	7.133296	14.11921
lnino	754	6.054328	1.658757	.6931472	10.10847
lnimp	717	21.57602	2.701527	13.36475	28.87068
lnex	728	21.7624	2.703955	12.10135	28.70714
lnopex	704	22.80182	1.582929	17.49277	28.02322

2.2. Yöntem: Heckman Seçim Modeli

Kamu desteklerinin hangi firmalara ve ne miktarda verileceği kamu otoriteleri tarafından belirlendiği için ekonometrik analizlere konu edildiğinde seçim yanlılığı söz konusu olmaktadır (Dustmann ve Rochina-Barrachina, 2003; Cerulli ve Poti, 2012). Devlet desteklerinin çıktı artımsallığını değerlendirmeye yönelik oluşturulacak optimal modelin yanlı tahminlerden ve etkinlik kaybından kaçınmak için firmaların destek alması kararına yönelik seçim sürecini de içermesi gerekmektedir (Ogundimu, 2022).

Heckman seçim modeli, firmaların destek programlarına katılım kararlarını ve kamu kurumları tarafından seçilmelerini içeren seçim denklemi ile çıktı denklemini içeren bir sistemden oluşmaktadır. Bu sayede, seçim sürecinin etkisini modele dahil ederek seçim sürecinden kaynaklanan yanlılığı kontrol etmektedir (Certo vd., 2015). Bu yönüyle dengesiz veri setlerinde de tercih edilen bir modeldir (Şengül, 2021; Heckman, 1976; 1979; Greene, 2003; Wooldrige, 2003). Desteklerin firma performansı üzerindeki etkisini değerlendirmek için de sıkça başvurulmuş bir model olduğu görülmektedir. (Kaiser, 2004; Hussinger, 2008; Fabling, 2008; Corchuelo ve Martinez-Ros, 2009; Cerulli ve Poti, 2012).

Heckman (1976; 1979), örneklem seçim yanlılığını düzeltmek ve tutarlı tahminler elde etmek için iki aşamalı bir süreç geliştirmiştir. Heckman Seçim Modeli, ilk aşamada kurulan probit modeliyle, desteklerden faydalanma olasılığını tahmin etmektedir. İkinci aşamada bu olasılıktan türetilen Ters Mills Oranı ile seçim sürecindeki korelasyonu hesaba katarak bağımlı değişken üzerindeki etkileri daha tutarlı şekilde tahmin etmektedir.

Heckman Seçim Modelinde y_i^* ve z_i^* ile temsil edilen iki latent (gizli) değişken/karar bulunmaktadır.

$$z_i^* = w_i\gamma + v_i \quad (1)$$

$$y_i^* = x_i\beta + \varepsilon_i \quad (2)$$

Modelin ilk aşamasında, tüm gözlem seti kullanılarak probit modeli en çok olabilirlik tahmincisiyle tahmin edilmekte, seçim yanlılığını düzeltmek için λ ile gösterilen Ters Mills Oranı hesaplanmaktadır (Şengül, 2021):

$$z_i^* = w_i\gamma + v_i \quad (3)$$

$z_i^* > 0$ ise $z_i = 1$ aksi takdirde 0'dır.

İkinci aşamada, Ters Mills Oranının araç değişken olarak eklendiği ve EKK ile tahmin edilen doğrusal regresyon modeli, tüm gözlem setinin alt örneği ($z_i = 1$ olan gözlemler) kullanılarak tahmin edilmektedir (Şengül, 2021).

$$y_i = x_i\beta + \beta_\lambda \hat{\lambda}_i = u_i \quad (4)$$

EKK tahmini sonucunda $\hat{\beta}, \hat{\beta}_\lambda, \hat{\sigma}_\varepsilon$ ve $\hat{\rho} = \hat{\beta}_\lambda / \hat{\sigma}_\varepsilon$ elde edilmektedir. $\hat{\beta}_\lambda$ istatistiki olarak 0'dan farklı olduğunda, β tahminçileri tutarlı olmaktadır.

Modelde yer alan λ , seçim yanlılığı düzeltmesi için kullanılan Ters Mills Oranı katsayısını temsil etmektedir. λ 'nın istatistiksel olarak anlamlı olması, seçim yanlılığının varlığını ve bu yanlılığın modelin tahmin edilen bağımlı değişkeni üzerinde bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bir diğer ifadeyle λ 'nın anlamlı olması, seçim yanlılığının modelde düzeltildiğini ve bu düzeltmenin istatistiksel olarak önemli olduğunu gösterir. Bu durum ise modelin seçim yanlılığını göz ardı eden yöntemlere kıyasla daha doğru sonuçlar ürettiği anlamına gelmektedir (Heckman, 1979).

Aşağıda yer alan (4) ve (5) no'lu denklemler analiz modelini göstermektedir:

$$Kârlılık_i = X_i'\beta + teşvikkuklası_i\delta + \varepsilon_i \quad (5)$$

$$teşvikkuklası_i = I\{Z_i'\gamma + u_i > 0\} \quad (6)$$

Burada X_i ve Z_i bir önceki bölümde açıklanan kontrol değişkenleri ifade ederken, Z_i modelin gücünü arttırmak için ek araç değişkenleri (ihracat, faaliyet giderleri, ithalat ve inovasyon başvuru sayıları) içermektedir (Hussinger, 2008). Modelde yer alan lambda (λ), seçim yanlılığı düzeltmesi için kullanılan Ters Mills Oranı katsayısını temsil etmektedir.

Denklem (5)'teki hata terimlerinin, modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerin alabileceği herhangi bir değere koşullu olarak beklenen değerinin sıfır olduğu varsayılmaktadır. Ancak, denklem (6)'da belirtilen seçim kuralı bu varsayımı geçersiz kıldığı için EKK yöntemi, $E[\varepsilon_i|Z_i, teşvikkuklası_{it}]$ ile ilgili değişkenlerin dışlanması nedeniyle yanlı tahminler üretmektedir. Heckman Seçim Modeli, örneklem seçiciliği nedeniyle EKK'nin tutarsız tahminler üretmesine neden olan seçim yanlılığını, seçim eğilimlerini yansıtan bir terim (λ_i) ekleyerek gidermekte ve sıfır koşullu ortalama varsayımını yeniden sağlamaktadır. Çalışmada kullanılan model Denklem (7)'de gösterilen nihaî hâlini almaktadır (Hussinger, 2008).

$$Kârlılık_i = X_i'\beta + teşvikkuklası_i\delta + \lambda_i b + \varepsilon_i \quad (7)$$

3. Bulgular

Çalışmada sektörel etkileri daha ayrıntılı inceleyebilmek için imalat sektörünü temsil eden bir kukla değişken için ayrı, tüm sektörleri temsil eden bir kukla değişken için ayrı olmak üzere iki farklı Heckman Seçim Modeli tahmin edilmiştir.

Modelin ilk aşamasındaki seçim denklemleri, TÜBİTAK desteği alma olasılığına dayalı bir probit model olarak tahmin edilmiştir. Probit tahmininden elde edilen katsayılar ile her bir gözlem için Ters Mills Oranı hesaplandıktan sonra seçilmiş alt örneklem için sonuç denklemleri tahmin edilmiştir (Wooldridge, 2002).

Heckman Seçim Modeline ait sonuçları gösteren Tablo 4 ve Tablo 5'te λ_i 'nin her iki modelde de 0'dan anlamlı derecede farklı olduğunu gösteren bulgular, TÜBİTAK desteklerinin rasgele dağılmadığını ve seçim sürecinin bir etkisi olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle, kamu desteği alma olasılığının dışsal olmadığını göstermektedir. İhracat kapasitesi ve inovasyon başvuru sayısına ilişkin pozitif katsayılar, en yüksek potansiyele sahip firmaların hedeflendiği bir

kazananları seçme stratejisinin benimsendiğini gösteren Hussinger (2008) ve Tan vd.'nin (2019) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.

Tüm sektörleri içeren teşvik kuklasının dahil edildiği modelleri gösteren Tablo 4'te λ_i , ROA ve FKM için pozitif, faaliyet kârı için ise negatif işaret gösterirken, ROE için istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu durum ROA, FKM ve FK için seçim yanlılığının varlığını göstermekte ve Heckman Seçim Modelinin kullanılmış olmasının EKK tahmincisine göre daha tutarlı ve sapmasız sonuçlar ürettiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 4'te yer alan bulgular birbirini destekler niteliktedir. Kârlılığın farklı ölçümlerine ilişkin bulgular şu şekilde değerlendirilebilir. İhracat ve inovasyon performansı, seçim sürecinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir ve TÜBİTAK desteklerinden faydalanma olasılığını artırmaktadır. İhracattaki bir birimlik artış ROA ve ROE modellerinde TÜBİTAK desteği alma olasılığını sırasıyla %29.84, %29.89 artırırken FKM ve FKM modellerinde %35.90 artırmaktadır. İnovasyon performansındaki bir birimlik artışın ise ROA modelinde %39.11; ROE modelinde %39; FKM ve FK modellerinde kamu desteği alma olasılığını %31.23 artırdığı görülmektedir.

Buna karşın faaliyet giderlerindeki artış, TÜBİTAK desteklerinden faydalanma olasılığını sırasıyla %52.85, %52.53 ve %37.90 oranında düşürmektedir. Faaliyet giderleri, bir firmanın faaliyetlerini sürdürebilmesi için gerekli olan harcamaları ifade etmektedir ve personel maaşları, üretim ve dağıtım maliyetleri, pazarlama ve satış harcamaları ve Ar-Ge harcamalarını kapsamaktadır. Faaliyet giderleriyle negatif ilişki, kamu desteklerinin verimli ve sürdürülebilir finansal performansa sahip firmalara yönlendirilmiş olması şeklinde değerlendirilebilir. İthalatın ise seçim sürecinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir.

Seçim ve çıktı denklemlerinin hata terimleri arasındaki korelasyon katsayısı olan rho'nun katsayıları dikkate alındığında, TÜBİTAK desteklerinden faydalanmanın ROA, ROE ve FKM üzerinde pozitif bir etkisi olduğu ancak FK üzerinde negatif bir etkisi olduğu görülmektedir. FK üzerindeki negatif etki, kamu desteklerinden faydalanılan yılda artan faaliyet giderlerinin faaliyet kârını azaltmasıyla açıklanabilir (Damodaran, 1999).

Tablo 5'te imalat sektörüne ilişkin kukla değişkenin seçim denkleminde bağımlı değişken olarak yer aldığı tüm modellerde lambdanın (λ_i), istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaret aldığı görülmektedir. Seçim ve çıktı denkleminde ait hata terimleri arasındaki korelasyonu gösteren rho terimi de negatiftir. Lambda değerleri, destek sürecinde bir seçim yanlılığı olduğunu göstermekte ve Heckman Seçim Modelinin EKK tahmincisine göre daha tutarlı ve sapmasız tahminler ürettiğini göstermektedir. Rho değerleri ise, kamu desteklerinin kârlılık üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir. Bu bulgular, Heckman Seçim Modelinin statik yapısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. İmalat sektörünün genellikle sermaye yoğun bir sektör olması nedeniyle artan harcamalar ile üstlenilen idari maliyetler, desteklerin alındığı dönemde artan maliyetleri beraberinde getirmekte ve kârlılığı düşürmektedir. Ar-Ge faaliyetlerinin gider yazılması nedeniyle, muhasebe temelli performans göstergelerinde kısa vadede düşüş gözlenmesi mümkündür (Özkan, 2022; Alam vd., 2019).

İhracat, ithalat ve inovasyon başvuru sayısındaki artışın imalat sektöründeki firmaların TÜBİTAK desteklerinden faydalanma olasılığını artırdığı ancak faaliyet giderlerindeki artışın bu olasılığı azalttığı görülmektedir. İhracattaki bir birim artış TÜBİTAK desteklerinden yararlanma olasılığını ROA modelinde %61.85; ROE modelinde %62.10 artırırken FKM ve FK modellerinde %65.12 artırmaktadır. İnovasyon performansının seçim olasılığı üzerindeki etkisi ise sırasıyla %73.05, %73.31 ve %72.90'dır.

Tüm sektörlerin yer aldığı modellerden farklı olarak imalat sektöründeki firmaların ithalatındaki artışın kamu desteğinden faydalanma olasılığını artırıyor oluşu, ithalat yapan firmaların yerli üretim yapmasını teşvik etme amacı ekseninde değerlendirilebilir. Mamul, makine ve teçhizat gibi

ithalata konu olabilecek ürünlerin imalat sektöründeki yoğun kullanımı, kamu destekleri aracılığıyla yerli üretimin rekabet gücünü arttırmak amacına dayalı olarak, TÜBİTAK desteklerinin belirlenmesi sürecinde etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 4 ve Tablo 5'te yer alan çıktı denkleminin ilişkin sonuçlar ise aktif toplamının ROA, ROE, FKM ve FK üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu; finansal kaldıraç ile çalışan sayısının ise negatif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Kaldıraç oranı ile kârlılık arasındaki negatif ilişki, teorik beklentilerle uyumludur. Ancak çalışan sayısının negatif etkisinin, Heckman Seçim Modelinin statik yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü çalışanlara yapılan ödemeler bir maliyet unsuru olarak mevcut yıldaki kârlılığı düşürmektedir.

Her iki tabloda yer alan bulgular değerlendirildiğinde, seçim yanlılığını düzelterek bu seçimin kârlılık üzerindeki etkisini analiz eden Heckman Seçim Modeli, TÜBİTAK tarafından verilen doğrudan desteklerin kârlılık üzerinde bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Tablo 4: Tüm Sektörleri İçeren Heckman Seçim Modeli

	ROA	ROE	FKM	FK
lnaktif	0.0111***	0.0287***	0.0229***	1.1005***
lnl	-0.0125***	-0.0345***	-0.0268***	-0.1006***
leverage	-0.1894***	-0.1712***	-0.2233***	-2.9452***
_cons	0.0219	-0.1115***	-0.0596***	-2.3572***
Seçim Modeli(dummy)				
lnex	0.2984***	0.2989***	0.3590***	0.3590***
lnopex	-0.5285***	-0.5253***	-0.3790***	-0.3790***
lnino	0.3911***	0.3900***	0.3123***	0.3123***
lnimp	0.1015	0.0006	-0.0000	-0.0000
_cons	2.6309	2.5566	0.2004	0.8586
Mills				
lambda	0.0109***	0.0165	0.0362***	-0.4210***
rho	0.4854	0.2787	0.8700	-0.78151
sigma	0.0226	0.0594	0.0416	0.5388

Not: *** p < 0.01, ** p < 0.05, * p < 0.1.

Tablo 5: İmalat Sektörü İçin Heckman Seçim Modeli

	ROA	ROE	FKM	FK
lnaktif	0.0182***	0.0516***	0.0271***	1.2495***
lnl	-0.0176***	-0.0511***	-0.0322***	-0.1465***
leverage	-0.1315***	-0.0008	-0.0364	-1.2301***
_cons	-0.1320***	-0.5882***	-0.2083***	-6.4857***
Seçim Modeli (dummy_birlesik)				
lnex	0.6185***	0.6210***	0.6512***	0.6512***
lnopex	-2.1346***	-2.1370***	-2.1593***	-2.1593***
lnino	0.7305***	0.7331***	0.7290***	0.7290***
lnimp	0.8187***	0.8182***	0.8021***	0.8021***
_cons	11.7288***	11.7137***	11.9741***	11.9741***
Mills				
lambda	-0.0107***	-0.0374***	-0.0159***	-0.2989***
rho	-0.5407	-0.6688	-0.5228	-0.8992
sigma	0.0198	0.0560	0.0304	0.3224

Not: *** p < 0.01, ** p < 0.05, * p < 0.1.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri, özellikle yüksek büyüme potansiyeline sahip sektörler aracılığıyla, verimliliği, inovasyonu ve piyasa gücünü artırmanın en önemli faktörü olarak öne çıkmaktadır. Ancak yapılan son çalışmalar Ar-Ge yatırımının azalan getiriler sağladığına işaret etmektedir ve bu durum ticarileştirilmiş ürün ve fikirler için her geçen gün daha fazla Ar-Ge harcaması yapılması gerektiğini göstermektedir (Nindl vd., 2024). Bunun yanında, düzenleyici maliyetlerin azaltılması, yatırım ortamının iyileştirilmesi, beşeri sermayeyi geliştirici önlemlerin alınmasıyla Ar-Ge ve yenilik ekosisteminin güçlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Kamu kaynaklarının kısıtlılığı ve kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması gerektiği olguları göz önünde bulundurulduğunda, çeşitli sektörlerle sağlanan teşviklerin uzun vadeli maliyet ve faydalarının ve sektörlerin uzun vadeli potansiyellerinin değerlendirilmesi gerekir (Schwartz ve Clement, 1999).

Teşviklerin mali yükü ile ekonomik faydaları arasındaki dengeyi değerlendirmek, bütçe politikalarının stratejik ekonomik hedeflerle uyumlu hâle getirilmesi konusunda yol göstericidir. Bu noktada teşviklerin sektörel ve makroekonomik düzeyde yarattığı kârlılık ve verimlilik gibi sonuçların analizi, kamu kaynaklarının optimal şekilde tahsis edilip edilmediğini değerlendirmekte kritik bir öneme sahiptir.

Sektörler arası bağlantıların yakalanabilmesi için bu çalışmada toplulaştırılmış veriler kullanılmış ve 2009-2021 yıllarında TÜBİTAK tarafından 58 sektöre sunulan doğrudan desteklerin etkisi seçim yanlılığını dikkate alan Heckman Seçim Modeli ile analiz edilmiştir. Heckman Seçim Modeli, TÜBİTAK desteklerinin rasgele dağılmadığını ve seçim sürecinde belirli kriterlerin TÜBİTAK desteklerinden yararlanacak firmaların belirlenmesinde etkili olduğunu göstermenin yanı sıra bu desteklerin kârlılık üzerinde bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, aynı yöntemi kullanan Bussom (2002) ve Cerulli ve Poti (2012) ile paralellik göstermektedir.

Bulgular, tüm sektörlerin dahil edildiği modelde TÜBİTAK desteklerinin ROA, ROE ve FKM üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğunu gösterirken; FK üzerinde negatif bir etkisi olduğunu göstermektedir. İmalat sektöründe ise TÜBİTAK desteklerinin tüm kârlılık göstergeleri üzerinde negatif etkisi olduğu görülmektedir. Bu durum, imalat sektörünün diğer sektörlerle göre sermaye yoğun bir sektör olmasından kaynaklanmaktadır. Desteklerin alındığı dönemlerde faaliyet giderleri ve yatırım maliyetleri artmaktadır. Türkiye’de maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin esasları belirleyen TMS 38’e göre, araştırma harcamaları gerçekleştiğinde gider olarak muhasebeleştirilmekte; geliştirme harcamaları ise gerekli kriterler sağlanmazsa gider olarak kaydedilmektedir. Kriterlerin sağlanması durumunda devam eden Ar-Ge projeleri defter değerine eklenmektedir (Kamu Gözetimi Kurumu, 2025). Bu muhasebe sistemi neticesinde Ar-Ge harcamalarının yapıldığı dönemde kârlılığın azalması beklenen bir durumdur. Neticede, Heckman Seçim Modeli, TÜBİTAK desteklerinin kârlılık üzerinde etkili olduğunu göstermekle beraber statik bir yapıda olmasından dolayı ekonomik yapının dinamikliğini yakalayamamakta ve geçmiş dönemde yapılan teşviklerin mevcut dönem kârlılık üzerinde yaratabileceği olumlu etkiyi göstermemektedir.

Analizlerin sunduğu bir diğer önemli bulgu ise ihracat kapasitesi ve inovasyon başvuru sayısının desteklerden yararlanmanın pozitif anlamda önemli belirleyicileri olduğudur. Bu durum, hâlihazırda iyi performans gösteren firmaların desteklerden yararlandığı ve kazananları seçme stratejisinin benimsendiği yönünde değerlendirilebilir (Hussinger, 2008; Tan vd., 2019). İnovasyon başvuru sayısının desteklerden faydalanılması sürecinde etkili bir seçim kriteri olduğu ve imalat sektöründe ilgili katsayıların daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, yararlanıcı firmalar belirlenirken inovasyon yeteneklerinin de değerlendirildiğini ve seçim sürecinde avantaj sağladığını göstermektedir. İmalat sektöründe hem ithalatın hem de ihracatın seçim sürecinde etkili olması, dışa açıklığın kamu desteklerinin belirlenme sürecinde etkili olduğunu göstermektedir. Dış ticaret yapan firmalar, küresel tedarik zincirlerine entegre bir yapı

sergilemekte ve rekabetçi ortamda faaliyet göstermektedir. Bu bulgularla paralel sonuçlara ulaşan Tan vd., (2019), Polonya'da hibe ve finansman araçlarının firmaların çıktı, istihdam ve verimliliğini yükselttiğini ancak destek alan firmaların daha fazla ihracat yapan, yüksek ücretler ödeyen ve daha kârlı firmalar olduklarını saptamıştır. Benzer şekilde Mercier (2024), OECD ülkelerinde daha kârlı ve dinamik firmaların hibe alma olasılığının daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Doğrudan desteklerin kârlılık üzerinde etkili olduğunun saptanması bazı önemli politik çıkarımları beraberinde getirmektedir. Türkiye’de, çalışan sayısı 0-49 arasında olan küçük ölçekli işletmeler toplam işletmelerin %99,20’sini, 50-249 çalışanı olan orta ölçekli işletmeler %0,67’sini, 250’den fazla çalışanı olan büyük ölçekli işletmeler ise %0,13’ünü oluşturmaktadır. Küçük firmaların mali kısıtlarla karşılaşma olasılığının daha yüksek olmasından dolayı, bu ölçekteki firmaların teşvik duyarlılığı daha yüksektir (OECD, 2024b). Türkiye’de teşviklere yüksek duyarlılığa sahip firmaların sayısının fazla olması, Ar-Ge harcamalarının artırılması ve ürün ile süreç yeniliklerinin teşvik edilmesine yönelik desteklerin önemini ve gerekliliğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, sürekli izleme ve değerlendirme sürecinin hayata geçirilmesiyle dinamik bir destek ayarlama mekanizması oluşturulması ve desteklerin optimize edilmesi elzemdir. Bu nedenle, firmaların büyüklüğüne, ihtiyaçlarına ve teşvik duyarlılıklarına göre hedeflenmiş destek politikalarının uygulanması gerekmektedir (Li, 2020). Doğrudan desteklerin, özellikle finansal kısıtlarla karşı karşıya olan firmaları Ar-Ge yatırımı yapmaya veya mevcut yatırımlarını arttırmaya teşvik etmekte dolaylı teşviklere göre daha etkili olmasından hareketle, etkin bir tasarım ve hedefleme ile desteklerin daha yüksek bir kârlılık artışı sağlayabileceği görülmektedir (Busom vd., 2011; Takalo vd., 2013).

Çalışma, TÜBİTAK desteklerinin kamu kurumları tarafından gerçekleştirilen bir seçim süreci neticesinde belirleniyor olmasından hareket ederek, bu seçim sürecinde ortaya çıkabilecek yanlışlıklar olduğunu göstermektedir. Seçim sürecinde etkili olan faktörlerin belirlenmesinin yanı sıra imalat sektörüne özgü dinamiklere ışık tutmaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular, rekabetçi inovasyon yatırımların önemini vurgulayan On İkinci Kalkınma Planı dikkate alındığında, doğrudan desteklerin stratejik önceliklendirme politikasına uygun olarak dağıtıldığını göstermesi açısından literatüre katkı sağlamaktadır. Literatürde “cherry-picking” olarak ifade edilen ve kamu kurumlarının performansı iyi olan firmaları seçme eğiliminde olduğunu gösteren seçim yanlışlığının TÜBİTAK destekleri için de geçerli olduğunu göstermektedir.

Çalışmada, TÜBİTAK desteklerinin kârlılık üzerindeki etkisi, seçim sürecini etkileyebilecek kriterlerin incelenmesi için Heckman Seçim Modeli kullanılarak analiz edilmiş ve doğrudan destekler binary/ikili değişken olarak yer almıştır. Kullanılan bu metod, bazı sınırlılıkları beraberinde getirmektedir. İkili bir göstergenin kullanılmış olması, firmalara verilen destek miktarının etkisinin tam olarak değerlendirilememesini beraberinde getirmektedir ancak bu eksiklik ikili bir müdahale değişkeni kullanan tüm değerlendirme çalışmalarında karşılaşılan bir sorundur (Cerulli ve Poti, 2012). Modelin statik bir yapıya sahip olması nedeniyle TÜBİTAK desteklerinin uzun vadeli etkileri değerlendirilememiştir (Hussinger, 2008). Bunun yanında veri kısıtlılığı nedeniyle sektörel Ar-Ge giderleri değişkeni eklenememiş ancak Ar-Ge giderleri kalemini de içeren faaliyet giderleri kalemine yer verilmiştir. Gelecekteki çalışmalar, doğrudan desteklerin ve Ar-Ge giderlerinin miktarını içeren bir veri setiyle, desteklerden yararlanılmasına yönelik eşik değerleri de içeren seçim prosedürlerinin dahil edildiği analizlerle TÜBİTAK desteklerinin etkisini geniş kapsamlı olarak değerlendirebilirler.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Aerts, K. ve Czarnitzki, D. (2004). Using innovation survey data to evaluate R&D policy: The case of Belgium. *ZEW Discussion Papers* (No. 04-55). ZEW - Leibniz Centre for European Economic Research.
- Aerts, K. ve Schmidt, T. (2008). Two for the price of one? Additionality effects of R&D subsidies: A comparison between Flanders and Germany. *Research Policy*, 37(6-7), 806-822.
- Agrawal, A., Rosell, C. ve Simcoe, T. (2020). Tax credits and small firm R&D spending. *American Economic Journal: Economic Policy*, 12(2), 1–21.
- Alam, A., Uddin, M. ve Yazdifar, H. (2019). Financing behaviour of R&D investment in the emerging markets: The role of alliance and financial system. *R&D Management*, 49(1), 21–32.
- Ali-Yrkkö, J. (2004). Impact of public R&D financing on private R&D: Does financial constraint matter?, ETLA Discussion Papers, No. 943, The Research Institute of the Finnish Economy (ETLA), Helsinki
- Almus, M. ve Czarnitzki, D. (2003). The Effects of public R&D subsidies on firms' innovation activities: The Case of Eastern Germany. *Journal of Business & Economic Statistics*, 21(2), 226-236.
- Aghion, P. ve Howitt, P. (1998). A Schumpeterian perspective on growth and competition. In Coricelli, F., Matteo, M.d., Hahn, F. (eds) *New Theories in Growth and Development*. Palgrave Macmillan, London. doi: 10.1007/978-1-349-26270-0_2
- Amendola, A., Boccia, M., Mele, G. ve Sensini, L. (2018). *Fiscal incentives and firm performance: Evidence from the Dominican Republic* (World Bank Policy Research Working Paper No. 8382). SSRN. <https://ssrn.com/abstract=3151180>
- Arrow, K. J. (1962). The Economic implications of learning by doing. *The Review of Economic Studies*, 29(3), 155–173. doi: 10.2307/2295952
- Banai, Á., Lang, P., Nagy, G. ve Stancsics, M. (2017). Impact evaluation of EU subsidies for economic development on the Hungarian SME sector (*MNB Working Papers No. 2017/8*). *Magyar Nemzeti Bank (Central Bank of Hungary)*.
- Bayraktaroğlu, H., Karaman, D. ve Kalkan, A. (2015). Kobilere sağlanan teşviklerin firmaların ihracat performansına katkısı: Antalya Organize Sanayi Bölgesi’nde bir uygulama. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 15(31), 89-108.
- Bellak, C. ve Leibrecht, M. (2016). “The Use of Investment Incentives: The Cases of R&D-Related Incentives and International Investment Agreements.” In *Rethinking Investment Incentives: Trends and Policy Options*, edited by Ana Teresa Tavares-Lehmann, Perrine Toledano, Lise Johnson, and Lisa Sachs, Chapter 4. New York: Columbia University Press.
- Bölükbaş, N. S. , Arslan, N. ve Polat, B. (2020). TÜBİTAK ve KOSGEB Ar-Ge Destekleri Etki Analizi Üzerine Bir Uygulama. *Anahtar Dergisi*, Ağustos, 29–32.
- Bronzini, R. ve Piselli, P. (2016). The impact of R&D subsidies on firm innovation. *Research Policy*, 45(2), 442-457.
- Busom, I. (2000). An Empirical evaluation of the effects of R&D subsidies. *Economics of Innovation and New Technology*, 9(2), 111–148. doi: 10.1080/10438590000000006

- Busom, I., Corchuelo, B. ve Martinez Ros, E. (2012). Tax incentives and direct support for R&D: What do firms use and why? (*Working Paper No. wpdea1212*). Department of Applied Economics, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Cerulli G. ve Poti, B. (2012) Evaluating the robustness of the effect of public subsidies on firms' R&D: An application to Italy. *Journal of Applied Economics*, 15(2), 287-320
- Cefis, E. ve Ciccarelli, M. (2005). Profit differentials and innovation. *Economics of Innovation and New Technologies*, 14(1-2), 43-61.
- Certo, S. T., Busenbark, J. R., Woo, H.-S. ve Semadeni, M. (2015). Sample selection Bias and Heckman models in strategic management research. *Strategic Management Journal*, 37(13), 2639–2657. <http://www.jstor.org/stable/26155192>
- Chen, L. ve Yang, W. (2019). R&D tax credits and firm innovation: Evidence from China. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, 233-241.
- Corchuelo, B. ve Martínez-Ros, E. (2009). *The effects of fiscal incentives for R&D in Spain* (DEE - Working Papers. Business Economics, WB wb092302).
- Czarnitzki, D. ve Hussinger, K. (2004). The Link between R&D Subsidies, R&D Spending and Technological Performance. ZEW-Centre for European Economic Research Discussion Paper No. 04-056. doi: 10.2139/ssrn.575362
- Czarnitzki, D., Hanel, P. ve Rosa, J. M. (2011), Evaluating the impact of R&D tax credits on innovation: A microeconomic study on Canadian firms, *Research Policy*, 40(2), 217-229
- Dai, X. ve Wang, M. (2024). Unintended effects of tax incentives on firms' strategic patenting. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 219, 1-24.
- Damodaran, A. (1999). *Research and development expenses: Implications for profitability measurement and valuation*. NYU Working Paper No. FIN-99-024,
- Dustmann, C. ve Rochina-Barrachina, M. E. (2000). *Selection correction in panel data models: An application to labour supply and wages* (IZA Discussion Paper No. 162). Institute of Labor Economics (IZA).
- Ertan, F. (2020). Teknoloji, inovasyon ve Ar-Ge'ye yönelik devlet politikaları ve TÜBİTAK tarafından verilen Ar-Ge desteklerinin firmalar üzerindeki etkisine yönelik analiz. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Ana Bilim Dalı. Ankara.
- Eurostat. (2024). R&D expenditure. Eurostat Statistics Explained. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/SEPDF/cache/1203.pdf>
- Ezanoğlu, Z. ve Çetin, D. (2021). Türkiye'de Ar-Ge faaliyetlerini desteklemeye yönelik bir politika aracı olarak teşviklerin firma yenilik performansına etkileri. *Maliye Dergisi*, 181, 206-233.
- Fabling, R. (2008). *Will a BERD model fly? Estimating aggregate R&D expenditure using a micro model*. [Draft paper]. ESAM 08 Conference, Wellington.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis* (5th ed.). Prentice Hall.
- Guan, J. C. ve Yam, R. C. M. (2015). Effects of government financial incentives on firms' innovation performance in China: Evidences from Beijing in the 1990s. *Research Policy*, 44(1), 273-282.

- Guo, D., Guo, Y. ve Jiang, K. (2016). *Government-subsidized R&D and firm innovation: Evidence from Chin.* Research Policy, No:45, 1129- 1144.
- Güçeri, I. ve Liu, L. (2015). Effectiveness of fiscal incentives for R&D: Quasi-experimental evidence. *Working Papers 1512*, Oxford University Centre for Business Taxation.
- Gürbüz, M. K. (2018). An effective and efficient R&D funding mechanism: An evaluation study on prioritized R&D grant program (1003) of TUBITAK. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı. Ankara.
- Gómez-Prado, R., Alvarez-Risco, A., Cuya-Velásquez, B. B., Arias-Meza, M., Campos-Dávalos, N., Juarez-Rojas, L., Anderson-Seminario, M. d. l. M., Del-Aguila-Arcentales, S. ve Yáñez, J. A. (2023). Product innovation, market intelligence and pricing capability as a competitive advantage in the international performance of startups: Case of Peru. *Sustainability*, 14, 10703. doi: 10.3390/su15118992
- Hu, A. G. Z. ve Yongxu, D. (2019). Does government R&D stimulate or crowd out firm R&D spending? Evidence from Chinese manufacturing industries. *Economics of Transition and Institutional Change*, 27(2), 497-518. doi: 10.1111/ecot.12167
- Heckman, J. J. (1976). The common structure of statistical models of truncation, sample selection and limited dependent variables and a simple estimator for such models. In S. V. Berg (Ed.), *Annals of Economic and Social Measurement*, 5(4), 475–492. National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/chapters/c10491>
- Heckman, J. J. (1979). Sample selection Bias as a specification error. *Econometrica*, 47(1), 153–161. doi: 10.2307/1912352
- Hussinger, K. (2008). R&D and subsidies at the firm level: An application of parametric and semiparametric two-step selection models. *Journal of Applied Econometrics*, 23(6), 729–747. doi:10.1002/jae.1016
- Hottenrott, H. ve Lopes-Bento, C. (2014). (International) R&D collaboration and SMEs: The effectiveness of targeted public R&D support schemes. *Research Policy*, 43(6), 1055-1066.
- Hussen, M. S. (2022). Government financial incentive and firm performance: Evidence from Turkey. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 30(2), 259–283. doi: 10.31436/ijema.v30i2.818
- Jia, J. ve Ma, G. (2017). Do R&D tax incentives work? Firm-level evidence from China. *China Economic Review*, 46, 50-66.
- Jones, B. F., & Summers, L. H. (2020). A calculation of the social returns to innovation. (Working Paper No. 27863). (Working Paper No. 27863). National Bureau of Economic Research. <https://www.nber.org/papers/w27863>
- Kaiser, U. (2004). Private R&D and public subsidies: microeconomic evidence from Denmark. Center for Economic and Business Research, DP 2004-19.
- Khan, M. Y. ve Jain, P. K. (2018). *Financial management: Text, problems and cases* (8th ed.). McGraw-Hill Education.
- Kahn, A., Kasongo, A., Sithole, M. M. ve Ramoroka, K. H. (2024). An analysis of the micro- and macro-economic determinants of firm R&D intensity in the South African business sector. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 16(3), 297–308. doi: 10.1080/20421338.2023.2296653

- Kamu Gözetimi Kurumu. (2025). TMS 38 Maddi Olmayan Duran Varlıklar. Erişim adresi: https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/Türkiye%20Muhasebe%20Standartları/TMSTFRS2018Seti/TMS/TMS_38_2018.pdf
- Köhler, C., Laredo, P. ve Rammer, C. (2012). The impact and effectiveness of fiscal incentives for R&D (*Nesta Working Paper No. 12*).
- Küçükbayrak, M. (2023). Kamu destek ve teşviklerinin firma performansına etkisi. *Verimlilik Dergisi*, 57(1), 45-72. doi: 10.51551/verimlilik.1039948
- Mairesse, J. ve Mohnen, P. (2001). To be or not to be innovative: An exercise in measurement (*NBER Working Paper No. w8644*). <https://ssrn.com/abstract=294083>
- Makeeva, E., Murashkina, I. ve Mikhaleva, I. (2019). The impact of R&D tax incentive programs on the performance of innovative companies. *Foresight*, 21(5), 545–562. doi: 10.1108/FS-06-2018-0063
- Nelson, R. R. (1959). The Simple economics of basic scientific research. *Journal of Political Economy*, 67(3), 297–306. <http://www.jstor.org/stable/1827448>
- Nindl, E., Napolitano, L., Confraria, H., Rentocchini, F., Fako, P., Gavigan, J. ve Tübke, A. (2024). The 2024 EU industrial R&D investment scoreboard, publications office of the European Union, Luxembourg. <https://data.europa.eu/doi/10.2760/0775231> , JRC140129.
- OECD (2021), *OECD Science, technology and innovation outlook 2021: Times of crisis and opportunity*. OECD Publishing, Paris.
- OECD (2022). *Are Industrial Policy Instruments Effective? A Review of the Evidence in OECD Countries*. OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 128. Paris: OECD Publishing. doi: 10.1787/befc82fd-en
- OECD. (2024). Public support to R&D and innovation. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. <https://www.oecd.org/en/topics/public-support-to-r&d-and-innovation.html>
- Ogundimu, E.O. (2022). Regularization and variable selection in Heckman selection model. *Stat Papers* 63, 421–439. doi: 10.1007/s00362-021-01246-z
- On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028). Karar No. 1396 Karar Tarihi: 31.10.2023
- Özçelik, E. ve Taymaz, E. (2008). R&D support programs in developing countries: The Turkish experience. *Research Policy*, 37(2), 258-275.
- Özkan, N. (2022). R&D spending and financial performance: An investigation in an emerging market. *International Journal of Management Economics and Business*, 18(1), 38–58.
- Palikot, E. (2023). Competition–Innovation nexus: Product vs. process, does it matter? *Econometrics*, 11(3), 21. <https://doi.org/10.3390/econometrics11030021>
- Parisi, M. L., Schiantarelli, F. ve Sembenelli, A. (2006). Productivity, innovation and R&D: Micro evidence for Italy. *European Economic Review*, 50, 2037-2061.
- Peçe, M. A. (2024). KOSGEB desteklerinin TR81 bölgesinde işletmelerin karlılıklarına etkisi: panel zaman serisi analizi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 9(2), 69–75.
- Picas, S., Reis, P., Pinto, A. ve Abrantes, J. L. (2021). Does tax, financial, and government incentives impact long-term Portuguese SMEs' sustainable company performance? *Sustainability*, 13(21), 11866. doi: 10.3390/su132111866

- Rakic, R. (2021). Fostering R&D intensity in the European Union: Policy experiences and lessons learned. Case study contribution to the OECD TIP project on R&D intensity. <https://community.oecd.org/community/cstp/tip/rdintensity>
- Rao, N. (2016). Do tax credits stimulate R&D spending? The effect of the R&D tax credit in its first decade. *Journal of Public Economics*, 140, 1-12. doi: 10.1016/j.jpubeco.2016.05.003
- Ravšelj, D. ve Aristovnik, A. (2018). The Impact of private research and development expenditures and tax incentives on sustainable corporate growth in selected OECD countries. *Sustainability*, 10(7), 2304. doi: 10.3390/su10072304
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98, 71-102.
- Schwartz, G. ve Clements, B. (1999). Government subsidies. *Journal of Economic Surveys*, 13(2), 119-148.
- Šeligová, M. (2016). The effects of R&D intensity and tax incentives on firms' growth of PIGS countries. *European Financial and Accounting Journal*, 2, 53-67.
- Sylwester, K. (2001). R&D and economic growth. *Know Techn Pol.* 13, 71–84. doi: 10.1007/BF02693991
- Stratejik Araştırmalar ve Verimlilik Genel Müdürlüğü. (2021). *KOSGEB ve TÜBİTAK Ar-Ge Destekleri Etki Değerlendirmesi*. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara.
- Stratejik Araştırmalar ve Verimlilik Genel Müdürlüğü. (2022). *TÜBİTAK - 1512 Girişimcilik Destek Programı (BİGG) etki değerlendirmesi*. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara.
- Şengül, S. (2021). Sınırlı bağımlı değişkenli modeller ve stata uygulamaları. Üçdoğru Birecikli, Ş. & Şengül, S. (Eds.), *Uygulamalarla ekonometri içinde* (ss. 219-250). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Takalo, T., Tanayama, T. ve Toivanen, O. (2013). Estimating the benefits of targeted R&D subsidies. *The Review of Economics and Statistics*, 95(1), 255–272.
- Tan, S. W., Tran, T. ve Koniewski, M. (2019). Return on investment of public support to SMEs and innovation in Poland. *World Bank*.
- Tandoğan, V. S. (2011). Impact analysis of industrial research and development subsidy programs in Turkey: An Appraisal of Quantitative Approaches. METU.
- Taş, E. ve Erdil, E. (2024). Effectiveness of R&D tax incentives in Turkey. *Journal of the Knowledge Economy*, 5, 6226–6272. doi: /10.1007/s13132-023-01326-5
- TÜİK. (2024, Kasım 6). Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri Araştırması, 2023. *TÜİK*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Arastirma-Gelistirme-Faaliyetleri-Arastirmasi-2023-53803>
- Türkiye Cumhuriyeti. (2008). Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun (Kanun No. 5746). Resmî Gazete, 26814.
- Ulku, H. (2004). *R&D, innovation, and economic growth: An empirical analysis*. IMF Working Paper No. WP/04/185. International Monetary Fund.

- Wang, S., Ahmad, F., Li, Y., Abid, N., Chandio, A. A. ve Rehman, A. (2022). The Impact of industrial subsidies and enterprise innovation on enterprise performance: Evidence from listed Chinese manufacturing companies. *Sustainability*, 14(8), 4520. doi:10.3390/su14084520
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. <https://library.wbi.ac.id/repository/163.pdf>
- Zhao, K., Wu, W. ve Ye, J. (2022). The impact of “Mass Entrepreneurship and Innovation” policy on SMEs’ innovation: Using quasi-natural experiments. *Bulletin of Economic Research*. doi: 10.1111/boer.12359

Araştırma Makalesi / Research Article

BECERİ EĞİTİMİNE BİR MODEL DARÜLACEZE MEKTEPLERİ VE İMALATHANELER

Recep ÇELİK¹

Öz

Tarih süresince dünyada ve paralel olarak ülkemizde meydana gelen ekonomik, sosyal, kültürel, psikolojik veya sağlık alanındaki gelişmeler beraberinde demografik yapıda da gelişmelere ve değişimlere sebep olmuştur. Bu gelişmelerden birisi de dezavantajlı grupların varlığının artarak devam etmesidir. Bu durum ülkelerin dezavantajlı gruplara yönelik geliştirdikleri gerek sosyal gerek ekonomik politikaları güncellemelerini gerektirmiştir. Bu sebeple Dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de başta çocuklar olmak üzere dezavantajlı gruplara yönelik sunulan devlet hizmetlerinde çeşitli gelişmeler yaşanmış, sosyal hizmet politikaları uygulanmıştır.

Bu politikalar ve sonucu olarak sunulan sosyal hizmetlerden biri de kurumda verilen eğitim ve bakım hizmetleridir. Tanzimat dönemi ile birlikte yaşlılara ve çocuklara yönelik sunulan sosyal hizmetlerin devlet eli ile doğrudan yürütüldüğü süreç içerisinde Darülaceze müessesesi ile devam edip günümüzde ise ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca, Belediyeler ve özel kuruluşlar aracılığı ile devam etmektedir. Bu çalışma ile Osmanlı Devletinden günümüze Bab-ı Şefkat Darülacezede verilen bakım ve eğitim hizmetlerinin yeri ve önemine değinilmiştir. Darülaceze kelime manası olarak her ne kadar düşkünler yurdu olarak bilinse de düşkün olarak tabir edilen kurum ve acizler bir o kadar da başta kuruma sonrasında ise imalathaneler aracılığı ile topluma katkı sunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İmalathane, Kurum bakımı, Sosyal hizmet, Darülaceze, Bakım hizmeti

A MODEL FOR SKILLS TRAINING DARULACEZE SCHOOLS AND WORKSHOPS

Abstract

Throughout history, economic, social, cultural, psychological or health developments in the world and in our country have also caused developments and changes in the demographic structure. One of these developments is the increasing existence of disadvantaged groups. This situation has required countries to update their social and economic policies developed for disadvantaged groups. For this reason, as in other countries in the world, various developments have been experienced in state services provided to disadvantaged groups, especially children, and social service policies have been implemented in Turkey.

One of the social services provided as a result of these policies is the education and care services provided in the institution. During the Tanzimat period, the social services provided to the elderly and children were directly carried out by the state and continued with the Darülaceze institution, and today, it continues with the Ministry of Family and Social Services, municipalities and private institutions. This study touches on the place and importance of the care and education services provided in Bab-ı Şefkat Darülaceze from the Ottoman Empire to the present. Although Darülaceze is known as a poorhouse in terms of its literal meaning, it has been seen that the institutions and the helpless, who are called poor, contributed to the society as much as the institution and later through the workshops.

Keywords; Workshop, Institutional care, Social service, Hospice, Care service

¹ Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet ABD, drrecepcelik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5748-2712

Başvuru Tarihi (Received): 07.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti, Batı etkisiyle modernleşme sürecine girmiş; savaşlar, salgın hastalıklar ve zorunlu göç hareketleri sonucunda kentlerde sosyal problemler derinleşmiştir. Bu süreçte vakıf sistemine dayalı geleneksel sosyal yardım mekanizmaları yetersiz kalmaya başlamış ve devlet eliyle daha kurumsal sosyal hizmet yapılarının kurulması bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde bu ihtiyaçlara cevap verecek şekilde planlanan sosyal kurumların başında Darülaceze gelmektedir. 1896 yılında İstanbul’da kurulan Darülaceze Müessesesi, yalnızca bir barınma ve bakım kurumu olarak değil, aynı zamanda bireyleri üretken kılmayı amaçlayan bir sosyal rehabilitasyon merkezidir. Bu kapsamda kurum bünyesinde açılan mektepler ve imalathaneler, beceri kazandırma temelli sosyal hizmet uygulamalarının erken örnekleri arasında yer almaktadır.

Darülaceze’nin kuruluş süreci, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında yaşanan toplu göç dalgaları ve İstanbul’da baş gösteren sosyoekonomik krizlerin bir sonucudur. Savaş, kıtlık, salgın ve göç nedeniyle İstanbul’da evsiz, işsiz, bakıma muhtaç bireylerin sayısı artmış; dilencilik ve toplumsal güvensizlik önemli bir sorun haline gelmiştir. 1886 yılında hazırlanan Şura-yı Devlet raporlarında, dilencilik olaylarının artışı ve sosyal yardımların düzensizliği açıkça ifade edilmiş; bu soruna yalnızca güvenlik önlemleriyle değil, daha kapsamlı sosyal politika araçlarıyla müdahale edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bu bağlamda II. Abdülhamit’in öncülüğünde kurulan Darülaceze, hem devletin sosyal sorumluluğunu somutlaştıran bir kurum olarak hem de Osmanlı modernleşmesinin sosyal politika ayağını temsil eden bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

Amaç ve Önem

Bu çalışmanın temel amacı, Darülaceze’nin Osmanlı sosyal politikaları içindeki yerini ve özellikle beceri kazandırma eksenli sosyal hizmet anlayışını ortaya koymaktır. Çalışmada, Darülaceze’nin yalnızca yoksullara ve muhtaçlara geçici yardım sağlayan bir kurum olmanın ötesinde, bireylerin üretken bireyler olarak topluma yeniden kazandırılmasını amaçlayan bütüncül bir sosyal hizmet modeli sunduğu vurgulanmaktadır.

Bu yönüyle Darülaceze, hem bireysel düzeyde insan onurunu korumayı hem de toplumsal düzeyde sosyal düzeni sağlamayı hedefleyen bir yapıya sahiptir. Kurum bünyesinde açılan mektepler ve imalathaneler; bireylere mesleki beceriler kazandırmakta, toplumsal aidiyet duygusunu pekiştirmekte ve sosyal dışlanmayı azaltmaktadır. Bu bağlamda çalışma, modern sosyal hizmet uygulamalarının öncülerinden biri olarak değerlendirilebilecek Darülaceze örneği üzerinden “güçlendirme” (empowerment), “sosyal entegrasyon” ve “rehabilitasyon” kavramlarının tarihsel kökenlerine ışık tutmayı da amaçlamaktadır.

Yöntem

Araştırma, tarihsel nitelik taşıyan bir belge taraması yöntemine dayanmaktadır. Konu ile ilgili yazılmış özgün kaynaklar, arşiv belgeleri ve alan yazın incelenerek Darülaceze’nin kurumsal yapısı, işleyişi, sosyal hizmet vizyonu ve tarihsel bağlamı değerlendirilmiştir. Nitel analiz yöntemi kullanılarak kurumun pedagojik, mesleki ve sosyolojik etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca yapının bugünkü sosyal hizmet anlayışıyla olan benzerlikleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

1. Darülaceze Müessesesi

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyıla kadar sosyal hizmet faaliyetlerinin kurumsal temelini büyük ölçüde vakıf müesseseleri oluşturmuştur. Vakıf sistemi, yalnızca sosyal güvenlik işleviyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda eğitim, sağlık, sosyal yardım, diyanet hizmetleri ve bayındırlık yatırımları gibi çok çeşitli kamu hizmetlerini üstlenmiş; bu yönüyle Osmanlı mali yapısının üçüncü alt sistemi olarak işlev görmüştür (Tabakoğlu, 2014, s. 307-308). yüzyıldan itibaren ise Osmanlı Devleti,

Batı'nın etkisiyle modernleşme sürecine girmiştir. Bu süreçte artan savaşlar, zorunlu göç hareketlerini beraberinde getirmiş; başta payitaht İstanbul olmak üzere birçok bölgede yoğun nüfus hareketlilikleri yaşanmıştır. Bu demografik değişim, toplumsal yapıda dönüşümlere yol açmış; öksüz ve yetim çocukların sayısında artış meydana gelmiştir. Bu bağlamda, devlet tarafından yardıma muhtaç bireylerin korunması ve desteklenmesi amacıyla çeşitli sosyal hizmet kurumları ihdas edilmiştir.

Darülaceze Müessesesi'nin Tarihçesi

Darülaceze müessesesi 1896 yılında II. Abdülhamit döneminde kurulmuş bir sosyal devlet uygulamalarından birisidir (Özkan, 2006). Bu kurumun kurulmasında temel olarak dilencilikle mücadele ve kimsesiz, bakıma muhtaç bireylerin korunması amaçlanmıştır (Koçu, 1974).

Darülaceze'nin tarihine baktığımızda üç kıtanın sahibi Osmanlı İmparatorluğu, 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında büyük gerileme yaşamıştır. Bu savaşların sonrasında Rumeli bölgesi kaybedilmiş ve bu bölgede yaşayan halk İstanbul'a yoğun bir göç hareketi başlatmıştır. Fakat Rumeli'den İstanbul'a gelen bu göçmen kabilelerinin önemli bir bölümünü hasta, sakat, dul ve yetimler oluşturmaktaydı. Bu sebeple İstanbul'da yaşam düzeni bozulmuş, sokaklar evsiz barksız hastalar, sakatlar, kimsesiz çocuklar ve dilencilerle dolmuştur (Yıldırım, 1996). İstanbul'un kent yaşamına uyum sağlayamayan bu kesim, toplumda rahatsızlık yaratmıştır.

7 Eylül 1886 tarihinde toplanan Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin mazbatasında, İstanbul'daki yoğun göç hareketinin ardından kentte dilencilik olaylarının belirgin şekilde arttığına dikkat çekilmiştir. Raporlarda, bu kişilerin büyük bir kısmının aslında çalışabilecek durumda olmalarına rağmen dilenmeyi tercih ettikleri, bu durumun hem yerli halk hem de yabancı ziyaretçiler açısından huzursuzluk yarattığı ifade edilmiştir. Ayrıca, dilencilerin çeşitli asayiş sorunlarına karıştıkları da vurgulanmıştır (Yıldırım, 1996). Bu doğrultuda alınan kararlar çerçevesinde, İstanbul'da dilencilik yaptığı tespit edilen yabancı uyrukluların geldikleri ülkelere iade edilmesi; Osmanlı vatandaşı olup da herhangi bir fiziksel engeli veya hastalığı bulunmadığı halde dilenen kişilerin ise doğdukları veya geldikleri yerlere geri gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Toplantıda ayrıca, dilencilğin tamamen yasaklanması gerektiği belirtilmiş ve İstanbul'da kimsesiz, hasta, engelli bireyler ile ebeveyni veya vasisi bulunmayan, sokakta yaşamaya mecbur kalmış çocukların bakım ve korunması amacıyla devlet eliyle bir kurum kurulması gerektiğine hükmedilmiştir (BOA., İ. Hus. 1313 L/51)

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan toplumsal dönüşümler ve modernleşme çabaları doğrultusunda, sosyal yardım alanında daha kurumsal ve sistematik yapıların oluşturulması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, muhtaç bireylerin korunması ve topluma yeniden kazandırılması amacıyla planlanan sosyal hizmet kurumlarından biri de Darülaceze'dir. Kurulması öngörülen bu müessesenin yapısal tasarımı, kadın, erkek ve çocukların ayrı koşullarda barındırılmasını; mesleki eğitim almalarını sağlayacak işliklerin (atölyelerin) oluşturulmasını; temel dini ve ahlaki bilgilerin verilmesini; hasta bireylerin tedavi edilebilmesi için sağlık hizmetlerinin sunulmasını içermektedir. Ayrıca, millet ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin İstanbul halkından şartları karşılayan herkesin kabul edilmesi ve farklı inanç gruplarının dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için ibadethanelerin yerleşke içerisinde inşa edilmesi önerilmiştir (BOA., İ. Hus. 1313. Ş/43).

Sultan II. Abdülhamit'in fermanı doğrultusunda dönemin Sadrazamı Halil Rıfat Paşa tarafından İstanbul'da sosyal düzensizliklere neden olan dilenciler, sahipsiz çocuklar ve kimsesiz bireylerin rehabilite edilebileceği kapsamlı bir sosyal yardım kurumu kurma çalışmaları başlatılmıştır. Müessesenin temel amacı, kabul edilen bireylerin sosyal hayata yeniden kazandırılması, meslek edinmeleri yoluyla üretken bireyler haline getirilmesi ve yaşamlarını huzur içinde sürdürebilecekleri bir ortamın sağlanmasıdır (Önel, 2008).

Bu hedef doğrultusunda oluşturulan komisyon, yer seçimi ve maliyet analizi yaparak, günümüzde Okmeydanı olarak bilinen Kâğıthane Köyü'ne ait meranın bu tür bir sosyal hizmet kurumu için uygun olduğunu ve inşaatın 72.000 altın lira maliyetle tamamlanabileceğini rapor etmiştir (Önel, 2008). Ardından 1890 yılında Sultan Abdülhamit'in fermanı ile Darülaceze'nin inşa süreci resmen başlatılmış; inşaat 1892'de başlamış ve büyük ölçüde tamamlanarak 31 Ocak 1896 tarihinde Sultan'ın doğum gününde açılmıştır. Toplamda 52.000 m²'lik bir alana kurulan ve 1000 kişilik kapasiteye sahip olan Darülaceze yerleşkesinde, Müslüman ve gayrimüslim sakinler için ayrı daireler, koğuşlar, imalathaneler, yemekhaneler, hamamlar, okul, hastane, cami, Rum ve Ermeni kiliseleri, mutfak ve çamaşırhane gibi toplam 18 yapı yer almıştır. Kısa süre içinde bu yapılara süt çocukları için ırzahane, çamaşırhane ve marangozhane gibi ek binalar da eklenmiştir. Kuruluş aşamasında dikkat çeken bir diğer husus ise, inşaat maliyetlerinin önemli bir kısmının hayırsever bağışlarıyla karşılanmış olmasıdır.

Darülaceze'nin idari yapısı, zaman içerisinde çeşitli değişikliklere uğramıştır. Kuruluşunda doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olan müessese, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909 yılında Şehremaneti'ne (Belediye) devredilmiş; ancak bu dönemde kurumun yeterince işlevsel çalışmadığı yönündeki eleştiriler üzerine, 1916 tarihli Darülaceze Nizamnamesi ile yeniden Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır (Yıldırım, 1996). Cumhuriyet döneminde ise bu nizamname yürürlükte kalmakla birlikte kurumun idari bağıllığı, dönemin yönetim anlayışına paralel olarak farklı kurumlara devredilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde doğrudan hükümete bağlı olarak faaliyet gösteren Darülaceze, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlanmıştır.

İstanbul'da giderek artan dilencilik olgusunun toplumsal hayatta yarattığı olumsuz etkilerin giderilmesi sorumluluğu esasen belediyeye ait olmasına rağmen, bu amaca yönelik hizmet sunan kurumların belediye bünyesinde olmaması, belediyenin bu alandaki müdahale kapasitesini sınırlamıştır. Bu nedenle, 15 Ekim 1924 tarihli ve 970 sayılı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Darülaceze Müessesesi'nin İstanbul Belediyesi'ne devredilmesine karar verilmiştir. Ancak Danıştay, 1998 yılında almış olduğu kararda, halen yürürlükte bulunan 1916 tarihli Darülaceze Nizamnamesi'ne atıfla, 1924'te idari bir işlemle yapılan bu bağıllık ilişkisinin hukuki dayanağının bulunmadığını ifade etmiş ve Darülaceze'nin tekrar doğrudan İçişleri Bakanlığı'na bağlanması gerektiğini hükme bağlamıştır (Önel, 2008). Nihayetinde, 31 Aralık 2007 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 2007/22 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile Darülaceze bu kez Başbakanlığa bağlanmıştır.

1.1. Darülaceze Müessesesinde Sunulan Hizmetler

İstanbul'da giderek artan dilencilik olgusu ve sokakta yaşayan kimsesiz bireylerin toplumsal huzuru tehdit eden varlıkları, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetimini bu soruna kalıcı çözümler üretmeye yöneltmiştir. Bu doğrultuda II. Abdülhamit döneminde kurulan Darülaceze, başlangıçta sadece dilenciliğin ve sokakta yaşamın önlenmesi amacıyla hayata geçirilmiş bir sosyal yardım kurumu iken, zamanla farklı işlevler üstlenen kapsamlı bir sosyal refah müessesesine dönüşmüştür.

Darülaceze'nin kurulum aşamasında yapılan değerlendirme ve planlamalarda, kurumun yalnızca barınma değil, aynı zamanda koruma, sağlık, eğitim ve istihdama yönelik hizmetleri bir arada sunan bütüncül bir sosyal hizmet modeli olarak faaliyet göstermesi öngörülmüştür. Bu işlevsel vizyon, kurumun mimari yapılanmasında da kendisini göstermiş; kurum yerleşkesi, farklı yaş ve cinsiyet gruplarına özgü koğuşlar, imalathaneler, eğitim alanları ve sağlık hizmetlerinin sunulabileceği mekânlar göz önünde bulundurularak inşa edilmiştir.

Darülaceze'nin temel hizmet alanlarından biri olan koruma ve bakım hizmetleri, başta kimsesiz, hasta, yaşlı, engelli, kadın ve çocuk bireyler olmak üzere, yardıma muhtaç İstanbul halkına yönelik olarak geliştirilmiştir. Bu hizmetler kapsamında, bireylerin temel gereksinimlerinin –beslenme,

temizlik, giyim gibi– kurum tarafından karşılanması amaçlanmıştır. Kurumdan yararlanmanın temel şartı ise milliyet ve mezhep farkı gözetilmeksizin İstanbul doğumlu olmak ya da uzun yıllar boyunca İstanbul’da ikamet etmiş olmaktır. Bu yönüyle Darülaceze, dönemin Osmanlı toplumunda sosyal kapsayıcılık ilkesini gözetken nadir kurumlardan biri olmuştur (BOA., İ. Hus. 1313 L/51).

Darülaceze’de kadın ve erkekler için ayrı ayrı koğuşların tahsis edilmesinin yanı sıra, kimsesiz çocuklara özel olarak üç farklı koğuş ayrılmıştır. 4 yaşına kadar olan kız ve erkek çocuklar, ırzahane adı verilen koğuşta birlikte barındırılmış; bu yaşın üzerindeki ise cinsiyetlerine göre ayrı koğuşlara alınmıştır (Yıldırım, 1996). Kurumun erken dönemlerinde Müslüman ve gayrimüslim bireyler için ayrı koğuşlar düzenlenmiş olmakla birlikte, Cumhuriyet döneminde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve birlikçi bir model benimsenmiştir.

Kimsesiz çocuklara yönelik olarak Darülaceze bünyesinde sunulan bir diğer önemli hizmet ise eğitimidir. Kuruma kabul edilen ve okula başlama çağına gelen çocuklar için Darülaceze Mektebi İbtidaisi adıyla bir ilkokul açılmıştır. Bu okul, özellikle Müslüman çocuklara hem temel dini bilgileri hem de ilkokul seviyesindeki genel akademik bilgileri öğretmek amacıyla faaliyete geçirilmiştir (Yıldırım, 1996). Kurum bünyesinde uzun yıllar faaliyet gösteren bu eğitim yapısı, 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren kurum dışına taşınmıştır.

Darülaceze’nin kuruluş aşamasında planlanan önemli bir diğer hizmet ise, bireylerin ekonomik bağımsızlıklarını sağlayacak mesleki beceriler kazandırmaya yönelik sanayi faaliyetleridir. Kurumun kuruluşundan önce Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi’nde yapılan görüşmeler sonucunda, sanat ve meslek edinimine olanak tanıyacak atölyelerin (sanayi haneler) kurulmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda biri kadınlara, diğeri erkeklere tahsis edilmiş iki ayrı imalathane inşa edilmiştir. Zaman içerisinde bu yapıların sayısı ve işlevi genişletilerek halıcılık, dokumacılık, çorapçılık, demircilik, marangozluk, fotoğrafçılık, terzilik ve kunduracılık gibi pek çok farklı meslek dalında atölyeler açılmıştır (Koçu, 1974). Bu imalathaneler, hem kurumun kendi gelirini artırmaya katkı sağlamış hem de muhtaç bireylerin toplumsal üretime katılımını mümkün kılmıştır. Ancak günümüzde, bu atölyelerin büyük bir kısmı işlevini yitirmiş ve kapanmıştır.

Darülaceze’de barınan bireylere sunulan sağlık hizmetleri, kurumun kuruluşundan itibaren en temel hizmet alanlarından biri olmuştur. Tese’ülün Men’ine Dair Nizamname’nin ilgili hükümleri doğrultusunda, hasta durumunda bulunan yaşlıların tedavisini sağlamak amacıyla biri kadınlar, diğeri erkekler için olmak üzere iki ayrı hastane binasının inşa edilmesi öngörülmüştür. Başlangıçta her biri 21 yatak kapasitesine sahip olarak tasarlanan bu hastaneler, zaman içerisinde değişen sağlık ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde yeniden düzenlenmiş; ayrıca bir eczane binası da hizmete alınmıştır. Bu sağlık birimleri vasıtasıyla kurumda kalanlara poliklinik hizmetlerinin yanı sıra eczane, laboratuvar ve rehabilitasyon desteği sağlanmıştır.

1990’lı yıllarda ise, Darülaceze Vakfı’nın girişimiyle hastane binası kapsamlı bir restorasyondan geçirilmiş ve çağdaş tıbbi cihazlarla donatılmıştır. Bu dönüşüm sonrasında Darülaceze Hastanesi, yalnızca kurum sakinlerine değil, dışarıdan başvuran bireylere de poliklinik hizmeti sunmaya başlamıştır. Günümüzde söz konusu hastane, C tipi hastane statüsünde faaliyet göstermektedir (Yıldırım, 1996).

1.2. Çocukların Eğitimi

Darülacezenin içinde yetimhane çocukları için bir de sıbyan mektebi, ilkokul kurulmuştur. O tarihlerde Türkiye’deki ilkokulların ders programları bu okulda da aynen uygulanmaktaydı. Yetimhanede kalan ve okula devam etmek isteyen çocuklar bu okulda eğitim görürken okula devam etmek istemeyen çocuklar ise İmalathane talimatnamesi doğrultusunda çırak olarak imalathanelerde meslek öğrenmeleri amacı ile buralarda eğitim almaktaydı.

Darülacezede çocuklara yönelik dört şubeden oluşan mektep kurulmuş olup bunlar; sıbyan, ihtiyat,

ibtidai ve özel kısımdan oluşmaktaydı. Yedi yaşını dolduran çocuklar; sabah saatlerinde mekteplerinde eğitimlerine devam ederken akşam saatlerinde ise 4 saatlik bir süre ile imalathanelerde mesleki eğitim görmekteydiler. Tüm eğitim birimlerinden eğitim alan çocukları teşvik etmek için başarı gösteren öğrencilerin yevmiyelerine zam yapılmaktaydı. Darülaceze'nin eğitimlerini tamamlayanlara verdiği "ehliyetname" belgesini almadan Darülaceze'den çıkamamaları gibi düzenlemeler bulunmaktaydı (As, 2020).

1.3. Darülaceze Dilsiz ve Âmâ Mektebi

Burada II. Abdülhamid'in, Darülaceze bünyesindeki görme engellilere yönelik eğitim hizmeti verecek bir âmâ okulu kurulması yönündeki girişimine de değinmek gerekir. Âmâlara kur'an dersi verilmek ve ilahi ezberletilmek ve ayrıca gerekli eğitimleri vermek üzere bir okul kurulması isteği, öncelikle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve daha sonraları 1. Dünya Savaşı'nın yaşanması gibi durumlar dolayısıyla akim kalmıştır (Yıldırım, 1997).

1.4. Darülaceze ve İmalathaneler

Darülaceze bünyesinde barınan kadın, erkek ve çocuklardan fiziksel olarak çalışmaya elverişli olan bireylerin, kurumun imalathanelerinde istihdam edilmesine ilişkin esaslar, "Darülaceze Mamûlâtının Temin-i Terakkiyâtı ve Tezyîd-i Revâcî Zımnında İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbiri Hâvî Talimat" başlıklı yönergede ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir (Özkaya, 2014). Anılan düzenlemeye göre, söz konusu bireyler, fiziki yeterliliklerini belgelemeleri koşuluyla, imalathanelerde çalışmaları karşılığında günlük 40 para ücret almakta, performans ve yeterliliklerine göre bu ücretin günlük 60 paraya kadar artırılması mümkün olabilmektedir. Ancak kazanılan ücretin tamamı bireylere doğrudan teslim edilmemekte; yalnızca 10 kuruşluk kısmı aylık olarak kendilerine ödenirken, geri kalan meblağ ileride sermaye olarak kullanılmak üzere Darülaceze veznesinde muhafaza edilmektedir (As, 2020). Ayrıca, 1896 tarihli Darülaceze Nizamnâme-i Dâhilîsi'nde, imalathanelerde üretilen ürünlerin belirli dönemlerde düzenlenecek sergilerde satışa sunulacağı hüküm altına alınmıştır. Bu satışlardan elde edilen gelirlerin üçte biri kurum bütçesine aktarılırken, kalan kısmı üretimde doğrudan görev alan bireylerin kişisel gelirlerine tahsis edilmektedir (As, 2020). Bu uygulama, Darülaceze'nin yalnızca koruyucu ve bakım sağlayıcı değil, aynı zamanda bireylerin üretkenliğini destekleyen bir yapıya sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Darülaceze bünyesinde meslek edindirme amacıyla faaliyette bulunan iki ayrı Dârussınâî Mektebi (sanayi okulu) mevcuttur. Bunlardan biri erkeklere, diğeri ise kadınlara yöneliktir. Bu okullarda öğretmenlerin bir kısmı dışarıdan temin edilirken, bir kısmı ise kurumda mukim ve mesleki yetkinliğe sahip bireyler arasından seçilmiştir. Kurumda barınan çocuklar ve çalışabilir durumdaki yetişkinler, bu mesleki eğitim faaliyetlerine katılmak suretiyle toplumsal hayattan kopmadan hem üretim süreçlerine dahil olmakta hem de kendi geçimlerine ve kurumun mali yapısına katkı sağlamaktadırlar. Bu kapsamda, daha önce dış tedarik yoluyla karşılanan giyim ve ayakkabı gibi temel ihtiyaçlar, söz konusu imalathanelerde yapılan üretim sayesinde kurum bünyesinde karşılanmaya başlanmış; bu sayede dış alımlara olan ihtiyaç asgari düzeye indirilmiştir. Bu durum, Darülaceze'nin kendi kendine yetebilen, üretime dayalı sürdürülebilir bir sosyal hizmet modeli geliştirdiğini ortaya koymaktadır (BOA., İ. Hus. 1313 L/51).

Darülaceze bünyesinde faaliyet gösteren imalathanelerin işleyişine dair, kurum personelinin ve özellikle çocukları koruma amacı taşıyan yasal düzenlemeler de oluşturulmuştur. Bu kapsamda, 1895 yılında yürürlüğe giren "Darülaceze Mamulâtının Gelişmesi ve Sürümünün Çoğaltılması İçin Alınacak Tedbirler Talimatnamesi", kurumda çalışabilecek durumda olan bireylerin hangi koşullarda imalathanelerde istihdam edileceğini ve kendilerine nasıl ücret ödeneceğini belirleyen esasları ortaya koymuştur. Söz konusu talimatnameye göre, Darülaceze'de barınan ve yedi yaşını doldurmuş çocuklar kurumun bünyesindeki okula devam edecek, uygun görülen çocuklar ise eğitimlerine devam ederken aynı zamanda imalathanelerde çalıştırılacaklardır. Bu çocuklar,

eğitim sürecini tamamlayıp şahadetname aldıktan sonra da seçtikleri mesleği öğreninceye kadar ilgili atölyelerde çalışmalarını sürdüreceklerdir. Ayrıca, her yıl mensubu oldukları zanaat dalında sınavlara tabi tutulacak; başarı ve çaba gösterenler ödüllendirilecek; yeterlilik gösterenlere ise birer ehliyetname (diploma) verilecektir. Talimatnamede, yoklamaların hangi aralıklarla ve nasıl yapılacağı, devamsızlık durumlarında uygulanacak yaptırımlar, çalışanların kötü muameleye maruz kalmaları halinde ustaların sorumlu tutulacağı gibi çeşitli düzenlemelere de yer verilmiştir. İmalathanelerde çalışan yetişkin bireylerin ve çocukların günlük ücretlerini israf etmemeleri amacıyla, çocuklar için özel bir düzenleme yapılmış; kazançlarının yalnızca 10 kuruşu kendilerine ödenmiş, geri kalan kısmı ise Darülaceze veznesinde birikim olarak tutulmuştur. Bu birikim, çocukların kurumdan ayrıldıklarında sermaye niteliğinde kullanılmak üzere saklanmıştır. Kazançların düzenli takibi amacıyla çalışanlara birer cüzdan verilerek gelir-gider dengesini görmeleri sağlanmıştır (Çelik, 2020). Bu düzenlemeler, aciz durumdaki kadın, erkek, çocuk ve yaşlı bireylerin hem topluma kazandırılmasını hem de insani değerlere bağlı kalarak eğitim, disiplin ve üretkenlik ilkeleri doğrultusunda gelişimlerini sağlamayı hedefleyen kapsamlı bir sosyal politika yaklaşımını yansıtmaktadır (Bayhan, 2014); Görgün, 2008).

Darülacezede eğitim verilen sanat kursları;

Halıcılık; Darülaceze’de erkek ve kadınlara ait iki ayrı halıhane bulunmaktaydı. Bu iki halıhane’de 18 tezgah mevcut olup bir usta ve bir kalfanın nezaretinde darülaceze’de kalan 6 kişi ve 40 çocuk bu halı tezgahlarında çalışmakta ve meslek edinmekteydi. Bu halıhanelerde her türlü ipek ve yün halılar yapılmakta, yapılan halılar Beyazid sergilerinde ve dükkanlarda sergilenerek satılmaktaydı. Kadın Halıhanesinde erkek halıhanesine göre bir farklılık da nakış tezgahı bulunmaktaydı ve burada kadınlara nakış işi de öğretilmekteydi.

Dokumacılık; Halıcılıkta olduğu gibi bu imalathanede de bir usta ve bir kalfa nezaretinde darülacezeden hizmet alan 6 kişi ile 10 çocuk çalışmaktaydı. Bu imalathanede adi şal tezgahı olmakla birlikte, dönemin son sistemi olan buharlı tezgahlar da bulunmaktaydı.

Çorapçılık; Bir usta ve bir kalfanın meslek öğrettiği bu imalathanede 6 aceze barınanı ve 6 çocuk çalışmakta ve meslek edinmekteydi. Burada üretilen ürünler aceze sakinlerine verilmekle birlikte çorap imalathanesinde üretilen ipek ve yün çoraplar satılarak acezeye gelir getirmesi de sağlanmaktaydı.

Demircilik; Diğer imalathanelere göre çalışması daha zor ve ileri destek isteyen bu imalathanede bir usta ile yalnız üç çocuk çalışabilmekteydi. Darülaceze müessesinin demire bağlı malzeme üretimi burada gerçekleştirilmekteydi. Aynı zamanda bu imalathanede enva-i çeşit makinanın da tamiri yapılmaktaydı.

Marangozluk; Bu imalathane ilk açıldığında Avrupakari marangozluk ve dülgerlik kurulmuş olup doğramacılık, lüzum görülen şeyler, eşya yapımları burada sağlanmaktaydı. Burada aynı zamanda oymacılık, kakmacılık, sedefçilik, tornacılık gibi ileti zanaatler de öğretilmeye başlandı.

Fotoğrafçılık; Bu imalathanede temel amaç çocuklara yeni gelişen fotoğraf makinesi ile fotoğraf çekmesini öğretmek olmuştur.

Terzihane; Bu imalathanede bir usta, bir kalfa, bir yorgancı, darülacezedeki acizlerden 5 kişi ve on iki çocuk, on iki makinede terzilik öğrenmektedir. Terzihanede Darülaceze’nin elbise, gömlek, çarşafı üretilmekte ve dış esnaftan siparişler de kabul edilmekteydi.

Kunduracılık; Kundurahanede iki usta, on kalfa, altı aciz ve on dokuz çocuk meslek öğrenerek üretim yapmaktaydı. Kundurahanede iki makine ve on tezgah bulunmaktaydı. Burada üretilen ürünler öncelikle iç kurum ihtiyaçlarına ayrılmakta, diğer üretimler ise satılmaktaydı.

2. Darülaceze Müessesesinde Günümüzde Sunulan Hizmetler

Kuruluşundan bu yana bir asrı aşkın süredir faaliyetlerini sürdüren Darülaceze Müessesesi, bugüne kadar 29.000'i çocuk olmak üzere yaklaşık 100.000 kişiye barınma ve bakım hizmeti sunarak önemli bir sosyal yardım kurumu olma vasfını korumuştur (Darülaceze, 2008a). Tarihsel süreçte üstlendiği birçok görevi günümüzde de devam ettiren kurum, hâlihazırda yaklaşık 650 sakine hizmet vermeye devam etmektedir. Din, dil, ırk, cinsiyet ve mezhep ayrımı gözetmeksizin hizmet sunma ilkesi doğrultusunda faaliyet gösteren Darülaceze, 1896 yılında kurulmuş olup günümüzde hâlen 1916 tarihli Darülaceze Nizamnamesi çerçevesinde yönetilmektedir. Söz konusu nizamnameye göre kurum; erkekler, kadınlar, çocuklar ve süt çocukları için ayrı birimlerden oluşmaktadır. Bin kişilik kapasitesiyle Darülaceze, yalnızca sunduğu bakım hizmetleriyle değil, yerleşkinde bulunan camii, kilise ve havrayla da çok kültürlü yapısını ve hoşgörü ilkesini yansıtan sembolik bir sosyal mekândır. İstanbul'un Okmeydanı semtinde yer alan Darülaceze yerleşkesi, toplam 27.000 m²'lik bir alana yayılmış olup, kurum bünyesinde 9 adet düşkünler servisi, bir poliklinik, bir çocuk yuvası, kütüphaneli bir rehabilitasyon merkezi, fırın, günde 3.000 kişiye yemek hazırlayabilecek kapasitede modern mutfak, kesimhane, soğuk hava deposu, çamaşırhane ve ayrıca terzihane, matbaa, marangozhane, ayakkabı tamir atölyesi, demirhane, dokumahane, müzik ve Siirt battaniyesi atölyesi gibi çeşitli üretim birimleri bulunmaktadır (Şengülen, 2008).

Darülaceze'ye kabul edilecek muhtaç bireyler ve korunmaya muhtaç çocuklar için belirli kriterler öngörülmüştür. 1916 tarihli Darülaceze Nizamnamesi'ne göre, İstanbul'da doğmuş ya da en az beş yıl boyunca kesintisiz ikamet etmiş olan; çalışamayacak durumda bulunan, bakıma muhtaç ve kimsesiz kişiler ile sosyal güvencesi veya destekçisi olmayan, 18 yaş üstü engelli ve yaşlı bireyler kuruma kabul edilebilmektedir. Ayrıca terk edilmiş ve sahipsiz çocuklar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, bulaşıcı hastalığı bulunan bireyler (verem, cüzzam, kanser gibi), akıl hastaları, zeka geriliği olanlar ve alkol ya da madde bağımlılığı bulunan kişiler mevzuat gereği Darülaceze'ye kabul edilmemektedir. Kuruma kabul edilen kişilerin varsa düzenli gelirleri, taşınır veya taşınmaz mal varlıkları kuruma kabul edildikleri andan itibaren kurum yönetimi tarafından idare edilmektedir (Karaman, 2008).

Günümüzde Darülaceze tarafından sunulan hizmetler, iki ana başlık altında toplanmaktadır:

1) Aceze Bakım Hizmetleri: Bu hizmetler, kurumda kalan bireylerin barınma, beslenme, temizlik, giyinme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktir. Yatakta bakıma muhtaç olanlar, kendine yetebilen bireyler ve çocuk yuvasında kalan çocuklar bu kapsamda desteklenmektedir.

2) Sağlık Hizmetleri: Kurumun bünyesinde faaliyet gösteren hastane aracılığıyla sunulan sağlık hizmetleri, yataklı tedavi kurumları yönetmeliğine uygun olarak sürdürülmektedir. Bu hizmetler; muayene, koruyucu sağlık uygulamaları ve rehabilitasyon hizmetlerini içermektedir. Acezelerin akut ya da kronik sağlık sorunlarının tedavisi kurum içinde yapılmakta, daha ileri tedavi gereken durumlarda ise diğer sağlık kuruluşlarından destek alınmaktadır. Sağlık güvencesi olmayan sakinlerin tedavi giderleri ise kurum bütçesinden karşılanmaktadır (Darülaceze, 2008b).

Darülaceze, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sosyal yardım alanında önemli bir kurum olarak faaliyet göstermekteydi. Ancak 20. yüzyılın başları ve özellikle Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte sosyal devlet anlayışının gelişmesi, Darülaceze'nin yapısında ve hizmetlerinde çeşitli dönüşümlere yol açmıştır. Cumhuriyet döneminde, Darülaceze sadece yoksullara barınma sağlamaktan öteye geçerek, sosyal refah hizmetlerinin merkezi bir parçası haline gelmiştir. Kurumun idari yapısı modernize edilmiş, hizmet alanları genişletilmiş ve sağlık hizmetleri daha sistematik hale getirilmiştir.

1920'ler ve 1930'lar boyunca Darülaceze, özellikle savaş gazileri, yaşlılar ve engelliler için rehabilitasyon ve bakım hizmetleri sunmaya başlamış, aynı zamanda çocuk bakım evleri ve meslek edindirme atölyeleri gibi sosyal destek mekanizmaları kurmuştur. Bu dönemde devletin sosyal politikalarıyla paralel olarak, Darülaceze'nin işlevi sosyal devlet ilkeleri doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde, Darülaceze müessesesi halkın sosyal güvenlik ihtiyacına cevap veren temel kurumlar arasında yer almış ve hizmet yelpazesini sağlık, eğitim ve mesleki rehabilitasyon gibi alanlarda genişletmiştir. Ayrıca, kurumun din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeden hizmet vermesi, Türkiye'nin sosyal uyum ve hoşgörü politikalarıyla uyumlu şekilde devam etmiştir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı'dan günümüze uzanan sosyal dayanışma ve kamu eliyle yürütülen sosyal hizmet anlayışı, Türk toplumunun tarihsel, kültürel ve dini dinamikleriyle şekillenen köklü bir geçmişe sahiptir. Bu bağlamda İstanbul Darülaceze Müessesesi, yalnızca tarihî bir kurum değil; aynı zamanda sosyal politikanın evrimini yansıtan, güncel ihtiyaçlara cevap verebilen ve model alınabilecek özgün bir sosyal hizmet örneği olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada ortaya konulan bulgular göstermektedir ki, Darülaceze'nin başarısı yalnızca geçmişe dayanan bir mirasın sürdürülmesi değil; çağın sosyal, ekonomik ve teknolojik dönüşümlerine aktif uyum sağlayabilme kapasitesinde yatmaktadır. Kurumun rehabilitasyon, üretim ve meslek edindirme işlevleri sayesinde bireylerin sadece barınma ve bakım ihtiyaçları karşılanmamakta; aynı zamanda toplumsal hayata yeniden katılmaları da desteklenmektedir. Bu yönüyle Darülaceze, pasif bir yardım kurumu olmaktan öte, bireyleri güçlendiren, katılımcı ve üretken bireyler hâline getiren bir dönüşüm merkezine dönüşmüştür.

Bu dönüşüm süreci, sosyal hizmetin sadece koruyucu değil; önleyici, geliştirici ve dönüştürücü bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Kurumun tarihsel süreklilik içinde sergilediği bu çok boyutlu işlev, günümüz sosyal hizmet politikalarının şekillendirilmesinde dikkate alınması gereken önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu nedenle Darülaceze'nin kurumsal tecrübesi ve model uygulamaları, özellikle yaşlanan toplumlar, engelli bireylerin topluma entegrasyonu ve sosyal dışlanma ile mücadele gibi alanlarda ulusal ve uluslararası düzeyde daha fazla araştırma ve uygulama alanına taşınmalıdır.

Gelecek çalışmalarda, Darülaceze benzeri kurumların dijitalleşme, sosyal girişimcilik, sürdürülebilirlik ve toplumsal katılım bağlamında nasıl dönüştüğü daha derinlemesine incelenebilir. Ayrıca, kurum sakinlerinin yaşam memnuniyeti, sosyal uyum düzeyleri ve psikososyal destek hizmetlerinin etkisi gibi bireysel sonuçlara odaklanan mikro düzey analizler, mevcut hizmetlerin niteliğini geliştirmek açısından katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Darülaceze örneği, geçmişten bugüne taşıdığı sosyal adalet ve dayanışma ilkelerini, çağdaş sosyal hizmet perspektifi ile harmanlayarak hem tarihsel hem de güncel anlamda önemli bir model oluşturmaktadır. Bu modelin çok yönlü yapısı, sosyal hizmet alanında disiplinlerarası çalışmalara zemin hazırlarken, sosyal politika yapımcıları için de değerli bir referans niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

1-T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA) Belgeleri

BOA., İ. Hus. 1313. Ş/43

BOA., İ. Hus. 1313 L/51

2-Kaynak Eser ve İncelemeler

- As, İ. (2020). *Bir sosyal hizmet kurumu olarak darüleytam*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bayhan N(ed.), (2014). *Sultan 2. Abdulhamid Han'ın yaptırdığı hayır Kurumlarından Darülaceze*. İstanbul: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Darülaceze Yayınları.
- Çelik, R. (2020). *Sosyal hizmet tarihi*. Grafiker Yayınları, Ankara.
- Darülaceze (2008a). 112 Yıllık bir hayır kurumu: Darülaceze. <http://www.darulaceze.gov.tr/bpi.asp?caid=229&cid=78> (Erişim Tarihi: 22.01.2025)
- Darülaceze (2008b). Hizmetlerimiz. <http://www.darulaceze.gov.tr/bp.asp?caid=219> (Erişim Tarihi: 22.01.2025)
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (1950-2000). *Sosyal hizmetler dairesi yazışmaları*. Ankara, Türkiye: Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- DPT (2008). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006). 22.01.2025 tarihinde <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-06/esg.htm> adresinden alındı.
- Görgün-Baran, A. (2008). Yaşlılıkta sosyalizasyon ve yaşam kalitesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2, 86-97.
- Koçu, R. E. (1974). *Darülaceze 1895-1974*. İstanbul: Darülaceze'ye Yardım Derneği.
- Önel, T. (2008). Zaman tüneline darülaceze. *Kutsal Çatı, Darülaceze Müessesesi Süreli Yayını*, 1, 5-6.
- Özkan, S. (2006). Türkiye'de darüleytamların gelişimi ve Niğde Darüleytamı. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19(Bahar), 211-229.
- Şengülen, D. (2008). “Burada boş durmak yok” *Kutsal Çatı, Darülaceze Müessesesi Süreli Yayını*, 1, 28.
- Tabakoğlu, A. (2014). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yıldırım, N. (1996). *İstanbul Darülaceze Müessesesi tarihi*. İstanbul: Darülaceze Vakfı.

Araştırma Makalesi / Research Article

GÜRCÜ KAYNAKLARINDA SELÇUKLU TASVİRİ

Onur GÜVEN¹

Öz

Tarihi süreçte milletlerarası ilişkiler, çeşitli kimlik ve algıların oluşumunda etkili olmuştur. Bu ilişkiler bazen çatışma, bazen ise dostluk ekseninde gelişmiştir. Türk-Gürcü ilişkileri de tarihsel koşullara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Gürcü kronikleri, Selçuklular öncesi dönemde Hazarlar başta olmak üzere çeşitli Türk toplulukları hakkında bilgiler vermektedir. İlk etapta Türkleri savaşçı ve yenilmez bir millet olarak tanıtan bu kaynaklar, Selçuklu akınlarının başladığı XI. yüzyıldan itibaren daha çatışmacı bir dil benimsemiştir. Alp Arslan'ın 1064-1068 seferleri, Gürcü kaynaklarında Türklerin istilacı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Ancak Sultan Melikşah'ın kaynaklarda adaletli ve merhametli bir lider olarak anılması, Türk imajının zamanla değişebildiğini göstermektedir. Bu durum, başlangıçta tehdit olarak görülen Türk kimliğinin siyasi ve toplumsal etkileşimler sonucunda olumlu bir algıya dönüşebileceğini ortaya koyar. Bu çalışma, Gürcü kronikleri temelinde Türk/Selçuklu imajını ve bu imajın zamanla nasıl değişime uğradığını incelemektedir. Gürcü kaynaklarında Türkler, kimi zaman düşman kimi zaman ise müttefik olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda, Türk kimliği Gürcü kroniklerinde sabit değil, aksine dönemsel koşullara bağlı olarak dönüşüm gösteren dinamik bir yapı arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Algı, Gürcü kaynakları, Türk-Gürcü ilişkileri, Selçuklular

JEL Kodu: Z0

IMAGES OF SELJUKS IN GEORGIAN SOURCES

Abstract

In the historical process, international relations have been effective in the formation of various identities and perceptions. These relations have sometimes developed on the axis of conflict and sometimes on the axis of friendship. Turkish-Georgian relations have also differed depending on historical conditions. Georgian chronicles provide information about various Turkish communities, especially the Khazars, in the pre-Seljuk period. These sources, which initially portrayed the Turks as a warlike and invincible nation, adopted a more confrontational language from the XIth century onwards, when the Seljuk raids began. Alp Arslan's campaigns of 1064-1068 led Georgian sources to characterize the Turks as invaders. However, the fact that Sultan Melikşah is mentioned as a just and merciful leader in the sources shows that the image of the Turks could change over time. This study analyses the image of the Turks/Seljuks in Georgian chronicles and how this image changed over time. In Georgian sources, Turks are sometimes portrayed as enemies and sometimes as allies. In this context, the Turkish identity is not fixed in Georgian chronicles, but on the contrary, it presents a dynamic structure that transforms depending on the periodic conditions.

Keywords: Identity, Perception, Georgian sources, Turkish-Georgian relations, Seljuks

JEL Code: Z0

¹ Dr. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, Ankara/TÜRKİYE, onurguven08@gmail.com, ORCID:0000-0002-3640-2816

Başvuru Tarihi (Received): 07.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

1040 yılındaki kuruluş safhasından sonra güçlü bir devlet olarak etkinlik gösteren Selçuklular, tarihleri boyunca (1040-1318) birçok toplulukla münasebet kurmuştur. Bu etkileşim bazen çatışma hâlinde olduğu gibi bazen de iş birliği çerçevesinde ilerlemiş ve Selçuklu Devleti, kurulduğu coğrafyada Türk-İslâm tarihine yön veren bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim ilişki kurduğu devletlerin tarihi kaynaklarında kendisine yer bulan Selçuklular pek çok yönden etkiledikleri milletlerin hafızasında derin izler bırakmıştır. Fars, Ermeni, Gürcü, Süryani ve Latin kaynaklarında kendisine yer bulmuş, farklı devletlerin tarih anlayışında “Selçuklu algısı/imağı” oluşmasına yol açmışlardır. Tarihi kaynaklarda ortaya çıkan bu algıda özellikle Türk topluluğuna karşı düşmanca bir tavır sergileniyorsa bu durum genel itibarıyla “dini ve etnik kimlik ile öteki” kavramlarının nasıl algılandığıyla bağlantı kurmak gereklidir.

Yabancı kaynaklarda “Türk algısı ve Türk imajı” farklı boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Gürcü kaynaklarında Türklerin dini, etnik ve kültürel kimliklerinden hareketle oluşan Türk imajı yüzyıllar boyunca çeşitli merhalelerden geçerek ilerlemiştir. Öyle ki Gürcistan’a yönelik ilk Türk akınları başta olmak üzere Selçuklular, Timurlular, Harezmşahlar, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmen Devletleri ve Osmanlılara karşı ortaya çıkan siyasi koşullar gereği kaynaklardaki imaj, değişkenlik gösterse de ortak paydadaki “Türk” algısı sabit kalmıştır (Bostashvili, 2020, s. 29). Burada zikredilen imaj kavramı genel anlamda bir topluluğun, devletin veya milletin zihin dünyasında oluşturduğu keskin ifadeler bütünüdür. Ayrıca imajlar ve algılayış biçimi toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Çünkü her bir olayın algılanış biçimi farklı olmakla birlikte algı konusu da değişkenlik gösterir. Bu değişkenlik hâli şüphesiz ilgili toplumun tecrübelerine göre farklılık arz eder. Gürcülerin zaman içerisinde “Ötekine bakış açısı”, siyasi gelişmeler, sosyal olaylar, milletin geçmiş deneyimleri, inanç dünyaları veya dini etkenler, geçmiş tecrübeler ve düşünce biçimleri imajların büyük ölçüde oluşumunu belirleyen önemli değişkenlerdir. Neticede ise belirli dönemde toplum içerisinde oturan bu imaj, nesilden nesle geçtiğinde bireylerin hafızasında ciddi anlamda yer kaplamakta ve bir daha geri dönülemez fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Örneğin kaybedilen bir savaşın üzerinden yüzyıllar geçse de o savaşın ardından oluşan zorlu koşullar milletin hafızasından yaşamaktadır. Bu sebeple öteki olan yani düşman devletle herhangi bir münasebetin kurulmadığı bir evreye geçilse de hafıza savaşın yarattığı etkiyle canlılığını korumaktadır.

İmaj kavramının yanı sıra kimlik algısı da “Öteki ile biz”in oluşumunda önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimlik ilk anlamından ziyade sosyolojik bir kavram olarak bir toplumun dil, kültür ve aidiyet anlayışı çerçevesinde kendisini tanımlaması ve kendinden olmayan -ötekini- ayırt etmesine yaramaktadır (Özsüer, 2019, s. 25-26). Bu sebeple tarihi kaynaklarda oluşturulmak istenen toplumun kimliği diğer topluluklardan çok daha farklı bir biçimde meydana getirilmek hedeflenir. Özellikle Gürcü ve Ermeni kaynaklarında mevcut olan kilise kayıtları Selçuklular özelinde Türkleri tanımlarken dini ve inanç ekseninde bir kimlik yaratmaktadır. Ötekine yani düşman unsuru kendisinden ayırt etmek için tarihi kaynaklar sıklıkla farklılıklara temas etmesi bu nedenle olağan bir durumdur.

Gürcüler tarihi süreç içerisinde güçlü oldukları bir evrede kendilerini “Hristiyanlığın doğudaki en kudretli temsilcisi” (Salia, 1980, s. 124) şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca Gürcü milleti Kafkasya’nın kültürel, siyasi ve sosyal özelliklerini yoğun bir şekilde barındıran bir millettir. Bu kapsamda Batı’daki Türk imajından ziyade Doğu’daki Türk algısını vurgulamak yerinde olacaktır. Ancak Türkler hakkında yapılan değerlendirmeler ve ortaya çıkan bazı kavramların hem Batı da hem de Doğu da ortak olduğu tespit edilmektedir. Bilhassa savaşçı bir toplum olmaları hasebiyle Türklerin “barbar” olarak zikredilmesi ve buna paralel olarak ortaya çıkan “yağmacı ve gaddar” ifadeleri ortak söylemin ürünleridir (Yerdelen, 2017, s. 46-47). İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Gürcü kroniklerinde Selçuklu askerlerine yönelik değil ancak Selçuklu Sultanları hakkında

farklı yorumlar yapıldığı göze çarpmaktadır. Bu farklılığın altında şüphesiz Gürcü toplumunun kendisine has özellikler barındırması yatmaktadır.

Gürcü kronikleri Türk tarih araştırmaları için önemli bir kaynak konumundadır. Son dönemlerde yapılan tezlere ve düzenlenen sempozyumlara bakıldığında Gürcüce eserlerin tanıtımı ve Türk tarih yazımına kazandırılması noktasında kıymetli adımlar atılmıştır. Gürcü kroniği Kartlis Tskhovreba'nın büyük bir kısmının Rusça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe gibi dillere tercümesi yapılmışsa da tarihimiz için önemli olan diğer kaynak metinler, kilise kayıtları, el yazmaları ve XIX. yüzyılda hazırlanan tetkik eserlerin hâlen Türk tarih yazımı içerisine girmediği bilinmektedir. Bu çerçevede Gürcü kaynaklarını etkin bir biçimde değerlendirmek ve bunları tanıtmak özellikle Kuzeydoğu Anadolu'daki Türk yerleşimi ile Selçukluların bölgedeki faaliyetlerini anlama noktasında önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Kronikler ve tetkik eserler haricinde vurgulanması gereken diğer araştırma kaynakları yazıtlardır. Selçuklu akınlarıyla ilgili olarak Gürcistan'da mevcut olan yazıtlar, bu akınların bölge üzerinde yaratmış olduğu sosyo-ekonomik ve kültürel etkiyi görmemiz açısından değerli bir konumdadır (Mosiashvili, 2012, s. 17). Gürcü kaynakları arasında ifade edilmesi gereken ve Türk araştırmacıları tarafından en çok bilinen eser şüphesiz Kartlis Tskhovreba'dır. "Kartli'nin Hayatı" anlamını taşıyan metinler aslında birçok farklı kroniğin bir araya getirildiği koleksiyon maiyetindedir. Kronikte genel anlamda Tao-Klarceti bölgesinin siyasi, idari yapısı ve coğrafyası, farklı boya mensup Türk topluluklarının Gürcistan'a yönelik akınları, Gürcü Krallığı'nın uzun bir sürece yayılan dönemdeki faaliyetleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Kronikte Selçukluların yaşam tarzları başta olmak üzere onların savaşçı özellikleri, Sultanların Gürcü Krallarıyla münasebetleri, Gürcülerin Selçuklu Türklerine karşı bakış açıları ve Müslüman Arap akınlarıyla Selçuklu seferlerinin mukayesesi gibi konular detaylı olarak işlenmektedir (Brosset, 2003, s. 1-8).

Selçukluların Tao-Klarceti bölgesi ve Gürcistan içlerine gerçekleştirmiş oldukları seferlerle alakalı Gürcü kaynakları şüphesiz Arap ve Fars kaynakları kadar değerli bir konumdadır. 1059 ile 1067 tarihleri arasında Selçuklu Devleti'nin, Doğu Roma ve Gürcü şehirlerini fethetmesiyle ilgili ilk bilgiler Giorgi Mtsiri'nin "George Mtatsmindeli'nin Hayatı" adlı eserinde yer alır. Mtatsmindeli, 1060 yılında Gürcistan'a ulaşmak için Antakya'dan yola çıkan ancak karadan ulaşmanın zor olduğunu öğrenince deniz yoluyla Gürcistan'a gitmek durumunda kalan bir seyyah ve din adamıdır (Garland ve Rapp 2006, s. 2-4). Mtatsmindeli eserinde yol boyunca yaşadıklarını aktarmış ve Gürcü coğrafyasına geldiğinde Selçukluların bu sahayı nasıl tahrip ettikleri dair gözlemlerde bulunmuştur. Hâliyle bu eser de en az Kartlis Tskhovreba kadar Selçuklular hakkında oluşan algının anlaşılması için değerli bir kaynak eserdir.

Gürcistan'a yönelik Selçuklu akınlarıyla bağlantılı bilgi veren diğer kaynaklar yazıtlardır (Güven, 2022, s. 5) Sultan Alp Arslan'ın gerçekleştirmiş olduğu seferler bu yazıtlarda yer almaktadır. Sultanın yaptığı fetih hareketi Gürcü tarihi için büyük yıkım olarak görülmekteydi ve Selçuklu askerlerinden kaçan halk mağaralara sığınmıştı. Günümüze ulaşan mağara yazıtları da bu dönemden kalmadır. Selçuklu akınları zamanında yaşananlar gerek kroniklerde gerekse epigrafik kayıtlarda mevcuttur. Bunlardan birisi olan "Mirashkani yazıtında Akhalkalaki seferinden bahsedilmektedir." Bu yazıt "Gaprindashvili tarafından Mtkvari geçidinde Vardzia mağaralarının 5 km batısında nehrin batısındaki bir mağarada bulunmuştur." (Gaprindashvili, 1953). Mirashkani gibi yine o dönemle alakalı bir başka epigrafik yazıt keşfi 1957 yılında "Giviy Gaprindashvili tarafından Karelian bölgesinde, Trekhevi Köyü yakınlarındaki mağarada tespit edilmiştir." (Gaprindashvili, 1961). Bu iki yazıtta Selçukluların Gürcistan'a yaptıkları akınlarla ilgili olup, özellikle Selçuklu askerlerine yönelik oluşan algının meydana gelmesinde önemli bir aşamayı oluşturur.

Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız kaynaklar Selçuklulara yönelik ortaya çıkan imajı tespit etme noktasında önemli veriler sunmaktadır. XI. yüzyılda Büyük Selçuklu İmparatorluğu özelinde

Türklere karşı oluşan algı ve metinlerde yer alan tasvirler, günümüze kadar oluşan Türk imajı/algısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Selçuklu sonrası Türk hâkimiyeti farklı aşamalar ve çeşitli yönetim sistemlerinden geçse de Selçukluların bilhassa Tao-Klarceti'deki nüfus bağlamında yerleşimi ve yapılan şiddetli akınlar Gürcistan'da oluşan ortak "Türk mitinin" yerleşmesinde kıymetli bir merhaleyi oluşturur. Bu çalışmada Gürcü kaynakları değerlendirilerek XI.- XIII. yüzyıl aralığında Gürcülerin Selçukluları "kültürel, etnik ve dini" anlamda nasıl algıladıkları, kaynaklarda Selçukluların nasıl yer aldığı, Selçuklu Türklerini daha çok hangi kavramlarla bir arada kullandıkları ve Türk hâkimiyetinin sağlandığı bu süreçte oluşan Türk korkusu/nefreti ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada tarihsel yöntem uygulanmış olup veriler doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Doküman analizi, ilgili yazılı kaynakların sistematik bir şekilde değerlendirilmesini içermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 191).

1. Selçuklu Öncesi Gürcü Kaynaklarında Türkler

Gürcü tarih yazımında Türkler ile Gürcülerin münasebetlerine yönelik verilen ilk bilgiler, genel anlamda ittifak temelli olup olumlu gelişmeler üzerine kuruludur. Hunlar ve Hazarların, Gürcülerle ittifak yaparak İran, Arap ve Roma'dan gelen saldırılara karşı birlikte hareket ettikleri ifade edilmektedir (Alasania, 2013, s. 11). Söz konusu milletler arasında gerçekleşen mücadeleler Gürcü topraklarında meydana geldiği için ülkede birlik ve istikrardan bahsetmek söz konusu değildi. Gürcistan, Eski Çağlardan itibaren çoğunlukla ikili yapıda (doğu-batı; aşağı-yukarı; iç-dış gibi) teşkilatlanmış ve genellikle dönemin büyük güçlerinin kontrolünde varlığını sürdürmüştür. Bu noktada Türklerin ciddi anlamda Gürcülerin iç işlerine müdahalesi söz konusuydu. Gerek Gürcü tahtına geçecek olan Kralın belirlenmesinde gerekse Gürcü şehirlerine Türk nüfusunun yerleşimi gibi konularda Türkler etkin bir şekilde siyasi hayatta varlığını hissettirmişlerdir. Nitekim 628-630 yıllarında Hazarlar, Tiflis'in ele geçirilmesi için önemli mücadele içerisine girmişti ve ayrıca Gürcistan'ın birleşmesi noktasında değerli adımlar atmışlardı. Abhaz idarecisi Leon, ana tarafından bir Hazardı. Bu aile bağı sayesinde güçlü Hazarlardan destek alan idareci, Batı Gürcistan'ın birleşmesini sağlamıştı (Shengelia, 2011, s. 63).

Gürcü araştırmacılar genel anlamda Türk-Gürcü ilişkilerinin başlangıç safhasını Kimmer-İskit Türkleriyle değil, Hun-Hazar Türk topluluğuyla başlatmaktadır (Alasania, 2013, s. 11-13). Türkler hakkında bilgi veren ilk Gürcü kroniği Moktesav Kartlisa (Conversion of Kartli)'dir. Bu kronikle birlikte Gürcü kaynaklarında artık Türk kimliğine ve Türklerin algılanış biçimlerine dair ilk verileri tespit etmek mümkündür. Moktesav Kartlisa kaynağında Türklerle ilgili onların "düşman olduklarından" bahsedilmekte ve sıklıkla savaşçı kimliklerine vurgu yapılmaktadır (Kartlis Tskhovreba, 2011).

Gürcü kaynaklarında geçen ifadeye göre Hun Türkleri (Gürcü tarih yazımında geçen şekliyle "Hun-Turkebi/ჰუნ-თურქები") aslında bir anlamda Kafkasya'da etkinlik gösteren "konargöçer Türkleri" tanımlamak için kullanılan çatı bir kavramdır. Tarihi süreç içerisinde Türkistan'dan hareket eden Türk toplulukları çeşitli göç istikametlerini izleyerek farklı coğrafyalara gelmişlerdir. Bu bölgeler arasında yer alan Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey toprakları gibi sahalara yerleşmişlerdir. Kafkasya'nın kuzeyinden güneye doğru ilerleyen bazı Türk boyları verimli ve zengin Güney Kafkasya arazilerine saldırı akınlarında bulunmuşlardı. Bu toplulukların temel gayesi bölgedeki zenginliklerden faydalanarak yerleşmekti. Bu hususu bir örnek ile açıklayacak olursak Hun Sabirler, Alban bölgesinin yakınlarında olan Kura Nehri kıyılarına gelip, burayı yurt tutmuşlardı (Goiladze, 2008, s. 2-4).

Gürcü kaynaklarında "Hun" kelimesi, doğrudan anlamı olan bir isimden ziyade, Gürcülerin Hunlara yönelik olumsuz bakış açısını yansıtan ve onları tanımlamak için kullandıkları bir ifade olarak "düşman" anlamında yer almaktadır. Hunların oluşturduğu tehdit yalnızca Çin ile sınırlı kalmayıp, Kafkasya ve Asya'nın batı kesimi gibi pek çok bölge halkı tarafından da hissedilmiştir. Kafkasya'ya yönelen Hun toplulukları, özellikle Gürcistan ve Alban topraklarına ilerlemiş ve bu

bölgelerin halklarıyla karışan ilk gruplardan biri olmuşlardır. V. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir süre Kartli bölgesini yağmalayan Hun boyları, sonrasında Ermeni topraklarına girerek burayı da ele geçirmişlerdir. Bu tehdide karşı koymak isteyen Kartli yöneticileri, kuzeyden gelen Hun saldırılarını engellemek amacıyla Zekari Geçidi'ni tahkim etmiş ve bölgeye bir garnizon kurarak savunma tedbirleri almışlardır (Gabashvili, 1971, s. 40).

Gürcüler, kuzeydeki halklarla komşuluk ilişkileri kurarak bu toplulukları kendi askeri yapılarının bir parçası hâline getirmeyi amaçlayan bir strateji izlemişlerdir. Bu tür ilişkilerin kurulmasında etkili yöntemlerden biri de yönetici düzeyinde bağlantılar sağlamaktır. Bu durum aslında Gürcü Krallığı'nın tarihi bir stratejisi hâline gelmiştir. Öyle ki ilerleyen dönemlerde Gürcü Kral David benzer bir ittifakla Kuzey Kafkasya'da bulunan Kıpçaklarla bağlantıya geçecekti. Gürcü kronikleri, Hunlarla Gürcüler arasında da bu türden diplomatik ve askeri ilişkilerin var olduğunu belirtmektedir (sakartvelos ist'oriis nark'vevebi, 1970, s. 267). Gürcü Kralı Vakhtang Gorgasali'nin, İran'a karşı verdiği savaşta “yaklaşık 300 Hun Türkü” savaşçıyı kendi ordusuna katmayı başardığı kaynaklarda yer almaktadır (Gabashvili, 1971, s. 47). Hun, Sabir ve Eftalit gibi diğer Türk toplulukları, sadece Gürcülerle değil Kafkasya'daki Roma-İran çekişmesinde iki taraf için de paralı asker olarak görev alabilen gruplar arasında yer almaktaydılar.

Yukarıda bahsi geçen Gürcü kroniği Moktesav Kartlisa'da Türklerin Çoruh Havzası'nda etkin bir şekilde faaliyet gösterdiğine dair önemli veriler bulunmaktadır. Kronikte Türk topluluğu olan Bunturki-Kıpçaklar hakkında şu ifadeler yer almaktadır;

“...İskender, Kür Nehri boyunca yerleşmiş ve bizce *iptidaî Türkler (Bunturk)* ve *Kıpçak* denilen korkunç surette barbar milletler gördü. Kendisi buna çok hayret etti, çünkü onların hâl ve hareketi başka hiçbir millette yoktu. İskender, Gürcistan'da Tsunda'yı; Kür kıyısında Hertvis'i, Ghado kayasından asılı vaziyette olan Odzrhe'yi, Sper veya Çoruh Nehri kıyısında Tuharis'i; Urbnis, Kasp, Uflis-Tzihe; dolaylarıyla beraber büyük Mzheta, Sarsine, Tzihe-did, Zonav, Rustav, Deda-Tzihe, Samşilde, Mtkuris-Tzihe veya Hunnan ve Kahet şehirlerini gördü...” (Kartlis Tskhovreba, 2011, s. 14-15)

Gürcü kroniğinde geçen “İptidaî Türk” ifadesi başka tercümelerde Bunturk şeklinde tercüme edilir. Kaynakta Makedonyalı İskender'in Kura Nehri ve Çoruh Havzası sınırlarında bulunan Bunturk adında “kalabalık, seçkin ve savaşçı” bir milletle karşılaştığı ifade edilmektedir (Kartlis Tskhovreba, 2011). Gürcüce eserlerde, yabancı kökenli toplulukların Güney Kafkasya bölgesine gelişi ve burada yerleşim birimleri kurmalarıyla ilgili birçok bilgiye rastlanmaktadır. Bu eserlerde özellikle Türk topluluklarının Güney Kafkasya'ya göçü ve bu bölgede kurdukları şehirler ön plandadır. Gürcü araştırmacılar, eski Gürcüce metinlerde ve diğer kaynaklarda yer alan Türklerin Kafkasya'ya gelişiyle ilgili bilgilerin zaman zaman anakronik özellikler taşıyabileceğini belirtmekte ve bu nedenle bu tür bilgilerin tarihsel bağlam içinde dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Öte yandan, Moktesav Kartlisa adlı eserde Türklerle ilgili geçen kısımları sorgulamadan kabul eden bazı araştırmacıların, Hazarlar ve Kıpçaklar gibi bazı Türk kökenli halkların M.Ö. 4. yüzyıl itibarıyla Güney Kafkasya'ya yaptıkları seferler ve kurdukları yerleşimlerle ilgili ifadeleri Gürcü bilim insanları tarafından sert eleştirilere maruz kalmaktadır (Putkaradze, 2004, s. 218-220).

Moktesav Kartlisa dışında Bunturk tabiri farklı Gürcüce kaynaklarda da yer almaktadır. Bu bilgiler, “Kartlis Tskhovreba, Moktesav Kartlisa'nın çeşitli el yazmaları ve Arsen Beri'nin eserinde” bulunmaktadır. Bu kaynaklarda kimi zaman yalnızca “Bunturk”, kimi zaman da “Bunturki/Kıpçak” isimlerine rastlanmaktadır (arsen beri tskhovreba da mokalakoba, 1971, s. 6-23). “Yeni/Akhali Kartlis Tskhovreba” olarak bilinen kaynakta, Büyük İskender'in, Mtkvari Nehri kıyısında konumlanmış olan acımasız ve dinsiz (putperest) Bunturki ve Kıpçak topluluklarını gördüğüne dair bir ifade bulunmaktadır (dzveli kartlis tskhovreba, 1996, s. 1-20). Moktesav

Kartlisa'nın farklı yazmalarında ise, İskender'in Kafkasya'ya ve Kartli bölgesine geldiği, burada Gürcülerin kaba tutumları ve bozulmuş toplumsal yapısından rahatsızlık duyduğu anlatılmaktadır. Devamında, Kura Nehri kıyısında yaşayan Bunturki ve Kıpçak olarak anılan zalim ve dinsiz halklardan söz edilmektedir. Ayrıca Pers diyarından gelen Türklere (Turanlılara), Gürcülerin Perslerle savaşında yardımcı olmaları şartıyla, Hunan'dan Speri Denizi'ne (Çoruh Nehri) uzanan Kartli şehirlerine küçük gruplar hâlinde yerleşmelerine izin verildiği de kaynaklarda yer alan bir başka bilgidir (Putkaradze, 2004, s. 17-20).

Yukarıda görüldüğü üzere Gürcü kroniğini Türklerle ilgili ilk bilgileri Büyük İskender'in Kartli'ye gelişiyle birlikte vermektedir. Burada Türk topluluğuna karşı ilk tanımlamalar yapılmakta onları savaşçı, barbar ve korkunç görünümlü kişiler olarak betimlenir. Söz konusu kaynaktaki yer alan bilgilerin doğruluğu, bu Türk kitlesinin aslında hangi Türk topluluğunu ifade ettiğini ve M. Ö. 4. yüzyılda Çoruh ve Kura dolaylarında Türklerin var olup olamayacağı hattı İskender'in Kafkasya seferlerinin gerçek olup olmadığının tartışılması başka çalışmaların konusudur. Bu sebeple tartışmalı olan konu başlıklarını ayrıntılı bir şekilde burada zikretmek doğru olmayacaktır. Ancak ifade edilmesi gereken husus şudur ki, Türklerle ilgili yapan bu kimliklendirme (barbar, savaşçı vs.) uzun yıllar boyunca Gürcü kaynaklarında farklı şekillerde kendisine yer bulacaktır.

Gürcistan içlerine doğru önemli akınlar yapan Türk Devletleri arasında Hazarlar da yer almaktadır. VII. yüzyılda Kafkasya dönemin güçlü devletlerinin hâkimiyet sahası hâline gelmişti. Öyle ki Doğu Romalılar, Hazarlar ve Araplar Gürcistan'ı kontrol altında tutmak için amansız bir mücadele içerisine girmişlerdi. Doğu Roma ve Hazarlar, Kafkaslarda Arapların üstünlüğünü kırmak amacıyla ittifak yapmışlardı ve bunun neticesinden Gürcistan üzerine çeşitli seferler düzenlemişlerdi. Bu harekâtlardan önce Gürcü coğrafyası Doğu Roma ile İran arasındaki savaşlardan dolayı harap hâldeydi. Gerek ekonomik gerekse sosyo-kültürel anlamda ciddi tahribata uğrayan Gürcistan'da dini açıdan yaşanan çatışmalarda bitmek bilmiyordu.

Doğu Roma İmparatoru Herakleios 627 yılında, Hazarlarla ittifak yaparak Tiflis'i muhasara altına almıştı (Tezcan, 2012, s. 251). Her iki devletin gerçekleştirdiği bu ittifakın temel amacı Sasanilerin Kafkasya'daki gücünü kırmak ve onları adeta yok etmektir. Bu mücadelelerde Hazarlar, Doğu Roma ordusuna destek vermiş yaklaşık kırk bin kadar atlı asker bölgeye gelmiştir. Burada Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun da ittifak içerisinde yer alması önemli bir gelişmedir (Ayçiçek, 2022, s. 139). Bir tarafta Doğu Roma-Hazar ittifakı varken öte taraftan Gürcü-Sasani iş birliği bulunmaktaydı. Tiflis üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunan bu devletler birbirlerine karşı üstünlük kurmak amacıyla amansız bir mücadele içerisine girmişlerdi. Görüldüğü üzere Hazarlar, Gürcülere karşı Doğu Romalılarla ittifak yapmışlardı. Hâliyle Gürcülerle Türkler arasında “düşmanlık” bu sefer farklı bir boyuta ulaşmıştı. Özellikle bölgedeki diğer güçlü devletlerin sürece dahil olması aralarındaki düşmanca tavrı tetiklemekteydi.

Gerçekleşen ilk mücadelelerde Gürcü-Sasani ittifakı başarılı olmuştu. Bunun üzerine Tiflis'in savunmasında görevli Gürcü ve Sasaniler bölgedeki Narikala'nın sağlamlığına çok güveniyorlardı ve Doğu Roma ile Hazar askerlerinin bu kaleyi aşamayacaklarına inanıyorlardı. Bu durum hâliyle Tiflis halkına ve Gürcü askerlerine güven vermiş ve Doğu Roma ile Türk askerini alaya alan birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Kaynaklarda aktarıldığına göre; “Kalenin önüne büyük bir bal kabağı getirildi. Üzerine Türk Kağanı Tong Yabgu'nun bir dirsek genişliğinde yüzü resmedildi. Kırpikleri yerinde neredeyse fark edilmeyecek kadar ince çizgiler kullanıldı, sakalları ise oldukça seyrek bırakıldı. Burun deliklerinin altına bıyık görünümünde birkaç kıl çizildi. Bu şekilde tasvir edilmesinin amacı, herkesin onu kolayca tanımasını sağlamaktı. Ardından bu bal kabağı kale duvarına asıldı ve düşman askerlerinin önüne geçilerek bağırıldı. Askerler, ellerindeki mızraklarla kabağı delik deşik ederken, ‘Yabgu Kağan, senin de akıbetin böyle olacak’ diye bağırıyorlardı. Doğu Roma İmparatoru Herakleios için de ‘Sakalların keçi sakalına, boynun horoz boynuna benziyor’ sözleriyle alay ediliyordu. Bu sahneyi gören ve duyan Türk komutanlar büyük bir öfkeye

ve nefrete kapıldılar. Duygularını saklayıp bu aşağılamanın intikamını şiddetli bir şekilde alacaklarına dair yemin ettiler ve oradan ayrıldılar.” (Shengelia, 2011, s. 59).

Doğu Roma İmparatoru Herakleios, içine düştüğü zor durumdan kurtulmak için çeşitli ittifak yolları arıyordu. Asıl amacı, güvenilir ve güçlü bir devleti yanına çekerek onların desteğiyle Sasaniler karşısında başarı kazanmaktı. Bu amaçla, 625 yılında bir elçiye Göktürklerle gönderdi. Göktürklerle vaatlerde bulunarak onları yanına çekmeyi başardı. Yabgu Kağan, bu vaatleri duyduktan sonra ordusuyla yardım edeceğine dair teminat verdi. Böylece iki taraf arasında bir anlaşmaya varıldı (Ayçiçek, 2022, s. 141). Mücadeleler neticesinde İmparator Herakleios, 628 yılında Sasanilerle bir barış anlaşması imzalamış olmasına karşın, Doğu Roma’nın müttefiki olan Türkler için savaş sona ermemiştir. 629 yılında Kağan, oğlunun komutasındaki Hazar birliğini Tiflis üzerine sefer düzenlemek üzere gönderdi. Sayısal bakımdan büyük avantajı olan Hazar birlikleri sonunda Tiflis’i ele geçirdi. Kuşatma sırasındaki direniş nedeniyle öfkelenen Hazarlar, ayırım yapmadan şehir halkını kılıçtan geçirerek Tiflis’i yağmalamaya başladılar. Şehri fethedip büyük bir yıkıma uğratan Hazarlar, çok sayıda ganimet elde ettiler (Beradze-Sanadze, 2003, s. 95).

İlerleyen dönemlerde Hazarlar, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölgelerinin tamamını ele geçirmeyi başarmışlardı. Gürcü tarihçi İvane Javakhishvili’ye göre 685 yılında Kafkasların kuzeyine aniden saldırılarda bulunan Hazarlar birlikleri, Gürcülerin başına “bela olduğunu” ifade etmektedir. Javakhishvili ayrıca Gürcistan, Ermenistan ve Albanya coğrafyasına bir dizi sefer düzenleyerek Gürcü ve Ermeni ileri gelenlerini öldüren Hazarlar, şehirleri yağmalayıp, birçok esir ve ganimet ele geçirerek adeta huzur bırakmadılar (Javakhishvili, 1983, s. 73).

Bölgedeki güçlendikleri andan itibaren birlerine karşı düşmanca tavır sergileyen Hazarlar ve Gürcüler VIII. yüzyılın ilk yarısında ittifak yaparak aralarındaki husumete son vermişlerdi. Bu durum neticesinde Hazarlar artık “düşman” değil “dost” olarak görülüyordu. Tabii devletler arasındaki bu vaziyet dönem dönem değişiklik göstermişse de Gürcü kaynakları Hazarları bir dönem olumsuz bir dönem olumlu olarak zikretmişlerdir. 730 yılında gerçekleşen ve Araplar ile Hazarlar arasında meydana gelen savaşta Araplar yenilgiyle ayrılmıştı. Burada Gürcü Kral III. Stefanoz’un hamleleri son derece stratejiktir. III. Stefanoz’un daveti üzerine Hazarlar, Gürcistan’a gelerek Gürcü ordusuna destek vermişler ve Arapları mağlup etmeyi başarmışlardı. Nitekim Arapları Hazarlar sayesinde yenen III. Stefanoz ve sonrasında oğulları Gürcistan’ın doğu ve batı kesimlerinde hâkimiyet sağlayarak kısa süreliğine de olsa ülkeyi birleştirmeyi başarmışlardı (Beradze-Sanadze, 2003, s. 97-98).

Hazarlar ile Araplar arasındaki bu çatışmalar, tabiatıyla Tiflis’e ciddi zararlar veriyordu. Türklerin Araplara yönelik saldırıları 764 yılında özellikle Kartli bölgesi ve Arapların önemli bir üsse dönüştürdükleri Tiflis şehrine odaklanmıştı (Dzimistarishvili, 1941, s. 14). Hazarlar, Arapların en büyük tehditlerinden biri olarak Kafkasya’ya ilerlemiş ve Arapların elinde bulunan Gürcistan’ın başkenti Tiflis’i ele geçirmişlerdi. Kartli’de düzenlenen Hazar saldırıları sırasında Tiflis büyük ölçüde tahrip oldu. Söz konusu savaşta Arapların güçlü bir direniş gösterdiğine dair herhangi bir iz yoktur. Bu saldırının asıl sebebi ise Kartli idarecisi Juanşer’in güzelliğiyle meşhur olan kız kardeşi Şuşana idi. Şuşana’nın güzelliği Hazar Kağanının kulağına kadar ulaşmış ve Kağan onunla evlenmek arzusuna kapılmıştı. Hazar Kağanı, bu isteğini Kral Arçil’in çocukları İoane ve Juanşer’e ilettiler. Kartli idarecisine gönderilen elçiler, evlilik teklifinin kabul edilmesi neticesinde Gürcistan’dan Arapların kesin olarak uzaklaştırılması için destek sözü verdiler. Ancak Hristiyan dinini sıkı sıkıya bağlı olan Juanşer ve Kraliyet ailesi, Kağanın Hristiyan olmamasını gerekçe göstererek ağır ve şiddet dolu hakaretlerle bu teklifi reddetti (Dzimistarishvili, 1941, s. 14-15). Bu ret karşısında öfkelenen Hazar Kağanı, Juanşer ile Şuşana’nın sığındıkları Kakheti bölgesindeki kaleye Hazar komutanı Blukan idaresinde büyük bir ordu gönderdi. Kale kuşatıldı ve iki kardeş de esir alındı. Dönüş yolunda ise Tiflis tamamen yerle bir edildi. Gürcü kaynaklarında Şuşana’nın bir kafir ile evlenmektense ölmeyi tercih ettiği ifade edilerek, intihar ettiği yazılmaktadır (Kartlis

Tskhovreba, 2008, s. 253). Blukan sefer sonucunda Juanşer'i Kağan'ın huzuruna çıkardı ve Şuşana'nın ölüm haberini aktardı. Hazar Kağan'ı ise bu habere hiddetlenerek öfkesini adeta Komutan Blukan'dan çıkararak onun idam edilmesi talimatını verdi (Kartlis Tskhovreba, 2008, s. 253).

Hazar Kağanı, büyük bir saygı duyduğu Juanşer'i 770 yılında Gürcistan'a geri yollamıştır. Bu dönemde Arapların Gürcistan'daki hâkimiyetlerini korumak için gönderdikleri tüm ordular Hazarlar tarafından ağır yenilgilere uğratılmıştır. Eğer olaylara sadece siyasi açıdan bakılsaydı, Hazar Kağanı'nın Gürcülerle akrabalık bağı kurması, Araplara karşı zor durumda kalan Gürcüler için büyük bir kurtuluş fırsatı olabilirdi. Ancak Gürcüler, meseleyi dini açıdan ele almış, Hazarların inancına duydukları nefret akılcı düşüncelerine engel olmuş ve siyasi anlamda ciddi bir hata yapmalarına yol açmıştır. Juanşer Hazarların esareti altındayken, kardeşi Egrisi Kralı Ioane bir veliaht bırakmadan hayatını kaybetti. Böyle bir durumda Egrisi Krallığı'nın tahtı, Eski Egrisi Kralı II. Gubaz'ın soyundan gelen ve kraliyet ailesinin farklı bir koluna mensup olan Abhazya Kralı'na geçmekteydi (Beradze-Sanadze, 2003, s. 100). Üstelik Abhazya Kralı, I. Mirian'ın kızı ile evliydi. Bu durum Abhazların Batı Gürcistan üzerinde daha da güçlenmesine imkân sağladı. Nitekim beklenen durum gerçekleşti ve Abhazya Kralı yasal haklarını kullanarak tüm Batı Gürcistan'ı kendi yönetimi altında birleştirdi (Gamakharia ve Akhaladze, 2016, s. 83). İlerleyen süreçte Abhaz idarecisi II. Leon, krallık unvanını taşıyor ve kendisini Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir hükümdar olarak görüyordu. Ancak 790 yılının başlarında, daha önce akrabalık bağı kurmuş olduğu Hazar Kağanı'nın desteğiyle II. Leon, Doğu Roma'ya olan bağlılığını sonlandırdı ve Abhazya Kralı unvanını aldı (Gamakharia ve Akhaladze, 2016, s. 85). Gürcü kaynakları ise uzun süre boyunca bu bölgeyi Abhazya Krallığı olarak anmıştır. Böylece Hazarlar, Abhazya'daki nüfuzlarını X. yüzyılın başlarına kadar devam ettirdiği gibi Abhazya Krallığı'nın kuruluş sürecinde önemli bir rol oynamışlardır. Bu desteklerinin en büyük nedeni ise II. Leon'un anne tarafından Hazarlarla akrabalık bağı bulunmasıydı.

Hazarlar ve Gürcüler arasındaki dostane münasebetler Sabanisdze'nin eserinde yer almaktadır. Eserde Araplar (Sarkinos şeklinde ifade edilmektedir) tarafından hapse atılan ve çeşitli eziyetler gören Kartli yöneticisi Nerse'nin serbest kaldığında 300 kişilik savaşçı ve Abo isimli bir gençle Daryal üzerinden ilerleyip Hazarlara gittiği ifade edilmektedir (Sabanisdze, 1963, s. 60-64). Abo Hazar ülkesinin Arap tehdidinden uzak olduğunu hissetti ve burada vaftiz edildi. Nerse ve Abo bir müddet Hazar Kağanı'nın misafiri olduktan sonra Kağan'dan "Arapların zulmünden uzak ve güvenli olduğundan kaynaklı" Abhazya bölgesine gönderilmelerini talep etti. Kağan ise onları hediyelerle birlikte gönderdi. Neticede Nerse ve Abo, Hazar Kağanı'nın garantisinde Abhazya'ya varmayı başardılar (Sabanisdze, 1963, s. 65).

Hazarların Gürcülerle ilişkileri, Sasanilere karşı düzenlenen seferde Doğu Roma ile ortak hareket etmeleri sonucunda başlamıştır. 730 yılından sonra Hazarların güç kazanmasıyla birlikte Kafkasya'ya yönelik seferlerinin yoğunluğu artmıştır. Hazarlar, birçok kez Tiflis'e seferler düzenlemiş ve Kafkasya'da Araplarla karşı karşıya gelmişlerdir. 714 ile 799 yılları arasında Hazarlar ile Araplar arasında Kafkasya topraklarında birçok çatışma yaşanmıştır. Bu yoğun mücadeleler sonucunda Gürcistan toprakları adeta bir savaş sahasına dönüşmüştür. Böyle bir ortamda şekillenen Hazar-Gürcü ilişkileri bazı dönemlerde bozalsa da siyasi gelişmelerin farklı yöne evrilmesi düşmanlık hâli yerini akrabalık ilişkisi kurma çabasına ve müttefiklik girişimine bırakmıştır. Gürcü kaynakları önce "azılı bir düşman ve dinsiz" olarak gördükleri Hazarları daha sonra "dost ve müttefik" olarak kaydetmiştir.

2. Selçuklu Gürcü Münasebetleri ve Gürcü Kaynaklarında Oluşan Selçuklu Algısı

XI. yüzyılın ilk çeyreği ile XIII. yüzyıl arası Gürcü tarih yazımında Selçuklular siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gibi çok çeşitli alanlarda kendisini yer bulmuştur. "Matiane Kartlisa" başta olmak üzere "Krallar Kralı David'in Hayatı" isimli kroniklerde Selçukluların, Gürcistan ve Çoruh

Havzasına yönelik yapmış oldukları akınlar ve bu bölgeleri yurt tutmalarına dair önemli veriler bulunmaktadır. Bunun dışında da bazı yazıtlar ve yazma eserler Selçuklular hakkında bilgiler vermektedir (Şengelia, 2007, s. 227). Tarihi ehemmiyet bakımından Gürcü kaynakları bazı noktalarda tenkit edilebilir ancak bu kaynakların Türk tarihine ait önemli kaynaklar arasında yer aldığını kabul etmek gerekir. Türkistan coğrafyasındaki Türklerin tarihi için Çin kaynakları ne derece önemliyse Kafkas bölgesinin ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesi ve bu sürecin ortaya konması için Gürcü kronikleri benzer öneme sahiptir.

Selçuklu algısının oluşmasında kroniklerin yeri kıymetli olmakla birlikte Gürcülerin Türkleri tanımlama ve tasvir etme hususunda bu dönem özelinde son derece düşmanca tavır içine girdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. XI. yüzyılın ilk dönemlerinde Gürcü sınırlarına şiddetli akınlar düzenleyen Türk toplulukları bu imajın ortaya çıkmasın da pay sahibidir. Özellikle seferlerin başladığı ilk dönemlerde tıpkı Ermeni kaynakları gibi Gürcü kaynaklarında da Selçuklular için benzer tanımlamalar yapıldığı görülmektedir.

XI. yüzyılın ilk evrelerinden itibaren Selçuklular, Doğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Gürcistan'ın güneybatı bölgelerinde görülmeye başlamış ve bu coğrafyanın siyasi dengeleri üzerinde derin etkiler bırakmışlardır. Özellikle Gürcistan'ın güney kısımlarına ve Tao-Klarceti yöresine yapılan seferler sonucunda, Selçuklular Gürcü tarih yazıcılığında kayda değer bir yer edinmişlerdir. Erzurum ve Artvin çevresinin, Ermeni, Gürcü, Bizans ve İran hâkimiyetinden çıkarak Türk egemenliğine girdiği bu dönem, şüphesiz Türk tarihi açısından da kritik bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Tellioğlu, 2009, s. 27-30).

Selçukluların Güney Kafkasya ve Armenia topraklarına yönelik gerçekleştirdikleri ilk akınların tarihine dair çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarına dayanan Gürcü tarihçi Dimitri Bakradze, Çağrı Bey'in Armenia bölgesine düzenlediği akınları 1016 ile 1021 yılları arasına tarihlendirmektedir (Bakradze, 1880, s. 15). Gürcü tarih yazımında ise Selçukluların Kafkasya'ya yönelik seferlerinin 1030'lu yıllarda başladığı ifade edilmektedir. Roin Metreveli, bu sürecin başlangıç yılı olarak 1030'u işaret ederken, Selçuklu ilerleyişinin ve egemenliğinin Yakın Doğu halkları için Arap hâkimiyetinden çok daha yıkıcı ve tehdit edici olduğunu savunur. Ona göre bu durum, Selçukluların ekonomik ve kültürel bakımdan daha geri olmalarıyla ilişkilidir (Metreveli, 1978, s. 30). Çağrı Bey'in Horasan'dan başlayarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yaptığı seferler, dönemin kaynaklarında da yer almaktadır. Urfalı Mateos ve Vardan Vardabet bu konudaki başlıca yazarlardandır. Vardan, Doğu Anadolu'ya 1021 yılında yapılan bir seferin Çağrı Bey değil Tuğrul Bey tarafından gerçekleştirildiğini aktarırken; Urfalı Mateos, Çağrı Bey'in ismini vermeksizin, 1018-1019 yıllarında bir Türk topluluğunun Ermeni Vaspurakan bölgesine geldiğini belirtir (Urfalı Mateos, 2000, s. 48). Sonuç olarak, dönemin kaynaklarına bakıldığında, Doğu Anadolu'ya yönelik ilk Selçuklu seferinin 1018'de, Gürcistan'a yapılan seferin ise 1030'ların başında gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

1021'de Selçuklular Doğu Anadolu'ya ulaştıklarında, bölgedeki küçük ölçekli Ermeni yapıları Doğu Roma tarafından ya kaldırılmış ya da Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sürgün edilmişti (Ayan, 2020, s. 218). Bu durum, Selçukluların bölgede daha çok Doğu Roma İmparatorluğu ve Gürcülerle karşı karşıya gelmesine yol açtı. Doğu Roma'nın mezhep farklılıklarından dolayı Ermenilere yönelik ağır baskı ve kısımlar uyguladığı bir dönemde, Selçuklu akınları bazı eserler bölgede siyasi dengeyi sağlayan bir güç olarak değerlendirilmektedir (Ayan, 2020, s. 220). Öte yandan Gürcü tarihçileri bu görüşe karşı çıkarak, Selçuklu akınlarının Arap akınlarından çok daha yıkıcı olduğunu, Güney Kafkasya'yı harap edip bölgeyi büyük bir istikrarsızlığa sürüklediğini eserlerinde açıkça dile getirmektedirler (Mosiashvili, 2012, s. 72).

1029-1030 yıllarından sonra Selçukların Gürcistan'a yönelik gerçekleştirdiği akınlar sistematik bir hâle gelmiştir. Öyle ki sırasıyla Sultan Tuğrul, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde Gürcü ülkesine ciddi seferler düzenlendiği görülmüştür. Özellikle Sultan Alp Arslan dönemi Güney

Kafkasya'ya yönelik yapılan seferler Gürcü kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta ve olumsuz imajın oluşmasına yol açmıştır. Sultan Melikşah döneminde ise 1080 yılında başlayan fetihler Gürcü tarih yazımında “Didi Turkoba/დოდი თურქობა/ Büyük Türk Fetihleri” şeklinde anılmaktadır. Ancak Sultan Melikşah'tan Gürcü kaynaklarında son derece olumlu ifadelerle zikredilmesi şaşırtıcı bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

1064 senesinde Sultan Alp Arslan ve beraberindeki kudretli orduyla fetih harekâtına girişmişti. Bu harekât sırasında ona veziri Nizamülmülk ve oğlu Melikşah'ın yanı sıra önemli komutanlar eşlik etmekteydi Büyük ordusunu çeşitli kollara ayıran Sultan'ın hedeflerinden birisi de verimli arazileri olan Tao bölgesi ve Gürcistan'ın stratejik şehirleriydi. Sultan Alp Arslan, Lori üzerinden Gürcistan topraklarına girerek önce Kangari ve Trialeti'yi, ardından da Javakheti ile Akhalkalaki şehirlerini ele geçirdi. Bunun yanı sıra, güneyde stratejik öneme sahip olan Tao ve Şavşat gibi bölgeler de Selçuklu yönetimine dâhil edildi (Mosiashvili, 2012, s. 139). Kral Bagrat ise Alp Arslan'ın ilerleyişini engellemek yerine geri çekilmeyi tercih etti. Gürcü kroniklerinde bu Selçuklu seferine dair oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Alp Arslan'dan “Selçuklu Kralı” olarak söz eden kaynaklar, onun Gürcü topraklarına ani ve baskın tarzında bir saldırı gerçekleştirdiğini aktarmaktadır. “Hiç beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan Alp Arslan ve ordusu, önce Kangari ile Trialeti'yi yerle bir etmiş, ardından bir gün içinde Kveli Tsikhe'ye (Kveli Kalesi) ulaşmıştır. Devamında Şavşat, Klarjeti, Tao ve Panaskerti şehirleri de tahrip edilmiştir.” (Kartlis Tskhovreba, 2011, s. 289). Seferin sonunda ise Trialeti'de üç gün kadar konaklayan Alp Arslan, ardından geri dönmüştür.

Annesi ve kız kardeşiyle birlikte Tao'da bulunan Kral Bagrat, Selçuklu ordusunun baskısından güçlükle kurtularak Kartli'ye doğru hareket etti. Sultan Alp Arslan, bu harekâtın ardından Javakheti ve Akhalkalaki bölgelerine yöneldi. Akhalkalaki'de Selçuklu birlikleri üç gün süren yoğun çatışmalara girdi. Zira burada görev yapan ve “aznavur” olarak bilinen yerel yöneticiler, Selçuklu kuvvetlerine karşı direnç gösteriyordu. Şehir, koruyucu surlarla çevrili olduğundan hem Gürcü askerleri hem de sivil halk direniş sergilemeye çalıştı; ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı (Mosiashvili, 2012, s. 140). Gürcü kroniklerine göre, Selçuklu ordusu sonunda şehre girerek çok sayıda sivil kılıçtan geçirdi, pek çok Hristiyan'ı katletti ve büyük miktarda hazine ile ganimeti ele geçirdi (Kartlis Tskhovreba, 2011, s. 289).

Sultan'ın, Bagratlı hanedanlığının merkezi sayılan “Kangari, Trialeti, Kueliskuri, Şavşat, Klarjeti ve Tao” bölgelerine gerçekleştirdiği akınların ardından, Matiane Kartlisa adlı kaynakta Akhalkalaki kuşatması ayrıntılarıyla yer alır. Kent halkı, üç gün boyunca silahlarını ellerinden bırakmadan direniş gösterdi. Ancak Garni geçidinden şehre sızmayı başaran Selçuklu birlikleri, şehri adeta kana buladı (Kartlis Tskhovreba, 2011, s. 290). Gürcü tarih yazımında Akhalkalaki savunmasına sıkça değinilir; bu mücadele, Meskheti halkının “kahramanca direnişi” olarak tanımlanır. Gürcü kaynaklarının çoğunda olduğu gibi, bu yenilginin başlıca nedeni olarak Selçuklu ordusunun ezici sayısal üstünlüğü gösterilir. Dönemin kayıtlarına göre, Selçuklu ordusunun mevcudu yüz binleri bulmaktaydı (Mosiashvili, 2012, s. 109).

Selçukların Gürcistan'da yarattığı olumsuz etki dönemin Gürcü kaynaklarına da açıkça yansımıştır. 1059 ile 1067 yılları arasındaki dönemde Selçukluların Doğu Roma topraklarına yönelik fetihleri hakkındaki bilgiler, “Giorgi Mtsiri'nin George Mtatsmindeli'nin Hayatı” adlı eserinde bulmak mümkündür. Mtatsmindeli, 1060'ın başlarında ülkesine gitmek üzere Antakya'dan yola çıkmak istemiş fakat kara yolunun tehlikeli olduğunu öğrenince deniz yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır. Eserinde bu yolculuğunda karşılaştığı olayları anlatan Mtatsmindeli, Antakya'dan Gürcistan'a uzanan yolların çoğunun Türklerin kontrolü altına geçtiğini ve yakalanma korkusuyla büyük bir tedirginlik yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca Türklerden duyulan korku nedeniyle ekibiyle birlikte mağaralara sığınmak zorunda kaldıklarını

aktarmıştır. Güzergâh olarak Samsun-Poti-Kutaisi yoluyla memleketine ulaşmışlardır (Mtsire, 1967, s. 117).

Sultan Alp Arslan'ın Kafkasya seferi ve Akhalkalaki'yi ele geçirmesiyle ilgili bilgiler Mtsiri'nin eserinde de geçmektedir. Mtatsmindeli, önce Javakheti'ye ardından Akhalkalaki'ye vardıklarında halkın gözlerinde büyük bir korku gördüklerini yazmaktadır. Sultan Alp Arslan'ın gelişini anlatırken "Tanrı'nın gazabı bu şehre geliyor" ifadesini kullanmıştır (Mtsire, 1967, s. 174). Sadece sıradan halk değil, ileri gelen soylular ve yöneticiler de büyük zulme uğramış, acımasızca katledilmişlerdir. Bu trajik olayların, Kral IV. Bagrat'ı derinden etkilediği ve "Bir süre daha kilisemizi göremeseydim kederden ölebilirdim" dediği rivayet edilmektedir (Mtsire, 1967, s. 174).

Mtatsmindeli eserin geri kalanında daha çok Gürcü Kralının Abhazya'da aldığı başarıları ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte, Gürcistan'daki sosyal ve ekonomik durumun kötüye gittiğini ve ülkenin ağır bir tahribat hâlinde olduğunu da vurgulamıştır (Mtsire, 1967, s. 176-180). Gürcü araştırmacılar, bu eseri değerlendirirken yazarın ilk etapta Selçuklulardan açıkça söz etmese de ülkenin içine düştüğü zor durumun başlıca nedenlerinden birinin Selçuklu seferleri olduğunu ima ettiğini ifade etmektedirler (Shengelia 1968, s. 91). Giorgi Mtsiri de Mtatsmindeli'nin 1060 yılında Gürcistan'a geldiği dönemdeki siyasi ve ekonomik sıkıntıların temel sebeplerinden birinin Selçuklu akınları olduğunu zikretmiştir (Mtsire, 1967, s. 12).

Sultan'ın gerçekleştirdiği seferler, Gürcistan'daki mağara yazıtlarda da yer almıştır. Söz konusu seferler, Gürcü tarihçiliğinde büyük bir felaket olarak değerlendirilmiştir. O döneme ait olaylar hem tarihî kroniklerde hem de epigrafik belgelerde yer almaktadır. Bu belgelerden biri olan "Mirashkani Yazıtı", Akhalkalaki seferine dair bilgiler içermektedir. Gaprindashvili tarafından Mtkvari Nehri geçidinde, Vardzia mağaralarına yakın bir bölgede keşfedilen bu yazıt, ilk etapta "Akhali Nazardziev" olarak adlandırılmış, ancak araştırmacının daha sonra yayımladığı çalışmada "Mirashkani Yazıtı" adıyla literatüre geçmiştir. Yazıtta, Alp Arslan'ın Javakheti ve Akhalkalaki'yi ele geçirdiği ve bu bölgelerde gerçekleştirdiği faaliyetler detaylandırılmaktadır. 1996 yılında bu yazıt, Silogava tarafından yeniden incelenmiş ve değerlendirilmiştir (Gaprindashvili, 1953, s. 36).

Söz konusu kayıta; "Ben George, Khorsan üzerinden geldim ve bunu yazdım. Ben bir günahkârım. Prens (Alp Arslan) Javakheti'ye geldi ve halkın İsa'ya iman ettiğini görünce çok kızdı. Akhalkalaki'de diğerlerinden (farklı bölgelerden) daha fazlasını aldı, yok etti ve götürdü. Şehirdeki Meskheti Aznavurları burada kaldı. Parsman Kral'a sadık kaldı. Tanrım günahlarımızı affet, âmin. Ve tüm Mirashkani halkının günahlarını affet, âmin. (Ve ben) çok günahkâr bir keşişim (Georgi) unutm." (Silogava, 2000, s. 243).

Gürcü dilbilimci V. Silogava, Mirashkani yazıtı hakkında 1064 yılında ilk istilasını aktaran bir çeşit ayrıntılı doküman olduğunu vurgulamaktadır (Silogava, 2000, s. 231). Gürcü kayıtlarına göre Selçukluların gerçekleştirdiği harekâtlar son derece dramatikti. Öyle ki yazıtta kaydedilen kişi adeta ağlıyor ve kendini asi-günahkâr birisi olarak değerlendiriyordu. Yazıtta yer alan Parsman'ın bölge eristavisi Parsman Tmogveli olduğu ifade edilmektedir. Tmogveli ailesi savaştan önce Kraliyet ailesine karşı diğer feodal aileler gibi isyan hâlindeydi. Ancak savaşta Krala sadık olduğu yazıtta zikredilir. Eristavinin isyancı bir asi değil düşman karşısında mücadele eden sadık bir soylu olarak yer almış ve hayatını kaybetmiştir (Silogava, 2000, s. 237).

Mirashkani Yazıtı'na benzer şekilde, aynı döneme ait başka bir yazıt da 1957 yılında Gaprindashvili tarafından Karelian bölgesinde, Trekhevi Köyü civarındaki bir mağarada keşfedilmiştir. Bu yazıt da Selçukluların Gürcistan'a düzenledikleri seferlerle doğrudan ilişkilidir. Yazıtın metninde şu ifadeler yer verilmektedir: "Ben Leonti Mroveli, bu mağarayı (barınmak için) Ruissky tapınağının çocuklarını Sultan'dan (Lord şeklinde geçmektedir) korumak için büyük zorlukla inşa ettim. Tarih 1066 idi." (Gaprindashvili, 1961, s. 246). Gürcü kaynaklara göre, 1066 yılında Sultan'ın gerçekleştirdiği ilk fetih hamlelerinde Kartli doğrudan hedef alınmamıştı. Sultan öncelikli olarak Akhalkalaki'yi ele geçirmeyi planlamıştı. Ancak Kartli'nin ileride

fethedilebilmesi için gerekli hazırlıkları da yapmaktaydı. Ani ve Akhalkalaki'nin düşmesinin ardından, Alp Arslan'ın komutanlarından biri Anadolu'dan ayrılarak birlikleriyle Kartli topraklarına girmiştir. (Gaprindashvili, 1961, 247). Söz konusu yazıt da tam olarak bu döneme ve gelişmelere işaret etmektedir.

Gürcü kroniğine göre fetihten sonra Sultan, Gürcü Kralı Bagrat'a dostane ilişkiler kurmak amacıyla bir elçi göndererek akrabalık tesis etmek istemiştir. Bu bağlamda, Bagrat'ın yeğenini kendisine eş olarak talep etmiştir. Alp Arslan'ın evlenmek istediği bu kişi, aynı zamanda Ermeni Kralının da akrabasıydı. Kral Bagrat, Selçuklularla iyi ilişkiler kurma niyetinde olduğundan, bu talebi kabul etmek için Ermeni Kralıyla karşı karşıya gelme pahasına harekete geçmiştir. Kroniği göre Bagrat her ne kadar Selçuklular karşısında bir yenilgi yaşamışsa da onlara haraç vermemiştir (Shengelia 1968, s. 225-226). Bu anlayış Gürcü tarih yazımında sanki Kralın bir başarı kazandığına yönelik lanse edilmek istenmiştir. Ancak Selçukluların temel gayesi Gürcistan'ı bütünüyle fethetmekten ziyade bölgeyi kontrol altına almaktır. Sultan Alp Arslan'ın hedefi Ani'ydi. Sultan ile kurduğu akrabalık bağı sayesinde Bagrat bir süreliğine huzur bulmuş olsa da 1068 yılında gerçekleştirilen Selçuklu akınlarından kendini koruyamamıştır. Burada görüldüğü üzere 1064 ile 1068 arasında akrabalık ilişkisi kurulmak istenmesi ve özellikle Kralın dostane yaklaşım içine girmesi ilk başlarda ortaya çıkan olumsuz imajın artık çaresizce olumluya döndüğünü ifade etmek mümkünse de bu durum fazla uzun sürmeyecektir.

1064 yılında başlayıp 1065 senesinde de ileri harekâtına devam Selçuklu orduları, "Tao, Şavşat, Trialeti, Javakheti ve Akhalkalaki" gibi önemli bölgelere seferler düzenleyerek bu toprakları ele geçirmişlerdir. Bu gelişmeler, Gürcü Krallığı için ciddi bir darbe anlamındaydı. Ancak Gürcüce eserler, Sultan'ın bu seferlerde tam anlamıyla başarılı olmadığını savunmaktadır. Bu düşüncenin temel dayanaklarından biri, Sultan'ın müttefiki Ebû'l-Asvar'ı Gürcistan üzerine yeniden sefer için görevlendirmiş olmasıdır (Erdem, 2002, s. 385-386). Eğer Alp Arslan bu bölgeleri tam olarak egemenliği altına almış olsaydı, 1064 sonrasında Ebû'l -Asvar'ı tekrar görevlendirmeye gerek duymazdı. Üstelik Kral Bagrat'ın söz konusu seferlerden sonra hem siyasi hem de idari olarak etkinliğini sürdürmesi ve Ebû'l -Asvar ile mücadeleye girmesi de bu yorumun destekleyici bir unsuru olarak değerlendirilmektedir (Mosiashvili, 2012, s. 144).

Sultan'ın 1064 seferinde fethettiği yerlerdeki hâkimiyetini pekiştirmek ve Bagrat'ın Berda yönündeki ilerleyişini engellemek amacıyla 1068 yılında Kafkasya'ya yeni bir sefer başlattı. Bu seferde Selçuklu birliklerinin öncü kuvvetlerine Emir Savtegin komuta ediyordu. Ordu, Azerbaycan üzerinden Gürcistan'a girdi. Savtegin ilk olarak Akhalkalaki Kalesi'ne yağma amaçlı saldırılar düzenledi. Gürcü tarihçilere göre, 1064 ile 1068 arasındaki dönemde Kral Bagrat'ın izlediği askeri ve diplomatik politikalar, onun ne Selçuklulara ne de başka bir güce bağlı bir vasal olmadığını ortaya koymaktadır (Shengelia 1968, s. 228). Bagrat'ın mücadeleden çekinmediği ve Selçuklu Sultanına boyun eğmeyeceği de vurgulanan diğer bir noktadır. Bilhassa Doğu Gürcistan'daki etkisini artırmak isteyen Bagrat, Kaheti ile Hereti bölgelerini kendi egemenliğine katma çabasıyla aktif bir dış politika yürütmüştür. Ancak Selçuklu seferi bu süreci sekteye uğratarak onu savunma pozisyonuna itmiştir.

Gürcü kaynaklarında, 1068 yılındaki ikinci Selçuklu harekâtı sonrasında Kartli'de oluşan tablo, Gürcüler açısından oldukça yıkıcı olarak aktarılmaktadır. Neredeyse tüm kiliselerin tahrip edildiği ve halkın bu felaketi Tanrıdan gelen bir ceza olarak gördüğü ifade edilmektedir. Gürcü kronikleri, bu sefere katılan Selçuklu askerlerinin sayısını 500 bin olarak verir ki, bu rakam abartılıdır. Kronik yazarlarının, Selçuklu ordusunun hızı ve hareket yetenekleri karşısında duydukları hayretin bu sayının ortaya çıkmasına neden olduğu düşünülmektedir (Kartlis Tskhovreba, 2011, s. 310).

1068 seferi sonrasında Kral Bagrat, barış arayışı çerçevesinde Liparit'in oğlu Ivane'yi Sultan Alp Arslan'a elçi olarak göndermiştir. Sultan ise Gürcistan'ı haraca bağlamış ve Ivane'yi Abhazya'ya yollamıştır (Lortkipanidze, 1979, s. 200). Şiddetli kış nedeniyle Alp Arslan, Kartli'ye geçiş

yaparken, bu güzergâh üzerinde bulunan Tiflis ve Rustavi'yi de ele geçirmiştir. Bu stratejik bölgelerin idaresini ise sadık komutanlarından Emir Fadlun'a teslim etmiştir.

Bagrat'ın Alp Arslan'a barış talebinde bulunmasıyla bölgede kısa süreli bir sükûnet sağlanmışsa da barışı bozan taraf yine Bagrat olmuştur. Kendi inisiyatifiyle Selçuklu birliklerine karşı saldırıya geçen Bagrat, aynı dönemde bastıran şiddetli kış koşulları nedeniyle Alp Arslan seferini durdurmak zorunda kalmıştır. Ardından Bagrat bir kez daha Sultan'dan bağışlanma dilemiş ancak Alp Arslan bu kez savaş kararı alarak Gürcistan'ın iç bölgelerine yoğun akınlar düzenlemiştir (Mosiashvili, 2012, s. 179). Gürcü kronikleri her ne kadar Alp Arslan'ın ikinci seferinde tam anlamıyla bir hâkimiyet tesis edemediğini iddia etse de diğer çağdaş kaynaklar bu seferlerin Gürcistan açısından çok ağır sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktadır (Mosiashvili, 2012, s. 180). Özellikle ordunun bölgede geçirdiği altı haftalık süreçte, zenginliğiyle bilinen bu ülke büyük ölçüde harap edilmiş, nüfusun önemli bir kısmı katledilmiş, geri kalan halk ise esir alınmıştır. Bu seferin sonunda "Kavazini, Tiflis, Rustavi ve Kartli" bölgeleri kesin olarak Selçuklu egemenliğine dâhil edilmiştir.

Gürcü tarihi yazımına göre Sultan Alparslan döneminde yapılan seferler Gürcistan açısından korkunç sonuçlar doğurmuştur. Gürcistan'da çok sayıda servetin yanında ve esirler de ele geçirmişlerdir. Selçuklularla yapılan mücadelede Gürcü nüfusun bir kısmı öldürüldü. Ülkenin ekonomik ve siyasi gelişimi ise bir süreliğine engellendi. Gürcistan ve Kafkasya'nın genel olarak birleşmesi konusu gecikti. Büyük kayıplara rağmen, Alparslan'ın seferleri sonrasında Gürcü halkı Selçuklu hâkimiyetinden kurtulup devlet olarak yaşamayı sürdürdü. Yine Sultan Alparslan'ın seferleri esnasında ileri sürülen bir görüşe göre Gürcülerin, kalabalık Türk kitlelerinin Gürcistan'da toplu bir şekilde yerleşmelerine müsaade etmediği ifade edilmektedir. Hatta teşkilatlı bir devlet yapısının ülkede hâkim olduğu ve siyasi bağımsızlığın kaybedilmediği belirtilmiştir (Papaskiri, 1990, s. 90). Alparslan'ın iki seferinin de ülkenin siyasi ve ekonomik kalkınmasını büyük ölçüde engellediği kabul gören bir durumdur, ancak Sultanın ana hedefe ulaşmada başarısız olduğu, Kafkasya'daki tek bağımsız Hristiyan ülkesini bastırmayı başaramadığı ifade edilmiştir (Papaskiri, 1990, s. 90-93). Kral Bagrat'ın, Sultan Alparslan'a haraç ödemediği ve bunun da bağımsızlığı koruyan en önemli etken olarak değerlendirildiği düşünülebilir.

Gürcü literatürünün dışından Ermeni kaynakları da Sultan Alparslan'ın seferlerinden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Selçukluların ilk seferleri ve Transkafkasya ülkelerindeki hâkimiyetleri hakkında Ermeni kaynakları kıymetli bilgiler vermektedir. Selçukluların Doğu Anadolu akınları sonrasında Ermeni nüfus topraklarından sürülmüştür. Ermeni kaynakları tarafından "Selçuklular hızlı atlara binerler, uzun saçları vardır ve görünüşleri Vaspurakan halkını endişelendirmiştir; at sırtında savaştılar ve uzun mızrak ve oklarla yerel halka büyük zarar verdiler." Şeklinde yorumlar yapılmıştır (Urfalı Mateos, 2000, s. 48-49).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Çağrı ve Tuğrul Beylerden başlayan dönemden itibaren özellikle Sultan Alp Arslan'ın gerçekleştirdiği seferlerin neticesi Gürcü kaynaklarında Selçuklu imajının oluşmasına yol açmıştır. Türkmenlerin geniş otlak arazilerinden faydalanmak için Tao-Klarceti bölgesine yapılan akınlar, yerleşme amacı taşıyan askerî harekâtlar ve Sultan'ın Kartli başta olmak üzere Gürcistan'ın içlerine yapılan seferler sadece "askerî ve ekonomik" kaygılar taşıdığı için bu durum Gürcü kaynaklarına son derece "olumsuz" bir şekilde yansımaya sebebiyet vermiştir. Genellikle "barbar, savaşçı, dinsiz Tanrı'nın gazabı," gibi tanımlamalar Türklerle Gürcülerin sadece savaşlarda münasebet kurmasından kaynaklıydı. Sultan Alp Arslan dışında Gürcü kaynakları vezir Nizamülmülk ve faaliyetleri hakkında da notlar düşmektedir. Vezirin önemli bir devlet adamı olarak takdir edilmesi zikredilmesi gereken hususlar arasındadır.

Gürcü tarih yazımında Nizamülmülk, Selçuklu tarihine derin izler bırakan, Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde hem iç hem de dış işleri yöneten son derece etkili bir devlet adamı olarak anılmaktadır. Gürcistan başta olmak üzere "Küçük Asya ve Kafkasya'daki" seferlerde bizzat rol

almış, sadece askerî başarılarıyla değil, aynı zamanda inşa ettiği gözlemevleri, kütüphaneler, yollar, kanallar, köprüler ve kurduğu şehirlerle de tanınmıştır. Döneminin en büyük siyasal figürlerinden biri olarak kabul edilen Nizamülmülk, Alp Arslan'ın tahta çıkışı ve iktidarının sağlamlaştırılmasında büyük katkı sağlamıştır (Shengelia 1968, s. 128). Gürcü araştırmacı Shengelia, Nizamülmülk'ü Selçuklu devletinin fiili yöneticisi olarak tanımlamakta ve devlet işlerine dair olağanüstü bir bilgiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Alp Arslan ve Melikşah'ın eksik kaldığı noktaları Nizamülmülk zekâsı ile başarıyla telafi etmiştir. Bununla birlikte, göçebe Selçuklu aşiretlerini merkezi otoriteye bağlama çabasının tam anlamıyla başarılı olamadığını da ifade eder. Bu göçebe toplulukların, özellikle Doğu Roma ve Gürcistan sınırlarında yerleşmeleri için yoğun çaba harcadığını ve bu nedenle Kafkasya'daki savaşlara doğrudan katıldığını belirtir (Shengelia 1968, s. 128). Gürcistan'a düzenlenen Selçuklu seferlerinde onun aktif rol aldığı bilinmektedir. Nizamülmülk, yalnızca devlet yönetiminde değil, aynı zamanda İslam dünyasında da büyük bir otorite olarak görülmüş; Alp Arslan'ın Gürcü Kralı Bagrat IV'ün yeğeniyle evlenmesi gibi sembolik adımların arkasında da onun stratejik aklının bulunduğu düşünülmüştür. Halife tarafından, yalnızca şehzadelere verilen "Razi-Amir el-Mümin" unvanına layık görülmesi de bu otoritesinin bir göstergesidir. Shengelia'ya göre Nizamülmülk'ün gücü öylesine büyüktü ki ne Sultan ne de Halife onun iradesine karşı durmaya cesaret edebilmiştir (Shengelia 1968, s. 128).

1080 yılının başları, Gürcistan'ın sık sık çatışmalarla karşı karşıya kaldığı ve Müslüman komşularla çevrili olduğu zorlu bir dönemdi. Gürcü tarih yazımında bu zaman dilimi, *Didi Turkoba* olarak adlandırılmaktadır. Gürcüler, bu süreci Sultan Melikşah dönemiyle ilişkilendirirler; zira onun zamanında Gürcistan'a ve Güney Kafkasya'daki diğer bölgelere yoğun Türk akınları gerçekleşmiştir. Melikşah'ın Gürcistan üzerindeki faaliyetlerine ilişkin dönemin İslam kaynaklarında fazla bilgi yer almamakla birlikte, bu dönemi anlamak adına Gürcü kaynaklarının özel bir öneme sahip olduğu ifade edilmelidir. Bu kaynaklarda Sultan Melikşah, farklı açılardan ele alınır. Gürcü kronikleri, onu insani yönleri baskın, güçlü, kudretli ve yetenekli bir hükümdar olarak tanımlar. Aynı zamanda adaletli, sakin mizaçlı ve yönetiminde ölçülü bir lider olarak betimlenmiştir. Ermeni kaynaklarında da benzer şekilde, Hristiyanlara karşı hoşgörülü ve merhametli bir tutum sergilediği vurgulanmaktadır.

Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında Ermeni ve Gürcü kaynakları genellikle övgü dolu sözler söylemektedir. Gürcü kroniğinde bir taraftan Selçuklu akınlarının Gürcistan'da bıraktığı ağır tahribattan ve insanların öldürülmesinden bahsedilirken öte taraftan Sultanın son derece adil ve kötülük düşünmeyen birisi olduğunu vurgulamaktadır (Kartlis Tskhovreba, 2012, s. 51-55). Benzer anlatı Ermeni kaynaklarında da bulunmaktadır. Melikşah'ın övgü dolu sözlerle anılmasındaki temel gerekçe Ermenilere dini ve mezhebi özgürlük tanınması, onların mabet ve manastırlarını vergiden muaf tutmasıdır (Tellioğlu, 2011, s. 53-54). Haliyle Sultan Melikşah Ermeni kaynaklarında tarihçiler tarafından kendi yöneticileri dışında nadiren övdükleri ilk kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Ermeni müellifleri bir diğer Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ı Ermenilerin kanını akıtan bir karakter olarak tasvir ederken onun oğlunu büyük övgülerle dünyanın en adil, Hristiyanlara karşı en şefkatli hükümdarı olarak göstermesi kilise ve manastırlara tanıdığı ayrıcalıkla bağlantılıydı.

Selçukluların Gürcistan'a gerçekleştirmiş olduğu akınların siyasi, idari, ekonomik, sosyal, demografik ve kültürel açıdan çok farklı sonuçları olmuştur. Şüphesiz Tuğrul ve Çağrı Beylerin akınların ile başlayan bu süreç sadece yağma ve ekonomik kazanç sağlama amacı gütmüyordu. Bunu kitleler halinde, aileleriyle birlikte bölgeye gelip yerleşen Türkmen gruplarının varlığıyla açıklanabilir. X. yüzyıl itibarıyla Oğuz/Türkmen gruplarının göç hareketleri Orta Doğu, Kafkasya ve Balkanlar gibi geniş coğrafyayı etkilemiş ve ciddi neticeler doğurmuştur. Bu neticeler Selçukluların etkide bulunduğu milletler tarafından kendi tarihi perspektifleri bağlamında

değerlendirilmiştir. Selçuklu Türklerinin kültürel ve ekonomik olarak geri kalmış bir topluluk olduğu için yaptıkları akınların şiddetli olduğunu vurgu yapılmıştır.

Tarihçi Nodar Shengelia, 1060'lı yıllardan itibaren Selçuklu akınlarının Gürcistan'ın ekonomik yapısına ve üretken toplum yapısına ciddi zararlar verdiğini ifade etmektedir (Shengelia 1968, s. 135). Bitmek bilmeyen bu seferler, yalnızca Gürcistan'ı değil, Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki yerli halkları da büyük ölçüde zor durumda bırakmıştır. Bu süreçte Doğu Roma orduları da doğu sınırlarında Selçukluları durduracak güçten yoksundu. 1060 yılı ile Sultan Alp Arslan'ın seferleri arasında Gürcistan topraklarında doğrudan bir Selçuklu istilasına rastlanmaz. Ancak genel olarak 1030'lardan itibaren Alp Arslan'ın askeri faaliyetlerine kadar geçen dönemde Selçukluların Kafkasya'daki temel hedeflerinden biri doğrudan Gürcistan ve çevresindeki bölgeler olmuştur. Bu dönemde Gürcistan'a yönelik çeşitli akınların gerçekleştiği, bu saldırıların ülkenin hem ekonomik hem de kültürel yapısına büyük zararlar verdiği, Gürcü yazarlar tarafından sıkça dile getirilmektedir (Metreveli, 1990, s. 74-76).

Roin Metreveli'nin görüşüne göre Selçuklu Türklerinin kurdukları hâkimiyet, Arapların kurduğu idareden daha tehlikeli ve yıkıcıydı. Bunun nedenini de onların ekonomik ve kültürel açıdan geri kalmışlıkları ile açıklamaktadır (Metreveli, 1978, s. 39). Selçuklular, Doğu Roma ile giriştikleri mücadele sonucunda elde ettikleri topraklara yerleşmiş ve kendilerine has çiftçilikle uğraşmışlardır. Selçukluların göçebe tarımcılığı Gürcü feodal ekonomisiyle bağdaşmıyordu. "Mtkvari, Alazani, Iori ve Arezi" nehirlerinin kıyı bataklıklarında ilkel tarım yapılmıyordu (Metreveli, 1990, s. 74). Sonuç itibarıyla Selçukluların fetihleri Arap ve hatta Doğu Roma'nın yapmış olduğu fetihlerden daha yıkıcıydı. Selçuklular, Gürcistan'ın feodal ekonomisini yok ediyor ve tehlikeye atıyordu. Böylece bu durum, Gürcistan ve Kafkasya'nın ileriye dönük birleşme-merkezileşme durumu engellendi.

Metreveli'nin görüşlerine benzer ifadeler Sovyet dönemi Gürcü tarih ders kitaplarında da kendisine yer bulmaktadır. Sovyet döneminde Gürcistan'ındaki tarih ders kitaplarında Selçuklular hakkındaki bilgiler, genellikle Anadolu'ya Türk göçleriyle ilişkilendirilmektedir. Kitaplarda, Türklerin gittikleri her bölgede yerel kültürleri tahrip ettikleri ileri sürülmekte; tarım arazilerin hayvan otlaklarına dönüştürüldüğü belirtilmektedir (Bostashvili, 2020, s. 43). Gürcü yazarlarının Türkleri sıklıkla "barbar", Orta Asya'dan gelen ve herhangi bir medeniyete sahip olmayan bir halk olarak tanımlamaları; kültür merkezlerini yıkan, tahrip eden, başkalarının eserlerine el koyma eğiliminde olan bir topluluk şeklinde tasvir etmeleri, bu anlatının nefret söylemi içerdiğini göstermektedir (Bostashvili, 2020, s. 44).

Gürcü tarihçileri yine benzer biçimde, Selçuklu Türklerinin idari sistemi Araplardan kopyaladığını ileri sürmektedir. Onlara göre, Araplardan daha tehlikeli olan Türkler geniş topraklar üzerinde egemenlik kurmayı başarmışlardır. Anadolu'ya geldikten sonra ise bölgedeki kültürlü yerli halkın temel yaşam kaynağı olan tarımı ortadan kaldırmışlardır. Gürcü yazarlarının bir diğer iddiası ise Türklerin İslâm'ı yalnızca şeklen benimsedikleri, Araplar gibi eğitim kurumları açarak bilimsel ya da kültürel gelişimle ilgilenmedikleri yönündedir (Bostashvili, 2020, s. 36).

Didi Turkoba'nın başladığı 1080'li yıllarda Gürcüleri için siyasi açıdan durum daha karmaşık bir hâl almıştır. Tarihçi Javakhishvili, Selçuklu seferlerinin etkileri üzerine yaptığı değerlendirmede, akınlar neticesinde Gürcü halkının büyük bir umutsuzluğa sürüklendiğini ifade eder. Ona göre, Türkler bir bölgeye girdiklerinde geride yüksek derecede yıkım, barbarlık ve çöküş bırakmışlardır (Javakhishvili, 1977, s. 157). Didi Turkoba zamanında Selçukluların Gürcistan'da gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin ayrıntılı bilgiler, 1083 yılına tarihlenen ait bir yazıtta yer almaktadır. Söz konusu yazıtta, Samtshe bölgesinin kuşatılması, ülkenin içinde bulunduğu zor durum, halkın dağlara kaçıp saklanmak zorunda kalması, bazı kişilerin esir edilmesi ve bölgenin yağmalanması gibi olaylar anlatılmaktadır. Yazıt, yalnızca Samtshe'nin durumu üzerine yoğunlaşmakta ve o dönemde yaşananların dramatik boyutunu gözler önüne sermektedir (Jordania, 1892, 230).

Tıpkı Kral Bagrat döneminde olduğu, Kral Giorgi de Selçuklu Sultan'ından af dilemek amacıyla harekete geçmiştir. Bu husus uzun yıllar devam eden düşmanlığın zorunlu da olsa barış dönemine girilmesini sağlamıştır. Böylelikle düşman imajı yerini bir süre komşu kimliğine bırakmıştır. Selçukluların durmaksızın gerçekleştirdiği akınların ardından, Gürcü Kralı Giorgi, Sultan Melikşah'tan af dilemek için İsfahan'a gitmeye karar verdi. Gürcü kroniklerine göre, ülkenin soyluları Kral Giorgi'nin "Yüce Sultan'ın" huzuruna çıkmasının uygun olacağını kararlaştırmışlardı. Giorgi, Melikşah'ın huzuruna çıkarak bağışlanma talebinde bulundu ve Sultan da onu bir çocuğu affedercesine bağışladı (Kartlis Tskhovreba, 2012, s. 62). Bu diplomatik ziyaretin Gürcistan açısından faydalı sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Zira bu görüşmeyle birlikte Giorgi ile Melikşah arasında dostane ilişkiler kurulmuş, Sultan Türkmen akınlarını durdurmuş ve Giorgi'ye Kaheti ile Hereti bölgelerini vermek karşılığında vergi (haraç) talebinde bulunmuştur. Giorgi, bu talebi kabul etmiş ve Kaheti'yi feodal beylerin elinden almak amacıyla Selçuklu askerî desteğinden yararlanmıştır (Shengelia 1968, s. 320-321). Burada özellikle vurgulanan Yüce Sultan ifadesi önemlidir. Sultan'ın babası hakkında barbar ve kan emici ifadelerinin kullanıldığı bir yerde kendisi için böyle bir tabir kullanılması değişen siyasi şartların bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Selçuklu seferlerinin, büyük ölçüde göçebe yaşam tarzlarının bir sonucu olduğuna dair çeşitli görüşler mevcuttur. Göçebe topluluklar, hâkimiyetlerindeki otlak alanlarını mevsimsel olarak değiştirme zorunluluğuna sahiptiler. Yaz aylarını serin ve yüksek bölgelerde, kış aylarını ise daha alçak ve ılıman bölgelerde geçirirlerdi. Bu yaşam biçimi "yaylak-kışlak" sistemi olarak adlandırılmaktadır. Selçuklu Türkleri, bu geleneği Gürcistan'da ele geçirdikleri topraklarda da sürdürmek istemişlerdir. Gürcü tarih yazımında Türklerin yaşam tarzına dair ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Yaz mevsiminde geniş kalabalıklarla otlaklarda bulunurlar, kış geldiğinde ise kışlak alanlara göç ederlerdi. Tao bölgesi, serin ve yüksek rakımlı Barhal Dağı çevresinde konumlanmış bir yayla güzergâhıydı; Türklerin burada, kar yağışları başlayana kadar kaldıkları bilinmektedir (Peacock, 2005, s. 221). Ancak Türklerin Gürcistan'daki bu yerleşik göçebe yaşamları uzun soluklu olmamıştır. Gürcü Kralı David Agmaşenebeli'nin yönetimi ele almasıyla birlikte Selçuklular artık kış mevsimini Kartli'de geçirememiştir. Bununla birlikte, bir süre daha "Avcakala, Digomi ve Kura Nehri'nin" güneyindeki bölgelerde kalmaya devam etmişlerdir (Kartlis Tskhovreba, 2012, s. 64).

Gürcü kroniklerinde ifade edilen Türklerin yaşam tarzlarını ele geçirdikleri Gürcü yerleşim yerlerinde de sürdürme istekleri "istilacı" bir anlayış çerçevesinde ele alınmıştır. Çünkü kitleler hâlinde hem aileleri hem de hayvanlarıyla verimli otlak arazileri tarumar eden Selçuklular, ülke ekonomisine zarar verdiği Gürcü araştırmacılar tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Gürcü Kralı David Agmaşenebeli'nin 1089 yılında tahta geçmesiyle birlikte tek hedefi bu "istila" hareketine dur demek olmuştur. Burada da görüleceği üzere Selçuklu Türkleri istilacı kavramıyla gerçekleşen fetihler tanımlanmak istenmiştir.

Selçukluların belirli dönemlerde Gürcistan ve güney sınırlarındaki yüksek bölgelere gelerek göçebe yaşam tarzlarına uygun biçimde tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları, Gürcü halkını ekonomik açıdan büyük sıkıntılara sürüklemiştir. Bu koşullar altında Gürcüler için çiftçilik yapmak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Zamanla Türk göçebelerin Gürcistan'daki varlığı artmış, Kartli ve Kakheti gibi verimli tarım alanları ele geçirilmiş, bu bölgelerdeki yaylalar yazlık otlak olarak kullanılmaya başlanmıştır. Büyük Selçuklu akınlarının etkileri, döneme ait kaynaklarda ayrıntılı şekilde yer almaktadır. David Agmaşenebeli'nin tarihçesine göre, bu dönemde kutsal alanlar zarar görmüş, halkın bir kısmı esir edilmiştir (Kartlis Tskhovreba, 2012, s. 66).

Kartlis Tskhovreba adlı Gürcü kaynağında, Selçuklu Emiri Ahmed tarafından gerçekleştirilen saldırıların sonuçlarına dair bilgilere yer verilir. Akınların ilk evresinde "Asisporni ve Klarceti'den

Karadeniz’e kadar olan alanlar, ayrıca Şavşat, Acara, Samtskhe, Kartli, Argveti, Samokalako ve Çkondidi” bölgeleri Selçuklu varlığıyla dolmuştur (Kartlis Tskhovreba, 2012, s. 71-84). Bu yerlerde yaşayan birçok kişi öldürülmüş, bir kısmı esir alınmış, Kutaisi, Ardanuç ve Klarceti ise tahrip edilmiştir. Kafkasya’daki yaylalar Selçuklu göçerleri açısından büyük önem taşıırken, bu yaşam biçimi Gürcü feodal yapısıyla uyum göstermemekteydi. Tarımsal alanlara verilen zarar, Gürcü ekonomisinin ciddi ölçüde sarsılmasına neden olmuştur (Shengelia 1968, s. 321).

Gürcü tarihçiliğinde Sultan Alparslan’ın seferlerinin tam anlamıyla başarılı olmadığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Öte yandan, Kuzeydoğu Anadolu, yani bugünkü güneybatı Gürcistan topraklarında Türk nüfusunun yaygın şekilde yerleşimi, çoğunlukla Sultan Melikşah dönemindeki seferlerle ilişkilendirilir. Ancak bu yerleşim süreci, Kral David Ağmaşenebeli tarafından bir süre sonra durdurulmuş ya da sınırlandırılmıştır. Türk akademisyenler ise, Sultan Tuğrul’un akınlarıyla başlayan sürecin Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde kesintisiz bir şekilde devam ettiğini, bu süreçte Türk nüfusunun bölgeye kalıcı olarak yerleştiğini ileri sürmektedir. Özellikle Sultan Alparslan’ın Abhazya ve Kartli’ye düzenlediği seferlerin ardından, daha önce Doğu Anadolu’ya yerleşmiş olan Selçuklu kitleleri Doğu Karadeniz’e doğru ilerlemiş ve bölgenin hızla Türkleşmesini sağlamıştır. Sonuç olarak, özellikle 1080’li yıllarda yaşanan Didi Turkoba süreciyle birlikte bölgenin demografik yapısında önemli bir değişim yaşandığı açıktır. 1089 yılında David Ağmaşenebeli’nin Gürcü tahtına çıkması ve Kıpçak Türklerini askerî güç olarak bölgeye dâhil etmesiyle birlikte Türk-Gürcü ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığı kabul edilmektedir.

Başlayan bu yeni dönem Gürcü kaynaklarında “Altın Çağ/საქართველოს ოქროს ხანა/Sakartvelos Okros Khana” şeklinde adlandırılmaktadır. Kral David ile başlayan bu evre oğlu I. Demetre, III. Giorgi ve Kraliçe Tamar ile devam etmiştir (XI. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başları). Bu süreç içerisinde Selçukluların “saldırgan, barbar ve istilacı” kimlikleri Gürcü kaynaklarından kaybolmaya başlamıştır. Onun yerine kronikler Selçukluları artık yenilmez kudretli bir düşman yerine mağlup edilmesi ve kovulması kolay bir rakip olarak kaydetmeye başlamışlardır. Bunun temelde iki ana sebebi vardır. Birincisi Kral David’in Kıpçaklardan müteşekkil oluşturduğu güçlü orduyla zayıflama dönemine giren Selçukluları mağlup etmeye başarıp bölgeden uzaklaştırması, ikinci olarak Kraliçe Tamar’ın 1202 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşah’ı yenmesi Gürcü kaynaklarındaki imajın keskin bir şekilde değişmesine sebebiyet vermiştir.

3. Sonuç

Tarihi süreç içerisinde pek çok millet birbirleriyle münasebette bulunmuştur. Bu ilişkiler zaman zaman yapıcı, zaman zaman ise yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Etkileşimler esnasında yaşananlar, taraflar arasında olumlu ya da olumsuz algıların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bir devletin imajı, bir ülkenin başka bir devletin ya da o devletin vatandaşlarının gözünde bıraktığı izlenimi ifade eder. Bu bağlamda imaj kavramı ile kimlik kavramı arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Tıpkı bireysel veya toplumsal kimlik gibi, devlet kimliği de ilişkiler ağı içerisinde şekillenmektedir. Devletlerin kimlikleri, insanların zihinlerinde oluşturdukları simgesel ve hayalî temsiller üzerinden biçimlenir.

Toplumsal düzeyde kimlik inşası, Doğu ve Batı toplumları arasındaki ayrımın da temelini oluşturmuştur. Batının zihinsel dünyasında ötekinin ortaya çıkarılması ve buna yüklenen imgeler tarihsel süreçte giderek netleşmiştir. Türkler hakkında tarih boyunca oluşmuş yaygın imgeler, özellikle Hristiyan dünyasının baskı altında hissettiği ve Türkleri en ciddi tehdit olarak gördüğü dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bilhassa İstanbul’un fethi, Batı toplumlarında Türk algısını kalıtsal bir korkuya dönüştürmüştür; Türkler Batının gözünde “despot, barbar ve istilacı” sıfatlarıyla tanımlanmıştır. Batı kesiminde ortaya çıkan bu kimliklendirme durumu Doğu toplumlarında da söz konusu olmuştur. Türkistan topraklarından Kafkasya’ya ve Hazar’ın güneyinden Anadolu’ya yapılan geçişler Gürcü, Ermeni, Süryani ve Latin kaynaklarında kendisine yer bulmuştur.

Gürcü kaynakları özelinde Makedonyalı İskender'in Kafkasya düzenlediği seferlerden itibaren ortaya çıkan Türk algısı, ilerleyen süreçlerde farklı aşamalardan geçerek ortak bir kimlik inşasının oluşmasını sağlamıştır. Selçuklulardan önce farklı Türk topluluklarının seferleriyle, sonraki yüzyıllarda başlayan Müslüman Arap akınları farklı kategorilerde sınıflandırılarak şekillenmişse de Selçuklulardan sonra bu sınıflandırma "Türk-İslâm algısı" çerçevesinde gelişim göstermiştir. Gürcü kronikleri incelendiğinde Türkler hakkında dönemin siyasi koşulları gereği farklı tasvirler yapıldığı görülmektedir. Makedonyalı İskender'in karşılaştığı Türk topluluğunun "savaşçı, korkunç görünümlü ve yenilmez" olarak tanımlanması Ermeni kroniklerinde Türklerle ilgili ilk betimlemelere benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü kronikleri ise onları bazen "düşman" bazen de ittifak yapılması geren "güçlü ve dost" ülke olarak görmüşler ve buna göre tanımlamalar yapmışlardır.

Selçuklu akınlarının başlangıcını oluşturan XI. yüzyılın ilk çeyreği, Gürcü kaynaklarında Türklerle alakalı bilgilerin yoğunlaştığı bir evreyi oluşturmaktadır. Bu tarihten sonra özellikle 1064-1083 yıllarında Selçuklu seferlerinde yaşanan artış kaynaklarda olumsuz imajın da yerleşmesine neden olmuştu. Çünkü Türkmen toplulukların sürekli olarak o dönem Gürcistan'ın güney sınırlarını meydana getiren Tao-Klarceti ve daha sonra Gürcistan içlerine yaptıkları akınlar devleti zor durumda bırakmıştı. Gürcü kaynaklarında geçen tarım arazilerini tahrip edilmesi ve yerleşim yerlerine zarar verilmesi Gürcü milleti nezdinde olumsuz bir imajın oluşturmuştur. Sultan Alp Arslan hakkında söylenen "dinsizlerin lideri, barbar, savaşçı ve istilacı" gibi kavramlar, oğlu Sultan Melikşah döneminde yerini "adil ve merhametli" yakıştırmaya bırakmıştır. Burada da görüldüğü üzere Gürcü kaynakları siyasi olayların seyrine göre değişkenlik gösteren bir yapıya bürünmüştür.

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başı itibarıyla Gürcü Kralı David ile yükselişe geçen Gürcü Krallığı, askerî anlamda yapmış olduğu stratejik hamlelerle Selçukluları bölgeden uzaklaştırmaya muvaffak olmuştu. Selçuklular bölgesel anlamda zayıflamış ve Kafkasya politikasını aktif olarak ilerletmemişlerdir. Bu durumda da Gürcü kaynaklarında farklı şekilde anılmaya başlamışlardır. Güçlü, kudretli ve korkunç Türkler yerini zayıflayan ve "Gürcü ordusu karşısında direnemeyen" Türklere bırakmıştı. Bu çalışmada Gürcü kronikleri temelinde Türk/Selçuklu imajı, onların zaman içerisinde hangi kavramlarla anıldığı, değişin politikalar çerçevesinde Türk-Gürcü ilişkileri, başlangıçtan Selçuklulara Gürcü kaynaklarında Selçuklular gibi konu başlıkları irdelenmeye çalışılmıştır. Neticede Selçukluların zaman zaman barbar zaman zaman da dostluk ilişkisi kurulan bir müttefik hâlinde görüldüğü tespit edilmiştir.

Kaynakça

- "arsen beri tskhovreba da mokalakoba da ghuats'li ts'midisa da ghirsisa dedisa chuenisa ninosi, romelman kadaga krist'e, ghmerti chueni, kueq'anasa chrdilosasa da gananatla natesavi kartvelta"*. (1971). dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi, ts. III, Tbilisi.
- Alasania, G. (2013). *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*. (N. Kaçarava, Çev.). Trabzon: Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Ayan, E. (2020). *Sultan Tuğrul Bey*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ayçiçek, A. (2022). *Kafkasya'da Hazarlar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Bakradze, D. (1880). *sakartvelos mepe bagrat' IV, 1027-1072*. Tbilisi.
- Beradze, T. ve Sanadz, M. (2003). *sakartvelos ist'oria*. ts'igni 1, Tbilisi.
- Bostashvili, G. (2020). *Gürcü tarih kitaplarında Türk imajı* [Yayımlanmamış yüksek lisan tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Brosset, M. (2003). *Gürcistan tarihi eski çağlardan 1212 yılına kadar*. (Erdoğan Merçil yay. haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dzimistarishvili, S. (1941). *Arabebi sakartveloshi*. Tbilisi inst'it'uris gamomtsemloba.
- Erdem, İ. (2002). Doğu Anadolu Türk Devletleri. *Türkler*. İçinde (C. 6, s. 383-424), (Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,
- Gabashvili, V. (1971). *tsnobebi turkuli tomebisa da khalhebis sesaxe dzvel kartul tğaroebşi*. kts. III, Tbilisi.
- Gamakharia, C. ve Akhaladze, L. (2016). *Abhazya/Gürcistan: Tarih-Siyaset-Kültür*, (R. Kavrelishvili, Çev.). İstanbul: Gürcü Sanat Evi.
- Gaprindashvili, G. (1953). *akhali navardzievis ts'arts'era*. Tbilisi: metsniereba da t'eknik'a.
- Gaprindashvili, G. (1961). *leont'i mrovelis 1066 ts'lis samsheneblo ts'arts'era trekhvis kvabebidan sakartvelos*, metsnierebata ak'ademiis sazogadoebriv Tbilisi: metsnierebata ganq'opilebis moambe.
- Garland, L. ve Rapp. S. (2006). Mart'a-Maria of "Alania De Imperatoribus Romanis (an Online Encyclopedia of Roman Emperors), 1-19.
- Goiladze, V. (2008). *hun-turkebi kavkasiashi*, Tbilisi.
- Güven, O. (2022). *İlk Çağ'dan Osmanlılara Çoruh Havza'sında Türkler* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Javakhishvili, I. (1977). *tkhzulebani*, t. 8, sakartvelos ssr metsnierebata ak'ademia Tbilisi: tbilisis sakhelmts'ipo univesit'et'i.
- Javakhishvili, I. (1983). *Sakartvelos ist'oria VII-XIIIss: tkhzulebani*, t'. 2, Tbilisi: Tbilisis sakhelmts'ipo univesit'et'i.
- Jordania, T. (1892). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa da mts'erlobis*. shek'rebili, kronologiyurad dats'q'obili da akhsnili, t. 1-2, Tbilisi
- Karagöz Yerdelen, B. (2017). Uluslararası ilişkilerde imaj kavramı ve batı nostaljisindeki bir aksaklık olarak Türk imajı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 35, 43-63.
- kartlis tskhovreba, dzveli kartlis tskhovreba*. (1996). gamosacemad moamzades, winasityvaoba da terminta ganmarteba daurtes i. antelavam da n. sosiasvilma, Tbilisi.
- Kartlis Tskhovreba, leonti mroveli&juanşeri*, (2011). red. dekanozı maqsime canturia gamomtsemloba axali ivironi, Tbilisi.
- Kartlis Tskhovreba, matiane kartlisa&tskhovreba tsminda mepe davit agmaşenebeli*, (2012). redaktori dekanozı maqsime canturia gamomtsemloba axali ivironi, Tbilisi.
- Kartlis Tskhovreba*. (2008). mtavari redaktori Roin Metreveli, Tbilisi: gamomtsemloba meridiani art'anuji.
- Lortkipanidze, M. (1979). *sakartvelos shinap'olit'ik'uri da sagareo vitareba X s-is 80-iani ts'lebidan XI s-is 80-ian ts'lebamde*, t. III ts'ignshi sakartvelos ist'oriis nark'vevebi, Tbilisi.
- Metreveli, R. (1978). *idni sakmeni*. Tbilisi.
- Metreveli, R. (1990). *davit IV aghmashenebeli*. Tbilisi: tbilisis universitetis gamomtsmloba.
- Mosiashvili, V. (2012). *turk-selchuk'ta sulnis alp-arşlanis lashkrobebi sakartveloshi*. sakartvelos sap'at'riarkos ts'minda andria p'irvelts'odebulis Tbilisi: sakhelobis kartuli universit'et'i.

- Mtsire, G. (1967). *tskhovreba giorgi mtats' mindelisa*. dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi, ts. II (XI-XII), redaktori ilia abuladzis, Tbilisi.
- Özsüer, E. (2019). *Türkokratia Avrupa'da Türk İmaji*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Papaskiri, Z. (1990). *ertiani kartuli peodaluri sakhelmts'ipos ts'armokmna da sakartvelos sagareo-p'olit'ik'uri mdgomareobis zogierti sak'itkhi*, Tbilisi.
- Peacock, A. (2005). Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia, *Iran & Caucasus*, 9(2), 205-230.
- Putkaradze, T. (2004). "bun-turkebi", turkebi da q'ivchaq'ebi udzveles kartul ts'q'aroebshi.
- Sabanisdze, I. (1963), *Tsamebai Tsmidisa da Net'aris Motsamisa Krist'eisa Haboisi*, -Zveli Kartuli Agiograpiuli lit'erat'uras zeglebi, t'ekst'ebi gamosatsemad moamzada avt'orta kolekt'ivma İ. Abulazis helmzgvanelobit daredaktsiit, Tbilisi.
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi, sakartvelo udzvelesi droidan akhali ts'eltaghritskhvis IV sauk'unemde*, (1970). t. I, redaktori Giorgi Melikishvili, gamomtsemloba "sabch'ota sakartvelo", Tbilisi.
- Salia. K. (1980). *History of the Georgian Nation*, (K. Vivian, trans.). Prix de l'Academie Française.
- Shengelia, K. (2011). *Sakartvelos ist'oria*, Tbilisi: k'avk'asiis universit'et'is gamomtsemloba.
- Shengelia, N. (1968). *selchuk'ebi da sakartvelo XI sauk'uneshi*. Tbilisi.
- Silogava, V. (2000). *erti ep'igrapik'uli dzegli turk-selchuk'ta shemosevebis shesakheb XI s-is sakartveloshi*. k'r. asp'indza samtskhisa da javakhetis sazghvarze, Akhaltsikhe.
- Şengelia, N. (2007). XI-XIII. Yüzyıl Gürcü tarihçilerine göre Selçuklular. (M. Mürselov, Çev.). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (2), 227,240.
- Tellioğlu, İ. (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü ilişkileri*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Tellioğlu, İ. (2011). Ermeni kaynaklarında Türk tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar), *International Review of Turkish Studies*, 1(3), 28-61.
- Tezcan. M. (2012). *Klasik ve ortaçağ dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (2000). (H. Andreasyan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

KÜTAHYA
DÜMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DÜMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespiti.